

**Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VI Міжнародна науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 150-й річниці від дня народження
Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)**

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (протокол №4 від 12.09.2016 р.)

Рецензенти:

С.В. Терський, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Л.І. Виногородська, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

О.О. Заремба, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)

І.О. Старенький, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

П.А. Болтанюк, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

А.Ф. Гуцал, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

О.Б. Комарницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України

О.Л. Баженів, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

О.Д. Могилів, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Б.С. Строцький, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

А.Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 432с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

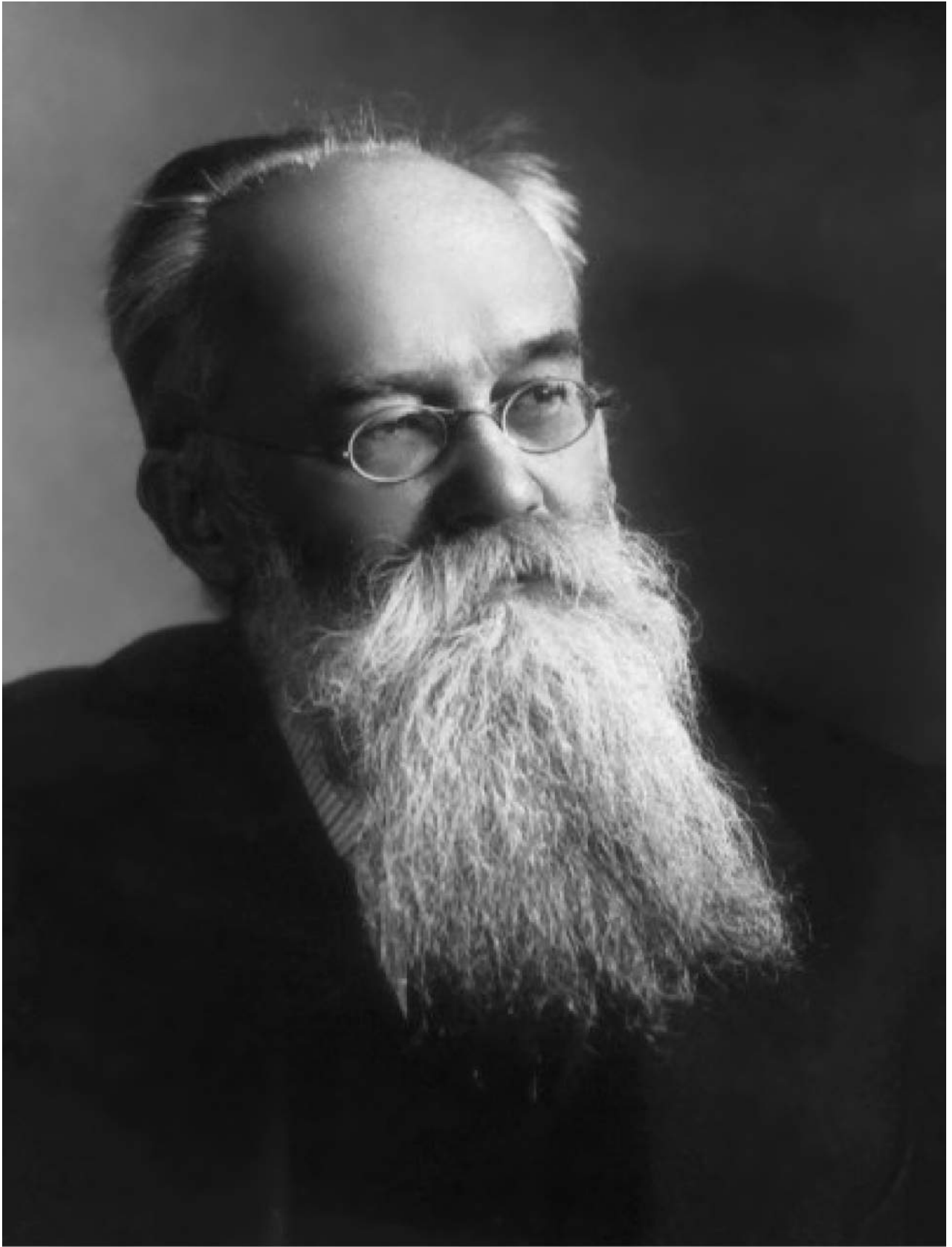
Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121

**Михайло Сергійович Грушевський
(1866-1934)**

ЗМІСТ

Секція 1. МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ, АРХЕОЛОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ	6
<i>Завальнюк К., Вітюк О., Герасимов Т.</i> Документи Державного архіву Вінницької області про Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)	6
<i>Ідрісов Д.</i> Наукові погляди М.С. Грушевського на болохівську проблему	
<i>Калуцький С.</i> Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським	10
<i>Kariev V.</i> Wpływ Mychajła Hruszewskiego na jednego z najpopularniejszych ukraińskich pisarzy porz. XX w. Wołodymyra Wynnyczenkę (na podstawie wspomnień i epistolograficznego dziedzictwa).....	14
<i>Кухар В.</i> Проекція етнічної маргіналізації у прозовому творі М. Грушевського «Унтер-офіцер Трохим Скавучак»	24
Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ	29
<i>Бузян Г., Білоусько В.</i> Пам'ятка трипільської культури Жванець-Лиса гора: матеріали досліджень 1978 р.	29
<i>Якубенко Е.</i> Пластика с трипольского поселения Солончены II (из собрания Национального музея истории Украины)	37
<i>Радомський І.</i> До питання про технологію розщеплення кременю у трипільській культурі	47
<i>Азульников С.</i> Городища позднего бронзового века в Буджакской степи	52
<i>Могилев О., Нечитайло П.</i> Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї	55
<i>Могилев О., Гуцал А., Гуцал В.</i> Кістяна піксіда з ранньоскіфського кургану на Поділлі	67
<i>Михальчишин І., Шпаковський С.</i> Городище раннього залізного віку «Городнявка» біля с. Городнявка Шепетівського району Хмельницької області	73
<i>Мезенцева І.</i> Виноградарство та виноробство античних міст Північного Причорномор'я (по матеріалах експозиції НМІУ).....	81
<i>Ільків М.</i> Клеймо на ручці античної амфори із Верхнього Попруття.....	88
<i>Захар'єв В.</i> Різночасові сокири, кельти і молоти Центрального Поділля з приватних підбірок краю.....	92
Секція 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ	97
<i>Терський С.</i> Археологічні пам'ятки літописних тиверців VIII-XI ст.: стан і перспективи дослідження	97
<i>Калініченко В., Пивоваров С.</i> Шаблі VIII-IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів	101
<i>Овчинников Ю.</i> Аналогії та варіанти реконструкцій укріплень Китаївського городища	106
<i>Стрельник О.</i> Скроневі кільця радимичів з могильника поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії з колекції Національного музею історії України	109
<i>Вовкодав С., Юрченко О.</i> Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині	115
<i>Харламова А.</i> Половецькі головні убори	129
<i>Прядко О.</i> Давньоруське городище Гельмязів на р. Супій	134
<i>Дідух Л.</i> Змійовики кузьмодем'янівського типу в зібранні НМІУ	139
<i>Стрельченко А.</i> К вопросу атрибуции позднесредневековых мечей с Западной Украины	145
<i>Прохненко І.</i> Кімната №3 королівського замку Нялаб.....	150
<i>Нечитайло П., Черновол Д., Старенький І.</i> Пошуки «людвисарні». (археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10)	157
<i>Нечитайло П., Ніколаєва Г.</i> Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького	167
<i>Пашковський О., Нечитайло П.</i> Комплекс кахлів з розкопок на вулиці Довгій 2/11 в Кам'янці-Подільському	172
<i>Grabowski M., Mazurek M., Muzolf P., Szajdrowska A.</i> Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych pałacu Potockich na stanowisku 1 w Kuryłówce, gm. Loco	180
<i>Ляшко Ю.</i> Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина.....	184
<i>Пархоменко О.</i> Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень.....	188
<i>Терещук О.</i> Зброя запорозької еміграції XVIII-XIX ст. в колекції НМІУ	192
Секція 4. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ	198
<i>Шаменков С.</i> Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.	198

Секція 5. ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.	203
<i>Сандуляк В.</i> Фортифікація Хотина та дерев'яно-земляні городища регіону кінця X – середини XV ст.	203
<i>Верхотурова М.</i> Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда кінця XIV – початку XV ст. з колекції Львівського історичного музею	212
<i>Хоптяр А.</i> Оборонні храми Кам'янець-Подільського XIV-XVIII ст.	217
<i>Підставка Р., Мазуранчик З.</i> Замок у Збаражі 1474 р.: кризь призму польських історичних хронік XVI-XVIII ст.	221
<i>Юрченко О.</i> Переяславська фортеця XVII ст.	229
<i>Ганусевич Н.</i> Комплекс монастиря оо. бернардинів в системі оборонних споруд міста Збаража XVII ст.	239
<i>Осадчий Є.</i> Сторожовий пост Вольнівської ділянки Білгородської засічної смуги	244
<i>Майор Р.</i> Комплекс споруд Міської брами в Кам'янці-Подільському: проблема датування	248
<i>Мороз В., Мороз В.</i> Зведення Другого Кодака	251
<i>Чорний О.</i> Система земляних укріплень в Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії	260
<i>Харлан О.</i> До питання локалізації місця розташування центру Самарської паланки на теренах міста Новомосковська (колишнього Самарчука)	267
Секція 6. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ.	275
<i>Кулішова А., Пагор В.</i> Еволюція Замкового мосту Кам'янець-Подільського в XIX ст.	275
<i>Скрипник А.</i> Фортифікаційні укріплення та гарнізон міста Києва в першій половині XIX ст.	280
<i>Кожаненко О.</i> Плани Е. І. Тотлебена по вдосконаленню Київської фортеці	284
<i>Сезин Д., Сезин С.</i> Новые данные об образовании артиллерийской защиты берегов Черного моря в Первую мировую войну	289
<i>Юценко М.</i> Амбразурні вузли та казематні установки вогневих споруд укріплених районів СРСР в 1927-1941 роках	292
<i>Зимницький П.</i> Залізобетонні кухні та медичні пункти лінії Арпада	306
Секція 7. ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	309
<i>Безкорвайна Ю.</i> Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930-1940-ві рр.) мовою документів	309
<i>Старенький І.</i> Археологічні дослідження Старого замку в Кам'янці-Подільському в 1959 р. (за матеріалами С. К. Шкурка)	317
<i>Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.</i> Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка в Києві (1938-1941 рр.)	320
<i>Маярчак С.</i> Висвітлення археології Хмельниччини у центральних наукових періодичних виданнях радянської України	330
<i>Стрельник М.</i> Древлянські старожитності на виставці «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності» у НМІУ	338
<i>Трембіцький А.</i> Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.)	344
<i>Семенчук С., Шпаковський С.</i> Пам'яткоохоронна діяльність В. І. Якубовського – вченого-археолога, дослідника Болохівської землі	349
<i>Шпаковський С., Семенчук С., Григоренко О.</i> Пам'яті відомого пам'яткоохоронця, історика, археолога, краєзнавця, дослідника археологічної спадщини України Івана Романовича Михальчишина (05.08.1941-31.07.2016 рр.)	354
<i>Черкас Б.</i> Подільські війни 1362-1380 рр.	360
<i>Філіпова Г.</i> Візит Петра I до Києва та побудова Печерської фортеці очима Феофана Прокоповича	370
<i>Калашник Є.</i> Фортифікація та фортифікаційні роботи у Полтавському полку за «Екстрактом» полкової канцелярії 1749 р.	373
<i>Шляховий К.</i> Опис фортеці святої Єлисавети 1796 року	383
<i>Федорів Т.</i> «Акт фундації» та «Головний інвентар» як допоміжні джерела історії Чортківського замку	390
<i>Стрельбицька Н., Халайцян В.</i> Замки та культові оборонні споруди Середньовіччя – перспективні складові туристичних маршрутів Волині	394
<i>Позняков Д.</i> Польсько-турецькі відносини напередодні Хотинської війни 1621 року	398
<i>Родіонова О.</i> Фамільна печатка з особистого архіву Сергія Михайловича Лелявського у фондах НМІУ	403
<i>Карнатівський А.</i> Маловідомі видатні пам'ятки фортифікаційного зодчества Західної України	407
<i>Овчинников Е.</i> Нові матеріали трипільської культури з багатошарової пам'ятки біля с. Зеленче тернопільській області	415
<i>Виногородська Л.</i> Археологічні дослідження оборонних споруд у Сатанові	421

Секція 1.

**МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ,
АРХЕОЛОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ**

Костянтин Завальнюк,

кандидат історичних наук, головний спеціаліст
відділу інформації та використання документів
Державного архіву Вінницької області

Олександр Вітюк,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри соціальних технологій
Вінницького інституту Університету «Україна»

Тимофій Герасимов,

кандидат історичних наук,
докторант кафедри історії та культури України
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРО МИХАЙЛА СЕРГІЙОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО (1866-1934)**

У статті на основі архівних документів, а також щоденникових записів Михайла Сергійовича Грушевського висвітлюються обставини та подробиці його перебування на Вінниччині, зокрема, в с. Сестринівка. Крім того, аналізуються метричні книги Свято-Покровської церкви с. Сестринівка, які дозволяють уточнити родовід визначного історика та державного діяча.

Ключові слова: М.С. Грушевський, Сестринівка, Свято-Покровська церква, Опокови, родовід.

У житті та творчій долі визначного українського вченого-історика та одного з творців нашої державності М.С. Грушевського (1866-1934) особливе місце займало село Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – Козятинського району Вінницької області), мальовничий край з багатими духовними традиціями, де тривалий час настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був його дід по лінії матері Глафіри Захар Іванович Опоков (1814-1895). У своїх «Споминах» Михайло Сергійович згодом писав: «І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що, як-не-як, се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури – не вважаючи на всі дефекти тих форм, в котрих виступала ся стихія» [1].

На думку сучасних істориків, Вінниччина, Поділля, а разом з тим і Україна відкрились для малолітнього Михайла у 1873 році, куди його привіз батько з Кавказу до діда по матері, священика Захара Опокова [5, с. 201].

«...Перші роки ми жили в Ставрополі без виїзду. Може бути, що батьки мої були втомлені тою одісеєю, котру мусіли відбутися в попередніх роках – переселення з Холма до Сестринівки, подорож до Кутаїсі й назад, і потім до Ставрополя, се були не жарти в тодішніх часах. Але в 1873 році, користаючи з можливості взяти двомісячну відпустку, батько повіз нас усіх до діда, до Сестринівки. Враження цієї великої подорожі покрилися враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталося з неї в моїй пам'яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все се ввірвалося в мою душу, як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім

міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож...» [1].

Щоправда, сам Михайло Сергійович у «Щоденнику» подає зовсім іншу дату свого першого побачення з Сестринівкою, – 1867 рік . «6 [серпня 1892 р.], четв[ер]. Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестренівці пам'ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 [року]! Як тільки носили мене в церкву» [2, с. 179].

У 1876 році родина Михайла Грушевського знову навідалася в Сестринівку. Михайлові йшов тоді десятий рік. Вже на той час це було величезне поселення. Особливим своїм етнографізмом воно не відзначалося і мало, за словами Михайла Сергійовича, не малоросійський характер, а сильну домішку так званих офіціалістів, шляхти сумнівного походження та всілякого елемента, котрий тяжів до поляків, підкреслював одягом та говіркою свою неприналежність до хлопства. Чоловіки, приміром, носили кашкети і шили з простого сукна не свитки, а щось на кшталт пальт. По міщанськи намагалися одягатися і тутешні жінки.

На той час неподалік села вже була побудована залізниця, що тягнулася від Києва до Балти, а в кількох кілометрах звідси – у Козятині – споруджувався великий залізничний вузол. Туди й спішили на заробітки сестринівські чоловіки, а село з цих причин набирало контурів приміського. Формувався й новий уклад життя в ньому.

«...Я милувався українською мовою в устах хоч би сестринівської шляхти, хоч би того духовного товариства, що бувало на сестринівським попівстві, хоч сі люди, що говорили сею мовою, і не мали до неї пошанівки. Я кохавсь у сім селі, що назверх мало всі українські прикмети – біленькі, назверх чепурні хатки, солом'яні стріхи, садки, городи й перелази, зарослі вербами «береги». Старе попівство, крите соломною, з старосвітським ганочком і на жовто помазанною призьбою, не оббиті обоями стіни попівства, не крашені підлоги з широкими шпарами. Коло попівства дерев'яна, пофарбована білою фарбою велика трибанна церква українського стилю серед засадженого вишняком цвинтаря, засіяного фамільними й чужими могилками.

Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом, де не можна було встигнути використати всіх утіх і приємностей, які розгорталися там, і тільки з страхом зоставалося рахувати тижні й дні, які зоставалися до кінця цього свята – до Успенія, коли витягалися куври, пакувалася всяка всячина, і треба було їхати на козятинський двірець і підіймати всю муку тодішнього подорожування третім класом – на другий тратитися батьки вважали недопустимим».

Як засвідчують наступні сторінки «Споминів», востаннє побував тут в юнацькі роки Грушевський іще у 1882 році, повертаючись з батьком з Москви. Дідове обійстя він не впізнав – воно згоріло. На його ж місці було вибудовано нове попівство – дерев'яне, просторніше.

«...І сама Сестринівка значно вилиняла – і люде її наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа. Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк – внуки і внучки. Але між ними не було нікого, з ким би мені довелося зжитися ближче» [6, с. 210-211].

Неодноразово відвідував Сестринівку Михайло Сергійович і в студентські роки, навчаючись в Київському університеті св. Володимира (до речі, його наставником був уродженець тодішнього містечка Махнівка, нині – село в Козятинському районі Вінницької області, Володимир Боніфатійович Антонович).

Ось лише кілька витягів із «Щоденника» М. Грушевського, які підтверджують сказане:

«2 [листопада 1890 р.]. Ось я й знову в Сестренівці, хоч поки дістався, то доводилося думати, що краще було б і не їхати, та й бабуня трохи й теж думали. Мусив топати з жидком кудись і через паркани перелазити, сидіти в его хаті (хоч було доволі чисто; мене от ще яка думка вразила: я чув як жидівка балакала з дочкою, а далі чую – дитинка сопе і губками чвака, мене се здивувало – я ждав наче, щоб і дитина сонна й таке інче якось одмінно од дитини християнської, чи що). Дорогою перевернувся, мусив піднімати воза, загубили якогось ключа – мене кучила думка, що то через мене, й я погоничу дав сорок грошей. Почуваю себе не зовсім здоровим і вчора молився, й уранці, й увечері.

5 [листопада 1890 р.]. Не писав, бо й у суботу, й у неділю був у церкві; утренью проспав, повичитав [сам]. Досадно було з простудою – насморк і голова боліла, але зранку полекшало. Теж за учорашне, що не святкував – думки ходили. Балакав сьогодні з дідом за [далі замість слова намальований значок – †. – Упор.] казав дуже приємні речі.

6 [листопада 1890 р.]. Сегодня прокинувся у досаді – не молився звечора й уночі почував себе погано – прокидався часто й це споминалося; помолвився вже вранці на постілі. Потім згадалося, що 8-го свято св. Михайла архистр[атиґа] й що за тим – то міні нічого не можна буде зробити. Далі став

думати за дорогу – усе думки докучали. У псалтирі росс[ійській] дуже добре місце: Він сказав беззаконному: що ти береш завіт мій у уста свої, ти ж ненавидиш Заповіді мої.

7 [листопада 1890 р.]. Вернувся я до «своєї» хати (до Києва. – Авт.)» [2, с. 74-75].

Наступне побачення М.С. Грушевського із Сестринівкою відбулося у квітні 1891 року, куди він прибув на святкування Пасхи, а також для того, щоб «трохи втихомиритись». Виїхав з Сестринівки в неділю, 28 квітня, коли почало боліти горло [2, с. 106-110].

З «великою радістю» прибув Михайло Сергійович у Сестринівку 23 березня 1892 року. Вже 26 березня в його «Щоденнику» з'явився такий запис: «Вчорашній день пройшов аби як – з Козятина приїздила матушка, а то писав листи, котріх послав 11 і 8 бандеролів, циркуляр до батюшок барських (йдеться про лист, який розіслав М. Грушевський по православних парафіях, в якому просив повідомити про можливі документи до його теми магістерської дисертації.- Авт.). А вчора прочитав один томик Карамзіна. Роботи багато, але ніякого смущення не почуваю. От тільки якби відповід[ь] од Др[агомирова] [прийшла] (напевно, йдеться про лист М. Грушевського командувачу Київського військового округу М. І. Драгомирову з проханням сприяти переводу чоловіка його сестри Ганни – Віктора Шамрая на службу в Київ. – Авт.)!» [2, с. 159].

Так само насиченими плідною творчою працею були й інші дні перебування М.С. Грушевського в Сестринівці: «27 [березня 1892 р.]. Вчорашній день зате нічого не робив окрім читання, навіть на служеніє тільки зайшов. Дочитав Карамзіна, читаю Забелина (російський історик і археолог І. Є. Забелін. – Авт.) і т[ак] д[алі]. День був вчора ясний і гарний, так що я по садку волочився. А сьогодні похмуро. Приносили вчора пошту, але звичайно міні ще нічого» [2, с. 159].

Окрім студювання історичних праць вітчизняних та зарубіжних авторів (М. Бобжинський, М.Ф. Владимирський-Буданов та ін.), Михайло Сергійович також займався збором історичних документів для своєї майбутньої дисертації про Барське староство. Спостеріг Михайло Сергійович у Сестринівці і таке ганебне «малоросійське» явище, як комплекс національної меншовартості та плазування перед сильнішим: «13 [квітня 1892 р.], вівт[орок]. Учора з дідом їздили до Васюти (один з місцевих священиків. – Авт.) з поводу тих документів — дуже нещасливо. Документів ніяких добрих не знайшлося, тільки з поляками мусив компліментувати, одбіг там свого пледу[?] й дід дуже сердився. Їдучи, міркував на тему – будуче наше! Але ввечері мене огорнули сумні думки з поводу того самого будучого. Надала цього суму багато й бабуна, сказавши, що не бачить ніякої одміни між тутейшим людом і російським і більш любить мову російську як мужичу» [2, с. 161-162].

Невдовзі, 17 квітня 1892 р. увечері М. Грушевський був уже в Києві, де наступного дня виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця [2, с. 163].

З 19 липня по 24 серпня 1892 року Михайло Сергійович знову гостював у Сестринівці [2, с. 176-184]. До речі, це був найтриваліший та найблаготворніший період його перебування на батьківщині матері. «Я трохи заспокоївся, впливає місце – гарно тут», – такий запис з'явився в «Щоденнику» М. Грушевського вже наступного дня після прибуття до Сестринівки [2, с. 176]. Перебування в Сестринівці також дозволило М.С. Грушевському детально ознайомитися з творами Ієроніма Ясинського, Томаса Гоббса, Карла Гока, Адама Сміта, Михайла Лермонтова, Томаса Мальтуса, Людвіга Гейссера та попрацювати над своєю дисертацією.

Досить цікавими виглядають рядки про сповідь Михайла Сергійовича 7 серпня 1892 року в отця Павла Завадінського. Ці рядки свідчать про щирість почуттів, правдивість та самокритичність майбутнього вченого та політика із світовим ім'ям: «Боявся, що о[тець] Павел не зрозуміє, чи я не зможу висловити [думки]. Але зрозумів, здаєцца, доволі добре й сказав, що ж то за жертва, коли однією рукою даєш, а другою хочеш взяти назад, казав також про те, що ліпше жити в мирі, як іти в монастир – бо я сказав за се своє бажання колишне гля зрозум[іння] моєї ситуації моральної; бо зпочатку (я казав, [що] бувають часом думки, що побуджують до жертв мене великих і я їм не піддаюся, тай хай Господь простить, як согрішаю), він сказав, що як совість дозволяє, то й добре, а я став казати, що єсть совість сожженая й він згодився, що недобровольн[ое] даяние – нічого доброго [не має] й сказав за те, що вгорі. Каявся та[к] же, що скверні маю думки, грішу рукоб[лудієм] (хоч тепер далеко рідше, хвалити Бога), що погрішаю холодністю, празднослов[ієм], осужденієм й честолюбієм. По сповіді почував себе спокійно, хоч до-садно було, що багато балакав» [2, с. 179-180].

І, нарешті, останній запис у «Щоденнику» М.С. Грушевського свідчить про його перебування у Сестринівці з 23 по 31 березня 1893 року: «1. IV [1893 р.], четв[ер]. 23. III рано виїхав я в Сестр[инівку]; хоч по занятіям моїм не випадало, але раз, що тра було одвезти артос і вино, а друге – хтів втікти од Києва; почував себе дуже знервовано й втомлено. В Сестр[инівці] було б добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорів, і з того доволі було вагання й смутку, друге, погода була зла, а третє – на 1-й день була знову спокуса – читаючи часопись, начитав, що на жіночий інститут медичний не стає 800 тис[яч] й

подумав, оскільки здається так би то – а що якби показати прихильність, пожертвувати всі свої 10 т[исяч], додавши, що се весь мій статок, і хоч додав зараз про малодушіє, але се мене вразило й надало турботи, хоч менче далеко, як попередні. Господи, Господи, просвіти мене; я уважаю подобні до сего quasi обіцянки за необов'язкові, уважаю се за спокусу, котрій мушу стати твердо навпроти. До того не було коректури, ані листів друкованих, що просив вислати Марка, не стало роботи, ждали дівчат – Злот[оверховникових] і Опок[ових], почував я себе поганенько, тим виїхав в середу, вчора [до Києва]» [2, с. 203].

Востаннє М. Грушевський, двадцятивосьмирічний професор Львівського університету, приїздив у Сестринівку на сповідь до діда у 1894 році, за декілька місяців до його смерті [5, с. 201].

Чимало важливої інформації про родовід М.С. Грушевського можна також віднайти в метричних книгах Свято-Покровської церкви с. Сестринівка, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області (найдавніша з них датується 1852-м роком). Так, у метричній книзі за 1852 рік є запис про народження 3 лютого (тут і надалі дати подаються за старим стилем) у дячка Сестринівської церкви Микити Петровича Опокова та його дружини Мотрони Іванівни дочки Ганни. Хрещеною матір'ю новонародженої була сестра матері Михайла Грушевського Вікторія [3, арк. 63в.-7].

У метричній книзі за 1856 рік є запис про народження та хрещення 1 жовтня в благочинного священика Свято-Покровської церкви Захара Івановича Опокова та його дружини Ганни Василівни сина Олександра, який помер у грудні 1862 року [3, арк. 60зв.].

8 березня 1859 року в подружжя Опокових народився новий син, – Феофіл (охрещений 15 березня). Хрещеними батьками хлопчика були священик села Плоска Сквирського повіту Київської губернії Іоанн Опочков та дружина священика с. Блажіївка Івана Крижановського Надія Василівна [3, арк. 92зв.-93].

Наступний метричний запис, пов'язаний з родиною Опокових, датується 1867-м роком. 12 травня 1867 року в місцевого дячка Йова Григоровича Шишковського та його дружини Марії Василівни народжується дочка Ликера (охрещена 18 травня). Хрещеними батьками новонародженої були стихарний дячок с. Гадомці Юхим Федорович Грушевський (брат батька Михайла Грушевського) та дружина стихарного дячка с. Мала Чернявка Катерина Мізерницька [3, арк. 204зв.-205].

Також у Сестринівці 4 квітня 1869 року народилася (охрещена 5 квітня) рідна сестра Михайла Грушевського Ганна (у заміжжі – Шамрай). У графі про батьків у метричній книзі зазначено (переклад з російської): «Учитель гімназії Сергій Федорів син Грушевський і законна дружина його Глафіра Захарова, обоє православного віросповідання» [3, арк. 226зв.]. Хрещеними батьками Ганни Грушевської були священик с. Блажіївка Іван Павлович Крижановський та дружина священика Дашкевича Вікторія Захарівна, донька священика З. Опокова [3, арк. 227].

Ще один метричний запис засвідчує, що 27 липня 1874 року у вихователя Київської Володимирської військової гімназії Захара Захаровича Опокова (дядько М. Грушевського) та його дружини Олімпіади Іванівни народилася дочка Софія (охрещена 30 липня). Хрещеними батьками її були помічник контролера Державного банку в Києві Іполит Захарович Опоков та дружина законовчителя Чернігівської гімназії Павлина Захарівна Златоверховнікова (дочка священика З. Опокова) [3, арк. 279зв.-280].

І, нарешті, скупі рядки метричної книги за 1895 рік сповіщають сумну новину про те, що 26 листопада у віці 84 років наглою смертю помер від паралічу серця настоятель сестринівської парафії протоієрей Захар Іванович Опоков. Похований був дід М. Грушевського 28 листопада 1895 року на церковному погості. Обряд поховання здійснив благочинний священик Афанасій Недельський [4, арк. 190зв.-191].

Таким чином, документи із фондів Державного архіву Вінницької області дозволяють уточнити родовід визначного українського вченого-історика, громадського та державного діяча М.С. Грушевського, а також наповнити його біографію новими деталями.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський М. Споми́ни / Михайло Грушевський // Київ. – 1988. – № 9-12; 1989. – № 8-11.
2. Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.) / упор. Л. Зашкільняк. – Київ: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – 264 с.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д-904, оп. 2, спр.120.
4. ДАВіО, ф. Д-904, оп. 2, спр. 170.
5. Зінько Ю. Поділля і поділлязнавство як історико-географічний фактор у творчості М.С. Грушевського / Юрій Зінько, Іван Романюк // Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 200-205.
6. Страшний В. Над Поділлям дух Грушевського витає / Василь Страшний // Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – С. 208-215.

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НА БОЛОХІВСЬКУ ПРОБЛЕМУ

У статті розглядається погляд М.С. Грушевського на вирішення болохівської проблеми – існування в II пол. XII – I пол. XIII ст. специфічного регіону, що локалізується в межах Західного Поділля і Південно-Східної Волині.

Ключові слова: болохівська проблема, болохівці, Болохівська земля, болохівські князі, князівсько-дружинний режим, монгольська зверхність, люди татарські, антикнязівський рух.

Болохівська проблема є однією із загадок середньовічної історії України. Її розв'язання тісно пов'язане з проблемою суспільно-політичного устрою Південно-Західної Русі в роки монгольського панування. Існування «болохівських громад» певною мірою іде врозріз з традиційними уявленнями про взаємовідносини між монголами та підкореними ними руськими землями, із загальновідомою концепцією «монголо-татарського іга». Болохівська проблема тим більше є важливою, що взагалі монгольський період в історії сучасної України є певною мірою «темними віками». Зважаючи на обмаль джерел про ту епоху, повідомлення літописців про особливий устрій Болохівської землі дає нам привід краще зрозуміти, як склалися відносини між монгольською адміністрацією та місцевим населенням. Наявність цього специфічного регіону, його особливі стосунки з монгольськими завойовниками, ідентифікація болохівських князів породжує болохівську проблему в українській історії.

Болохівська земля локалізується в межах Західного Поділля та Південно-Східної Волині. Болохівщина отримала свою назву по найменуванню одного з найбільших її міст – Болохова, яке В. Якубовський ідентифікує з городищем під сучасною Шепетівкою [10, с. 33]. Іншими великими болохівськими містами були Божськ, Губин, Дядьків, Деревич, Меджибіж, Городець тощо. Літописні згадки про Болохівську землю та болохівців датуються II пол. XII ст. – сер. XIII ст. Це відомості з Галицько-Волинського літопису, де йдеться про вкрай непрості взаємовідносини між болохівцями і галицько-волинськими князями. Болохівці зазвичай були вороже налаштовані до галицько-волинських князів, намагаючись звільнитися від їхньої зверхності. Особливо це протистояння загострилося після монгольського завоювання. Літописець називає болохівців «людьми татарськими», «сидящими за татары», говорячи, що вони орали для завойовників пшеницю і просо. Також у літописі згадуються окремі болохівські князі, у той же час літописець не подає їхніх імен.

Свою версію розв'язання болохівської проблеми дав і видатний український історик Михайло Грушевський. Можна сказати, що версія М.С. Грушевського стала класичною для української історіографії. До М.С. Грушевського дослідженням болохівського питання займався його вчитель Володимир Антонович, який брав участь в археологічних розкопках болохівських міст. Ґрунтовну роботу по Болохівщині написав Микола Дашкевич, який визначив межі Болохівської землі та ідентифікував болохівські міста [4, с. 2-20]. Окреме дослідження присвячене Болохівській землі написав відомий історик і церковний діяч Поділля Юхим Сіцинський. [8]. М.С. Грушевський виклав своє бачення проблеми крізь призму власної концепції, погляду на історичний розвиток як України, так і всього людства. Зокрема, у протистоянні між болохівцями та галицько-волинськими князями М.С. Грушевський вбачає прояв «антикнязівського руху» серед «людності» руських князівств, боротьбу «громад» Болохівської землі проти князівсько-дружинного устрою. Звісно, подібна концепція склалася під впливом соціально-політичних поглядів автора.

Болохівську проблему М.С. Грушевський розглядає у 2-му розділі 3-го тому своєї фундаментальної праці «Історія України-Русі». Вказаний розділ присвячений становищу українських земель після монгольського завоювання, і М.С. Грушевський бачить болохівське питання частиною великої проблеми взаємовідносин Золотої Орди і руських князівств. М.С. Грушевський слідом за М. Дашкевичем локалізує Болохівську землю в районі верхів'їв річок Случ і Південний Буг (Бог), вважаючи, що ця загадкова земля була порубіжною до трьох великих князівств: Київського, Галицького і Волинського. [3, с. 155; 4, с. 20]. Стосовно етнічної приналежності болохівців, то історик одразу заперечує те, що це могли бути «волохи». «Це мусила бути стара слов'янська (українська) людність, може з деякою чорно-

клубуцькою домішкою на Побужжі, – говорить М.С. Грушевський. – Справді був висловлений здогад, що болохівці – волоські колоністи, але він властиво не має за собою нічого окрім певної співзвучності Болохова з волохами» [3, с. 155].

Історик акцентує увагу на тому, що болохівці мали своїх окремих князів, які ще в 1230-х роках допомагали галицьким боярам боротися проти князя Данила Романовича. У 1236 р. князі змушені були підкоритися Данилові, але мазовецький князь Болеслав говорив галицькому «колезі», що вони «не суть вои твои, но суть особнии князи». Намагаючись розв'язати питання ідентифікації болохівських князів, М.С. Грушевський стверджує, що вони не належали до правлячого на Русі роду Рюриковичів. В цьому питанні він певною мірою погоджується з М. Дашкевичем, який вважав болохівських князів виборними правителями місцевого походження і суперечить Ю. Сіцинському, на думку якого болохівські князі належали до бічної гілки чернігівських Ольговичів. [4, с. 34; 8, с. 21]. При цьому історик заперечує, що вони могли бути звичайними боярами. М.С. Грушевський вважає, що болохівські князі таки були самостійними князями, але при цьому не мали такої влади над своїми підданими, як князі-Рюриковичі. У Болохівській землі, на його думку, владу репрезентувала передусім «громада». Саме в цьому, як він вважає, є причина того, що літописець «не знав» імен болохівських князів. «Становище князя супроти громади особливим авторитетом не визначалося, – стверджує М.С. Грушевський, – репрезентантами князівсько-дружинного устрою вони не були, а були князями в значенні перед-дружинним». [3, с. 156-157].

Під час приходу монголів на Південно-Західну Русь у 1240-41 рр., за твердженням М.С. Грушевського, болохівці добровільно підкорилися завойовникам, фактично вийшовши з підпорядкування галицько-волинського князя. Подібний стан речей виявлявся набагато вигіднішим для болохівців, які бажали будь-за-що вирватися з-під гніту галицько-волинських князів. Підкорення монголам, на думку М.С. Грушевського, було не стільки справою болохівських князів чи бояр, скільки ініціативою самих «громад». Так у лісостепу виник цілий прошарок «татарських людей» [3, с. 156-159]. До таких висновків його спонукає повідомлення Іпатіївського літопису про війну Данила Галицького з болохівцями у 1241р., причиною якої було те, що «оставили бо их (болохівців) татарове, да им орють пшеницю и проса. Данило же на не большую вражду держа, яко от татар большую надежду имеаху» [6, стб. 792].

В українській історіографії, на відміну від російської, теорія «монголо-татарського іга» не ствердилася. Українські історики, а серед них і М.С. Грушевський, скоріше применшували негативні наслідки монгольського панування. М.С. Грушевський говорить, що монгольська навала не призвела до жахливих руйнувань і запустіння Південної Русі [3, с. 150-153]. Така позиція історика зумовлена його бажанням спростувати теорію російських дослідників про запустіння Південної Русі під час монгольської навали, еміграцію місцевого населення на Північ і переходу центра Русі з Києва до Володимира-на-Клязьмі. М.С. Грушевський бажає обґрунтувати безперервність української історії від часів Київської Русі. Також він стверджує, що монгольський період зовсім не був добою лихоліть в українській історії. Існували люди, як ті ж болохівці, що навіть хотіли перейти під безпосередню зверхність монголів, не бажаючи коритись місцевим князям. Влада монголів таких людей цілком задовольняла [3, с. 154-157]. Але подібний стан справ зовсім не означає тяжкість татарського гніту. Навпаки, для простолюду перебування під безпосередньою зверхністю Орди могло навіть бути кращим, ніж життя в залежному князівстві. «Для низших верств людності татарська зверхність сама по собі не була страшна, – стверджує М.С. Грушевський, – сим низшим верствам не жилося дуже солодко і під князівсько-дружинним режимом, і татарський режим міг не даватися їм дуже взнаки, по звісній приповідці, що голий розбою не боїться» [3, с. 154].

М.С. Грушевський вважає, що влада галицького князя над болохівцями була для них набагато гіршою, ніж влада монгольських завойовників. Вони намагалися знайти будь-який вихід, який допоміг би їм звільнитися з-під гніту «князівсько-дружинного режиму», «що тяжким тягарем лежав на народній масі». «Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, легшого оподаткування, – говорить М.С. Грушевський. – Під татарською зверхністю громади виступають зовсім свobodно й автономно, нема ані сліду татарських залог, наставників-баскаків або чогось такого. Обов'язок давати хлібну данину («орати пшеницю й просо», як каже літописець) мабуть не був дуже обтяжливий» [3, с. 159]. Тепер на цих землях, на думку історика, відновлюється устрій, що передував «князівсько-дружинному», земля розпадається на більш-менш самостійні окремі «громади». Монгольську зверхність над громадами М.С. Грушевський порівнює з хозарською зверхністю, під якою перебували східнослов'янські племена до утворення Київської Русі.

М.С. Грушевський говорить, що Болохівщина не була унікальною у своїх відносинах з Ордою. На межі Орди і Русі постало кілька подібних анклавів з переважно слов'янським населенням, які раніше були частиною Київської Русі, а тепер безпосередньо підпорядковувалися монголам. Так, частиною Орди стало Пониззя (в майбутньому – Східне і частина Західного Поділля), колишня Переяславська земля. Навіть Київ на певний час, за твердженням М.С. Грушевського, перейшов під пряме управління Золотої Орди. М.С. Грушевський порівнює із болохівськими громадами слободи баскака Ахмата в Сіверській землі, через існування яких у 1283-85 рр. з Ахматом конфліктували місцеві князі Олег Рильський і Святослав Липовецький [3, с. 154-155]. Історик звертає увагу на те, що подібні анклави виникали на порубіжних землях, певною мірою віддалених від центрів великих князівств. На його думку, саме тут ще зберігалися архаїчні суспільно-політичні відносини, які передували «князівсько-дружинному» устрою [3, с. 159].

Коли галицький князь Данило Романович після «Батиевої навали» повернувся до свого князівства, він стикнувся із сильною боярською опозицією. Опозиціонери підтримали домагання галицького столу Ростиславом Михайловичем, сином Михайла Чернігівського. Союзниками Ростислава виступили болохівці, що мали особливі відносини з монголами. Після походу Ростислава і болохівців на Бакоту у 1241 р., Данило здійснив каральний напад на Болохівську землю [6, стб. 791-792]. Після того галицькі князі здійснили ще кілька походів на Болохівщину. Після 1257 р., коли похід на болохівців здійснив син Данила Галицького Шварн [6, стб. 838], згадки про Болохівську землю в літописі зникають.

Проти поглядів М.С. Грушевського на болохівську проблему виступали радянські історики, які успадкували від російських істориків попередньої доби концепцію монголо-татарського іґа. Вони заперечували те, що під монгольською зверхністю певним «громадам» могло житися краще, ніж під владою руських князів. Не надто переконливою для них була й аргументація М.С. Грушевського. Зокрема, відомий історик Б. Д. Греков категорично заявляв, що український історик «учинив серйозне насилля над джерелами» [2, с. 230]. Проте інші історики частково погоджувалися з поглядами М.С. Грушевського. Наприклад, російський історик Л. В. Черепнін теж допускав, що Болохівська земля перейшла під безпосередній контроль монголів [9, с. 201-202]. Сучасні українські історики допускають вирішення М.С. Грушевським болохівської проблеми. Р. В. Бабенко підтримує теорію М.С. Грушевського, говорячи, що Болохівщина і Пониззя перейшли під безпосередню зверхність монголів «за власної ініціативи» [1, с. 14]. О. В. Русина також говорить про існування «специфічних анклавів, мешканці яких безпосередньо підпорядковувалися монголам» [7, с. 37]. Про специфічність Болохівської землі говорить і сучасна дослідниця вказаного питання Р. Михайлова [5]. Водночас сучасний археолог і дослідник історії Поділля В. І. Якубовський, базуючись на археологічних даних, стверджує, що «Батиева навала» завдала величезних руйнувань Болохівській землі, так само як й іншим руським землям. Однак він припускає, що на бік монголів могла стати «боярсько-князівська адміністрація» Болохівщини задля боротьби проти галицького князя. Такий вчинок «адміністрації» В. І. Якубовський іменує «зрадою» [10, с. 27].

Отже, визначний український історик М.С. Грушевський мав власний погляд на вирішення болохівської проблеми зі своєю специфікою. На його думку, не зважаючи на існування болохівських князів, болохівці були передусім самоврядними «громадами», які перебували в опозиції до «князівсько-дружинного» режиму. Намагаючись чинити спротив галицько-волинському князеві Данилу, вони добровільно підкорилися монгольським завойовникам, перейшовши під безпосередній контроль Орди, ставши «людьми татарськими». Подібний погляд М.С. Грушевського на вирішення болохівської проблеми в достатній мірі пов'язаний із його суспільно-політичними поглядами й узагалі духом часу, коли вельми популярними були соціалістичні ідеї. Погляд М.С. Грушевського на болохівську проблему був частиною його загального дискурсу історії України-Русі. Автор мав на меті показати «болохівські громади» певною альтернативною «народною» силою на противагу князівській владі. Адже болохівці справді мали особливі стосунки з монгольською адміністрацією, і монгольська влада для них могла виявитися більш прийнятною, ніж влада галицько-волинських князів. Подібний стан речей суперечить уявленню про монгольське панування на Русі як суцільне «іґо». Таким чином, подальше глибоке дослідження болохівської проблеми дасть нам можливість краще зрозуміти непростий етап нашої історії XIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабенко Р.В. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі у XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р.В. Бабенко. – Київ, 2004. 25 с.

2. Греков Б.Д. Золотая Орда и её падение / Б.Д. Греков. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
4. Дашкевич Н. Болоховская земля и её значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV веках / Н. Дашкевич – Киев: Университетская типография, 1876. – 61 с.
5. Михайлова Р.З. політичного, етно-демографічного та культурно-мистецького життя літописної Болохівщини / Р. Михайлова // Художня культура. Актуальні проблеми: зб. наук. пр. – Вип. 5. – С. 315-331.
6. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: ЯРК, 1997. – 648 с.
7. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина. – Київ: Альтернативи, 1998. – 320 с.
8. Сецинский Е. Болоховское княжество (1150-1257) / Е. Сецинский; передм. та упоряд. А.М. Трембіцький – Хмельницький, 2004. – 27 с.
9. Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) / Л. Черепнин // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М.: Наука, 1977. – С. 186-209.
10. Якубовський В.І. Скарби болохівської землі / В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – 158 с.

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В. ЛИПІНСЬКОГО ТА ЙОГО СПІВПРАЦЯ З М. ГРУШЕВСЬКИМ

У статті зроблено спробу висвітлити проблему впливу наукових поглядів й особистості М. Грушевського на формування історичної концепції В. Липинського, зокрема, його розуміння причин Української революції XVII ст..

Ключові слова: В. Липинський, М. Грушевський, С. Томашівський, історична концепція, історичні погляди, історичне джерело, листи.

Вплив професора М. Грушевського на формування історичних поглядів В. Липинського й становлення його як професійного дослідника проблем української історії XVII ст. уже ставав предметом вивчення вчених. Різних його аспектів торкалися І. Гирич [29; 30; 31; 32; 33; 34], І. Передерій [43], О. Ясь [48; 49], Б. Ганцаж [50] та інші науковці. Не заперечуючи здобутків сучасної історіографії, вважаємо, що подальше висвітлення наукової співпраці В. Липинського й М. Грушевського залишається актуальним. Проблема впливу останнього на становлення історичної концепції одного із майбутніх основоположників державницького напрямку української історіографії так само не проста, як і їх особисті взаємовідносини.

Імовірно, В. Липинський опосередковано засвоював наукові ідеї М. Грушевського ще до їх особистого знайомства. Зокрема, через спілкування із його учнем С. Томашівським, з яким, як припускав І. Лисяк-Рудницький, молодий дослідник-початківець познайомився 1905 р. [41, с. 220-221; 50, s. 64]. Він стверджував, що саме С. Томашівський, як старший на сім років і досвідченіший, навчив В. Липинського працювати з історичними джерелами [41, с. 220-221]. Свою думку підтверджував свідченням Осипа Назарука: «...у Кракові галицький історик Стефан Томашівський занявся Липинським, впровадив його в науку історії, навчив його читати історичні документи, захопив до праці і точно обговорював з ним різні історичні питання, про котрі Липинський писав. Такий зв'язок між Томашівським і Липинським тривав довгі літа. Ще тому у Відні і Берліні автор сих стрічок бував присутній при таких розмовах» [41, с. 221].

Становленню В. Липинського як вченого сприяла співпраця з іншим учнем знаного професора – В. Герасимчуком. З останнім В. Липинський заприятелював на засіданнях краківського українського клубу, на одному з яких у грудні 1906 р. молодий дослідник-початківець читав доповідь, присвячену Правобережній Україні (вчені припускають, що це міг бути первісний варіант його брошури «Szlachta na Ukrainie»), яка ґрунтувалася на віднайденому джерельному матеріалі. В. Герасимчук запропонував М. Грушевському залучити молодого історика до їх археографічної діяльності [29, с. 36-37; 32, с. 49].

В. Липинський, вивчаючи в цей час соціологію в Женевському університеті, часто відвідував Краків, де продовжував пошуки джерельного матеріалу в місцевих архівах та бібліотеках. Про це зазначав у листі до Б. Грінченка від 30 серпня 1907 р.: «Своїє праці про українофільство серед польської та спольщеної суспільності на Вкраїні я, розуміється, не залишаю. У Краківській бібліотеці, де я працював навесні, мені вдалося знайти багато матеріалів [...] (про спольщених українців, зокрема, представників шляхти – С. К.)» [19, с. 345]. Так сталося, що для хворого туберкульозом В. Липинського Женевський клімат із його частими північно-західними вітрами мав негативний вплив. За порадою лікарів він влітку 1907 р. повернувся з Женеві до Кракова [36, с. 36]; тут продовжував дослідження історії України XVI-XVIII ст. Період після повернення з Швейцарії став часом найбільш інтенсивного становлення його як історика. Вчений у листі до Б. Грінченка від 5 жовтня 1907 р. зізнався: «Досі я працював більше як ділтант; агрономія, на якій я був поперед, не дала мені очевидячки в сім напрямі нічого, а рік у Женеві – це ще надто мало» [19, с. 345]. Згадував, що аби «віддатися своїй улюбленій науці – історії», хотів поступити на історично-філологічне відділення Київського університету, але через стан здоров'я змушений був відмовитися від свого задуму. У цьому ж листі ділився планами записатися «на історію у Львові», щоб слухати лекції М. Грушевського [19, с. 345; 50, s. 77]. Дане питання вирішував з В. Герасимчуком у грудні 1907 р. [32, с. 49-50]. Однак, В. Липинський не поступав

вивчати історію у Львівський університет; натомість записався на зимовий та літній семестри 1908-1909 академічного року як звичайний слухач у Краківському [50, с. 78-79].

У травні 1908 р. відбулося особисте знайомство дослідника-початківця із львівським професором [29, с. 36; 32, с. 50]. Їх, як стверджує І. Гирич, познайомив В. Доманицький. У своєму щоденнику М. Грушевський під датою 7-8 травня занотував: «Приїздили Доманицький з Липинським. Липинський зробив на нас дуже приємне враження... просили обідати їх до нас» [4, арк. 186; 32, с. 50]. Завдяки протекції В. Доманицького В. Липинський почав публікуватися у періодичних виданнях, які редагував М. Грушевський – «ЗНТШ» та «ЛНВ» [43, с. 205]. Видає рецензії на праці польських істориків Л. Боратинського [23; 31, с. 123], А. Прохаски [24; 31, с. 123], відгук на підручник з історії України М. Аркаса [31, с. 123-124; 22; 47]. Через останній між ними невдовзі стався конфлікт [29, с. 36; 46]. Зважаючи на активну співпрацю двох вчених, О. Оглоблин пізніше проводив непрямий зв'язок В. Липинського з львівською історичною школою М. Грушевського [3, арк. 195, 230].

У цей час В. Липинський спільно із В. Доманицьким опублікував також свою першу історичну працю – розвідку «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII ст.». Він написав текст історичного нарису, а В. Доманицький переклав із польської вірші волинського шляхтича [5, арк. 30зв.; 18; 25; 26; 27; 29, с. 36; 32, с. 50; 44, с. 10-11]; працював над розвідками про Берестецьку битву та полковника Івана Богуна [19, с. 349-351].

У 1910-1912 рр. В. Липинський продовжує плідно шукати нові документи в краківських архівосховищах [1, арк. 1; 2, арк. 1]. Його листування з М. Грушевським свідчить, що він чи не вперше в українській історіографії опрацьовував, а пізніше і ввів до наукового обігу матеріали з приватного архіву шляхетського роду Русецьких. В одному з листів до професора (від 25 червня 1911 р.) В. Липинський писав: «... мені пощастило дістати вступ до дуже цікавої архівальної колекції п. Русецьких з Троянки на Україні... Для історії Хмельниччини є в ній дві дуже цікаві збірки рукописів XVII століття, що складаються з копій всяких листів, «Nowin» etc., а нагадують собою звістні «Ks. Pamiętnicze» Міхаловського» [10, с. 296; 31, с. 120-121; 43, с. 204-205; 14; 15] (зараз ці матеріали зберігаються в державному архіві Кракова, фонд № 46, який містить в собі два рукописних збірники, що налічують близько двохсот документів – листів Богдана Хмельницького, Яна Казимира, протоколів допитів полонених українців і татар, сеймикові матеріали, анонімні «новини» та інші) [42, с. 26]. Після опрацювання джерел із «Зібрання Русецьких» дослідження про Михайла Кричевського, як зізнавався історик, із запланованих 3-4 аркушів збільшилася більше ніж до 11 [10, с. 296]. Працював вчений також і з рукописами бібліотек Чарторийських, Красінського та Ягеллонського університету (матеріали сеймів, різноманітні нарративні джерела, майнова і фінансова документація) [11, с. 481; 20, с. 435-544; 21, с. 237-271, 304-317; 10, с. 288-289; 31, с. 120; 42, с. 28].

Окрім писемних джерел, В. Липинському, коли він допомагав М. Грушевському в підбірці малюнків і картин до його «Ілюстрованої історії України», вдалося в музеї Гуттен-Чапських знайти гравюри Максима Кривоноса, ряд портретів Б. Хмельницького (у тому числі роботи, виконані Ваумансом і Гондіусом), Юрія Хмельницького (гравюра Бонаціана), Павла Тетері, два портрети Петра Дорошенка (італійська і тогочасна фламандська гравюри), Івана Мазепи (робота кінця XVIII ст.), Данила Апостола (тогочасна німецька гравюра). Крім них, В. Липинський виявив портрети Роксолани, Михайла Кричевського та інших [6, арк. 25-28; 10, с. 283; 31, с. 121-122]. Частина вище названих зображень (М. Кривоноса, портрети Б. Хмельницького Вауманса і Гондіуса, Ю. Хмельницького, П. Тетері, обидва портрети П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола) була опублікована в «Ілюстрованій історії України» М. Грушевського [13, с. 301, 313, 315, 336, 340, 344, 353, 385, 400]. Для поліпшення ілюстрування книги М. Грушевського В. Липинський за власні кошти найняв художника для виготовлення кліше гравюр із краківських архівів і бібліотек [33, с. 241]. Крім названих портретів, йому пощастило віднайти зображення печатки П. Дорошенка, підписи Б. Хмельницького (з універсалу його дружини Ганни), Івана Виговського, Юрія Немирича, герб Б. Хмельницького, який було зображено в козацькому реєстрі 1649 р. [10, с. 284; 31, с. 122].

Співпраця В. Липинського з М. Грушевським вплинула на формування історичних та методологічних поглядів молодого дослідника [3, арк. 195, 229-231]. О. Ясь звернув увагу на той факт, що в його роботах, виданих до Першої світової війни, поєднуються «як неоромантичні мотиви, так і позитивістські складові з окремими елементами соціологізації історії» [48, с. 82]. Для нього є характерним сцієнтизм у плані роботи з джерельним матеріалом; пишучи в стилі неоромантичної історіографії, він дотримувався вимог позитивізму, щодо ретельної верифікації джерел; демонструє стриманість й обережність тверджень у відтворенні фактографічної основи своїх праць, прагне

дати об'єктивний опис історичного процесу*. Перетворення в історії, ймовірно через співпрацю з М. Грушевським, тлумачить часто в еволюційному, позитивістському значенні. Наукове спілкування з ним стало одним з джерел яскраво вираженого окциденталізму В. Липинського з його захопленням європейською цивілізацією, її здобутками, протиставленням орієнту – східній цивілізації [48, с. 82; 49, с. 118; 35, с. 80; 40, с. 15; 45, с. 52; 16].

Синтез двох методологічних основ у творчості вченого дав підстави Л. Біласу стверджувати, що В. Липинський, визнаючи провідну роль великих людей як рушія історії, бачив їхню діяльність на фоні соціальних процесів. Його концепція – це поєднання суспільно-інституціональних та колективних чинників з волюнтаристською діяльністю активних індивідів-героїв [28, с. LXXVII]. На підтвердження такого переплетіння можна взяти слова В. Липинського: «Однак вплив і воля одиниці завжди й усюди сягають тільки до певних меж» [20, с. 147]. Соціальні аспекти української історії XVII ст. вчений оцінював аналогічно народницько-демократичній історіографії, у чому, як доводить І. Гирич, також відчувається вплив М. Грушевського [34, с. 131].

Спробуємо окреслити його на прикладі висвітлення В. Липинським соціальних причин Української революції, які в роботі «Станіслав Михайло Кричевський» (інша назва – «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»; далі – «УШ») розкрито лише в рамках протиріч між різними прошарками привілейованих верств – дрібною й середньою шляхтою, магнатами Речі Посполитої, українськими боярами та їхніми нащадками. Так, останні, звертав увагу вчений, відповідно до Литовських статутів 1529 і 1566 рр. не зуміли довести свого шляхетного походження, втратили високий суспільний статус, зазнавали економічних утисків та, як наслідок, з часом поповнювали ряди козацтва, або переходили до селянської верстви. Поширення магнатського фільварково-панщинного типу господарства на терени козацької України призводило до різкого економічного розшарування всередині шляхетської верстви. Її дрібні й середньої руки представники часто втрачали свої землі. Це траплялося внаслідок грабівницьких наїздів заможніших і впливовіших сусідів, або отримання ними з королівської канцелярії права на володіння «пустелею», яка насправді була чийось маєтком. У такий же ж спосіб втрачали свої господарства й городові козаки [20, с. 97-106]. В. Липинський називав раніше заможні та впливові родини Бутовичів, Горностаїв, Корчовських, Проскур-Сутанських, Тиш-Биковських, Халецьких та багатьох інших, чії маєтності стали власністю Вишневецьких, Конецпольських, Острозьких, Фірлеїв [20, с. 101, 103].

Увага В. Липинського до соціальних протиріч усередині привілейованих верств Речі Посполитої в першій половині XVII ст. зумовлена тематикою монографії «УШ» та його поглядами на козацтво й частину української шляхти, яка підтримала виступ під проводом гетьмана Б. Хмельницького, як на рушійну силу революційних подій і суб'єктів політичного життя. Аналогічне розуміння ролі козаків й покозачених шляхтичів у ході розгортання Української революції зустрічаємо й у роботах М. Грушевського [17, с. 18-19; 13, с. 296; 15, с. 1479-1508]. Його напрацювання у вивченні процесу поглинання потужними фільварковими господарствами менших козацьких й шляхетських маєтностей на теренах козацької України та складний вузол соціально-економічних протиріч, до яких призводило панування «кулачного права», були враховані В. Липинським при написанні монографії «УШ» [12, с. 27-29; 20, с. 105, 163]. Однак, М. Грушевський, на відміну від нього, менше акцентував увагу на економічному й соціальному розшаруванні всередині привілейованої верстви. Перебільшуючи стану єдність руського і польського панства, звинувачував представників української шляхти, які підтримали революційний виступ, і козацьких старшин у тому, що вони не відстоювали інтереси селянства [17, с. 18-19].

Вплив іменитого професора не завадив В. Липинському сформулювати власне розуміння причин Української революції XVII ст. Аналізуючи джерела та доробок історіографії, він звернув увагу не лише на соціальний, а й національний її характер, який, як зазначав автор монографії про київського полковника М. Кричевського, «досі дуже мало досліджено, а деякою частиною істориків неначе нарочито належно не узглядено» [20, с. 33]. Дослідник доводив, що національний аспект революційних подій помітили ще сучасники [20, с. 33]. Так, львів'яни в листі до королевича Карла від вересня 1648 р., який цитував В. Липинський, зазначали: «Вже руська реbelieя і змовлена з поганцями повінь хлопська всю Україну опанувала» [20, с. 33]. На його думку, анонімний автор літопису Самовидця, який писав: «Початок і причина війни Хмельницького є єдино від ляхів на православ'я гоніння і козакам утиски», також підкреслював загальнонаціональний характер виступу [9, с. 6; 20, с. 37], адже, як стверджував вчений, одним з проявів національних утисків українців була фактична заборона православної церкви, котра для них, через

* Звідси увага до робіт І. Каманіна та його публікацій джерел [37; 38; 39].

втрату державності, стала засобом ідентифікації й захисту від асиміляції [20, с. 43]*. Історик, цитуючи московського посла дяка Григорія Кунакова, зазначав: «а до Богдана Хмельницького почали приїжджати черкаси і шляхта і вільні люди» [7, с. 281] (у перекладі В. Липинського – «козаки і шляхта і вільні люди»), доводив, що уже на початковому етапі виступу (1648-1649 рр.) у ньому взяли участь представники усіх станів, окрім селян, які приєдналися згодом**, що свідчило про його національний характер. Натомість, М. Грушевський, погоджуючись з твердженням про активну роль шляхти у виступі, підкреслював його становий – шляхетсько-старшинський – характер, особливо на початковому етапі, але не акцентував уваги на загальнонаціональних масштабах [15, с. 1492].

Отже, вплив М. Грушевського на формування історичної концепції В. Липинського чітко простежується в розумінні останнім соціальних причин Української революції XVII ст., а в методології – у залежності діяльності визначних історичних постатей від соціуму. Відповідно, становлення консервативно-державницького напрямку української історіографії – одним із основоположників якого був В. Липинський – генетично пов'язано з еволюцією народницького напрямку та львівською історичною школою М. Грушевського.

Список використаних джерел та літератури

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі – ІР НБУВ), ф. СССXVII, спр. 683, 2 арк.
2. ІР НБУВ, ф. СССXVII, спр. 685, 2 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 301, 302 арк.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 1235, оп. 1, спр. 25, 503 арк.
5. ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 457, 148 арк.
6. ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 604, 166 арк.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб: В типографии П.А. Кулиша, 1861. – Т. III. – 604+134 с.
8. Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1986. – 423 с.
9. Летопись Самовидца. – М., 1846. – 152 с.
10. Листування Михайла Грушевського / упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2001. – Т. 2. – 412 с.
11. Метик Р. Моє знаомство і переписка з В. К. Липинським / Р. Метик // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2013. – С. 479-491.
12. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 25-43.
13. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ, 1990. – 524 с.
14. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 1991. – Т. 9, кн. 1. – 1996. – 880 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наук. думка, 1991. – Т.9, кн. 2. – 1997. – 776 с.
16. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М. Грушевський. – Київ; Львів, 1912. – 248 с.
17. Грушевський М. Хмельницький і Хмельницина / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1898. – Том XXIII-XXIV. – С. 1-30.
18. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII ст. / В. Липинський // Данило Братковський і його доба. – Київ: б. в., 1909. – С. 4-15.
19. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / В. Липинський; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія: ССДІ; Смолоскип, 2003. – Т. 1: Архів. Листування (А – Ж) / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська; вступ. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. – 960 с.

* Фактичну тотожність національного й релігійного, характерну для середньовічної й раньонові Свропи, підтверджують досягнення сучасної гуманітаристики. Так, британський вчений Ентоні Д. Сміт, один із провідних спеціалістів із проблем нації та націоналізму, з'ясував, що часто народи усвідомлювали свою відокремленість від інших завдяки релігійним відмінностям. Для українців у Речі Посполитій ця окремішність реалізувалася через протистояння православ'я і католицизму [51].

** Національний характер революційних подій підтверджують й інші джерела. Зокрема, писар львівського магістрату Самійло Кушевич у вересні 1648 р. в листі до якогось варшавського шляхтича писав: «Вже стало небезпечно по селах і шляхах через бунти всієї Русі, яка з неприємною ненавистю до католиків і поляків вбиває і жахливо мучить піших і кінних» [8, с. 77].

20. Липинський В. К. Твори / В.К. Липинський. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – ХСVIII+637+[1] с.
21. Липинський В. К. Твори / В. К. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – Т. 3. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський. – LXX+346 с.
22. Липинський В. Історія України Миколи Аркаса / В. Липинський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. XLIII, кн. VIII. – С. 307-318.
23. Липинський В. [Рец. на] Ludwik Boratyński. Studia nad nunciaturą polską Bolognettego (1581-1585) (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydż. Historyczno-Filozoficzny, seria II, tom XXIV. Краків, 1907, стор. 53-106) / В. Липинський // ЗНТШ. – 1908. – Т. LXXXII, кн. 2. – С. 222-223.
24. Липинський В. [Рец. на] Antoni Prochaska. Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami (Rozprawy Akademii Umiejętności, wydż. historyczno-filozoficzny, t. XLIX, Краків, 1907, ст. 269-336) / В. Липинський // ЗНТШ. – 1908. – Т. LXXXIII, кн. 3. – С. 219-221.
25. С. D. N. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski / W. Lipiński // Przegląd krajowy. – 1909. – № 1. – S. 6-7.
26. (d. c. n.) [Липинський В.]. Daniel Bratkowski / W. Lipiński // Przegląd krajowy. – 1909. – № 3. – S. 5.
27. D. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski / W. Lipiński // Przegląd krajowy. – 1909. – № 4. – S. 5.
28. Білас Л. Краків, Женева і філіація «Кричевського». До родовідної мислення В. Липинського / Л. Білас // Липинський В. К. Твори. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. XVII-XCVIII.
29. Гирич І. Лицар української державності: нарис життя і діяльності В'ячеслава Липинського / І. Гирич // Архіви України. – 1992. – № 1-3. – С. 34-44.
30. Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків) / І. Гирич // Михайло Грушевський. Зб. наук. пр. і матер. міжнар. наук. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 306-317.
31. Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів / І. Гирич // Український історик. – 1999. – № 2-4. – С. 110-142.
32. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) / І. Гирич // Михайло Грушевський і українська історична наука: матер. конф. – Львів: Ін-т іст. досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. – С. 47-64.
33. Гирич І. Речник суспільної злагоди: Липинський у молоді роки / І. Гирич // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 31-32. – С. 238-244.
34. Гирич І. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908-1914 років / І. Гирич // Історіографічні дослідження в Україні. – 2013. – № 23. – С. 122-159.
35. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука: матер. конф. – Львів: Ін-т іст. досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. – С. 65-85.
36. Залуцький Р. Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах (Біографічний нарис) / Р. Залуцький // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Київ; Філадельфія: СЕДІ; Смолоскип, 2003. – Т. 1: Архів. Листування (А – Ж). – С. 33-81.
37. Каманин И.М. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией И Россией / И. М. Каманин // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Киев, 1916. – Вып. 2. – С. 93-108.
38. Каманин И.М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг. / И. М. Каманин // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Киев, 1911. – Вып. 1. – С. 25-117.
39. Каманин И.М. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн / И. Н. Каманин. – Киев: [Б. и.], 1914. – 19 с.
40. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX-XX століть: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Костянтин Миколайович Колесников. Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.
41. Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – Київ: Основи. – 1994. – Т. 2. – 573, [3] с.
42. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю.А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996 – 262 с.

43. Передерій І.Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: монографія / І.Г. Передерій. – Полтава: Вид-во Полт. НТУ, 2012. – 622 с.
44. Приймак О.Л. Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882 – 1931 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 – Історія України / Олена Олександрівна Приймак. – Харків, 2011. – 20 с.
45. Редько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX – XX століть: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Редько. – Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 388 с.
46. Старовойтенко І.М. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку XX ст. / І.М. Старовойтенко // УІЖ. – 2009. – № 1. – С. 102-116.
47. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) / В. Ульяновський // Липинський В. Студії. – Київ; Філадельфія, 1994. – Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матер. міжнар. наук. конф. – С. 161-170.
48. Ясь О.В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) / О. Ясь // УІЖ. – 2007. – №5. – С.75-95.
49. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив / О. Ясь // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: зб. наук. праць (На пошану історика Олени Михайлівни Апанович): у 2 ч. – Київ: [б.в.], 1995. – Ч. 1. – С. 111-133.
50. Gancarz W. My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882-1914 / W. Gancarz. – Kraków: ARCANA, 2006. – 330 s.
51. Підвалини націй: Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/54663>.

WPLYW MYCHAJŁA HRUSZEWSKIEGO NA JEDNEGO Z NAJPOPULARNIEJSZYCH UKRAIŃSKICH PISARZY POCZ. XX W. WOŁODYMYRA WYNNYCZENKĘ (NA PODSTAWIE WSPOMNIENÍ I EPISTOLOGRAFICZNEGO DZIEDZICTWA)

M. Hrustewski towarzyszył W. Wynnyczenkowi nie tylko w działalności politycznej, która miała sporo fatalnych błędów i nierozumienia, ale także w „jedynej i prawdziwej” działalności W. Wynnyczenki – działalności twórczej, pisarskiej.

Kluczowe słowa: *Literaturno-naukowy wistnyk, powieść „Uczciwość ze sobą”, publikację w języku rosyjskim.*

„Nasza znajomość rozpoczęła się przed pierwszą rewolucją [rewolucja 1905 r.], kiedy on uciekł z wojska mieszkał we Lwowie. Pewnego dnia on przyszedł do mnie żeby poradzić się, czy można było by na dokumencie – metryce czy maturze, już nie pamiętam chemicznym sposobem zetrzeć obecne imię i wpisać nowe, żeby z tym dokumentem powrócić się [na terytorium Ukrainy w składzie Rosyjskiego imperium]. Odmówiłem jego od tego uważając za skodę psuć dokument. On więcej nie przychodził do mnie, także podczas tej rewolucji nie spotkałem jego, bo siedział w Kijowskim więzieniu skąd i przekazał opowiadanie „Dym” dla pierwszej książki „LNWisnyka” [Literaturno – Naukowego Wistnyka] wydanej w Kijowie. Później między nami była korespondencja związana z jego współpracą z LNWi, spotykaliśmy rzadko, ale „przyjacielsko” [3, s. 108].

Jednak W. Wynnyczenko podrobił dokumenty i spróbował wrócić do Ukrainy. Według uchwały Zagranicznej grupy RUP on będzie starał się przekroczyć granicę i przewieźć socjalistyczną literaturę [1, s. 189-190]. Wtedy w imperium jego już 5 miesięcy aktywnie szuka policja.

W lipcu 1903 r. on został zaaresztowany na granicznym punkcie przejścia Wołoczysk z paszportem na imię Austriaka Jarosława Dołyńskiego, studenta Lwowskiego uniwersytetu. W tej sprawie napisano, że przy aresztowanym była znaleziona „kontrabanda z wyjątkowo złodziejskich wydań”. Tak określona „kontrabanda” wyglądała następująco:

1. 506 szt. broszury „Robota”;
2. 50 szt. broszury „Własna ziemia”;
3. 139 szt. broszury „Wujek Dmytro”;
4. 30 szt. broszury „Rewolucja 1848 roku we Francji”;
5. 202 szt. opowiadania „Walka”;
6. 82 szt. broszury „Czy jest teraz pańszczyzna”;
7. 50 szt. broszury „Strajk i bojkot”;
8. 500 szt. (opowiadania) „Soldatyki»;
9. 203 szt. gazety „Chłop”;
10. 1 szt. gazety „Iskra” № 43;
11. 1 szt. gazety „Co to jest przestępca państwowy, rewolucjonista, socjalista” [8, ark. 24].

30 lipca 1903 r. w raporcie napisano „polityczny aresztowany Wołodimir Wynnyczenko wzięty ze wszystkimi jego rzeczami pod wartę na „Główną gauptwachtę” w m. Kijów” [8, ark. 17]. Później on był odesłany do Łukjanowskiego więzienia. On miał być sądzony w kilku sprawach. Pierwsza sprawa – sąd batalionowy miał sądzić za „samowolne odejście”, dezercję, ucieczkę wraz z przekraczaniem rosyjskiej granicy oraz za celowe psucie wydanej mu rzeczy (wojskowy mundur) i korzystanie z cudzego paszportu. Druga sprawa – żandarmeria prowadziła śledztwo za „przywiezienie nielegalnej literatury oraz rewolucyjną działalność”. Oczywiście W. Wynnyczenko został uznany za winnego [9].

Po raz pierwszy W. Wynnyczenko zwrócił się do Literaturno-Naukowego Wistnyka jeszcze kiedy uczył się w gimnazjum. On wysłał do redakcji swój poemat „Zofia”. Wistnyk był pierwszym literaturno-naukowym oraz społeczno-politycznym czasopismem Ukrainy oraz ówczesnym centrum elity literackiej w Ukrainie. Odpowiedzi od redakcji W. Wynnyczenko tak i nie otrzymał. Już później jako student W. Wynnyczenko próbował opublikować swój utwór w czasopiśmie „Kijowska starowina” pod zmienionym tytułem „Prostytutka”. Mychajło Markowski

znalazł rękopis tego utworu w Bibliotece Ukraińskiej Akademii Nauk. On napisał wstępny artykuł do tego utworu. Opierał się na recenzji redaktora czasopisma „Kijowska starowina” o tym, że redakcja zdecydowała w ogóle nie drukować poetyckich utworów oraz że sam utwór był „słabo” napisany. Jednak M. Markowski chciał nadrukować „Prostytutkę” w czasopiśmie „Ukraina” w celu zapoznania z pierwszymi krokami pisarza [5, s. 77]. Redaktorem „Ukrainy” był M. Hruszewski. Redakcja „Ukrainy” zgodziła się drukować twór wtedy już bardzo znanego pisarza, ale oświadczyła, że bez pozwolenia samego autora nie będzie tego robiła. Z pewnych przyczyn W. Wynnyczenko takiego pozwolenia nie dał [6].

Ale Kateryna Hruszewska, córka M. Hruszewskiego w liście przekonała pisarza opublikować „Prostytutkę”. Wskazywała nie tylko na jakość utworu, ale także: „a tak jak nasze wielotygodniowe doświadczenie z kolejek za chlebem, cukrem, solą, naftą pokazuje, że szczęście w tej walce jest na stronie najmłodszych, którzy mogą wstać najwcześniej i wystać najdłużej, więc wszystkie szanse na publikację „Prostytutki” będą w rękach jakiegoś studenta pierwszego roku, albo ostatniego roku jakiejś profszkoły szkoły, który będzie porównywał swoje znalezisko z Curwoodem [James Olivier Curwood] albo z Sinclairem [Harry Sinclair Lewis] czyli najbardziej znanymi naszej publice pisarzami! Obawiam się że jeżeli sprawa z artykułem Mark[owskiego] będzie się ciągnąć to dowiedzą się o „Prostytutce” i ukradną u biednego autora (Mar[owskiego] mam na myśli) sensację i sławę, a mu będzie bardzo obraźliwie [6]. Z tego listu można zauważyć, że Kateryna Hruszewska nie bardzo wierzyła w „młodych naukowców”. Że oni mogą zaświecić się nowością tematu i nowoczesnością podejścia. Więc przejawia się zasada kto wyższy ten i ma rację, albo „profesor zawsze ma rację”. Jednak M. Markowski tutaj zdecydowanie miał pierwszeństwo na publikowanie utworu. W. Wynnyczenko odpowiadając na list zgadzał się, że „trzeba dać pozwolenie, bo tak czy owak nadrukują inni...” [2, s.23].

Wogóle pierwsze publikację W. Wynnyczenki nie łatwo się dawały. Wg. wspomnień J. Tyszczuki, kiedy W. Wynnyczenko napisał swoje pierwsze opowiadanie „Siła i piękno” on zwrócił się do kierownika wydawnictwa „Kijowska starowina” W. Stepanenki z prośbą przeczytać i dać własną ocenę opowiadaniu. W. Stepanenko nie tylko odrzucił utwór, ale także wyśmiał W. Wynnyczenkę jako niezdarnego pisarza. Ale przy tej rozmowie był obecny Jewhenij Czykałenko, który wziął ten rękopis do domu. Na drugi dzień, przeczytawszy ten utwór on oświadczył W. Stepanenkowi: „Wiecie co, że Pan wczoraj wyrzucił niezwykle uzdolnionego ukraińskiego pisarza? Wiecie, że takiej rzeczy, którą trzymałem w rękach w naszej literaturze jeszcze nie było?”. We swoich wspomnieniach J. Czykałenko pisze, że W. Stepanenko, redaktor „Kijowskiej starowiny” nie chciał drukować „Piękno i siłę”, uważając ten utwór za „gorkowszczyznę” (kopiowanie M. Horkiego), bo jego żona uważa, że w takim przypadku w porządnym rodzinach nie można będzie trzymać „Kijowską starowinę”. Opowiadanie później jednak zostało wydane w „Kijowskiej starowinie” [7, s. 45-77].

Dla W. Wynnyczenki ciężkim problemem było drukowanie utworów w Rosyjskich wydawnictwach, a właśnie w języku rosyjskim. Cenzura, pieniędzy okazały się nie głównym problemem pisarza. Jego idee narażały się na sprzeciw, niezrozumienie i bardzo ostrą krytykę. Najbardziej podpadali pod krytykę jego dramaty „Szczęble życia”, „Memento” oraz powieść „Uczciwość ze sobą”. Idee W. Wynnyczenki w tych utworach jawnie wypływały z jego zainteresowań Nietzscheańską koncepcją „przewartościowania wartości” (wiadomo, że W. Wynnyczenko siedząc uwięziony przetłumaczył najważniejsze dzieło Friedricha Wilhelma Nietzschego: „Tako rzecze Zaratustra. Książka dla wszystkich i dla nikogo”). Koncepcja ta jednak często sprowadzała się do moralizowania bezwartościowości. Nietzsche jako przeciwnik filisterstwa, dogmatów, konwenansów, posłuszeństwa, a także socjalizmu jak nie paradoksalnie odpowiadał socjaliście W. Wynnyczenki, który pragnął rewolucyjnych przemian życia społecznego. Idee Nietzsche wtedy jeszcze nie były powszechnie znane, ale w Europie Zachodniej mieli wielką popularność, bodaj że przez ich piękną poetyczność. Np. Zainteresowanie Olhy Kobyłańskiej Nietzschym poprzedzało zainteresowanie całej tendencji rosyjskiej literatury, która zapoznała się z niemieckim filozofem i poetą dopiero na pocz. XX w. kiedy pojawiły się pierwsze tłumaczenia i prace porównawcze.

Temu niezrozumieniu wśród ukraińskiego społeczeństwa towarzyszyły także oferowane wysokie wynagrodzenia przez rosyjskie wydawnictwa. Jewhenij Czykałenko tzw. „chrzestny ojciec” W. Wynnyczenki jako pisarza 2 maja 1903 r. w liście napisał, że będzie za cały rok płacił 300 rubli, oświadczał także, że będzie wypłacał nie od razu, a każdego miesiąca. W. Wynnyczenko miał za rok napisać nie mniej 5 – ciu drukowanych listów [4, s. 37]. J. Czykałenko później we własnym dzienniku zaznaczał, że W. Wynnyczenko żyje wyjątkowo z literackiej pracy - więcej 1000 rubli rocznie nie potrafi zarabiać, a na taką sumę z rodziną za granicą nie da się żyć [4, s. 62].

5 sierpnia 1912 r. W. Wynnyczenko w liście odpowiadał na zaniepokojenia J. Czykałenka o tym żeby zostać rosyjskim pisarzem. „Powiem szczerze: wielka jest pokusa do tego. Szczególnie teraz, kiedy w Rosji na mnie z

jakiegoś powodu zaczynają zwracać uwagę. Na przykład, trzy tygodnia temu dostałem zaproszenie od nowego towarzystwa rosyjskich pisarzy „Sodrużestwo”... Mnie uważają za „wieloryba”, jak pisze mój przyjaciel – na któremu będzie trzymała się organizacja (Zaproszono Andriejewa [Leonid Andriejew - rosyjski pisarz uważany za założyciela rosyjskiego ekspresjonizmu], Arcybaszewa [Michaił Arcybaszew], Kuprina [Aleksandr Kuprin], itp). Dla mnie – jedna u najwyższych płac (300-400 rubli za stronę). Mnie piszą, że mną bardzo interesują się, zachwycają się” [4, s. 62-63].

Ale potrzeba drukować się w Rosji wywołały smutne nastroje u pisarza. On obawiał się, że będą jego oskarżali o zdradę. W liście do przyjaciela Jurija Tyszczenki on opisał swoje nastroje, a przyjaciel opowiedział o tym liście M. Hruszewskiemu.

Z tego powodu M. Hruszewski napisał list do W. Wynnyczenki. „Paweł Fylypowycz [J. Tyszczenko wtedy mieszkał pod wymyślonym imieniem i nazwiskiem] przekazał mi smutną treść Pańskiego listu, nie mogę nie powiedzieć Panu kilku słów z tego powodu. Absolutnie daremnie uważacie siebie za obcego w ukraińskiej społeczności. Nie zgadzam się nawet z niektórymi waszymi pomysłami, ona [ukraińska społeczność] Pana wysoko ceni i lubi te elementy, które są najbardziej zdrowe i niezawodne. Że ciężką z nią [społeczeństwem] żyć – o tym ja dobrze wiem; ale nie dlatego człowiek pracuje w społeczeństwie żeby „zrywać kwiaty zadowolenia”. M. Hruszewski ze zrozumieniem ustosunkował się do chęci W. Wynnyczenki zdobyć sławę w rosyjskim społeczeństwie, więc również obawiał się, że on spadnie moralnie, czyli zacznie sprzedawać się i zapomni o ukraińskim życiu. M. Hruszewski pisał: „To będzie wielka strata i dla Ukraina i dla Pana, Pan stanie moralną kaleką. Pamiętajcie o tym i nie sprzedajcie się za juskę z soczewicy wynagrodzenia i większej popularności. Kiedy Pan nie wytrwa – to będzie bardzo smutno” [6].

W. Wynnyczenko odpowiadając na list M. Hruszewskiego, związanego z kwestią drukowania utworów w Rosji podziękował za „dobrego lista”. On pisał, że nie sprzeda się za juskę z soczewicy, ale utwór już sprzedał wydawnictwu „Ziemia” i pytał czy da się miesiąc później nadrukować ten sam utwór u „Wistnyku”. Tym utworem była powieść „Uczciwość ze sobą”, która była kontynuacją jego dramatu „Szczęble życia”. LNW nie nadrukował tej powieści, nawet W. Wynnyczenko zgadzał się z tym, że ten utwór jest zbyt amoralny dla tego wydawnictwa. On zaznaczał, iż dużo prenumeratorów już zrezygnowało z tego czasopisma przez jego, jak oni uważają „amoralne” utwory. M. Hruszewski wypowiadał żal z takiego despotycznego stanowiska ukraińskiej publiczności, żałował o tym że pisarz musi starać się „nie narażać się”, albo „wędrować do innej publiczności” [6].

W. Wynnyczenko wspólnie z J. Czykałenką umówiły się, że W. Wynnyczenko napisane utwory w języku rosyjskim będzie osobiście tłumaczył na ukraiński nawet w przypadku kiedy dla tego trzeba było wydawać własne pieniądze. W takim przypadku on otrzymał prawo zaznaczać u swoich rosyjskich utworach, że oni są tłumaczeniem z ukraińskiego rękopisu [7, s. 240].

Zdarzały się także kłótnie między W. Wynnyczenką a LNW. Pisarz twierdził, że nie potrzebuje żadnych dotacji od wydawnictwa i nie chce otrzymywać płace od nieznanych mu ludzi, szczególnie od tych ludzi którzy wrogo do niego odnoszą się. Także domagał się podwyższenia wynagrodzenia i zwiększenia miejsca na własne utwory w czasopiśmie na tyle na ile potrafi napisać. Argumentował swoje stanowisko tym, że musi utrzymywać jeszcze 12 ludzi ze swojej rodziny. Także jemu nie podobała się „dokuczliwa dobroczynność Komitetu pomocy”. On chciał żeby jego utwory wydawali na podstawie artystycznego poziomu a nie decyzji „Komitetu pomocy”. M. Hruszewski obiecał postarać się podwyższyć wynagrodzenie (z Komitetu pomocy), ale odmówił w drukowaniu „wszystkiego” a także wyjaśnił niemożliwość podwyższenia „płacy za stronę” rozumiejąc to wszystko jako własne ambicje autora. Także wskazywał na to, że zwiększenie miejsca w czasopiśmie ma zależeć od ilości przesłanego materiału, a nie z góry ustalonej liczby. W. Wynnyczenko później prosił wybaczyć mu za ten list i również prosił zwrócić ten list. M. Hruszewski tego listu nie zwrócił. Oprócz samych wybaczeń W. Wynnyczenko chciał zrezygnować z udziału w czasopiśmie, on pisał żeby zwrócili mu opowiadanie „Tajemniczość”, a także oświadczał o tym, że on nie będzie więcej współpracował z wydawnictwem. Z drugiej strony LNW był jedynym ukraińskojęzycznym wydawnictwem gdzie można było publikować wielkie utwory. W. Wynnyczenko rozmyślał nawet nad tym żeby w ogóle przestać pisać.

M. Hruszewski tą sytuację tak wspomina: „Później między nami znów wyszła nieprzyjemność przez LNW – on dość ostro domagał się podwyższenia wynagrodzenia, następnie domagał się zwrotu swojego listu itp. i korespondencja między nami przerwała się. Dopiero podczas mojego zesłania on przysłał mi swoją książkę i kartkę z życzeniami na Wielkanoc bez podpisu i adresu – wiedząc, że poznam jego pismo [3, s. 108].

J. Czykałenko i J. Tyszczenko przekonywali W. Wynnyczenkę nie zrywać kontaktów z wydawnictwem. A mecenas J. Czykałenko obiecał porozmawiać z M. Hruszewskim w tej sprawie. J. Czykałenko argumentował, że „Komitet pomocy” pomaga W. Wynnyczenkę nie jako człowiekowi, a jako pisarzowi i tutaj występuje nie filantropia,

a wspieranie literatury. W końcu wspólnymi wysiłkami udało się załatwić ten konflikt. J. Czykałenko prosił także nie porównywać ukraińskie i rosyjskie wydawnictwa, gdy rosyjskie wydawnictwa są komercjalizowane, a ukraińskie trzymają się na filantropii. Konflikt ten w końcu był załatwiony [6].

Nie zważając na to, że W. Wynnyczenko nazywał siebie komunistą i wolność Ukrainy starał się znaleźć w moskiewskich gabinetach on z wielką powagą odnosił M. Hruszewskiego i jego idei oraz wszelako jego podtrzymywał. Będąc w zasadzie socjalistą W. Wynnyczenko jako następcą M. Hruszewskiego na stanowisku głowy państwa pragnął tego samego: władzy narodu, która była najwyższą socjalną ideą. W styczniu 1908 r. on pisał do J. Czykałenki: „Będzie pewni..., że dopóki odczuwam w sobie siły postaram się zrobić wszystko żeby przysłużyć się naszej narodowej sprawie. Wszelkimi drogami, wszelkimi sposobami, a my musimy stanąć na równi z czołowymi narodami” [10].

M. Hrustewski towarzyszył W. Wynnyczenkowi nie tylko w działalności politycznej, która miała sporo fatalnych błędów i nierozumienia, ale także w „jedynej i prawdziwej” działalności dla W. Wynnyczenki – działalności twórczej, pisarskiej. Więc W. Wynnyczenko jako artysta, ambitna i pewna w sobie postać nie chciał żyć według cudzych rozkazów. Dlatego narażał się na różne konflikty m. in. i wydawnictwem LNW (szczególnie z „Komitetem pomocy”), lecz wydawnictwo było dla niego jedyną możliwością, aby móc drukować swoje utwory w języku ukraińskim. Opierając na M. Hruszewskim, chcąc współpracować z czasopiśmem, a nie jego pośrednikami, potrzebując oceny własnych prac a nie pomocy, domagając zwiększenia wynagrodzenia W. Wynnyczenko prawie całkowicie obniżył intensywność korespondencji z naczelnym redaktorem. Jednak konflikt w pewnym stopniu został załatwiony, a utwory W. Wynnyczenki nadal były wydawane w języku ukraińskim (opowiadania: „Tajemniczość”, „Historia Jakymowego budynku”, dramat „Natus”).

Spis literatury

1. Винниченко В. Уривок із споминів / В. Винниченко // Твори. – Київ; Відень, 1919. – Т. 5. – С. 189-190.
2. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко // Твори. – Київ; Відень, 1919. – Т. 4. – С. 53.
3. Грушевський М. Спомини / упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 108.
4. Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – Київ: Альтернативи, 2005. – 376 с.
5. Марковський М. Перші літературні кроки В. Винниченка / М. Марковський // Україна. – 1929. – Ч. 34. – С. 77.
6. Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908-1928). – Київ, 2013. – Вип. 18, т. 21. – 852 с.
7. Сірій Ю. Київ. Уривок зі споминів / Ю. Сірій // Літературно-науковий збірник. – Гановер, 1946. – Ч. 1. – С. 45-77.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917) / Є. Чикаленко. – С. 240.
9. ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 664, арк. 17, 24.
10. ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 664, арк. 171.
11. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського, ф. 293, спр. 73-183.

Skróty

LNW – Literaturno-Naukowy Wistnyk
 Profszkoła – technikum
 Rewolucja – Rewolucja rosyjska 1905 roku
 RUP - Ukraińska Partia Rewolucyjna
 m. in. – między innymi
 itp. – i temu/tym podobne
 szt. – sztuk

ПРОЕКЦІЯ ЕТНІЧНОЇ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ У ПРОЗОВОМУ ТВОРІ М. ГРУШЕВСЬКОГО «УНТЕР-ОФІЦЕР ТРОХИМ СКАВУЧАК»

Аналіз прозового твору «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» М. Грушевського вказує на наявність в автора власної концепції етнічної маргіналізації. Молодий письменник окреслює лінію культурного розриву етнічно свідомої людини і маргінала. На думку М. Грушевського, вона проходить по межі сповідання культури співдіяльності в мережі та підтримання культури належності. Ідея постколоніальної критики червоною ниткою пронизує увесь твір.

Ключові слова: маргінал, маргіналізація, культурний конфлікт, М. Грушевський.

На IX Львівському соціологічному форумі (2015) доктор соціологічних наук С. Макеєв беззаперечно ствердив, що в числі найвиразніших означників української етнічності вітчизняні опитувані, чи не найчастіше, називають прізвище Грушевського. За сучасних нелегких обставин ситуації АТО та «гібридної» війни прізвище Грушевський продовжує залишатися стійким маркером належності до українства. Проте, якщо кинути погляд на не таку вже й віддалену в часі історичну ретроспективу, то про таку постановку питання годі вже було й думати. На рубежі XIX – початку XX ст. світ вступив у добу модернізму, а заразом – і конструктивізму, а відтак – масового наростання суб’єктивізму вкупі з незаперечним зміцненням впливовості теорій заперечення можливостей реалізації людської свободи. Визначними продуктами новітнього часу яких стали нації. А разом з тим й відбулися зміни в баченні та ставленні до конструкторів та «конструкторських бюро» ethnicity. З розвитком таких тенденцій змінилося й ставлення до головного ідеолога та промотора українського національного руху на межі XIX – початку XX ст. М. Грушевського.

Утвердження конструктивізму у своїй основі мало корені романтизму [2, с. 19]. Українцям властива романтичність вдачі й стилістику романтизму масово закріпили в українській свідомості українські художньо-митецькі середовища. Український романтизм не був цілісним феноменом. Він не міг не мати місцем пробування столичний Київ, де постійно зазнав руйнівної імперсько-центристської дефрагментації. Харків уособив гнучку модель імплементації романтичного стилю до періодичних видань та ненав’язливого проникнення в широкі кола освічених читацьких верств. Галичина стала локусом синтетичного вітчизняного романтизму, який зміг пробитися крізь товщу глибоко вкорінених етнічних протистоянь і в літературі, і в малярстві. Літературна Галичина витворила модель тріадного розгортання та просування літературного процесу через творчу співпрацю М. Шашкевича, І. Вагилевича та І. Головацького, та утвердила її, сформувавши «Покутську трійцю» (Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина). Цей варіант культурного закріплення зберіг своє право на життя і донині. На зламі XX – XXI ст. виникла знаменита Станіславівська трійця, котра і до нині переконливо веде мову самобутній стилістичний почерк постмодерної української культури й широко відкрила літературну Україну зарубіжним книголюбам. Її фундаторів Ю. Андруховича, Т. Прохазька, Ю. Іздрика читають і шанують не лише в Україні, але й далеко поза її межами.

Культурні феномени неминуче накладають відбиток і на політику. Волею долі, велінням часу та обставин в ідентичнісно глибоко порізненій Європі склався тріумвірат політиків (Драгоманов-Франко-Грушевський), готових гнучко і неухильно, напряду й опосередковано боротися і консолідувати довкола себе змагання за Україну. Спільне, що об’єднувало цих людей – виразна акцентуація етнічності та стійкий нонконформістський досвід. Послідовна мотивація *contra* усіх трьох діячів була винятково продуктивною.

М. Грушевський заявив про себе і в літературі, і в історії. Час від часу порушується питання: власне, служителем Сію чи невтомним трудівником літературної ниви він був [8, 9]? Широкому загалу він більше відомий як творець «Історії України-Русі». І все ж, перш, ніж заявити себе в ролі фундаментального наратора історичного процесу, молодий чоловік намагався ствердити себе на літературній стезі.

Перша точка відштовхування вироблення літературного почерку М. Грушевського – географічна карта. Зауваживши, що місцем проживання праукраїнські племена часто обирали побережжя потужних водних артерій, школяр приходить у літературу в дев’ятирічному віці твором під прозаїчною

назвою «Ріки Росії», написаному на підставі географічного атласу Ільїна [10, с. 28]. Дещо пізніше заявити про себе в літературі хлопець спроможеться і в поетичному жанрі. Поезія потребує накладання дискурсів повсякденності і філософського сприйняття течії життя. Гімназист пробує заявити себе в поетичному жанрі, але змушений констатувати лінійність бачення життєвих колізій, автор змушений визнати, що його рання лірика «трохи об'єктивна, епічна». Молодому чоловікові «... дуже допікало, що письменці ... (Куліш, Галка [Ієремія Галка – псевдонім М. Костомарова], [Марко] Вовчок [Марія Вілінська], Тарас [Шевченко – В. К.]) навіть пишуть й московською, й українською мовою» [2, с. 24]. На його думку, «се дуже збиває ваги у українства...» [2, с. 24].

На гімназійній лаві молодий чоловік обирає літературний псевдонім Михайло Заволока. Під компаративістським поглядом – амбіційно, але без перебільшення суб'єктності автора. 14 жовтня 1884 р. М. Грушевський напише І. Нечую-Левицькому, що «... мало був на Україні, але якомога ... зміг не поневіритись на чужині, але зістатися ширим і сутим українцем. Виписував з Києва книжки українські, пересвідчившись у письменстві, географії та історії українськи[x], як міг це зробити з[а] дві тисячі верстов од Києва» [2, с. 19].

Період вибуху ідентичностей пройшов у гімназиста, значною мірою, під знаком відсторонення та усамітнення, при посиленій концентрації уваги до ухиляння від небезпек, конфронтацій та виснажуючих й нерівносильних протиборств «Надо быть постоянно на стороже против товарищей, надо следить за каждым словом, а то скажешь что-нибудь простое и обыкновенное, а станут над тобой смеяться» [7, с. 52]. Акцентуацію етнічності в характері молодого чоловіка особливо гостро продукувало строкате національне середовище Тифліської гімназії. Подразнення етнічності в оточенні контрспільнот продукує рефлексії ідеологем, поведінки, діяльності, звичаїв, норм у режимі «загострена оптимальність» та «власна самодостатність». До того ж середовище Кавказу пропонувало юнакові широкий спектр репрезентаційних тактик національної гордості.

Саме етнічність наклала виразну проекцію на всі ранні твори М. Грушевського. Школярський лист від 14 жовтня 1884 р. доносить до нас таке формулювання мети життя молодої людини: «щонебудь зробити для України» [2, с. 19]. Українська культура у творчості молодого автора виразно постає як межава. Уже в першому друкованому творі молодого автора «Бех-аль-Джугур» гостро протистоять дискурси повсякденності Заходу і Сходу. Як і автор «Хмар» І. Нечуй-Левицький, тифліський гімназист Грушевський вважав, що утвердити істинну українську ідентичність може лише народовець. Справедливості заради не можна не відзначити, що з часом народовська ідеологія втратить привабливість для М. Грушевського. Відмежуванню від народоства його навчить гіркий досвід пасіонарія українства Сергія Подолинського (1850-1891), який у молодому віці поплатився здоров'ям і життям через засилля чужоземних спецслужб, але zarazом залишив світу свої непересічні візії актуальної і до нині екосоціальної проблематики [3].

У літературній критиці не стихає дискусія, щодо ставлення І. Франка та М. Грушевського до української модерної літератури [1, 7, 8]. Вивчення літературної спадщини першого українського президента дає привід для порушення питання про ставлення і Франка, і Грушевського до модерних феноменів в українській культурі. Очевидний висновок, який напрошується після студіювання дискусійної літератури довкола цього питання, і Грушевський, і Франко прекрасно володіли ситуацією з питання розгортання літературного процесу у світі, але не вважали за доцільне акцентувати увагу на українському модернізмі, з огляду на недостатню структурованість українського суспільства та слабку консолідованість українського етносу на рубежі XIX-XX ст.

На думку М. Грушевською, зрештою, як і М. Драгоманова, як і І. Франка, перший крок у розгортанні процесу етнотворення належить літературно-критичним часописам, які інтелектуалізують і консолідують середовища студентської молоді та етнічно свідомої інтелігенції. Проекцію створення «Літературно-Наукового Вісника» молодий чоловік виношував кільканадцять років, перебуваючи на становищах гімназиста, студента, молодого викладача. Конструювання етнічності неминуче вимагало гострого розмежування в системі координат «свої» й «чужі» і молодий автор, відштовхуючись від літературної традиції «Хмар» І. Нечуя-Левицького, пише повість «Чужі й свої» (1884), у котрій намагається вивести образ ідеального народовця в ібсенівській проекції автономного розгортання сюжету і характерів персонажів. 8 березня 1885 р. він напише І. Нечую-Левицькому про повість «Чужі й свої» (1884): «Народовця я писав ідеального, але що про тутешніх українців – усе не видумане» [2, с. 21].

Письменник-початківець у листі до І. Нечуя-Левицького так викладе фабулу повісті: «Івась, довгенько поміркувавши, наміривсь – таки вчить Катрю мові українській. Хіті в неї, звісно, стало тільки на один раз, й Івась сам це помітив, хоч й кохання засліплює його. Вечером вони йдуть геть за міс-

то, Івась гуля розмовля з Катрею, й йому здається, що Катря його любить – він прийма за кохання її уважливості, її ласку та вона сама чує щось може й згідне з коханням. Івась, як то кажуть, на сьомому небові, але дзус – приїздить пан Верецький, що був за містом, й приходить до Тарасевичей, приходить один, Катря знову у тій атмосфері дурості і панства, з якої на якийсь час витягли її Івасеві речі. Івась здається її чудним і незвичайним, і вона не дуже, не так вже ласкава з їм, як приходить до неї попроситись, їдучи на час продавати своє село. На селі він марить кохання природою, та слуха метикування ляберала-енерала, радикального українця, що приїхав купувати село его. А у В-зі тим часом Верецький засватав Катрю, не люблячи й сподіваючись грошей. Катря згодилась – «партия приличная»; Івась, вернувшись пішов на другий день, узав гарбуза і заслаб, гуляючи під дощем. Одужавши він поїхав геть. Епілог через три роки – Івась недавно вернувся з-за кордону він – багато чого придив[ив]ся «на нашій славній Україні», писав, й йому сучасна українська цвічена громада, сучасна українська праця припала не до смаку. От остатні рядки епілогу – Івась дістав з В-за од одного українця, а той писав, що у В-зі українство прогрессирує дуже – «збираються, читають і навіть хочуть якусь лицедію пустити, шкода, що Вас немає...». – Усміхаючись, перейшов Івась через покой, замислившись і гірко усміхаючись. «Навіть лицедію яку-небудь грати...». Ет, тай не тільки у В-зі, а скрізь на Україні вдалися українці в лицедії й за тими українофільськими лицедіями забули про саму Україну, за гуком оркестру не чують голосу, що до праці їх кличе, за тим світом, що круг помосту не бачать вони бідної знищеної України. Побачать, почують, та дай Бог тільки щоб не спізнались...

Окрім оцієї главної фабули [виписаний] ще маленький теж нещасливий романець, та ще оказія, як мало не побили п'яного Верецького грузини за дуже горді его кацапські речі» [2, с. 24].

У цій же традиції витримане й оповідання М. Грушевського «Унтер-офіцер Трохим Скавучак». Жанр, в якому на творить молодий автор – невеликий прозовий твір. Не може не впасти у вічі, що прихід молодого автора в літературу був ознаменований добрим знанням літературно-критичної спадщини. У поле зору молодого автора, без сумніву, вже потрапила «История славянских литератур» М. Пипіна та В. Спасовича, «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» М. Петрова. Варто так само зауважити, що навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету принесло М. Грушевському знайомство з вихованцем школи В. Антоновича, видатним істориком літератури М. Дашкевичем, котрий чимало прислужився розгортанню літературного процесу в українському літературознавстві.

Недостатню етнічну самосвідомість молодий письменник схильний розглядати під кутом сатиричної іронії. У роботі «Як я був колись белетристом» М. Грушевський пише: «Далі дещо з соціальної сатири – «Унтер-офіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь, тип до крайності задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросійського унтер-офіцера – за модель служив мені один «дядька» нашого гімназійного пансіону [6, с. 8]. У творі М. Грушевський ключем розуміння українськості робить поняття «мацапура». Український романтизм явився світу завдяки старанням недобросовісного видавця Мацапури, котрий 1798 р. розгорнув видання «Енеїди» І. Котляревського без дозволу автора, розраховуючи на комерційний успіх проекту.

Механізм створення образу в художній сфері – гнучке поєднання конотативно-дисонансних асоціацій. Риторика співзвучності (суголосся) і дисонансу дозволяє рельєфніше окреслити образи, постаті, персонажі, картини, сцени. Фундаментальна проблема, яку ставить та намагається розв'язати в літературі, як наратор, і на політичній стезі, як активний громадський діяч, Михайло Грушевський, як вже йшлося, – розмежування «своїх» та «чужих». Не може не привернути увагу, що окреслити коло «своїх» можна лише шляхом співставлення з «чужими». Виразно окреслити нестійкий контур етнічності серед багатонаціональної людності 90-х рр. XIX ст. можна було за допомогою невеликої кількості засобів-амулетів. А, якщо точніше, то насамперед, – за допомоги мови та підтримання зв'язків з рідним краєм. Але жоден з цих факторів не можна вважати виразним атрибутивним означником етнічності. Релятивну природу цих феноменів М. Грушевський відзначає в «Унтер-офіцері Трохимові Скавучаку», колоритно вивівши образ українця-маргінала.

Персонаж Трохим Скавучак – українець-хохол зі Слобожанщини. Він знає українську мову, хоч його письмова мова не є досконалою, бо не відповідає лексико-граматичним правилам та дискурсивним запитам героя. Трохим Скавучак не уникає зв'язків з рідним краєм. Етнічну прихильність живить родинне середовище, й, передусім, мати. Трохим трагічно переживає смерть матері, але на батьківщину похорони неї не їде. Певний час він намагається проективно підтримати етнічність одруженням з українкою. Але з часом відступає від своїх початкових намірів. Зрештою над бажанням одружитися з простою українською дівчиною вивисується прагнення підтримання ілюзії любовних стосунків з представницею вищої від нього соціальної верстви. Культура соціальної належності бере верх над культурою етнічності.

Оповідання «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» – проекція етнічної маргіналізації. З огляду на етнічну порізненість усі персонажі нарративу сповідують відсторонену колаборацію й дистанційовану комунікацію (гімназист-доглядач пансіону). Допоміжний персонал пансіону мав широкі можливості для втручання в шкільне та особисте життя гімназистів. Школярі сприймали допоміжний персонал пансіону з іронією, що часами переходила в сарказм. Для Заволоки контакти зі Скавучаком, насамперед, – реалізація обмежених можливостей спілкуватися рідною мовою. Для Скавучака ж гімназійне середовище – шанс досягнення загальної та правової грамотності. Автор відверто насміхається над засвоєнням нормативізму та правової культури Трохимом Скавучаком. Про опанування засад правових знань в оповіданні йдеться лише один раз з виразною акцентуацією суб'єктивності права («...сумми юридичних норм, що яко порослі з себе дає суб'єктивні права...»). Про деонтологічну природу права в оповіданні взагалі не йдеться. Скавучак прагне кар'єрного просування шаблями державної служби через службу в поліції. Персонаж не ставить метою досягнути високих щаблів кар'єри. Сарказм гімназистів сягає межі, коли йдеться про уявне розгортання когнітивної кар'єри доглядача аж до досягнення наукових вершин. Але Скавучак не постає перед читачем збентеженим цим фактом. Він переконаний – значна частка когнітивних, культурних та соціальних репрезентацій купується. Проникнення в середній клас шляхом поверхневого опанування іміджу державного службовця – через здачу залікових завдань – йому цілком під силу.

Автор-оповідач-персонаж в «Унтер-офіцері Трохимі Скавучаку» – консолідований наратор. На відміну від вибудованого на відмінності інтерпретацій сміху французьких класицистичних трагедій проєктивна ідентичність Скавучака розчулює до співчуття, як модельянівський Арлекін.

Сюжет твору уривчастий, фрагментарний. Дуже правдоподібно, значна частина сюжетних диспозицій запозичені з реального життя. Автор намагається помірковано відсторонитися значної частки типових колізій гімназійного життя – провокування конфліктів та уникання контролю й покарання за витівки, типових розмовних тем, саботування гімназійних приписів. З листування М. Грушевського з І. Нечуєм-Левицьким випливає, що в оповіданні закладений відступ від реалістичного проєкції сюжету – останній епізод оповідання, що змальовує Трохима Скавучака як імперського жандарма, у послужному списку котрого є наведення порядків серед ще недавно близької і рідної етноспільноти [10, с. 234-235]. Типова схема маргіналізації в молодого автора таки має своє модальне завершення.

В оповіданні, очевидно, цікаво проводилася паралель м'якого та жорсткого відмежування наратора від центрального персонажа оповіді через варіативне вживання імен Трохим-Охрім, але уміщений у XII томі «Творів» М. Грушевського варіант оповідання цей авторський задум до нас не доносить. Можна лише припустити, що ім'я Охрім дає кращі можливості відображення відступної ідентифікації героя. Про відсутність доконаної ідентичності персонажа говорить саме його прізвище, котре натякає, що персонаж покликаний «бути на сторожі і гавкати», а може лише видавати «скавучання».

Перед нами постає картина етнічного зрізу деконструктивізму. Щаблі денаціоналізації – відрив від етнічної звичаєвості, віддаленість від етнічного середовища, проєктивне кар'єрне зростання, як маніпулятивна функція спостерігача (доглядача) в поліетнічному слабо консолідованому середовищі, набуття чужоземної ідентичності через манеру формувати свій імідж за допомогою одягу, недосконалі лінгвістичні запозичення, колабораціонізм, що постає як реакція на обмеженість освітнього статусу, загравання «хохлацтвом». Любов Трохима Скавучака до «Надежды Степановны» зображена М. Грушевським як етнічна ініціація. На час закоханості головний персонаж вже опанував маніпулятивну поліцейську тактику розповсюдження чуток. Трохим Скавучак постає перед читачем доволі успішним проєктом денаціоналізації через допущення до нижніх щаблів соціального ранжування, він має владу над «мугирями», пасивними мовцями, котрі не опанували вміння озвучення своїх домагань та радикальних ідей, а схильні більше слухати та підставляти шиї під жандармські кулаки.

Грушевський, як літератор, полюбить вклинити фрагмент м'якої нериторичної розв'язки. У повісті «Чужі й свої» – це побиття Верецького. В оповіданні «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» – зустріч головних персонажів на Кубані. Культурний конфлікт між Заволокою та Скавучаком не зник, але дистанційована комунікація змушує їх визнати, що вони «розумні і звичайні люди».

Мимоволі постає запитання: утвердженню якої культури надає перевагу наратор-автор і водночас – персонаж Михайло Заволока? Для дев'ятнадцятирічного Михайла Заволоки фундаментального значення набуває не субкультура класу чи верстви, а проблема співдіяльності в нестійкій мережі культурно-етнічних відносин. Особисто приваблива для Михайла Грушевського мережа належності – коло читачів «Киевской Старини». Не все в цьому виданні задовольняє молодого учасника літературного процесу – він не схвалює проб українського письменництва писати водночас українською

та російською мовами. Вагоме психологічне підкріплення своєї проукраїнської діяльності і проб пера українською в літературному жанрі молодий чоловік отримує через листування з І. Нечуєм-Левицьким. Ірреальна культурна мережа відносин, формованих «Киевской Стариною», формує кістяк культурних та інтелектуальних запитів молодого людини. Реально не надто сприятливі обставини дозволяють йому реалізувати систему цих духовно-інтелектуальних поривань. Молодий чоловік знайомий зі світовим літературним процесом на рівні поривань провінційної молоді у відповідь на централістську пропаганду. Він знайомий з особливостями перебігу літературного процесу у вітчизняній літературі. Якість літературного твору значною мірою залежить як від вміння, навичок, багатства мови та досвіду, так і задіяності в літературному процесі. У літературних середовищах відносини конфронтації істотно доповнюються відносинами взаємопроникнення та взаємозбагачення на відміну від політики, де панують прагнення домінування та оволодіння риторичними засобами.

Скавучак послідовно сповідує культуру належності. Він всіляко акцентує свої земляцькі відносини з директором гімназії. Під прицілом особистих інтересів він намагається використати дотичність до гімназійної мережі. Йому характерне атрибутивне засвоєння культури спочатку – через предмети. Згодом культура опановується ним на ускладненому вербально-термінологічному рівні, головним чином – через запозичення лексики, при чому, найчастіше – у спотвореному вигляді. Культура фіктивної належності явно домінує над культурою діяльності та кооперації. Логічною розв'язкою оповіді стає отримання Трохимом Скавучаком чину унтер-офіцера та його прилучення до процесу денаціоналізації українців. Набуття соціально-культурної ідентичності потребує стійких навичок різнобічного трактування та інтерпретації ситуацій. Але досвід і навички володіння ситуаційними обставинами в героя дуже обмежені – «то сварку вчинить із школярами, то не догодить директору, а раз дак якогось в потилицю з церкви погнав» [4, с. 227]. Кар'єра Скавучака непроминально суперечить інтересам оточуючої громади, і відповідно не має ні уявної, ні реальної підтримки груп, з якими він співвідносить свою діяльність.

Відтак цілком логічною виглядає сцена етнічного і соціального дистанціювання Скавучака і українства. Лінія культурного розриву – культура співдіяльності в мережі та культура належності.

Літературну спадщину М. Грушевського варто оцінювати під кутом постколоніальної критики, найтісніше споріднених з ірландським заломленням проблематики національної ідентичності. Відкидання універсальності західної культури було наслідком тривалого заперечення Заходом укоріненості в українській спільноті східних та візантійських впливів. Гегемоністськи-силове культивування тісних зв'язків Польщею та Росією мало наслідком оптимізацію вибору культурних форм для запозичення. Гімназист Грушевський не відкидає впливів ні Заходу, ні Сходу, окреслюючи самобутнє культурне обличчя українського етносу.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурлака Г. Письменницька спадщина Михайла Грушевського / Г. Бурлака // М. Грушевський. Твори: у 50-ти томах. – Львів: Світ, 2011. – Т. 12. – С. V-XXIV.
2. Бурлака Г. «Щиро кохати став я отчизну свою Україну» (Листи М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького) / Г. Бурлака // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 8-26.
3. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / М. Гошевський. – Б. м., 1922.
4. Грушевський М. Унтер-офіцер Трохим Скавучак / М. Грушевський // М. Грушевський. Твори: у 50-ти томах. – Львів: Світ, 2011. – Т. 12. – С. 222-235.
5. Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.) / М. Грушевський; передне слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка. – Київ, 1997.
6. Грушевський М. Як я був колись белетристом? / М. Грушевський // Предок. – Київ: Веселка, 1990. – С. 5-12.
7. Зашкільняк Л. Поезія Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Пам'ять століть – 1996. – № 3. – С. 51-60.
8. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник і літературознавець / Б. Романенчук // Альманах «Провидіння» на 1969 рік. – С. 107-129.
9. Фізер І. Михайло Грушевський як літературознавець та історик літератури / І. Фізер // Слово: збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1968. – Вип. 3. – С. 316-329.
10. Шацька А. Літературна спадщина Михайла Грушевського / А. Шацька // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 28-29.

Секція 2.

ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Галина Бузян,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
«Археологічний музей»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

Валентина Білоусько,
молодший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
«Музей трипільської культури»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

**ПАМ'ЯТКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЖВАНЕЦЬ-ЛИСА ГОРА:
МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕНЬ 1978 р.**

Публікуються матеріали археологічних досліджень багатощарової пам'ятки трипільської культури у с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., урочище Лиса Гора, здійснених Пізньотрипільським загonom Дністровської новобудовної експедиції під керівництвом Т.Г. Мовши у 1978 р.

Ключові слова: археологічні дослідження, Жванець, урочище Лиса гора, трипільська культура, гончарна майстерня, кераміка.

Багатощарова пам'ятка трипільської культури в с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. відкрита в 1959 р. місцевими школярами і вперше обстежена науковцями археологічної експедиції Державного історичного музею у 1961 р. [2; 5, с. 84-85]. Дослідження в с. Жванець тривали протягом 1961-1979 рр. [2-13; 15-18; 23, с. 223-263; 29, с. 164-165; 30, с. 165-166]. Було уточнено існування багатощарових пам'яток у двох урочищах Щовб та Лиса Гора, які безпосередньо прилягали один до одного. На пам'ятці були виявлені матеріали ранньотрипільського часу, середнього та пізнього етапів трипільської культури. У 1960-х рр. Т.Г. Мовша, дослідивши залишки валу та ровів на перехіді між мисовим останцем (ур. Щовб) та прилягаючого до нього плато (ур. Лиса гора), виявила існування в ур. Щовб городища трипільського часу [4; 5, 6, с. 33-34; 16, с. 310-311]. В ур. Щовб були досліджені залишки двох наземних жител й напівземлянка, що належали до двох будівельних горизонтів, та зруйнований кар'єром культурний шар, зсунутий на схил останця, який дав велику кількість знахідок [2, с. 85-93; 3, с. 33-34; 4; 5; 6; 7; 18, 23, с. 233, 239]. В ур. Лиса Гора у 1968-1970, 1974 рр. був відкритий унікальний комплекс гончарних печей трипільської культури, віднесених до пізнього етапу [4-8; 10, с. 228-234; 11, с. 165; 12; 15; 19, с. 38-39; 29; 30]. У 1974 р. в ур. Лиса гора був виявлений ранньотрипільський культурний шар, який включав у себе археологічні об'єкти (наземне житло, кам'яне вогнище, виробничо-господарські місця тощо) [15; 27, с. 85-92]. Крім того виявлена кераміка середнього етапу петренської локальної групи [18; 21, с. 10]. Пізньотрипільські матеріали відкриті як на плато в ур. Лиса Гора, так і на прилеглій мисовій ділянці в ур. Щовб.

Дослідження 1978 р. здійснювались на обох пам'ятках. В ур. Щовб були закладені розкопи III та IV, де відкриті залишки наземного житла № 2, дослідження якого були завершені у 1979 р. [18; 26, с. 29-30]. В ур. Лиса гора 1978 р. на місці порушеного бульдозером культурного шару були проведені рятувальні розкопки, у результаті яких закладені траншея 2 та розкоп III. Розкопками відкрита невелика наземна споруда, визначена як гончарна майстерня пізньотрипільського часу [1, с. 10-12]. У дослідженому культурному шарі виявлені матеріали ранньотрипільського часу, середнього та пізнього етапів трипільської

культури [18]. Матеріали розкопок в ур. Щовб 1978-1979 рр. потребують окремого висвітлення. Дана стаття присвячена публікації матеріалів дослідження 1978 р. в ур. Лиса гора.

Урочище Лиса гора являє собою край високого плато (160 м) в місці злиття річок Жванчик та Кармелітка, яке переходить у довгий язикоподібний мис, відомий під назвою Щовб. Траншея 2 та невеликий розкоп загальною площею 32 м², було закладено паралельно південно-західного схилу високого плато над р. Жванчик (лівий берег) поблизу досліджених раніше гончарних печей (рис. 1, 1, 2). Залишки споруди проявилися на глибині 0,20-0,60 м (від сучасної денної поверхні): розчищено округле робоче підвищення із заглаженою глинобитною обпаленою поверхнею та кілька ямок від стовпів, позначених забутовкою каменем, що утворило виразні кам'яні «гнізда» (рис. 2, 1). Дослідження решток віднайдені споруди з стовповою конструкцією дозволили визначити її розмір та деякі конструктивні особливості, і в результаті – зробити реконструкцію (рис. 2, 2).

Споруда зорієнтована довгою віссю паралельно схилу (по лінії північний захід-південний схід), її межі оконтурюють кам'яні гнізда від стовпів (рис. 2, 1; 3). Добре збереглися два гнізда кам'яної забутовки від стовпової конструкції в північно-західному куті та посередині південно-західної повздовжньої стінки. Гнізда являли собою забутовки каменями ямок від стовпів, здебільшого поставлених на ребро. Камені використані пласкі, розміром здебільшого 10-20×3-5 см. У цих двох випадках розчищені й ямки від стовпів, їх глибина досягає 0,55 та 0,98 м, діаметр – 0,15-0,20 м, а глибина розміщення каменів забутовки в цих ямках складає від 0,25 до 0,82 м. Від гнізда посередині північно-східної стінки збереглося декілька каменів, розтягнутих на площі 40×50 см. На місці двох гнізд у північно-східному та південно-західному кутах зафіксовані розсипи каменів. Віддалі між кам'яними гніздами та розсипами каменів від них складають: між I та II – 2,4 м, між II та III – 2,0 м, між IV та V – 2,0-2,2 м, між V та VI – близько 2,4 м, між II та V – 2,7-2,8 м. Остання віддаль відповідає ширині торцевої сторони споруди (вона встановлюється приблизно, оскільки чітких ямок від стовпів та гнізд забутовки не встановлено). Таким чином, розмір споруди визначається у 4,2-4,4×2,8 м (близько 12 м²) (рис. 3).

Земляну підлогу залишків будівлі визначено по заляганню зернотерок, окремих пласких каменів, скупчення черепашок Unio та уламків керамічного посуду на рівні 0,35-0,40 м від рівня сучасної денної поверхні.

Над цим рівнем на 0,20-0,25 м вивищувалося робоче підвищення – глинобитна вимостка з гладко заглаженою поверхнею (знаходилась на рівні 0,20-0,25 м від сучасної поверхні). Вона мала овальну форму розміром 1,60×1,40 м. Поверхня її складалася з шару обпаленої розтрісканої глиняної підмазки без рослинних домішок товщиною 1,5-3 см. Цей шар «плиточок» підстеляв ще один (не суцільний) шар з уламків керамічного посуду та пласких каменів.

З північно-західного боку від робочого підвищення знайдена зернотерка, що тріснула на чотири частини. З північно-східного боку розчищено скупчення черепашок Unio на площі 1,2×0,60 м. Всього нараховані 410 стулок черепашок.

Перед глинобитним робочим підвищенням з південно-східного боку знаходилось видовжена яма-заглибина незначної глибини у 15-20 см – 0,60-0,65 м (від сучасної денної поверхні). Розміри ями 1,40×0,80 м. У заповненні ями знайдені розвали трьох великих посудин і два глиняні шаблони для моделювання придонних частин ліпних посудин. Вірогідно, що ця заглибина була призначена для зручності доступу до поверхні робочого підвищення.

З правого, північно-східного, боку від заглиблення поряд з купою черепашок, на рівні підлоги неподалік один від одного знайдені пласкі камені та крем'яний відбійник, виготовлений із заготовки сокири. Ці предмети, розміщені поряд із скупченням черепашок, можуть трактуватися як пристосування для подрібнення черепашок – така суміш слугувала домішкою у глиняне тісто так зв. кухонного посуду.

Серед згаданих знахідок шаблонів, каменів, відбійника, зернотерки вирізняються крупна шліфувана галька, кістяне лощило, середня частина жіночої скульптурки та значна кількість уламків столового й кухонного посуду.

Таким чином, достатньо чіткі та виразні деталі, виявлені під час досліджень решток наземної споруди в ур. Лиса гора дозволяють здійснити реконструкцію її конструктивних особливостей та призначення. Виявлена стовпова конструкція будівлі припускає плетені стіни, які, певно, й не обмазувалися глиною. Характер знахідок, а передусім їх поєднання в одному приміщенні, дозволяють реконструювати його як легку наземну споруду літнього типу, яке використовувалося для роботи майстра-гончаря по виготовленню (формовці) посуду та його просушки перед випалюванням у гончарному горні (рис. 2, 2).

Опис знахідок. З кістяних виробів виявлені два знаряддя з рогу зі слідами заполірування, уламки двох кістяних лощил та уламок кістяної голки.

Кам'яний інвентар. На поверхні робочого підвищення виявлена крупна галька, яка, певно, слугувала шліфувальним для обробки поверхні посудин. Її розміри 11×5×3 см. Відбійник крем'яний, виготовлений на уламку заготовки масивної сокири, має розмір 7,5×4×3 см. Решта – численні крем'яні знаряддя різного призначення: ножеподібні пластини, скребки, різці, вістря-проколки, свердла, мікроліти-вкладні та різноманітні знаряддя на відщепках. Знайдені також два знаряддя – ножеподібні мікропластини – з гірського кришталю. Кам'яний інвентар з ур. Лиса гора заслуговує на окрему публікацію.

Колекція **керамічних виробів**, знайдених у межах споруди та поблизу неї, представлена шаблонами, уламком пряслиця, грузилами, уламками антропоморфної пластики та фрагментами посуду.

Два шаблони для формовки нижньої, придонної, частини посудин знайдені на дні ями: один лежав звернений донною частиною донизу, другий знаходився над першим, був дещо зміщений. Шаблони виготовлені з глиняної маси із значною домішкою половини, в якій зустрічаються відбитки зернівок. Формовка предметів груба, недбала, випал виробів слабкий, колір світло-коричневий. Мають форму зрізаного конусу, верхня, ширша частина має незначне вдавлення. Поверхня предметів вищерблена, є значні відколи. Розміри шаблонів: перший – d (діаметр) низу – 14 см, d верху – 10 см, h – 8 см; другий – d – 12,5, d – 9,5, h (висота) – 8 см (рис. 7, 1, 2).

У заповненні майстерні знайдено конусоподібне пряслице, увігнуте в основі, орнаментоване наколами, які кількома вертикальними смугами розміщені по бочку, 1/3 частина збита, у глиняній масі присутня домішка товченої черепашки, колір сіро-жовтий. Розмір: d – 37 мм, d отвору – 7,5 мм, h – 23 мм (рис. 4, 13). Форма й орнаментация пряслиця характерні для пізнього етапу СІІ [9, с. 44].

Виявлено рибальське грузило круглої сплющеної форми з наскрізним отвором, з борідкою, утвореною перетиранням ниткою, обпал слабкий, коричнево-жовтого кольору, розмір: d основи – 87 мм, d отвору – 5-7 мм, h – 45 мм.

У заповненні майстерні в ямі-заглибині знайдено кілька грузил-відтяжок: два конічні та два пірамідальні з наскрізними отворами, а також уламок грушоподібного грузила. Обпал предметів нерівномірний, колір світло-коричневий або сіро-чорний. Конусоподібні грузила мають розмір: d основи – 50 та 30 мм, d отвору – 7-10 мм, h – 80 та 75 мм. Пірамідальні грузила із зрізаним верхом мають розміри: основа – 45×45 мм, 25×35 мм, h – 80 мм та 70 мм. Уламок грушоподібного грузила його верхньої частини до горизонтального отвору має розміри 32×24 мм.

У розкопі ІІІ та траншеях знайдено декілька фрагментів антропоморфної пластики, деякі знахідки, які перебувають у колекції НМІУ, опубліковані [31, с. 24, рис. 2, 3; с. 28, рис. 3, 4, 6].

Уламки посуду. Серед переважаючого матеріалу пізньотрипільського часу виявлено до двох десятків уламків **ранньотрипільського** посуду (рис. 4). Аналогічна кераміка зустрічалася на території урочища в попередні сезони, зокрема 1974 р. Належить столовим посудинам трьох типів: І – тонкостінним, з сірувато-жовтою поверхнею, прикрашеним наліпами, штампом округлими ямками. ІІ – порівняно тонкостінним, з канельованим орнаментом, з поверхнею різних відтінків світло-сірого та чорного кольорів. ІІІ – із заглибленим орнаментом, з добре заглаженою поверхнею сіро-чорного кольору. З форм виділяються мініатюрні та середні горщики, посудини на піддонах, глибокі напівсферичні чаші. Датуються матеріали ранньотрипільського комплексу Жванця (Лиса Гора) заключним етапом раннього Трипілья [27, с. 85-92; 28, с. 163-164].

До середнього етапу належать фрагменти мальованої конусоподібної миски петренської групи, в орнаменті якої присутній хрест. На світло-коричневій ангобованій поверхні темно-коричневою фарбою нанесений узор, який реконструюється так: чотири потрійні смуги, обведені біля вінець пофарбованими трикутниками, вертикально опущені до дна посудини, де вони сходяться хрестом. Розмір реставрованої посудини: d – 158 мм, d – 38 мм, h – 65-70 мм (рис. 7, 4).

Уламки керамічного посуду із заповнення залишків майстерні відносяться до двох основних груп – **столового та кухонного**. Столовий посуд переважно мальований здебільшого коричневою фарбою по лискованій або заглаженій поверхнях, нерідко в поєднанні з червоною фарбою, що є характерним для жванецького посуду (Щовб), датованого етапами СІ-СІІ. [9, с. 34; 14; 24; 25]. (Рис. 5, 3, 4, 8, 10, 11, 12-15, 18, 21). З форм зустрічаються крупні та середні за розміром округлобокі посудини, амфори, глеки з високим горлом, горщики, конічні та напівсферичні миски, останні переважають. Знайдена маленька розписна покривка, характерна для керамічної колекції Жванця-Щовба (рис. 5, 22). Основний сюжет розписів – витягнуті овали і напівовали, утворені стрічками з тонких та широких ліній, стрічки, що сходяться під кутом, доповнені зафарбованими трикутниками (рис. 5, 1-7, 9). У мисках розписані здебільшого і внутрішня та зовнішня поверхні. В одному випадку на уламку миски зафіксований такий пізній елемент мальованого орнаменту як ромбоподібна сітка (рис. 5, 7). До рідкісних елементів узору належать «комети». Привертають до себе увагу три

уламки великої конічної миски з розписом темно-коричневою та червоною фарбами: узор складається з «комет», утворених численними коричневими та червоними смугами, які завершуються грибоподібною «шляпкою». Його незвичність у схемі узору – «голови» комет відходять не від дна миски, як зазвичай, а від її країв. Схема узору не визначена через брак фрагментів та відсутність аналогій (рис. 7, 5). Діаметр миски – 310 мм. У колекції присутні денця з відбитками тканин. Мальований посуд складає більш ніж 53% у керамічній колекції.

Кухонний посуд, що складає близько 38% всієї колекції, має у своїй масі більшу чи меншу домішку черепашки, прикрашений вертикальними загладжуванням по шийці, вдавленнями стулкою черепашки, нігтем та пальцем, наліпами, наколами, короткими нарізками, відбитками гребінця (рис. 6, 3-9, 11). Зрідка присутній відбиток мотузки («шнур») (рис. 6, 1, 2). Орнаментальні смуги опоясують посудини по плічках та по шийці. З форм переважають горщики та сферичні миски. Наявність кухонного посуду, прикрашеного гребінцевим штампом, короткими нарізками, відбитками мотузки («шнура»), іноді – в їх поєднанні, є виразною датуючою ознакою етапу СІІ. Значний відсоток посуду з товченою черепашкою теж є показником більш пізнього часу досліджуваних об'єктів на Лисій Горі порівняно з урочищем Щовб [9, с. 34-45; 20, с. 60-83; 25].

У колекції присутній посуд, (він складає не більше 8%), який проблематично віднести до котроїсь із двох виділених груп: це неорнаментований посуд різних форм: амфори з високою шийкою, округлотілі посудини з короткою шийкою або без неї, біконічні посудини, конічні та напівсферичні миски, «сковорідки», горщики (рис. 6, 10, 15-19). Посуд має домішку піску, шамоту і нерідко незначні включення черепашки, іноді грубо виліплений, але часто з підлощеною поверхнею, наліпами, здебільшого конічними (рис. 6, 13). Виявлений фрагмент миски-чаші з потовщеним краєм, що вважається однією з характерних ознак касперівської локально-хронологічної групи Трипілля [9, с. 51] (рис. 7, 3). Цікава знахідка фрагменту «дуршлага» (рис. 6, 14). Вищезгадана група кераміки є типовою для пізніх етапів трипільської культури.

Т.Г. Мовша у свій час звертала увагу на деякі орнаментальні мотиви та форми посуду, як свідчення впливів культури лійчастого посуду, культури кулястих амфор, кошиловецької культури Трипілля-Кукутень, зокрема, й на пам'ятках Жванця, та відповідно синхронізацію часу існування Жванця з названими культурами [22, с. 24-30; 25, с. 18-20]. Ці елементи присутні й в колекції поселення Жванець-Лиса Гора 1978 р.

У літературі майстерня датована касперівським, заключним, часом жванецької культури [26, с. 30]. Зібраний під час розкопок майстерні керамічний матеріал підтверджує датування етапом СІІ. [9, с. 51]. Проте переважання в представленій збірці кераміки мальованого посуду, орнаментация якого типова для матеріалів більш раннього етапу Жванця-Щовба, відсутність деяких характерних, пізніх форм та орнаментів, у тому числі й незначна кількість посуду з «шнуровою» орнаментациєю, засвідчує, на нашу думку, датування колекції найбільш ранньою, початковою фазою етапу СІІ.

Матеріали досліджень 1978 р., зокрема відкриття гончарної майстерні, датованої дещо пізніше від відомого комплексу відкритих в ур. Лиса Гора гончарних печей, засвідчують функціонування на поселенні гончарного виробництва довший час, аніж вважалося досі.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузян Г.М. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукутенських племен (за матеріалами розкопок в с. Жванець) / Г.М. Бузян // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Секція археології: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
2. Мовша Т.Г. Отчет о раскопках и разведках Киевского исторического музея на Каменец-Подольщине в 1961 г. / Т.Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1961/53. – 17 с.
3. Мовша Т.Г. Отчет о археологических работах экспедиции первобытного отдела Киевского исторического музея в 1962 г. / Т.Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1962/54. – 15 с.
4. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т.Г. Мовша // АИУ 1967г. – 1968. – Вып. 2. – С. 95-97.
5. Мовша Т.Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) / Т.Г. Мовша // КСИА ИА АН СССР. – М., 1970. – № 123. – С. 84-93.
6. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея / Т.Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1970, 1973/119. – 23 с.
7. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т.Г. Мовша // АО 1969 г. – 1970. – С. 226-227.
8. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т.Г. Мовша // АИУ 1968 г. – 1971. – Вып. 3. – С. 124-127.

9. Мовша Т.Г. О северной группе поздне трипольских памятников / Т.Г. Мовша // СА. – 1971. – № 1. – С. 31-54.
10. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре / Т.Г. Мовша // СА. – 1971. – № 3. – С. 228-234.
11. Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 165-177.
12. Мовша Т.Г. Розкопки багатощарового поселення в с. Жванець / Т.Г. Мовша // АДУ 1969 р. – Київ, 1972. – Вип. 4. – С. 83-85.
13. Мовша Т.Г. Результати вивчення розвинутого та пізнього Трипілья басейну Середнього Дністра / Т.Г. Мовша // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР. (Київ, 1968). – Київ, 1972. – С. 111-113.
14. Мовша Т.Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1972. – № 5. – С. 3-23.
15. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея / Т.Г. Мовша // НА ИА НАНУ. – 1974/3а. – 13 с.
16. Мовша Т.Г. Городище трипольской культуры Жванець-Щовб / Т.Г. Мовша // АО 1973. – М., 1974. – С. 310-311.
17. Мовша Т.Г. Отчет о работе трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. / Т.Г. Мовша // НА ИА НАНУ. – 1976/25б. – 13 с.
18. Мовша Т.Г. Отчет о работе Позднетрипольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1978 году / Т.Г. Мовша // НА ИА НАНУ. – 1978/30з. – 19 с.
19. Мовша Т.Г. К проблеме специализированных производственных комплексов в трипольской культуре / Т.Г. Мовша // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 38-39.
20. Мовша Т.Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе / Т.Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н. э.: межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1984. – С. 60-83.
21. Мовша Т.Г. Петренська регіональна група трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 10-24.
22. Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілья-Кукутени з синхронними культурами Центральної Європи / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С. 22-31.
23. Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры / Т.Г. Мовша // Археология Украинской ССР. – Киев, 1985. – Т. 1. – С. 223-263.
24. Мовша Т.Г. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності / Т.Г. Мовша // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-13.
25. Мовша Т.Г. Взаємовідносини між населенням кошиловецької та Жванецької культур в трипільсько-кукутенській спільності / Т.Г. Мовша // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Заліщики, 1998. – С. 18-20.
26. Мовша Т.Г. Монументальная каменная архитектура в домостроительстве и фортификациях эпохи энеолита-бронзы лесостепи юго-восточной Европы / Т.Г. Мовша, А. Г. Корвин-Пиотровский // Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. «Трипільський світ і його сусіди». – Збараж, 2000. – С. 29-31.
27. Радієвська Т.М. Ранньотрипільський виробничо-господарський комплекс із села Жванець / Т.М. Радієвська // Музей і сучасність: тем. зб. наук. пр. – Київ, 1989. – С. 85-92.
28. Радієвська Т.М. Жванець / Т.М. Радієвська // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 163-164.
29. Якубенко О.О. Жванець-Лиса гора / О.О. Якубенко // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 164-165.
30. Якубенко О.О. Жванець-Щовб / О.О. Якубенко // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 165-166.
31. Якубенко О. Антропоморфна пластика з пізньотрипільських поселень у с. Жванець / О. Якубенко // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. 125-й річниці заснування Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.22-32.

Список скорочень

АО – Археологические открытия

АДУ – Археологічні дослідження на Україні

АИУ – Археологические исследования на Украине

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації

КСИА ИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР

НА ИА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України

СА – Советская археология

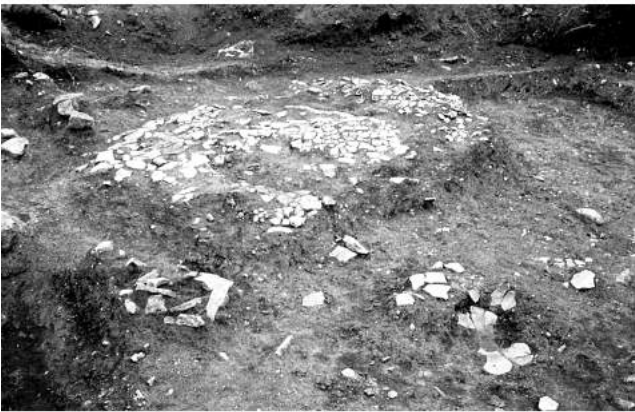
1

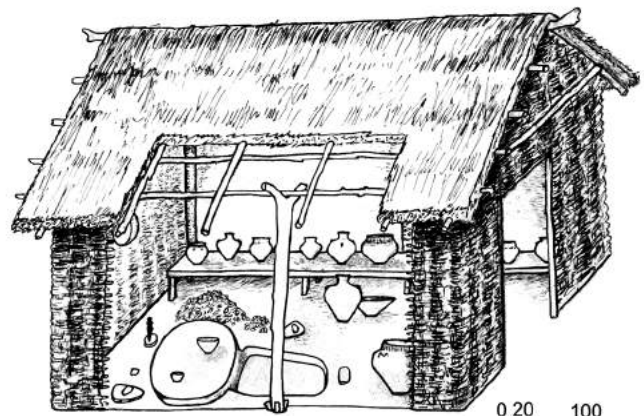
2

Рис. 1. Жванець. Розкопки в ур. Лиса Гора 1978 р.:

1 – керівник експедиції Т. Г. Мовша та вчитель історії, фотограф експедиції Б.М. Кушнір на розкопі;
2 – вигляд розкопу III та траншеї 2.

1

2

Рис. 2. Жванець. Дослідження гончарної майстерні в ур. Лиса Гора, 1978 р.:

1 – розкопки решток гончарної майстерні. Світлина;
2 – гончарна майстерня. Реконструкція Г.М. Бузян.

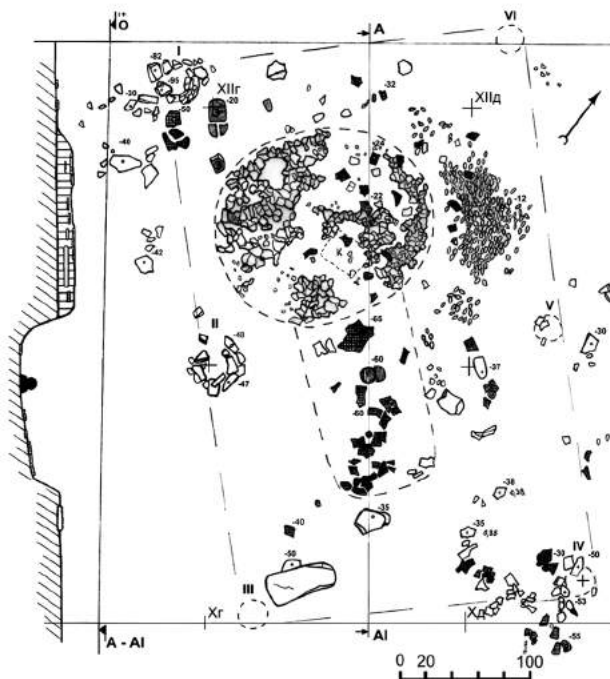

Рис. 3. Жванець, ур. Лиса Гора. 1978 р. Залишки гончарної майстерні: план та перетин.

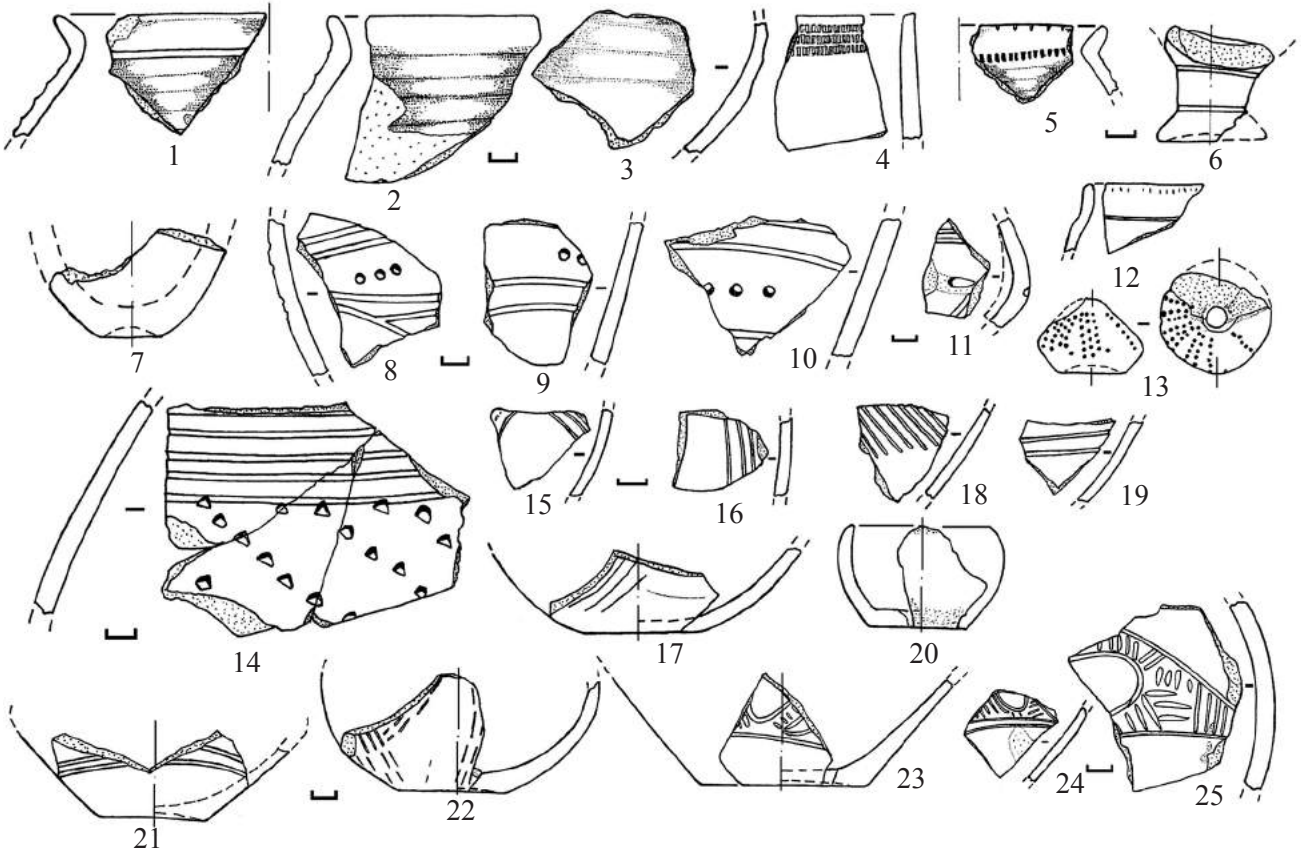

Рис. 4. Жванець. ур. Лиса Гора. 1978 р. Знахідки кераміки ранньотрипільського часу.

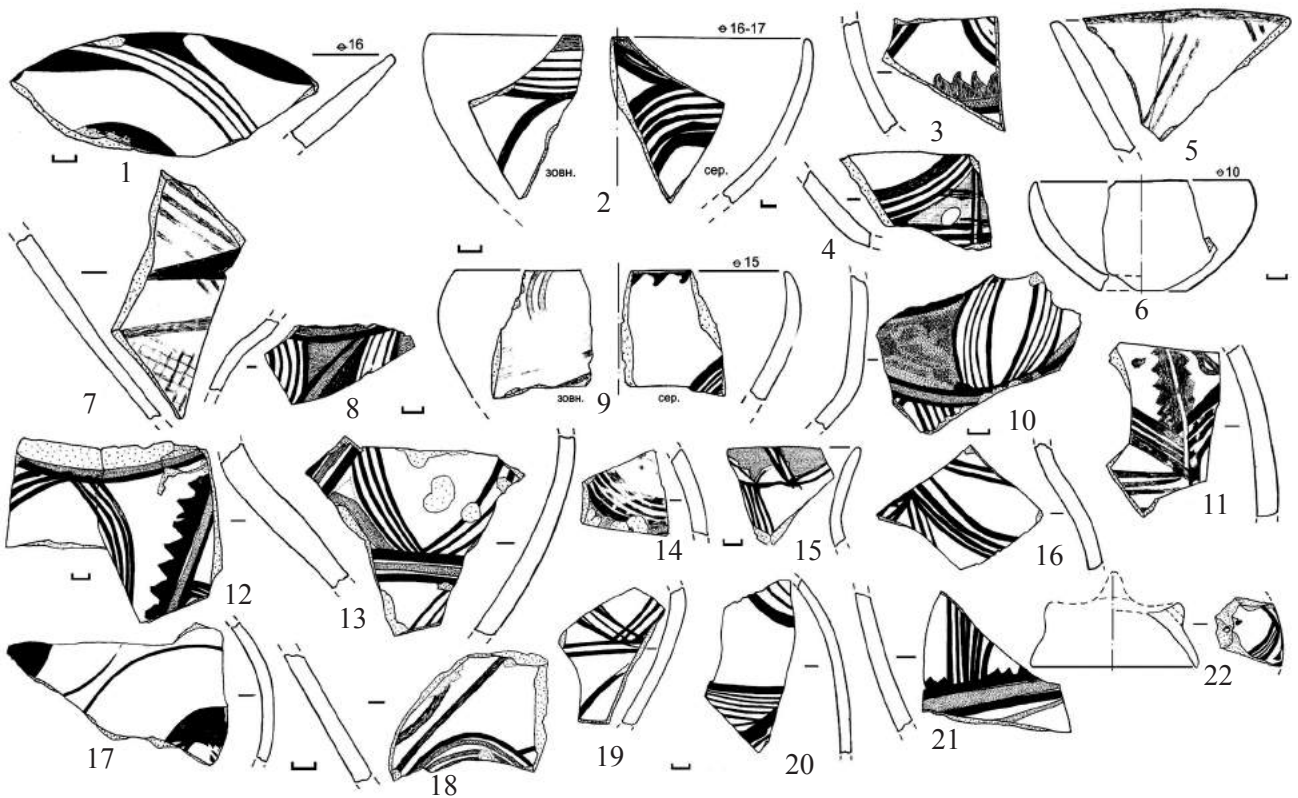

Рис. 5. Жванець. ур. Лиса Гора. 1978 р. Знахідки мальованої кераміки.

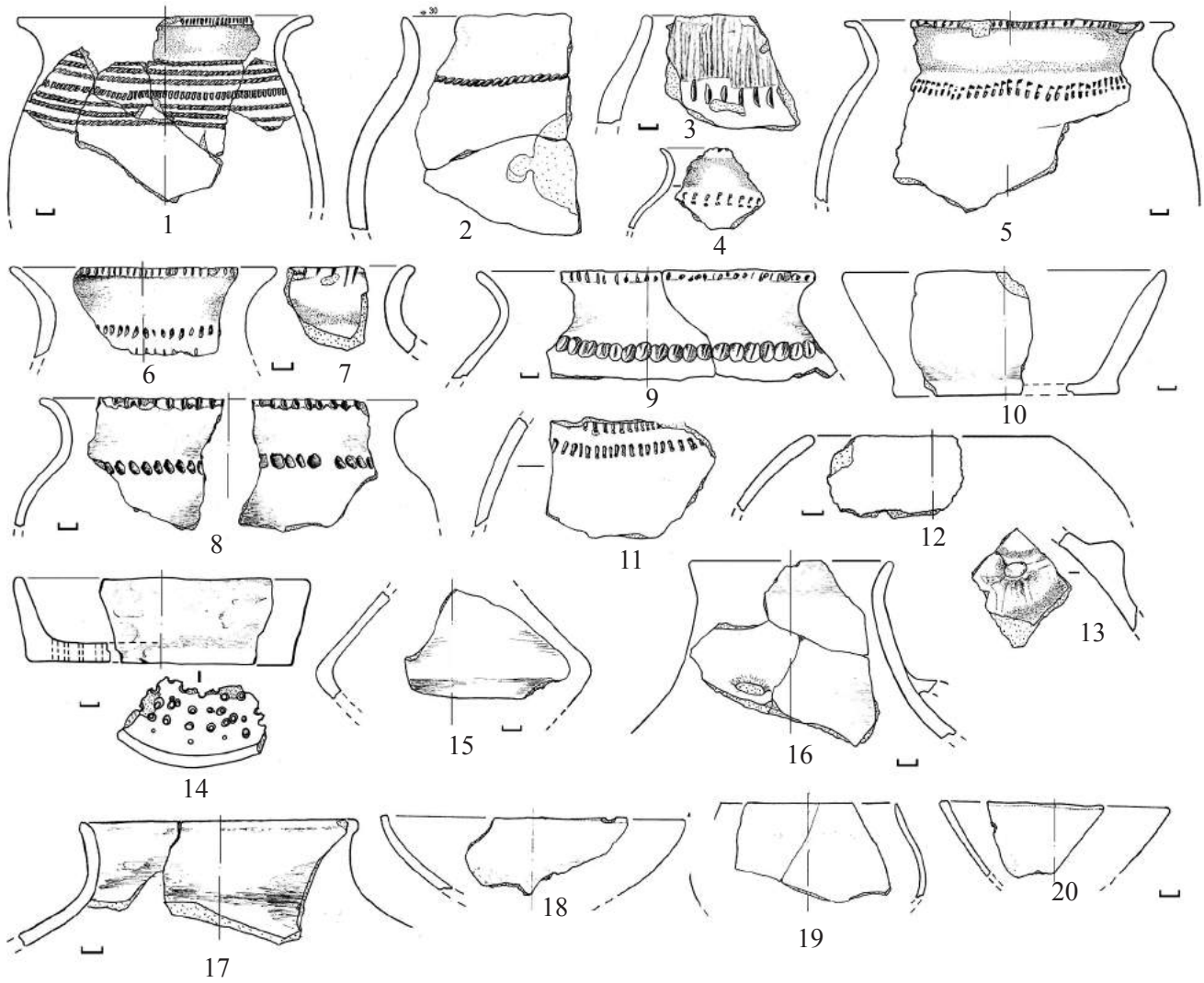

Рис. 6. Жванець. ур. Лиса Гора. 1978 р. Знахідки кухонного та столового посуду: основні форми та орнаментация.

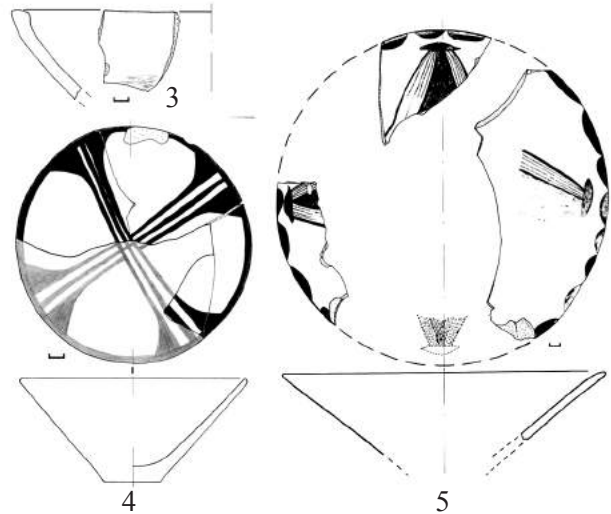
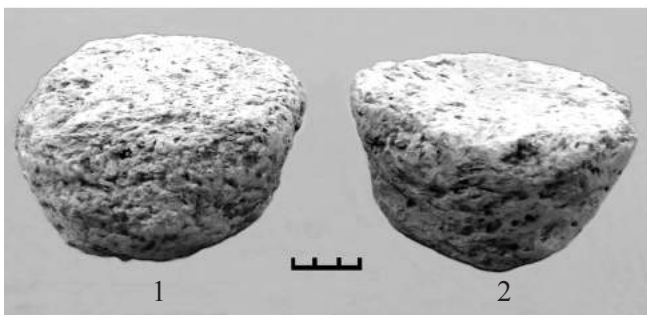

Рис. 7. Жванець. ур. Лиса Гора. 1978 р.

Знахідки кераміки:

- 1-2 – шаблони з гончарної майстерні: світлина;
- 3 – уламок миски із загнутих краєм;
- 4 – миска мальована: малюнок-реконструкція;
- 5 – миска мальована: малюнок-реконструкція.

ПЛАСТИКА С ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ СОЛОНЧЕНЫ II (ИЗ СОБРАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ)

Публикуется серия мелкой глиняной пластики, происходящей с многослойного трипольского поселения Солончены II на Днестре (раскопки 1950-х гг. Т. Г. Мовши). Представлены антропоморфная и зооморфная пластика, фрагменты моделей жилищ, миниатюрные сосудики и другие предметы.

Ключевые слова: Солончены II, трипольское поселение, антропоморфные статуэтки, фигурки, зооморфная пластика, букраний, модель жилища, миниатюрные сосудики.

Многослойное трипольское поселение Солончены II расположено на высоком плато правого берега Днестра, у с. Солончены Резинского района (Республика Молдова). Открыто Трипольской (Днестровской) экспедицией в 1947 г., исследовалось Молдавской экспедицией ИИМК АН СССР в течение пяти сезонов: в 1952 и 1953 гг. – под руководством Т. С. Пассек, в 1955, 1956 и 1959 гг. – под руководством Т.Г. Мовши [6, с. 487; 13; 20].

Тамара Григорьевна Мовша (1922-2003) – к. и. н. [1975], известный археолог, исследователь трипольской культуры, музеевед, с 1945 года работала научным сотрудником Киевского государственного исторического музея (теперь Национальный музей истории Украины, далее – НМИУ), в отделе Доклассового (первобытного) общества, а с 1952 по 1977 гг. возглавляла его

В 1946 году Т.Г. Мовша впервые приняла участие в археологической экспедиции под руководством Т.С. Пассек (раскопки трипольского поселения Владимировка Кировоградской области). С этого времени она становится постоянным участником экспедиций Т. С. Пассек, исследовавшей в Поднестровье трипольские поселения Солончены, Флорешты, Выхватинцы, Голерканы (1952-1959 гг.). Тамара Григорьевна считала себя ученицей Т. С. Пассек, которая и «благословила» ее на первые самостоятельные археологические раскопки [17, с. 165-166].

В 1955-1956 и 1959 гг. Тамара Григорьевна осуществила самостоятельные исследования многослойного трипольского поселения Солончены II на Днестре. В результате раскопок на поселении прослежена стратиграфия трех культурных слоев, характеризующих различные этапы Триполья: А, VI/VII и γII. Стратиграфия подтвердила намеченную Т.С. Пассек периодизацию трипольских поселений [19].

Стратиграфия памятника следующая: Солончены III – слой раннего этапа трипольской культуры времени Берново-Лука, в котором было обнаружено раннетрипольское скорченное погребение с сосудами; Солончены II2 – слой среднего этапа Триполья, фазы Кукутени А-В, раскопаны четыре прямоугольные в плане большие глинобитные «площадки» (наземные жилища) и четыре овальные землянки с перехватом посередине; Солончены II3 – слой позднего этапа трипольской культуры (γII): обнаружена полуземлянка с керамикой выхватинского типа, прорезавшая жилище среднего этапа Триполья [13, с. 91-92].

Результаты исследований были опубликованы Т.Г. Мовшей в научных изданиях [13; 14; 16; 18]. Позднее Н. М. Виноградовой был выделен солонченский вариант, на основании наиболее мощного слоя поселения – VI/VII [8, с. 42-65; 7, с. 489-490], что подчеркивает значимость памятника Солончены II как эпонимного.

Археологические материалы поступили в музей: из раскопок 1955-1956 гг. – коллекция под инв. № НМИУ а231; из раскопок 1959 г. – коллекция под инв. № НМИУ а246. В них насчитывается свыше 50 предметов мелкой глиняной пластики, котрые лишь частично опубликованы, поэтому для полноты информации необходимо их введение в научный оборот. Это антропоморфные статуэтки (27), зооморфные изображения (14), фрагменты моделей жилищ (3), пинтадера, миниатюрные сосудики (3), прочее (7). В большинстве они изготовлены из тонкоструктурной глиняной массы палевого или оранжевого цвета, соответствующей группе столовой посуды.

Следует отметить, что среди опубликованных предметов пластики не все имеются в музейной коллекции: из 13 опубликованных антропоморфных статуэток 5 отсутствуют [16, рис. 3, 2; 18, рис. 9, 3, 4; 21, рис. 12, 5-7], а также – черпак с антропоморфной ручкой [18, рис. 9, 1]. Вероятно, эти предметы находятся в коллекциях других музеев.

Антропоморфная пластика (27 ед.) представлена объемными статуэтками – целыми и фрагментами, а также – антропоморфной ручкой. Ниже приводится краткое описание статуэток, большинство из них публикуется впервые.

Раннетрипольские статуэтки

1. Антропоморфная статуэтка (женская?). В бедрах широкая, к голове и ногам – равномерно сужена. Голова со щипковым носом, глаза обозначены косыми черточками. Ножка коническая, разделена надвое вертикальной чертой, которую на уровне живота пересекают четыре линии, окруженные наколами, сзади над бедрами – две линии с наколами между ними. Конец ножки расширен, снизу имеет углубление, а в основании спереди – мелкие насечки (возможно, обозначают пальцы ног). Длина – 75 мм (рис. 1, 1). Землянка 2. Инв. № а246/3166. Опубликовано [16, с. 22, рис. 3, 1; 9, с. 5, рис. 11].

2. Женская сидячая статуэтка, орнаментированная, с отклоненным торсом и двумя протянутыми вперед ножками. Голова коническая, со щипковым носом, глаза и рот обозначены ямками. Плечевые выступы с наколом спереди, грудь и живот плоские. Ножки вылеплены отдельно, сомкнуты неплотно, слегка согнуты в коленях, заканчиваются миниатюрными ступнями. Широкие бедра и ножки спереди украшены рядами наколов. Длина – 84 мм (рис. 1, 2). Площадка 3. Инв. № а231/321. Опубликовано [13, с. 93, рис. 18, 2; 28, Abb. 221; 9, с. 5, рис. 10].

3. Верхняя часть торса антропоморфной статуэтки. Голова отбита, шея выделена, плечевые выступы конические, с проколом. Туловище плоское, утолщенное к низу. Поверхность заглажена. Длина – 38 мм (рис. 1, 3). Землянка 4. Инв. № а246/3092.

Верхняя половинка женской статуэтки с этого же поселения, аналогичная описанной, известна из публикации [16, рис. 3, 2]. Ее голова с шеей имеет вид стержня, плечевые выступы закруглены, с проколом. Туловище плоское, удлиненное, груди округлые, с наколом по центру, наколом также обозначен пуп (рис. 1, 4).

4. Фрагмент правой ножки, принадлежал двуногой сидячей (?) антропоморфной статуэтке. Ножка слегка согнута в колене, вокруг него – оттиски мелкого треугольного штампа. Длина – 24 мм (рис. 1, 5). Землянка 2. Инв. № а246/3230.

5. Левая ножка с бедром от сидячей антропоморфной статуэтки с двумя отдельно вылепленными и сомкнутыми нижними половинками. Бедра широкие, ягодицы шаровидные, резко сужены к согнутой в колене ножке, которая оканчивается небольшой выделенной ступней. Украшена врезными параллельными линиями выше колена и рядами треугольных наколов – ниже. На левом бедре – оттиски узкого треугольного штампа. Высота – 80 мм (рис. 1, 6). Шурф 7. Инв. № а231/389.

6. Нижняя половинка женской сидячей статуэтки. Коническая ножка протянута вперед, ее конец утолщен, ровно срезан. Живот выпуклый, увеличен, снизу подчеркнут двумя врезными угловатыми линиями. Бедра широкие, ягодицы снизу приплюснуты, разделены углубленной линией, спущенной на ножку; спереди также разделенную. Длина – 71 мм (рис. 1, 7). Площадка 3. Инв. № а231/319. Опубликовано: по мнению Т.Г. Мовши, фигурка передает образ беременной женщины [13, с. 92, рис. 18, 3].

7. Женская сидячая схематизированная статуэтка. Голова на короткой шее, нос и плечевые отростки оформлены защипами, глаза обозначены ямками. Торс резко отклонен, бедра широкие, низ живота подчеркнут углом, от него спущена врезная линия, разделяющая коническую ножку надвое. На конце ножки – насечки (обозначены пальцы ног). Длина – 58 мм (рис. 1, 8). Площадка 3. Инв. № а231/322. Опубликовано [13, с. 92, рис. 18, 1; 16, с. 20, рис. 2, 1; 28, Abb. 220].

8. Антропоморфная миниатюрная сидячая статуэтка. Сильно схематизирована, с конической верхней половинкой, отклоненным торсом, широкими бедрами и протянутой вперед конической ножкой. Длина – 50 мм (рис. 1, 9). Площадка 3. Инв. № а231/320.

9. Левая ножка с бедром от сидячей двуногой антропоморфной статуэтки, состоявшей из двух отдельно вылепленных и сомкнутых половинок. Выпуклые бедра резко сужены к середине протянутой вперед ножки. Длина – 47 мм (рис. 1, 10). Шурф 6. Инв. № а231/402.

Согласно классификации А. П. Погожевой, раннетрипольские статуэтки (указаны порядковые номера фигурок в данной публикации) относятся к следующим подтипам: 1, 8 – подтип d; 2 – подтип b; 3, 9 – подтип c1; 4, 5 – тип b; 6, 7 – подтип c [21, с. 23-36]. По классификации Т. Г. Мовши, принявшей за основу головы фигурок, №№ 1, 2 относятся к типу 1 – (птичья); № 4 – тип 2 (стерженьковая); № 9 – тип 3 (коническая, одинаковой формы с ножками); № 8 – тип 4 (плоская со щипковым носом) [12, с. 5].

Статуэтки среднего этапа Триполья

10. Верхняя половинка торса антропоморфной схематизированной статуэтки. Туловище уплощенное, в талии суженное, шея выделена (голова отбита). Плечевые отростки-руки подняты вверх, в их ос-

новании – по проколу, на груди отверстия соединены лентой с поперечными насечками. Фигурка сплошь орнаментирована врезными линиями, образующими на животе и спине по два ромба, обрамленных углами. Внутри ромбов – короткие насечки, размещенные симметрично (по Б. А. Рыбакову – знак «засеянного поля») [23, с. 179, 182]. Высота – 80 мм (рис. 2, 1). Инв. № а246/3165.

Т.Г. Мовша видела в этой статуэтке воплощение образа Оранты [16, с. 24]. Опубликовано [16, рис. 6; 21, рис. 12, 8; 4, с. 391; 23, с. 182; 27, Р. 196; 9, с. 5, № 8.]. По орнаментации наиболее близка к статуэтке из Дрэгущени, фазы Кукутени А [26, Fig. 160-161; 21, рис. 11, 9].

11. Верхняя половинка торса антропоморфной статуэтки – от плечей до талии, сохранилась со спины. Плечи широкие, концы слегка подняты, к талии фигурка сужена, плоская. Посередине спинки вертикальным валиком обозначен позвоночник, с обеих сторон от него прочерченные линии образуют композиции из вписанных ромбов и заштрихованных треугольников. Высота – 57 мм (рис. 2, 2). Землянка 4. Инв. № а246/3164. Опубликовано [21, с. 60, рис. 12, 9].

12. Верхняя часть торса антропоморфной статуэтки. Фигурка уплощенная, имела направленные вверх плечевые отростки, голова отбита. Поверхность покрыта орнаментом в виде узких желобков, образующих угловые, ромбические и спиральные композиции. На животе – двойная спираль (две змеи, встречающиеся головами). Под шеей и внизу живота – двойные, вписанные один в другой, углы, направленные вершинами к «змеям»; на спине – ромбические фигуры с разомкнутыми углами. Высота – 58 мм (рис. 2, 3). Площадка 3. Инв. № а231/345.

13. Правая половинка нижней части антропоморфной статуэтки. Поверхность покрыта орнаментом из прочерченных бороздок, отходящих под углом от вертикальной разделяющей черты, и образующих композицию «древо жизни». На выпуклой ягодице – солярный знак из лучей, расходящихся от центра. На внутренней стороне (на изломе) прослеживается технология изготовления фигурки из двух вертикальных половинок, соединенных, обмазанных снаружи слоем глины и орнаментированных. Высота – 70 мм (рис. 2, 4). Площадка 3. Инв. № а231/341. Наиболее близкие аналоги – в Луке Врублевцевой [3, табл. 102-107].

14. Нижняя половинка торса антропоморфной (женской?) статуэтки: в талии узкая, в бедрах – расширена, к сплошной ножке слегка сужена. Спереди фигурка ровная, ягодицы выпуклые, разделены вертикальной чертой. Орнаментирована врезными линиями и наклонными ямками. Параллельные линии сходятся под углом на животе, образуя мотив «древа жизни». Ножка охвачена двойной чертой. По центру седалища нанесены ямки в виде розетки. Высота – 38 мм (рис. 2, 5). Землянка 3. Инв. № а246/3490.

15. Нижняя половинка торса женской статуэтки – от талии до колен. Состоит из двух соединенных половинок. В талии узкая, в бедрах расширена, ягодицы сильно выпуклые, оттянутые, разделены глубокой врезной чертой, делящей также ножку надвое сзади и спереди. Углубленный орнамент в виде наколов: на ягодицах – рядами и гнездами; внизу живота прочерченный ромб, разделенный на 4 части, с наколами в двух противоположных (знак «засеянное поле»). Ножка обведена двойной чертой. На правом бедре – сердцевидный знак с тремя наколами внутри. Местами сохранилась красная краска. Высота – 40 мм (рис. 2, 6). Землянка 4. Инв. № а246/3162.

16. Средняя часть слитной ножки антропоморфной статуэтки, разделенная вертикальной чертой надвое и орнаментированная врезными параллельными охватывающими линиями. Высота – 24 мм (рис. 2, 7). Траншея 3. Инв. № а231/405.

17. Фрагмент правой половинки торса антропоморфной (женской?) статуэтки. Углубленный орнамент в виде «гнезда» из коротких черточек, обведенных желобками (на ягодице). Внизу живота – часть композиции, реконструируемая как ромб, разделенный накрест, с ямкой в каждой из 4-х частей (знак «засеянное поле»). Поверхность ярко-оранжевая, в углублениях сохранились остатки белого вещества (инкрустация белой пастой?). На внутренней стороне – гладкий след от смыкания с левой (отсутствующей) половинкой. Высота – 35 мм (рис. 2, 8). Землянка 4-5. Инв. № а246/3093.

18. Нижняя часть ножки антропоморфной статуэтки, уплощенно-конической формы, с закругленным концом. Спереди и сзади разделена чертой надвое, орнаментирована тонкими углубленными бороздками, образующими на обеих половинках зеркально-симметричную композицию из параллельных косых линий (мотив «древа жизни») и спиральных отростков – у кончика ножки. Высота – 60 мм (рис. 2, 9). Площадка 3. Инв. № а231/338.

19. Средняя часть ножки от крупной антропоморфной статуэтки. На внутренней стороне – след от смыкания с другой ножкой, следовательно, фигурка была двуногая. Углубленный орнамент в виде ромбов, вписанных один в другой. Поверхность ярко-оранжевая. Возможно, углубления были инкрустированы белой пастой (?). Высота – 52 мм (рис. 2, 10). Землянка 4. Инв. № а246/3494.

20. Нижняя половинка слитной ножки антропоморфной статуэтки со схематично выделенной прямоугольной ступней. Спереди и сзади ножка разделена вертикальной чертой надвое и орнаментирована поперечными врезными линиями, образующими узор «древа жизни». На поверхности сохранились остатки красной и белой краски. Возможно, фигурка была выкрашена в крапчатый цвет, а углубления заполнены белой пастой. Высота – 44 мм (рис. 2, 11). Раскоп V. Инв. № а246/3089.

А. П. Погожева отмечает: «Для солонченской пластики (среднего этапа) характерны традиционные черты – массивность, стеатопигия, сомкнутые конусно ноги» [21, с. 61]. По ее классификации, статуэтки с порядковыми номерами 10-20 относятся к типу «а»: 18 – тип а; 10, 11, 17, 19 – подтип а1; 12-16, 20 – подтип а3.

Расписные фигурки среднего этапа Триполья

21. Нижняя половинка женской расписной статуэтки, на слитной конической ножке, разделенной вертикальной чертой надвое в верхней части. Живот плоский, бедра широкие, ягодицы выпуклые, разделены желобком. Поверхность украшена бихромной росписью белой и коричневой красками (лучше сохранилась на задней части статуэтки): на ягодицах – спираль, на ногах – наклонные поперечные полосы. Высота – 95 мм (рис. 3, 4). Землянка 1. Инв. № а246/3167. Опубликовано [16, рис. 3, 3].

22. Правая половинка нижней части женской расписной статуэтки – от пояса до колен. Фигурка была стоящей на двух сомкнутых ножках (вылеплена из двух вертикальных половинок, которые затем были соединены и дополнительно обмазаны слоем глины). Живот плоский, бедра широкие, ягодицы выпуклые. Поверхность расписана черной краской: ромб внизу живота, концентрические кольца (возможно, спираль?) – на ягодицах, поперечные полосы – на туловище и ногах. Высота – 78 мм (рис. 3, 5). Раскоп V. Инв. № а246/3168.

23. Нижняя половинка торса женской расписной сидячей статуэтки с развитой стеатопигией. Ножки моделированы как сомкнутые в одну, разделены продольной чертой. Поверхность покрыта светло-оранжевым ангобом и росписью черной краской в виде тонких параллельных линий, охватывающих каждую ножку и сходящихся спереди под углом к лону, а сзади – параллельными рядами, верхние из которых образуют вокруг каждой ягодицы концентрические кольца. Длина – 83 мм (рис. 3, 6). Фигурка довольно крупная, ее общая длина могла достигать 30 см. Землянка 4. Инв. № а246/3169.

24. Верхняя половинка слитной ножки антропоморфной расписной статуэтки. Ножка сверху разделена надвое чертой, к коленям сужена. Поверхность покрыта плотным розовым ангобом и росписью темно-красной краской в виде двух параллельных рядов коротких линий, сходящихся под углом, направленным вверх. Одинаковый орнамент нанесен спереди и сзади фигурки. По бокам линии разомкнуты, через одну – утолщенные на концах Т-образно, образуют подобие «дорожки». На бедрах лента из дугообразных линий свисает фестонком. Длина – 46 мм (рис. 3, 7). Землянка 4. Инв. № а246/3091.

Расписная керамика Солончен П2, по мнению Т. Г. Мовши, близка к керамическому комплексу поселения Журы на территории Республики Молдова [13, с. 100]. А. П. Погожева в качестве аналогов расписным статуэткам Солончен П2 приводит пластику с поселений Залещики, Попенки [21, с. 60-61, рис. 12, 2, 3, 10].

Позднетрипольские статуэтки

25. Антропоморфная головка на высокой шее с горизонтальным отверстием, служила ручкой-ушком на выпуклых плечиках расписного сосуда – шаровидной амфоры. Голова схематизированная, уплощенная, со щипковым носом и мелкими проколами по периметру. Поверхность заглажена, подложена и расписана: голова с шеей покрыты красной краской, на плече сосуда – концентрические кольца вокруг шеи (черное-красное-черное). Высота головы с шеей – 23 мм (рис. 3, 1). Раскоп V. Инв. № а231/335. Аналог – антропоморфные ручки на шаровидной амфоре из Цвикловцев [15, с. 134, рис. 3]

26. Верхняя половинка торса антропоморфной статуэтки. Фигурка уплощенная, схематизированная (голова отбита). Плечевые выступы треугольные, по краю имеют мелкие проколы. Грудь обозначена маленькими выпуклостями. Талия широкая, живот и спина плоские. Высота – 50 мм (рис. 3, 2). Площадка 3. Инв. № а231/337.

27. Верхняя половинка торса женской статуэтки – от шеи до тали. Фигурка уплощенная, схематизированная (голова отбита). Плечевые выступы треугольных очертаний, концы слегка подняты вверх, по краю украшены мелкими проколами. Грудь обозначены двумя крупными выпуклыми налечами, талия узкая, живот и спина плоские. Поверхность заглажена, покрыта коричневатым ангобом. В нижней части, на изломе, прослеживается технология изготовления: верхняя половинка была вылеплена отдельно (имеет закругленное языковидное основание, которое соединилось с нижней частью фигурки, наиболее вероятно, путем налепа). Сохранился слой обмазки, отделенный от основы болванки-заготовки. Высота – 58 мм (рис. 3, 3). Раскоп V. Инв. № а246/3163. Опубликовано [13, с. 98-99, рис. 21, 2].

Позднетрипольские материалы Солончен ІІЗ, по мнению Т.Г. Мовши, близки к таким памятникам как Выхватинцы, Голерканы [13, с. 98-100]; по ее классификации, позднетрипольские фигурки под №№ 26-27 имеют индекс А (конические отростки рук направлены в стороны) [12, с. 5]. По А. П. Пожевой – относятся к подтипам с2 или с4 [21, с. 21].

Зооморфные изображения (14 ед.): собственно статуэток (то есть отдельных объемных изображений) в коллекции две: это *бовиды*, изображающие быка или корову, поскольку характеризуются отсутствием маркировки пола у фигурок [1; 2; 5, с. 102]. Остальные представляют собой наклепные головки животных на зооморфных сосудах.

1. Статуэтка бовида. Имеет удлинненно-закругленный корпус на 4-х ножках: по две небольшие конические впереди и сзади. Головка маленькая: морда и рожки сформованы мелкими щипками. Спинка выпуклая, живот ровный. Подгрудок и признак пола не обозначены, конический горизонтальный хвостик сформован щипками. Поверхность неровная, лепка довольно небрежная. Размеры: 31×52×21 мм (рис. 4, 1). Площадка 2. Инв. № а231/619. Опубликовано [18, с. 247, рис. 9, 2]. Аналог имеется в Озаринцах [22, с. 382].

2. Статуэтка бовида. Имеет удлинненно-округлый асимметричный корпус на 4-х отдельных ножках, круглых в сечении. Голова с Т-образной мордой. Короткие рожки направлены в стороны, почти не выделены. Подгрудок и признак пола не обозначены. Спинка фигурки выпуклая, живот внизу с боков немного сплюснен, провисает. Хвостик усеченно-конический, направлен горизонтально, сформован при помощи щипков. Поверхность заглажена, неровная, лепка довольно небрежная. Размеры: 41×84×28 мм (рис. 4, 2). Землянка 1. Инв. № а246/3161.

Согласно классификации В. И. Балабиной, обе статуэтки относятся к типу 1 – фигурки обычного вида [1, с. 7-8, рис. 1; 2, с. 22, табл. 2].

3. Фрагмент зооморфной статуэтки. Голова небольшая, округлая, на высокой конической шее, морда усеченно-коническая, с 4-мя наколами, котрыми обозначены ноздри (два верхних) и, вероятно, пасть (нижние вертикальные наколы, создающие ассоциацию с зубами). Глаза обозначены при помощи круглого сквозного отверстия поперек головы. Поверхность на голове заглажена, ниже – сплошь покрыта углубленным орнаментом в виде прочерченных линий и наколов, образующих зигзаговые и ромбические композиции. В основании шеи (у излома) частично сохранился изгиб, ниже которого – ямки по обводу. Внутри основания шеи – округлая полость. Возможно, фигурка изображала медведя и была пустотелой, типа погребушки. Либо это наклеп на зооморфном сосуде. Размеры: 47×41×38 мм (рис. 4, 4). Площадка 3. Инв. № а231/340. Н. Б. Бурдо рассматривает изображение медведя в трипольской пластике как связанное с символикой Великой Богини, а также – с лунной сферой [5, с. 105].

Далее следуют *букрании* – символические изображения головы или рогов крупного рогатого скота [11, с. 74].

4. Обломок довольно крупного рога букrania (отбит при основании, кончик отсутствует). Поверхность неровно заглажена, в основании частично сохранилась красная краска (вероятно, рог был обведен кольцевой полосой). Длина – 27 мм, диаметр – 14 мм (рис. 4, 3). Землянка 4. Инв. № а246/3001.

5. Букраний – наклеп на зооморфном сосуде. Морда сформована уплощенным коническим наклепом, вершиной вниз. Рожки довольно большие, массивные, направлены кольцеобразно в стороны-вверх. Шея короткая, широкая, почти сразу переходит в тулово сосуда. Поверхность заглажена, светло-оранжевая (цвета глины). Размеры наклепа: 50×50×32 мм (рис. 4, 5). Землянка 2. Инв. № а246/3159.

6. Букраний: голова быка, наклеплена на выпуклых плечиках расписного сосуда. Рога закручены спирально, направлены в стороны-вперед-вверх. Морда вытянутая, цилиндрическая, кончик ровно срезан. Наружная поверхность сосуда украшена полихромной росписью: фон образует красная краска, по ней – горизонтальные и косые белые полосы, окантованные черными. Одна такая лента окружает шею наклепной головки, еще одна расположена на голове, простираясь в ширину до кончиков рогов. Размеры наклепа: 50×53×35 мм (рис. 4, 6). Землянка 4. Инв. № а246/3123. Опубликовано фото [11, с. 74].

7. Букраний – наклеп на плечиках расписного сосуда с высоким прямым венчиком, типа кратера. Вероятно, изображал быка с большими рогами, направленными вперед-вверх (отбиты). Морда вытянутая, глаза переданы узкими наколами. Сосуд с обеих сторон покрыт белым ангобом и росписью красной краской: внутри – ленты из косых двойных полос, снаружи – ленты красных параллельных полос спущены от венчика и расходятся над букранием, обходя его с обеих сторон. Сам наклеп белого цвета. Размеры наклепа: 31×44 мм (рис. 4, 7). Землянка 4. Инв. № а246/3367.

8. Букраний – наклеп на выпуклых плечиках расписного сосуда, изображал быка с большими рогами, направленными в стороны-вверх (отбиты). Морда треугольных очертаний. Сосуд снаружи покрыт

белым ангобом и росписью красной краской в виде горизонтальных полос, одна из которых пересекает морду быка. На внутренней поверхности – аналогичная роспись. Размеры налепа: 30×44 мм (рис. 4, 8). Землянка 4. Инв. № а246/3128.

Не исключено, что описанные выше налепы под порядковыми номерами 7 и 8 принадлежали одному сосуду. В статье, посвященной исследованию поселения Солончены II, Т. Г. Мовша упоминает налепные головки быков на расписных сосудах [18, с. 247], в том числе сосуд с двумя налепными ручками с зооморфными головками [18, с. 233].

9. Букраний – крупная голова быка, была налеплена на расписной сосуд с массивными стенками. Морда треугольных очертаний, внизу закруглена. Большие асимметричные глаза переданы полусферическими выпуклостями. Рога были направлены вперед-вверх (отбиты), между рогами надо лбом – выпуклое валиковое возвышение. Шея короткая, голова почти сразу переходит в туловище сосуда. Передняя часть морды выкрашена в темно-красный цвет, шея обведена двойной темно-коричневой полосой. Размеры: 79×86×47 мм (рис. 4, 9). Площадка 3. Инв. № а231/494.

10. Букраний – голова быка на короткой шее, схематизированная, с большими рогами, направленными в стороны-вверх (отбиты), размещалась на плечиках крупного сосуда. Морда треугольная, на конце – цилиндрическая, детали не обозначены. Поверхность заглажена, справа на шее – остатки красной краски, которой, вероятно, был обведен налеп. Размеры: 45×62×43 мм (рис. 4, 10). Землянка 4. Инв. № а246/3160.

11. Голова бовида – налеп, возвышавшийся над венчиком расписной зооморфной чаши. Морда образована широким вертикальным защипом, имеет спереди Т-образные очертания и короткие закругленные рожки. Задняя поверхность головы ровная, переходит во внутреннюю поверхность чаши, а короткая шея плавно перетекает в венчик. Голова быка выкрашена в темно-красный цвет. Собственно чаша была расписана снаружи (сохранились полосы белого и коричневого цвета) и внутри (красные и коричневые полосы). Размеры: 43×30×20 мм (рис. 4, 11). Площадка 3. Инв. № а231/339.

12. Букраний – стилизованная голова быка, имевшая вид трех роговидных налепов на плечиках расписного сосуда. Средний вертикальный налеп уплощенный, подквадратных очертаний в профиль, с поперечным отверстием, воплощает морду быка, а по бокам от нее «вырастают» из тела сосуда два массивных рога, направленные вперед-вверх (сохранился правый). Внешняя поверхность сосуда покрыта редким красновато-коричневым ангобом и росписью черными полосами. Внутри – также роспись черной краской в виде параллельных полос, нанесенных на красный ангоб. Высота среднего налепа – 26 мм (рис. 5, 1). Площадка 3. Инв. № а246/2800. Аналог средней части налепа с поперечным отверстием-глазом имеется в Луке-Врублевецкой [3, с. 405, табл. 113, з-и].

13. Букраний – стилизованная голова быка в виде трех роговидных отростков на плечиках расписного сосуда (сохранились центральный и левый): между двумя высокими конусами-рогами, загнутыми вверх, размещен меньший, символизирующий морду быка. Внешняя поверхность сосуда покрыта росписью: над средним налепом – двойная черная полоса с белым заполнением посередине (свисает фестон); другая подобная полоса спущена вниз и охватывала, вероятно, все три налепа. Внутри сосуда – роспись черной краской в виде парных полос, сходящихся под углом. Высота налепов: 14 и 20 мм (рис. 5, 2). Землянка 2. Инв. № а246/673.

14. Парный налеп в виде низких цилиндрических отростков на плечиках сосуда, которые, вероятно, имитируют рога быка. Внешняя поверхность сосуда была покрыта росписью красной и темно-коричневой красками. Высота налепов – 10 мм (рис. 4, 12). Землянка 2. Инв. № а246/3728.

Н. Б. Бурдо в монографии «Сакральный світ трипільської цивілізації» отмечает, что для сакральных изображений различных традиций поднятые вверх и раскинутые в стороны женские руки и рога коровы или быка метафорически отображают серпик Месяца. Так в единое семантическое поле попадали женщина, корова или бык и Месяц [5, с. 103].

Модели жилищ этапа VI/VII:

1. Угловой фрагмент расписной модели жилища – часть платформы с ножкой. Платформа имела прямоугольные очертания с закругленными углами; от одного, сохранившегося, вниз отходит ножка треугольного сечения, сверху расширяющаяся, с плавным переходом к нижней части платформы, внизу ножка резко сужена. Вокруг платформы, по ее верхнему краю, шел бортик (полностью сбитый, есть лишь следы крепления с подмазкой внутри и снаружи). Внутри (верхняя плоскость платформы) и боковая поверхность модели покрыты красным ангобом и росписью коричневой и белой красками в виде фестонов под бортиком и углов вершиной вверх – на ножке. Нижняя поверхность платформы и внутренняя ножки – без ангоба и росписи, только заглажена поверхность. Высота – 70-78 мм (рис. 5, 3). Площадка 3? Инв. № а246/3299. Опубликовано [24, с. 94, рис. 3].

2. Угловой фрагмент модели жилища с росписью: ножка подтреугольного сечения с частью платформы, опирающейся на нее. Платформа была четырехугольной, ножка помещалась под углом: край платформы будто свисает, продолжаясь вниз и сливаясь с ножкой. По бокам и сверху поверхность тщательно заглажена, покрыта краской и росписью: на боках – остатки красной краски, сверху – лента красных полос на черном фоне, которые, возможно, образовывали кольцо. Снизу поверхность небрежно заглажена. Высота – 64 мм (рис. 5, 4). Площадка 3. Инв. № а231/588. Опубликовано [24, с. 93-94, рис. 2]. Т.Г. Мовшей упоминаются в тексте фрагменты модели жилища [18, с. 233, 247]. Наиболее близким аналогом обоим фрагментам, имеющим треугольные в сечении ножки, является глиняный алтарик с поселения Окопы [10, с. 122-123, рис. 78].

3. Высокая ножка усеченно-конической формы, сужена книзу (от модели жилища?). Верхняя часть сколота, по ее центру – коническое углубление, при помощи которого, возможно, ножка крепилась к платформе модели (через шиповой выступ). Поверхность неровно заглажена, бугристая, покрыта ангобом светло-оранжевого цвета. Не исключено, что ножка принадлежала столику-алтарю. Высота – 108 мм, диаметр верхней части – 54-61 мм (рис. 5, 5). Траншея III. Инв. № а231/367. Аналогичные конические ножки в Луке-Врублевцевой С. Н. Бибиков также считает принадлежащими моделям жилищ [3, табл. 74, б-г].

Ручки черпаков с чертами антропоморфизма примыкают к группе раннетрипольских статуэток (рис. 1, 11-16). Две из них имеют ромбическое завершение и поперечные желобки (рис. 1, 11, 12). Аналоги имеются в Луке-Врублевцевой [3, табл. 50-51], Александровке [10, рис. 69, 10]. Фрагмент черенка с зубцами по краям и насечками посередине (рис. 1, 15) имеет прямой аналог в Бернашевке [10, рис. 55, 13]. В жилище 2 поселения Солончены II был найден небольшой черпак с антропоморфной ручкой [18, рис. 9, 1] (к сожалению, в коллекции музея отсутствует).

Миниатюрные сосудики большинством исследователей считаются вотивными, их также относят к мелкой пластике.

1. Миниатюрная чаша на массивной цилиндрической ножке. Вылеплена небрежно, на поверхности – вмятины от пальцев и ногтей. В основании ножки снизу – неглубокая вмятина. Чаша имеет коническую форму, полусферическая внутри, с овальной ямкой по центру. Своей формой повторяет так называемые «фруктовницы» – чаши на полых поддонах. Высота – 43 мм (рис. 3, 8). Землянка 2. Инв. № а246/791.

2. Миниатюрная коническая чаша на ножке, формой повторяет чашу обычного размера, имеющуюся в коллекции [6, с. 488]. Ножка выделена перехватом, расширена конично к основанию, снизу имеет углубление. Поверхность чаши и ножки покрыта слабыми вертикальными каннелюрами в виде лепестков, сходящихся к перехвату. Поверхность была окрашена в красный цвет. Высота – 32 мм (рис. 3, 9). Землянка 4. Инв. № а246/3171

3. Миниатюрный шаровидный «сосудик» со стянутым устьем и невысоким венчиком с углублением внутри. Изделие сплошное, без внутренней полости (за исключением ямки сверху). Высота – 30 мм (рис. 3, 10). Шурф 7. Инв. № а231/398.

Фишка коническая, так называемая «пинтадера», с круглым ровным основанием, резко переходящим в конусовидный шип. Высота – 17 мм, диаметр основания – 20-22 мм (рис. 4, 13). Землянка 4. Инв. № а246/3170. Т. Г. Мовшей упоминается в тексте «миниатюрный конусик» из жилища 2 [18, с. 247]. Аналогичные конусовидные фишки известны на многих трипольских памятниках, в том числе в Луке-Врублевцевой [3, табл. 71, л-п], Озаринцах [19, с. 44, рис. 14, 1-6].

Подвеска сланцевая, уплощенная, овальная, со сквозным отверстием в зауженной верхней части. Размеры: 24×22×5 мм (рис. 3, 11). П. м. инв. № а246/3755. Включена нами в состав пластики как исключение, т. к. относится к украшениям из камня.

Подводя итог, отметим, что введение в научный оборот комплекса пластики с многослойного трипольского поселения Солончены II позволит иметь более полное представление об этом уникальном памятнике.

Использованные источники и литература

1. Балабина В. И. Зооморфная пластика культуры Триполья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. И. Балабина. – М., 1990. – 26 с., ил.
2. Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья / В.И. Балабина. – М.: Наука, 1998. – 270 с.
3. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевая на Днестре: к истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / С.Н. Бибиков // МИА. – М.; Л., 1953. – № 38. – 460 с., ил.

4. Бурдо Н.Б. Оранта / Н.Б. Бурдо // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 391.
5. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Н. Бурдо. – Київ: Наш час, 2008. – 296 с.
6. Бурдо Н.Б. Солончени II / Н.Б. Бурдо // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 487-489.
7. Бурдо Н.Б. Солонченський варіант / Н.Б. Бурдо // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 489-490.
8. Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутського междуреччя в період расцвета трипольской культури / Н.М. Виноградова. – Кишинев: Штиинца, 1983.
9. Дивосвіт Трипілья. Фотобуклет. – Київ, 2008.
10. Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – Киев: Наукова думка, 1989. – 224 с.
11. Ляшко С.М. Букраній / С.М. Ляшко // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 74.
12. Мовша Т.Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль). Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т.Г. Мовша. – Киев, 1975. – 24 с.
13. Мовша Т.Г. Многослойное трипольское поселение Солончени II / Т.Г. Мовша // КСИА. – М., 1965. – Вып. 105. – С. 91-100.
14. Мовша Т.Г. Многослойное трипольское поселение Солончени II на Днестре / Т.Г. Мовша // Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. – Кишинев, 1964. – С. 13.
15. Мовша Т.Г. Новое поздне трипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье / Т.Г. Мовша // СА. – М., 1964. – №1. – С. 131-145.
16. Мовша Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры / Т.Г. Мовша // СА. – М., 1969. – № 2. – С. 15-34: ил.
17. Мовша Т.Г. Спомин про вчителя (до сторіччя від дня народження Тетяни Сергіївни Пассек) / Т.Г. Мовша // Археологія. – Київ: Академперіодика, 2003. – № 4. – С. 165-167.
18. Мовша Т.Г. Трипольское жилище на поселении Солончени II. (Результаты раскопок 1955 г.) / Т.Г. Мовша // ЗОАО. – Одесса, 1961. – Т. 1 (34). – С. 231-247.
19. Пасек Т.С. Периодизация трипольских поселений / Т.С. Пасек // МИА. – М.; Л., 1949. – № 10. – 245 с.
20. Пасек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья / Т.С. Пасек // МИА. – М., 1961. – № 84. – 228 с.
21. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья / А.П. Погожева. – Новосибирск: Наука, 1983. – 145 с.
22. Радієвська Т.М. Озаринці / Т.М. Радієвська // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. II. – С. 381-383.
23. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
24. Якубенко О.О. Моделі жител з трипільських колекцій музею / О.О. Якубенко // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. 100 років: темат. зб. наук. пр. – Київ, 1999. – С. 86-111.
25. Якубенко О. Тамара Григорівна Мовша і Національний музей історії України / О. Якубенко, Т. Радієвська // ПЕРЕЯСЛАВІКА: наук. записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». III Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.)»: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 7(9). – С. 285-291.
26. Dumitrescu V. Arta culturii Cucuteni / V. Dumitrescu. – București: Editura Meridiane, 1979. – 113 p.
27. Mysteries of Ancient Ukraine: The Remarkable Trypilian Culture, 5400-2700 BC. – Toronto. 2008. Royal Ontario Museum.
28. Pogoševa A. P. Die Statuetten der Tripolje-Kultur / A. P. Pogoševa // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München, 1985. – Band 7. – S. 95-242.

Список сокращений

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації.

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

СА – Советская археология.

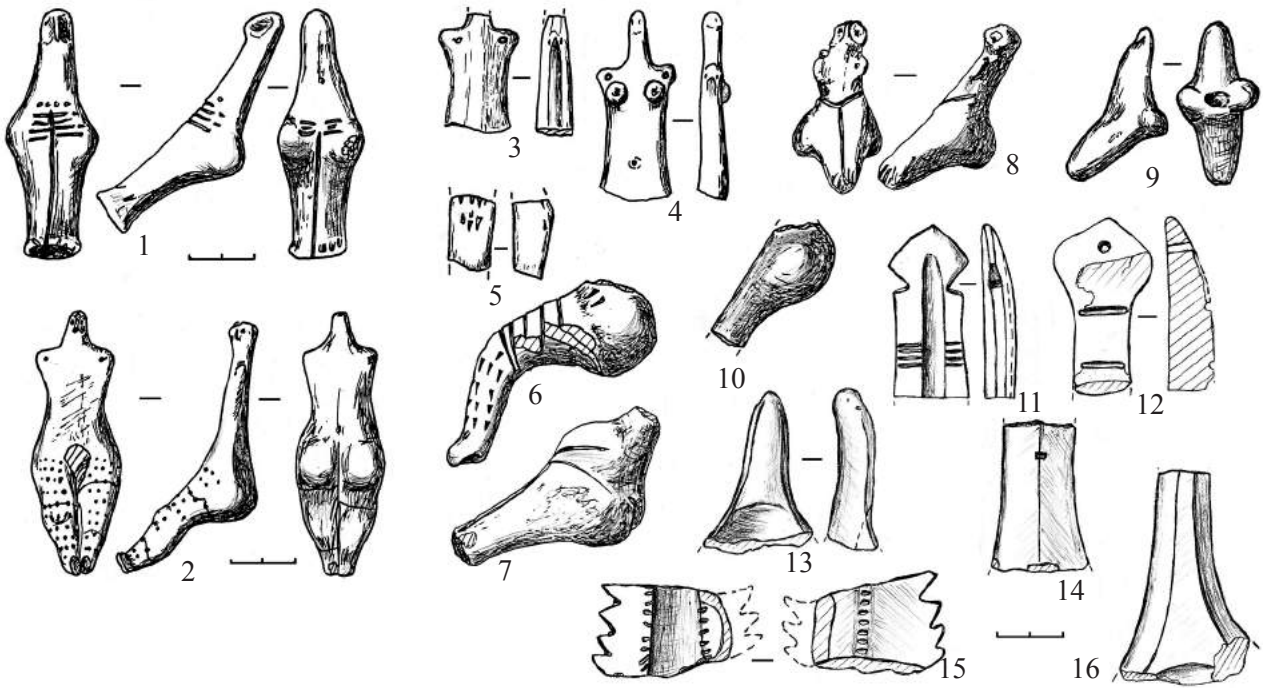

Рис. 1. Солончоны II:
1-10 – антропоморфная пластика; 11-16 – ручки черпаков.

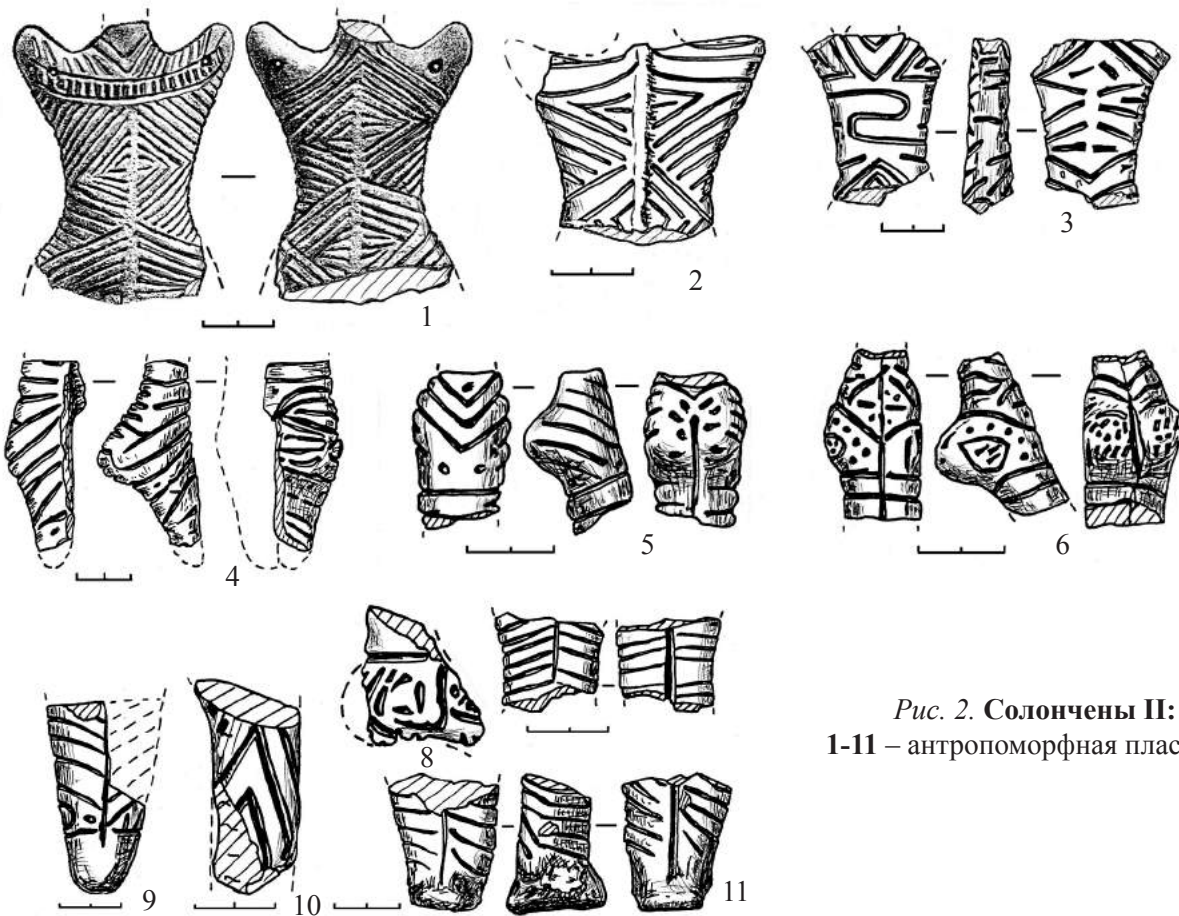

Рис. 2. Солончоны II:
1-11 – антропоморфная пластика.

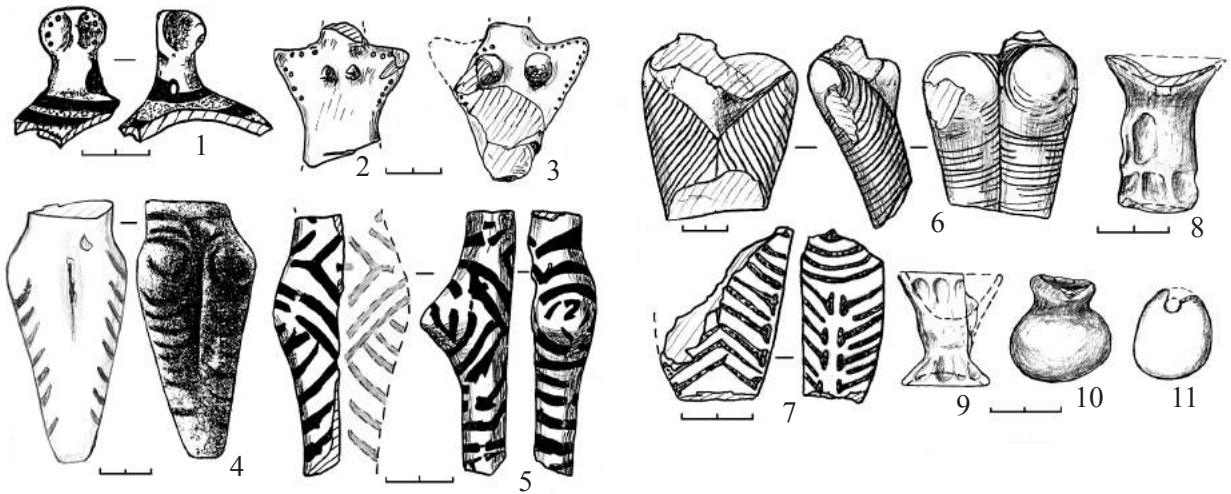

Рис. 3. Солончены II:

1-7 – антропоморфная пластика; 8-10 – миниатюрные сосудики, 11 – подвеска из камня.

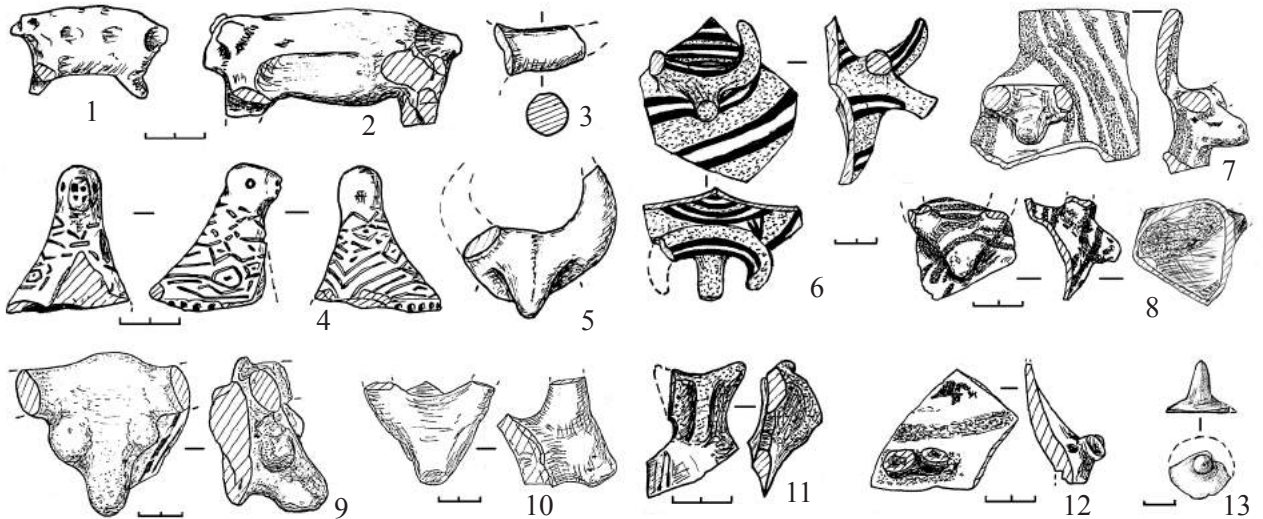

Рис. 4. Солончены II:

1-12 – зооморфная пластика; 13 – фишка-пинтадера.

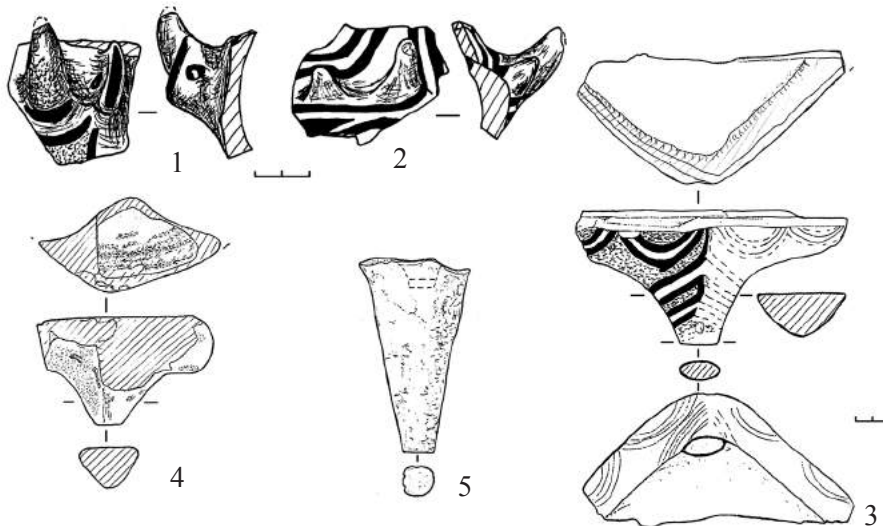

Рис. 5. Солончены II:

1-2 – зооморфная пластика;
3-5 – фрагменты моделей жилищ.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕХНОЛОГІЮ РОЗЩЕПЛЕННЯ КРЕМЕНЮ У ТРИПІЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У статті розглядається питання застосування техніки посиленого відтиску (важеля) під час отримання платівчстої заготовки. Розглядаються кам'яні матеріали з Бакоти, Старої Ушиці та Теремців – місцезнаходжень, що знаходяться у безпосередній близькості до виходів дністровського кременю. На основі техніко-типологічного аналізу (подається в стислому вигляді), автор приходять до висновку, що посилений відтиск, принаймні на території Середнього Подністров'я, у рідких випадках, застосовувався для продукування платівок.

Ключові слова: трипільська культура, розщеплення кременю, технологія, посилений відтиск.

Дослідження особливостей кременеобробки в трипільській культурі протягом останніх десятиліть, дали можливість в загальних рисах прослідкувати тенденцію у розвитку технологій розщеплення кременю [15; 16]. Проте ці зміни окреслюються в дуже широких рамках. На сьогодні нам відомі характерні ознаки керамічних комплексів, пластики, домобудівництва тощо для кожного з періодів трипілля. На основі особливостей каремічних комплексів виділяються локальні варіанти або послідовність існування поселень, оскільки найменші зміни в трипільському суспільстві відображались в орнаментатії [8]. Але чи позначались такі зміни на техніці розщеплення каменю? Так, С. М. Бібіков, В. Я. Сорокін та А. В. Енговатова неодноразово наголошували на тому, що в середньому трипіллі відбувається відмова від мікролітичної техніки та починається продукування великих, широких пластин, змінюється система озброєння (використання біфасіальних вістер) тощо [2, с. 17; 15; 16, с. 5]. При чому пов'язували вони ці зміни з розвитком землеробства. Незважаючи на це, залишилось багато питань з приводу особливостей, часу виникнення та занепаду тієї чи іншої техніки. Серед таких, останнім часом дискусійним є питання використання посиленого відтиску (використання важеля при знятті пластин) у трипільській культурі [7]. Відтак, метою цієї роботи є спроба уточнити дані, пов'язані з цією проблемою використання важеля.

Ще у 60-х рр. минулого століття дослідники приходять до висновку про те, що трипільські племена в середній період розвитку отримують кам'яну сировину завдяки розробці шахт та видобутку сировини з печер [3; 17]. Так, ще з кінця XIX ст. стають відомими печери на схилах Білої гори [1]. Протягом 20-х рр. ці печери, а також ряд інших пам'яток дослідив М. Я. Рудинський, який відніс їх до доби неоліту [10]. У 40-х рр. ряд пунктів було повторно оглянуто С. М. Бібіковим, який відніс вищезазначені пам'ятки до трипільського часу [2, с. 78-79]. Серед таких пунктів фігурувала Стара Ушиця, Бакота та Теремці. На цих місцезнаходженнях простежувались природні виходи кременю, а також сліди його первинної обробки. Наразі, відомі й інші кременедобувні шахти трипільського часу у Верхньому Подністров'ї [6, с. 203-204].

Наше дослідження базується на матеріалах отриманих у 20-х рр. минулого століття М.Я. Рудинським, який проводив численні археологічні дослідження на Поділлі. Ним були відкрито багато нових пам'яток різних періодів розвитку людства [9; 10; 11]. Серед таких місцезнаходжень великий відсоток належить пам'яткам трипільської культури. Зокрема це місцезнаходження поблизу Бакоти та Старої Ушиці (матеріали зберігаються в НМІУ) [10, с. 4-5]. Так, були зібрані невеликі за обсягом кременеві колекції трипільської культури, що можуть бути датованими етапом В (більшість дослідників схильні їх відносити до етапу В/II і пізнішим часом – керамічні матеріали малочисельні і невиразні, тому ускладнюється їх датування, а відтак місцезнаходження потребують стаціонарних досліджень).

На прикладі матеріалів з цих пам'яток, а також невеликого зібрання з Теремців (збори інженера Кам'янця-Подільського А. В. Кулінчука) розглянемо декілька аспектів, що пов'язані з питання техніки розщеплення в трипільській культурі середнього етапу розвитку.

Техніко-типологічний аналіз комплексів та морфологічні особливості знахідок

Сировиною для обробки кременю на вищезгаданих пам'ятках слугував валунний та гальковий кремій, гарної якості, темно чорного кольору, що просвічується, світло-сірий або чорного кольору, іноді з білими вкрапленнями. Деякі зразки (наприклад сірий димчастий кремій) гарної якості, пластичні, а іноді не гірші за т. зв. волинський смугастий кремій. У рідких випадках трапляється гальковий вапняковий кремій.

У колекції з місцезнаходження Бакота, нараховується 270 артефактів. Серед матеріалів найбільший відсоток належить відходам виробництва – безсистемним нуклеусам (37) (рис. 1: 2-3), нуклевидним уламками (52), масивним відщепам (96). Судячи з яскраво виділеного ударного бугорка, різнонаправлених негативів на дорсальній поверхні сколів та нерегулярній огранці, заготовки знімалися за допомогою твердого відбійника. До групи відходів віднесено шістнадцять пластин, великих розмірів без вторинної обробки та два пластинчасті відщепи. У колекції пренуклеуси відсутні, вочевидь підготовка до регулярного сколювання пластин проходила в іншому місці. Проте наявні три жовна, що мають негативи декількох сколів (від двох до семи), в очевидь зняті для «проби» сировини. Деякі з багатоплощинних нуклеусів реутилізувалися як відбійники.

Знаряддя представлені невеликою кількістю виробів. Виділяється група з двадцяти двох ретушованих відщепів – в одному випадку суцільна ретуш вкриває дві робочі кромки, ретуш напівкрута, регулярна. Вироби на відщепках представлені одинадцятьма скребками (рис. 1: 7) та десятьма свердлами/проколками. Виготовлені всі на масивних відщепках-уламках нуклеусів. Ретушовані пластини (14 екз.) мають регулярну (рис. 1: 5) та частіше нерегулярну дрібну, крайову ретуш (рис. 1: 6). Ширина пластин коливається в межах від 1,8-2,9 см. Скребки виготовлені на пластинах (8 екз.) мають великі розміри, нерегулярну огранку. Також виявлено дві крем'яні сокирки зі слідами шліфування та два уламки шліфованих знарядь.

Думка, що поруч з родовищами проводилось первинне розщеплення кременю цілком підтверджується знахідками великої кількості нуклевидних уламків та відбійників. В очевидь сировина «випробувувалась» і найкращі зразки переносилися до поселення. Ця теза стосується і наступної колекції.

Колекція з місцезнаходження Стара Ушиця налічує 594 артефакти (разом з фрагментами посуду). Оскільки М. Я. Рудинський проводив розвідки в декількох пунктах поблизу с. Стара Ушиця, цифра, що зазначена вище – це загальна кількість. З них 33 одиниці – це фрагменти посуду різного часу, серед яких трипільські матеріали відносяться до таких пунктів як «ур. Городисько» та «Стара Ушиця ур. Попова Яма». До цих двох пунктів належать 316 кам'яних артефактів. До відходів виробництва відносяться: безсистемні нуклеуси (124), нуклевидні уламки (41), відщепи (62 екз.), пластини (7); нуклеуси: 1-площинні пірамідальні (1); призматичні (7). Нуклеуси, що мають правильну огранку (призматичні) оброблялись за допомогою удару або посередника. Пірамідальний же нуклеус (рис. 2: 1), має розміри 16,6 см у довжину, а площадка сягає розмірів 1,7-1,4 см. Зняття заготовок з цього нуклеусу проходило за допомогою відтиску, про що мова піде нижче.

До знарядь відносяться усі вироби з вторинною обробкою. Розглянемо вироби, що виготовлені на відщеповій заготовці. Найчисельна група в колекції – ретушовані відщепи (24 екз.). Ретуш крайова, напівстрімка, нерегулярна. Скребки представлені дванадцятьма кінцевими екземплярами. Сформовані на нерегулярних масивних відщепах. Проколки/свердла (2 екз.) – в одному випадку сформований за допомогою крайової-дрібною ретуші, в іншому – за допомогою напівкрутого ретушування. Під час виділення жала обох виробів утворилися виїмки, на кшталт анкошу/виїмок скобелів. У колекції присутній і сім скобелів, робоча частина яких утворена за допомогою напівстрімкої ретуші та один різець (рис. 2: 3).

Цікавою знахідкою є заготовка до вістря (рис. 2: 2). Виріб ілюструє один з етапів продукування біфасіальних знарядь (преформа). В якості заготовки обрано відщеп підтрикутної форми. З боку відбивного горбка ретушню були підправлені края. Таким ретушуванням, зокрема, підготували зону для подальшого зняття сколів стоншення з боку спинки виробу. Ця ж процедура була проведена і з основою майбутнього виробу. Тобто це заготовка на першій стадії виготовлення вістря.

Вироби, що сформовані на платівчастих заготовках представлені в невеликій кількості. Це ретушовані пластини (19 екз. – рис. 2: 5), два кінцевих скребка, один скобель, проколка та два вкладені до серпів. Вкладені серпів опрацьовані напівстрімким ретушуванням та крайовим ретушуванням, і в одному випадку підправлений за допомогою тронкації (рис. 2: 4).

Для сімнадцяти знарядь, що були виготовлені на пластинах, заготовка бралась великих розмірів – ширина їх коливається від 2,6 до 3,8 см., а товщина – 0,7-1,2 см. Такі заготовки були отримані за допомогою удару із застосуванням твердого відбійника. Інші ж вироби виготовлені на добре огранених, рівнопрофільованих пластинах. В одному випадку ударного бугорка взагалі не видно. Ширина та товщина їх коливається в межах – 2,1-2,5 та 0,4-0,5 см відповідно. Такі пластини могли бути зняті за допомогою відтиску або посередника – довжина пластин не перевищує 10 см.

У колекції присутні три сокири, один уламок, дві заготовки до сокири та 17 відбійників.

Колекція з Теремців складається з 28 кам'яних артефактів трипільського часу та одного серпа, що відноситься до доби бронзи. Серед трипільських матеріалів виділяється 25 шліфованих виробів, дві ре-

тушовані маропласти (ретуш дрібна, крайова, нерегулярна – рис. 3: 1-2) та один скребок. Шліфовані вироби поділяються на теслоподібні, долотоподібні та сокири (рис. 3: 3-5). Рублячі знаряддя попередньо оброблялись пласким ретушуванням, а потім, де це було необхідно, зашліфовувались.

Отже, ми маємо три місцезнаходження, що розташовані неподалік від одних і тих самих виходів кременю – тобто розщеплення каменю відбувалось на основі однієї сировинної бази. Звернімося до питання техніки зняття правильних довгих широких пластин у трипільській культурі. Це питання неодноразово піднімалось дослідниками. Одні, у конкретних випадках, вважають беззаперечним використання посиленого відтиску (тобто застосування важеля при знятті пластин) [4, с. 83-86; 13, с. 61; 14, с. 66], інші ж піддають сумніву таку прямолінійність. Так, Є.В. Пічкур ставить питання про використання не відтиску, а удару із застосуванням м'якого відбійника [7]. Хоча перші дослідники пишуть про матеріали з Волині (поселення Бодаки – тобто інша сировинна база), проте мова про застосування посиленого відтиску (точніше мідного відтискника) йшла і відносно інших регіонів, які заселяли трипільці [6, с. 205]

А як виглядає техніка зняття платівчастих сколів серед вище наведених пам'яток? У всіх розглянутих колекціях присутні пластини масивних обрисів, із доволі великою пласкою площадкою. А одна пластина з Теремців, що на перший погляд була знята за допомогою відтиску, має сильний вигин у профілі, яскраво виражений ударний бугорок та рельєфні хвилі (площадка не зберіглась) (рис. 3: 2). Такі ознаки є характерними для зняття пластин за допомогою застосування м'якого відбійника.

Звернімо увагу на нуклеус з околиць Старої Ушиці (рис. 2: 1). Він був опублікований ще у 1931 р. М.Я. Рудинським [11, фіг. 9]. Нуклеус має бездоганну огранку. Завдяки чудовій сировині, без жодної вади, був спрацьований до кінця. Збереглося декілька негативів від останніх спроб сколотити платівку, проте через малі розміри площадки це стало неможливим і сколи виходили дрібними, лускоподібними. Площадка нуклеусу була підготовлена декількома сколами. Заготовки знімались по колу, після кожного зняття карнизи підправлялась. Платівки з цього нуклеусу, зняті по всій його довжині, рівномірні і мали однакові розміри. Судячи з негативів сколювання, вигин платівок у профілі був мінімальним, лише при останньому знятті декількох заготовок вигин став помітним – розміри площадки нуклеусу на 4 мм менша за ширину медіальної частини останнього, через це сколювання було припинено – площадка мала занадто малі розміри. Вочевидь, зняття платівок з цього нуклеусу проходило за допомогою посиленого відтиску. Проте в колекції, яку зібрав М.Я. Рудинський, пластини відповідних пропорцій відсутні. Це, у черговий раз, говорить про необхідність у стаціонарних дослідженнях цих пам'яток.

Проте, необхідно зазначити, що з двох місцезнаходжень походять декілька пластин, що мають гарну огранку (рівнопрофільовані). Площадки точкові, двогранні (4 екз. – рис. 3: 1), в одному випадку фасетована. Це стосується двох місцезнаходжень – Бакота і Теремці. А отже, основною технікою розщеплення тут був і удар із застосуванням м'якого відбійника, і відтиск (або посередник у випадку із Бакотою – рис. 1: 4).

Отже, ми маємо справу з трьома пунктами, що знаходяться у відносній близькості один від одного, відповідно сировинна база однакова. При знятті платівчастих сколів використовувались фактично всі відомі техніки – удар із застосуванням м'якого відбійника, відтиск (або використання посередника) та посилений відтиск (як у випадку з нуклеусом зі Старої Ушиці). Відтак, використання техніки посиленого відтиску мало місце в трипільській культурі. Вочевидь його застосування було неповсемісним. Це залежало, у першу чергу, від сировинної бази та можливостей або ж у потрібності останнього – якщо можна отримати заготовку потрібних пропорцій за допомогою удару, без відносно складних конструкцій (мається на увазі побудова важеля, створення тисків і закріплення нуклеусу в них), то обирався напевно простіший варіант. Тому застосування м'якого відбійника було більш розповсюдженим і зручнішим, так само, як і використання посередника. Відтак, правий Є.В. Пічкур, який звертає увагу на потребу експериментального моделювання розщеплення з метою визначення характерних особливостей застосування тієї чи іншої техніки [7, с. 202]. До цього хотілося б додати, що така робота має бути проведена по відношенню до різних типів сировини, в різних регіонах. З приводу ж питання використання саме мідного відтискника при знятті пластин, зверну увагу на необов'язковість використання останнього в такій функції. Є численні етнографічні джерела, які засвідчують використання і рогу, і кликів тварин в якості відтискників [12, с. 60]. З цього випливає, що кожен випадок треба окремо розглядати, з урахуванням особливостей і мікрорегіону, і морфологічних ознак кожного типу виробу. Так, наприклад, Д. В. Кіосак впевнено стверджує про відсутність ознак використання важеля при знятті пластин серед малочисленних матеріалів поселення-гіганта Небелівка [5, с. 63].

Отже, розглянуті колекції тільки підтверджують перспективність та необхідність досліджень у мікрорайоні Бакота-Стара Ушиця-Теремці. Дослідження мають бути комплексними – починаючи від встановлення сировинної бази, тобто ресурсної зони, закінчуючи стаціонарними та експериментально-траєнологічними дослідженнями.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губ. / В.Б. Антонович // Труды VI Археологического Съезда. – Одесса, 1886. – Т. I. – С. 86-102.
2. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре / С.Н. Бибиков // МИА. – М.: Наука. – 1953. – №38. – 460 с.
3. Бибиков С.Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье / С.Н. Бибиков // Sbornik narodního musea v Praze. – Svazek XX. – 1966. – No. ½. – P. 3-6.
4. Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий / Е.Ю. Гиря. – СПб, 1997. – 198 с.
5. Кіусак Д.В. Крем'яні вироби з поселення Небелівка / Д.В. Кіусак // Археологія. – 2015. – Вип. 1. – С. 61-70.
6. Конопля В.М. Скарб крем'яних виробів з Івана-Франківська / В.М. Конопля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 201-208.
7. Пічкур Є.В. Виготовлення довгих кременевих пластин в трипільській культурі (до питання про технологію розщеплення) / Є.В. Пічкур // Кам'яна доба України. – Київ: Шлях, 2008. – Вип. 11. – С. 197-204.
8. Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипільля на території України / С.М. Рижов // О. Ольжич. Археологія. – Київ. – 2007. – С. 437-476.
9. Рудинський М.Я. Досліди на Кам'яничині / М.Я. Рудинський // Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р. – 1926. – 24 с.
10. Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки на Середній Наддністрянщині / М.Я. Рудинський // НА ІА – ВУАК № 116/42. – 1927 р. – 11 с.
11. Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УСССР. Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт // Антропологія. – К., 1931. – Т. IV. – С. 145-184.
12. Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке / С.А. Семенов. – Л.: Наука, 1963. – 262 с.
13. Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобрабатывающие комплексы) / Н.Н. Скакун // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (по материалам эпох палеолита-бронзы). – СПб: Европейский дом, 2004. – С. 57-80.
14. Скакун Н.Н. Бодаки – один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волини / Н.Н. Скакун // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – Киев; СПб, 2005. – С. 64-80.
15. Сорокин В.Я. Орудия труда и хозяйство трипольских племен (по материалам среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья): автореф. дис... канд. ист. наук / В.Я. Сорокин. – Л., 1987 – 23 с.
16. Энговатова А.В. Кремневая индустрия Трипольской культуры (по материалам памятников Днестро-Днепровского междуречья): автореф. дис... канд. ист. наук / А.В. Энговатова. – М., 1992. – 21 с.
17. Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня / Е.К. Черныш // КСИА. – 1967. – Вып. 111. – С. 60-66.

Список сокращений

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва

НА ІА – Науковий архів Інституту археології АН України. Київ

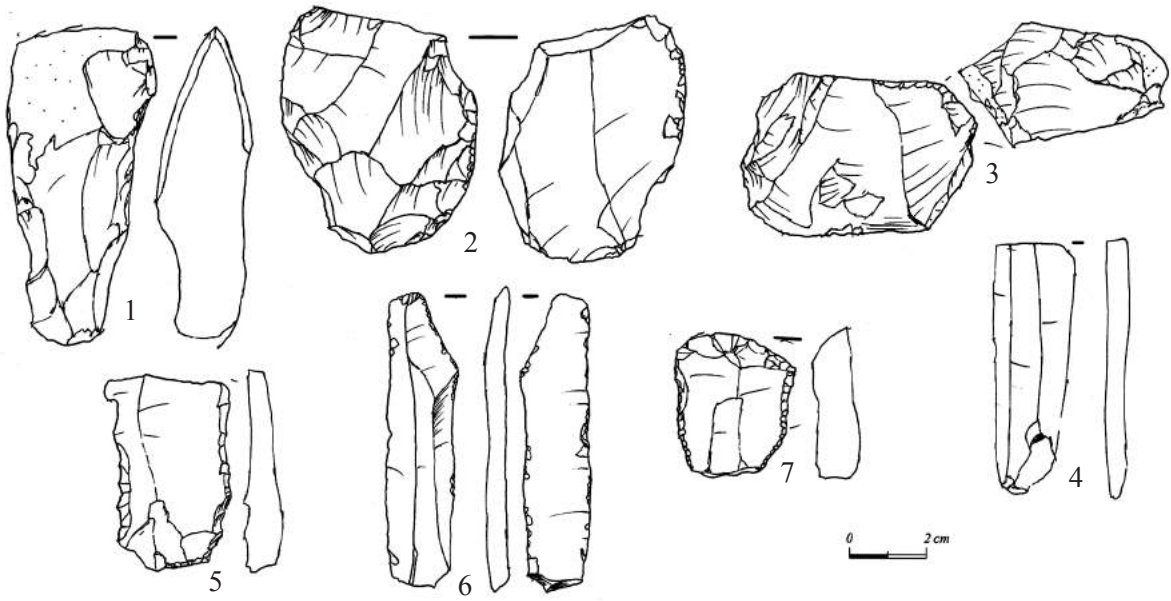

Рис. 1. Бакота. Знаряддя (1, 5-7) та відходи виробництва (2-4)

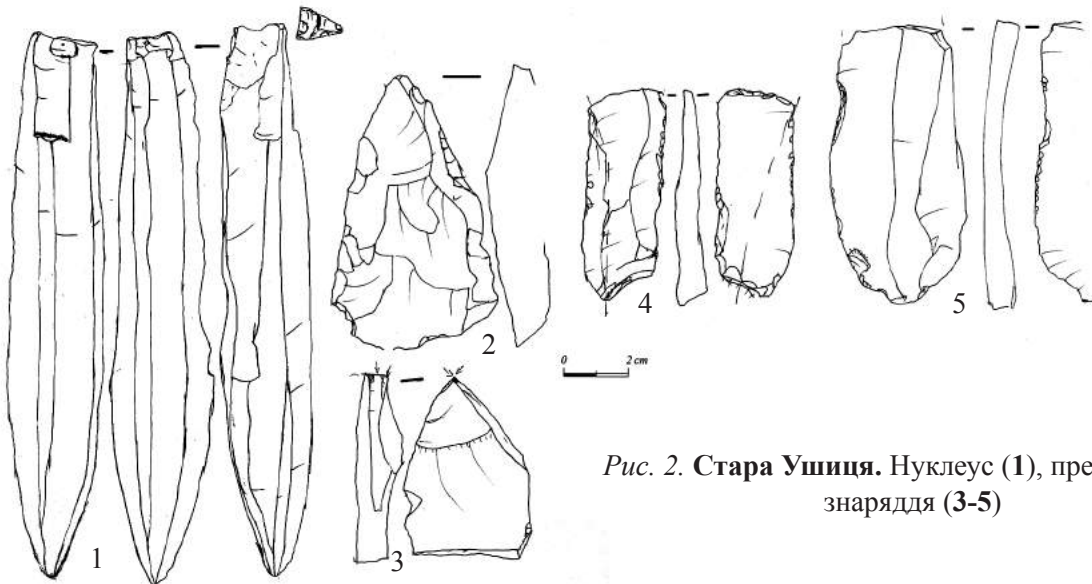

Рис. 2. Стара Ушиця. Нуклеус (1), преформа (2), знаряддя (3-5)

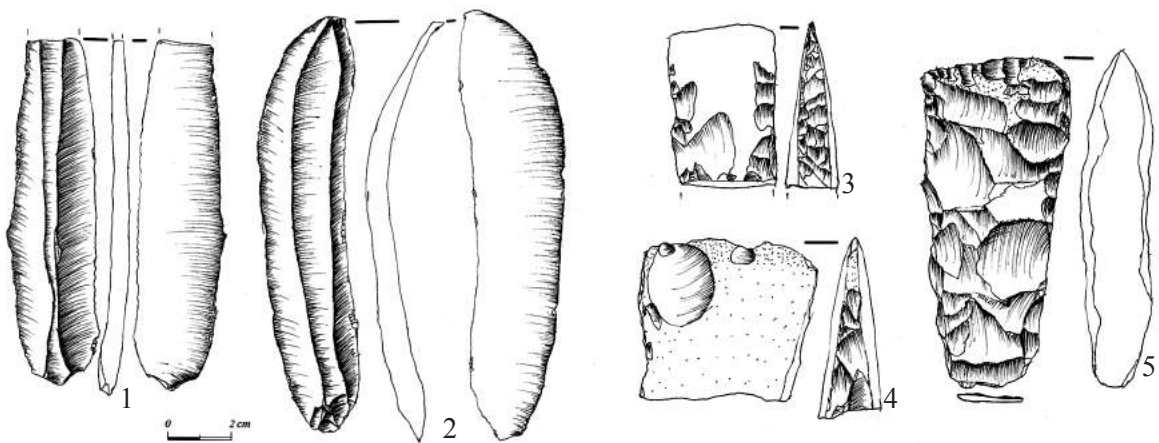

Рис. 3. Теремці. Знаряддя праці

ГОРОДИЩА ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА В БУДЖАКСКОЙ СТЕПИ

Памятники эпохи поздней бронзы в Буджакской степи, на территории Молдовы концентрируются вдоль течения степных рек Когыльник, Ялпуг, Лунга, Салчия, Кагул, Алкалия, Хаджидер и их притоков. При этом отмечается достаточно плотное расположение поселений Сабатиновского и Белозерского времени в указанном регионе и наблюдается групповая концентрация от 20 до 40 на дистанции 10-15 км, что превосходит количество современных населенных пунктов. Буджак представляет собой степную зону Днестро-Дунайского междуречья, непосредственно примыкающую к нижнему течению рек Днестр, Прут и Дунай. Это слабоволнистые степные возвышенные плато, перерезанные плато небольшими степными речками и ручьями, впадающими в причерноморские лиманы. Специфика расположения археологических памятников на данной территории характеризуется их наличием вдоль истоков и берегам по течению степных речек. Однако, в последнее время кроме простых поселений и пастушеских стоянок бронзового века в Буджаке выявлены и укрепленные селища.

Одним из таких памятников явилось укрепленное поселение, или, скорее, городище расположено в 4,5 км к западу от с. Крокмаз, р-н Штефан-Вода, Республика Молдова, на правом берегу ручья Рапшуза, правого притока степной речки Алкалия, и 9,5 км к юго-западу от р. Днестр. По данным аэрокосмической съемки (Google Earth), размещенным в Интернете, на данном участке местности находится укрепленное городище (рис. 1, 1). Городище окружено валом и рвом. Очертания городища неправильной овальной формы. Сооружение ориентировано по линии северо-запад – юго-восток. В северо-восточной и юго-западной части вала имеются разрывы (входы?).

В 2008 году на территории городища были проведены дополнительные археологические разведки и шурфовки. В результате исследований выяснилось, что выявленное в результате аэрокосмической съемки сооружение визуально фиксируется на местности. С внешней стороны просматривается ров шириной до 15 м, заполненный затёчным черноземом, и поэтому, хорошо выделяющийся на более светлой современной пахотной поверхности. В южной части сооружение сужается, достигая ширины примерно 0,25 км. Восточный и юго-восточный края сооружения, в свое время, были повреждены при строительстве водоема. В процессе разведок 2008 года было выявлено, что в северной части вал сохранился на высоту до 1,5-2 м, при ширине 12-15 м. Но далее, к центру плато, сооружение сильно распаханно и еле выделяется на современной дневной поверхности. Это объясняется тем, что данная часть городища входила в зону интенсивного севооборота.

Данные городища Крокмаз. В дальнейшем, данные аэрокосмической съемки подверглись более детальной расшифровке. Общая длина ограждения (рва и вала) – 1,85 км (прослеживаемая), но возможно достигает в длину 2 км, (учитывая возможную скрытую часть рва на задернованных участках и под водами озера). На обоих окончаниях ограждения прослеживаются признаки дополнительных рвов (в северной части и еще одного вала?). С западной стороны, на расстоянии 840 м от видимого начала (конца) вала, примыкающего к ручью в северной части поселения, и на расстоянии около 945 м от его видимого конца в южной части поселения, виден проём, возможно, соответствующий главному входу в укрепленное поселение. Ширина его 10-15 м. Края расплывчаты. На расстоянии около 165 м к югу от указанного проёма, по линии рва наблюдается слабое овальное утолщение более светлой в сравнении с окраской остальной части вала, размерами 23 x 27 м. Возможно, что это одна из не сохранившихся к настоящему времени, башен. На расстоянии 160-169 м от этого утолщения наблюдается ещё одно, менее заметное утолщение и один или два слабо заметных разрыва вала. Ширина вала 12-15 м, в отдельных случаях достигает 20 м. Ширина тёмной полосы рва 8-10 м. Общие размеры – 985×660 м. Без дополнительных рвов 945×660 м. Площадь, ограждённая валом (распахиваемая часть) – 44,5 га, с учётом задернованной части и скрытой под водой – 49-50 га.

На правом берегу водоема, искусственно образованного из ручья Рапшуза, на участке, ограниченном валом, было выявлено крупное поселение (селище?) периода поздней бронзы. На современной дневной поверхности, фиксируются скопления камней, кусков обмазки, керамики и большое количество костей животных. Некоторые камни обожжены. Видимых скоплений такого рода отмечено не менее 7. Создается впечатление, что сооружения вытянуты по линии север-юг двумя параллельными рядами вдоль берега современного искусственного водоема.

Керамика. Керамика, найденная в скоплениях камней и обмазки, на современной дневной поверхности представлена условно-столовой и условно-кухонной посудой (рис.2).

Условно столовая посуда. 1. Найдены *кубки* с округлым туловом и цилиндрическим горлом, лощеной поверхностью серого цвета, на отдельных экземплярах имеется прочерченный орнамент в виде заштрихованных треугольников, косые насечки, горизонтальных линий.

2. Чаши с плавно округленным туловом, несколько изогнутыми к устью стенками и отогнутым, выделенным венчиком. Поверхность заглаженная, оранжевого цвета, диаметр устья достигает 12-14 см. Выделяется экземпляр *чаши* с округлым туловом, плавно переходящим в короткую изогнутую шейку с видно изогнутым венчиком. На верхней трети тулова имелись вертикальные петлевидные ручки.

Условно-кухонная посуда представлена фрагментами лепных *баночных* с прямыми стенками и *горшковидных* сосудов с округлым туловом и выделенными венчиками, орнаментированными налепными валиками.

Они также орнаментированы косыми насечками, выполненными штампом типа «колесико». Найдены фрагменты крупных неорнаментированных банковидных сосудов с прямыми стенками и горшков со слегка выпуклым туловом. В отдельных случаях под венчиками таких сосудов имеются округлые сквозные отверстия. Выделяются фрагменты стенок крупных сосудов, покрытые горизонтальными расчесами пучком травы. Кроме этого найдено большое количество орудий, изготовленных из камня. В целом подъемный материал и находки из шурфов датируются поздним Сабатиновским-ранним Белозерским временем – XII-XI вв. до н. э.

Городище Карасу у с. Конгаз в Буджакской степи. В 2012 году у с. Конгаз, Комратского района, в урочище Кара-Су было выявлено укрепленное городище – новый памятник позднего бронзового века в Буджакской степи. Исследования проводились в два приема. Вначале археологическое местонахождение было выявлено на аэрофотоснимке в системе Geoportal MD. Далее памятник обследовался. Был собран подъемный материал и проведены обмеры территории городища. Городище находится в 3,8 км к северу от края села Конгаз, на пологом склоне правого берега ручья Большое Кирсово, правого притока реки Ялпуг, в урочище под местным названием Кара-Су. Городище окружено рвом шириной 20-21 м. Общая площадь поверхности, окруженной рвом, составляет 150526 м² (рис.1, 2). Сооружение в плане имеет овальную форму. Длина городища по линии север-юг составляет 445 м, ширина по линии Восток-Запад составляет 310 м. Ширина рва, окружающего площадь городища составляет 21-25 м. В целом сооружение имеет неправильную овальную форму. В западном секторе городища просматривается углубление округлой формы, диаметром около 15 м и примыкающем ко рву, возможно, там находятся остатки башни или бастиона, детали оборонительного или дозорного сооружения, связанного со рвом. Следует отметить, что из этого пункта городища просматриваются все возможные доступы и современные дороги, находящиеся в непосредственной близости от памятника. В пределах видимости с территории городища могут находиться объекты на расстоянии от 3,5 к западу до 5,5 км к юго-востоку от оборонительного сооружения. В юго-западной части городища, по данным системы Geoportal MD, просматривается серия углубленных сооружений прямоугольной формы, размерами примерно 20×6, 17×5, 16×4,5 м, идентифицирующихся с углубленными жилищами. На современной дневной поверхности городища собран подъемный материал, представленный фрагментами лепной посуды позднего бронзового века. Керамика позднего бронзового века представлена фрагментами банковидных и горшковидных сосудов, орнаментированных налепными валиками-гладкими и с насечками, имеются фрагменты небольших кубков с лощеной поверхностью и профилированными выделенными венчиками (Рис. 3). Найдены фрагменты корчаг-крупных сосудов с горизонтальными налепами на крае устья. Выделяется фрагмент баночного сосуда, орнаментированного прорезным геометрическим орнаментом. Найдено кремневое орудие-отбойник округлой формы, выполненное из серого днестровского кремня. Материалы позднего бронзового века датируются поздним Сабатиновским-ранним Белозерским временем – XII-XI вв. до н. э. Городище в урочище Кара-Су является еще одним укрепленным памятником позднего бронзового века в юго-западной части Буджакской степи.

Под вопросом причина возникновения подобных укрепленных городищ. Особых военных конфликтов для данного периода бронзового века Северо-Западного Причерноморья археологически не фиксируется. Скорее всего, это может быть защита домашнего скота от разного рода хищников, или же результат отдельных межплеменных столкновений, заставлявших местное население возводить подобного рода укрепления. Хотя не исключается их предназначение в качестве оборонительных сооружений против самой ранней экспансии исторических киммерийцев на рубеже финальной бронзы-раннего железного века в Пруто-Днестровском междуречье.

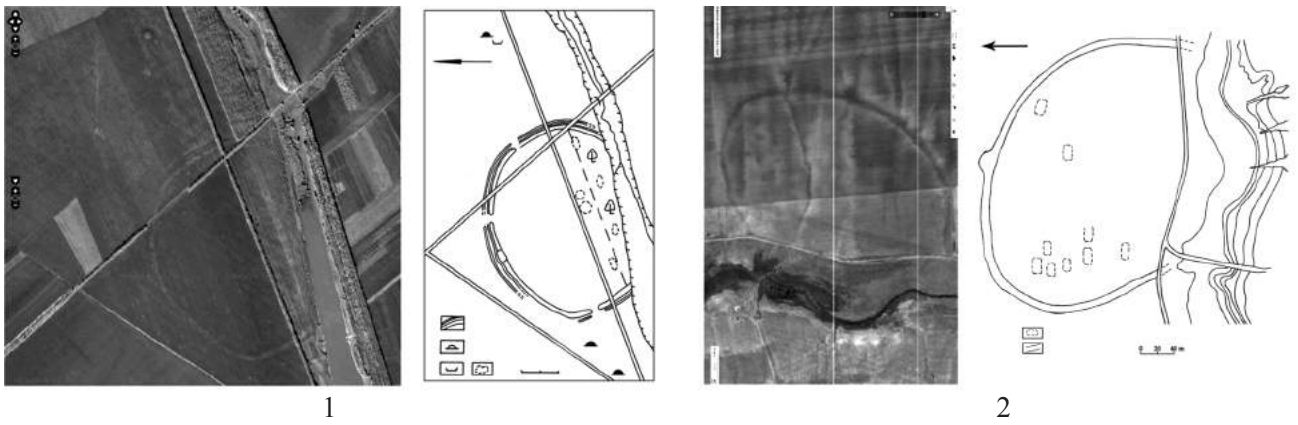

Рис. 1. 1. Аэрофото и ситуационный план городища Крокмаз.
2. Аэрофото и ситуационный план городища Конгаз-Карасу (по данным Geoportall MD).

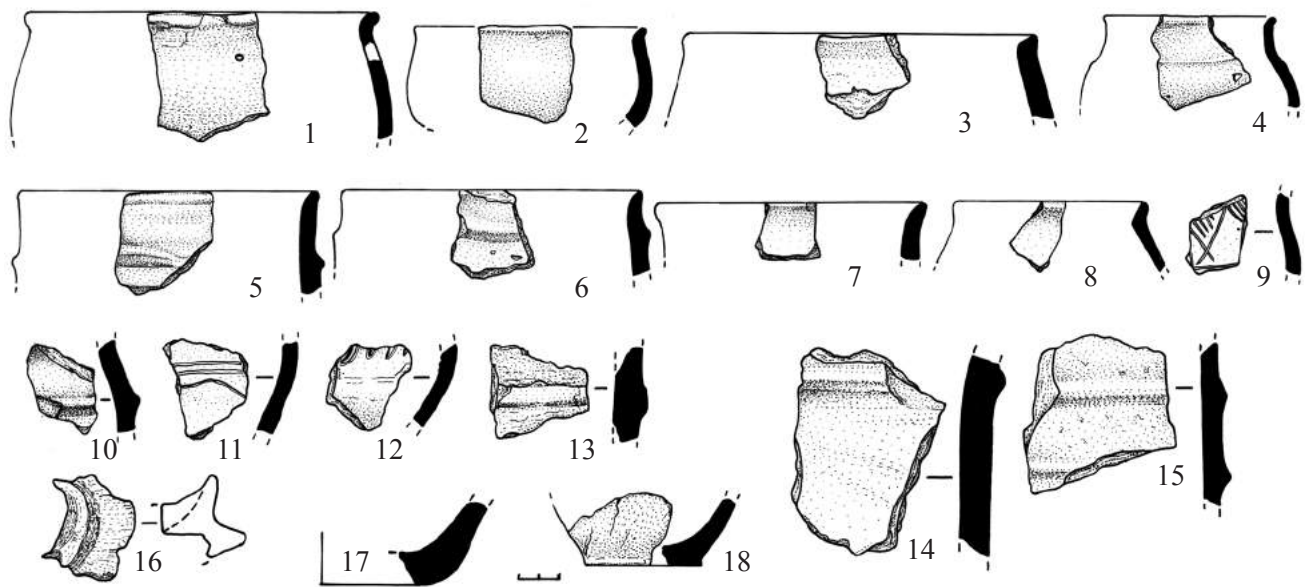

Рис. 2. Керамический материал с городища Крокмаз.

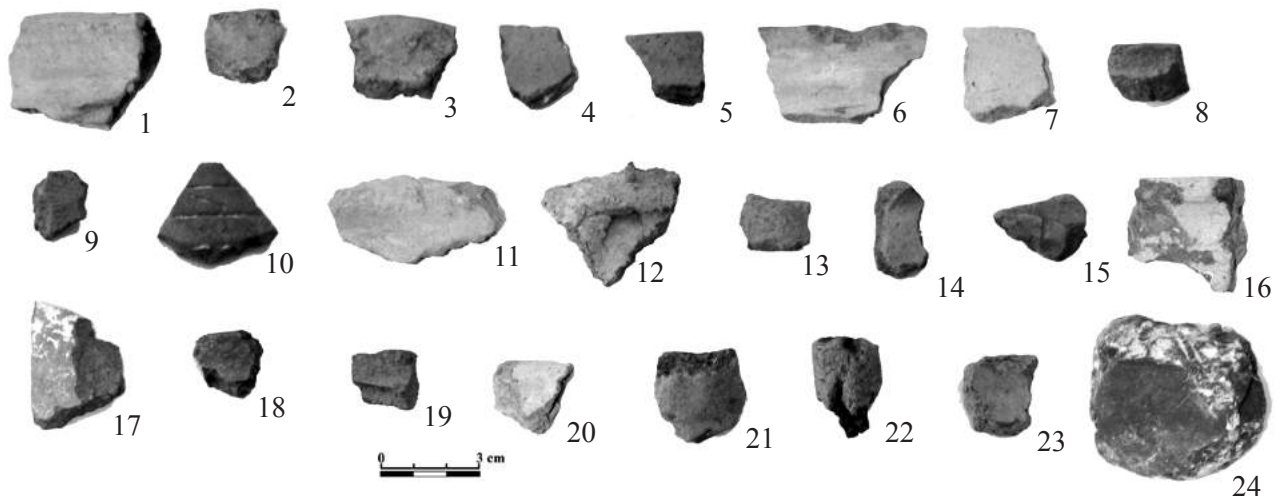

Рис. 3. Керамический материал и находки с поверхности городища Конгаз-Карасу.

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
начальник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
ДП ОАСУ Інституту археології НАН України

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ПОСЕЛЕННЯХ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

Стаття присвячена публікації матеріалів археологічних розвідок на поселеннях раннього залізного віку на Середньому Дністрі. Публікуються знахідки з селищ та городищ біля Теремців, Субоча, Зіньківців, Стріхівців, Рудківців, Кам'яця-Подільського на Хмельниччині та Дарабан у Чернівецькій області.

Ключові слова: поселення, городище, ранній залізний вік, скіфський час, передскіфська доба, чорноліська культура, жаботинський етап, керамічний посуд.

Середнє Подністров'я відноситься до найбільш насичених археологічними пам'ятками регіонів нашої країни. Сповна це стосується і раннього залізного віку. Комплекси цієї доби хоч і поступаються масштабністю деяким синхронним пам'яткам Лісостепового Подніпров'я та степу Північного Причорномор'я, втім є не менш чисельними. Подністров'я цікаве своїм порубіжним розташуванням на заході північнопричорноморської культурної зони на межі з центральноєвропейським ареалом. На початку раннього залізного віку, у IX–VIII ст. до н. е., східну частину цієї території займали племена, що залишили пізньочорнолісько-жаботинські старожитності. Вони були носіями виробів східноєвропейських типів. На заході вони межували з племенами гава-голіградської культури, що були вже представниками центральноєвропейської культурної зони. Складна взаємодія цих двох осередків визначала вигляд багатьох компонентів їх матеріальної культури. У скіфський час ситуація змінюється. Вторгнення кочових іраномовних скіфів у Північне Причорномор'я на початку VII ст. до н. е., що володіли передовими для свого часу комплексом озброєння, спорядження коня, чудовим мистецтвом звірино-стилю, що переймалися їх сусідами, зумовило поширення на значних просторах півдня Східної Європи культури скіфського кола. Не оминули ці процеси і Середнє Подністров'я. На фоні вторгнення скіфів тут відбувається рух лісостепових постжаботинських племен на захід, внаслідок чого голіградська культура припиняє своє існування, а скіфоїдні пам'ятки стають панівними для всього регіону. І тільки на Верхньому Дністрі, у поховальних ритуалах-тілоспаленнях населення черепинсько-лагодівської групи, ще відчувуються голіградські корені.

Незважаючи на понад столітнє вивчення, на Середньому Дністрі продовжують відкриватись все нові й нові поселенські пам'ятки доби раннього заліза, а вже відомі – дають нові цікаві матеріали. Деяким з них, обстеженим на початку нового століття в Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Ярмолинецькому районах Хмельницької та Хотинському районі Чернівецької області, й присвячена ця робота.

Низка селищ раннього залізного віку виявлена біля затопленого нині села Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, що увійшло в науку завдяки знахідці вудил рідкого доскіфського типу, що відносяться до варіанту Єндже-Константиново [6, с. 55-57]. Тут, на південь від колишнього села зафіксовано 3 поселення раннього залізного віку. Про найпівнічніше з них (**Теремці-1**), що містило нашарування передскіфського часу та трипільської культури, вже доводилося писати [20]. Два інших розташовувалися південніше.

Селище **Теремці-2** займає північно-східну частину південнішого з двох мисів, що видаються із заходу в Бакотську затоку. Вихід культурних нашарувань фіксується по береговій лінії смугою до 160 м, з одного боку – йдучи під води Дністра, з іншого – в прибережну лісосмугу.

Відкрите в 2006 р. О.Д. Могилівим, А.Ф. Гуцалом, В.А. Гуцалом під час роботи експедиції Кам'янець-Подільського університету на курганах біля с. Колодіївка. Пізніші обстеження (О.Д. Могилів, П.А. Болтанюк) фіксували розмивання культурного шару водами Дністровського водосховища та нищен-

ня пам'ятки «чорними копачами». Огляд, проведений навесні 2016 р. П.О. Нечитайлом, дозволив виявити компактні виходи знахідок, що можливо маркують розмиті об'єкти (житла(?), господарські ями(?)).

На пам'ятці представлені артефакти декількох культур: трипільської, епохи фінальної бронзи (білогрудівсько-ранньочорноліського кола), доскіфського часу (пізньочорнолісько-жаботинського типу), ранньоскіфського періоду. Найраніші знахідки презентовані матеріалами трипільської культури. Кераміка помаранчевого кольору, з добре відмуленої глини, без помітних ознак розпису. Трапились окремі луски кременю.

Фрагменти горщиків з наскрізними проколами чи наколами ззовні під вінцями та суцільним валиком нижче (рис. 1, 1, 2; 2, 1, 2) відносяться до доби фінальної бронзи, зустрічаючись на Дністрі в білогрудівсько-ранньочорноліських старожитностях: селища Гряда біля Кельминців, Муроване неподалік Оселівки [18, рис. 1, 2, 3, 6-8], Берново [19, рис. 10, 8, 10]. Втім, суцільний валик продовжує траплятися тут й у доскіфську добу [42, табл. I, 2; 18, рис. 3, 5-7].

Основна частина матеріалу відноситься до доби раннього заліза. Знахідки доскіфських типів представлені фрагментами горщиків тюльпановидної форми, прикрашеними проколами під вінцями та валиком із защипами по корпусу (рис. 1, 3-7; 2, 3-7). Іноді замість суцільного отвору під вінцями ззовні робився «глухий» накол, що формував «перлину» зсередини. На одному з вінців видні ще й сліди косих канелюр (рис. 1, 5; 2, 3). Це головний тип кухонного посуду в Лісостеповому Правобережжі. На Середньому Дністрі їх знайдено в курганах 1 у Мервинцях [28, рис. 3, 1], 4 й 6 в Луці-Врублівецькій [42, табл. I, 4; IV, 3], на селищах Ленківці (Гамарня) [18, рис. 1, 3, 4], Нагоряни (Підмет) [40, табл. 1, 5, 8-10], Непоротове [15, рис. 12, 1; 13, 7, 8], Дністровка-Лука [32, рис. 4, 13], на Рудковецькому [7, рис. 2] та Григорівському [31, рис. 1, 3, 8, 10] городищах. Відомі вони й на синхронних пам'ятках в Середньому Побужжі: Немирівське городище [36, рис. 1, 3], поселення Вишенка-2 [2, рис. 2, 36]; Лісостеповому Дніпровському Правобережжі: Жаботинське поселення [12, рис. 3, 1-10], Суботівське городище [38, рис. 36, 2]; Поворсклі: Хухри, Ніцаха [13, рис. 2, 1, 2.]. У Середньому Подністров'ї такі тюльпановидні горщики продовжують залишатись панівним типом і в докелермеських старожитностях [1, с. 159-161].

До передскіфського часу можуть належати й 4 трикутні крем'яні вкладиші до серпів, 3 з яких мають вістря з ретушшою (рис. 1, 24-27). Як відомо в цей період на Середньому Дністрі кремень продовжує ще широко використовуватись, масово виходячи з вжитку в скіфську добу. У передскіфських пам'ятках Середнього Подністров'я такі вкладиші відомі з Григорівського городища [31, рис. 6, 4, 6, 10], Дністровки -Луки [32, рис. 9, 5, 8], Непоротове [15, рис. 104, 1-8].

Артефакти ранньоскіфського часу представлені вінцями горщиків з валиком із защипами під краєм, та іноді – наскрізними проколами чи глухими наколами, зробленими ззовні, біля нього (рис. 1, 8-15; 2). Подібні знахідки з'являються ще в доскіфську добу: Ленківці, Гамарня [16, рис. 2, 2], Велика Слобідка [11, рис. 2, 8], Непоротове [15, рис. 40, 4, 5], Лука-Врублівецька, Дунайок [39, табл. I, 4; IV, 3], Нагоряни, Підмет [40, табл. 1, 1, 6]. Але панівним типом вони стають вже в келермеський період. Їх виявлено в курганах 2 в Івахнівцях, 2 біля Сирватинців [43, гус. 11], 2 коло Долинян [27, рис. 3, 4], 3 і 5 поруч з Перебиківцями [29, рис. 12, 8; 15, 4, 5], у Врублівцях [16, рис. 3, 1], 4 Теклівського могильника [8, рис. 2, 2], 5, 6, 8 в околицях Колодіївки [9, рис. 3; 5. 10, рис. 2, 8, 11]; на поселеннях Сухостав [22, табл. 1, 10, 11], Іване-Пусте [4, рис. 1, 1; 3, 2-6], Залісся [5, рис. 1, 3-8], Долиняни [30, рис. 2, 1-3], Оселівка [21, рис. 6, 1-3].

Інші типи кераміки трапляються як в доскіфський, так і в скіфський час. Серед них – вінця корчаг (рис. 1, 17-18; 4, 1-3, 5) і горщика (рис. 1, 16). Корпус однієї з корчаг прикрашено двома поперечними канелюрами (рис. 4, 3). Від черпаків віділіли фрагмент стінки в місці приєднання ручки (рис. 4, 4) та частини пласкої ручки (рис. 4, 6).

Знайдені вінця мисок чорного кольору, із загнутими всередину вінцями різних профілів (рис. 5). Одна з них була виліплена на невисокому кільцевому піддоні (рис. 1, 23; 4, 10). Вінця іншої прикрашені двома косими наліпками (рис. 5, 6). Ще одна посудина має наскрізний отвір, просвердлений конічним свердлом з обох боків (рис. 5, 7). Невеликий фрагмент із круглими отворами належав глиняній цідилці.

У майбутньому стаціонарним розкопкам ще належить встановити чи наявні на поселенні два окремих шари доскіфського та ранньоскіфського часу, чи селище відноситься до докелермеської доби, коли можливе сполучення цих двох рис, приклади чого можна бачити в окремих середньодністровських комплексах з Козлова [1] та Непоротова [15].

Місцезнаходження **Теремці-3** локалізується на сході цього ж мису. Також відкрите 2006 р. під час робіт у Колодієвці. На березі фіксуються окремі знахідки стінок кераміки раннього залізного віку. Пам'ятка також розмивається водами водосховища і потребує термінових рятівних археологічних досліджень.

Поселення **Зіньківці** локалізується південно-східніше однойменного села Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, на мисі, утвореному впадінням невеликого струмка в р. Смотрич (розвідки П.О. Нечитайла, О.Д. Могилова). Найбільш насичена знахідками південно-східна частина мису, де вони трапляються на площі близько 160×130 м. Окрім кераміки трипільської культури, зібрані фрагменти горщиків доскіфського часу, прикрашені по корпусу валиком із заціпами, з кінцями, що заходять один за інший (рис. 6, 1, 2; про їх аналогії в передскіфську добу див. вище). Трапився фрагмент посудини з округлим отвором (рис. 6, 3).

Населення доби раннього заліза, вірогідно, жило й на території Старого міста в **м. Кам'янець-Подільський**. Під час розкопок по вул. Довгій 2/11 в 2015 р. П. О. Нечитайлу, серед більш пізнього матеріалу, вдалось виявити фрагмент вінець лощеної посудини цього часу (рис. 6, 9).

Фрагменти кераміки раннього залізного віку маркують поселення на наддністровському плато південніше **с. Березівка** Новоушицького району Хмельницької області (розвідки П.О. Нечитайла 2011 р.). Посуд ранньоскіфського часу зібрано ним і на плато на північ від **с. Стріхівці** Ярмолинецького району Хмельницької області. Цим періодом датується, зокрема, фрагмент вінчика горщика з наліпним валиком (рис. 6, 8).

Біля **с. Субіч** Кам'янець-Подільського району П.О. Нечитайлом навесні 2016 р. простежено нашарування трипільського та ранньоскіфського часу. Пам'ятка знаходиться за 1,84 км південніше села Субіч, вище за течією Дністра, на рівні останньої надзаплавної тераси лівого берега вказаної річки, водами якої пам'ятка руйнується. На півдні поселення обмежується невеликою природною затокою. Берег у цих місцях більш крутий і вкритий дрібними уламками гальки та місцевого вапняку. Вихід культурного шару фіксується на площі 220-230×20 м. Він представлений фрагментами керамічного посуду трипільської культури. Кераміка яскраво-помаранчева. Тісто однорідне, добре відмулене, на зламі перепалене, тришарове. Є черепки розписані в монохромному стилі коричневою фарбою. Трапляються фрагменти перепаленої обмазки. Зібрано колекцію кременю: відпрацьований нуклеус, ножеві пластини, вкладки до серпа, скребачки, поліфункціональні знаряддя.

Інші фрагменти відносяться до ранньоскіфського часу. Серед них – стінки корчаг (рис. 6, 4) та горщиків (рис. 6, 5), вінця миски з краєм, що поволі загинається всередину (рис. 6, 6). Тісто грубе, з включенням жорстви та шамоту. Випал нерівномірний, через що звичайним є різний колір однієї посудини.

Цікавий фрагмент сіроглиняної кружальної стінки посудини (рис. 6, 7). Такий посуд є окремим культурним явищем в Західноподільській групі в ранньоскіфський час. Знахідки вказаних артефактів були відомі в регіоні ще з довоєнного часу. Т. Сулімірський визначив їх як кельтські, що дало йому підставу встановити «верхню» межу скіфських старожитностей на Західному Поділлі у III-II ст. до н. е. [44, с. 117, 118]. Втім, пізніші знахідки подібної кераміки в добре датованому (зокрема – й античними виробами) ранньоскіфському контексті, виявлення таких речей в Карпатсько-Дунайському басейні дали підставу вченим відмовитись від їх кельтської належності і пов'язати їх появу з північно-фракійськими впливами [4, с. 115, 116; 24, с. 18, 19]. Їх подавлення значило й «опускання» «верхньої» хронологічної межі Західноподільської групи до часу не пізніше VI ст. до н. е. У подальшому архаїзація старожитностей групи створила ситуацію, коли місцева сіроглиняна кераміка стала вже старшою за середньоевропейську. Це змусило Г. І. Смирнову відійти від точки зору про ввезення таких речей з півночі карпатського басейну і пов'язати появу гончарного посуду на окресленій території з впливами перших грецьких поселенців у Північно-Західному Причорномор'ї в останній третині (чверті) [33; 35], чи 2-й половині [37, с. 73] VII ст. до н. е.

Знахідка фрагмента сіроглиняної гончарної посудини та «верхня» межа комплексів Західноподільської групи в середині VI ст. до н. е. дозволяють звужувати дату селища до II половини VII – першої половини VI ст. до н. е. Варто зауважити, що пам'ятка інтенсивно руйнується водами Дністровського водосховища та потребує термінових рятувних археологічних розкопок.

Сильно розмите Дністром і **Рудковецьке городище** доскіфського часу в Новоушицькому районі Хмельницької області, добре відоме широкому колу фахівців за масштабними розкопками, проведеними тут експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом А.Ф. Гуцала [7]. Затоплено водою розливу р. Матірки, лівого дністровського притоку, більшість надзаплавних терас, де фіксувався насичений культурний шар. У розмиві берега зібрано значний керамічний матеріал (огляд О. Д. Могилова, С. П. Маярчака). Багато фрагментів мисок, більшість з яких має краї, загнуті всередину (рис. 7, 1-13). Вінця однієї з них (значної глибини) відхилені назовні (рис. 7, 14). Миски прикрашені потовщеннями вінець (рис. 7, 2), косими наліпами по ним (рис. 7, 11-13), виступами по тулубу (рис. 7, 14). Відомі вироби на кільцевому піддоні (рис. 7, 1, 2) або з пласким дном (рис. 7, 3). Від черпаків вціліли фрагменти ручок з виступами-упорами у верхній частині (рис. 7, 4, 5).

Корчаги мають округлий тулуб (подекуди – з подвійними наліпами-упорами чи валиком з зачіпами по корпусу) та дещо вигнуті вінця, іноді прикрашені зачіпами та проколами нижче (рис. 9, 1, 2, 6, 7; 10, 15, 16; 11, 1).

Вінця кубків дещо вигнуті назовні (рис. 9, 8-10). Їх тулуб має канельований орнамент (рис. 9, 3) та виступ, що утворився втисненням з внутрішньої частини (рис. 9, 4).

Цікавий фрагмент корчаги чи кубку з врізним геометричним орнаментом. Декороване поле розбите на 4 сегменти, прикрашеним решіткою, хвилястими мотивами, косими лініями та смугами, що утворюють кути (рис. 8, 6).

Головний тип кухонної кераміки складають тюльпаноподібні (рис. 10, 1-3, 7-9, 11-14), чи опуклотілі (рис. 10, 4, 5, 6, 10) горщики, прикрашені по корпусу наліпним валиком з зачіпами, а під вінцями – проколами. В одному випадку валик декорований косою насічкою (рис. 11, 2). Вінця невеликого горщика мають не тільки проколи, але й орнамент з косих втиснень по верху (рис. 9, 11).

Чисельні денця посудин, що належать горщикам, корчагам, мискам (рис. 11, 3-9). Трапилось крем'яне знаряддя на пластині (рис. 11, 10).

Отримані матеріали цілком вкладаються у вже відомий контекст городища [7] та мають чисельні аналогії в синхронних доскіфських пам'ятках на Середньому Дністрі: поселення Непоротове [15], Лука Врублівецька [41], Нагоряни [40], Ленківці [18]; Григорівське городище [31]; кургани в Луці-Врублівецькій [39; 42], Дністровці [32] тощо.

Городище в урочищі «Замчище» біля тепер затопленого с. Дарабани Хотинського району Чернівецької області містить нашарування багатьох епох. Воно розташоване на мису, що утворений впадінням струмка в р. Дністер. З напільного боку площа захищена валом і ровом. Із зовнішнього боку до них приймає «траянів вал». З інших сторін доступ на майданчик укріплення ускладнювали дуже стрімкі схили мису. Територія пам'ятки сильно пошкоджена воєнними окопами, а з боків – знищена кар'єрами.

Довжина пам'ятки (з валом і ровом) – близько 310 м. З боків вона знівельована кар'єрами. І все ж, за деякими збереженими ділянками, можна припускати, що ширина її з напільного боку біля валу доходила до 55 м, а з мисового – до 120 м. Нинішня вціліла площа (з валом і ровом) – понад 1,1 га. До руйнування вона могла перевищувати 2,6 га.

Багатощарова пам'ятка була заселена ще в добу пізнього палеоліту. Розвідками О. Д. Могилова протягом низки років вдалось встановити, що найбільш потужними є трипільські нашарування пам'ятки, представлені фрагментами різноманітного посуду. Вони дозволяють попередньо говорити про наявність на пам'ятці нашарувань фаз А3, В1 та С1/2*. Виділяються знахідки фрагментів вотивних фігурок бичка, округлого хлібця, а також глиняної жіночої статуетки (рис. 15, 1-2). У ході розвідок на городищі вперше вдалось виявити фрагменти кераміки культури кулястих амфор (рис. 15, 4, 5). З перервами люди мешкали на пам'ятці аж до давньоруського часу включно. Знахідки цього періоду представлені фрагментами горщиків, прикрашеними хвилястим та лінійним декором (рис. 16).

Старожитності епохи раннього заліза з пам'ятки відносили як до скіфських [18, с. 32,33], так і до голіградських [3, с. 162]. Знахідки, що спорадично тут траплялись раніше, були маловиразними і робили важкою атрибуцію. Окремі з них не виключали голіградську належність [19, с. 103]. Розвідки останніх років на пам'ятці та поселеннях в її околицях дали й фрагменти горщиків, що відносяться до чорнолісько-жаботинських та ранньоскіфських типів.

До передскіфського часу, зокрема, можуть бути віднесені фрагменти трьох мисок (рис. 12, 1-3), з штампованим орнаментом, властивим для другої фази чорноліської культури. В однієї – вінця загнуті всередину й прикрашені штампованим орнаментом з потрійних косих смуг. Під вінцями ззовні – ряд пальцевих втиснень. Інша миска в цьому ж місці оздоблена зачіпами, тоді як штампований декор потовщеного верху повторюється. Однак, тут показано вже 4 лінії. Від ще однієї посудини вціліли пласкі вінця з врізними косими смугами по верху та слідами штампів з нижнього боку. Штампований орнамент відомий з багатьох доскіфських поселень Середнього Дністра: Лука Врублівецька [41, табл. IV], Дністровка [32, рис. 7, 2], Григорівське городище [31, рис. 1, 6; 3, 13]. Прикрашали ним, зокрема, й вінця мисок [15, рис. 5, 9; 66, 14, 15; 79, 9]. Типовий він і для старожитностей Лісостепоного Подніпров'я [38, рис. 42]. Декор у вигляді врізних ліній по вінцях теж з'явився в доскіфську добу [15, рис. 12, 5], продовжуючи функціонувати в ранньоскіфський час [17, рис. 30,1; 36, рис. 6]. Однак, його сусідство з зубчастим декором явно свідчить про пізньочорноліську належність. Вірогідно, доскіфською добою слід датувати відхилені назовні вінця горщика з нігтьовими втисненнями (рис. 14, 7).

* Щиро вдячні Д. К. Чернополу за допомогу при атрибуції трипільських матеріалів.

Канелюрами прикрашено фрагмент тулубу корчаги (рис. 13, 2). Цей декор характерний для голіградської культури [18, рис. 4, 10; 25; 26, рис. 3]. У значній мірі, під її впливами поширився він і в чернолісько-жаботинських племен Подністров'я [28, рис. 2, 4; 15, рис. 80, 11]. Деякі корчаги скіфського часу з Поділля успадкували такий різновид декору: Сивиринівське [23, рис. 10, 8] та Нимирівське городища [34, рис. 10, 5], поселення Іване Пусте [4, рис. 9, 7], курган в Лоєвцях [14, рис. 39, 6].

Канелюрами вкрито вінця іншої посудини з Дарабан (рис. 13, 1). У передскіфський час вінця посудин з таким оздобленням бачимо в гава-голіградській культурі [18, рис. 4, 6] та інколи – у пізньочорнолісько-жаботинських старожитностях, приклад чого бачимо на селищі в Ленківцях [18, рис. 2, 17]. У скіфський час такий декор мали миски з широким відігнутим назовні краєм, що мають аналогії в Нижньому Подунав'ї. Вони походять з Немирівського [34, рис. 4; 6; 29, рис. 9, 5] та Севиринівського [23, рис. 10, 1] городищ на Східному Поділлі. З кургану біля Круглика в Північній Буковині відома миска з косими канелюрами всередині [24, рис. 2, 9].

З декором ранньоскіфських горщиків перегукуються вінця, прикрашені защипними виступами, що формують смугу під вінцями (рис. 14, 3).

Багато форм кераміки не мають «вузьких» хронологічних ознак і можуть бути датовані раннім залізним віком загалом. Миски – з відхиленим назовні (рис. 12, 4, 6, 9, 10), чи загнутим всередину верхом (рис. 12, 5, 7, 8). Вигнуті на зовні і вінця корчаг (рис. 12, 3-5). Їх тулуб прикрашено виступами-упорами (рис. 13, 6-9). Цей декор відомий з передскіфського часу як для голіградських [18, рис. 3], так і для жаботинсько-чорноліських посудин [15, рис. 60, 2]. Масово поширені так оздоблені корчаги і в скіфський час: кургани 1 в Івахнівцях, 4 біля Братишева, 2 близ Серватинців [44, tab. XIV, 1; XV, 1, 5, 6], 3 неподалік Долинян [27, рис. 6] тощо.

Горщики джержоподібної форми (рис. 14, 2, 4) чи мають дещо відігнуті вінця (рис. 14, 1, 6). Вони орнаментовані смугою защипів на плечиках (рис. 14, 1) або рядами з защипів і пальцевих втиснень під вінцями (рис. 14, 4). Збереглось денце горщика (рис. 14, 8). Трапилось 3 фрагменти черпаків з глибокою чашечкою (рис. 14, 9-11).

Цікавий фрагмент керамічного диску (рис. 14, 12). На Середньому Дністрі такі знахідки з'являються в доскіфський час: Дністровка-Лука [32, с. 45], Теремці [20, рис. 10, 1-3]. Продовжують вони використовуватись тут і в скіфський період: Янауці [18, рис. 7, 12, 13], Сухостав [22, табл. 1, 8], Долиняни [30, рис. 12, 8, 10]. Їх атрибутовують як кришки для посуду або підставки для випічки культових хлібців.

Низка поселень раннього залізного віку обстежена навколо городища. На мису утвореному згаданими струмком, що теж розташований з його лівого боку в декількох сотнях метрів вище за течією, теж виявлено стародавнє місцезнаходження. Переважає кераміка трипільської культури, викид якої тягнеться смугою 650×120 м з північно-східного боку мису. У південно-східній частині селища піднято й кераміку раннього залізного віку. Поселення цього часу дістало назву **Дарабани-1**. У літературі є згадки про голіградську належність пам'ятки [3, с. 162], втім фрагменти виявлені 2016 р. говорять скоріше про належність до східноєвропейської культурної провінції чорноліського – жаботинського – скіфського типів.

Селище раннього залізного віку **Дарабани-2** відкрито за 2,15 км від городища, нижче за течією Дністра, на краю плато його правого берега при впадінні в нього струмка. По краю цього плато, паралельно річищу Дністра, розташовується стійбище доби пізнього палеоліту розмірами 300 на 50 м. На його південно-східному краю з боку згаданого струмка зібрано кераміку трипільської культури та раннього залізного віку.

Таким чином, наша джерельна база поповнюється новими місцезнаходженнями раннього залізного віку на Середньому Дністрі, що дозволяє більш повно аналізувати різні аспекти розвитку матеріальної та духовної культури давнього населення регіону.

Список використаних джерел та літератури

1. Белозор В. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре / В. Белозор, А. Могилов, С. Скорый // *Tyragetia*. – 2010. – Vol. IV(XIX). – № 1. – С. 149-174.
2. Бойко Ю.Н. Вишенка-2 – новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье / Ю.Н. Бойко // *Древности*. – Харьков, 2004. – С. 238-259.
3. Винокур І.С. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І.С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, Б. О. Тимошук, В. І. Якубовський. – Київ 1984. – 222 с.
4. Ганіна О. Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте / О. Д. Ганіна // *Археологія*. – 1965. – Т. XIX. – С. 106-117.

5. Ганіна О. Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся / О. Д. Ганіна // Археологія. – 1984. – №47. – С. 68-79.
6. Горішній П.А. Бронзові вудила з с. Теремці / П.А. Горішній // Археологія. – 1978. – №27. – С. 55-57.
7. Гуцал А.Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп / А.Ф. Гуцал // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 69-79.
8. Гуцал А.Ф. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // АДУ 2001-2002 рр. – Київ, 2003. – С. 90-92.
9. Гуцал А.Ф. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // АДУ 2003-2004 рр. – Київ, 2005. – С. 118-119.
10. Гуцал А.Ф. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилов // АДУ 2004-2005 рр. – Київ, 2006. – С. 157-159.
11. Гуцал В.А. Поховання ранньоскіфського часу на багатошаровому поселенні Велика Слобідка / В.А. Гуцал, В.П. Мегей // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 14. – С. 67-74.
12. Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения / М.Н. Дараган // АДУ 2001-2002 рр. – Київ, 2003. – С. 310-317.
13. Ковпаненко Г.Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли / Г.Т. Ковпаненко // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 62-79.
14. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи / Л.І. Крушельницька. – Київ, 1985. – 162 с.
15. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я / Л.І. Крушельницька. – Львів, 1998. – 224 с.
16. Кучугура Л.І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї / Л.І. Кучугура // Археологія. – 1995. – №2. – С. 131-135.
17. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре / А.И. Мелюкова // КСИИМК. – 1953. – Вып. 51. – С. 60-73.
18. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья / А.И. Мелюкова // МИА. – 1958. – №64. – С. 5-102.
19. Могилов А.Д. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века / А.Д. Могилов // Revista arheologica. – 2010. – Vol. V. – №1. – С. 98-129.
20. Могилов О.Д. Теремці – поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі / О.Д. Могилов // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 23-31.
21. Никитина Г.Ф. Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области / Г.Ф. Никитина // СА. – 1979. – №3. – С. 241-249.
22. Свешніков І.К. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області / І.К. Свешніков // Археологія. – 1957. – Т. XI. – С. 106-114.
23. Смирнова Г.И. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947-1948, 1953 рр.) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1961. – Вып. 2. – С. 88-103.
24. Смирнова Г.И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1968. – Вып. 10. – С. 14-27.
25. Смирнова Г.И. Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в. до н. э.) / Г.И. Смирнова // МИА. – 1969. – №150. – С. 7-34.
26. Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1981. – Вып. 17. – С. 18-34.
27. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1977. – Вып. 18. – С. 229-240.
28. Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончени и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре) / Г.И. Смирнова // СА. – 1977а. – № 4. – С. 94-107.
29. Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Г.И. Смирнова // ТГЭ. – 1979. – №XX. – С. 36-67.
30. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1981. – Вып. 22. – С. 40-61.
31. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (К вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1983. – Вып. 23. – С. 60-72.

32. Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1984. – Вып. 25. – С. 43-60.
33. Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры / Г.И. Смирнова // РА. – 1993. – №2. – С. 101-118.
34. Смирнова Г.И. Немировское городище – общая характеристика памятника VIII-VII вв. до н. э. / Г.И. Смирнова // Археологія. – 1996. – №4. – С. 67-84.
35. Смирнова Г.И. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1999. – Вып. 34. – С. 44-56.
36. Смирнова Г.И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) / Г. И. Смирнова // РА. – 2001. – №4. – С. 33-43.
37. Смирнова Г.И. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия / Г.И. Смирнова // Древности скифской эпохи. – Москва, 2006. – С. 66-92.
38. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин. – Киев, 1961. – 245 с.
39. Шовкопляс І. Г. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі / І. Г. Шовкопляс // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 5-11.
40. Шовкопляс І.Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі / І.Г. Шовкопляс // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 98-104.
41. Шовкопляс І.Г. Середньодністрівська експедиція 1949-1951 рр. / І.Г. Шовкопляс // АП УРСР. – 1956. – Т. VI, – С. 29-37.
42. Шовкопляс І.Г. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі / І.Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов // Археологія. – 1952. –Т. VII. – С. 89-109.
43. Pulaski F. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kammientckim / F. Pulaski // Swiatowit. – 1902. – Т.IV. – С. 3–39.
44. Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936. – 136 s.

Перелік умовних скорочень

АДУ – Археологічні дослідження в Україні.

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР.

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры.

МИА – Материалы и исследования по археологии.

РА – Российская археология.

СА – Советская археология.

ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа.

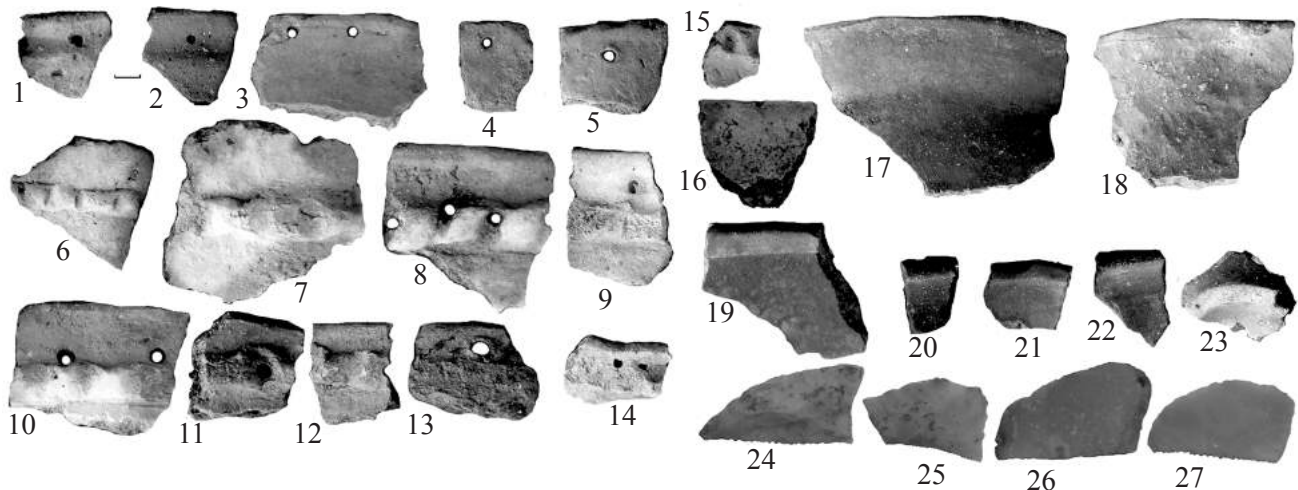

Рис. 1. Матеріали з поселення Теремці-2.

1-23 – кераміка, 24-27 – кремій.

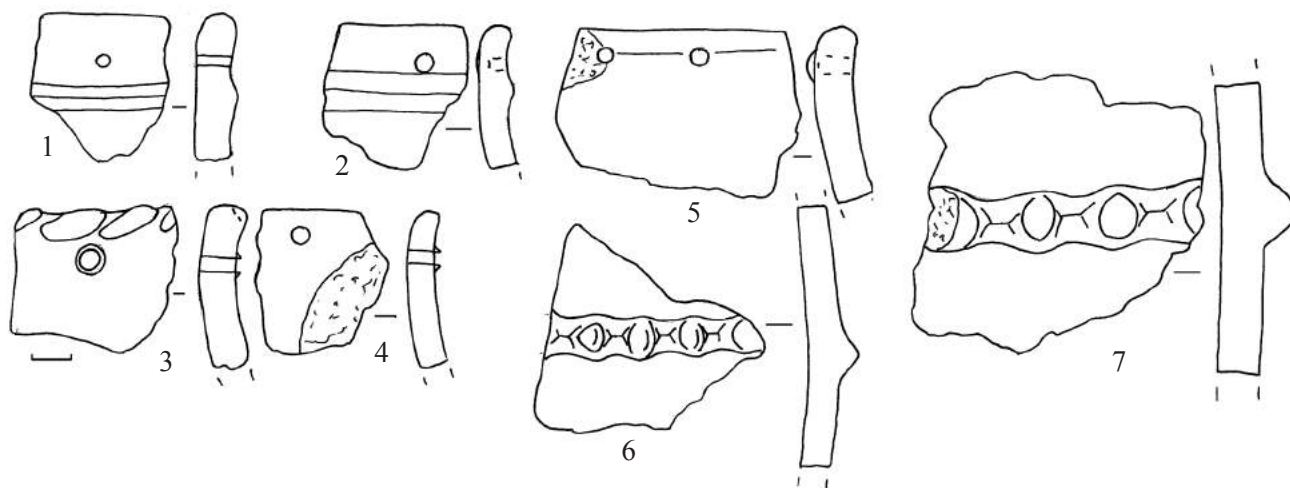

Рис. 2. Фрагменти горщиків з селища Теремці-2.

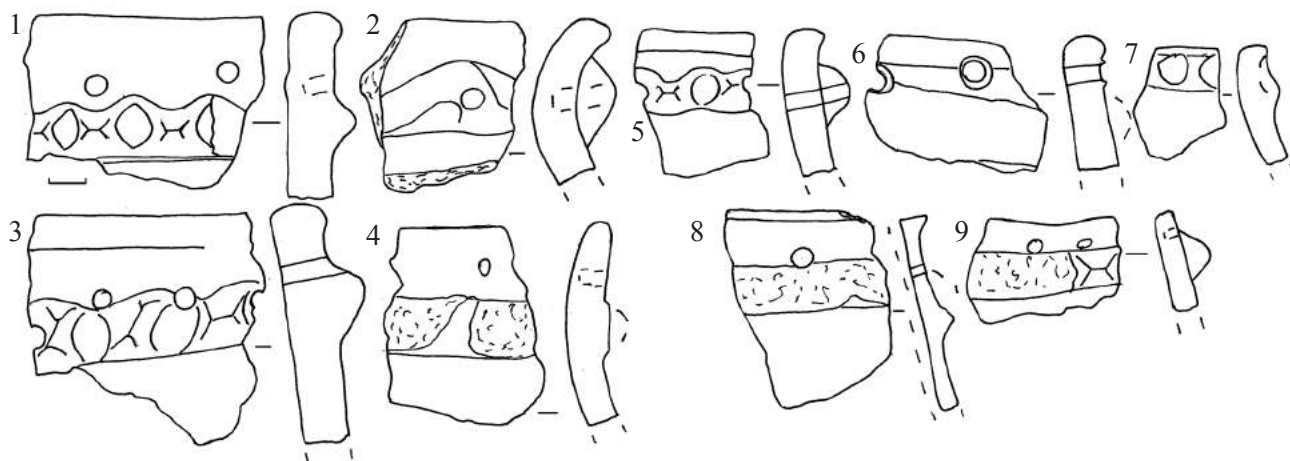

Рис. 3. Кераміка з поселення Теремці-2.

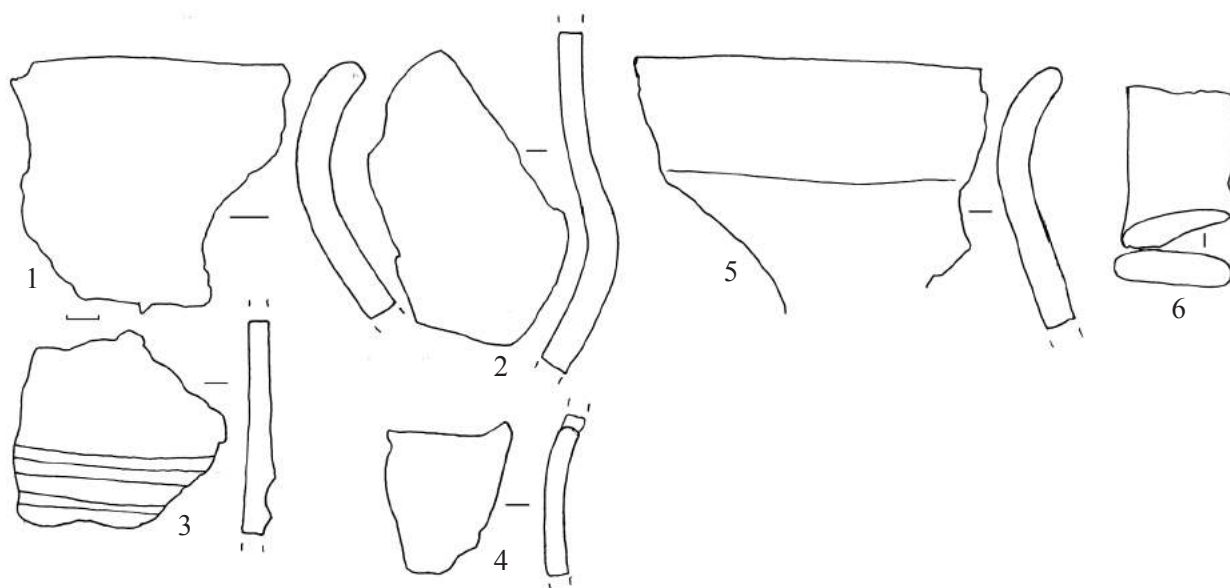

Рис. 4. Корчаги та черпаки з селища Теремці-2.

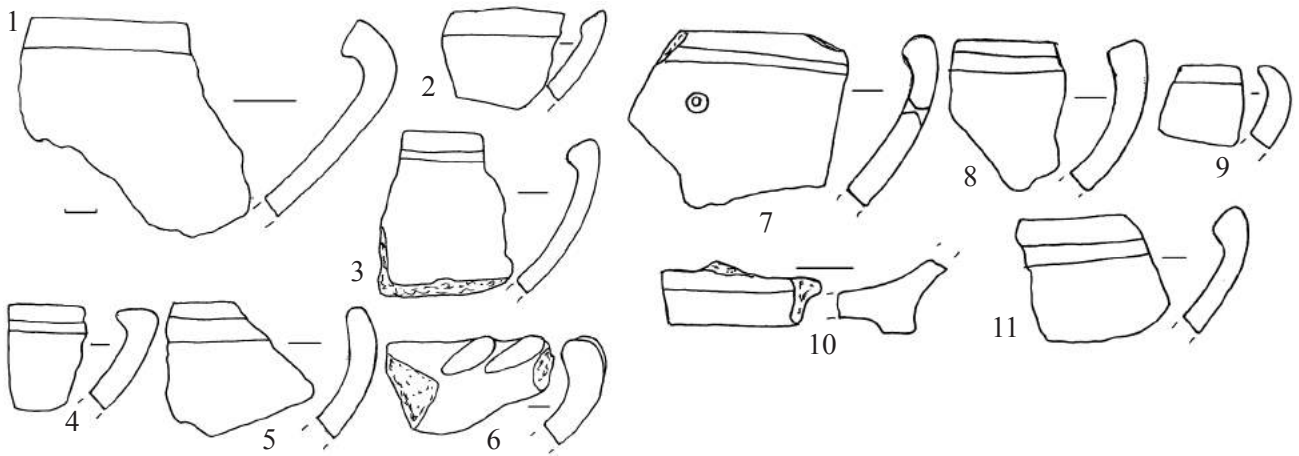

Рис. 5. Миски з поселення Теремці-2.

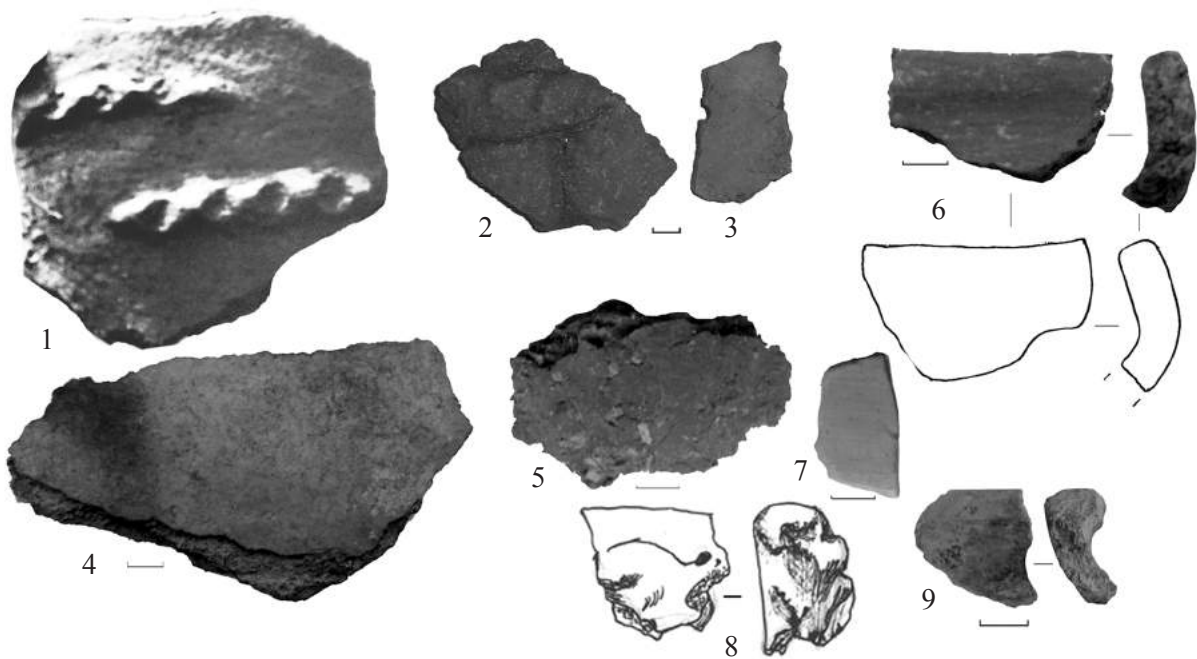

Рис. 6. Керамічний посуд з селищ в Зіньківцях (1-3), Субочі (4-7), Стріхівцях (8).

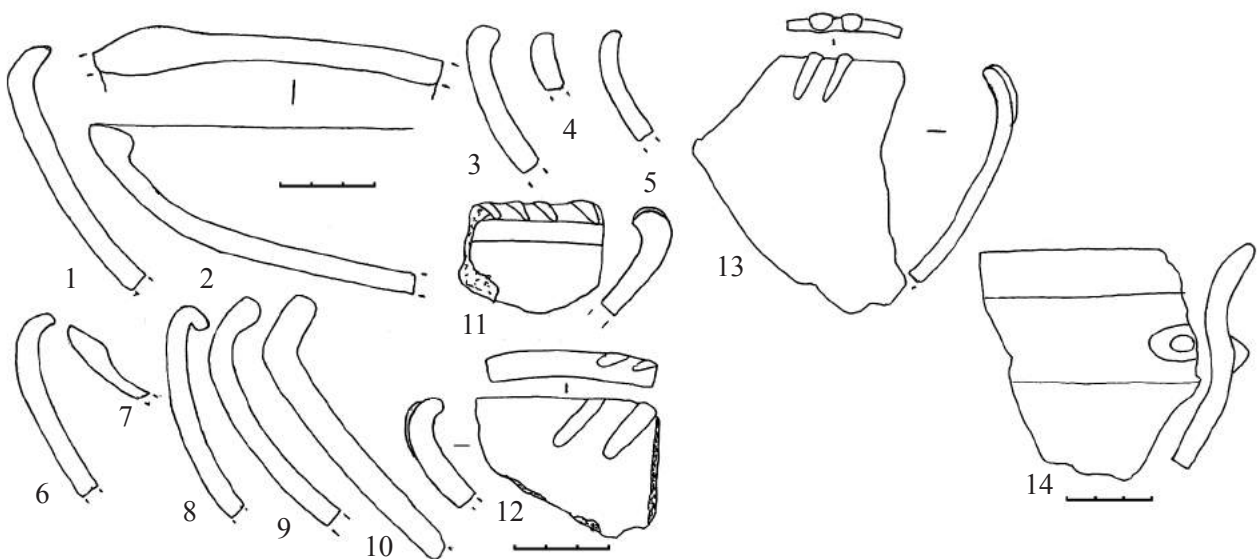

Рис. 7. Миски з Рудковецького городища.

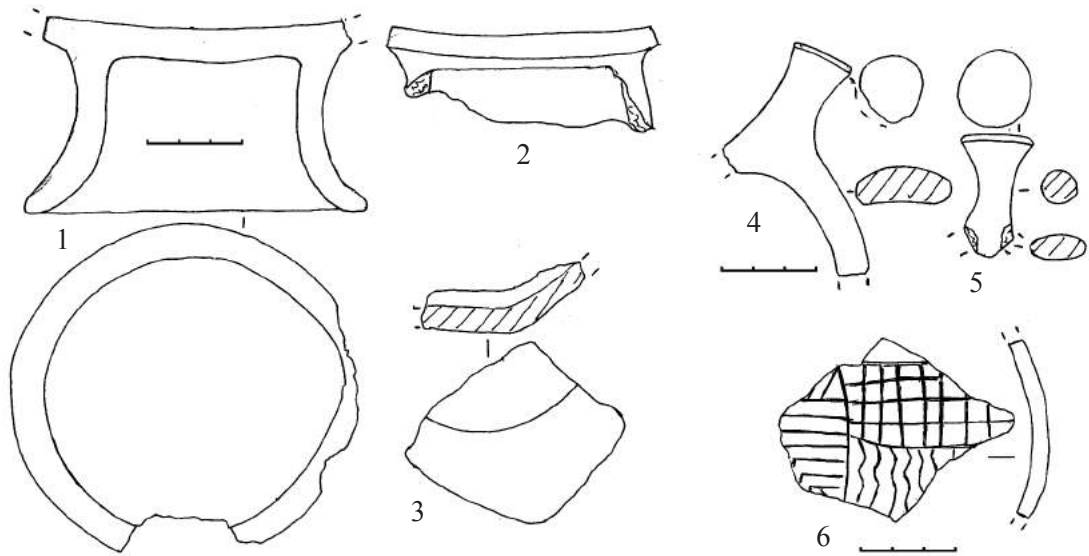

Рис. 8. Керамічний посуд з Рудківців.

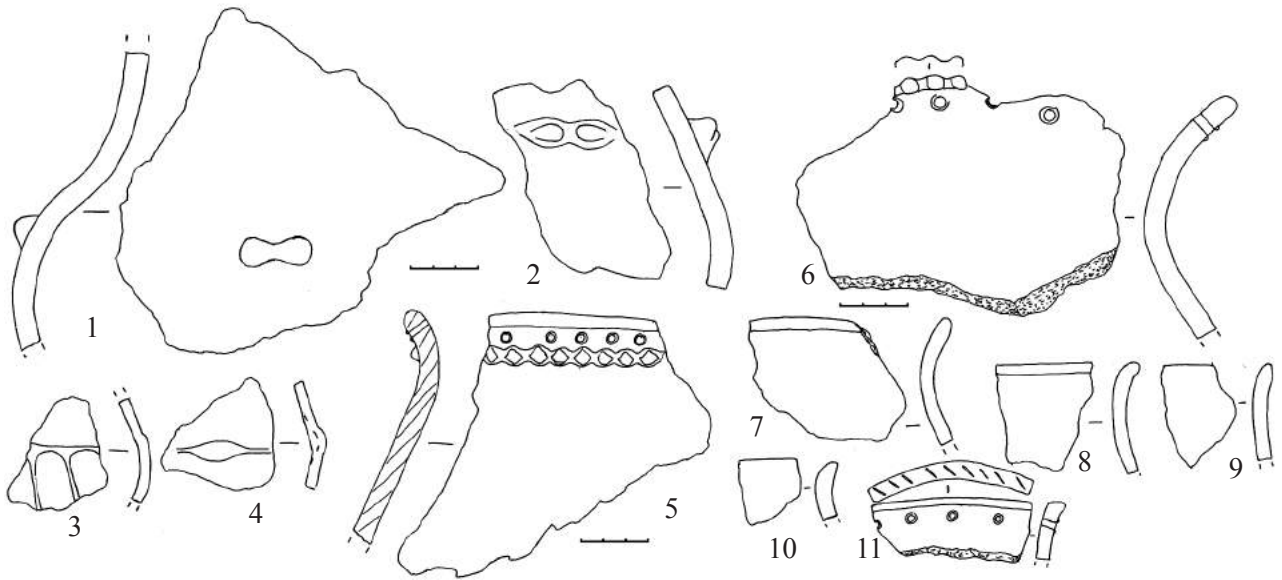

Рис. 9. Фрагменти корчаг, горщиків, кубків з Рудковецького городища.

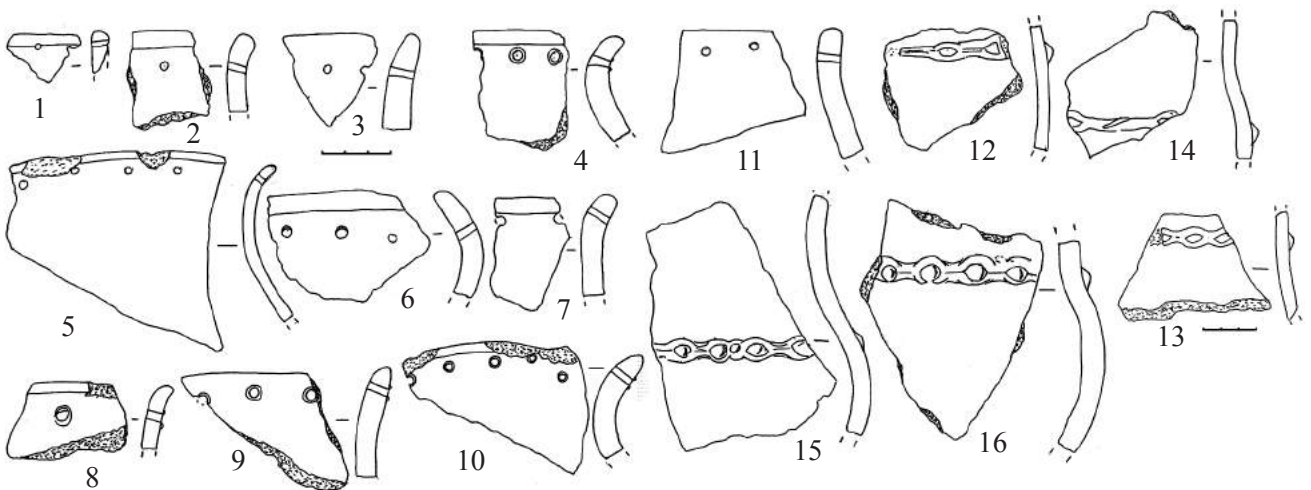

Рис. 10. Горщики та корчаги з Рудківців.

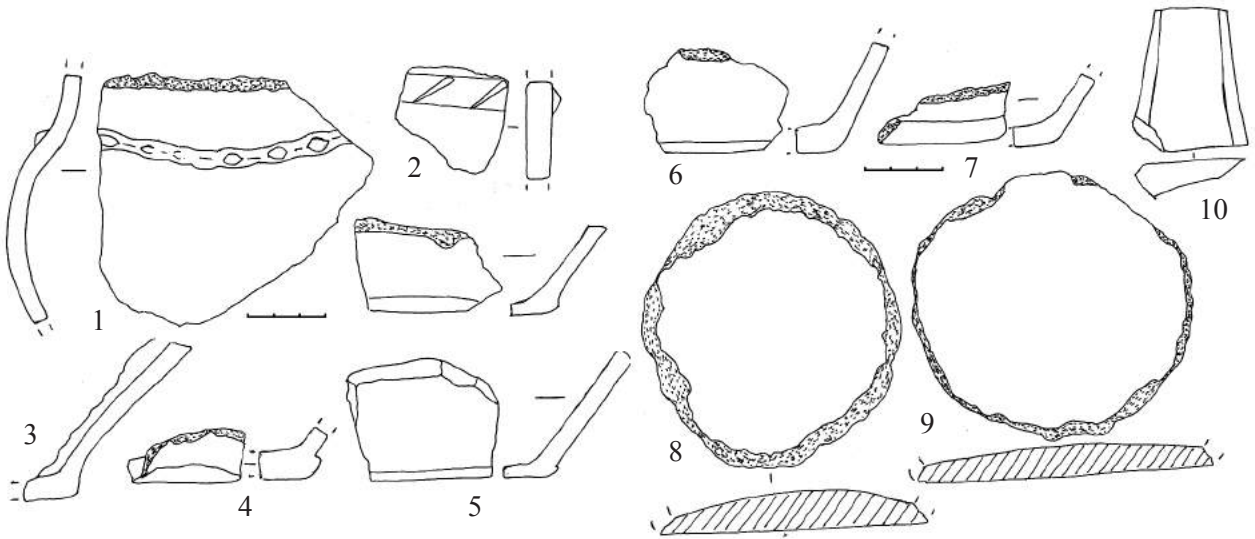

Рис. 11. Знахідки з Рудковецького городища.
1-9 – кераміка, 10 – кремійнь.

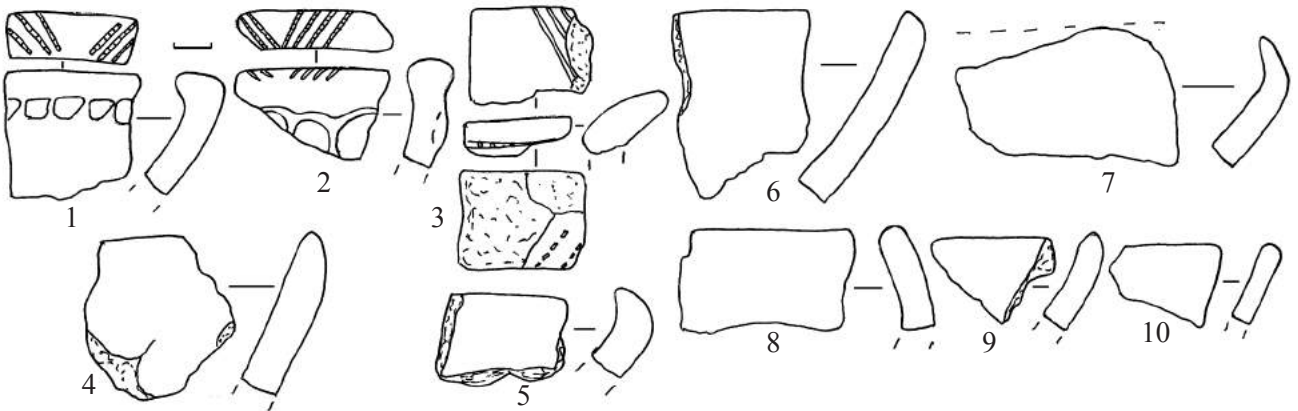

Рис. 12. Миски з Дарабанського городища.

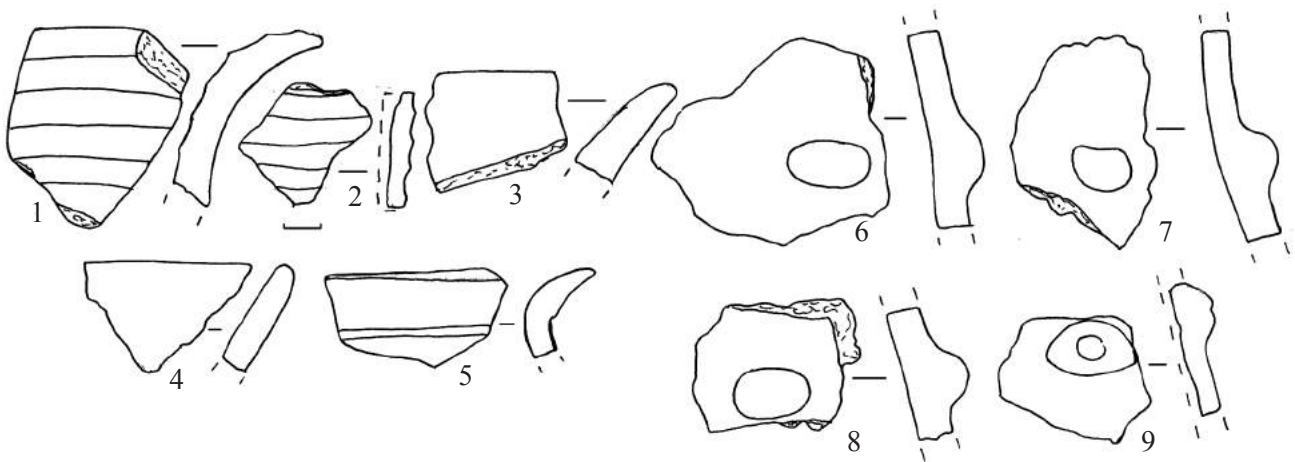

Рис. 13. Корчаги з городища «Замчище» біля Дарабан.

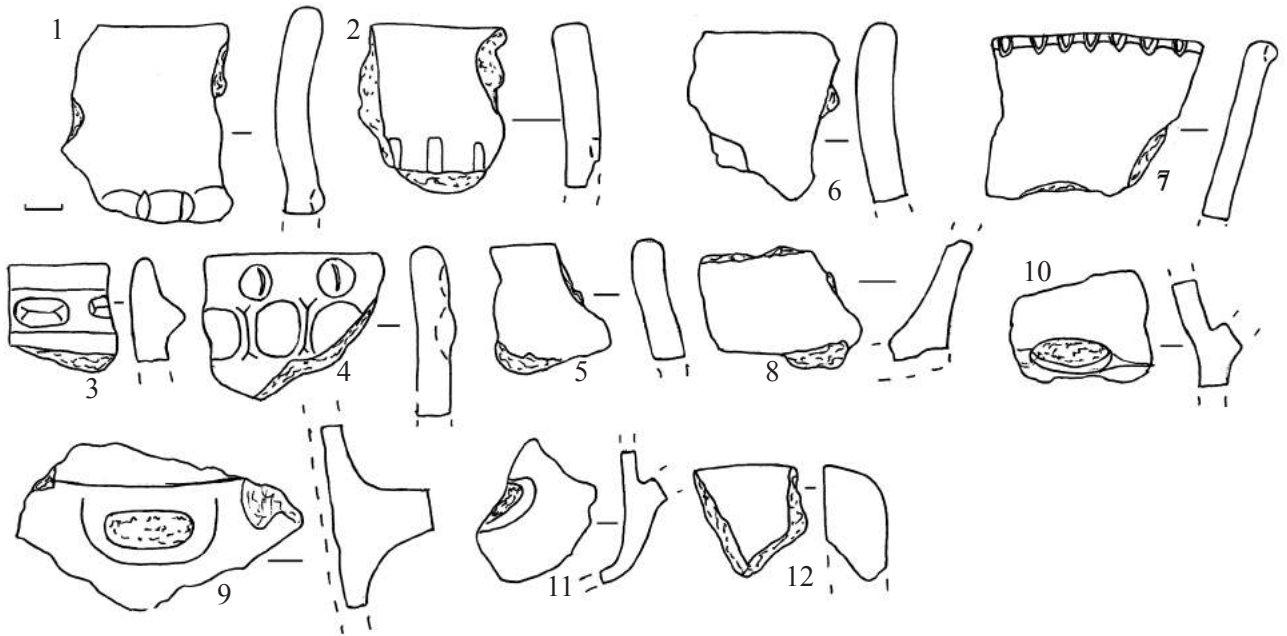

Рис. 14. Кераміка з Дарабанського городища.

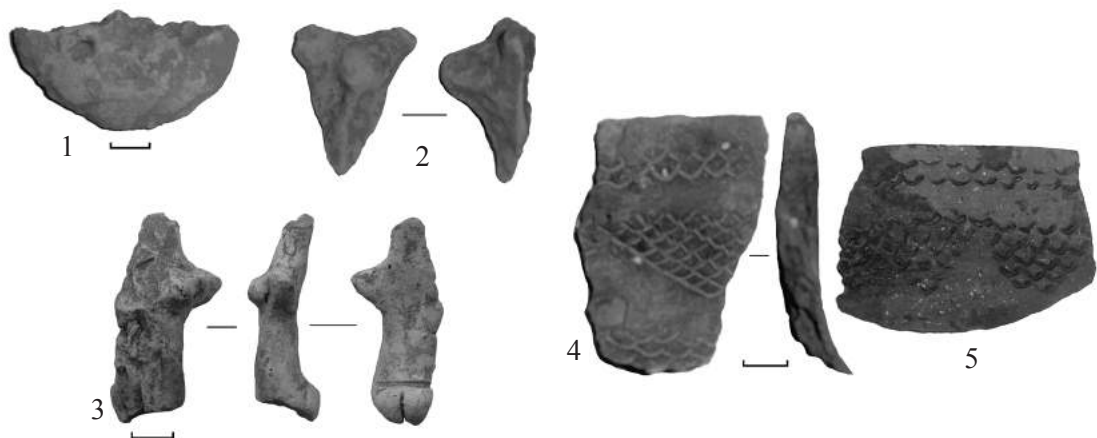

Рис. 15. Знахідки трипільської культури (1-3) та культури кулястих амфор (4, 5) з Дарабанського городища.

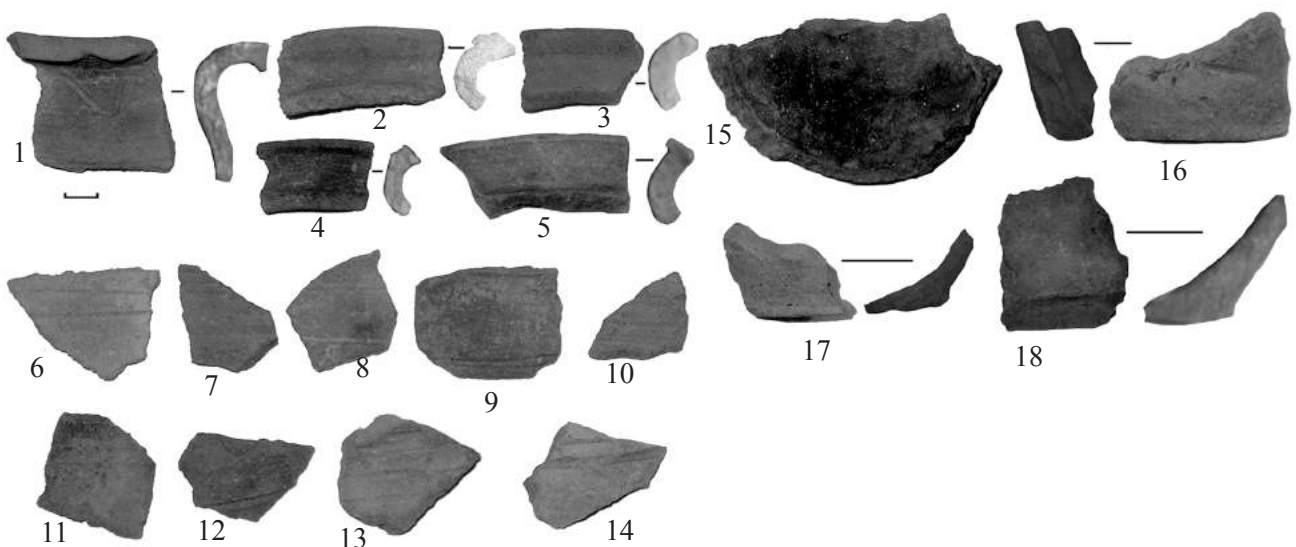

Рис. 16. Давньоруська кераміка з городища «Замчище» біля Дарабан.

СЕКЦІЯ 2. Давня археологія України
Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Анатолій Гуцал,
доцент Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

Віталій Гуцал,
викладач Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

КІСТЯНА ПІКСИДА З РАННЬОСКІФСЬКОГО КУРГАНУ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена публікації мініатюрної кістяної піксиди з кургану 8 біля села Спасівка на Поділлі. Предмет вкритий геометричним орнаментом і може бути датований ранньоскіфським часом.

Ключові слова: скіфський час, піксиди, курган, Західноподільська група, орнамент.

У 2009 р. колекція виробів мистецтва ранньоскіфського часу поповнилась новою знахідкою – невеликою кістяною піксидою, вкритою геометричним орнаментом. Знахідка була зроблена в кургані 8 біля села Спасівка в Позбруччі, що відноситься до кола старожитностей Західноподільської групи і датується ранньоскіфським часом. Тут, під насипом висотою 1,45 м та діаметром 20-24 м, виявлена спалена дерев'яна семи стовпова гробниця, опущена в ґрунт. Пограбоване захоронення, де вціліли лише фрагменти кераміки і наконечник стріли (рис. 1, 2-7, 9), оточував кам'яний вал діаметром 9,2-11,5 м та висотою 1,4 м. З півдня у валу був розрив – тут знаходився вхід до склепу (рис. 1). Обабіч цього дромосу, у нижніх перепалених шарах кам'яного насипу, виявлено 2 супроводжуючих поховання [7, с. 101-103].

Одне з цих трупоспалень, що належало, вірогідно, наложниці чи дружині небіжчика з центральної гробниці, супроводжувалось прикрасами: шпильками, намистом (рис. 2, 8, 10-17), а також чудовою кістяною піксидою (рис. 3). Вона виготовлена із рогу, шляхом вибирання пористої маси. Висота – 4,1 см, діаметр внизу – 3,8 см, вверху – 3,3 см. Товщина стінки – від 2 мм внизу, до 1 мм вверху, дна – 3,5 мм. По корпусу вигравіюваний геометричний орнамент з семи вертикальних заштрихованих смуг, між якими розташовані ряди з трьох і чотирьох концентричних кілець. Над цією композицією йде горизонтальна заштрихована смуга, а вище неї (вже на краю вінчика) круглі наскрізні отвори.

Можна припускати, що піксиди використовувались для зберігання якихось косметичних засобів. За способом виготовлення і декором, цей предмет можна порівняти з низкою кістяних обойм, відомих з середньодністровських курганів скіфського часу. Найближчим до нашого є предмет з кургану 3 в Сокільці (рис. 4, 1). Ця «накладка» так само має смугу отворів по одному краю, а корпус прикрашено циркульним орнаментом. У середині – сліди іржі вохристого кольору. Даних про наявність дна немає [2, рис. 5, 3]. Ще один циліндричний предмет з наскрізним отвором походить з кургану 6 в Тринці в Північній Молдові (рис. 4, 2). Він також вкритий поздовжніми лініями врізаних кружечків [30, fig. 31, 8]. Інша обойма з отвором-фіксатором (рис. 4, 3) відома з кургану 2 в Долинянах [22, рис. 4,8]. В усіх випадках, коли можливе більш точне датування, ці речі супроводжувалися виробами келермеських типів. Втім, варто відзначити, що перелічені аналогії не мали денець, що цілком може вказувати на інше, ніж у нашому випадку призначення.

Подібні пустотілі циліндричні артефакти відомі й з Середньої Європи. Знахідки з могил в Tapioszele (рис. 4, 5, 6) вкриті горизонтальними смугами орнаменту, що включають трикутні мотиви або хрестоподібну штриховку [27, abb. 20, 2,3]. Циліндр з трикутним орнаментом (рис. 4, 4) відомий з Mezotur в Алфельді [29, taf. 34,6]. Кістяні продовгуваті предмети з Хотинського могильника мають боковий отвір для фіксатора й декоровані горизонтальними лініями, заповненими решітчастим орнаментом [28, taf. LV, 6, 17]. Набір наконечників стріл з поховання, що включає базисні типи, правда, говорить що поховання дещо пізніше, і може бути синхронізоване з ранніми середньоскіфськими пам'ятками 2-ї половини VI – першої третини V ст. до н.е.

Додамо, що різноманітний циркульний, трикутний штрихований чи хвилястий орнаменти присутній на кістяних пластинах з цього регіону, частина з яких була обкладинками ручок ножів. Одні з них відомі з гробниць 46 та 68 згаданого некрополя в Хотині [28, taf. XLI, 3, 5; LIV, 17], інші – з Csanytelek – Ujhalasto, Lajosmisze [29, taf. 16, 10; 30, 6]. Датуються вони як ранньоскіфським, так і середньоскіфським часом.

Орнамент у вигляді концентричних кіл чи нарізної сітки зустрічається на кістяних виробих ранньоскіфської доби і на півдні Східної Європи. Трапляються такі мотиви на зооморфних трохдирчастих псаліях середини VII – VI ст. до н.е. Правда, кружечки [18, рис. 41,13; 44, 9; 46, 10; 50, 9-10, 51, 3] та решітка [18, рис. 40,11; 47, 11; 53, 2] зображені на різних виробих. Штриховку бачимо на застібках горита з Більська [26, рис. 55] та Комаровського могильника на Північному Кавказі [1, рис. 2,4], шпильках з курганів 1 (1965 р.) у Скороборі в Більську [26, рис. 41,4] та в Сабанджі в Нижньому Подунав'ї [32, fig. 1,c; 17, рис. 1,7].

Можна висловити припущення, що піксидка зі Спасівки наслідує форму більш масивних керамічних орнаментованих піксид доскіфської доби, що подекуди продовжують існувати і в ранньоскіфській час. На Середньому Дністрі такий предмет знайдений на передскіфському селищі в Нагор'ях [24, рис. 7]. Її тулуб вкритий орнаментом з трикутників, а кришка – хрестоподібним знаком (рис. 5, 1). Втім, більшість подібних речей походить з Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, де вони зосереджені в Пороссі та Потясминні. Тут вони були в курганах 26 в Казарівці (рис. 5, 2), 4 (рис. 5, 3) [12, рис. 6; 13, рис. 20,1; 28, 8] та 23 (рис. 5, 4) [14, рис. 20,1,2] у Медвині, 378 поблизу Константинівки (рис. 5, 5) [8, табл. XVI, 11]. Орнаментовано їх заштрихованими трикутниками, вертикальними смугами з поперечними лініями, крапочками, хрестоподібними знаками. Знайдені керамічні піксиди з геометричним оздобленням і в ареалі культури Сахарна – Козія. Походять вони з Сахарнянського могильника, поселень Сахарна та Матеуць – Ла Башне [10, рис. 1,4; 9, рис. X, 29, 30; XXXII, 28-30, 33, 34, 36]. У скіфський час вони відомі і в Середній Європі [31, гус. 5, 6, 7].

Геометричний орнамент спасівської піксиди знаходить аналогії в декорі корчаг, кубків, черпаків жаботинського часу, що продовжують існувати і в ранньоскіфських докелермеських старожитностях, і навіть на початку келермеської доби. Звичайно, тут вони не вирізались різцем, а прокреслювались по сирій глині. Так, штриховкою часто заповнюються трикутники та різноманітні смуги на посудинах. Найбільше їх в Правобережному Лісостепу: кургани 90 в Бобринці, біля Копанів [13, рис. 14, 3, 7; 24, 4], 376 поблизу Константинівки, 455 коло Макіївки, 2 біля Рижанівки, 344 в Ташлику, 126 на Тенетинці [8, табл. XVI,10; XXII, 5; XXV, 2; XXVII, 6, 10; XXXI, 7], неподалік Вільшани [21, рис. 14]. Відомі вони з Жаботинського поселення [5, рис. 3, 7; 19, рис. 7,7]. Достатньо репрезентативну вибірку дають кіммерійські пам'ятки степу: насипи 3 в Облоях, 3 біля Спаського, 1 коло Південного, 8 поблизу Кута, 4 поруч із Пришибом, 40 в Софіївці [15, рис. 34, 13; 40, 8, 9, 13, 14; 93,8].

Орнамент у вигляді штампованих кружечків прикрашає і посудини доскіфського часу. Він відомий в Пороссі: кургани у Квітках [21, рис. 18, 12], 10 біля Стеблева [11, рис. 4,3], селище Хрещатик [20, рис. 5,15]; на Тясмині: Жаботинське поселення [6, табл. 1, 8,9]; у Середньому Побужжі: Вишенка [4, рис. 8, 9]. Трапляється він й на сахарнянській кераміці [9, табл. LXXIII, 2, 3]. Цікаві посудини з курганів 247 біля Константинівки та 139 на Тенетинці [8, табл. XV, 6; XXVIII, 3], де штрихований орнамент та кружечки подані разом, як і на нашому предметі.

Отвори по верху піксиди перегукуються з декором передскіфських тюльпановидних горщиків у вигляді проколів під вінцями. Вони добре відомі на пам'ятках цього часу на Середньому Дністрі: селища в Нагор'ях [24, табл. I, 2, 6], Лука-Врублівецька [25, табл. 1, 8-10], Дністровка-Лука [23, рис. 4, 14], Ленківці [16, рис. 2, 1, 3-5]. Продовжують такі знахідки побутовати і в ранньоскіфських докелермеських пам'ятках [3, рис. 10, 6]. А на келермеському етапі – виходять з ужитку, поступаючись діжкоподібним горщикам з валиком під вінцями.

Поза всіма сумнівами, орнамент, що вкривав піксиду, був тісно пов'язаний з культурно-релігійними уявленнями давнього населення. Зокрема, круги відомі як давні солярні символи. Не випадково, мабуть, межувались на ній вертикальні смуги з кілець та сітчастого орнаменту. Кожне з цих полів вирізьблено по 7 раз. Можливо, тут семантика сімки, як і в деяких інших культурах, вирізьблена як символ завершеного циклу подій. А саме коло піксиди символізує безкінечність кругообігу; початку та кінця; народження, смерті та відродження. Косметичні речовини, або ж якісь зілля чи амулети, що могли зберігатись у ній, таким чином, самі набували надзвичайних властивостей, а з іншого боку – захищались від злих впливів магічним орнаментом. Людина, використовуючи ці речовини, в уявленнях тогочасного населення, й сама могла набувати якихось надвластивостей. З іншого боку, вже й сам цей предмет з солярними знаками міг виступати своєрідним амулетом для власниці, надаючи додаткових сил та могутності, оберігаючи її.

Таким чином, кістяна піксіда із Спасівки поєднує в собі й практичне значення, й високохудожнє мистецтво давніх майстрів, а також віддзеркалює культово-релігійні уявлення тогочасного населення.

Список використаних джерел та літератури

1. Абрамова М.П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья / М.П. Абрамова // СА. – 1974. – №2. – С. 195-212.
2. Бандрівський М. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї. (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокилець у 1999 р.) / М. Бандрівський, В. Захар'єв // ЗНТШ. – 2002. – ССXLIV. – С. 545-562.
3. Белозор В. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре / В. Белозор, А. Могилов, С. Скорый // Tyragetia. – 2010. – Vol. IV(XIX). – №. 1. – С. 149-174.
4. Бойко Ю.Н. Вишенка-2 – новый черноморско-жаботинский памятник в Среднем Побужье / Ю.Н. Бойко // Древности. – Харьков, 2004. – С. 238-259.
5. Вязьмитина М.И. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской области / М.И. Вязьмитина // КСИА ИА АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 59-66.
6. Вязьмитина М.И., Покровська Є.Ф. Поселення VII-VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина / М.И. Вязьмитина, Є. Ф. Покровська // АП УРСР. – 1956. – Вып. VI. – С. 38-46.
7. Гуцал А.Ф. Дослідження курганної групи Спасівка – Іванківці у Позбруччі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, О.Д. Могилов, П.А. Болтанюк // АДУ 2009 р. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 101-103.
8. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В.А. Ильинская. – Киев: Наукова думка, 1975. – 223 с.
9. Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Серетом (культура Козия-Сахарна) / М.Т. Кашуба // Stratum plus. – 2000. – №3. – С. 241-488.
10. Кашуба М.Т. Сахарнянский могильник I (Цыглэу) / М.Т. Кашуба, Н. В. Гольцева // СА. – 1991. – №1. – С. 197-209.
11. Ключко В.И. К исследованию позднечерноморского погребального обряда / В.И. Ключко, С.А. Скорый // РА. – 1993. – №4. – С. 54-64.
12. Ковпаненко Г.Т. Памятники раннескифского времени Каневщины / Г.Т. Ковпаненко // ПСА. – Москва, 1971. – С. 115-120.
13. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г.Т. Ковпаненко. – Киев, 1981. – 159 с.
14. Левченко Б.М. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984-1985 гг.) / Б.М. Левченко, Н.Б. Левченко, Д.С. Гречко // Археологія і давня історія України. – 2015. – Вып. 2 (15). – С. 202-218.
15. Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья / С.В. Махортых. – Киев, 2005. – 379 с.
16. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья / А.И. Мелюкова // МИА. – 1958. – №64. – С. 5-102.
17. Мелюкова А.И. Новые данные о скифах в Добрудже (к вопросу о «Старой Скифии» Геродота) / А.И. Мелюкова // РА. – 2001. – №. – С. 20-32.
18. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О.Д. Могилов. – Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
19. Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин / Е.Ф. Покровская // СА. – 1973. – №4. – С. 169-188.
20. Покровська Є.Ф. Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині / Є.Ф. Покровська, В.Г. Петренко, Г.Т. Ковпаненко // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 94-109.
21. Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи / С.А. Скорый. – Киев; Полтава, 1999. – 136 с.
22. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1977. – Вып. 18. – С. 229-40.
23. Смирнова Г.И. О формировании позднечерноморской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1984. – Вып. 25. – С. 43-60.
24. Шовкопляс І.Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі / І.Г. Шовкопляс // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 98-104.
25. Шовкопляс І.Г. Середньодністровська експедиція 1949-1951 рр. / І.Г. Шовкопляс // АП УРСР. – 1956. – Т. VI, – С. 29-37.
26. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. – Киев: Наукова думка, 1987. – 182 с.

27. Chochorowski J. Die Rolle der Veckerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skytheschen Einflüsse in Mitteleuropa / J. Chochorowski // Prähistorische Zeitschrift. – 1985. – Band. 60. – S. 204-271.
28. Dusek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín / M. Dusek. – Bratislava, 1966. – 174 s.
29. Kemecezi T. Studien zu den denkmälern Skythisch gepragter Alfold gruppe / T. Kemecezi. – Budapest, 2009. – 410 s.
30. Levitchi O. Necropola tumulara hallstattiana tarzie Trinca – «Drumul fetestilor» / O. Levitchi. – Jasi, 2006. – 148 s.
31. Pudelko E. Wyniki ratowniczych prac wykopaliskowych cmentarzyska kultury luzeckiej na stanowisku 3 w Szadku, pow. Kalisz / E. Rudelko // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – 2001. – T. XXII. – S. 171-185.
32. Simion G. Gètes et Scythes aux Bouches du Danube // Culturi antice in zona gurilor Dunării / G. Simion. – Tulchea, 2003. – Vol. I. – P. 247-258.

Список умовних скорочень

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

ПСА – Проблемы скифской археологии

РА – Российская археология

СА – Советская археология

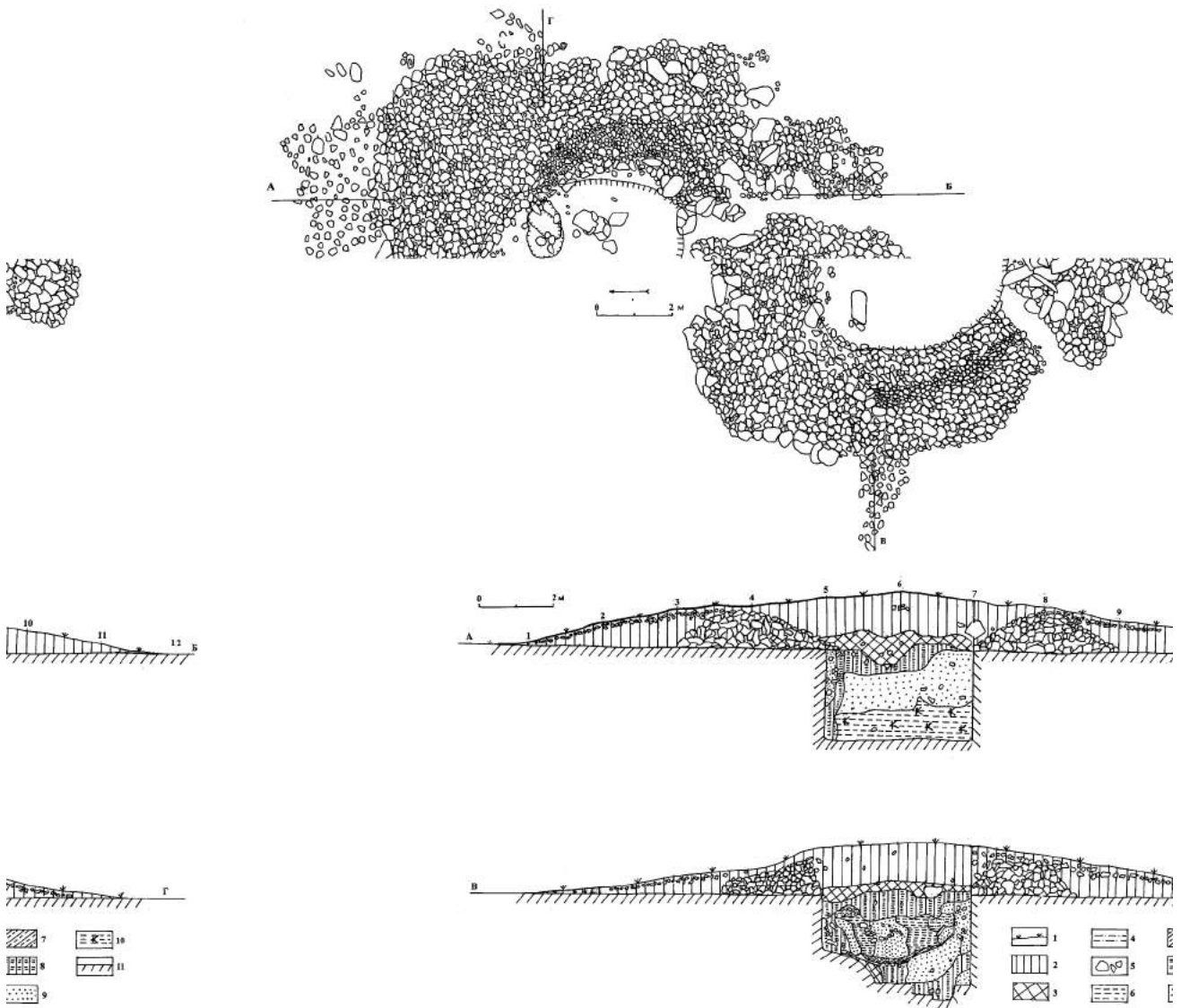

Рис. 1. План кургану 8 біля Спасівки.

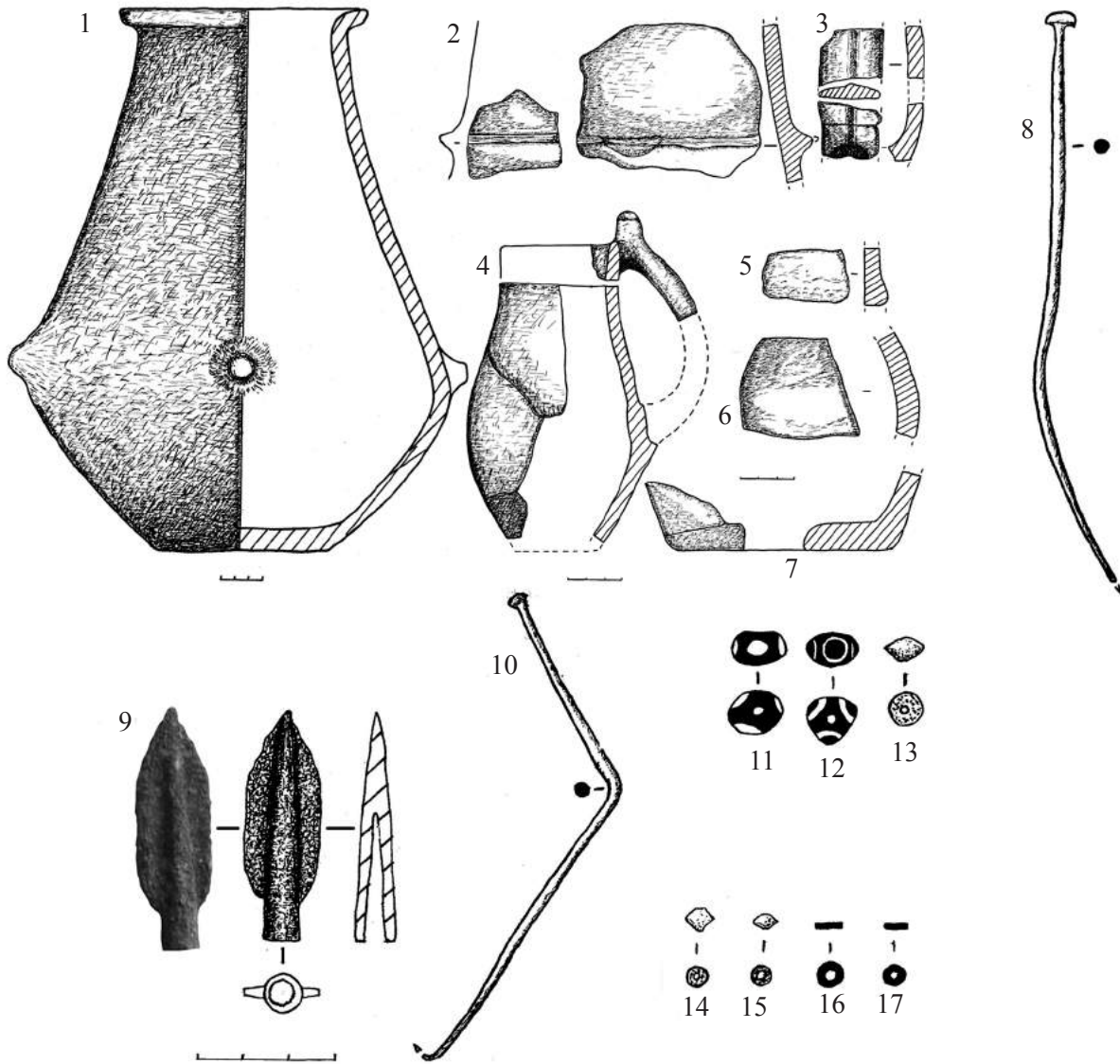

Рис. 2. Інвентар кургану 8 біля Спасівки.
1-7 – кераміка, 8-10 – бронза, 11-17 – скло.

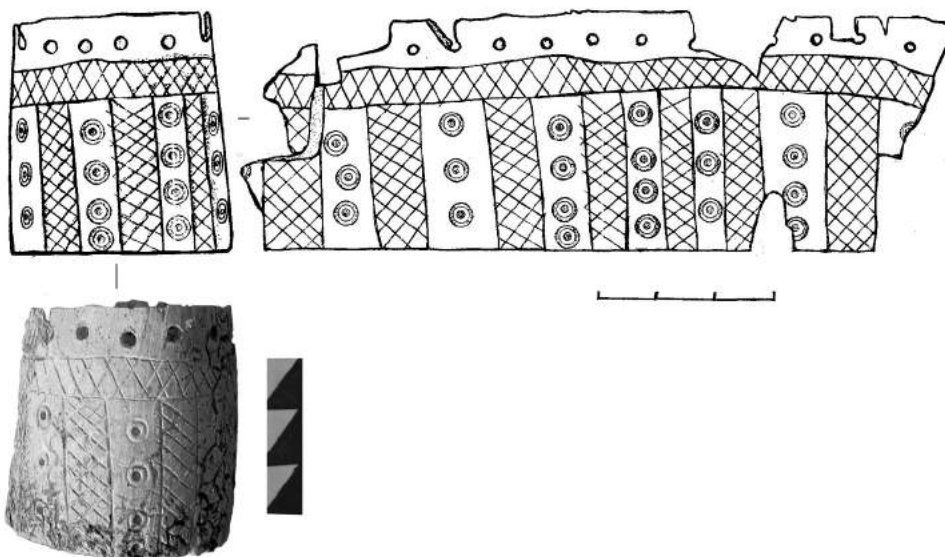

Рис. 3. Кістяна піксіда з кургану.

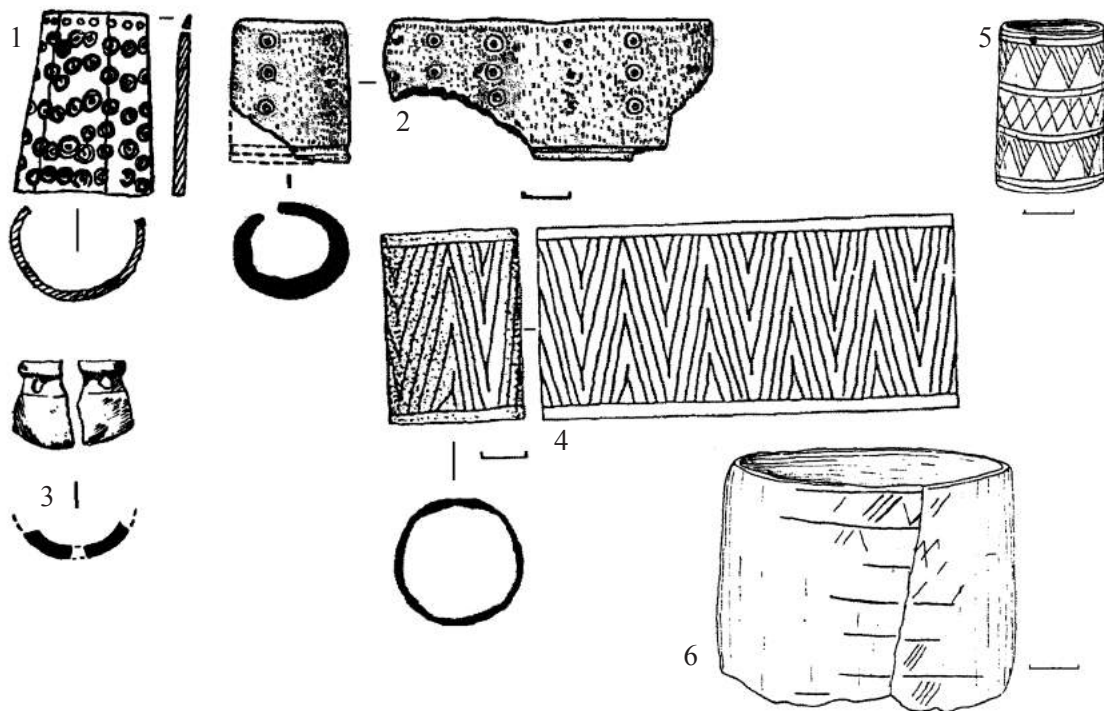

Рис. 4. Кістяні вироби.

1 – Сокілець, курган 3; 2 – Тринка, курган 6; 3 – Долиняни, курган 2; 4 – Mezotur;
 5 – Tapioszele, поховання 113; 6 – Tapioszele, поховання 314.
 1 – за М.С. Бандрівським, В.А. Захар'євим, 2 – за О.Г. Левицьким, 3 – за Г.І. Смирновою,
 4 – за Т. Кеменцеї, 5, 6 – за Я. Хохоровським.

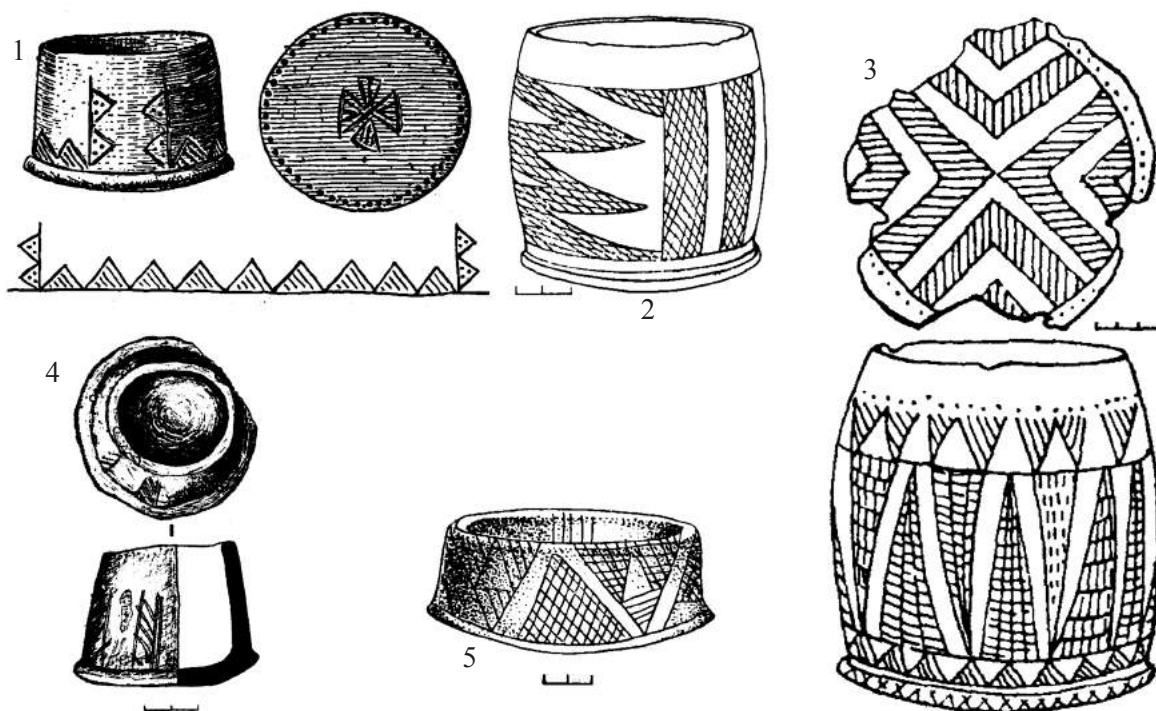

Рис. 5. Керамічні пікиси з Українського Правобережного Лісостепу.

1 – Нагоряни, 2 – Казарівка, курган 26, 3 – Медвин, курагн 4, 4 – Медвин, курагн 23,
 5 – Константи́нівка, курган 378.
 1 – за І.Г. Шовкоплясом, 2, 3 – за Г.Т. Ковпаненко, 4 – за Б.М. Левченко, Н.Б. Левченко, Д.С. Гречко,
 5 – за В.А. Іллінською.

Сергій Шпаковський,
завідувач відділом охорони
пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області, член НСКУ
та українського національного комітету ІКОМОС

ГОРОДИЩЕ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ «ГОРОДНЯВКА» БІЛЯ С. ГОРОДНЯВКА ШЕПЕТІВСЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядається історія дослідження, сучасний стан та перспективи збереження щойно виявленого об'єкту археології – городища милоградської культури біля с. Городнявка Шепетівського району Хмельницької області.

Ключові слова: щойно виявлений об'єкт археології, городище, милоградська культура, Городнявка, археологічні дослідження.

За інформацією та сприянні голови сільської ради с. Городнявка М. В. Ткачука, відділу культури Шепетівської райдержадміністрації у 2010 р. під час пам'яткоохоронної розвідки по інвентаризації пам'яток та об'єктів культурної спадщини Шепетівського району І. Р. Михальчишином та С. М. Шпаковським виявлено городище, яке не згадувалося в науковій археологічній літературі [6, с. 20].

Городище знаходиться на відстані 850 м від південної околиці с. Городнявка, 300 м на схід від шосе Городнявка-Шепетівка, у лісовому масиві (заболоченому мішаному лісі) (рис.10). Городище розташоване на піщовому підвищенні серед болотистої місцевості, на якій проведені осушувальні роботи. Ландшафт, де знаходиться укріплення, рівнинний поліський, з невеликими перепадами висот. З північного та східного боку городища протікають два струмки, які зливаються на північному сході від нього (рис. 1).

У плані городище має підовальну форму: витягнуте із заходу на схід. В оборонній системі городища простежуються 5 земляних оборонних валів (рис. 1а). Оборонна система включала й природні перешкоди у вигляді заболочених струмків (допливів р. Леднівка), що протікають в районі укріплення. Площадка центрального укріплення овальної в плані форми 180×100 м. Вона оточене по периметру кільцем валу (1-й вал) висотою 3-2 м (рис.2-3). Помітно, що вал насипаний вибиранням ґрунту не тільки з зовнішнього боку, але й з внутрішнього [6, с. 20].

Загальні розміри городища – близько 800×550 м. Висота валів найвища (до 3 м) на центральному майданчику. Висота валів на інших оборонних лініях, що концентрично оточують центральний майданчик – переважно 1,5-2 м. Рови простежуються на деяких ділянках оборонних ліній, їх глибина до 0,5 м [10, с. 1-2].

Другий (малий вал) висотою 0,50-1 м охоплює центральне укріплення на відстані 10-20 м від першого валу. На деяких ділянках він не простежується. Подібні малі вали перед валом центрального укріплення характерні для городищ раннього залізного віку. Третій вал простежується фрагментарно зі східного боку укріплення у формі дуги, на відстані 10-25 м від другого валу [6, с. 20].

Відрізки четвертого і п'ятого валів, висотою 1,5-2 м, добре простежуються на схід та північ від центрального укріплення: четвертий вал на відстані 200 м від першого валу, а п'ятий вал на відстані 55 м від четвертого валу. Рови перед валами замулені, але простежуються. Між третім і четвертим валами в болотистій місцевості помітне пересохле русло струмка [6, с. 21].

Зі східного боку городище відокремлене болотистою улоговиною від мисоподібного підвищення над болотистою місцевістю. По лінії схід-захід городище пересікає лісова дорога, для якої зроблені розриви у валах. У розрізі (ліською дорогою) валу (у східній частині городища) видно, що всередині нього є випалена глина, але основу насипу становить земля [10, с. 2].

На центральному майданчику городища є сліди грабіжницьких шурфів. Культурний шар на городищі не виявлений. Лише в ямці глибиною 0,30-0,40 м від сучасної поверхні зібрані кілька дрібних кальцинованих кісток та п'ять фрагментів ліпного посуду. Серед них розхилені вінця мисок, потовщені з внутрішнього боку, краї горизонтально зрізані, зовні прикрашені пальцевими вдавленнями (рис. 4).

Зовнішня поверхня посуду нерівномірного світло-коричневого, сірого кольору, вінця темно-коричневого. На внутрішній поверхні та на зламі посуду чорного кольору, лощений [6, с. 21].

За браком часу та густої лісової рослинності, територія городища мало досліджена, зокрема у 2010 р. не простежено повністю проходження третього, четвертого і п'ятого валів; не визначено точно хронологічний період городища [8, с. 267]. Але на рівні сучасного дослідження, на підставі місця розташування, планування території можна зробити висновки про те, що воно існувало в ранньому залізному віці.

Для визначення культурної та хронологічної приналежності городища застосовано метод аналогій. Подібні городища болотного типу та поселення відомі серед пам'яток милоградської культури на території від Південної Білорусі до верхів'їв р. Південний Буг і р. Горинь [5, с. 9-19. рис. 1, 3, с. 88-94; 14, с. 68-80, 2, с. 54-55]. Дослідники відмітили, що на милоградських городищах болотного типу культурний шар слабо простежується або зовсім немає культурного шару.

Що стосується фрагментів миски, знайденої на городищі «Городнявка», то такої форми та з орнаментом пальцевими вдавленнями посуд поширений на городищах і в похованнях милоградської та спорідненої з нею підгірцівської культури [4, рис. 8. с. 3, 10, 12; 1, рис. 53. 8].

Поховання милоградської культури здійсненні за обрядом трупоспалення за валами або безпосередньо на укріпленнях в ямах. Трупоспалення відбувалися на стороні, останки очищалися від вуглин, невелика кількість дрібних кісточок, не більше жмені, та кілька фрагментів посуду поміщалися в ямку [5, с. 13]. Отже, на центральному укріпленні городища «Городнявка» нами виявлені залишки поховання милоградської культури.

Місцевим жителем на городищі знайдений скарб бронзових виробів: дротяні та литі браслети, обручки, гудзики, дві дисковидні фібули з орнаментом у формі мережива (рис. 5) і фрагмент діадеми, орнаментований технікою карбування (рис. 6) [7, с. 414]. Орнамент металевих виробів у формі мережива відомий на підгірцівських та милоградських пам'ятках [1, рис. 53. 4, 6, 9, 30; 12, рис. 4. 2; рис. 5; рис. 6. 4; рис. 7. 2, 5, 9]. Скарб бронзових речей, в якому є дві фібули подібної форми і орнаменту, знайдений біля с. Узлісся Дубровицького району Рівненської області (рис. 7). Автор статті А. Савчук вважає, що скарб, очевидно, належить до милоградської культури [13, с. 61]. Аналогію діадемі з городища Городнявка знаходимо в скарбі гальштатсько-латенського періоду, знайденому на городищі с. Підгородище Перемишлянського району Львівської області [15, с. 7], лише конструкція діадеми з нашого городища більш складніша, бо підвіски мають внизу ще по два отвори, через які підвішувалися якісь деталі. Скарб з городища с. Перемишляни підтверджує думку Мельниковської О.М. про те, що бронзові вироби милоградської культури мають аналогії в старожитностях кельтського кола, лужицької культури і відносяться до V-IV ст. до н. е. [4, с. 36], а отже, на нашій території є привозними.

Підсумовуючи наші міркування, можемо стверджувати, що виявлене городище «Городнявка» відноситься до милоградської культури V-IV ст. до н. е.

Наказом управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації «Про затвердження Переліку щойно виявлених об'єктів археології у Хмельницькій області» від 29 вересня 2010 р. №260 городище біля с. Городнявка Шепетівського району отримало пам'яткоохоронний статус та охороняється державою [9].

Роботи по визначенню меж території, зон охорони та режимів їх використання об'єкту археології городище «Городнявка» в натурі (на місцевості) виконані Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно з ТОВ «Кайлас-К» за участі археолога С. П. Маярчака у 2012 р [11].

При визначенні меж охоронної зони об'єкту археології враховувалися: розміри і конфігурація оборонних ліній, що простежуються на поверхні, імовірна зона розповсюдження культурного шару, збережений історичний ландшафт, що прилягає до городища. Межа території об'єкту проходить по периметру зовнішньої оборонної лінії городища. Межа охоронної зони об'єкту звідусіль проходить на відстані 50 м навколо території об'єкту і таким чином включає збережений історичний ландшафт, що прилягає до укріплення. Було визначено територію та зону охорони об'єкту археології городища «Городнявка». Площа земельної ділянки території об'єкту археології з його охоронною зоною становить 46,3647 га (з них площа території об'єкту археології 34,7337 га, площа охоронної зони 11,631 га). Територія об'єкту включає власне територію городища, що простежується на поверхні, а зона охорони об'єкту – прилегла до городища територію з можливим поширенням давнього культурного шару та зі збереженим історичним ландшафтом (рис. 8-9) [11].

Відповідно до вимог чинного законодавства (з метою збереження об'єкта археології в автентичному стані або до його повного дослідження та можливої музеєфікації) було визначено режим використання території городища «Городнявка»:

1. На території городища можуть виконуватись лише роботи, пов'язані зі збереженням, дослідженням та музеєфікацією об'єктів археологічної спадщини. На території об'єкту археології забороняється здійснення будь-яких земельних або будівельних робіт, що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією. Територія об'єкту може використовуватися для ведення лісового господарства, але без корчування дерев.

2. У зоні охорони городища забороняється будівництво та інші земельні роботи без попереднього проведення охоронних археологічних досліджень. Зона охорони об'єкту археології може використовуватися для ведення лісового господарства, але без корчування дерев.

3. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони та на території городища повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини [11].

Городище «Городнявка» є одне з найбільших серед болотних городищ милоградської культури Полісся, має п'ять рядів земляних оборонних споруд (валів) і достойне уваги дослідників-археологів як рідкісний об'єкт вивчення доби раннього залізного віку на Поліссі.

Список використаних джерел та літератури

1. Археология Украинской ССР. – Киев, 1986. – Т. II.
2. Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья // Свод археологических источников / Ю.В. Кухаренко. – М., 1961.
3. Кучера М.П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі / М.П. Кучера // Археологія. – 1976. – №20. – С. 88-94.
4. Мельниковская О.Н. Древнейшие городища Южной Белоруссии / О.Н. Мельниковская // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 28-39.
5. Мельниковская О.Н. Памятники раннего железного века Юго-Восточной Белоруссии (милоградская культура) / О.Н. Мельниковская // Краткие сообщения Института археологи. – 1963. – Вып. 94. – С. 9-19.
6. Михальчишин І.Р. Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області у 2010 році / І.Р. Михальчишин. – Київ, 2011. – 139 с. // Архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України.
7. Михальчишин І.Р. Городища Північної України (за матеріалами інвентаризації 2006-2010 рр.) / І.Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: Фенікс, 2012. – Вип. 7. – С. 413-432.
8. Михальчишин І.Р. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області / І.Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: Фенікс, 2013. – Вип. 8. – С. 248-270.
9. Наказ управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації «Про затвердження Переліку щойно виявлених об'єктів археології у Хмельницькій області» від 29 вересня 2010 р. №260. // Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
10. Облікова документація (паспорт) на об'єкт культурної спадщини «Городище Городнявка» Шепетівського району Хмельницької області, складений 11.05.2012 р. – 5 с. // Архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
11. Проект меж території, зон охорони та режимів їх використання об'єкту археології «Городище Городнявка» з технічною документацією із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) (без виділення в окреме землеволодіння) на території Городнявської сільської ради Шепетівського району Хмельницької області. Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, ТОВ «Кайлас-К». – Хмельницький, 2012 р. – 18 с. // Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
12. Петровська Є.О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я / Є.О. Петровська // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 9-19.
13. Савчук А. Загадковий скарб / А. Савчук // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 61.
14. Свешніков І.К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь / І.К. Свешніков // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 68-80.
15. Филипчук М.А. Скарб гальштатсько-латенської доби. Каталог / М.А. Филипчук, Н.М. Білас, І.В. Тимець. – Винники, 2006.

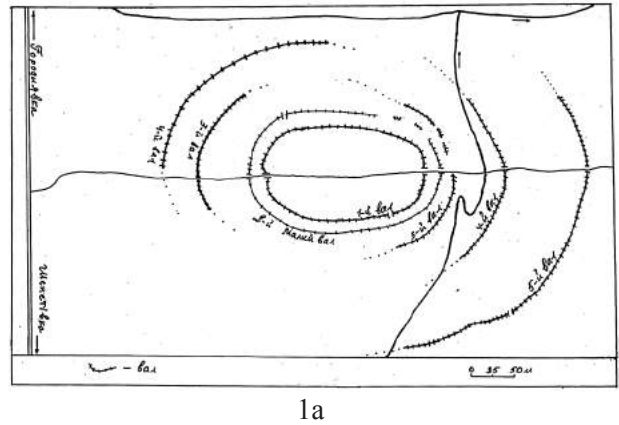
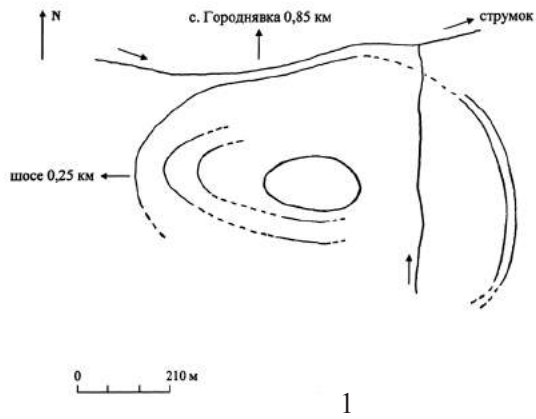

Рис.1-1а. Схемплани городища раннього залізного віку. с. Городнявка Шепетівського району. Маярчак С. П. (1), Михальчишин І. Р. (1а), 2010-2011 рр.

Рис.2-2а. Північна ділянка валу центрального укріплення. Внутрішній схил. Вид із заходу. с. Городнявка Шепетівського району.

Рис.3. Західна ділянка валу центрального укріплення. Вид із заходу. с. Городнявка Шепетівського району.

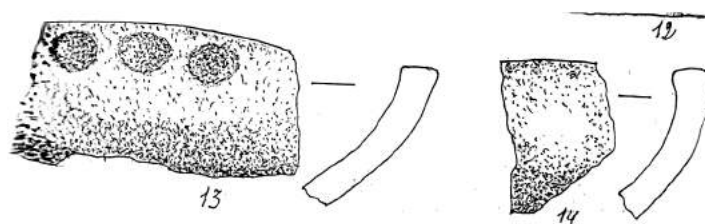

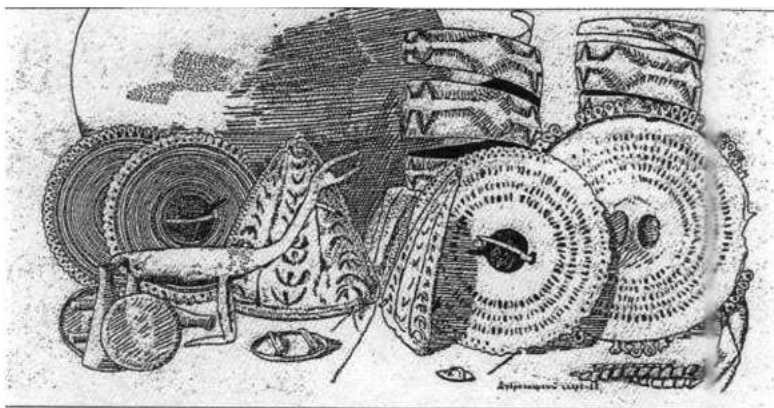
Рис.4. Фрагменти миски. Кераміка. Городище Городнявка Шепетівського району.

Рис.5. Фібули та гудзик зі скарбу. Бронза. Городище Городнявка Шепетівського району.

Рис.6. Фрагмент діадеми зі скарбу. Бронза. Городище Городнявка Шепетівського району.

Скарб. Бронза, с. Узлісся Дубровицького р-ну Рівненської обл.
(за А. Савчуком, 1990 р.)

Рис.7. Скарб бронзових речей. с. Узлісся Дубровицького району Рівненської області.
За А. Савчуком, 1990 р.

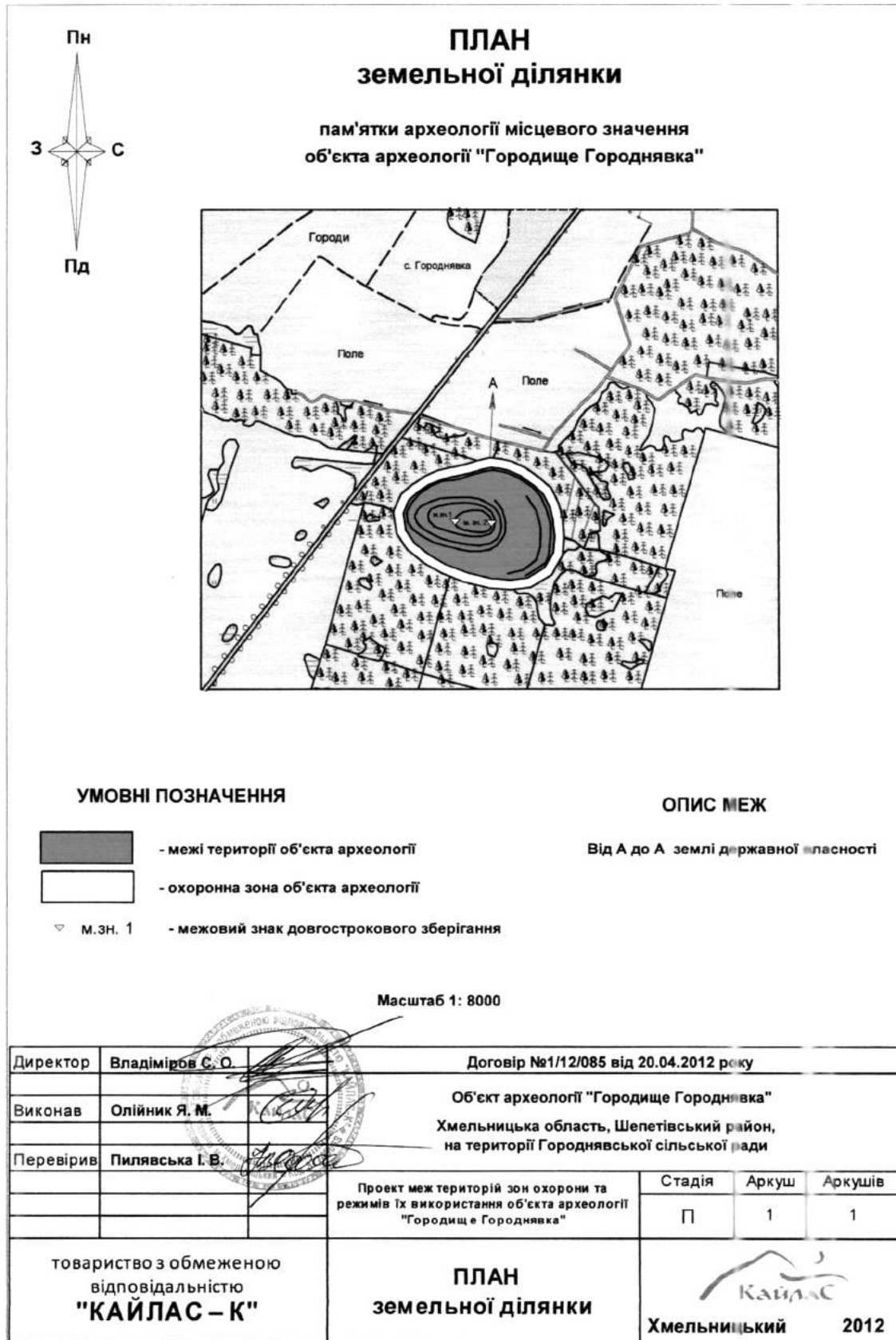

Рис.8

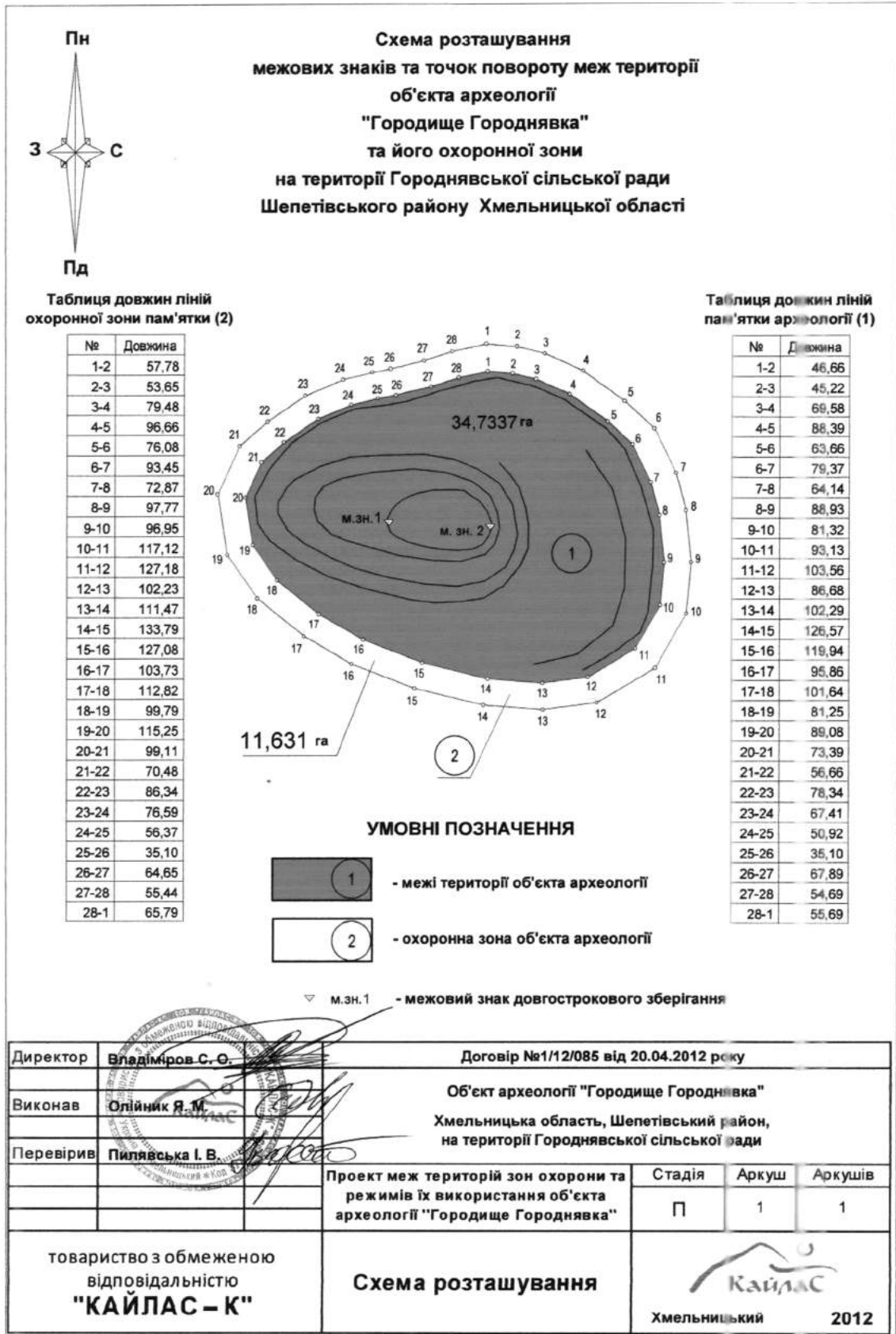

Рис.9

Рис.8-9. План земельної ділянки городища Городнявка (зі встановленими територією та охоронною зоною) з «Проекту меж територій, зон охорони та режимів їх використання об'єкта археології Городище Городнявка». 2012 р.

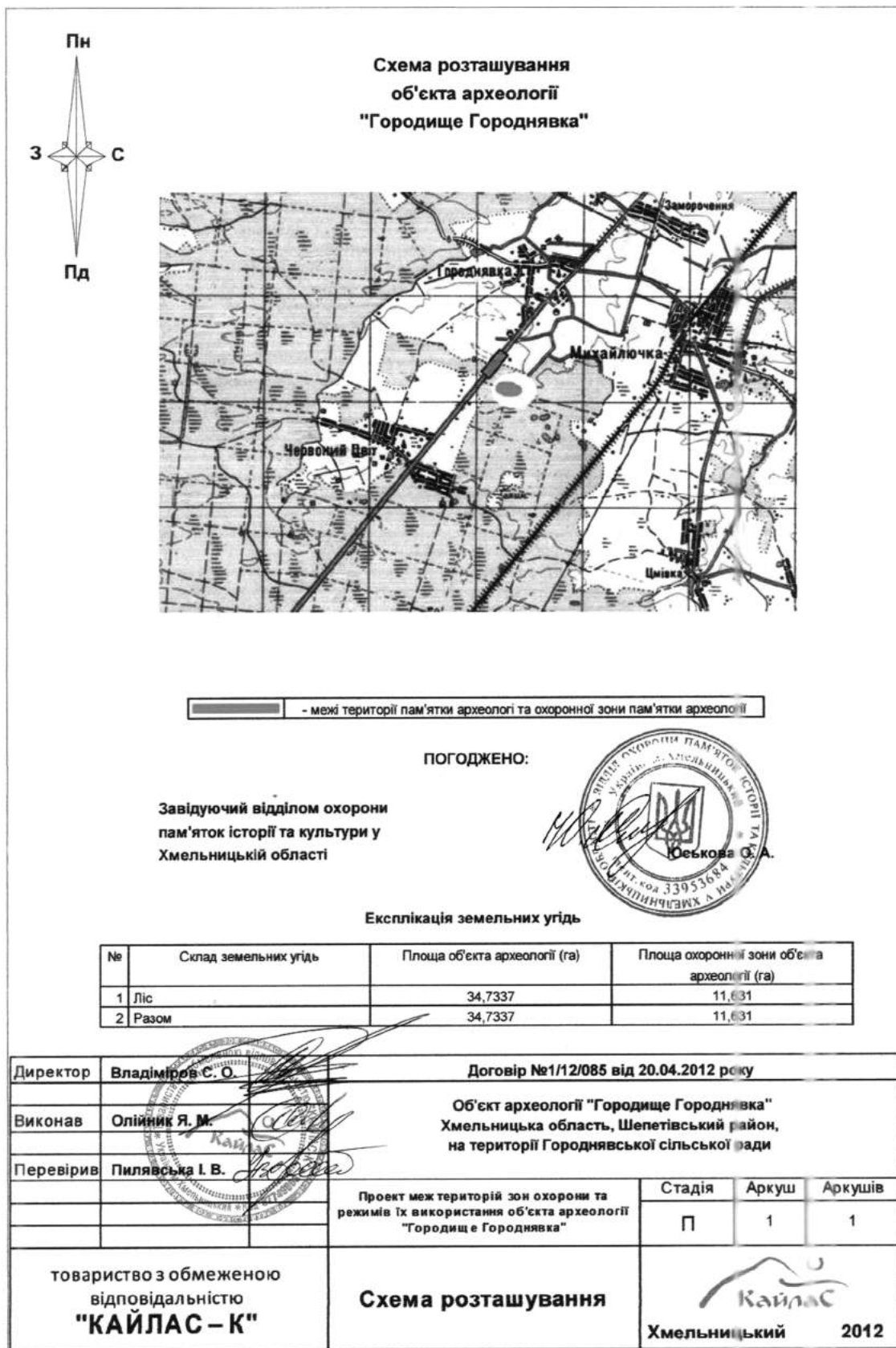

Рис.10. Схема розташування городища Городнявка (зі встановленими територією та охоронною зоною) з «Проекту меж території, зон охорони та режимів їх використання об'єкта археології Городище Городнявка». 2012 р.

ВИНОГРАДАРСТВО ТА ВИНОРОБСТВО АНТИЧНИХ МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (ПО МАТЕРІАЛАХ ЕКСПОЗИЦІЇ НМІУ)

У статті на підставі матеріалів експозиції Національного музею історії України проаналізовано розвиток виноградарства та виноробства античних міст Північного Причорномор'я. Показано провідну роль цієї галузі в економіці античних міст Північного Причорномор'я. Проведено дослідження механізму агротехніки та технології вирощення винограду, прийомів виноробства, а також способів виготовлення вина в античних містах Північного Причорномор'я.

Ключові слова: виноробство, господарство, технологія, виноградарство, вино, піфос, амфори.

Виноградарство та виноробство були одними з найважливіших та прибутковіших галузей в економіці античних міст Північного Причорномор'я, ними займалась значна частина населення. Тому одним з найважливіших завдань дослідження виноградарства та виноробства античних міст є вивчення механізму агротехніки та технології вирощення винограду, прийомів виноробства, структури виноробень, способів виготовлення вина.

Метою цієї роботи є аналіз розвитку виноградарства та виноробства античних міст Північного Причорномор'я за матеріалами експозиції Національного музею історії України.

Предмети, пов'язані з виноградарством та виноробством, які представлені в експозиції Національного музею історії України, були знайдені на території України у Херсонесі (м. Севастополь) та головним чином в Ольвії (сучасне село Парутине Очаківського району Миколаївської області), де у 1935-1939 рр. проходили розкопки експедиції Інституту археології Академії наук під керівництвом Л. М. Славіна. Представлені речі – піфос, амфори, лутерій, кратер, кіаф, ойнохоя, кілік відносяться до керамічного посуду, який використовувався під час виготовлення, зберігання та транспортування вина.

В історії людства час «відкриття» винограду остаточно не з'ясований, але те, що виноград ріс ще в найдавніші часи підтверджується геологічними дослідженнями. Відбитки листя винограду знайдені на пластах четвертинного періоду в Провансі, Тоскані, в околицях Риму. Виноград був відомий як в Азії, так і в Європі. Досить рано люди навчилися використовувати не тільки виноградні ягоди, а й їх сік, який міг перебродити у вино. Ще в епоху кам'яного віку люди вміли готувати бродильні напої з малини, ожини, в бронзовому віці – з соку кизилу. В Єгипті знайдені зображення, які свідчать, що ще у X-VIII тис. до н.е. там вирощували виноград і було відомо виноградарство. Можливо саме з Єгипту виноград був завезений до Греції [4, с. 7].

На межі VII-VI ст. до н. е. Північне Причорномор'я стало об'єктом грецької колонізації, яка була обумовлена різними економічними, політичними, соціальними та демографічними причинами. Грецька колонізація – складний комплексний процес, який зводився не тільки до простого переміщення маси людей з одного місця на інше. Греки, переселяючись на нові території, переносили з метрополії в засновані колонії мову та мистецтво, звичаї та традиції предків, культу та релігійні вірування, закони та державний устрій, ремесла та торгівлю, принципи обробки землі та промисли, структуру та традиції харчування. Тому в нових природно-кліматичних умовах греки намагалися культивувати звичні їм види тварин та сорти рослин (жито, оливки, сорти винограду).

Основою економіки перших грецьких поселень було сільське господарство. Землеробство, скотарство, рибний промисел, торгівля були основними заняттями переселенців. Крім того, вони приділяли значну увагу культивуванню виноградної лози та переробці винограду.

На розведення винограду в Північному Причорномор'ї вказує багато джерел: свідоцтва давніх авторів, знахідки насіння винограду в Мірмекії, Тірітаці, Фанагорії в шарах V-IV ст. до н. е. та II-III ст. н. е., кісточка винограду в Херсонесі були знайдені у шарі III-II ст. н. е. Фахівці стверджують, що ці насіння та кісточка аналогічні побудові сучасних культурних сортів винограду басейну Чорного та Середземноморського морів. Ці сорти були поширені в балканських країнах, Західній Грузії та в Малій Азії. Прабатьком їх вважають дикий виноград. Про велике значення винограду в житті населення також свідчать зображення виноградної лози на монеті з Німфею кінця VI ст. до н. е. та гроно винограду на монетах Фанагорії й Тіри III-II ст. до н. е. Все це свідчить про вирощування винограду в Північному Причорномор'ї вже з часів існування грецьких міст-колоній [1, с. 378].

Про поширення виноградарства і виноробства майже по всій території Північного Причорномор'я ще з IV ст. до н. е. говорять дані про вшанування культу Діоніса – покровителя виноградної лози, бога виноградарства та виноробства. Збереглися зображення на аверсі пантікапейських монет IV-III ст. до н.е. силенів та сатирів, божеств, які, зазвичай, склали почет Діоніса, під час його святкових мандрів країною [1, с. 383].

Виноградарство та виноробство набули в Північному Причорномор'ї такого великого розвитку, що почали виникати окремі міста та поселення, які спеціалізувались на виноградарстві, обробці винограду та виготовленню вина, зокрема такі як Херсонес, Пантікапей, Тіра, Тірітака, Мірмекій, Ольвія, на яких збереглися залишки виноробень з III ст. до н. е. до III ст. н. е. Про велике значення виноградарства та виноробства на території Боспору та Херсонесу свідчать також численні знахідки виноградних ножів, керамічної тари, зокрема, гостродонних амфор для зберігання та транспортування вина. Втім, в Ольвії виноробство було розвинене менше, ніж у Херсонесі та на Боспорі. Найдавніші виноробні відкриті в Ольвії відносяться лише до I ст. н. е. [12, с. 18].

Залишки виноробень, які відкривають у містах та поселеннях, дають можливість простежити розвиток техніки виробництва вина.

Збирання винограду починалось тоді, коли він ставав стиглим, у цей період у ньому утворювалась найбільша кількість цукру і тому він набував гарної якості. Однак, особливістю винограду є те, що він дозрівав нерівномірно, навіть в рамках одного сорту, у залежності від розташування винограднику, якості ґрунту, температури, тому навіть греки, визнані майстри виноробства, іноді вагались, визнаючи сприятливий час для збирання винограду. У місцях більш спекотних, рекомендувалось збирати врожай вже в серпні, коли припинялось зростання ягід, хоча краще б за все його було збирати пізніше. І тому збирання винограду продовжувалось до жовтня. Саме так відбувається процес збирання винограду і в наш час.

У давнину вирізнялися два типи збирання винограду: вибірковий, найбільш трудомісткий, коли вибирали тільки стиглий виноград, та суцільний, коли виноград знімався підряд. Греки віддавали перевагу вибіркового, турбуючись про сортування та якість ягід. У наш час вибірковий застосовується досить рідко, тому що у зв'язку з використанням машинних видів збору та посадок лози по сортам поширюється суцільний тип збору [7, с. 151].

По строках різняться два збирання – ранній та пізній. Цей розподіл існує від античних традицій до наших днів. Не рекомендувалось, зокрема, передчасно збирати врожай – тоді вино було б поганої якості або навпаки, перетримувати його на лозах – тоді можна було втратити врожай. У спекотну погоду рекомендувалось збирати виноград у ранкові та вечірні години, тому що вдень виноград перегрівався та його доводилось охолоджувати, інакше змінювався смак та умови бродіння вина.

Не весь зібраний виноград використовувався для приготування вина. Частина його в'ялилася з метою виготовлення родзинок, використовувалась у свіжому вигляді, а також для приготування страв.

У період збирання винограду виноградарі звертались по допомогу до родичів, сусідів, інколи наймали робітників. У багатьох виноградарських районах пора збирання врожаю супроводжувалась обрядовими діями, святковими піснями, веселощами.

Збирачі винограду використовували довгі масивні металеві ножі, іноді поєднані з сокирками для підрізання виноградних кущів. Зрізані грона складались у спеціальні широкі, овальної форми корзини, плетені з верби, лози, ліщини. Ці корзини були зроблені таким чином, щоб верхній шар винограду чинив мінімальний тиск на долішні грона. Можливо, при збиранні винограду використовували дерев'яні діжки. Дерев'яна тара була зручною для транспортування великого об'єму винограду, тому що вивільнялась значна кількість носильників, а також забезпечувала перевезення винограду без втрат соку, що витікав під час дороги. Транспортування винограду здійснювалось на невеликі відстані, тому що виноград потребував негайної переробки впродовж 4-х годин після збирання. Транспортування винограду повинно було виключити сильне трясіння, тара з виноградом закривалась від сонячних променів, пилу, дощу, тому перевозився виноград у діжках, міхах, корзинах безпосередньо на дні возу. Там, де неможливо було перевезти на возах, його перевозили вручну – у мішках, ношах-корзинах або перевозили на в'ючних тваринах.

Переробка винограду здійснювалась двома операціями: віджимання винограду ногами та пресування за допомогою різних механічних пристосувань. Ці способи відомі людству з сивої давнини та використовувались багатьма народами, у тому числі єгиптянами, римлянами та греками. На території Північного Причорномор'я у VI-V ст. до н. е. давні винороби давили виноград ногами, перетворюючи його в мезгу спочатку в невеликих виноробнях, які слугували для особистих потреб. Основне обладнання таких виноробень – тарапан, який являє собою ящик з кам'яних плит прямокутної форми з бічним виступом – зливом, де сік стікав в тару або іншу ємність. Іноді в домашніх виноробнях застосовувались давильні корита зі зливом або давильна площадка для віджимання та цистерна для соку [5, с. 46].

Пізніше, внаслідок удосконалення виноробного виробництва, почали влаштовувати спеціальні приміщення, де розташовувалися давильні та резервуари для збирання соку.

З часом розміри виноробень збільшуються, обладнання їх стає більш досконалим – з'являється прес-тарапан з кількома давильними площадками та кількома цистернами. Такого типу виноробню було знайдено у Мірмекії (кінець III – початку II ст. до н. е., 12,70×5,30 м), Приблизно третину східної частини приміщення якої займала велика давильна площадка 3,75×5,30 м. Із західного боку впритул до неї примикала площадка з важільним пресом, від якого зберігся прямокутний кам'яний тарапан зі зливом. На нього клали в мішках мезгу – залишки розтоптані ногами м'якоті винограду, щоб віджати до кінця сушло. Мішок з мезгою перекидали широкою дошкою або кам'яною плитою, що давила на цю масу з допомогою бруска-важеля.

Під внутрішнім краєм площадок містилися дві цистерни для роздільного збирання сусла великих розмірів – для одержуваного від віджимання ногами виноградного сусла кращої якості, що стікало сюди через отвір у куті давильної площадки; друга, менших розмірів, – для сусла, що видавлювалося пресом [3, с. 22] (рис. 1).

Давильні площадки та цистерни покривалися розчином (його цілком можна назвати цементом), що складався з вапнякової основи і гідравлічної домішки – відповідної кількості товчених черепків (шамоту), спочатку в невеликій, пізніше в значно більшій, іноді навіть великій кількості. Така цем'янка надавала розчині рожевого кольору, вологостійкості, непроникності.

Вже у I ст. до н. е. відзначаються деякі важливі удосконалення, які можна простежити на прикладі виноробні в Тірітаці, відкритої у 1936 р. Головним нововведенням у цій виноробні було те, що на зміну пресу з тарапаном давні винороби починають використовувати важільні преси з підвісними гилями. Хоча в Греції такі преси використовували для віджимання оливкової олії ще у VI ст. до н. е. [3, с. 47].

У I ст. н. е. істотним нововведенням була заміна простого важільного пресу важільно-гвинтовим пресом з підвішеною кам'яною (надважкою) гирею. Такі кам'яні гири навішувалися на вільний край важеля, мали на бокових гранях заглиблення – пази для перев'язування канатом, за які і підвішувались. Вага таких гир іноді досягала тонни. Починаючи з III ст. до н. е. з'являються промислові виноробні, які розраховані для виготовлення вина на продаж. [5, с. 55].

Слід визначити й іншу новинку, що з'явилася в перших століттях нашої ери. Поверхня цементної обмазки площадок і цистерн вкривалася зверху світло-червоною мінеральною фарбою – гематитом, що оберігав цементну поверхню від роз'їдання кислотою, що була у виноградному суслі.

Після винаходу потужних важільних, важільно-гвинтових та гвинтових пресів стало можливим мезгу віджимати майже досуха з мінімальними витратами соку. Отриману на давильних платформах мезгу збирали в особливі ємності (мішки, корзини) та клали під гніт (дошки з великим важким камінням) або віджимали скручуванням м'якої оболонки з мезгою важільною палицею. При цьому один кінець мішка жорстко закріплювався, а інший підлягав інтенсивному скручуванню. Виноградні вижимки з-під пресу дробили, перебирали, сквашували, використовуючи як корм худобі (особливо свиням) та для виготовлення лари (домашнього дуже розбавленого дешевого вина), який найчастіше давали рабам. [7, с. 156].

Виноробне господарство в цілому було гарно організоване, не тільки в технічному відношенні, а й в економічному. Виноробні, найчастіше, входили в комплекс житлових будинків, де поряд з виноробнями розміщувались склади вина, сировини, що можна простежити по досліджених виноробнях Мірмекію, Тірітаки, Херсонесу.

Вино в античний період готувалося хоч теоретично не завжди вірно, але з практичними обережностями та майстерно.

Вино – це напій, який отримували при бродінні виноградних та плодово-ягідних соків. Виноградне вино близьке за своїм складом до соку, з цієї різницею, що у вині під час бродіння утворюється етиловий спирт, гліцерин, молочна та бурштинова кислота, а під час витримки – альдегіди та ефіри. Вино починається з винограду. Продукт переробки винограду називається сушлом. Сушло – сік, настояний на твердих частинах грона винограду. Ступінь настоювання залежить від вимог, які ставляться до вина. В античний період існували три основних сорти сусла. Перший – самопливний, другий – сік, віджати ногами, а третій – сік з-під пресу. Зараз у світі 82% вирощеного винограду використовується для приготування вина. Вино містить органічні кислоти, мінеральні солі (калій та фосфор), незначна кількість В1, В6, В12, РР, С, пектинові речовини та цукор. Вино містить 95-98% води та алкоголю, а у 2-5%, що лишається, перебуває велика кількість різноманітних речовин, які в гомеопатичних дозах позитивно впливають на організм людини. Вино використовувалося не тільки як напій та лікарський засіб, а й як приправа до їжі [4, с. 19].

Для отримання вина як в античний період, так і в наш час існує 2 способи виноробства – по-білому та по-червоному. По білому способу сушло відділяють від твердих елементів грона; за червоним способом сушло

зображується з твердими елементами грона. Умовно виноробний процес поділяється на два етапи. Первинний включає збір та переробку винограду (дроблення, гронвідділення, отримання суслу та його відстій), бродіння віджатого соку (по-білому способом) або бродіння соку разом з мезгою (по-червоному способом), пресування мезги, зняття осаду та освітлення. Вторинний етап – витримка та зберігання. Витримка здійснюється у великій та малій тарі. Треба підкреслити, що виноградарство та виноробство набули такого великого розвитку, що на потребу виноробів працювало окреме виробництво керамічного посуду, зокрема винної тари. Вино зберігалось у піфосах, амфорах, цистернах, можливо бурдюках та бочках. Зберігання – це пасивний стан вина, при якому воно не обробляється та не визріває, а покращує свої якості за рахунок відпочинку. Стадії визрівання та старіння вина продовжувались досить довго. Відомо, що до одного року вино вважалось «молодим», до п'яти років – називали просто «вином», пізніше – «старе вино». Старе вино цінувалось найкраще, у давнину йому приписувались виключно лікувальні властивості. Найважливішою умовою для зберігання вина була температура, яка протягом року повинна рівномірно бути біля 8°C або 10-15-16-18 °C. Вино в посудини заливалось таким чином, щоб прошарок між кришкою (пробкою) та поверхнею вина був мінімальним, тому що, чим менш повітря в посудині, тим менше було окислення. При цьому вино краще зберігалось і не втрачало смакових та ароматичних якостей. Широко використовувались для витримки та зберігання вина масивні посудини – піфоси, які були особливо популярні в давніх виноробів, незважаючи на складність їх виготовлення, високу вартість, труднощі при транспортуванні та обслуговуванні. Ці посудини виконували універсальні функції, використовувались в якості ємностей для бродіння виноградного соку та слугували для зберігання вина, води, борошна. Горловина піфосів та великих амфор, призначених для довгочасного зберігання, щільно накривалась кам'яною, цем'ярковою, глиняною, рослинною або дерев'яною пробкою. Деякі з цих матеріалів продовжували використовувати у виноробстві у XIX ст. Для кращої герметизації щілини між пробкою та горловиною замазувалися вапняковим або цем'янковим розчином. З етнографічних джерел відомо, що також використовували смолу, гіпс та віск. Погребі для зберігання вина, або т. з. винниці, повинні були бути сухими та прохолодними. Для знищення небажаних ароматів винниці окурювали міррою. Піфоси у винницях розташовували в певному порядку, проміжками в 1 метр, що забезпечувало легкий доступ до будь-якого з них. Піфоси закопували в землю на половину на дві третини висоти або по вінця, що сприяло приготуванню високоякісного вина. Якщо посудину закопували повністю, то над пробкою, замазаною товстим шаром глини ще клали шар землі та сіна, які запобігали впливу сонячних променів та атмосферних опадів [5, с. 61].

Античні піфоси мали різні параметри та форму, відрізнялись один від одного складом глиняного тіста та структурою. Діаметр горловини визначав призначення піфосів: посудини з великим діаметром горла (до 1,30 м) використовувались для первинного збору або переливу суслу, а піфоси з горлом невеликих та середніх розмірів (до 0,50-0,60 м) в більшості використовувались для приготування та зберігання вина. Найкращими вважались піфоси опуклі в середній частині з широким горлом. Саме такий піфос представлений по центру залу експозиції. Піфос червоноглиняний (БЗ- 1845, об'єм 1365 літрів, заввишки 1460 мм, діаметр тулуба 1150 мм, діаметр горла 700 мм) з розкопок Ольвії: великий, широкогорлий, товстостінний, з масивними напіввідбитими, плоскими вінцями, короткою шийкою та округлим корпусом, що звужується до конусоподібної напіввідбитої ніжки. На плічках збереглися рештки рельєфних смуг. Аналогічні були знайдені під час розкопок поселення біля с. Володимирівка (Крим) та датуються II ст. до н. е. – II ст. н. е. [13, с. 102] (рис. 2). Давні винороби віддавали перевагу невеликим та середнім піфосам, тому що у великих посудинах гірше відбувалось бродіння, менші ж сприяли збереженню та гарній якості вина. Найчастіше їх ємність не перевищувала 600-800 літрів. Перед закопуванням піфосів у землю вони повинні були додатково оброблятися. Спочатку внутрішню поверхню покривали гідроізолюючою сумішшю з метою закриття пор у глині – воском, дьогтем, тваринним жиром (свіжим салом). У «Геопоніках» рекомендувалось піфоси просушувати на сонці та за 20 днів до заливання осмолити. У грецькому виноробстві осмалювання слугувало не тільки для герметизації посудин, а й для ароматизації, вина, надання йому густоти, екстравагантності, міцності та лікувальних якостей. Смолу спеціально очищували, уварюючи на повільному вогні, відділяючи осад. Часто готували різноманітні суміші, додаючи в смолу в різних пропорціях духмяні трави, ладан, товчене насіння, які надають аромат, міцність та густину. Іноді додавали старе вино, віск, який надавав вину терпкий смак та більшу міцність. Піфоси осмолювали раз на рік, щоб вино не прокисало або з стінок не сходила смола [3, с. 28].

Після осмолювання посудин перед вливанням суслу потрібно було обмазати горло та покришку рідкою смолою, змішаною з кип'яченою морською водою, ймовірно, це було необхідно для знищення шкідливих організмів. Після використання піфоси ретельно мили та вичищали. Також для зберігання вина використовували дерев'яну тару (корита, чани, діжки, бочонки та бочки), яка була поширена по всій території Північного Причорномор'я.

Перевозилось вино в амфорах – спеціальних посудинах для зберігання й транспортування продуктів харчування: вина, олії, борошна, морепродуктів. Амфори мали великі переваги перед іншими видами транспортної винної тари: вони зручні для переноски у двох, перевозки на возах або на в'ючних тваринах. На кораблях амфори складали таким чином, щоб вони не метлялись та не билися. Амфори щільно укладали гострими частинами до низу, одна біля одної у трюмі кораблів, іноді підвішували за ручки. Загострена нижня частина амфор сприяла відкладанню осаду у вузькій донній частині, де він злежувався, ущільнювався та при перенесенні або хвилюванні на морі майже не каламутився. З амфор було зручно переливати вино, взявши за ручки та денце, не збовтуючи при цьому осаду. Амфори закривалися заглушками з пробкового дерева, або заливалися гіпсом, глиною, смолою. Завдяки витягнутому горлу над поверхнею вина залишалась дуже невелика кількість повітря, що захищала від плісняви, оцтового скисання та інших хвороб вина. Дві зв'язані між собою амфори зручно укладались на спині коня, віслюка та мула. На території Північного Причорномор'я знайдено багато амфор з Греції, островів Хіосу, Родосу, Фасосу, міст Гераклеї, Синопи, що свідчить про велику кількість імпортованого вина. До Чорного моря вина транспортувалися водним шляхом, а потім сушею в глибину материка [6, с. 18].

Кожний центр виробництва вина виготовляв свою тару – амфори за певним зразком. Деякі центри на ручках й горлах амфор ставили свої клейма. Так у вітрині ручки амфор з клеймами Синопи, Родоса. Написи на клеймах можуть означати імена господарів гончарних майстерень, центр виготовлення, рік та сорт вина, астиномів, що контролювали продукцію. Інколи на амфорах також робились позначки фарбою (т. з. «діпінті»), що фіксували вміст, ціну, кількість, навіть якість товару. В амфорах вміщувалось від 2 до 60 літрів вина. В експозиції представлено амфору, яка за морфологічними ознаками, типом та формою можливо походить з острова Хіос. Амфора червоноглиняна (Б8-5, довжина загальна 820 мм, довжина тулова – 580 мм, довжина ручок 150 мм, діаметр вінець 140 мм) з розкопок Ольвії. Вінця масивні, еліпсоподібні в перетині, горло пухке, невелике, з врізною підсічкою. Ручки невеликі, овальні в перетині. Тулуб опуклий, конусоподібно звужується до невисокої циліндричної ніжки, яка завершується заокругленою підшовою з дуже глибокою конічною ямкою. Аналогічні амфори були знайдені у Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї та датуються V ст. до н. е. [16, с. 14, рис. 76,77] (рис. 3,1).

Для транспортування вина також використовували дерев'яні бочки різних типів та розмірів, шкіряні бурдюки. Найбільш давнім та простим видом тари, який використовувався для зібрання та переливання виноградного соку були чашоподібні посудини – лутерії, які могли використовуватися як під злив у виноробні, так і для переливу в інші ємності. В експозиції представлено лутерій червоноглиняний (Б3-1072, діаметр вінець 170 мм., діаметр денця – 130 мм) з розкопок Ольвії у вигляді низької плоскодонної чаші з широкими, відігнутими назовні, трикутними у перетині вінцями. Чаша глибока, товстостінна, на невеликому кільцевому піддоні. На рельєфних горизонтальних вінцях збереглися ручки-наліпи та злив. Ручки виконані у формі виступів з пальцевими вдавленнями. Злив вузький, жолобчастий, прямокутний в перетині. Аналогічні були знайдені в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї та датуються III-II ст. до н. е. [9, с. 159, рис. 11] (рис. 3, 2).

Вино перед розливом у чаші розводилось з водою в спеціальних посудинах – кратерах. У кратерах греки змішували вино з водою, запиваючи цим напоєм їжу. Греки змішували вино і воду у співвідношенні – 1 до 8 для хворих дітей, 1 до 5 для жінок, 1 до 3 для чоловіків, називаючи скіфів, які взагалі не змішували вина з водою, дикими або варварами. У залі можна побачити кратер з червонофігурним зображенням свята Діоніса, бога виноградарства та виноробства (Б7057, заввишки 420 мм, діаметр вінець 368 мм, діаметр ніжки 145 мм), місце знахідки невідоме. Вінця масивні, пліско зрізані, у вигляді навислого бортика з закраїнами. Плоскі вінця зверху прикрашені поясом бутонів лотосу. На бортику вінець зберігся подвоєний орнамент у вигляді листя плюща. Ручки у вигляді масивних здвоєних колон, з одного боку тримаються на плічках, з іншого плоско зрізані разом з вінцями, у місці кріплення незначні потовщення, на ручках профільовані виступи прямокутної форми, на яких зображена багатопелюсткова пальметка. Горло коротке, широке, циліндричної форми, горло та вінця прикрашені поясом бутонів лотосу. На плічках та в нижній частині тулуба зберігся паличковий орнамент. Горло різко переходить у товстостінний конусоподібної форми тулуб з опуклими стінками, який поступово переходить у широкий масивний профільований піддон. На стінці тулуба зображений почет Діоніса навколо Папосилена, «батька сатирів». На його плечі накинута шкіра пантери, священної тварини Діоніса, яка була атрибутом його супутників – сатирів. На зображенні Папосилена оточують сатири та менади з шишкою. Малюнок зроблений дуже охайно. Аналогічні кратери виготовляли в гончарних майстернях Греції у V ст. до н. е. На думку дослідниці Н. О. Передельської цей кратер відноситься до типу «Майстра Пенелопи» та датується серединою V ст. до н. е. (440-430 рр. до н. е.) [14, с. 122; 15, с. 179] (рис. 4, 1).

Найкращим для черпання вина був кіаф – посудина ковшеподібної форми з довгою ручкою, кіафом можна було переливати вино, не занурюючись у рідину пальцями. Його об'єм був невеликим. В експозиції

представлено кіаф бронзовий (Б8-2, довжина 950 мм, ширина у верхній частині – 6 мм, ширина у нижній частині – 230 мм). Збереглась його основна частина у вигляді вузької пластини, посередині з видовженими виступами у вигляді рівнобедреного трикутника. Ручка зігнута, закінчується видовженою контурною голівкою лебедя. Очі оформлені у вигляді рельєфних крапок. У V-IV ст. до н.е. кіафи з такими ручками були розповсюджені по всій території Північного Причорномор'я. Аналогічні були знайдені поблизу Миколаївки Одеської обл., Андріївки Південної поблизу Керчі та датуються IV-III ст. до н.е. [2, с. 149, табл. XXXVI, (10), VI, (25)] (рис. 4, 2).

Улюбленою посудиною для розливання вина у давніх греків була ойнохоя. Ці застольні кувшини і зараз використовуються в побуті на Кавказі. Ці посудини відрізняються від інших характерними жолобоподібними вінцями, які зроблені таким чином, що одночасно можуть розливати вино у 3 бокали. В експозиції представлено ойнохою чорнолакову (Б7031, заввишки 420 мм, діаметр тулуба – 360 мм, діаметр денця 110 мм) з розкопок Ольвії, великого розміру, з трилопатевиими вінцями. Вінця мають дві округлі бічні жолобчасті лопаті та трохи сплюснену – середню. Ручка овальна в перетині, закріплена на вінцях та середині тулуба. Горло невелике, тулуб округлий. Денце на кільцевому піддоні. Аналогічні посудини були знайдені під час розкопок в Ольвії, Херсонесі та датуються V-IV ст. до н. е. [11, с. 66-67] (рис. 4, 3).

Серед популярних у давніх греків посудин для пиття в експозиції можна побачити кілік чорнолаковий (Б2275, заввишки 86 мм, діаметр вінець – 210 мм, діаметр підставки 155 мм), з округлими стінками, на кільцеподібній підставці. Денце пласке. Ручки круглі в перетині, підняті вище вінець. Лак густий. Ручки всередині, підставка зовні та денце залишені в кольорі глини. Аналогічні кіліки були знайдені у Пантікапеї, Ольвії, Херсонесі та датуються V ст. до н. е. [2, с. 109, табл. XI, (4)] (рис. 4,4).

Як ми бачимо, вино було одним з основних продуктів харчування античного часу, тому роль виноградарства та виноробства в економічному житті античних міст Північного Причорномор'я була дуже великою. Завдяки тісним торгово-економічним контактам греки здійснювали та поширювали сортимент лоз, збагачували свої агрономічні знання, відбираючи на вирощування виноград з відмінними смаковими костями та вмістом цукру. Величезним власним досвідом греки надавали своїм винам специфічні особливості – високу міцність, цукровість, лікерну консистенцію, для підсилення яких греки використовували спеціальні прийоми.

Грецькі автори, описуючи різні вина називали чорне, біле, жовте та червоне. Ймовірно, греки більш вшановували червоні вина, про що може свідчити давньогрецький термін, що означає колір вина «червоногарячий». Тому і вирощували відповідні сорти винограду. У процесі виготовлення вина перед виноробами виникало багато труднощів. Головною проблемою було створення стійких, витриманих вин. Тому, для надання вину більшої стійкості греки додавали камеді, мармуру, морської води, каніфолі, вапна, гіпсу, які додавались у сусло. Крім того, використовувались кухонна сіль, попіл від паління виноградної лози, жолуді, біла глина, оливкова олія, гіркий та солодкий мигдаль, родзинки, кедрові горішки, насіння кропу, горохове борошно, молоко.

Для отримання солодкого вина винороби намагалися стримати процеси бродіння, розміщуючи молоде вино в прохолоді з мінімальним доступом повітря або настоювати вино на родзинках з додаванням меду їжі [10, с. 101].

Для гарного кольору додавали шафран, для міцності – ладан, для надання вину духмяності та приємного смаку – ароматичні смоли, які везли з Єгипту, Аравії, Індії. Це надавало вино особливий «букет». Деякі з цих добавок використовують і в сучасному виноробстві.

Греки вміли робити вина і більш міцними і менш міцними, знали способи їх нагрівання та охолодження. Саме тому грецькі вина славились в античному світі та були значним предметом експорту вже на початку н. е. Для підрахування врожайності виноградників та отримання кількості вина дослідник В. Ф. Гайдукевич намагався провести розрахунки після відкриття при одній із херсонеських виноробень винного складу з 25 піфосів, для яких влаштовано вирубки в скелі. Кожний із піфосів вмщував в середньому близько 500 літрів, а місткість всієї тари становила приблизно 12-13 тис. літрів. Таку кількість вина міг дати виноградник в 4-6 га, враховуючи, що кожен гектар виноградника при середньому урожаї давав тоді 80-120 амфор (2100-3100 літрів вина) [8, с. 178; 6, с. 27].

У Херсонесі, та особливо на Боспорі, виноградарство та виноробство на початку н. е. досягло такого розвитку, що вони стали експортерами вин місцевого виробництва. Тут виноробство набуло характер високорозвиненого товарного виробництва. Це, можливо, було пов'язане з рядом причин, зокрема:

- розвитку виноградарства та виноробства сприяли зміни клімату. На зміну пануючому вологому у III ст. до н. е. встановлюється сухий спекотний клімат;
- збільшення кількості населення на Боспору та у Херсонесі;
- збільшення попиту на вино на території Північного Причорномор'я та за його межами.

Отже, виноградарство та виноробство відігравало важливу роль і було вагомою галуззю економіки античних міст Північного Причорномор'я. Вино було значним предметом експорту, прославило античні міста-держави на весь античний світ, що сприяло зростанню зовнішньої торгівлі та економічних зв'язків Північного Причорномор'я з Грецією, Італією, Малою Азією, країнами Середземномор'я.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологія Української РСР. – Київ. – 1977. – Т. II. – 502 с.
2. Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. – М., 1984. – 391 с.
3. Бутягин А.М. История и археология древнего Мирмекия / А.М. Бутягин, Ю. А. Виноградов // Мирмекий в свете новых археологических исследований. – СПб, 2006. – С. 22-49.
4. Виноградарство и виноделие. – М., 1976. – 317 с.
5. Винокуров Н.И. Агротехника древнего виноделия в Северном Причерноморье/ Н.И. Винокуров // Боспорские исследования. – Керчь, 2005. – Вып. IX. – С. 46-67.
6. Винокуров Н.И. Античная виноторговля в Северном Причерноморье / Н.И. Винокуров // Боспорские исследования. – СПб, 2003. – Вып. III. – С. 16-29.
7. Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора / Н.И. Винокуров. – М. – 1999. – 191 с.
8. Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий / В.Ф. Гайдукевич. – Л., 1987. – 286 с.
9. Зеест И.Б. Типы толстостенной керамики из Пантикапея / И.Б. Зеест, И.Д. Марченко // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1962. – С. 143-159.
10. Кадеев В.И. Херсонес таврический. Быт и культура / В.И. Кадеев. – Х. – 1996. – 231 с.
11. Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н. е. / Ю.І. Козуб. – Київ, 1974. – 181 с.
12. Крапивина В.В. Винодельни первых веков н.э. в Ольвии / В.В. Крапивина, А.И. Кудренко // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. – Киев, – 1986. – С. 18-27.
13. Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. – Киев, 1987. – 189 с.
14. Передельская Н.А. Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже / Н.А. Передельская. – 1967. – 191 с.
15. Скржинская М.В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М.В. Скржинская. – Киев, 2010. – 324 с.
16. Туровский Е.Я. Древние амфоры в Северном Причерноморье / Е.Я. Туровский, М.Ю. Николаенко. – Киев, 2001. – 236 с.

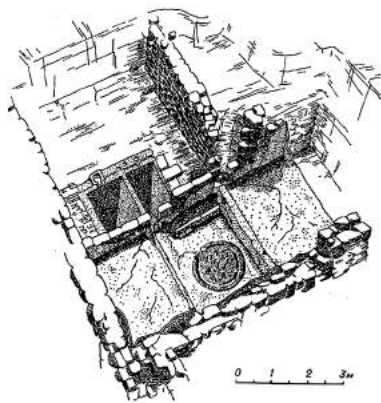

Рис. 1. Виноробня в Мірмеції.

Рис. 2. Піфос з розкопок Ольвії в експозиції НМІУ.

Рис. 3. Посуд з розкопок Ольвії: 1 – амфора; 2 – лутерій.

Рис. 4. Столовий посуд і приладдя з розкопок Ольвії: 1 – кратер; 2 – кіаф; 3 – ойнохоя; 4 – кілік.

КЛЕЙМО НА РУЧЦІ АНТИЧНОЇ АМФОРИ ІЗ ВЕРХНЬОГО ПОПРУТТЯ

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (с. Жилівка Чернівецької обл.) зафіксовано нову знахідку фрагментованої амфорної тари з клеймом на ручці. Це фабрикантське клеймо Херсонеса Таврійського, яке датується кінцем IV – першою третьою III ст. до н.е. Воно належить фабриканту Ктесію, ймовірно, батьку відомого громадсько-політичного діяча Агасикла. Визначення місцевого етнокультурного середовища зазначеного часу вимагає подальших досліджень.

Ключові слова: клеймо, амфора, керамічна епіграфіка, Верхнє Попруття, Херсонес Таврійський, Ктесій.

Керамічні клейма – важлива категорія історичних джерел епохи античності. Вони, як доволі масовий і водночас інформативний матеріал, уже традиційно слугують хорошим хронологічним індикатором для датування археологічних старожитностей, а також використовуються для вивчення низки аспектів соціально-економічного характеру. Узагальненням та аналізом виявлених протягом десятиліть клейм займалися Б.М. Граков [37], Р.Б. Ахмеров [1; 2], Д.Б. Шелов [35; 36], І.Б. Брашинський [7], В.І. Цехмістренко [33], Ю.С. Бадалянец [3-5] та багато ін. Особливо варто виділити праці В. І. Каца, який детально розглядає особливості методики роботи з клеймами, розробив їх класифікацію, охарактеризував керамічну епіграфіку основних виробничих центрів класичного й елліністичного періодів, особливо Херсонеса Таврійського [16-18].

Кількість продукції із клеймами різних античних гончарних осередків обчислюється сотнями й тисячами, у той час як для «варварської периферії» вони є доволі рідкісними знахідками. У басейні Верхнього Пруту, наприклад, зафіксовано два випадки. На поселенні лукашівської культури Круглик виявлено фрагмент ручки амфори з клеймом, яке віднесено до третьої хронологічної групи херсонеських астиномних клейм за класифікацією Р. Б. Ахмерова і датовано, відповідно, кінцем III – початком II ст. до н. е. [27, с. 74; 28, с. 40-41; 9, с. 25, рис. 4, 1; 38, с. 108; 11, с. 48]. Однак, за прорисовкою знахідки [9, с. 25, рис. 4, 1], наявне в родовому відмінку закінчення (-ου), властиве для характерної форми αστυνομοῦ, трапляється й на немагістратських клеймах Херсонеса [16, табл. CIV, 2a-30, 3-4; CIX, A-57] і надійним хронологічним індикатором виступати не може. Друге клеймо – прямокутне з літерами «AM» – зафіксовано на горловині світлоглиняної амфори пізньоримського часу [23, с. 141, рис. 1, 12].

Новий зразок керамічної епіграфіки трапився в с. Жилівка Новоселицького р-ну Чернівецької обл. Його виявив східніше населеного пункту, в уроч. Гряда місцевий житель, краєзнавець Борис Захарович Скицько, який люб'язно передав знахідку для опрацювання й подальшого поповнення державного музейного фонду. Підйомний матеріал представлений фрагментом горловини (шийки) амфори з верхньою частиною ручки з приліпом (рис. 1). Внутрішній діаметр шийки на даній ділянці становив орієнтовно 10 см; товщина стінок уламка – від 0,6 см; розміри овальної у профілі ручки – 3,8×2,3 см. Щільне, однорідне, добре випалене керамічне тісто червоноглиняної посудини містить домішку кварцового піску, а також поодинокі дрібні вапнисті вclusions й чорні гострокутні зерна (піроксен?). Зовнішня поверхня покрита світлим ангобом.

На згині ручки відтиснуте плоске підпрямокутне клеймо-монограма порівняно хорошої якості та збереженості (3,8×2,3 см), виконане грецьким маюскульним письмом – «КТН» (рис.1). Воно характерне для амфорної тари елліністичного Херсонеса й, за класифікацією В. І. Каца, відноситься до типу А, варіантів 1-3, які містять перші 2-3 літери імені. Вони співвідносяться з магістратами останніх двох підгруп I хронологічної групи та перших двох підгруп II хронологічної групи і датуються в переважній більшості першою половиною III ст. до н. е. [16, с. 77-79, табл. 5]. Це немагістратське або ж фабрикантське клеймо, яке носить приватновласницький характер і могло належати власнику керамічної майстерні, ергастеріарху чи безпосередньому виробнику – гончару-керамевсу. Аналогічний рідкісний відтиск (рис. 2, 1) синхронізовано з хронологічними групами 1В, 2А, що, за модифікованою системою того ж дослідника, в абсолютних датах відповідає близько 305-273 рр. до н.е. [16, с. 121-122, табл. СIII: 2А-21, 1; 17, с. 326, табл. 20; 18, с. 92, табл. VI]. Не суперечить такій хронології клейма й типологія посудин. Починаючи з кінця IV – початку III ст. до н. е. обов'язковою ознакою херсонеських амфор стає ангоб, також присутній

на знахідці з Жилівки. На цей же період припадає найбільш інтенсивне виготовлення амфорної тари в Херсонесі, що збігається в часі із значним експортом вина та максимальним піднесенням економіки [20, с. 75, 94]. На цьому ж хронологічному етапі (305-271 рр. до н. е.), а особливо в 90-х – на початку 80-х рр. III ст. до н. е., спостерігається пік імпорту херсонеської продукції в амфорній тарі з клеймами на територію Подністрів'я [18, с. 92-94, табл. VII, рис. 5].

В ономастиконі Херсонеса Таврійського відомий лише один варіант імені для даного скорочення – ΚΤΗΣΙΑΣ, яке згадується двічі. Ймовірно, воно носило теофорний характер і було пов'язане із Зевсом Ктесієм, покровителем власності, культ якого простежується і в античному Херсонесі [34, с. 485]. Це ім'я фігурує на мармуровій вставці надгробку Ктесія, сина Гераклея (Κτη[σίας] Ηρακλέου), яка датується II ст. до н. е. [13, с. 155; 32, с. 47]. Інша згадка, яка синхронізується із датуванням клейма із Жилівки, присутня на мармуровому постаменті статуї Агасикла, сина Ктесія (Αγασικλής Κτη[σίας]) (IOSPE, I, № 418) (рис. 2, 2). Агасикл – відомий політичний і громадський діяч, який обіймав посади стратега, жерця, гімнасіарха, агоранома. Також висловлювалися думки, що цей же Агасикл був монетним магістратом і астиномом [13, с. 138; 39, с. 182; 31, с. 343-344]. Громада Херсонеса відзначила його заслуги у восьми різьблених вінках з плюща і лавра, де, крім переліченого, йдеться теж і про екстраординарні обов'язки: «провів границю виноградної області на рівнині», «подав декрет про гарнізон і встановив його», «звів стіну» [14, с. 90]. Виходячи з даних палеографії, датування інших епіграфічних і нумізматичних пам'яток, соціально-економічної та військово-політичної ситуації в Херсонесі, цей почесний напис датують здебільшого в межах рубежу IV-III – першої третини III ст. до н. е. [8, с. 335; 39, с. 180-184; 14, с. 89-90]. З огляду на досить вузьку хронологію епіграфічної знахідки із Жилівки, аналогічного клейма та почесного напису з Херсонеса, є підстави висловити обережне припущення, що Ктесій, батько відомого Агасикла, наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. володів гончарною майстернею, амфору тару якої маркував клеймом із характерним скороченням власного імені «ΚΤΗ».

Запропоноване співставлення Ктесія-фабриканта й Ктесія, батька Агасикла, опосередковано підтверджується ще однією херсонеською знахідкою. Так, із території некрополю походить аттична чорнолакова тарілка з кільцевим піддоном, датована за аналогіями третьою – останньою чвертю IV ст. до н. е. [32, с. 47]. На дні посудини нанесено кілька графіті, зокрема «ΚΤΗ» й «ΑΓ» (рис. 2, 3). На думку Є. Я. Туровського та С. Г. Дем'янчука, вони належали власникам тарілки – тому ж Ктесію і його сину Агасиклу [32, с. 47; 30, с. 53]. З центрального району Херсонеса відоме також фрагментоване денце чорнолакової чаші середини IV ст. до н. е. з графіті «ΚΤΗ» ззовні [12, с. 84, № 1071; 34, с. 385]. Ще одна чорнолакова посудина із графіті «ΚΤΗ» на денці (рис. 2, 4) виявлена серед решток затонулого поблизу о. Левка торгового судна «Зміїний-Патрокл», яке датується третьою чвертю IV ст. до н. е. [26, 77-78, 82, 84, рис. 6, 1]. Ці ж три літери, які, очевидно, є скороченим іменем майстра, зафіксовано на додатковому клеймі родоської амфори з Ольвії (IOSPE, III, Д-745 (Ольвія, 1973, № 41)). Вони супроводжували клеймо фабриканта Амінти з емблемою «вінок» [4, с. 121, 127]. За Г. Фінкільштейном, його діяльність синхронізується з магістратами III/IV хронологічної групи, тобто в межах 198-146 рр. до н. е. [17, прил. III, с. 420-422].

Проблематично визначити місцеве етнокультурне середовище, елементом матеріальної культури якого стала імпортна амфора з клеймом. Доба раннього заліза у Верхньому Попрутті та Середньому Подністрів'ї, зокрема друга половина I тис. до н. е., представлена пам'ятками західноподільської групи скіфського часу та лукашівської культури. Їх старожитності вивчаються більше століття, що дозволило сформувати значну джерельну базу. Проте багато питань продовжують залишатися нез'ясованими та дискусійними. Це стосується, приміром, значного хронологічного розриву між датуванням двох спільнот, оскільки пам'ятки західноподільської групи традиційно датують не пізніше початку V ст. до н. е. [25, с. 422-423; 6, с. 306, рис. 155], а лукашівської – не раніше кінця III ст. до н. е. [24, с. 90-93], що породжує «хіатус», «вакуум» у минулому регіону на зразок «кризи» III ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї загалом. Хоча достовірних пам'яток IV-III ст. до н. е. в регіоні невідомо, проте окремі знахідки цього хронологічного відрізка зафіксовані. Це, наприклад, македонські тетрадрахми Філіпа II й Олександра III та їх наслідування [22, с. 41], а також Хотинський скарб скіфських і кельтських бронзових речей [15]. Якщо вік монетних знахідок і скарбових металевих комплексів можна підвищити та пов'язати їх тим самим з впливом кельтів чи з старожитностями лукашівської культури*, то омолоджувати керамічний матеріал немає підстав. Термін використання переважної більшості амфор був доволі коротким. Для окремих фабрикантських клейм виправданий діапазон датування становить 20-25 років, а скорочені імена й монограми датуються переважно з точністю в чверть-півстоліття [17, с. 337-338]. Можливо, херсонеська амфора з клеймом потрапила в ре-

* Поселення лукашівської культури відоме за 1 км на північний захід від населеного пункту, на лівому березі Глибокого яру, в уроч. Гропи [28, с. 147-148; 11, с. 51, рис. 1, 5].

гіон за посередництва гето-фракійських племен. Майже на кожному з їхніх поселень IV-III ст. до н. е., які відомі південніше на території Молдови, зафіксовано знахідки амфорної тари [21, с. 84-88, 188, карта 3]. У межах Нижнього Придністров'я, наприклад, зафіксовано 30 херсонеських клейм на 6 пам'ятках, з яких виділено 19 магістратських і 5 фабрикантських відтисків [18, с. 92].

Отже, нововиявлений зразок керамічної епіграфіки з Жилівки у Верхньому Попрутті відноситься до амфорних клейм Херсонеса Таврійського і датується кінцем IV – першою третиною III ст. до н. е. Воно належить фабриканту Ктесію, ймовірно, батьку відомого громадсько-політичного діяча Агасикла. Можливо, подальші розвідкові дослідження даного місцезнаходження дозволять порушити питання й щодо місцевого етнокультурного середовища зазначеного часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Ахмеров Р.Б. Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса / Р.Б. Ахмеров // ВДИ. – 1949. – № 4. – С. 99-123.
2. Ахмеров Р.Б. О клеймах керамических мастеров эллинистического Херсонеса / Р.Б. Ахмеров // ВДИ. – 1951. – № 3. – С. 77-84.
3. Бадальянц Ю.С. Дополнительные и «курсивные» клейма на амфорах эллинистического Родоса / Ю.С. Бадальянц // ВДИ. – 1974. – № 4. – С. 48-64.
4. Бадальянц Ю.С. Дифференты родосских амфорных клейм / Ю.С. Бадальянц // ВДИ. – 1992. – № 3. – С. 119-130.
5. Бадальянц Ю.С. Эллинистический Родос. Керамические клейма IOSPE III как исторический источник. Анализ, проблемы, решения / Ю.С. Бадальянц. – М.: Горизонт, 2000. – 342 с.
6. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза / М. Бандрівський. – Львів, 2014. – 574 с.
7. Брашинский И. Б. Успехи керамической эпиграфики / И. Б. Брашинский // СА. – 1961. – № 2. – С. 293-306.
8. Виноградов Ю.Г. Образование территориального Херсонесского государства / Ю.Г. Виноградов, А.Н. Щеглов // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М.: Наука, 1990. – С. 310-371.
9. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. / І.С. Винокур – Київ: Наукова думка, 1972. – 180 с.
10. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіом, 2000. – 376 с.
11. Винокур І.С. Сармати у Прикарпатті / І.С. Винокур // Археологічні студії. – 2000. – Вип. 1. – С. 50-57.
12. Граффити античного Херсонеса / отв. ред. Е.И. Соломоник. – Киев: Наукова думка, 1978. – 171 с.
13. Даниленко В.Н. Просопография Херсонеса IV-II вв. до н. э. (по эпиграфическим и нумизматическим данным Сев. Причерноморья) / В.Н. Даниленко // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1966. – Вып. 4. – С. 136-176.
14. Зубарь В.М. Еще раз по поводу интерпретации надписи в честь Агасикла, сына Ктесия (IOSPE I², № 418) / В.М. Зубарь // ВДИ. – 2004. – № 3. – С. 89-99.
15. Ільків М. Хотинський скарб бронзових речей латенської доби / М. Ільків // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2015. – С. 6-11.
16. Кац В.И. Керамические клейма Херсонеса Таврического / В.И. Кац. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 234 с.
17. Кац В.И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) / В.И. Кац // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2007. – Вып. XVIII. – 480 с.
18. Кац В.И. Амфорные клейма из Поднепровья // Древности Северного Причерноморья III-II вв. до н. э. / В.И. Кац – Тирасполь: Приднестр. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко, 2012. – С. 87-95.
19. Михлин Б.Ю. К изучению херсонесских керамических клейм / Б.Ю. Михлин // ВДИ. – 1979. – № 2. – С. 139-159.
20. Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV-II вв. до н. э. Опыт системного анализа / С.Ю. Монахов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 178 с.
21. Никулицэ И.Т. Северные фракийцы в VI-I вв. до н. э. / И.Т. Никулицэ – Кишинев: Штиинца, 1987. – 270 с.
22. Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 248 с.
23. Пивоваров С.В. Предмети пізньоантичного імпорту в старожитностях Буковини у першій половині I тис. н. е. / С.В. Пивоваров // АДГУ. – 2010. – Вип. 2: Археологія Правобережної України. – С. 140-145.

24. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. // Археология СССР. – М.: Наука, 1993. – Т. 14. – 327 с.
25. Смирнова Г.И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века / Г.И. Смирнова // *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Ksiega poswiecona pamieci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. – Krakow, 2004. – С. 409-429.
26. Терещенко О.І. Античне торгівельне судно «Зміїний-Патрокл» (склад продукції) / О.І. Терещенко // Археологія. – 2013. – № 3. – С. 69-85.
27. Тимошук Б.А. Памятники эпохи полей погребений на Буковине / Б.А. Тимошук. И. С. Винокур // КСИА. – 1962. – Вып. 90. – С. 73-76.
28. Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська / Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
29. Тимошук Б.О. Чернівецька область / Б.О. Тимошук // Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1974. – С. 109-171.
30. Туровский Е.О. Херсонесе и его гражданине / Е.О. Туровский // Мир древности. – 2006. – № 1. – С. 48-53.
31. Туровский Е.Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения / Е.Я. Туровский // АМА. – 2015. – Вып. 17. – С. 342-351.
32. Туровский Е.Я. «Автограф» Херсонесита Агасикла, сына Ктесия? / Е.Я. Туровский, С.Г. Демянчук // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1999. – С. 47.
33. Цехмистренко В.И. Заметки о синопских клеймах / В.И. Цехмистренко // СА. – 1971. – № 3. – С. 67-75.
34. Шевченко Т.М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса / Т.М. Шевченко. – Київ: ІА НАНУ, 2011. – 512 с.
35. Шелов Д.Б. Керамические клейма из раскопок Фанагории / Д.Б. Шелов // МИА. – 1956. – № 57: Фанагория. – С. 128-153.
36. Шелов Д.Б. Керамические клейма из Танаиса III-I вв. до н. э. / Д.Б. Шелов – М.: Наука, 1975. – 168 с.
37. Шелов Д.Б. Б.Н. Граков и развитие античной эпиграфики в СССР / Д. Б. Шелов, Ю. Г. Виноградов // Граков Б.Н. Ранний железный век. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 205-213.
38. Щукин М. На рубеже эр / М. Щукин. – СПб: Фарн, 1994. – 324 с.
39. Яйленко В.П. Некоторые вопросы интерпретации херсонесской присяги и почетной надписи Агасикла / В.П. Яйленко // Проблемы истории, филологии, культуры. – М.; Магнитогорск, 2001. – Вып. X. – С. 175-188.

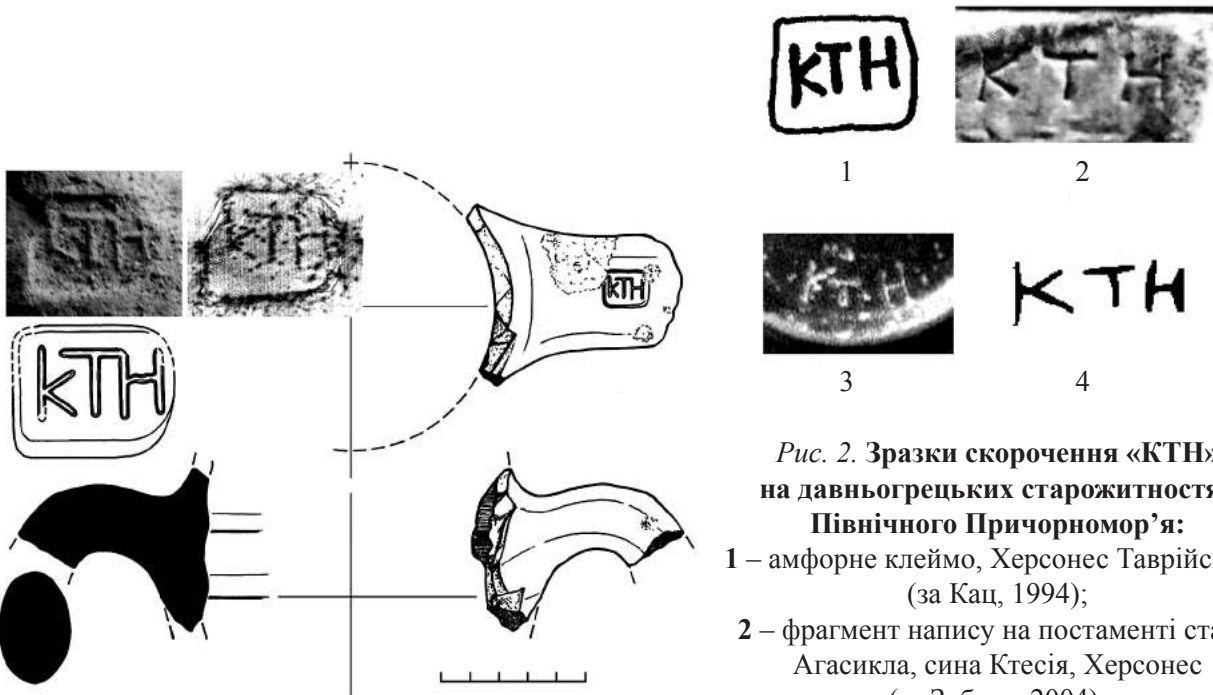

Рис. 1. Фрагмент амфори з клеймом із Жилівки.

Рис. 2. Зразки скорочення «КТН» на давньогрецьких старожитностях Північного Причорномор'я:
 1 – амфорне клеймо, Херсонес Таврійський (за Кац, 1994);
 2 – фрагмент напису на постаменті статуї Агасикла, сина Ктесія, Херсонес (за Зубарь, 2004);
 3 – графіті на дні тарілки, Херсонес (за Туровский, 2006);
 4 – графіті на денці посудини, затонуле судно біля о. Зміїний (за Терещенко, 2016).

РІЗНОЧАСОВІ СОКИРИ, КЕЛЬТИ І МОЛОТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ З ПРИВАТНИХ ПІДБІРОК КРАЮ

У статті йдеться про один з видів давньої наступальної зброї та господарського інструменту – сокири, їхній підвид сокири-кельти та бойові молоти, що знайдені на території Центрального Поділля, перебувають у приватних підбірках і поки що не введені в науковий обіг. Відтак, відчасти ліквідується інформаційний вакуум і дається старт освоєнню нових джерел, які ігнорувалися радянськими науковцями-попередниками.

Ключові слова: Центральне Поділля, археологія, сокири, сокири-кельти, бойові молоти.

Серед артефактів різних археологічних культур, що представлені на Центральному Поділлі, вагомий відсоток складають сокири, сокири-кельти і бойові молоти. Вони були затребуваними людством з часів палеоліту і мали широкий спектр використання, а саме: у мисливстві, господарстві та військовій справі.

Про знахідки сокир, сокири-кельти і бойових молотів на теренах Центрального Поділля можна знайти відомості в хрестоматійних книгах та статтях дослідників ХІХ – початку ХХ ст. Є. Сіцинського [1], В. Гульдмана [2], М. Орловського [3], Ф. Пулавського [4], і сучасників – І. Винокура [5], А. Гуцала, В. Якубовського [5,6], І. Михальчишина [6] та ін.

Переважає більшість відомих загалом знахідок зберігаються у фондосховищах музеїв Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Кракова, Варшави або в експозиціях районних історичних музеїв. Вони описані, паспортизовані і потенційно захищені від різних ризиків. Чого не скажеш про не менш потужний пласт таких предметів, які представлені у підбірках місцевих колекціонерів старожитностей, шанувальників археологічних артефактів та навіть етноресторанах...

Тому назріла нагальна потреба зібрати відомості про них і зробити їх доступними для наукового середовища. Адже, враховуючи нігілізм чинного законодавства та відсутність належного контролю з боку держави за переміщенням археологічних цінностей, у будь-який момент ці важливі речові пам'ятки минулого можуть зникнути з поля зору науковців, тобто, бути перепроданими, що тепер стало дохідною індустрією для ділків.

Ця стаття стане першою з серії, які готує автор. Зауважимо лише, що ми не беремо до уваги стандартні (типові) вироби, а лише оригінальні та рідкісні для регіону. Їх виявлено на теренах подільської частини Хмельницької області. Далі подаємо опис перших 14 знахідок за хронологією, без вказування (задля безпеки) місця зберігання предмета. При цьому дякую усім добродіям, котрі надали можливість описати знахідки.

І. СОКИРИ

1. Крем'яна сокира-амулет трипільської культури.

Знайдена краєзнавцем Левком Куземським у 70-тих рр. ХХ ст. біля с. Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької обл.

Сокира – долотоподібна, з овалоподібною діркою розмірами 1,7×0,7 см для кріплення, яка розташована на 2/3 довжини від леза. Довжина сокири 11,3 см, ширина «п'ятки» – 1,3 см, леза – 3,3 см. Товщина, відповідно, у районі «п'ятки» – 1,1 см, в районі дірки – 2,7 см. Лезо – округле, «п'ятка» підквадратна – 1,1×1,3 см. Сокира зашліфована на ¼ довжини в районі леза.

Представляє собою виріб, що презентував високу майстерність майстра, адже сокира формувалася довкола природної дірки в шматку сірого з вкрапленнями придністровського кременю. Швидше всього використовувалася як ритуальний амулет.

2. Криволінійна сокира часів пізнього неоліту-ранньої бронзи.

Знайдена у 80-90 рр. ХХ ст. біля смт Вовковинці Деражнянського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки не відомі.

Виготовлена з місцевого сіро-зеленого граніту. Довжина 13,8 см, ширина у найширшому місці 6,4 см, товщина – 2,2 см. Лезо округле, незагостре, як і протилежна – клевцева частина.

Складається враження, що виріб є напівфабрикатом. Можливо, він був відбракованим, оскільки через певні погрешності майстра, який не надто сумлінно готував заготовку верхня частина виробу має завуалью-

вані первинним шліфування сліди прорахунків, а саме: заглибокх вищерблень граніту. Крім того, за формою виріб виявився чимось середнім між сокирою та мотикою для обробітку землі. Втім, цілком можливо, що виріб використовувався лише як клевець. Схожі аналогії існують серед металевих виробів часів бронзи.

3. Борідчата сокира з отвором доби неоліту-ранньої бронзи.

Знайдена у 80-х рр. XX ст. між сс. Рачинці, Держанівка та В. Побійна Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки не відомі.

Виготовлена з чорного граніту. В анфас має форму ромба з обрізаним кінцем тильної частини виробу. Довжина – 17,8 см, ширина (у районі отвору) – 6,0 см. Ширина «п'ятки» – 3,5 см. У профіль: верхня площина – рівна; з тильного боку від «п'ятки» на довжину 7,5 см – з невеликим підйомом до центру виробу; передня має традиційну «борідку» довжиною 10,3 см. Відтак, товщина виробу, відповідно, 3,0-4,2-5,6 см. Традиційно дещо конусний свердлений отвір має діаметр 2,2-2,4 см. Він зміщений на 2/3 довжини виробу від леза до «п'ятки».

Заради кращого пересікання обладунку та шкіри ворога лезо сокири було загострене і заполіроване, але з лівого боку простежується ще ретельніше полірування виробу. Це може свідчити про постійне тертя цього місця об одяг господаря. Тобто, виріб використовувався довго, а боєць пересувався на далекі відстані, часто у швидкому темпі.

На щастя, у процесі використання ця сокира не зламалася, хоча передумови для цього були закладені первинно. Той, хто виготовляв виріб, взяв на заготовку шматок зі стиком двох шарів граніту. Вже при первинному формуванні виробу в цьому місці з'явилися «раковини-вищерблення». Це може свідчити, що конкретною сокирою володіли або бідняк, або раб, життя яких можна було наражати на небезпеку. Всі інші щербини на виробі – сліди потрапляння під землеобробні агрегати XX ст.

4. Провушна сокира пізнього етапу неоліту-ранньої бронзи.

Знайдена у 60-70 р. XX ст. під час знищення колгоспом курганів південніше с.Миньківці Дунаєвського району Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

Артефакт виготовлений з міді. Він має циліндричний обушок та видовжене лезо. Якщо взяти за вертикаль лінію ручки, то верх леза припіднятий відносно верху обушка на 1,3-1,5 см (вигнута спинка), та, відповідно, на 0,5 см вище низу обушка.

Довжина виробу – 12,4 см (обушок – 3,3 см, лезова частина – 9,1 см), висота обушка – 3,8 см, леза – 4,9 см, діаметр отвору – 2,3 см. Лезо сокири округле, гостре. Чітко простежується випуклий валик ліній-з'єднання двох частин глиняної форми виробу, який, однак, після виготовлення була ретельно зачищена майстром. Вага сокири складає 512 грамів.

5. Чекан пізньосередньовічний.

Знайдений наприкінці XX ст. Анатолієм Алєніком та Володимиром Захар'євим на схилі природнього мису – біля городища Жадінь західніше с.Тимків Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

Виготовлений із заліза. Складається з видовженої похиленої вниз лезової частини; муфти для ручки, що укріплена розширеними відклепами-щочками; та виокремленого квадратного немасивного обушка, що кріпиться до муфти квадратною «шийкою» товщиною 1,6×1,7 см.

Довжина артефакту 13,2 см (8,5 см – лезова частина, 3,5 см – муфта для ручки, 1,2 – обушок). Лезо сокирки слабкоокруглене, добре розклепане та загострене. Ширина муфти – 3,0 см, висота – 3,4 см, діаметр отвору для ручки – 2,6 см. Обушок у перерізі округлий, його площадка розміром 2,2×2,3 см сформована дещо недбало, на відміну від інших частин артефакту. Цікаво, що для кращої фіксації ручки в середині муфти коваль спеціально залишив «завусениці», які не дозволяли ручці прокручуватися. Це свідчить про ще одне важливе призначення виробу: використання його як карпатської бартки для подолання пересічної місцевості. Крім того спинка виробу має горбик, що дуже зручно для руки та, у цілому, для опирання на палицю під час ходіння.

6. Сокира пізньосередньовічна.

Знайдена 2014-2015 р. в лісі західніше с. Миньківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

Залізна. Масивна. З витягнутою лезовою частиною. Частково відреставрована: очищено від іржі, заварено тріщину на муфті ручки.

Довжина виробу – 21,0 см, з яких 6,5 см – муфта для ручки.

Лезова частина сокири – вузька, видовжена розмірами: 3,9 см біля з'єднання з муфтою для ручки та 6,0 см – на лезі. Товщина біля з'єднання з муфтою – 2,5 см. Муфта біля з'єднання з клинком має висоту – 4,9 см та в обушній частині – 5,8 см. В середині вона овальна з обрізаним кінцем розмірами 3,6×4,2 см.

Обушна частина – трапецієподібна. Висота – 5,5 см, ширина обуха: зверху – 4,0 см, внизу – 3,0 см, що вказує про спеціально залишений ковалем простір для кращого фіксування ручки в муфті дерев'яним клином. Поверхня «площадки» – рівна.

Схожу сокиру, за інформацією журналіста Дмитра Полоховича, було знайдено на місці козацького табору між смт. Ярмолинці та м. Городок Хмельницької обл. [7].

II. СОКИРИ-КЕЛЬТИ

1. Сокира-кельт гаво-голіградської культури ранньозалізного віку.

Знайдена 2016 р. Віктором Палієм у лісі західніше с. Сприсівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Виготовлена з бронзи. Через корозію втратила вушко та частково знищена в районі втулки. Довжина виробу – 5,5 см: 3,4 см – втулка, 2,1 см – лезова частина. Ширина предмету в районі, де сходяться втулка та лезова частина, 1,9 см, ширина леза – 3 см. Довжина овального заглиблення втулки – бл. 2,2 см, ширина – бл. 1,5 см, глибина втулки – 2,1 см. Під верхом втулки простежуються фрагмент подвійного валика, який опоясує втулку по периметру на рівні верхнього з'єднання вушка з втулкою.

2. Сокира-кельт доби бронзи (транільванський тип).

Знайдена красназцем Сергієм Герасимовим у 80-х рр. XX ст. північніше с. Підлісний Мукарів Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Бронзова. Довжина виробу – 9,8 см, ширина – 3,7 см, (4,7 см – з вушком). Овальна в перерізі втулка має довжину – 3,6 см, ширину – 3,0 см, глибину – 7,6 см. Верх втулки по периметру посилено валиком товщиною 0,5-0,6 см, висотою 0,3 см. На обох частинах артефакту простежуються ребра жорсткості у вигляді валиків шириною 0,3 см і висотою 0,2 см. Два з них, починаючись від протилежних кінців леза опуклого леза, майже сходяться під верхом втулки. Два інші відходять від них у середній частині, за принципом латинської букви «W», відповідно, до вушка та до з'єднання з валиком на верхом втулки і двома боковими частинами виробу.

III. БОЙОВІ МОЛОТИ

1. *Бойовий молот трипільської культури.* Знайдений Володимиром Захар'євим у 2015 р. на поселенні біля с. Грушка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Виріб виготовлений з підкраплеподібної обкатаної гальки твердого темного коричневого пісковика. Довжина молота – 12,8 см, товщина – 5,7 см, ширина в районі плоскої ударної частини – 7,5 см. Передня частина – масивна зі слідами вирівнювання робочої частини розмірами. Тильна частина – клевцеподібна.

Майже посередині виробу простежується ровик для кріплення ручки глибиною 0,3 см і шириною 1,9-2,1 см, що оповиває його по периметру.

На правому, лівому та нижньому боках виробу є сліди заполірування поверхні. Можливо, перед тим як стати бойовим молотом, заготовка використовувалася для інших господарчих потреб. Не виключено і те, що виріб міг бути частиною круподерки, що, за аналогією з первісними механізмами, які використовують сучасні африканські племена, складалася з довгого дерев'яного важеля, каменя-розтирача та дерев'яної ступи. Відтак, виріб потребує аналізу під мікроскопом.

2. Бойовий молот-скіпетр з середньозернистого кварциту доби пізнього енеоліту-бронзи.

Знайдений у 80-тих рр. XX ст. північно-східніше с. Іванківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

В анфас складається з центральної підромбічної частини з підконічним отвором для ручки діаметром 1,8-2,0 см та двох підконусних завершень, що поєднані між собою і «переростають» одне в інше.

У профіль центральна частина плоска, завершення – конусоподібні. Довжина – 12,8 см, ширина (у районі отвору для ручки та на завершеннях) – 5,0 см, товщина в приотворовій частині – 3,5 см, на завершеннях – 5,0 см. Робочі частини завершень – плоскі, діаметром 5 см кожна.

3. Бойовий молот-клевець.

Знайдено у 70-х рр. XX ст. біля с. Залісці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Виготовлений з окам'янілості – давнього видовженого моллюска, один з кінців якого підтесаний для площадки молотка, діаметром 1,5 см. Інший кінець від природи загострений і прилягаюча до нього частина виробу дещо граційніша протилежного. Має природну (не очищену від вапнякового напливу) поверхню.

Довжина – 14,6 см, ширина – 4,0 см, товщина біля ударної площадки – 1,5 см, в районі отвору для ручки – 3,6 см.

Отвір для ручки має діаметр 1,3-1,4 см. Він дещо зміщений від середини в бік клевця, що вказує на первинне призначення виробу як молотка.

4. Заготовка бойового молота.

Знайдено Левком Куземським у 70-х рр. XX ст. біля с. Маліївці Дунаєвцького р-ну Хмельницької обл. Виготовлена з крупнозернистого сіро-жовтуватого граніту. За формою є овалом зі зрізаними кінцями. Довжина – 12,0 см, ширина – 7,0 см. Товщина 3,9-5,1 см.

Добре сформована одна з ударних (вертикальних) площин, судячи з розташування місця, де мав би отвір для ручки, який намічений на одній з горизонтальних площин, була б тильною. Ця ударна площа овальна, висотою 3,6 см та шириною 4,2 см. Протилежна, можливо, мала бути такою ж, але овал був би зміщений на 90°. Тобто не вертикальною, а горизонтальною. Швидше всього під час підготовки цієї площини майстер невдало стукнув інструментом об камінь і сколов занадто багато сировини, тому заготовку відбракували. Відтак її стали використовувати як шліфувальний камінь. Для зручності утримування його в руці було зроблено два (по одному з кожного боку) додаткових сколи, які в процесі використання дещо заплізувалися.

Нижня частина артефакту має рівну площадку зі слідами довготривалого використання як каменя для полірування гранітних сокир. Міг він служити і вантажем для притискання кістяного свердла при свердлінні отвору в тих же сокирах. Точнішу інтерпретацію можна зробити під час детального вивчення предмету під мікроскопом.

Для повноти картини пригадаємо і втрачені для експонування давні сокири.

1. Сокира-тесло з отвором трипільського часу.

Знайдено на плато правого берега р.Смотрич у районі вул. Чайковського, що в західній частині м. Городок Хмельницької обл.

Мідний виріб сформований відповідно стандартів для виробів такого типу. Довжина виробу була 21,5 см, ширина в районі отвору для дерев'яної ручки 5,5 см. Діаметр останнього складав 3,0 см. У вертикальному перерізі виріб підовальний. Лезо сокири зміщене на 1,5 см вниз від горизонталі, лезо тесла – на стільки ж.

У горизонтальному перетині передня частина виробу має клинцеподібну форму, звужуючись до кінця. Тильна навпаки нагадує пташиний хвіст – вужча від середини виробу (2,8 см) і ширша зовні (4,5 см). Зміцнений своєрідними ребрами жорсткості, оскільки середина його тіла на 0,2 см тонша, аніж боки.

Руків'я ховалося в імпровізовану втулку аж на 3,5 см, за рахунок трикутних «щік» на муфті, тоді як основна товщина виробу складає всього бл. 2,0 см.

Отвір для ручки на 1,0 см зміщений від центру виробу в бік поперечного леза (тесло), тому тильна частина, відповідно, коротша тієї, де лезо розташоване вертикально (сокира). Лезо тесла мало довжину – 4,5 см, лезо сокири, відповідно, 3,3 см. Вони овальні.

Функціональне призначення виробу було подвійним: він міг використовуватися як зброя, і як господарчий деревообробний інструмент. Обидва леза виробу були підготовлені до роботи в давнину і залишилися досить гострими, незважаючи на те, що відтоді минуло понад 5 тис. років, а тесло в районі леза ще й частково розковане.

Артефакт проданий колекціонерам за межі області.

2. Провушна сокира пізнього енеоліту-ранньої бронзи.

Знайдена біля с. Сприсівка Дунаєвцького р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

Як вдалося встановити з фото, сокира була мідною, краплевидною в горизонтальному перетині, довжиною – бл. 9,0 см. Висота виробу в районі провущини становила бл. 4,5 см. Ширина останньої – бл. 4,0 см, діаметр отвору – 2,5-3,0 см. Верхня спинка виробу рівна. Внизу провущина скошена із зовні до середини на бл. 1,5 см, як і лезова частина від леза до з'єднання з провущиною.

Артефакт був ретельно вилитий і доведений до кондиції майстрами, однак через якісь обставини провущина пізніше тріснула.

Сокира продана колекціонерам за межі району.

Таким чином, ми вводимо в науковий обіг 14 виготовлених з кременю, граніту, кварциту, міді, бронзи та заліза артефактів з Центрального Поділля, які зберігаються у приватних підбірках старожитностей жителів Хмельницької області, або продані колекціонерам за межі регіону, але здатні підвищити обізнаність фахівців у галузі використання місцевим населенням сокир, сокир-кельтів та бойових молотів – від енеоліту до пізнього середньовіччя.

Вважаємо за цілком логічне, підтримку цього починання іншими дослідниками і продовження його циклом статей та інформацій про старожитності, які зберігаються поза музеями Хмельниччини.

Принагідно наголошую, що частину з вище описаних археологічних реліквій, які зберігаються в автора, невдовзі буде відправлено у фонди Львівського музею релігієзнавства, задля цілісності колекції. Адже під час спільної роботи автора на пам'ятках РВЗ в околицях с. Сокілець Дунаєвського р-ну з доктором історичних наук Миколою Бандрівським через нього вже передано до цієї установи близько двох десятків випадкових археологічних знахідок з центрально-подільських теренів.

Список використаних джерел та літератури

1. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – Москва, 1901. – С.197-354.
2. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии /В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 405 с.
3. Трембіцький А.М. М.Я. Орловський і Є.Й. Сіцинський – дослідники історії сіл, міст і містечок України / А.М. Трембіцький // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 398-406.
4. Пулавский Ф.К. Археологические находки в Подольской губернии / Ф.К. Пулавский // Труды XI Археологического съезда. – М.,1902. – Т. 2. – С. 147-150.
5. Винокур І.С. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – Київ, 1984. – С. 22-108.
6. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів, 2011. – 176 с.
7. Захар'єв В. Оригінальні артефакти Трипільської культури з околиць м. Городок на Хмельниччині // nashgorodok.km.ua/index.php/history/503-oryhinalni-artefakty-trypilskoyi-kultury-z-okolyts-m-horodok-na-khmelnychchyni

Рис.1. Мідна провужна сокира з околиць с. Сприсівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Рис.2. Мідна сокира-тесло з м.Городок Хмельницької обл.

Рис.3. Пізньосередньовічні залізні сокири з табору між смт Ярмолинці та м.Городок Хмельницької обл.

Секція 3.

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Святослав Терський,
 доктор історичних наук, професор
 Інституту гуманітарних та соціальних наук
 Національного університету «Львівська політехніка»,
 провідний науковий працівник Львівського історичного музею

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЛІТОПИСНИХ ТИВЕРЦІВ VIII-XI СТ.: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану вивчення археологічних пам'яток літописних тиверців епохи раннього середньовіччя, за археологічними знахідками із території від Правобережжя Дніпра до Карпат. З'ясовано розбіжність у поглядах стосовно локалізації пам'яток літописних тиверців. Обґрунтовується висновок про належність тиверцям пам'яток X ст. у Середньому Подністрів'ї.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, археологічні пам'ятки, тиверці, городища, Середнє Подністрів'я.*

Серед племен південно-західного порубіжжя Київської держави важливе місце належить тиверцям. За Літописом Руським у 885 р. князь Олег намагався узалежнити уличів і тиверців [3, с. 14]. 907 р. вони брали участь у поході князя Олега на Царгород. Тоді тиверці названі в літописі «толковинами» [3, с. 16]. М. Грушевський вважав, що до «толковинів» київського князя належали ті племена, які «добровільно чи не добровільно, наслідком «примучування» підпали його політичному впливу, посилали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дані, ані не мали інших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи» [10, с. 412], тобто, «толковини» – це «автономні племена, зобов'язані до висилання своїх військ на поміч київському князю» [10, с. 419]. Проте, на думку сучасного дослідника Л.П. Михайлини термін «толковини» має в своїй основі давньослов'янське «тълькъ» – перекладач, що відповідно вказує на використання тиверців як перекладачів, оскільки вони мешкали в зоні активних мовних контактів і безперечно володіли грецькою мовою, необхідною під час походу на Візантію [13, с. 180]. У зв'язку із походом князя Ігоря на Візантію в 944 р. тиверці востаннє згадуються в літописі [3, с. 25]. Більшість авторів пояснюють зникнення тиверців із сторінок літопису у зв'язку з їх повним підпорядкуванням Київській державі [13, с. 180]. Однак, інформатор візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який точніше відобразив військово-політичну ситуацію в Північному Причорномор'ї в середині X ст., перерахувавши «данників Русі» древлян, уличів, лучан та «інших слов'ян» не згадує це плем'я серед сусідів імперії [1, с. 157].

На думку деяких дослідників, це може свідчити про захоплення їх племінної території печенігами та наступну міграцію тиверців на північ [19, с. 16], хоча не можна виключати й припущення про включення тиверців у склад об'єднання уличів, внаслідок міграції останніх із сходу на захід.

Серед дослідників існує розбіжність у визначенні території розселення тиверців. Частина з них, у першу чергу ті, хто базував свою думку на аналізі літопису, розміщає сусідні племена уличів поміж Південним Бугом та Дністром, залишаючи тиверцям лише Правобережжя Дністра. Аналізуючи дані археологічних досліджень, було висловлено припущення, що тиверці утворили своє племінне князівство ще в першій половині VIII ст. [21, с. 136-139], а їх походження виводилось від племені антів [17, с. 129].

Однак ключовими при визначенні територіальних меж племінної території можуть бути лише дані археологічних досліджень, які масштабно розпочалися на даній території лише в другій половині XX ст. Тривалий час пам'ятки Правобережжя Дністра в межах Чернівецької області досліджував Б.О. Тимошук, а в межах Молдовської республіки – Г.Б. Федоров, а згодом І.А. Рафалович. Б.О. Тимошук навіть окреслив археологічні ознаки старожитностей тиверців на Правобережжі [23, с. 139-140], якими він вважав домішки до глиняного тіста кераміки піску й слюди та форму укріплених поселень – переважно невеликі круглі чи овальні в плані городища, укріплені земляними валами й ровами.

Лівобережжя Дністра досі не дочекалося системних досліджень пам'яток доби Київської держави, не дивлячись на те, що детальна карта давніх укріплень краю була створена ще на початку ХХ ст. [18]. Найбільш значні польові роботи на слов'янських пам'ятках Лівобережжя досі було проведено лише у 1952-1953 рр. російським археологом М. І. Артамоновим. Тоді було обстежено та продатовано раннім середньовіччям городища в Глибівці, Калюсі, Дерешові, Вищеольчедаєві, Попелюхах, Маціорському та Григорівці [4; 5]. Широкоплановими розкопками досліджено залізоборне поселення поруч городища в Григорівці [6]. У 1980-і рр. пам'ятками Лівобережжя зацікавились кам'янець-подільський вчений С.Е. Баженова, яка провела дослідження Глибівського городища, та молдавський археолог М. Тельнов – дослідник найбільшого на сьогодні за розмірами поселення Скок VIII-IX ст. у Середньому Подністров'ї. Останній досі залишається головним польовим дослідником слов'янських старожитностей Правобережжя в Молдовській республіці. Натомість, історико-археологічні огляди Правобережного Подністров'я готує Р.А. Рабинович, а фрагментарний огляд ранньосередньовічних пам'яток Подністров'я в межах лише Хмельниччини зроблено С. Маярчаком [12].

Вже Г. Б. Федоров однозначно відніс слов'янські археологічні пам'ятки Правобережжя Дністра племенам тиверців. Натомість Б. О. Тимошук вважав, що городища на Правобережжі Дністра в межах Північної Буковини належали тиверцям, а в межиріччі Прута й Сирета – хорватам [21, с. 139-140]. На думку дослідника слов'янських городищ VIII-XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем М. П. Кучери, племінна межа між тиверцями та карпатськими хорватами проходила не по Пруту, а по Дністру на лінії р. Збруч. Ця межа відповідає територіальному членуванню виділеної дослідником Дністровсько-Сиретської групи городищ на дві частини – східну – по Дністру (15 городищ) і західну – між Дністром, Прутом і Сиретом (22 городища). Городища східної частини вниз по Дністру, які підходять до Дністровсько-Реутської групи тиверських укріплень М. П. Кучера також вважав пам'ятками літописних тиверців [11, с. 124]. Натомість в середовищі кам'янецьких археологів утвердилася думка стосовно належності пам'яток Середнього Подністров'я відразу трьом племінним групам – уличам, тиверцям та східним хорватам [8, с. 13].

Археологічними дослідженнями встановлено, що більшість цих городищ виділеної М. П. Кучерою Дністровсько-Сиретської групи походить з ранньозалізного віку, або, можливо, навіть з енеоліту. Так, найбільше з них – Маціорське – мало площу близько 25 га. Проте, як неодноразово зауважував М. П. Кучера, існування пізніших поселень на давніших городищах не випадкове, оскільки викликане потребою використання слов'янами раніше покинутих укріплень.

Тиверська частина цієї групи городищ займає обидва береги Дністра, поширюючись в основному на його Лівобережжі (рис. 1). Тут відстань між городищами 7-8, рідше 12-23 км [11, с. 123]. До типових слов'янських укріплень відносять городища Баламутівка, Горішні Шерівці І. Добринівці, Ломачинці, Глибівка, Попелюхи, Рудь, Мерешівка.

Певна подібність до південнобузьких городищ уличів помітна в розташуванні Ломачинського та Горішньо-Шерівецького городищ на ступінчастих схилах що закінчувались мисом з джерелом.

Хоча городища Правобережжя Дністра почали виникати вже у VIII ст., проте більшість городищ Дністровського Лівобережжя існувала лише з IX-X ст. (про це свідчить наявність поряд з гончарною також і ліпної кераміки).

Слабка вивченість городищ Середнього Подністров'я не дозволяє переконливо окреслити тиверське територіальне племінне ядро. Однак, певні дані для висновків все ж таки є. Перш за все це городища спеціально зведені для потреб племінної еліти. Так, на обмеженій частині Лівобережжя у Х ст. зводиться низка городищ площею до 0,5–1,0 га в Вищеольчедаєві, Попелюхах, Пилипах Хребтіївських, Глибівці. Розкопки, проведені на останньому з них встановили перебування там військового гарнізону та спалення пам'ятки наприкінці Х ст. [7]. Разом з тим певні центри існували, переважно, вздовж р. Дністер. Одне з них – трискладове городище у Григорівці площею більше 20 га, на якому досліджено один з центрів залізоборного ремесла [5, с. 107; 6]. Окрім городища 23-х горнів, відкрито на селищі поблизу. Знахідка бронзового перстня IX ст. [5, с. 110] дозволяє датувати увесь комплекс IX-X ст.

У тісному зв'язку з мешканцями Григорівського городища перебувала залага невеличкого (близько 0,35 га) городища поблизу с. Рудь, яке мало селище площею 4,5 га [11, с. 125]. Воно розташовувалося лише за 8 км південніше, на протилежному (правому) березі Дністра. Тут теж займалися залізоборкою. Виявлено піч для випалу залізної руди, глиняні сопла та кілька сиродутних горнів для виготовлення заліза.

Появу князівських фортець на території Хотинської височини та суміжного Правобережжя Дністра зазвичай датують рубежем IX-X ст. [22, с. 57-65; 24, с. 225]. Подібні висновки сьогодні є в конфлікті з тезами про присутність давніх угорців в Дністро-Дунайському межиріччі («Ателькузі») напередодні свого переходу в Паннонію [16, с. 26]. У зв'язку з цим наводяться дані письмових джерел про панування на цій

території угорців з 30-х рр. IX ст. по 30-і рр. X ст. З цієї ж причини приєднання придністровських племен Київською державою допускають не раніше другої половини 30-х – початку 40-х рр. X ст. [15, с. 6]. Припускають, що саме угорці ізолювали місцеві старожитності від скандинавського впливу.

Однак, категоричні висновки про відсутність слідів діяльності скандинавів у регіоні заперечуються даними досліджень останніх років. Так, аналіз вістрів стріл з Алчедарського та Єскимауцького городищ, а також з городища Рухотин (ур. Корнешти) показав помітну присутність скандинавського дружинного елемента на Правобережжі Дністра у X ст. [14, с. 70-72, рис. 1-2].

Ці знахідки нерідко пов'язують з походом київського князя Володимира на хорватські землі, який мав призвести до часткового запусіння межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, значного зменшення кількості городищ і поселень й відтоку мешканців із цих земель. На підтвердження наводиться записка візантійського топарха, який перебував у 991 або 992 р. у м. Маврокастро (сучасний Білгород-Дністровський Одеської обл.), в якій повідомляється про те, що якісь війська «зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було цілковито розорено не менше п'ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до нас ніби бурею було охоплене, а люди, ні в чому не винні, звинувачені в порушенні клятви, опинилися у владі рук і мечів» [2, с. 129]. Звістки про ці воєнні дії налякали місцевих мешканців, підвладних топарху, тому що вони були «сусідами царюючого на північ від Дунаю, сильного численним військом і гордого бойовою силою», очевидно, великого київського князя Володимира [2, с. 130].

Натомість, сучасні дослідники Правобережного Подністров'я допускають ослаблення на початку – в середині XI ст. влади Київської держави у регіоні внаслідок руху на Дунай кочових племен з глибин Євразійських степів. При цьому значні простори Придністров'я оголошуються нічийною, ніби, нейтральною землею між Галицьким князівством та кочівниками [15, с. 6-7].

Однак, відступ слов'ян із територій південніше р. Ушиці (літописна південна межа володінь князя Данила Галицького), очевидно під натиском степовиків, не відбувся одномоментно. Частина мешканців після подій кінця X ст. залишилася на своїх місцях, про що свідчать матеріали XI–XII ст., виявлені на городищах у Дерешові, Григорівці, Вищеольчедайові та Попелюхах. Таким чином, цілком справедливою є думка, що територія Лівобережжя Дністра південніше р. Ушиця хоча би в окремі періоди знаходилася під контролем Галицького князівства, яке виділилося зі складу Київської держави наприкінці XI ст. Побудова чисельних городищ у XII–XIII ст. північніше р. Ушиця, очевидно, є свідченням поступового переселення мешканців степового порубіжжя під захист оборонної системи, зведеної галицькими князями.

Таким чином, формування племінного ядра тиверців відбувалося по обидва боки р. Дністер поблизу від стику Чернівецької, Вінницької та Хмельницької областей. З'ясування багатьох сторін історії тиверців, так і справжньої південної межі галицького Пониззя є можливим лише за умови повноцінного вивчення всього комплексу пам'яток Середнього Подністров'я.

Список використаних джерел та літератури

1. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. – М., 1989. – 350 с.
2. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) / Г.Г. Литаврин // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.). – М., 1957. – С. 114-130.
3. Літопис Руський за Іпатіївським списком / перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Артамонов М.І. Південноподільська експедиція (попереднє повідомлення) / М.І. Артамонов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М.; Л., 1953. – Вып. 51. – С. 252.
5. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. / М.И. Артамонов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М.; Л., 1955. – Вып. 59. – С. 100-117.
6. Артамонов М.И. Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре / М.И. Артамонов // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л., 1955. – Вып. 7. – С. 26-29.
7. Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX–XI ст. в Середньому Подністров'ї / О.Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – С. 191–196.
8. Баженов О.Л. Давньоруське Пониззя середини XII–середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти. Автореф. дис. ... к. іст. н. / О.Л. Баженов. – Чернівці, 2005. – 20 с.
9. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці, 2005. – 744 с.

10. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.– Т. I: До початку XI віка / М. Грушевський.– Київ: Наукова думка, 1991.– 736 с.
11. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера.– Київ, 1999.– 230 с.
12. Маярчак С.П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Автореф. дис. ... к. іст. н. / С.П. Маярчак. – Київ: Ін-тут археології НАН України, 2012.– 16 с.
13. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2007. – 300 с.
14. Пивоваров С.В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я / С.В. Пивоваров, В. Калініченко // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.– Кам'янець-Подільський, 2013.– С. 66-72.
15. Рабинович Р.А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование. Автореферат дис. канд. ист. наук / Р.А. Рабинович. – СПб., 1997. – 20 с.
16. Рабинович Р. Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Р. Рабинович // Русин.– 2007.– № 2 (8).– С. 26-36.
17. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В.В. Седов – М.: Наука, 1982. – 326 с.
18. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 200-354.
19. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. Автореф. ... к. и. н. / Н.П. Тельнов. – Ленинград, 1990. – 18 с.
20. Терський С.В. Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар / С.В. Терський // Вісник Львівської комерційної академії. Гуманітарні науки.– Львів, 2014. – Вип. 12. – С. 46-53.
21. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-XI ст. / Б.О. Тимошук. – Київ: Наук. думка, 1976.– 178 с.
22. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук.– Київ: Наук. думка, 1982.– 206 с.
23. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X ст. н. э. / Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
24. Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам / Б.А. Тимошук. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.

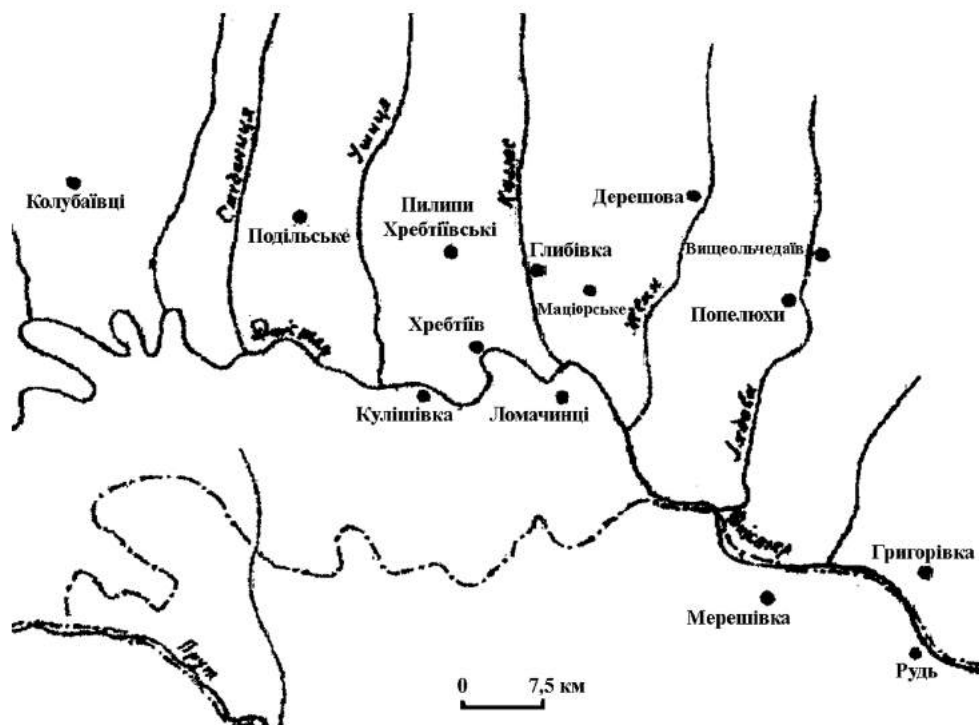

Рис. 1 Городища Середнього Подністров'я IX-XI ст. (за М. П. Кучерою).

Віталій Калініченко,
аспірант кафедри історії Стародавнього світу,
Середніх віків та музеєзнавства факультету
історії, політології та міжнародних відносин
ЧНУ ім. Ю. Федьковича;

Сергій Пивоваров,
доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника
з наукової роботи

ШАБЛІ VIII-IX СТ. З ПРЯМИМ КЛИНКОМ З ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПЕРЕДКАВКАЗЬЯ ТА КАРПАТО-ДУНАЙСЬКОГО РЕГІОНУ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОВПЛИВІВ

У статті авторами на основі археологічних, писемних та іконографічних джерел аналізується рідкісний тип односичної клинкової зброї VIII-IX ст., а саме шаблі з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону. Авторі здійснюють їх порівняльний аналіз. Окрім того, авторами простежені взаємозв'язки та взаємовпливи у використанні клинкової зброї середньовічного населення Передкавказзя й Карпато-Подоунав'я та в мілітарній культурі в цілому в період кінця VIII – початку X ст. На основі археологічних даних встановлено, що кочівницька мілітарна культура у вищезазначений період відіграла важливе значення у формуванні асортименту клинкової зброї та мала тісні контакти з Візантією, Великою Моравією тощо.

Ключові слова: Північно-Західне Передкавказзя, Карпато-Дунайський регіон, Перша Болгарська держава, Хазарський каганат, озброєння, шаблі, взаємовпливи.

У військовій історії Центрально- та Південно-Східної Європи одним із найбільш важливих та визначальних є період VIII – початку X ст. Саме тоді як в Карпато-Дунайському регіоні, так і в Передкавказзі відбулися важливі зміни в мілітарній культурі враховуючи впливи різних державних утворень того часу, що відобразилося на їх озброєнні, тактиці та стратегії. У подальшому це призвело до взаємовпливів та поступової еволюції різних типів зброї в окремих регіонах Європи по різному.

Одним з ключових та водночас недосліджених аспектів у вищезазначеному контексті є проблема використання клинкової зброї в Карпато-Дунайському, Причорноморському та Передкавказькому регіонах у IX ст. У цей час дана категорія предметів озброєння ближнього бою переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, розвитком захисного озброєння, а також зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних держав. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим видом клинкової зброї, який фігурує як у візантійських писемних, так і в іконографічних джерелах є так звана μάχαρα, яка згадується також під іншими назвами – παραμήριον, μάχαριον, μικρά μάχαρα, ἐγχερίδιον, παραζκρίδιον чи βούυλιν [5, р. 154-181]. Не виключено, що вищевказані найменування могли позначати інші види подібного типу μάχαρα. Μάχαρα – вид клинкової зброї, який характеризується масивним прямим односичним клинком. Імператор Лев VI Мудрий в «Тактиці Лева» описує παραμήριον як «великі односичні махайри» [10, V:5]. У «Стратегіці» імператора Никифора II Фоки παραμήριον рекомендується для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв (κατάφρακτος). Іншим важливим питанням є матеріальне підтвердження існування подібного типу клинкової зброї та використання її окремими військовими контингентами у IX ст. та пізніше.

У вирішенні цієї проблеми показовими та важливими виступають археологічні знахідки клинкової зброї з території Карпато-Балканського регіону. Розглянемо їх детальніше. У свій час, дослідники В. Йотов [3; 4, с. 217-225; 12, р. 35-45], Н. Хрісімов та Д. Рабовянов здійснили класифікацію та типологізацію середньовічних шабел з території Болгарії [7, с. 337-358]. Один з цих типів, а саме тип 2 (за В. Йотовим) та група III (за Н. Хрісімовим) викликав у колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації. Даний тип шабел являє собою групу, представлену екземплярами з односичним клинком та іншими стилістичними

особливостями, зокрема конструкцією навершя, а також перехрестям. Важливим є те, що саме за стилістичністю зображення на мініатюрах Іоанна Скілиці цей тип клинкової зброї найбільш правдоподібно відносити до *παραμύριον*. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння характерних для військової культури Першої Болгарської держави. Важливим і характерним є те, що як самі шаблі, так і їх деталі знайдені лише на тих територіях, котрі перебували в межах держави дунайських болгар або знаходилися під їх впливом. Беручи до уваги те, що держава ще була поділена на «Вътрешну» і «Външну» області, кількісно на території першої знахідок вищезгаданих предметів клинкового озброєння знайдено більше. На території «Външної» області «Отвьддунавской Българии» навпаки. На сьогодні поки відомо лише 2 знахідки подібного типу зброї. Розглянемо їх детальніше.

На території тогочасного ядра Першої Болгарської держави на сьогодні виявлено 5 односічних клинків з різними деталями в цілому, а також окремо деталі шабель, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – 7 екземплярів. Шаблі знайдені в Абрітусі, Червоному Брязі, Тирговіщі в північно-східній Болгарії та один екземпляр походить з нелокалізованої місцевості. Перехрестя, у свою чергу, походять з Пліски, 2 екземпляри з фортеці Руйно, Русенско, Старо Село, Добрічко та Марково [4, с. 217-225]. Інші екземпляри походять з Оломоуца (Чехія) [11, s. 135] та з території України, а саме з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) на території Чернівецької області [8, с. 20-25; 9, с. 34-36]. Окремо відзначимо схожі екземпляри, які походять з інших місцевостей Центрально- та Південно-Східної Європи. За зовнішніми ознаками вони дуже схожі до шабель вищеописаного типу, але відрізняються конструктивними особливостями клинка, навершям та перехрестям.

Для більш кращого візуального розуміння подібного типу клинкової зброї необхідно проаналізувати її конструктивно-морфологічні параметри. Перш за все відзначимо, що подібні шаблі залізні одnorучні, як зображені на мініатюрах. Вони відрізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпиться перехрестя, яке представлено сплюснутою підциліндричною основою, від якої відходять дві сплюснуті круглі деталі. Навершя, зазвичай, складається з 2 частин: верхньої – «шапки», яка посередині має невеликий отвір, та нижньої частини – циліндричної основи з швом, яка кріпиться до «шапки». На нижній частині зазвичай присутні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною. На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також бути деталі наконечників піхов та оковок від них. Останні представляли собою овально сплюснуті пластини, які зверху мали залізні стержні для кріплення. Одна з таких була знайдена на городищі біля с. Рухотин (уроч. Корнешти).

Клинок вищеописаних шабель з пам'яток у Болгарії та з Оломоуца має довжину переважно 66-82,5 см, ширина клиноподібного леза коливається в межах 3,6-3,8 см. Довжина перехрестя коливається від 6,3 до 9,7 см. Зважаючи на знахідки з території Болгарії, а також на їх схожість з шаблями ранніх болгар на території Кавказу, території Хазарського каганату В. Йотов висунув думку про приналежність даного типу клинкової зброї болгарам і датував їх IX – початком X ст. Один екземпляр даного типу шаблі, виявлений в Оломоуці відсунув межі побутування подібних старожитностей до перших десятиліть X ст. В. Йотов вважає, що подібний тип шабель поширився в Болгарії після переселення хазар та болгар з Хазарського каганату внаслідок Громадянської війни в останньому на початку IX ст. [4, с. 217-225; 1, с. 324-334]. На нашу думку, не потрібно відкидати також думку про те, що подібний тип шабель міг потрапити на територію Першої Болгарської держави ще раніше, зокрема у VIII ст. Важливим є те, що подібні шаблі знаходять свої аналогії в старожитностях VI-IX ст. у Причорномор'ї, Приазов'ї, на Кавказі тощо [2, с. 84-92]. Повертаючись до аналізу наверш'я вищезазначених типів шабель, відзначимо, що в болгарській історіографії існує також думка, що подібного типу знахідки є наверш'ями мечів, які В. Йотов виділяє в окремий «візантійський тип» або тип «Голово». Дуже схожий екземпляр вищеописаного наверш'я походить з візантійської фортеці Пекулуй луй Соаре на Дунаї, яке вищезгаданий дослідник відносить до деталей візантійських мечів типу «Пліска-1948». Загалом, подібні наверш'я В. Йотов датує VII-XI ст. [12, р. 35-45].

Останнім часом актуальною постає тема впливу болгар та їхньої військової культури на землі Прикарпаття та Пруто-Дністровського межиріччя у IX-X ст. Знахідки предметів озброєння з цих теренів дозволяють стверджувати, що в даний період тут прослідковуються значні мілітарні впливи сусідніх країн. Підтвердженням цього є знахідка, яка була виявлена на слов'янському городищі поблизу с. Рухотин (уроч. Корнешти). Вона являє собою наверш'я руків'я клинкової зброї, виготовлене з бронзи. Наверш'я пошкоджене у верхній частині, вірогідно, деформоване від удару іншої зброї. Його висота – 3,3 см, найбільша ширина – 2,2 см, висота верхньої частини – 1,1 см, ширина верхньої частини – 3,3 см, висота нижньої частини – 2,2 см, ширина нижньої частини наверш'я – 2,6 см. «Шапка» верхньої частини наверш'я складається з двох частин. Висота верхньої – 0,7 см, нижньої – 0,4 см. Внутрішній діаметр нижньої частини наверш'я – 2,4 см, товщина стінок

нижньої частини – 0,2 см. По колу нижньої частини наверхшя наявні 4 отвори, за допомогою яких наверхшя кріпилося до руків'я клинкової зброї. Діаметри отворів становлять по 0,3 см. Усі 4 отвори розміщені в нижній частині наверхшя. Симетрія кріплення різна. Досить цікавою є «шапка» наверхшя, діаметр якої становить 2,4 см. Тут наявний пошкоджений отвір, на якому простежуються сліди удару, внаслідок чого верхня частина виробу zdeформувалася. Іншим аспектом, який привертає увагу є наявність на нижній частині наверхшя шову, що може говорити про досить складну технологію його виготовлення. Маса наверхшя становить 16,4 г. Окремо відзначимо те, що наверхшя з Рухотина має коротшу циліндричну нижню частину, аніж наверхшя шабель, що мають видовжену нижню частину. Цей факт дозволяє також розглядати приналежність наверхшя з Рухотина як наверхшя меча. Окрім того, етнічне та мілітарне визначення наверхшя з Рухотина ускладнюється відсутністю інших конструктивних елементів клинкової зброї. У будь-якому випадку можна припустити, що наверхшя з Рухотина має болгарсько-візантійське походження і попередньо датується IX-X ст.

Важливою для ідентифікації вищезгадуваних типів клинкової зброї є кореляція та визначення конструктивно-морфологічних параметрів їхніх наверхшя. Так, наверхшя візантійських мечів вищевказаного типу, як показують дані археологічних знахідок, ймовірно, мали різну коротку циліндричну нижню частину та були виготовлені в складному стилі, техніці та відрізнялися естетизмом та геометричністю, аніж наверхшя шабель. Останні мали переважно видовжену нижню частину. Вищевказані твердження дозволили дослідникам висловити думку про те, що подібні шаблі, які сформувалися як клинкова зброя безпосередньо дунайських болгар мали значний вплив мілітарної культури Візантійської імперії. На нашу думку, важливим є той факт, що конструктивні елементи подібних шабель знаходять свої аналогії серед знахідок клинкової зброї в Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї з деякими незначними видовими відмінностями. Так, у Краснодарському краї в Росії була знайдена фактично ціла шабля зі схожим типом наверхшя та абсолютно різним типом перехрестя. Не вдаючись до детальної характеристики подібного типу клинкової зброї, відзначимо, що на сьогодні розроблена класифікація У. Кочкарова, де виділено 8 типів шабель, які є досить важливими для вивчення військової справи Першої Болгарської держави, Хазарського каганату та Візантійської імперії [6]. Усі вони між собою схожі, але хронологічна кореляція ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді наверхшя, перехрестя тощо. Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя є батьківщиною подібного типу зброї, яка в період VIII ст. ще була досить архаїчною. Починаючи з початку IX ст. подібні шаблі почали широко поширюватися на територію Карпато-Дунайського регіону і найбільш ймовірно побутували вони і у Візантії та Хазарському каганаті.

Порівнюючи шаблі з Приазов'я і Передкавказзя та шаблі з території Першої Болгарської держави відзначимо, що вони схожі за зовнішнім виглядом, але виглядають архаїчнішими. Наверхшя подібних шабель відрізняється фактично усіма складовими верхньої та нижньої частин. Перехрестя за видовою кореляцією схоже лише з типом II (підтип Б) – зігнуті перехрестя з шароподібними закінченнями (тип ІВ за А. Кіріпніковим). Відмінності між перехрестями «болгарських шабель» та передкавказькими полягають у тому, що, по-перше, вони є незігнутими, як сама циліндрична основа, так додаткові шароподібні елементи. Останні є плоскими в перетині. Вищевказані видозмінення були зумовлені передусім ступенем зігнутості клинка та визначення функціонально-видової приналежності зброї як шабля. Клинок так званих «болгарських шабель» є прямим. А отже, постає питання чи дійсно можна зарахувати шаблі з Передкавказзя і Приазов'я до *μάχαρι* чи *παραμύριον*? На нашу думку, шаблі та палаші з вищевказаних територій варто розглядати як ті, які відобразили першопочатковий вплив на формування клинкової зброї Першої Болгарської держави на початку IX ст. До другої половини IX – початку X ст. вони вже поступово еволюціонують та відомі на багатьох пам'ятках Європи. Важливо відзначити при цьому те, що впродовж IX ст. шаблі різних типів з Передкавказзя та Приазов'я поширилися по території як Хазарського каганату, так і на суміжних теренах, і що важливо поширилися в західному напрямку, та, найбільш ймовірно, на території Візантії.

Таким чином, епоха кінця VIII – IX ст. є досить важливим етапом формування мілітарних культур у Північно-Західному Передкавказзі та Карпато-Дунайському регіонах, які в багатьох аспектах були взаємопов'язаними. Можна говорити, що археологічні знахідки шабель з прямим клинком так званого «болгарського типу», виявлені на території Карпато-Дунайського регіону можна пов'язати з *μάχαρι* чи *παραμύριον* візантійських джерел. Останні були досить ефективними в бою та використовувалися включно XI ст. У будь-якому разі знахідки подібного типу дозволяють з інших позицій поглянути на історію Балканського регіону та віддзеркалюють складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Південно- та Центрально-Східній Європі у VIII-IX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
2. Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья / Г.В. Баранов // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – Вып. 6. – С. 84-92.
3. Йотов В. Вьоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век) / В. Йотов. – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.
4. Йотов В. Ранние сабли (VIII-X вв.) на Нижнем Дунае / В. Йотов // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия. – Самара: ООО «Офорт», 2010. – С. 217-225.
5. Колиас Т. Византийски оръжия / Т. Колиас. – Велико Търново: Абагар, 2012. – 328 с.
6. Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VII-XIV вв. (оружие ближнего боя) / У.Ю. Кочкаров. – М.: ТАУС, 2008. – 176 с.
7. Петров М. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция / М. Петров, Н. Хрисимов // Добруджа. – 2015. – Вып. 30. – С. 337-358.
8. Пивоваров С. Нові знахідки предметів середньовічного озброєння з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко, М. Ільків // Тези доповідей II міжнародної зброєзнавчої конференції. – Київ, 2016. – С. 20-25.
9. Пивоваров С. Наверсія руків'я середньовічної клинкової зброї з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко // Тези III Міжнародної наукової конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання». – Львів, 2016. – С. 34-36.
10. Тактика Льва / изд. подгот. В. Кучма. – СПб: Алетея, 2012. – 368 с.
11. Galuška L. Slované doteky předků. O životě na Moravě 6.-10. Století / L. Galuška. – Brno: Moravské zemské muzeum v Brně, 2004. – 148 s.
12. Yotov V. Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania / V. Yotov // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. – P. 35-45.

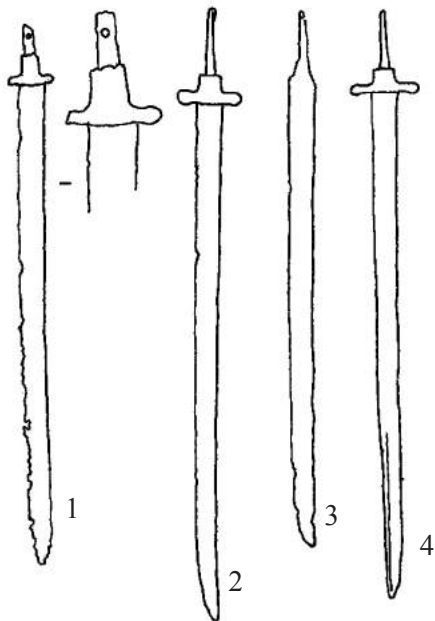

Рис. 1. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Болгарії:
 1 – Абрітус (Разград); 2 – Трговище;
 3 – Північно-Східна Болгарія;
 4 – нелокалізована місцевість (за Н. Хрисімовим).

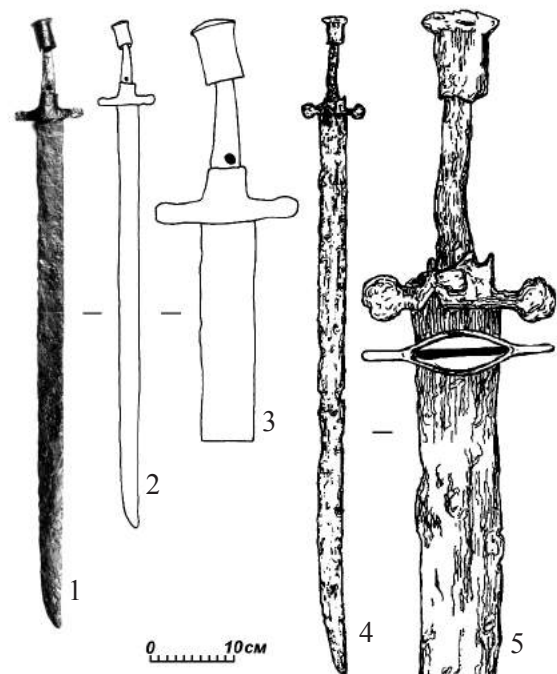

Рис. 2. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Центрально- та Південно-Східної Європи:
 1-3 – Червен Бряг (Болгарія);
 4-5 – Оломоуц (Чехія) (за В. Йотовим).

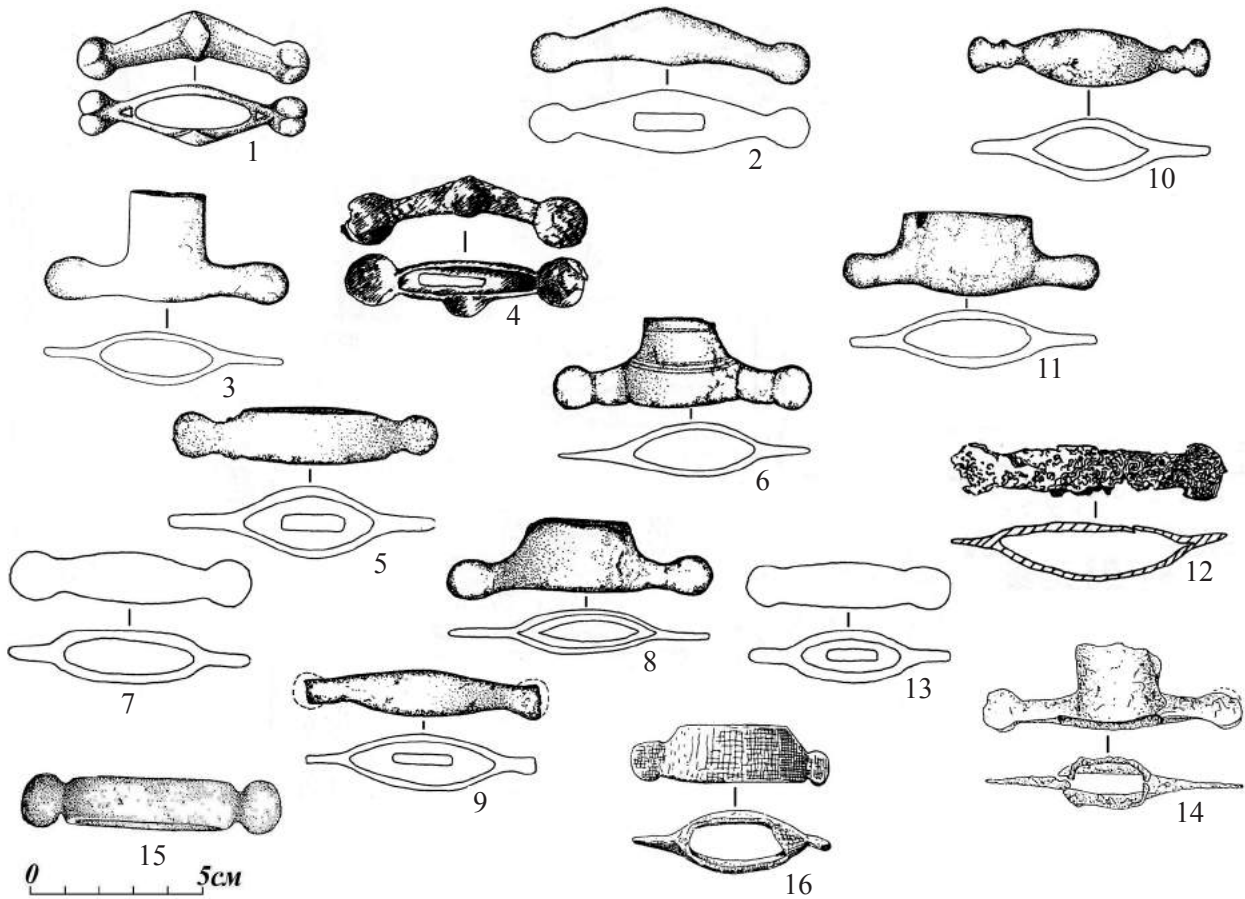

Рис. 3. Перехрестя шабель із середньовічних пам'яток Болгарії:
 1, 13 – північно-східна Болгарія, 2, 5, 9 – Великий Преслав, 3, 7 – Добричко, 4, 6, 8 – Руйно,
 10 – Сеново, 11 – Старо Село, 12, 16 – Стирмен, 14 – Марково, 15 – Фундул-Герцій;
 1-14, 16 – за В. Йотовим, 15 – М. Петреску-Димбовіце. Д. Теодором.

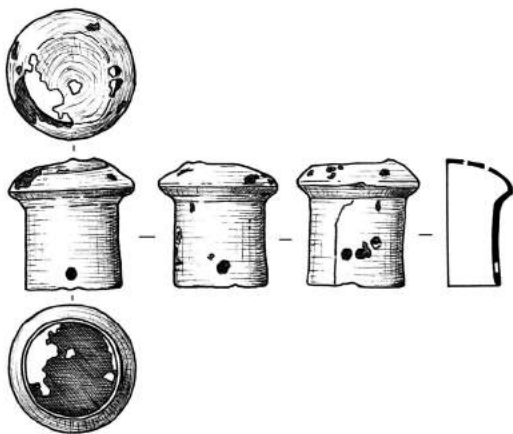

Рис. 4. Навершя руків'я середньовічної шаблі з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) – за М. Ільківим.

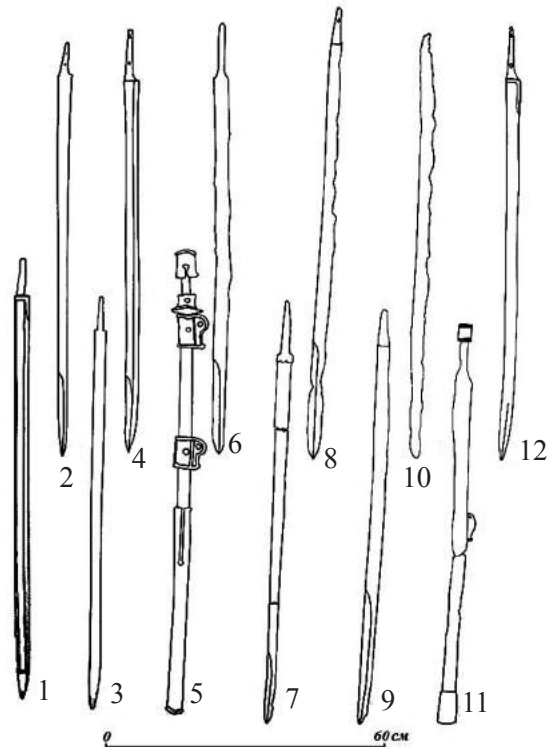

Рис. 5. Середньовічні шаблі з Північно-Західного Передкавказзя – за У. Кочкаровим.

АНАЛОГІЇ ТА ВАРИАНТИ РЕКОНСТРУКЦІЙ УКРІПЛЕНЬ КИТАЇВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена вивченню та реконструкції земляних укріплень Китаївського городища (літописного Пересечина) – унікальної пам'ятки давньоруської фортифікації, що входило до складу південного поясу оборони Стародавнього Києва. Вперше аналізується складна система земляних укріплень городища, що знаходить аналогії в оборонному зодчестві Західної Русі.

Ключові слова: *городище у Китаєві, літописний Пересічин, фортифікація, оборона Києва.*

Нові матеріали та дискусія стосовно основних принципів фортифікації Давньої Русі надають можливість для реконструкцій певних ділянок оборони та відтворення процесу будування та вдосконалення укріплень давнього Києва. На сьогоднішній день існують кілька реконструкцій дерев'яно-земляних давньоруських укріплень. Проте, основою оборони завжди були глибокі рови і потужні круті земляні вали [4]. У Китаєвському городищі були застосовані всі відомі на той час фортифікаційні прийоми. Його будівництво і удосконалення охопило період VIII-XIII ст., а участь у зведенні цієї цитаделі могли брати, на нашу думку, будівельники із західно-руських земель.

Розкопки 1998 року дозволили вважати, що у VIII-XIII ст. городище функціонувало як сторожова фортеця-сховище. Тут відсутня щільна забудова, властива дитинцям, оскільки встановлено, що культурний шар, який був би насичений численними речовими матеріалами, що притаманно для дитинців міст Давньої Русі, відсутній. Виявлено тільки залишки класичної жилої землянки з піччю, вирізаною у її західній стінці. За знахідкою манжетоподібного вінця горщика, втопаного в підлогу землянки, вона датується X ст. [2].

Проте, навіть за даними добре дослідженого київського дитинця, землянки відсутні серед об'єктів його житлової забудови у X-XIII ст., вважає С. І. Климовський [2]. Натомість, саме примітивна землянка є типовим житлом сторожі на городищах-сховищах Буковини [8, с. 33].

Питання про існування в східних слов'ян у VIII-X ст. окремого типу городищ, який отримав у літературі назву городищ-сховищ (давньоруські літописи щодо цього типу городищ застосовували термін «тверді»), було поставлено ще наприкінці XIX ст. Узагальнюючий аналіз літератури з цієї теми здійснено Б. О. Тимощуком [7, с. 15]. Ним також встановлені археологічні ознаки городищ-сховищ за даними досліджень 37 городищ у Чернівецькій області: «1. Вони (городища-сховища – О. Ю.) розташовувалися приблизно у центрі гнізд-общин, у місцях, добре захищених природою (на високих мисах та пагорбах).

2. Кожне з таких городищ оточувалося з усіх сторін дерев'яною оборонною стіною стовпової конструкції. Її підсилювали з боку рову насипним глиняним укосом, а з другого боку підрізали схили мису або пагорба.

3. До оборонних стін з внутрішньої сторони прилягали довгі наземні дома-контіни з стінами стовпової конструкції. Вони свідчать, що городища-сховища були центрами суспільного життя східнослов'янської громади VIII-IX ст.

4. Укріплені площі сховищ були вільними від забудови стаціонарними житлами. На них могли знаходитися капища, могильники та будівлі суспільного значення.

5. Поруч з городищами-сховищами розташовувалися селища-супутники – поселення напівпрофесійних воїнів, які займалися землеробством, ремеслом і одночасно виконували різні функції у інтересах всієї громади» [8, с. 20].

Для території України городища-сховища сьогодні виділені переважно тільки в Буковині, але є всі підстави вважати, що такий тип городищ існував й в інших регіонах. Так, за наведеними археологічними ознакам городища-сховища, до цієї категорії пам'яток цілком можна віднести городище в Китаєві (рис. 1).

Це городище займає підвищення, яке панує над довколишньою місцевістю. Нижче нього також існує укріплене поселення – Китаївське селище. Поблизу відомі ще два поселення – в урочищі Буряківщина та в прилеглий частині долини Дніпра. Отже, зазначене городище знаходиться майже в центрі гнізда сухідних поселень і займає найвищу точку в цій місцевості, вважає С. І. Климовський [2].

Зауважимо, що приймаючи версію існування на городищі у Х-ХІІІ ст. забудови, притаманної міському дитинцю, слід було би очікувати наявності тут і шару пожежі 1240 р., який мав залишитися після проходження по Київщині військ Батия. Проте, зазначений прошарок на городищі відсутній [2].

Час виникнення та існування Китаївського городища – VIII-X ст., цілком узгоджується з появою аналогічних городищ на Буковині. Слід також зазначити, що розташоване нижче нього поселення на виступі плато також з'являється у VIII ст. [3, с. 140]. Отже, описане городище цілком могло відігравати функцію городища-сховища для цього та інших сусідніх поселень. Воно має відповідне топографічне положення, на ньому відсутній культурний шар та забудова, властиві дитинцям міст Давньої Русі [2].

Разом з спільними рисами, притаманними городищам-сховищам, Китаївське мало й певні відмінності в порівнянні зі своїми буковинськими аналогами. Конструкції укріплень у Китаєві значно потужніші. Великі будинки-контини тут відсутні, що правда може бути пов'язано з невеликими розмірами розкопаної площі.

Нам вдалося знайти аналогії до укріплень третьої частини Китаївського городища. Прямокутність фронтальної лінії оборони, поєднана з округлістю загального плану укріплень характерна для давньоруських городищ Волині. За цією ознакою П. А. Раппопорт навіть виділяє такі укріплення в окремий «волинський тип» [6, с. 51-57] (рис. 2). Форма плану зовсім не пов'язана з рельєфом, оскільки більшість з волинських городищ розташована на пологій місцевості. Навіть у мисових городищах Волині також простежені прямокутно сплановані лінії укріплень, які вписуються в округлу загальну форму. Досить багато тут і складних мисових та великих городищ з кількома оборонними лініями [6, с. 57-72].

Близькими Китаївському городищу можна вважати і оборонні споруди Болохівської землі, де також склалася особлива група укріплень. Ця територія в XII ст. тяжіла не до Волинського, а до Київського князівства, однак у XIII ст. вона стала тісно пов'язана з Волинню. Тут у II половині XII – I половині XIII ст. існували укріплення більш складні, чим у всіх інших районах Руської землі, із трійною, а іноді четверною лінією валів і ровів [6, с. 72-74]. Яскравим прикладом такої фортеці є Губин (рис. 3).

На нашу думку, планувальниками і будівельниками Китаївської цитаделі могли бути вихідці із західно-руських земель, а посилення його оборонної потужності відбувалося поступово. За П. А. Раппопортом, напівострівне, мисове розташування городищ з укріпленнями лише з напільного боку характерне для періоду VIII-X ст. Це збігається з останнім датуванням за матеріалами розкопок 1998 року. Але спорудження земляних укріплень, що склалися з кількох паралельних ліній валів і ровів, з'являється лише на рубежі Х-ХІ ст. У плануванні Китаївського городища відчутно також ще один тип планування, яке з'являється не раніш II половини XI ст. – надання укріпленню більш-менш правильної округлої або напівкруглої форми. Прагнення до такого планування помітно у XII-XIII ст. навіть у фортецях, розташованих на складних пагорбах, відзначає П. А. Раппопорт [5, с. 20-65].

Спроба кардинального перегляду основного принципу побудови дерево-земляних укріплень здійснена А. В. Григор'євим, який вважає, що «дерево-земляні стіни, встановлені безпосередньо на денну поверхню чи на вал, що з'явився раніше, не засипалися ззовні» [1, с. 65]. Зауважимо, що подібні думки висловлювалися авторами XVIII ст. при описанні давньоруських фортифікацій, дублювалися деякими істориками XIX – початку XX ст. і були піддані А. П. Раппопортом нищівній критиці [6, с. 17-18]. Він переконливо аргументував перевагу земляних насипів-валів, які мають кількасотлітню традицію, що входить у ранньослов'янський час. Подвійні стіни, забиті землею, як правило, не застосовувалися, оскільки в умовах пасивної облоги і відсутності каменеметних машин вони не мали переваг перед простими дерев'яними стінами [6, с. 66-116].

На нашу думку, саме потужна та ідеально спланована система земляних валів у поєднанні з природними перепонами робила Китаївське городище непохитною цитаделлю. Для посилення цих перешкод достатньо було звести по валах лінії частоколу, а у відповідних місцях зробити бойові площадки для стрільців. Найбільшого захисту потребував вхід. Ймовірно, що тут було збудовано потужні дерев'яні ворота з баштою, реконструкції яких зроблені для інших давньоруських фортець. Додаткове укріплення вхідної частини – «захаб», прикриває ворота з боку Дніпра. Воно спрямоване в бік Китаївського селища, з якого йшло постачання для потреб гарнізону цитаделі і для сполучення з яким через струмок, очевидно, був збудований міст.

Список використаних джерел та літератури

1. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000.
2. Климовський С.І. Городище-сховище у київському Китаєві / С.І. Климовський // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004.

3. Мовчан І.І. Давньокиївська околиця / І.І. Мовчан. – Київ: Наукова думка, 1993.
4. Овчинников Ю.Е. Фортифікації Києва IX – пер. пол. XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Ю.Е. Овчинников // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 21.
5. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. / П. А. Раппопорт. – М.; Л.: Наука, 1956.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. / П. А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1967.
7. Тимошук Б.А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ / Б.А. Тимошук // КСИА. – 1985. – Вып. 195.
8. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. / Б.А. Тимошук. – М., 1990.

Рис.1. План Китаївського археологічного комплексу.

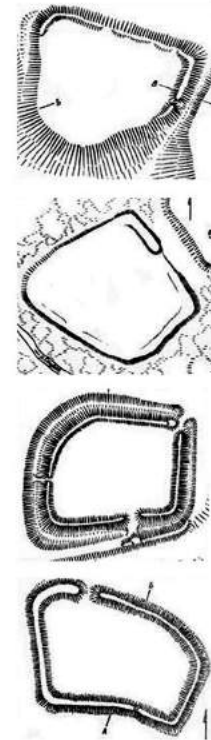

Рис.2. Городища «волинського типу» за П.О. Раппопортом

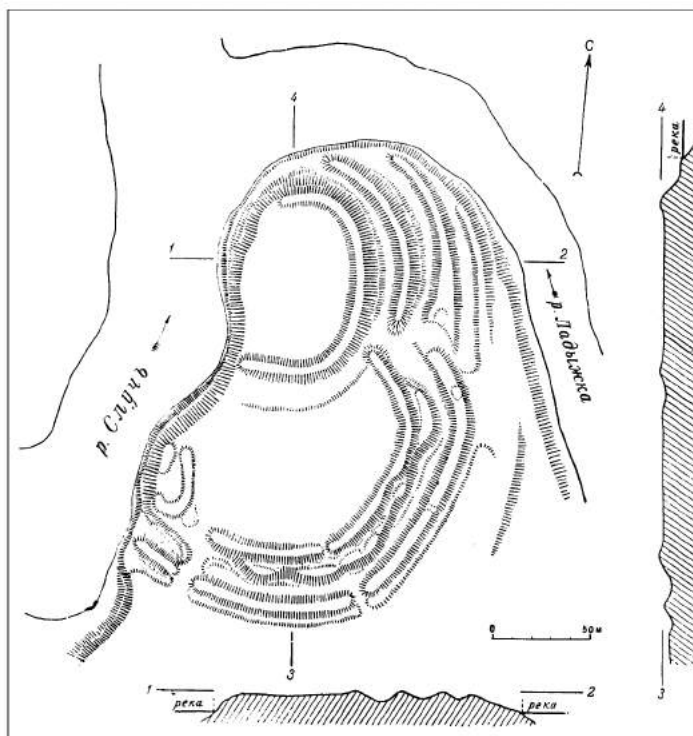

Рис.3. План городища у с. Губин

СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ РАДИМИЧІВ З МОГИЛЬНИКА ПОБЛИЗУ С. АНТОНІВКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено скроневим кільцям (XI ст.) з колекції Національного музею історії України, які було знайдено у 1894р. під час розкопок радимичських курганів біля с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Антонівка Суразького р-ну Брянської обл. (РФ) археологічною експедицією під керівництвом П. М. Єременка. Подібні прикраси є частими знахідками в землях радимичів і зустрічаються в більшості жіночих поховань.

Ключові слова: радимичі, кургани, семипроменеві та дротяні скроневі кільця, с. Антонівка.

У Національному музеї історії України зберігається цікава колекція археологічних матеріалів з радимичських поховань, зокрема, прикраси з курганного могильника поблизу с. Антонівка Суразького повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Антонівка Суразького р-ну Брянської обл. (РФ) з розкопок П.М. Єременка 1894 р. До неї входить 67, характерних для племені радимичів, предметів – срібні та бронзові скроневі кільця, орнаментована шийна гривна, різноманітні підвіски, фібули, намиста, персні.

Ці речі у 1896 р. пожертвовані Імператорською Археологічною комісією Музею старожитностей Київського Університету Св. Володимира, де вони зберігалися до 1936 р., відколи їх було передано до Національного музею історії України (тоді Центральний історичний музей). Окремі предмети з цієї збірки (декілька скроневих кілець, шийна гривна, намиста) представлені в музейній експозиції.

Загалом, речі з розкопок П. М. Єременка частково публікувалися із загальним записом «З курганів колишнього Новозибківського та Суразького повітів» без зазначення конкретного місця знахідки [14, с. 220, табл. XLVI (рис. 13-17); с. 221, табл. XLVII (рис. 1-4, 6-21)]. Список знахідок з с. Антонівка, переданих до Києва, містився в «Каталозі виставки XI Археологічного З'їзду» (Київ, 1999 р.) [11, с. 125-126, кат №№ 1368-1423], а у 1980 р. декілька (3 од. зберігання) антонівських скроневих кілець (без малюнків або фото) було включено до роботи Є. А. Шинакова, присвяченої семипроменевим скроневим кільцям радимичів [21, с. 126]. Музейна ж збірка, у цілому, так і залишилась поза увагою науковців. Таким чином, назріла необхідність нової публікації «старих» антонівських матеріалів із музейного зібрання, які доповнять інформацію про вбрання, побут та прикраси радимичанок. Деякі речі з цієї колекції (підвіски та шийна гривна) вже введені до наукового обігу [19, 20].

Проблема вивчення радимичських пам'яток викликала інтерес багатьох дослідників. Цими питаннями цікавилися Д. Я. Самоквасов, П.М. Єременко [7, 8], В.Б. Антонович [1,2], А.А. Спицин [18], Б.О. Рибаків [13], Г.Ф. Соловійова [17], М.Ф. Седова [15], В.П. Левашева [12], В.В. Сєдов [14], Є.А. Шинаков [21], А.Г. Шпилев [22], В.В. Богомольников [3] та інші.

Розкопки на території колишнього Суразького повіту (сучасна Брянська обл. (РФ) розпочалися в другій половині XIX ст. Було відкрито ряд пам'яток різних археологічних культур [9, 10]. Особливий інтерес вчених викликали пам'ятки літописного племені радимичів. Найбільшу кількість радимичських курганів дослідив П. М. Єременко: протягом 1890-1896 рр. він розкопав понад 300 курганів в 36 могильниках [14, с. 152]. Багато слов'янських пам'яток він відкрив в Суразькому повіті, зокрема, у 1894 р. поблизу с. Антонівка Суразького повіту він зафіксував кілька курганних груп та рештки городища [6, с. 101].

Цікаві факти наводить дослідник щодо місця знаходження, розмірів та загального вигляду Антонівського городища, яке місцеві жителі називали «Городок». Наприкінці XIX ст. там розташовувалося сільське кладовище. Городище в с. Антонівка було збудоване на невисокому пагорбі на р. Беседь. Дослідник зафіксував розміри зруйнованих укріплень: «Вал має висоту від трьох сажнів (понад 6 м), вздовж нього, приблизно на третій частині, зберігся рів, а за ним, другий вал, трохи нижчий. По внутрішньому валу 325 аршин (2,3 км)» [6, с. 104].

Розкопки Антонівських курганів П. М. Єременко проводив у 1894 р. Він зазначив, що померлих ховали за обрядом трупопокладення. Поховання здійснювалися на горизонті, покійники лежали на спині, у витягнутому стані. Орієнтація поховань західна, є декілька курганів із східною. Цікаво, що всі поховання, орієнтовані на схід, належали чоловікам. У жіночих похованнях було знайдено багато

прикрас. Всі чоловічі поховання безінвентарні. У більшості курганів збереглися рештки домовин. Однією з особливостей поховального обряду була наявність в курганах незначної кількості вугілля, яке знаходилося під покійником або над ним, а в деяких курганах – і під ним, і над ним. Вірогідно, залишки вугілля були пережитком обряду трупоспалення. Вже тоді П. М. Єременко відзначив, що кургани з кремаціями більш ранні і відносяться до X-XI ст., а з XI ст., у зв'язку з християнізацією, поширюється обряд трупопокладення. Антонівські кургани він датував XI ст. [7, с. 73]. Г. Ф. Соловйова за обрядом поховання віднесла кургани басейну р. Іпуті, у тому числі і Антонівські, до III локальної групи [17, с. 157].

Значна частка колекції НМГУ з с. Антонівка (колекційний список в-4526) належить скронеvim кільцям – їх налічується 44 одиниці зберігання. Це чудові зразки характерних для радимичів бронзових литих семипроменевих кілець, а також поширені на всій території розселення східнослов'янських племен дротяні срібні та бронзові скроневі кільця.

Основні знахідки променевих кілець сконцентровані всередині радимичського ареалу, у межиріччя Дніпра і Сожі, хоч зрідка їх можна зустріти і поза його межами. На наявність в жіночих могилах радимичів своєрідних семипроменевих скронеvim кілець звернув увагу ще В. Б. Антонович [1]. П. М. Єременко також зазначав, що саме семипроменеві скроневі кільця визначають належність до племені радимичів, при цьому, орнаментовані кільця він вважав більш ранніми. Він же зафіксував спосіб носіння цих прикрас: протягнутими через стрічку чи ремінець на однаковій відстані одне нижче другого [8, с. 63].

Існує декілька варіантів класифікації скронеvim кілець, які різняться в деталях [12, с. 7-39; 14, с. 64; 15, с. 171-177]. Так, всі скроневі кільця прийнято поділяти на IV групи: дротяні, щиткові, променеві і лопатеві, намистині. Променеві кільця, у свою чергу, поділяються на п'ятипроменеві (більш ранні) та семипроменеві, а також на типи за променями: прості, однокулькові та трикулькові. Найдетальнішу класифікацію семипроменевих скронеvim кілець (на основі вивчення 290 предметів) розробив Є. А. Шинаков. Він виділив 2 розділи, 5 груп, 15 типів, 47 варіантів [21, с. 116]. Більшість вчених схиляється до думки, що променеві скроневі кільця і близькі до них прикраси походять з Візантії [12, с. 26].

Семипроменевих скронеvim кілець (цілих та фрагментованих) з Антонівки – двадцять одне. Сімнадцять з них являють собою класичний варіант семипроменевих кілець (група III, тип 2, підтип 1 за класифікацією М. Ф. Седової) [15, с. 64]. Такі кільця були поширені на всій території розселення радимичів [12, с. 27, рис. 5, 4]. Вони складаються із неорнаментованого пластинчастого щитка, від якого вниз відходять сім видовжених променів трикутної форми, прикрашених однією кулькою. По верхньому півкруглому краю щитка розташовані сім зубчиків трикутної форми. Від щитка відходить півкругла незамкнена дужка. Між собою вони різняться незначними коливаннями розмірів та станом збереженості. Нижче наводиться перелік цих виробів:

1. НМГУ, інв.№в-4526/45. Розміри: 47×42мм. Частина дужки втрачена. Відреставроване (рис. 1, 1).
2. НМГУ, інв.№в-4526/46. Розміри: 46×38мм. Відреставроване (рис. 1, 2).
3. НМГУ, інв.№в-4526/48. Розміри: 47×38мм. Частина дужки втрачена. Відреставроване (рис. 1, 3).
4. НМГУ, інв.№в-4526/9. Розміри: 42×40 мм (рис. 1, 4).
5. НМГУ, інв.№в-4526/8. Розміри: 45×38мм (рис. 1, 5).
6. НМГУ, інв.№в-4526/35. Розміри: 46×32мм. Відбиті зубчики трикутної форми по верхньому півкруглому краю щитка, частина щитка з двома променями втрачена (рис. 1, 6).
7. НМГУ, інв.№в-4526/36. Розміри: 47×40мм. Складається з двох частин (рис. 1, 7).
8. НМГУ, інв. № в-4526/15. Розміри: 44×40мм. Частина дужки відламана (рис. 1, 8).
9. НМГУ, інв. № в-4526/4. Розміри: 28×36мм. Частина дужки та більша частина щитка з п'ятьма променями відламані (рис. 1, 9).
10. НМГУ, інв.№в-4526/14. Розміри: 45×40мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Складається з двох частин (рис. 1, 10).
11. НМГУ, інв. № в- 3129. Розміри: 48×42мм. Частина дужки відламана (рис. 1, 11).
12. НМГУ, інв.№в-4526/16. Розміри: 46×38мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням (рис. 1, 12).
13. НМГУ, інв.№в-4526/13. Розміри: 45×40мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Частина дужки відсутня (рис. 1, 13).
14. НМГУ, інв.№в-4526/12. Розміри: 48×42мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Частина дужки втрачена (рис. 1, 14).
15. НМГУ, інв.№в-4526/10. Розміри: 48×40мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням. Частина дужки втрачена (рис. 1, 15).

16. НМІУ, інв.№в-4526/11. Розміри: 49×41мм. Поверхня щитка та дужки вкрита олов'янистим лудінням (рис. 1, 16).

17. НМІУ, інв.№в-4315/3. Фрагмент дужки семипроменевого кільця. Розміри: 25×15мм (рис. 1, 17).

Дещо відрізняються від них два семипроменевих кільця (група III, тип 2, підтип 1 за класифікацією М. Ф. Седової) [15, с. 65]. В одному випадку (НМІУ, інв. № в-1571) по верхньому краю щитка замість семи, розташовувалися вісім зубчиків трикутної форми. Розміри кільця: 44×36мм. Дужка відламана (рис. 1, 18). В другому (НМІУ, інв. № в-4526/47) – по верхньому краю щитка розташовувалися дев'ять зубчиків трикутної форми. Розміри кільця 46×35мм. Складається з двох фрагментів (рис. 1, 19).

У колекції присутні також два бронзових орнаментованих семипроменевих скроневих кільця – вздовж верхнього півкруглого краю щитка вигравірувано дві дугоподібні лінії та невеличкі кружечки в основі дужки (група III, тип 2, підтип 4 за класифікацією М. Ф. Седової) [15, с. 65]. Такі кільця зустрічаються в меншій кількості, ніж перші і, як правило, у комплекті з ними [16, с. 174, рис. 2, 2]. Одне кільце (НМІУ, інв.№в-4526/44) збереглося практично повністю, відсутній маленький фрагмент дужки (рис. 1, 20). Розміри: 48×42мм. Від другого кільця (НМІУ, інв.№в-4526/1) залишився незначний фрагмент (втрачено дужку та більшу частину щитка з сімома променями). Розміри: 32×25мм (рис. 1, 21).

Семипроменеві скроневі кільця мають широкі аналоги в інших радимичських пам'ятках, зокрема, з курганів біля с. Шапчиці в басейні р. Сож (розкопки П. М. Єременка) [14, с. 220, табл. XLVI, 1, 7, 9, 11, 12, 21, 22, 25].

На всій території розселення східнослов'янських племен були поширені дротяні скроневі кільця. Їх частка складає близько 70% загальної кількості скроневих кілець. В колекції з с. Антонівка їх 23.

Привертає увагу незамкнуте скроневе кільце (НМІУ, інв.№в-4526/30) з пласким загнутаюкінцевим вушком (група I, тип 5) (рис. 2, 1). Розміри: d – 30 мм, товщина кільця – 1,8-2 мм, d вушка – 4 мм. Аналогічні вироби були знайдені в багатьох населених пунктах Русі, зокрема в Новгороді [15, с. 297, табл. 51, рис. 11].

Присутнє також одне скроневе кільце з S-подібним завитком на кінці (НМІУ, інв.№в-4176). Незначний фрагмент другого кінця втрачено (група I, тип 8). Розміри: 30×30мм. Товщина 1,5 мм (рис. 2, 2). Такі кільця вважаються характерною ознакою західних слов'ян. Є вони і в пам'ятках південних слов'ян. У східних слов'ян цей тип скроневих кілець зустрічається рідко, в основному він властивий радимичам та дреговичам, і свідчить про західні зв'язки цих регіонів.

До типових знахідок належать і два маленьких скроневих кільця, виготовлених з розплющеного дроту із загостреними простими незамкнутими кінцями. 1. (НМІУ, інв.№в-4313) (група I, тип 3). Розміри: 20×23мм. Ширина 2 мм (рис. 2, 3). 2. Фрагмент скроневого кільця (НМІУ, інв.№в-4315/1). Розміри: 15×12 мм (рис. 2, 4).

Не менш поширеними були і незамкнуті скроневі кільця із розплющеними загнутими кінцями (група I, тип 5). Таких кілець у нашій колекції три: 1. (НМІУ, інв.№ в-4526/31). Складається з двох фрагментів. Розміри: d – 36-34 мм, товщина дроту – 2 мм (рис. 2, 5). 2. (НМІУ, інв. № в-4526/33). Складається з двох фрагментів, один з кінців відсутній. Розміри: d – 37-39 мм, товщина дроту – 1,8 -2 мм) (рис. 2, 6). 3. (НМІУ, інв.№ в-4526/32). Складається з двох фрагментів, один з кінців відсутній. Розміри: d – 36-34 мм, товщина дроту –2 мм) (рис. 2, 7).

Найпоширенішим типом прикрас на Русі були прості тонкодротяні незамкнені, з кінцями, що заходять один за другий, скроневі кільця (група I, тип 4). З Антонівської колекції походять срібні та бронзові вироби. Срібних кілець нараховується 10. Їх виготовлено з низькопробного срібла 500о (у двох випадках: НМІУ, інв. № ДРА-704 – 800о та НМІУ, інв. № ДРА-521 – 651о), з тонкого дроту товщиною 1,5-2 мм. Всі вироби сильно патиновані, потребують реставрації:

1. НМІУ, інв. № ДРА-704. Розміри: 30×27 мм, вага – 1,35 г (рис. 2, 8).
2. НМІУ, інв. № ДРА-524. Розміри: 30×26 мм, вага – 1,65 г (рис. 2, 9).
3. НМІУ, інв. № ДРА-523. Розміри: 28×26 мм, вага – 2,0 г (рис. 2, 10).
4. НМІУ, інв. № ДРА-522. Розміри: 25×21 мм, вага – 1,5 г (рис. 2, 11).
5. НМІУ, інв. № ДРА-526. Розміри: d – 31 мм, вага – 3,15 г (рис. 2, 12).
6. НМІУ, інв. № ДРА-521. Розміри: 30×28 мм, вага – 1,76 г (рис. 2, 13).
7. НМІУ, інв. № ДРА-525. Розміри: d – 30 мм, вага – 1,90 г (рис. 2, 14).
8. НМІУ, інв. № ДРА-527. Розміри: 32×29 мм, вага - 2,45г (рис. 2, 15).
9. НМІУ, інв. № ДРА-530. Розміри: 30×29 мм, вага – 2,15 г (рис. 2, 16).
10. НМІУ, інв. № ДРА-1564. Розміри: d – 36 мм, вага – 1,55 г. У 2-х фрагментах кінець відсутній (рис. 2, 17).

До цього ж типу належать ще два цілих та фрагмент простих незамкнених бронзових кілець. 1. (НМІУ, інв.№ в-4526/21) Розміри: d – 21 мм, товщина дроту – 1-0,8 мм) (рис. 2, 18). 2. (НМІУ, інв. № в-4526/ 19)

Розміри: d – 20-21 мм, товщина дроту – 1-0,8мм) (рис. 2, 19). 3. (НМІУ, інв. № в-4315/2). Розміри: 12×13 мм, товщина дроту – 1-0,8 мм) (рис. 2, 20). Такі ж кільця з рештками шкіряного ремінця походять з розкопок курганів на території колишніх Новозибківського та Суразького повітів Брянської обл. [14, с. 221, табл. XLVII, 1].

Було також знайдено три подібних бронзових кільця середнього розміру (група I, тип 4). 1. (НМІУ, інв. № в-3130) Розміри: 42×38 мм, товщина дроту – 1,5 мм) (рис. 2, 21). 2. (НМІУ, інв. № в-3132) Розміри: 40×32 мм, товщина дроту – 1,5 мм). Незначний фрагмент одного з кінців втрачено (рис. 2, 22). 3. (НМІУ, інв. № в-4526/28) Розміри: 40×36 мм, товщина дроту – 2 мм). Складається з трьох фрагментів (рис. 2, 23). Аналогічні кільця походять з розкопок П. М. Єременка в курганному могильнику радимичів біля с. Шапчиці в басейні р. Сож [14, с. 220, табл. XLVI, 28, 29].

Дослідники неодноразово відзначали різні варіанти використання скроневих кілець за давньоруської доби. Найчастіше їх вплітали в коси або прикріплювали до головних уборів. Відомі знахідки решток волосся із скроневими кільцями [22, с. 67]. Від форми головних уборів залежало кріплення кілець. Подекуди їх просовували в спеціальні петлі, пришивали до підкладки з берести у вигляді бахроми, а великі кільця часто кріпили на потилиці для підвішування стрічок чи китиць з ниток. Цікаво, що неодноразово було зафіксовано асиметричне розташування скроневих кілець при оздобленні головних уборів. Таким був головний убір заможної жінки – сіверянки з могильника поблизу с. Броварки на Полтавщині, розкопаного В. В. Хвойкою [14, с. 211, табл. XXXVII, 4]. Використовували і зламані вироби. Так, під час розкопок В. Б. Антоновича поблизу с. Туришевичі (Гомельська обл., Білорусь) було знайдено семипроменеве скроневе кільце (НМІУ, інв. № в-4281), дужка якого була відламана ще в давнину [5, с. 114]. По краях кільця були пробиті два невеликі круглі отвори, які могли бути слідами давнього «ремонту» і використовуватися для пришивання прикраси до стрічки чи головного убору.

Інколи кільця переплітали через шкіряний ремінець, або просовували одне в одне. Дротяні кільця подекуди використовували для підвішування підвісок біля поясу або як персні. Кільця різних типів – дротяні, семипроменеві та семилопатеві, спіральні часто слугували сережками (відомі фрагменти вух із скроневими кільцями) [22, с. 68].

Отже, колекція скроневих кілець з розкопок П. М. Єременка поблизу с. Антонівка являє собою типові жіночі прикраси радимичів, які побутували на всій території розселення цих племен у X – початку XIII ст. Дротяні скроневі кільця мають широкий ареал поширення і охоплювали увесь східнослов'янський регіон. Старожитності ж з с. Антонівки (враховуючи і інші матеріали з цієї колекції, що зберігаються в музеї) можна датувати кінцем X – початком XII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. Погребальный тип могил радимичей / В.Б. Антонович // Московское Археологическое общество. Археологические известия и заметки. – М., 1893. – 523 с.
2. Антонович В.Б. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893г. / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн. VIII. – 339 с.
3. Богомольников В.В. Радимичи (по материалам курганов X – XIII вв.) / В.В. Богомольников. – Гомель, 2004. – 226 с.
4. Богомольников В. В. Курганы радимичей / В. В. Богомольников // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – С. 23-35.
5. Дідух Л.М. Старожитності радимичів з розкопок В.Б. Антоновича біля с. Туришевичі із збірки Національного музею історії України / Л.М. Дідух, О.О. Стрельник // Археологія & фортифікація України: зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 112-116.
6. Ерёмченко П.М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов / П. М. Ерёмченко // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – 97-103.
7. Ерёмченко П.М. Радимичские курганы: Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда. Раскопки курганов / П. М. Ерёмченко // ЗРАО. – СПб., 1896. – Т. VIII, вып. 1-2. – С. 65-84.
8. Ерёмченко П.М. Радимичские курганы / П. М. Ерёмченко, А. А. Спицын // Российское археологическое общество. – М., 1895. – №8. – С. 63.
9. Кашкин А.В. Археологическая карта России: Брянская обл. / А. В. Кашкин. – М., 1993. – 304 с.
10. Кашкин А.В. Археологическая карта России. Очерки по археологии регионов / А. В. Кашкин. – М., 2004. – 385 с.
11. Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве – К., 1899. – 310 с.

12. Левашева В.П. Височные кольца / В.П. Левашева // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. / В.П. Левашева // Труды ГИМ. – М., 1967. – Вып. 48. – С. 7-54.
13. Рибаків Б.А. Радзімічы / Б.А. Рибаків // Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН. – Мінск, 1932. – Т. III. – С. 81-151.
14. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. / В.В. Седов. – М., 1982. – 328 с.
15. Седова М.Ф. Украшения из меди и сплавов / М.Ф. Седов // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 63-79.
16. Соловьёва Г.Ф. Семилучевые височные кольца / Г.Ф. Соловьёва // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 171-179.
17. Соловьёва Г.Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII-XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) / Г.Ф. Соловьёва // СА. – М., 1956. – XXV. – С. 114.
18. Спицын А.А. Курганы, раскопанные П.М. Ерёмко в Новозыбковском уезде / А.А. Спицын // ЗРАО. – СПб, 1896. – Т. VIII, вып. 1-2. – С. 63.
19. Стрельник О. Гривна «радимичського» типу (XI ст.) в експозиції Національного музею історії України / О. Стрельник // Археологія & фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої 125 річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 143-147.
20. Стрельник О. Привіски з радимичських курганів поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії в колекції НМІУ/ О. Стрельник // Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. пр.. – К., 2016. – Вип. 1, ч. 1. – С. 87-98.
21. Шинаков Е.А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец / Е. Шинаков // СА. – М., 1980. – №3. – С. 110-127.
22. Шпилев А.Г. О многовариантности использования височных колец в древнерусское время (по материалам Курской области) / А.Г. Шпилев // Русский сборник. – Брянск, 2009. – Вып. 5. – С. 67-73.

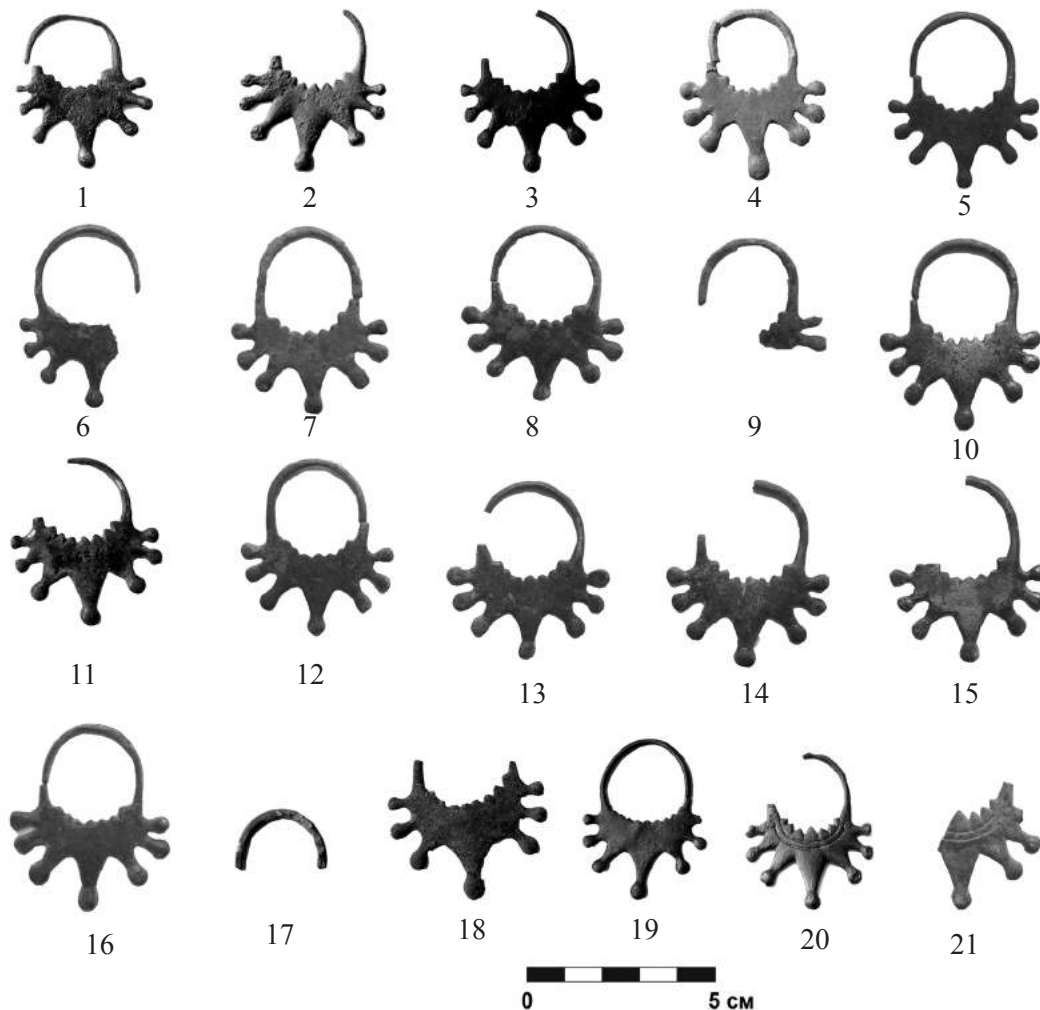

Рис. 1. Семипроменеві скроневі кільця з с. Антонівка (колекція НМІУ).

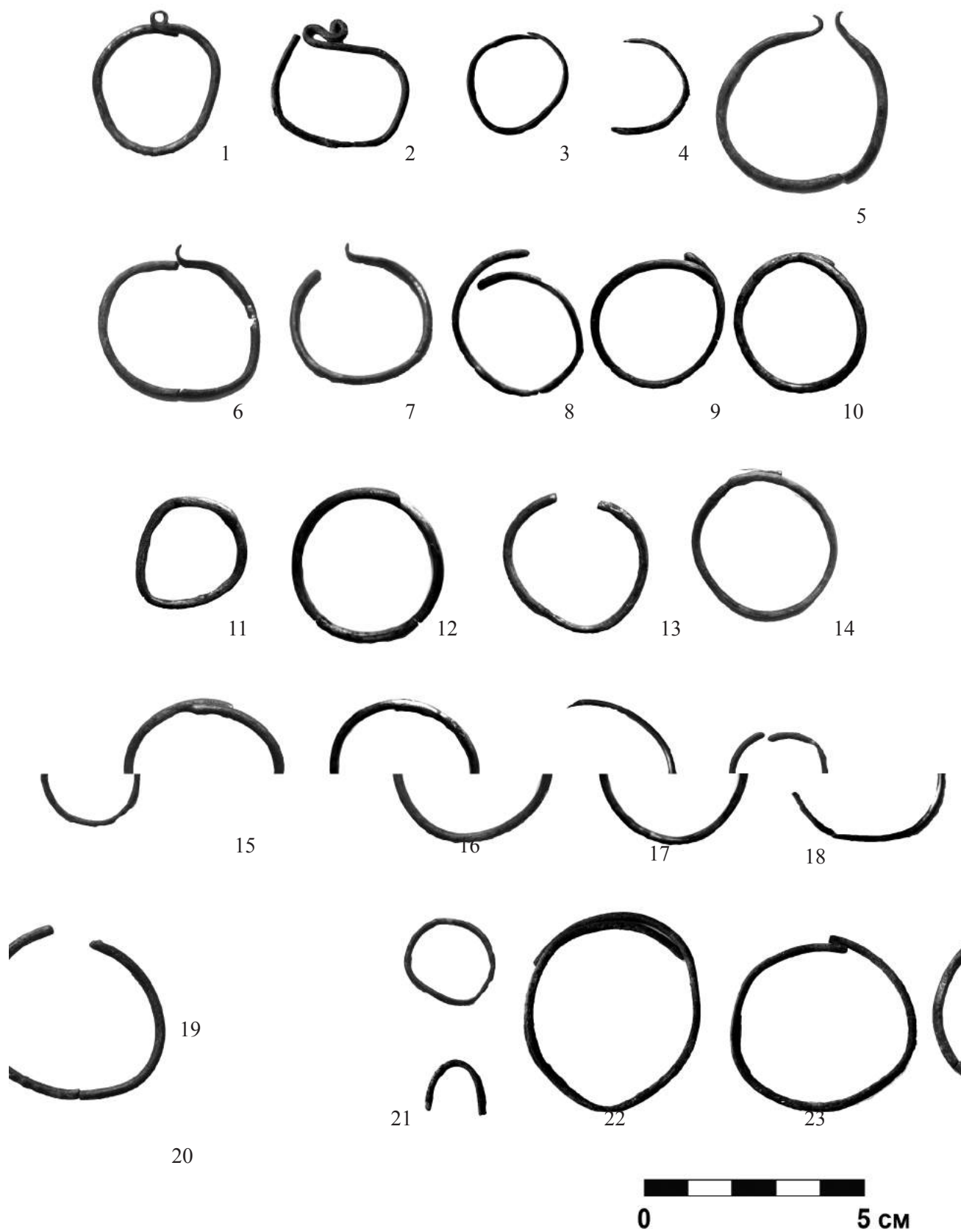

Рис. 2. Дротяні скроневі кільця (колекція НМІУ).

Сергій Вовкодав,
завідувач науково-дослідного
сектора «Музей космосу»
НІЕЗ «Переяслав»

Олександр Юрченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»
м. Переяслав-Хмельницький

ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ ДОЛИНИ Р. БРОВАРКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

У статті запропоновані результати просторового аналізу системи заселення давньоруського періоду басейну р. Броварка на Переяславщині. Окремо поданий опис топографічних особливостей пам'яток вказаного часу та охарактеризовано комплекс виявлених на них матеріалів.

Ключові слова: поселення, просторовий аналіз, р. Броварка, реконструкція, ресурсна зона, система заселення.

Серед значної кількості пам'яток басейну р. Броварка одну з найчисельніших груп складають поселення давньоруського часу. Вивчення давньоруських поселенських структур у даному регіоні розпочалося у 1971 р. із роботи розвідзагону ІА АН УРСР (очолюваного М. П. Кучерою), що досліджував городища Київщини. Саме тоді, поряд з іншими городищами Переяславщини, було обстежене городище у с. Вінинці [20, с. 47]. Протягом 1988-2009 рр. у долині р. Броварки працівниками археологічного відділу НІЕЗ «Переяслав» проводилися розвідки з метою виявлення та фіксації нових археологічних пам'яток. Унаслідок цього було відкрито низку населених пунктів (далі НП) давньоруського часу [2; 3; 4; 6, с.13; 7, с. 64-66; 18]. Окрім того, у декількох публікаціях розглядалися питання локалізації в межах регіону давньоруської топонімії, що згадувалася в давньоруських літописах [18; 19; 23]. Дослідження пам'яток регіону продовжується в контексті комплексного вивчення басейну р. Броварка. Загалом, сьогодні відомо 18 сільських поселень і 1 городище, короткий опис яких ми пропонуємо нижче. Саме система заселення, що сформувалася в результаті виникнення та розвитку цих НП розглядається у даній статті.

Серед факторів, що впливають на формування поселенських структур давніх суспільств, особливе місце займає природне середовище. Тому початковим завданням вивчення закономірностей їх виникнення та функціонування є аналіз природно-географічних особливостей досліджуваної території. Власне вони визначали напрямки, типи та межі діяльності людини: місця розташування НП, тип господарської діяльності, розміри та конфігурацію господарських зон тощо. Тому важливою частиною дослідження давніх поселенських структур є врахування ландшафтних особливостей місць їх локалізації. Зокрема, порівняння природних характеристик місцевості з місцями розташування пам'яток. Це дозволяє отримати перелік особливостей ландшафту – гіпотетичних маркерів пам'ятки. Такий результат можливий лише за умови аналізу тих природно-географічних параметрів, які фізично відповідають часу існування поселення. Проведені нами дослідження щодо реконструкції давнього ландшафту басейну р. Броварка, дозволяють у загальних рисах охарактеризувати стан просторово-географічних параметрів території [21; 22; 28; 66].

Реконструкція фізико-географічних особливостей ландшафту є досить складним завданням. Протягом тривалого періоду, від першого заселення досліджуваного регіону до нинішнього часу, оточення людей постійно змінювалося. Інтенсивність цих змін була різною і, як правило, зумовлювалася потужністю антропогенного впливу. Найбільш відчутні зміни ландшафту слід пов'язувати із застосуванням машинної техніки та реалізацією великомасштабних проєктів. Зокрема, зі створенням осушувально-зволожуючої системи в першій половині 1960-х рр. пов'язують значну зміну природно-географічних особливостей досліджуваної території. У результаті меліоративних робіт була майже повністю зруйнована водно-болотяна екосистема басейну: русло р. Гатка (Гнилка) – притоки р. Броварка – практично повністю зруйноване та замінене меліоративними каналами. Частково навіть колись заболочене русло р. Броварка в межах сс. Лецьки та Пологи-Чобітьки «випрямлене» каналом. Майже повністю зникла система боліт-рокит і блюдцеподібних западин. У зв'язку з цим, правомірно припустити, що до особливостей стародавнього ландшафту максимально наближеними є природно-географічні характеристики території в домеліоративний період третьої чверті ХХ ст.

Одним з ефективних способів реконструкції ландшафту є комплексний аналіз картографічних даних і космоснімків у поєднанні з усними свідченнями, топонімічними та письмовими джерелами. Звичайно, ми розуміємо умовність цього підходу, але нині він є єдиним можливим для досліджуваної території.

Таким чином, головні складові природного середовища були відтворені шляхом використання картографічних матеріалів, супутникових знімків і результатів попередніх досліджень [66]. Необхідні топографічні дані були отримані за допомогою аналізу військово-топографічної карти Російської імперії Ф.Ф. Шуберта (листя Полтавська та Київська губернії, масштаб 3 версти в 1 дюймі) та військово-топографічної карти генерального штабу Червоної армії УРСР 1932 року (масштаб 1:50000). У середовищі програми MapInfo, шляхом дублювання у векторних шарах елементів растрової основи, були створені кілька окремих тематичних карт: р. Броварка з притоками, боліт і лісових масивів басейну. Карта русла річки деталізували за допомогою космоснімків, отриманих на сервісі Google Earth. Частина гідросистеми мікрорегіону була відтворена за результатами дослідження топонімії [65]. Зокрема, так було реконструйована система долин у межах сс. Вінинці, Лецьки та Пологи-Чобітьки.

Поєднання отриманих тематичних карт та їх співставлення з даними SRTM 3 дозволили отримати загальний вигляд ландшафту басейну р. Броварка в домеліораційний період. Результати проробленої роботи та проведення аналізу письмових джерел дозволили забезпечити основу для визначення основних природно-географічних особливостей окресленої території.

Одними з визначальних факторів під час вибору місця для влаштування поселення є природно-географічні умови. Тому в ході формування поселенської структури неодмінно виникають певні закономірності розташування НП у межах природного середовища. Їх виявлення, у певній мірі, допомагає зрозуміти характер взаємодії соціальної та географічної складової поселенської структури. У цьому контексті доцільним є створення описової моделі пам'яток, що охоплює як топографічні параметри, так й інші просторові характеристики, пов'язані з внутрішньоструктурними зв'язками в середині системи заселення.

Нами проведено аналіз просторових характеристик у середовищі програмного комплексу ArcGIS (процедурами меню Spatial Analyst). На основі почергового співставлення векторного шару пам'яток із картографічними, тематичними покриттями та цифровою моделлю мікрорегіону були отримані дані про просторові характеристики поселень. Всі вони зведені у дві таблиці, відповідно датування пам'яток (рис. 1). Кожна відповідає окремій групі НП.

У таблицю включені декілька основних типів даних:

1. Топографічні характеристики пам'ятки:
 - висота розташування;
 - експозиція;
 - нахил поверхні;
 - топографічне положення.
2. Гідрографічне положення:
 - відстань до найближчого гідроресурсу;
 - розподіл пам'яток за річковими долинами.
3. Відстань до найближчої пам'ятки.

Речовий комплекс поселень давньоруського часу свідчить про поступове заселення території вже з кінця X – першої половини XI ст. НП цього часу розташовувалися окремо або ж невеликими скупченнями на відстані 3-4 км один від одного (рис. 2). Таке заселення, очевидно, зумовлене зміною господарських зон, коли за межами ресурсної зони одного НП виникав ще один і властиве для початкових етапів формування поселенської мережі. Перевірка поселень на просторову впорядкованість вказує на випадковий характер їх розташування: індекс найближчого сусідства $R \approx 1$. Очевидно, вирішальний вплив на характер заселення території мав фактор сприятливих природних умов та конфігурацій господарських зон вже існуючих поселень. Значення R отримане за допомогою формули $R = D_c / D_o$, де D_c – середня відстань між НП регіону, а D_o – очікувана середня відстань в умовах абсолютно випадкового розташування (визначається за формулою $D_o = 1/2\sqrt{A}$, де A – кількість синхронних поселень на 1 км²).

У другій половині XI ст. в мікрорегіоні виникає ще один НП – Облоги. В останній чверті XI ст., ймовірно, було створено укріплене городище Сковорода (с. Вінинці). Про це, зокрема, свідчить його згадка в літописі під 1079 р.

Переважна частина поселень XI ст. розташовувалася уздовж лівого берега р. Броварка (67%). Решта виникли в межах заболоченої долини гідрокомплексу р. Гатка (Гнилка) – р. Грудка – р. Тиха. Більшість НП (67%) локалізуються поблизу води в межах 50-100 м, 17% – в межах 100-250 м, 17% – на відстані 400-450 м. 5 поселень розташовані на пологіх схилах берега (ступінь нахилу поверхні незначна –1-3°),

2 на підвищеннях схилу берега, 2 у заплаві, 2 на мисоподібних виступах та 1 на краю високого берега. Висота розташування поселень коливається у межах 90-98 м (більшість потрапляє в діапазон 95-98 м). Переважає північно-східна та східна експозиція, хоча близько 40% пам'яток мають північно- та південно-західну орієнтацію (рис. 1; 3).

Слід зазначити, що період кінця X – першої половини XI ст. характеризується становленням міста Переяслава Руського як адміністративного центру певної території – Переяславського князівства, у межі якого входили НП досліджуваного регіону. Можливо саме в цей же час була створена система переяславських «змійових» валів, яка виконувала функцію захисту території навколо Переяслава Руського від кочівницьких набігів зі східного, південно- та північно-східного напрямків* (рис. 2) [5, с. 56].

Важко зрозуміти, яким чином система оборонних споруд вплинула на заселення території в XI ст. Характерно те, що виявлені поселення цього часу всі локалізуються в межах території оточеної зовнішнім валом (рис. 2). Поряд з цим, у кінці XI – початку XII ст. більшість нових НП виникають між р. Трубіж та внутрішнім валом. Можливо, у цей час пріоритетним критерієм під час заселення території став рівень її захищеності. На характер формування поселенської структури цього періоду також мали вплив нові принципи організації оборони давньоруських земель, вагоме місце серед яких займало створення невеликих укріплених городищ та використання кочового населення. Саме тоді територія в межах річки Дніпра-Трубежа-Супою була заселена, так звані «своїми поганими» (чорні клобуки, торки, турпеї тощо), які були виведені з степу в результаті протистояння руських князів і половецьких військових загонів протягом кінця XI – початку XII ст. Характер їх розселення визначався двома основними факторами. Перший – цілеспрямоване заселення князівською владою найбільш небезпечних зон оборони від нападів половців, другий – територія, охоплена цим етносом мала зручний і звичний для проживання та господарської діяльності кочівників ландшафт. Про перебування в межах мікрорегіону згаданих груп населення свідчить поховання в кургані «Гостра могила», який розташований за 160 м на південний захід від дороги Переяслав-Хмельницький – Пологи-Яненки і за 220 м на північний захід від дороги між сс. Лецьки та Цибли. Від згаданого городища в ур. Скворода (с. Вінинці) він віддалений на 1,4 км у південно-східному напрямку. Курган розкопаний Д. Я. Самоквасовим у 1877 р. Північна частина насипу містила впускне поховання (2,13×1,77×2,13 м) із залишками скелетів людини та коня, що були орієнтовані на захід. Поруч з похованням знайдені: шматок шовкової тканини, залізне кресало, наконечники стріл, шабля, кинджал і козячий ріг. Останки коня супроводжувалися елементами шкіряної кінської упряжі, прикрашеної бронзовими бляшками та бубонцями, залишками покритого шкірою дерев'яного сідла та залізними стременами [56, с. 14, 238; 57, с. 86-87]. З огляду на тип конструкції поховання та особливості виявленого матеріального комплексу, поховання слід віднести до чорноклобуцького типу [9]. Показовим ідентифікатором існування в межах регіону «своїх поганих» є зафіксовані в долині р. Броварка топоніми, які мають тюркське походження [19, с. 137; 64, с. 221]. Можливо, внаслідок появи на території між Великим та Малим валом згаданих етнічних груп, поселення Береги припинило своє існування в першій чверті XII ст.

Як вже зазначалось, протягом XII ст. збільшується кількість поселень на території захищеної внутрішнім валом. З'явилися НП: Яненки, Левада, Дубки, Жаданівщина. У цей же час за лінією Великого валу біля с. Вінинці, на південь від існуючого з XI ст. поселення Тракторна бригада, виникає ще один НП – Вінинці 1 і посад городища в ур. Скворода (рис. 2).

Характерною особливістю системи заселення цього часу є збільшення кількості поселень на правому березі р. Броварка. У цілому уздовж її берегів зосереджено 80% всіх НП XII ст. (8 – на лівому, 4 – на правому) (рис. 1). Решта поселення розташовані в межах гідрокомплексу р. Гатка (Гнилка). Варто відзначити, що тут у XII ст. виник лише один НП – Луки. На початку XII ст. перестають існувати Чернече 1, Селище і Старе (рис. 2).

Індекс найближчого сусідства для системи заселення XII ст. $R = 0,8$. Оскільки він відчутно менше 1, можна говорити про наявність незначних скупчень НП, які виникли внаслідок дії певних притягуючих факторів.

Топографічні особливості поселень XII ст. зберегли основні риси, що характерні для попереднього часу. Близько 67% НП розташовувалися поблизу води, на відстані 50-100 м., 13% – на відстані 150-250 м, 20% – у межах 350-450 м (рис. 1). Висота локалізації потрапляє в діапазон 87-99 м, ступінь нахилу поверхні для більшості пам'яток дорівнює 1-3,5°. Значна частина поселень розташовані на пологих схилах берегів – 9 НП, 3 – на підвищеннях схилу берега, 3 – на краю високого берега річки (одне з них розташоване на високому мисоподібному виступі). Для НП XII ст. переважає південно-західна та східна орієнтація (рис. 3).

На початку XIII ст. структура поселенської мережі не змінилася. Загалом, межі освоєння території залишаються подібними до попереднього періоду. Відповідно, просторово-географічні особливості розташування НП не змінилися. Така ситуація тривала до 1239 р., коли місто Переяславль Руський і його око-

* У межах території басейну р. Броварка знаходиться значна частина Великого і Малого валів.

лиці були спустошені монголами. З цього часу давньоруська поселенська структура басейну р. Броварка припинила своє існування. Зони розселення змінилися в бік природно захищених територій (лісів, боліт), оскільки відкритий ландшафт не давав можливості створювати довготривалі поселення, у зв'язку з існуванням постійної загрози нападів ординських загонів. Існуюча протягом майже 250 років система заселення давньоруського часу зникає. Для наочного представлення меж освоєння території басейну р. Броварка нами створені карти ресурсних зон пам'яток кожного з розглянутих періодів: XI, XII і XIII ст. (рис. 2).

Таким чином, поселенська мережа давньоруського часу басейну р. Броварка виникла та розвивалася під впливом низки факторів, зумовлених особливостями її природно-географічного та адміністративного положення. Постійна загроза з боку кочівників визначила необхідність створення в межах території своєрідної системи захисту, до складу якої входили «змійові» вали, городище Сковорода, а також жива лінія оборони, що виникла внаслідок заселення південно-східної частини мікрорегіону тюркомовних населенням. Надалі зазначені фактори та характер відносин між різними етнічними групами населення визначили специфіку локалізації поселень. У другій чверті XIII ст. всі згадані чинники втратили силу в результаті руйнування військово-адміністративної системи давньоруської держави. У нових умовах НП, які існували протягом XI – першої половини XIII ст. зникають.

Опис давньоруських поселень басейну р. Броварка

Перелік поселень поданий відповідно до їх локалізації вздовж русла річки. Датування керамічних матеріалів, виявлених на давньоруських пам'ятках мікрорегіону, було зроблене на основі численних закритих комплексів другої половини X – другої чверті XIII ст. Києва, Чернігова, Сніпорода, Пересопниці та інших давньоруських населених пунктів [11, с. 140, рис. 2, с. 141, рис. 3; 12, с. 209, рис. 2, с. 210, рис. 3; 13, с. 211, рис. 1, с. 212, рис. 2; 14, с. 206, рис. 1; 15, с. 79, рис. 4, с. 83, рис. 6; 16, с. 215, рис. 1; 17; 36; 37, с. 287, рис. 2; 38, с. 113-114; 39, с. 228, рис. 1-2, с. 229, рис. 3; 40, с. 226, рис. 2; 41, с. 226, рис. 1; 42, с. 10-26; 43, с. 243, рис. 1-2; 45, с. 57-62, 173-215; 46, с. 62, рис. 6; 47, с. 129-130, рис. 4; 48, с. 120, рис. 2-3; 50, с. 261, рис. 7, с. 268, рис. 3; 54; 59; 62].

Чобітьківське озеро. Колекція випадкових знахідок XI – першої половини XIII ст., виявлених на лівому березі р. Броварки неподалік ставка «Чобітьківське озеро», де річка робить широке коліно. А також на південний схід від нього, у верх по течії ріки. У минулому тут знаходилося с. Пологи-Чобітьки, переселене в 50-х рр. XX ст. на сучасне місце розташування. До колекції входять: три дрібні фрагменти скляних браслетів (чорний і синій виті та світло-зелений гладенький); свинцева плomba церковного управителя Лазаря (який згадується під 1072 р.) часів князя Ізяслава Ярославича; візантійська скіфата першої половини XIII ст.; фрагменти круторогої бронзової лунниці XII – XIII ст.; зворотна стулка бронзового енкалпіона XII – першої половини XIII ст. (тип IV.6.2. за Г. Ф. Корзухіною і Г. О. Песковою); три бронзові натільні хрестики XII – XIII ст., один з яких із виїмчастими емаллями; бронзове навершя шпильки у вигляді пташки з наскрізним отвором під нею (за аналогією з Дорогобужа датується XI – першою половиною XII ст.); вісім бронзових бубонців (чотири грушовидні та чотири шаровидні) у фрагментах і цілих формах; поясні пряжки (дві ліровидні, дві напівкруглі, одна прямокутна); бронзовий язичок від пряжки; мідна кресалоподібна накладка до поясу з розімкнутими кінцями; бронзове кільце із розімкнутими кінцями; срібна бусина від скроневого кільця; бронзове скроневе кільце в півтора оберти; уламки двох плетених бронзових бусин від скроневого кільця; фрагмент бронзової фібули зі спіралеподібним кінцем; частина бронзового орнаментованого пластинчастого браслета; фрагмент бронзової трапецієподібної платівки (можливо браслет) з рядом отворів з обох країв; бронзові та мідні кільця (можливо поясні) та уламок лунниці невизначеного типу [1, с. 25, рис. IV:94, рис. 94; 27, с. 170-171; 53, с. 272, рис. 3. 6; 58, с. 24, 69]. Вказані знахідки сигналізують про існування в зазначеному місці давньоруського поселення.

Береги. Давньоруське поселення розташоване за 1,5 км на південний схід від с. Лецьки та за 1 км на північний захід від с. Пологи-Чобітьки. Розташоване на низькому лівому березі р. Броварка. Поверхня рівнинна, іноді з невеликими блюдцеподібними пониженнями. Площа пам'ятки із заходу і південного заходу обмежена широкою природною водною протокою, що з півдня впадає в річку. У цьому місці розташоване локальне підвищення, яке плавно знижується в бік річища Броварки [7, с. 64-65]. Розміри: 225×70 м (площа – 1,5 га). Культурний шар – 0,4-0,6 м. Площа поселення розорюється. На поверхні зібрано кераміку XI – першої чверті XII ст. і металеві давньоруські вироби. Серед знайдених матеріалів найбільш цікавою є срібна позолочена бляшка з черневим гаммоподібним знаком із трьох завитків, що виходять з центру (рис. 6. 18). Аналогії бляшці знайдені серед печенізьких ремінних прикрас X – XI ст. півдня України, але найбільш близьким виробом є розподільник ременів до кінської вузди з поховання біля с. Максима Горького (Запорізька обл.) [29; 44; 61, с. 60, рис. 17]. На поселенні також виявлено фрагмент бронзової ложечки-амулета (рис. 6. 19). Поді-

бний тип знахідок досить рідкісний для Середнього Подніпров'я. Особливо велике поширення вони мали в Новгородсько-Смоленських землях, де побутували протягом X – середини XII ст. [8, с. 131; 53, с. 56, рис. 1. 4-6, с. 55, рис. 2, с. 56; 58, с. 26, рис. 7. 10-11]. Інших знахідок з кольорового металу небагато: фрагмент орнаментованої підвіски з олов'яно-свинцевого сплаву та уламки бронзових виробів – стінки посудини, вінчика із заклепою від ще однієї посудини, підковоподібної застібки (рис. 6. 31; рис. 7. 5). Також знайдено вироби із заліза. Частина їх датується в широких межах давньоруської доби. Сюди відносяться: перовидне свердло, шість кухонних ножів, різець-ложкар, цвях, гризло від вудил, дві ремінні пряжки та язички від інших пряжок, два залізних кільця, різець по металу, уламок леза сокири, частина леза (можливо від серпа), ключ від замка, дві залізні застібки інкрустовані тонкою срібною фольгою, дужка від відра чи казана (рис. 6. 2-4, 6-17, 20, 21, 25, 28, 30; рис. 7. 6, 7). Серед знахідок виділяється залізне калачовидне кресало з язичком (рис. 6. 5). Цей тип датується в межах X – третьої чверті XII ст. [26, с. 163, рис. 4]. З поселення походить шість залізних черешкових наконечників до стріл: плоский ромбоподібний з упором (тип 40 за А. Ф. Медведєвим); ромбоподібний броньбійний із масивною бойовою голівкою та шийкою (тип 83 за А. Ф. Медведєвим); ромбоподібний із броньбійним вістряем (тип 80 за А. Ф. Медведєвим); броньбійний шилоподібний, чотиригранний без упору (тип 90 за А. Ф. Медведєвим); роздвоєний зрізень із круглим отвором без упору (тип 59 за А. Ф. Медведєвим) та масивний плоский у вигляді широкої лопатки кочівницького типу (рис. 6. 1, 22-24, 27, 29) [35, с. 64, 71, 80-81, 83]. Більшість з них побутувало в широких межах – між X та XIV ст., але в комплексі з іншими знахідками вони можуть бути датованими XI – першою половиною XII ст.

Жуликівщина. Пам'ятка знаходиться за 125 м на північний схід від крайніх садиб с. Лецьки (куток Жуликівщина) і за 1,23 км на північний захід від пам'ятки Береги. Розташована на низькому лівому березі р. Броварка, навпроти крутого вигину русла, поширюючись вздовж її річища в східному напрямку в бік ур. Синій Куток. Поверхня пам'ятки рівнинна, із заходу частково обмежена річкою. Розміри: 250×30 м (площа – 0,75 га). Культурний шар – 0,4 м. Територія пам'ятки задернована, місцями використовується під городи [2, с. 29-30]. На площі поселення у великій кількості зібрані уламки кухонного і тарного посуду XII – першої половини XIII ст. (рис. 4. 18-27). Також знайдено вінчик, що датується кінцем X – першою половиною XI ст. (рис. 4. 17).

Сковорода. Городище розташоване на західній околиці с. Вінинці, на південному краю видовженого підвищення правого берега р. Броварка за 97 м на північ від річки [10, с. 210; 19, с. 22-24, 29; 26, с. 17, рис. 5. 12, с. 218]. Північніше та північно-західніше городища проходить асфальтована дорога до с. Вінинці [30, с. 210; 31, с. 22-24, 29; 32, с. 17, рис. 5. 12, с. 218]. У плані воно кругле, складається з двох концентричних ліній валів і такої ж кількості ровів. Має два вузькі протилежні проходи, що орієнтовані по лінії північний схід – південний захід. Загальний діаметр – 98 м, діаметр внутрішнього майданчика – 70 м. З боку річки ознаки зовнішнього рову відсутні. Зовнішній вал нижче внутрішнього, має широку вершину – 4,4 м. Ширина валу в основі близько 10 м. За зовнішнім валом знаходяться внутрішні рів та вал. Ширина основи внутрішнього валу – 10 м, вершини – 2,64 м. Висота внутрішнього валу від поверхні майданчика – 1,5 м, відносно рову – 3 м. Площа: загальна – 0,70 га, внутрішнього майданчика – 0,34 га. Поверхня городища задернована. Уся внутрішня площа входить у межі старого сільського цвинтарю, вали і зовнішній рів частково зайняті сучасним цвинтарем. Окремі дослідники ототожнюють городище з літописним «городком» Воїн (згадується під 1079 р.) [19, с. 133].

Поруч з городищем – у південному та південно-східному напрямках від нього – розташоване давньоруське селище, розміри якого 245×90 м (площа – 2,4 га). Ймовірно, селище поширюється далі на схід та північний схід, тому визначення його повних меж – це питання недалекого майбутнього. Пам'ятка займає пологий схил правого берега р. Броварка, русло якої з південно-західного та південного боку забезпечує природний захист для НП. Потужність культурного шару невідома. Площа селища зайнята городніми ділянками та садибами. Тут підняті фрагменти кухонного посуду XII – першої половини XIII ст. та знайдено уламок витого скляного браслету чорного кольору (рис. 7. 9).

Вінинці 1. Поселення розташоване на пологому схилі лівого берега р. Броварка за 200 м на південний захід від городища в ур. Сковорода, за 360 м на північний схід від автомобільного шляху Переяслав-Хмельницький – Пологи-Яненки та за 115 м на південь від двору фермерського господарства. За 65 м на північний захід від пам'ятки знаходиться в'їзд у село до бетонного мосту через річку. Ділянка має рівнинний характер. Поселення розмірами: 103×95 м (площа – 1,2 га). Територія пам'ятки розорюється. На його площі знайдено кухонний посуд XII – першої половини XIII ст., уламок кресала, відерну петлю, бойову сокиру та шиловидний, (квадратного січення) наконечник стріли з простим упором (рис. 7. 1-4). Кресало, ймовірно, належить до типу калачеподібних і датується останньою чвертю XI – першою половиною XIII ст. [26, с. 163, рис. 4]. Відерні петлі, як правило, датуються в діапазоні XII – XIII ст. [45, с. 85-86, рис. 43. 1,

с. 194, рис. 18, с. 195, 205-206, рис. 27]. Сокира належить до типу IVA (за А. М. Кирпичниковим), який синхронний знайдений кераміці [10, с. 30, 37]. Прямі аналогії сокирі походять із літописного Дорогобужа та с. Новогрузьке Любомльського району Волинської області [34, с. 215, рис. 1. 1; 52, с. 82, с. 192, рис. 58]. Наконечник стріли (тип 90 за А. Ф. Медведєвим) також датується у межах XII – XIII ст. [35, с. 83; 63, с. 167, табл. V. 1-6, с. 168]. Розміщення поселення навпроти городища, очевидно, свідчить про існування переправи через річку, яка сполучала обидва її береги.

Тракторна бригада. Поселення знаходиться на пологому схилі лівого берега р. Броварка за 200 м на південний захід від городища в ур. Сковорода, за 360 м на північний схід від дороги Переяслав-Хмельницький – Пологи-Яненки та за 115 м на південь від двору фермерського господарства. Ділянка має рівнинний характер. Розміри: 130×65 м (площа – 0,8 га). Потужність культурного шару – 0,4 м [2, с. 28]. Територія поселення розорюється. На поверхні знайдені фрагменти кухонного посуду XI – першої половини XIII ст., уламки амфор, залізний ніж і відерну петлю (рис. 4. 40-50; рис. 7. 10-11).

Яненки. Поселення розташоване в межах північної околиці с. Мала Каратуль на краю та схилі високого правого берега р. Броварка. Розміри: 750×50-70 м (площа – 5,0 га), культурний шар – 0,6 м. Територія зайнята городами та частково садибами [2, с. 27-28]. На поселенні виявлені уламки посуду XII – першої половини XIII ст. (рис. 4. 101-107). Пам'ятка ототожнюється з літописним Янчиним сільцем (згадується в 1149 р.) [19, с. 135-136].

Старе. Розташоване в східній частині села на невисокому підвищенні пологого схилу лівого берега р. Броварки. Розміри: 300×80-100 м (площа – 2,7 га), культурний шар – 0,7 м. Площа пам'ятки зайнята садибами та городами [4, с. 10-11]. На поверхні та під час шурфування знайдено уламки кухонного і тарного посуду кінця X – початку XII ст., а також уламок залізного ножа (рис. 8).

Левада. Поселення розташоване за 200 м на північ від с. Воскресінське на північній частині підвищення краю лівого берега р. Броварка в ур. Левада. Розміри: 100×70 м (площа – 0,7 га). Культурний шар – 0,3-0,4 м. Поверхня розорюється [2, с. 31]. На поселенні виявлено уламки кухонного посуду кінця XI – першої половини XIII ст. (рис. 4. 108-114).

Дубки. Поселення знаходиться за 1,5 км на північний схід від с. Воскресінське та за 1,7 км на південний захід від південно-східної околиці с. Велика Каратуль, поряд з місцевим глиняним кар'єром. Займає край та схил високого правого берега р. Броварка. Розміри: 500-600×50-80 м (площа – 3,8 га). Потужність культурного шару – 0,4 м. Поселення частково зруйноване кар'єром. Поверхня розорюється [2, с. 32]. На території пам'ятки зібрані уламки посуду XII – першої половини XIII ст. (рис. 4. 36-37).

Облоги. Поселення знаходиться за 700 м на південний захід від хут. Мар'янівка та за 2,5 км на схід від мікрорайону Підварки м. Переяслава-Хмельницького в ур. Облоги (через пам'ятку проходить ґрунтова дорога на с. Воскресінське). Поселення займає підвищення на краю лівого берега р. Броварка. На сході межує з нині осушеною, а в минулому заболоченою затокою річки – ур. Вингуля. Розміри: 100×50 м (площа 0,5 га). Культурний шар – 0,6 м. Площа пам'ятки розорюється [2, с. 28]. На поверхні та під час шурфування знайдено уламки кухонного і тарного посуду другої половини XI – першої половини XIII ст. (рис. 5. 80-91). Існує думка, що дане поселення є залишками літописного Куднового сільця (згадується під 1149 р.) [19, с. 134].

Вигон-Червоний хутір. Знаходиться в західній, центральній та східній частинах с. Чирське в ур. Вигон та кутку Червоний хутір, котрі розділені дорогою Переяслав-Хмельницький – Студеники. Займає південний та західний невисокі пологі схили правого берега р. Броварка. Розміри: східна частина, до шляху (Вигон) – 200×70 м (площа – 1,4 га), західна частина (Червоний хутір) – 250×70 м (площа – 1,7 га). Потужність культурного шару невідома. Територія зайнята городами та орним полем. На поселенні піднято стінки давньоруського посуду, котрий датується в широких межах – XI-XIII ст.

Шпиль. Поселення знаходиться за 250 м на південний захід від околиці с. Чирське і за 40 м на північ від садиб мікрорайону Підварки м. Переяслава-Хмельницького, західніше (на 330 м) автомобільного шляху Переяслав-Хмельницький – Студеники. Займає край високого лівого берега р. Броварка. Розміри: 250×70-100 м (площа – 2,3 га). Культурний шар – 0,7 м. Поверхня розорюється [3, с. 21]. На площі поселення і в шурфах виявлені уламки посуду XI – першої половини XIII ст. (рис. 4. 49-54).

Жаданівщина. Багатошарова пам'ятка знаходиться за 700 м на північний захід від північної околиці мікрорайону Підварки м. Переяслава-Хмельницького, південніше шлюзу в місці злиття рр. Трубіж та Броварка. Займає край та схил високого лівого берега р. Трубіж над його болотистою (нині осушеною) заплавою і тягнеться на схід, до місця навпроти гирла р. Броварка. Розміри: 600×80-150 м (площа – 6,7 га). Культурний шар – 0,3 м. Площа розорюється. На пам'ятці піднято кілька дрібних шматків пірофіліту, кухонну кераміку XII – першої половини XIII ст., два бронзові гудзики, бронзову квадратну бляшку, бронзові ліровидну та прямокутну поясні пряжки та бронзову петлю від казана. Гудзики такого типу мають широку

хронологічну позицію: від кінця XI до XV ст., але в даному контексті вони аналогічні бронзовим гудзикам з поховань Переяславського могильника кінця XI – початку XIII ст. [58, с. 155; 60, с. 91, рис. 4. 3-7, с. 92]. Ліровидна пряжка за новгородськими та переяславськими аналогіями датується кінцем XI – кінцем XII ст., тоді як прямокутна, за тими ж аналогіями, має датування 20-30-ми рр. XIII ст. [33, с. 135-136; 58, с. 144-145, рис. 56. 5, 9, с. 147]. Найближча аналогія квадратній бляшці знайдена в Новгороді, де вона датується другою половиною XII – XIII ст. [58, с. 153-154, рис. 60. 3]. Можливо давньоруським часом слід датувати та бронзову петлю від казана.

Чернече 1. Поселення розташоване за 850 м на південь від південно-західної околиці села (куток Сичі) на підвищенні в широкій заплаві правого берега р. Гатка (Гнилка) та за 50 м на північ від її каналізованого русла. У кількох метрах східніше проходить автомобільний шлях між сс. Виповзки та Помоклі. Розміри: 100×80 м (площа – 0,7 га). Потужність культурного шару невідома. Площа поселення розорюється [3, с. 3-4, 22]. На території пам'ятки знайдена невелика колекція давньоруського посуду XI ст. (рис. 4. 14-16).

Луки. Поселення знаходиться за 1 км на північний захід від с. Виповзки на пологому схилі мисоподібного виступу лівого берега р. Гатка (Гнилка). Пам'ятка простягається вздовж берегової лінії: від східного кінця меліоративного каналу в заплаві на заході до краю мису на сході. Розміри: 800×60-100 м (площа – 7,8 га). Потужність культурного шару – 0,45-0,55 м [3, с. 21-22]. На поверхні виявлені уламки кухонного посуду XII – першої половини XIII ст.

Селище 1. Поселення розташоване за 800 м на північний захід від с. Травневе на підвищенні краю та пологому схилі лівого берега р. Гатка (Гнилка), що прилягає до її нині осушеної широкої заплави. Розміри: 350×140 м (площа – 4,8 га). Культурний шар – 0,5 м. Поверхня розорюється [3, с. 20-21]. На поселенні виявлено велику кількість фрагментів кераміки, що датується XI – першою половиною XIII ст. (рис. 4. 82-100).

Селище. Поселення знаходиться за 2,3 км на схід від південно-східної частини с. Велика Каратуль (куток Паралівщина) та за 1,1 км на схід від ґрунтової дороги на с. Строкова в ур. Селище. Займає видовжене підвищення у заплаві лівого берега р. Гатка (Гнилка) – правої притоки р. Броварка. Розміри: 300×50 м (площа – 1,5 га). Культурний шар потужністю 0,3 м. Територія пам'ятки розорюється [4, с. 10]. На поверхні та під час шурфування виявлені уламки гончарного посуду XI – XII ст. (рис. 4. 65-72).

Штернове. Знаходиться за 2,3 км на схід від с. Велика Каратуль та за 590 м на північний схід від бетонного мосту через р. Гатка (Гнилка). Через площу пам'ятки проходить ґрунтова дорога на с. Строкова. Займає нижню частину схилу мисоподібного виступу правого берега р. Гатка. Розміри: 900-1000×70-100 м (площа – 7,4 га). Культурний шар – 0,4-0,7 м. Територія поселення розорюється. У траншеї газопроводу, що перерізав поселення, на глибині 1,2-1,3 м виявлено залишки заглибленого житла з піччю і уламками від трьох горщиків із валиковими вінчиками XII – першої половини XIII ст. (рис. 5. 52, 54, 58) [3, с. 17]. Поверхневими зборами та під час шурфування знайдено велику кількість кухонної і тарної кераміки, що датується XI – першою половиною XIII ст. (рис. 5. 32-51, 53, 55-57).

Список використаних джерел та літератури

1. Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X – XIII вв.) / В.А. Анохин. – Киев: ИД «Стилос», 2012. – 64 с. +16 ил.
2. Бузян Г.М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 рік / Г.М. Бузян, М. М. Буйлук, О. В. Колибенко, М. Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1990/186. – 40 с.
3. Бузян Г.М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 рік / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, О.В. Колибенко, М.Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1991/211. – 25 с.
4. Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г. / Г.Н. Бузян, Н.М. Буйлук, Н.Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1988/71. – 17 с.
5. Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря. – Київ: вид. Міленіум, 2007. – 264 с.
6. Вовкодав С.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Броварки на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: тези доп. III Міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2004. – С. 13-14.
7. Вовкодав С.М. Нові знахідки в долині р. Броварка / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип.14. – С. 63-69.
8. Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка / Н.П. Журжалина // СА. – 1961. – № 2. – С. 122-140.
9. Квітницький М.В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів / М.В. Квітницький // Археологія. – 2004. – №4. – С. 25-34.

10. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. – М.; Л.: Наука, 1966. – Вып. 2. – 179 с.
11. Козловський А.О. Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній, 11-А / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський // АДУ 2008 р. – Київ: ІА НАНУ, 2009. – С. 138-142.
12. Козловський А.О. Дослідження Західного Палацу в Києві у 2009 р. / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський // АДУ 2009 р. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 208-210.
13. Козловський А.О. Дослідження у Києві по вул. Лук'янівській, 19 / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В. О. Крижановський // АДУ 2009 р. – Київ; Луцьк, 2010 – С. 211-212.
14. Козловський А.О. Дослідження у Києві по вул. Олеся Гончара, 17-23 / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський // АДУ 2009 р. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 205-207.
15. Козловський А.О. Нові дані про забудову Копирева кінця в Києві XI ст. / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вып. 20. – С. 75-85.
16. Козловський А.О. Розкопки по вул. Михайлівській, 12 в Києві / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський // АДУ 2005-2007 рр. – Київ; Запоріжжя: Дике Поле, 2007. – Вып. 9. – С. 215-217.
17. Козловський А.О. Садиба першої половини XIII ст. у «місті Володимира» давнього Києва / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // Дьніслово. – Київ: Корвінпрес, 2008. – С. 241-257.
18. Колибенко О.В. Давньоруські селища на р. Броварці / О.В. Колибенко // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – Київ, 1991. – С. 50-51.
19. Колибенко О.В. Давньоруські топоніми Переяславщини / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вып. 13. – С. 128-139.
20. Колибенко О.В. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Ч. 1. – 114 с.
21. Колибенко О.В. Переяславщина під владою татар у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої / О.В. Колибенко // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). – Переяслав-Хмельницький, 1994. – Ч. 1. – С. 45-53.
22. Колибенко О.В. Природно-географічні умови центральної Переяславщини у X-XIII ст. / О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Київ; Переяслав-Хмельницький; Чернівці. – 1998. – Вып. 5. – С. 41-45.
23. Колибенко О.В. До питання про літописне Янчине сільце / О.В. Колибенко // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 62-66.
24. Колибенко О.В. До питання про літописний Стряков / О.В. Колибенко // Тези доп. і повідомл. V всеукр. конф. з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 143-144.
25. Колибенко О.В. Міські брами Переяслава Руського / О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вып. 10. – С. 16-23.
26. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С. 156-177.
27. Корзухина Г.Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб: Петербургское Востоковедение, 2003. – 432 с.
28. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – Киев: Наукова думка, 1992. – 312 с.
29. Кубышев А.И. Уздечный набор XI в. из Ново-Каменки / А.И. Кубышев, Р. С. Орлов // СА. – 1982. – № 1. – С. 238-246.
30. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996. – 256 с.
31. Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М. П. Кучера // Археологія. – 1978. – № 25. – С. 21-31.
32. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – Київ: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
33. Лесман Ю.М. Переяславський курганний могильник «За тюрмой» в розкопках В.М. Щербаковського: некоторые наблюдения над хронологией могильника / Ю.М. Лесман // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вып. 20. – С. 124-147.
34. Мазурик Ю. З історії деревообробки на Волині (за археологічними та етнографічними матеріалами) / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. – Луцьк, 2007. – Вып. 24. – С. 214-219.
35. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ. – М.: Наука, 1966. – 128 с.

36. Мироненко К.М. Давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) / К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. – 2002/2003. – № 2-1. – С. 143-156.
37. Мовчан І.І. Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р. / І.І. Мовчан, А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // АДУ 2004-2005 рр. – Київ; Запоріжжя: ІА НАНУ, Дике Поле, 2005. – Вип. 8. – С. 285-288.
38. Мовчан І.І. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва Х-ХІ ст. / І.І. Мовчан, А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 105-115.
39. Мовчан І.І. Розкопки біля Львівської площі в Києві / І.І. Мовчан, А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // АБУ 2002-2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 227-229.
40. Мовчан І.І. Розкопки на «Копиревому кінці» давнього Києва / І.І. Мовчан, А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – Вип. 7. – С. 226-227.
41. Мовчан І.І. Розкопки на вул. Велика Житомирська, 2а у м. Києві / І.І. Мовчан, А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // АДУ 2002-2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 225-227.
42. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – 160 с.
43. Непомнящих В.Ю. Археологічні дослідження в с. Білгородка у 2007 р. / В.Ю. Непомнящих // АДУ 2006-2007 рр. – Київ, 2009. – С. 242-245.
44. Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у Х – ХІ ст. / Р.С. Орлов // Археологія. – 1984. – № 47. – С. 24-44.
45. Петрашенко В. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. – Київ, 2005. – 264 с.
46. Петрашенко В.О. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак / В.О. Петрашенко, В. К. Козюба // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 55-69.
47. Петрашенко В.О. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII – початку ХІ ст. / В.О. Петрашенко // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-ХІ ст. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 125-132.
48. Поляков Г.П. Летописный Рогов / Г.П. Поляков, Е.А. Шинаков // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 117-123.
49. Природа Київської області. – Київ: Вид. КУ, 1972. – 235 с.
50. Прищепа Б.А. Дослідження Пересопниці / Б.А. Прищепа // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – Вип. 7. – С. 259-262.
51. Прищепа Б.А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002-2003 рр. / Б. А. Прищепа // АДУ 2002-2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – Вип. 6 – С. 267-270.
52. Прищепа Б.А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в Х-ХІІІ століттях / Б.А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
53. Прищепа Б.А. Розкопки в Дорогобужі у 2003 р. / Б.А. Прищепа, Ю.П. Терлецький // АБУ 2002-2003 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 271-273.
54. Руденок В.Я. Древнерусский керамический комплекс черниговского Богородичного монастыря / В.Я. Руденок, О. В. Дубинец // Могилянські читання 2006 року: Доля музейних зібрань. – Київ, 2007. – Ч. 1. – С. 344-355.
55. Рябинин Е.А. Языческие привески-амулеты древней Руси / Е.А. Рябинин // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 55-63.
56. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли / Д.Я. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – 271 с.
57. Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей / Д.Я. Самоквасов. – Варшава: в типографии М. Земкевич, 1892 – 143 с.
58. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х-ХV вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
59. Супруненко О.Б. Пізньюроменське житло на посаді літописної Лтави (за розкопками на Інститутській горі у Полтаві 2007 р.) / О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2, ч. 1. – С. 122-131.
60. Товкайло М.Т. Матеріали дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі / М.Т. Товкайло, Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – 2008. – Вип. 20. – С. 86-95.
61. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – СПб: Алетейя, 2003. – 160 с.
62. Шекун О. Садиба кінця ХІІ – першої половини ХІІІ ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) / О. Шекун // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) ІХ-ХІ ст. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 211-217.

63. Шендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої Гори / Н.І. Шендрик // Праці Київського Державного Історичного музею – Київ, 1958. – Вип. I – С. 158-174.
64. Юрченко О.В. Переяславщина в другій половині XIII-XVI ст. (історико-археологічний огляд) / О.В. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – № 9. – С. 219-225.
65. Юрченко О.В. Історико-краєзнавча характеристика топонімів с. Лецьки на Переяславщині / О.В. Юрченко // Краєзнавство – 2009. – № 3-4. – С. 74-84.
66. Юрченко О.В. Природно-географічне середовище Переяславщини другої половини XIII-XVI ст. / О.В. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – № 5. – С. 233-242.

N	Назва	Населений пункт	Датування	Відстань до найближчого поселення, м	Назва найближчого поселення	Висота, м	Експозиція	Нахил місцевості, град	Відстань до річки, м	Гірографічне положення	Топографічне положення
1	Чоботівське озеро	с. Пологів-Чоботівка	XI - I пол. XIII ст.	1700	Береги	95	Південний захід	2,6	50	ЛІБ	Пологий схил берега
2	Береги	с. Лепки	XI - I пол. XII ст.	1700	Журиківщина	95	Північний схід	1,14	70	ЛІБ	Пологий схил берега
3	Журиківщина	с. Лецьки	кін. X - I пол. XIII ст.	1700	Береги	95	Північний захід	2,20	60	ЛІБ	Мисоподібний виступ берега
4	Тракторна брагада	с. Виниці	XI - I пол. XIII ст.	4000	Журиківщина	94	Північний схід	2,900	40	ЛІБ	Пологий схил берега
5	Селище I	с. Трагівце	XI - I пол. XIII ст.	1000	Селище I	98	Північний схід	1,17	400	ЛІП	Пологий схил берега
6	Селище	с. Велика-Карагуль	XI - I пол. XII ст.	1000	Селище I	94	Північний схід	2,00	160	ЛІП	Видозмінене підвищення в заплаві
7	Штернове	с. Велика-Карагуль	XI - I пол. XIII ст.	1300	Селище	96	Південний захід	2,03	250	ЛІП	Нижня частина мисоподібного виступа
8	Старе	с. Воскресінське	кін. X - поч. XII ст.	2850	Оболоти	93	Схід	3,000	60	ЛІБ	Підвищення схилу берега
9	Червче I	с. Помокіл	XI ст.	4000	Селище I	97	Південний схід	1,87	80	ЛІП-Г	Заплава
10	Оболи	хут. Мар'янівка	2 пол. XI - I пол. XIII ст.	2850	Старе	90	Схід	1,000	50	ЛІБ	Підвищення схилу берега
11	Вигін-Черволий хутір	с. Чирське	XI - I пол. XIII ст.	900	Шивіль	91	Південний захід	1,792	100	ЛІБ	Пологий схил берега
12	Шивіль	с. Чирське	XI - I пол. XIII ст.	900	Вигін-Черволий хутір	98	Північний захід	7,600	450	ЛІБ	Край високого берега

Характеристики поселень XI ст.

N	Назва	Населений пункт	Датування	Відстань до найближчого поселення, м	Назва найближчого поселення	Висота, м	Експозиція	Нахил місцевості, град	Відстань до річки, м	Гірографічне положення	Топографічне положення
1	Чоботівське озеро	с. Пологів-Чоботівка	XI - I пол. XIII ст.	3000	Журиківщина	95	Південний захід	2,6	50	ЛІБ	Пологий схил берега
2	Журиківщина	с. Лецьки	кін. X - I пол. XIII ст.	3000	Чоботівське озеро	95	Північний захід	2,20	60	ЛІБ	Мисоподібний виступ берега
3	Виниці I	с. Виниці	XII - I пол. XIII ст.	250	Сковорода	97	Схід	3,90	40	ЛІБ	Пологий схил берега
4	Сковорода	с. Виниці	XII - I пол. XIII ст.	250	Виниці I	99	Південь	3,85	50	ЛІБ	Пологий схил берега
5	Тракторна брагада	с. Виниці	XI - I пол. XIII ст.	500	Виниці I	94	Північний схід	2,900	40	ЛІБ	Пологий схил берега
6	Яголи	с. Мала-Карагуль	XII - I пол. XIII ст.	1700	Дубки	97	Захід	3,200	80	ЛІБ	Пологий схил берега
7	Левада	с. Воскресінське	к. XI - I пол. XIII ст.	250	Дубки	93	Схід	1,451	100	ЛІБ	Край високого берега
8	Дубки	с. Воскресінське	XII - I пол. XIII ст.	250	Левада	97	Південний захід	4,353	150	ЛІБ	Підвищення схилу берега
9	Луки	с. Виповани	XII - I пол. XIII ст.	2900	Селище I	98	Північний захід	2,776	800/340	ЛІП	Високий мисоподібний виступ берега
10	Селище I	с. Трагівце	XI - I пол. XIII ст.	2200	Штернове	98	Північний схід	1,17	400	ЛІП	Пологий схил берега
11	Штернове	с. Велика-Карагуль	XI - I пол. XIII ст.	2200	Селище I	96	Південний захід	2,03	250	ЛІП	Нижня частина мисоподібного виступа
12	Оболи	хут. Мар'янівка	2 пол. XI - I пол. XIII ст.	1900	Левада	90	Схід	1,000	50	ЛІБ	Підвищення схилу берега
13	Вигін-Черволий хутір	с. Чирське	XI - I пол. XIII ст.	900	Шивіль	91	Південний захід	1,792	100	ЛІБ	Пологий схил берега
14	Шивіль	с. Чирське	XI - I пол. XIII ст.	900	Вигін-Черволий хутір	98	Північний захід	7,600	450	ЛІБ	Край високого берега
15	Журиківщина	м. Переяслав-Хмельницький	XII - I пол. XIII ст.	1900	Шивіль	87	Північ	3,250	60	ЛІБ	Підвищення берега

Характеристики поселень XII - I пол. XIII ст.

Рис. 1. Таблиці з даними про просторові характеристики поселень.

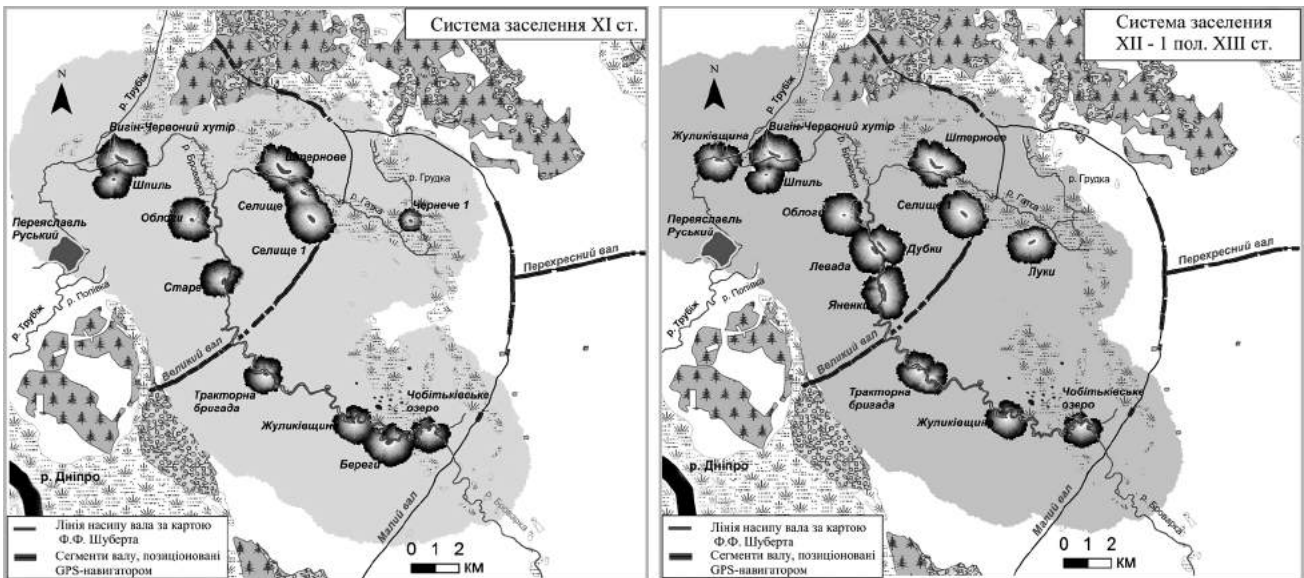

Рис. 2. Зони господарського освоєння поселень (1 та 5 км).

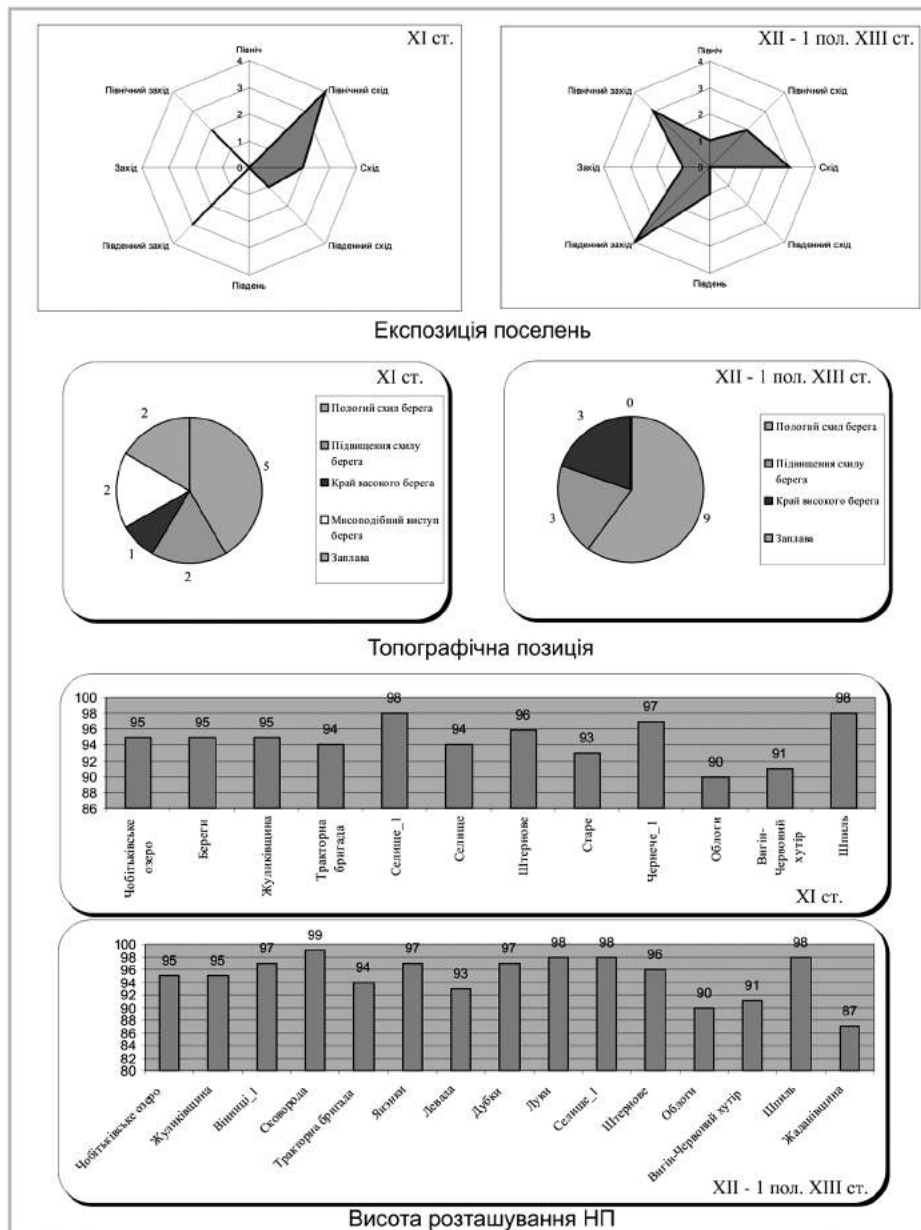

Рис. 3. Просторові характеристики поселень.

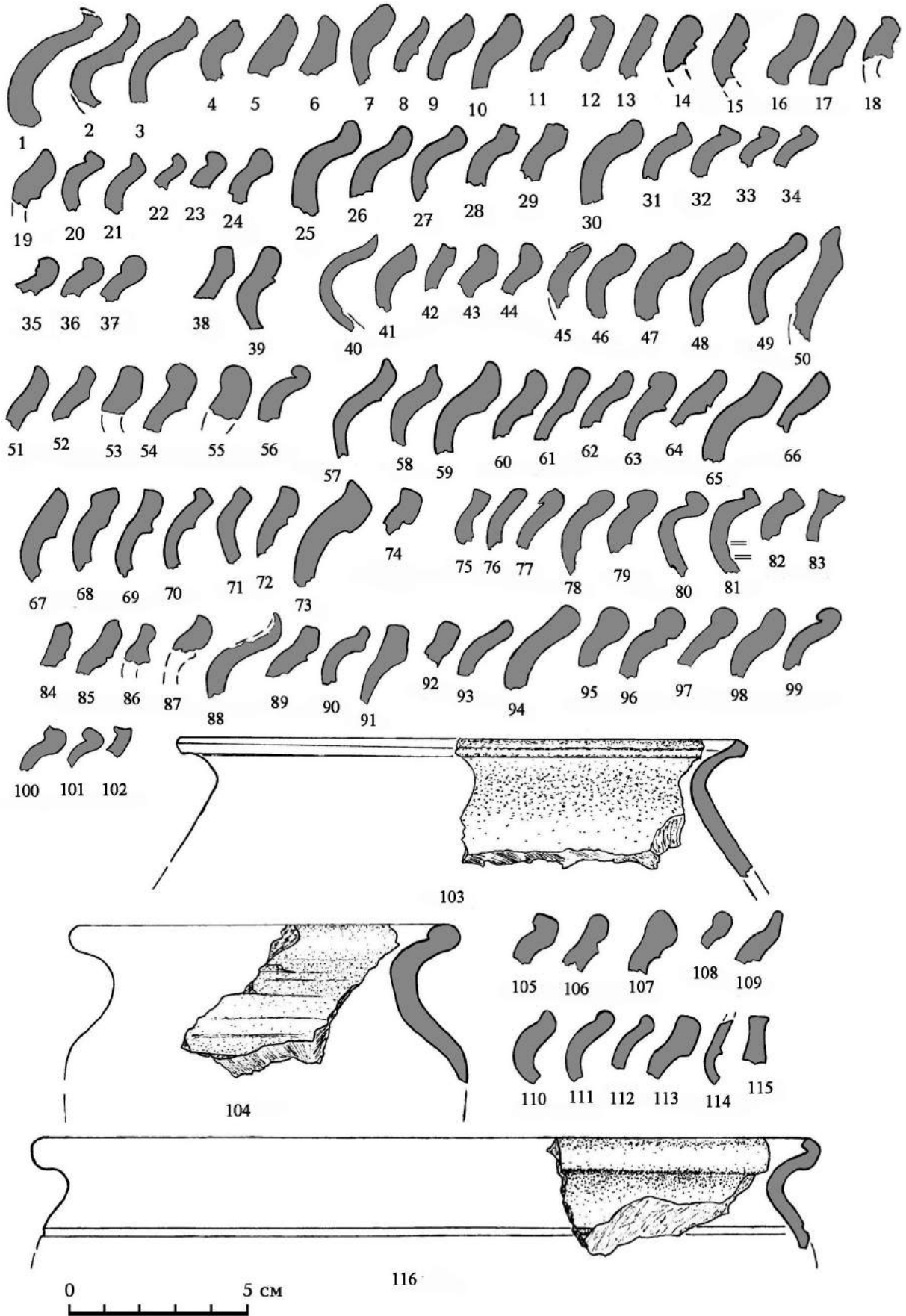

Рис. 4. Профілі вінчиків давньоруського посуду з поселень долини р. Броварка:
 1-15 – Береги; 16-18 – Чернече; 19-29 – Жуликівщина; 30-37 – Вінинці 1; 38-39 – Дубки;
 40-50 – Тракторна бригада; 51-56 – Шпиль; 57-66 – Старе; 67-74 – Селище; 75-83 – Скворода;
 84-102 – Селище 1; 103-109 – Яненки; 110-116 – Левада.

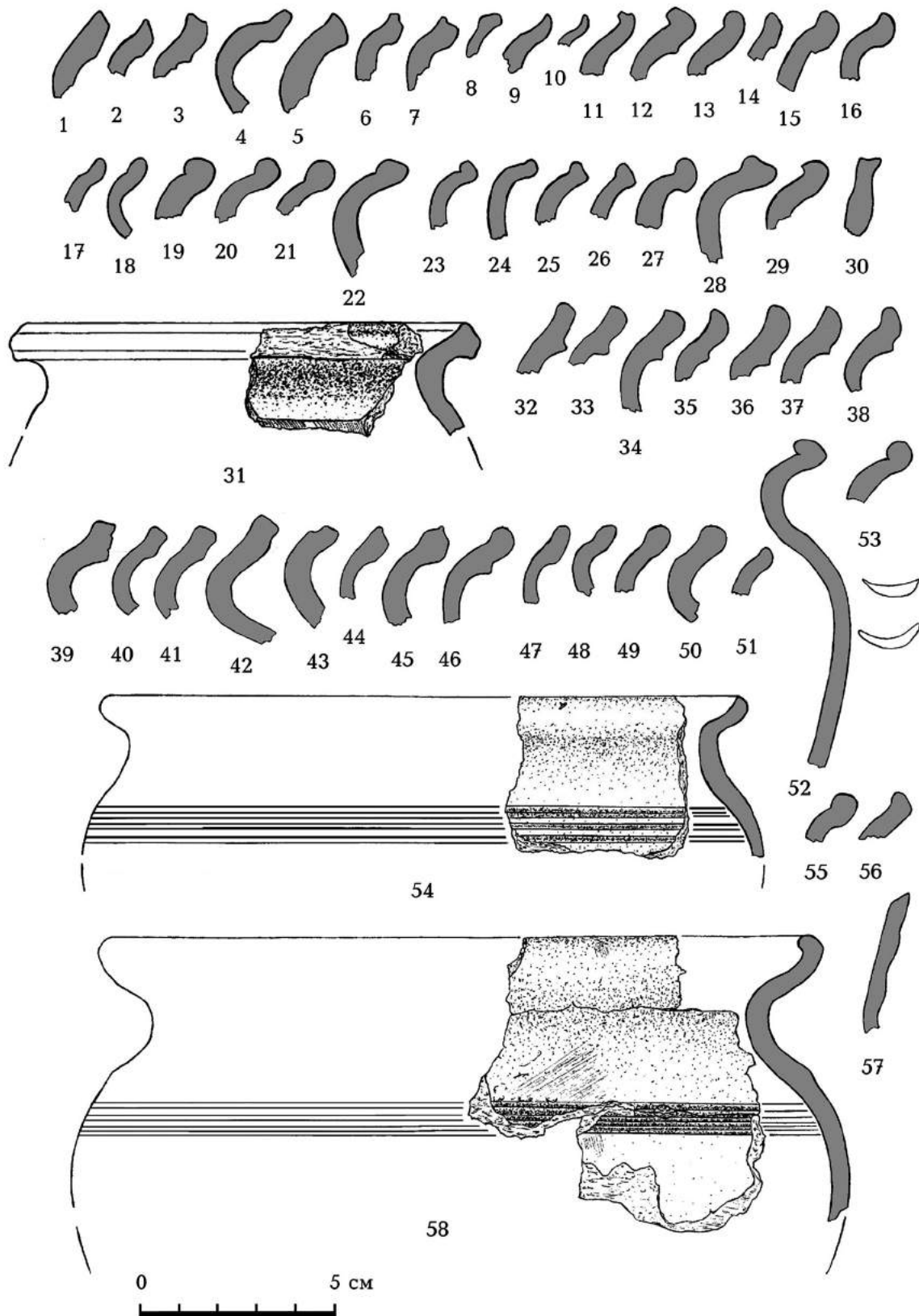

Рис. 5. Профілі вінчиків давньоруського посуду з поселень долини р. Броварка:
1-31 – Облоги; 32-58 – Штернове.

Рис. 6. Знахідки з давньоруської пам'ятки Береги.

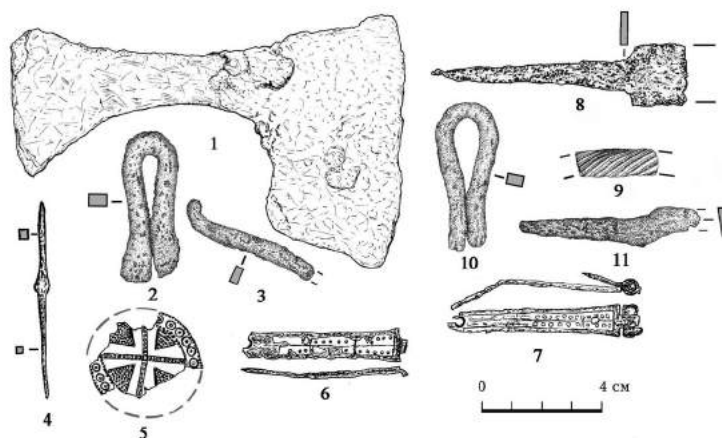

Рис. 7. Знахідки з давньоруських поселень долини р. Броварка:
1-4 – Вінинці 1; 5-7 – Береги; 8 – Старе; 9 – Скворода; 10-11 – Тракторна бригада.

ПОЛОВЕЦЬКІ ГОЛОВНІ УБОРИ

У статті розглядаються головні убори кочівників XI-XIII ст. Для вивчення чоловічих і жіночих головних уборів використовуються як іконографічні джерела (зображення на половецьких кам'яних статуях), так і археологічні матеріали, приводяться етнографічні аналогії. Розглянувши існуючі типології головних уборів половців, автор приходить до висновку, що не на всіх чоловічих кам'яних статуях зображені шоломи, а також приводить власну класифікацію жіночих головних уборів відповідно до вікової категорії жінки.

Ключові слова: половці, головні убори, шоломи, кам'яні статуї, військово спорядження.

Половці з'явилися у причорноморських степах на початку XI ст. і залишалися їх абсолютними володарями до середини XIII ст. Однак про їх побут відомо дуже мало, адже власної писемності вони не мали, а їхніх сусідів цікавила в першу чергу військова міць кочівників. В археологічному плані половці теж залишили дуже мало слідів – як правило, це поодинокі впускні поховання в степових курганах та кам'яні статуї. Останнє джерело, на нашу думку, вивчене ще далеко не повністю. Зображення на статуях дають дуже багатий матеріал щодо зовнішнього вигляду кочівників, предметів побуту, про їх заняття і т. п. Досить часто дослідники при аналізі половецького побуту керуються зображеннями на кам'яних статуях, не вдаючись до етнографічних аналогій, що призводить до нерозуміння певних нюансів.

Цікавим є вивчення половецьких головних уборів, які є доволі різноманітними і складними. У даній статті ми спробуємо показати різноманіття чоловічих та жіночих половецьких головних уборів, диференціацію головних уборів у залежності від віку та соціального становища. Найбільш повну каталогізацію половецьких статуй здійснила С.О. Плетньова [15, с. 50-96], тому в даній статті ми будемо керуватися в першу чергу її доробком.

Досить часто в науковій літературі, вслід за С.О. Плетньовою, можна зустріти думку, що на більшості чоловічих половецьких статуй зображені шоломи. Однак не варто забувати, що половецькі воїни, у переважній своїй більшості, були легкоозброєними кіннотниками [15, с. 29], тому важкі залізні шоломи їм були просто непотрібні. У половецьких похованнях середньої течії Сіверського Дінця в більшості чоловічих поховань були виявлені залишки лука та/або колчана і шаблі. Досить рідко зустрічається спис. Залишки шоломів – також нечаста знахідка. Як правило, вони супроводжуються також кольчугою (у середній течії Сіверського Дінця шолом був виявлений лише в похованні в кургані Весела могила). Варто пам'ятати, що кільчаста кольчуга в кочівників – це, скоріше, запозичення в давньоруських воїнів, з якими половці найчастіше воювали, для самих кочівників характерною є кольчуга з дрібних пластин, які нашивалися на шкіряну основу. Та й самі шоломи часто виявляються давньоруського типу.

С.О. Плетньова, опираючись на зображення на статуях, виділяє три типи шоломів [15, с. 24, рис. 6]. Перший тип – сфероконічні шоломи. Тут дослідниця виділяє кілька підтипів: 1) гладкі; 2) гладкі з обручем по краю і іноді з наверхшям; 3) шоломи, склепані з чотирьох частин, з обручем, вертикальними смугами, наверхшям і нерідко з різними прикрасами корпусу; 4) шоломи, близькі за декором і формою до 3 підтипу, але іноді з наносником. Сфероконічні шоломи є характерними як для Русі, так і для Степу, і, цілком очевидно, є запозиченням з давньоруського середовища. Однак і тут власне до шоломів можна точно віднести лише четвертий підтип – з наносником, інші викликають сумніви. Декор, який зображувався на головних уборах, міг позначати візерунчасту тканину, з якої виготовлялися головні убори, а обруч – хутряну опушку.

Другий тип – напівсферичні шоломи. Тут теж виділяється кілька підтипів: 1) гладенькі; 2) шоломи з обручем й іноді з меридіональними смугами; 3) шоломи з наносником. Напівсферичні шоломи не характерні для давньоруських воїнів, однак зустрічаються в чорноклобуцьких похованнях. Оскільки в кочівників власних ремісників не було, то такі шоломи також могли бути певним запозиченням. Тут теж, напевно, не всі зображення на статуях можна відносити до шоломів.

Третій тип – напівяйцеподібні шоломи. Як правило, вони зображувалися з потовщеним обручем, деякі склепані з вузьких смуг. Такий тип на Русі невідомий. С.О. Плетньова пише, що і в кочівників ці шоломи зустрічаються доволі рідко. Ці головні убори за формою більше нагадують шапочки – для шоломів така форма досить незручна.

Г. О. Федоров-Давидов, основувшись на археологічних знахідках, виділяє 5 типів шоломів [17, с. 33-34, рис. 5]. До 1 типу, який налічує 3 екземпляри, дослідник відніс плавно вигнуті і витягнуті шоломи. До передньої частини таких шоломів був прикріплений наносник. До самого шолома кріпилася кольчужна бармиця, а угорі шолом мав шпиль. Знахідки таких шоломів були типовими для Київщини, де вони зустрічаються як у давньоруських, так і в кочівницьких похованнях. Очевидно, тут прослідковується давньоруський вплив на виготовлення захисного озброєння.

До другого типу, який теж налічує 3 екземпляри, дослідник відніс сфероконічні шоломи з вирізом спереду, до якого прикріплювалася залізна маска. Такі шоломи теж мали шпиль, до них прикріплювалася бармиця. Однак було доведено, що вушка усіх масок відлиті в одній формі і походять з однієї майстерні. Таким чином, не можна говорити про масове виготовлення та поширення шоломів даного типу. Цікавою є знахідка подібного шолому з маскою, але циліндроконічної форми, поблизу с. Куйбишеве на Донеччині [11, с. 123-130]. На думку дослідників, дане поховання пов'язане з чорноклобуцькими старожитностями.

До третього типу (3 екз.) за Г. О. Федоровим-Давидовим відносяться шоломи сферичної форми, склепані з чотирьох листів, які по краю мали залізний обруч і кріплення для бармиці. Дослідник пише, що аналогії цьому типу відомі в Західній Європі і Візантії, тож, скоріше за все, це були привізні вироби.

До 4 типу (4 екз.) відносяться неглибокі сфероконічні шоломи з рівним краєм, з бармицею. Цей тип теж був характерний для Київської Русі. Сюди можна віднести шолом, знайдений у половецькому похованні з кургану Весела Могила на Харківщині [12, с. 234-236]. На початку 1970-х років тракторист із села Берестове Блюзнюківського району Харківської області, прокладаючи траншеї, зруйнував пагорб висотою 4 метри, який виявився половецьким курганом. Археологи Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв і А. К. Дегтярь відразу ж виїхали на місце знахідки, однак їм вдалося врятувати лише кілька артефактів із зруйнованого поховання. Був виявлений залізний шолом, бронзовий казан, стремена, фрагменти кольчуги. Через ряд причин виявлення даного поховання не було зафіксоване в археологічних звітах. Знаходження шолома сфероконічної форми, до того ж разом із кільчастою кольчугою може говорити про давньоруський вплив на військове спорядження половців у даному регіоні.

Нарешті, до 5 типу Г. О. Федоров-Давидов відносить 1 крутобокий шолом з наносником, надбровними дугами і вирізами для очей. Цей шолом теж був виготовлений киево-руськими майстрами.

Не говорячи про нечисленність знахідок шоломів у кочівницьких похованнях XI-XIII ст., ми бачимо, що власне половецьких шоломів у класифікації Г. О. Федорова-Давидова немає.

Для половців, очевидно, були характерні напівсферичні шоломи, однак і їх у похованнях знаходять доволі рідко. Відомий такий шолом із Західного Казахстану, де він супроводжувався пластинчатим панциром [9, с. 187; 2, с. 134]. На Північному Кавказі було знайдено 5 шоломів у різних комплексах, але усіх їх можна датувати XIV ст. [14, с. 97-99].

Важкоозброєні кіннотники в середовищі кочівників з'явилися як відповідь на вбрання у кольчуги та залізні шоломи давньоруських воїнів, а пізніше – на важкоозброєних воїнів Чингісхана. Сама тактика степового бою вимагає легкості і маневреності, у цьому й полягала сила половців як війська. Важкі залізні шоломи обмежували огляд, могли нагріватися від степового сонця і не рятували від січного удару шаблі.

Описуючи давньотюркську кам'яну скульптуру, дослідники практично ніколи не виділяють шоломів серед головних уборів, зображених на статуях. Так, на думку Л. О. Євтюхової, на статуях Південного Сибіру і Монголії зображені шапки різних типів [8, с. 102-104]. При дослідженні алтайської скульптури В. Д. Кубарев робить висновок, що найбільш поширеними були головні убори конічної чи сфероконічної форми, які за формою нагадують тибетейки, поширені в кочовиків Центральної і Середньої Азії [13, с. 41]. О. Д. Грач, характеризуючи тувинську скульптуру, теж приходять до висновку, що переважаючий тип головних уборів, зображених на статуях – маленькі шапочки у формі зрізаного конуса, які мають багато спільного з шапками казахів [6, с. 60]. Ф. Х. Арсланова та О. О. Чаріков вважають, що на скульптурі, знайдений поблизу с. Чингістай на Верхньому Приіртіш'ї (Казахстан) зображений округлий головний убір, подібний до «берік» – казахської шапки з хутряною опушкою [1, с. 225].

Що цікаво, у відомій писемній пам'ятці половецької мови початку XIV ст. Codex Cumanicus, шапка половецькою мовою записана як *keres, brk* [20]. Як уже зазначалося, берік у казахів – традиційний літній головний убір у вигляді круглої шапочки з хутряною опушкою. Мабуть, саме така шапочка зображена на частині половецьких статуй. У башкирів також відомі хутряні шапки під назвою *кепес* та *бурек*. Словом «кепес», «кепеч» у багатьох тюркських мовах позначають тибетейку.

Таким чином, оскільки кочовий спосіб життя унеможлиблював існування власних ремісничих майстерень, виготовлення половецьких шоломів було тісно пов'язане з давньоруськими ремісничими центрами і, відповідно, з давньоруською військовою справою, чим і пояснюється схожість шоломів на стату-

ях та в половецьких похованнях з давньоруськими речами. Крім того, сама «мода» на металеві шоломи в домонгольський період, скоріше за все, була викликана впливом давньоруської традиції військового спорядження, адже саме з русичами половці, найчастіше за все, вступали у військові сутички. Сам кочовий побут і військова справа в кочівників, тісно пов'язана з використанням коня, робила користування важкими металевими шоломами зайвим. У ближньому бою, за наявності шаблі як основної зброї ближнього бою, вірогідність травми голови була невисокою, адже шаблею можна нанести січний, але не рублячий удар згори. До того ж, саме знаходження воїна верхи на коні, високо, унеможливило удар по голові згори вниз. З іншого боку, у важкому шоломі було незручно повертати голову і дивитися по боках, а в кінному бою особливо важливо контролювати коня і ситуацію в цілому, зберігати маневреність. Таким чином, половецьке військо у своїй більшості було споряджене в достатньо легкий бойовий обладунок, можливо, виготовлений в основному зі шкіри. Вже пізніше, у XIV ст. від монголів у половецький степ приходить традиція важкого бойового обладунку, в який були споряджені професійні воїни Чингісхана.

Жіночі головні убори, які зображувалися на статуях, вирізняються складністю і багатством деталей. С.О. Плетньова виділяє серед них шість типів [15, с. 38-39, рис. 14]: 1) капелюхи з різко виділеними (іноді широкими) товстими полями і високим туловом; 2) головні убори у вигляді пов'язок чи облягаючих ковпачків, без полів і тулова, зате з трикутним «козирком», який спускається на лоб; 3) пласкі шапочки; 4) високі конусоподібні капелюхи з валиком, які злегка спускаються на лоб і підняті на потилиці; 5) капюшони, які закривають вуха і потилицю, з високим конусоподібним верхом, що нагадує капелюхи 4 типу; 6) капюшоноподібні шапочки. Остання група, характерна для стелоподібних статуй, які, скоріше за все, до половецьких не відносяться. На думку Л. С. Гераськової, частина кам'яних статуй, зокрема, часткових зображень людини, виявлених у причорноморських степах, залишена тюркомовним, але не половецьким етносом [3, с. 99]. До власне половецької скульптури дослідниця відносить добре модельовані сидячі або стоячі зображення людей, тож ми будемо керуватися, у першу чергу, такими статуями.

Безсумнівно, деталі одягу половців і сам спосіб зображення людини різнився територіально. За нашим спостереженням, «сидячі» статуї зустрічаються частіше у лісостеповій зоні, тоді як «стоячі» більш характерні для степових половецьких об'єднань. Однак головні убори, услід за усталеними традиціями, не могли надто сильно різнитися, тому типологія С.О. Плетньової залишається придатною до використання, але з деякими застереженнями. Так, у дослідниці типи 1, 4 і 5, а в деяких випадках і тип 2 не надто відрізняються один від одного і, можливо, можуть залежати саме від територіальних розбіжностей між різними половецькими об'єднаннями.

Головні убори варіювалися також в залежності від вікової категорії жінки. Можна виділити 4 основні вікові категорії жінок – незаміжня дівчина, дівчина-наречена та молода заміжня жінка до народження первістка, молода заміжня жінка репродуктивного віку та жінка похилого віку.

Серед усього різноманіття головних уборів чітко виділяються дві великі групи.

До першої групи (в основному це головні убори 1 типу за С.О. Плетньовою) входять високі капелюхи з вузькими крисами та з великою кількістю різноманітних деталей. Скоріше за все, дана група позначає багатий головний убір заміжньої жінки репродуктивного віку.

Як правило, до даного типу головного убору входять так звані «баранячі роги» – своєрідна прикраса, яка мала, вочевидь, певний сакральний зміст. Вони мали вигляд рубчастих напівкіл, які обрамлювали обличчя статуї. Археологічні залишки таких прикрас неодноразово знаходили в похованнях кочівників XI-XIII ст. – це випуклі штамповані напівкільця, нашиті на повстяні валики [15, с. 40-41]. Залишки подібного головного убору, наприклад, були виявлені в кочівницькому похованні поблизу с. Новоіванівка на Донеччині [18, с. 95]. Це були напівкільцеві жолобчасті пластини, виготовлені з міді та вкриті позолотою. Вони прикріплювалися до дерев'яного пружка, обгорнутого тканиною. Для кріплення в бортиках пластин були зроблені маленькі отвори.

Найбільш повний аналіз цієї деталі головного убору дав М.Л. Швецов [19, с. 104-114]. Дослідник приводить результати антропологічного аналізу жінок, у похованнях яких були виявлені залишки даного головного убору. З тридцяти відібраних документованих пам'яток антропологічно вдалося обстежити дванадцять. Усі вони належать жінкам у віці 25-35 років (два – у віці 35-40 років) – тобто жінкам репродуктивного віку, після народження первістка. Очевидно, рогоподібні прикраси виступали символом багатства і родючості. Багатство кочівника, у першу чергу, залежало від кількості голів худоби, передусім овець та кіз (велика рогата худоба – індикатор переходу до напівосідлого способу життя, адже корови погано переносять далекі переходи).

Про те, що подібна деталь головного убору в половців був ознакою заміжньої жінки, може говорити відома статуя жінки з маленькою дитиною, виявлена поблизу с. Чорнухине на Луганщині [4, с. 256-257;

16, с. 258-262]. На статуї зображена маленька облягаюча шапочка з налобною стрічкою, поверх якої одягнутий ще один головний убір, та вищезазначені «баранячі роги», які йдуть від маківки до плечей.

Найближчі аналогії даному головному убору можна знайти у халха-монголів. Варто зазначити, що монгольський костюм вирізняється своєю консервативністю і не змінювався протягом століть [10, с. 134]. Подібний головний убір (чи, точніше, зачіску) носили молоді заміжні жінки. Основою зачіски була невелика срібна шапочка, до якої кріпилися численні підвіски – срібні, з коралів чи бірюзи. Волосся зачісувалося назад, розділялося на дві частини і вкладалося у зачіску у вигляді рогів корови або ж крил міфічного птаха за допомогою особливих срібних чи бамбукових заколок. Нижня частина волосся запліталася в коси. Багаті жінки вкривали коси багато прикрашеними чохлами. В урочистих випадках на срібну шапочку одягалася інша, гостроверха шапочка-малагай з оксамитовим чи плісовим околицем і стрічками ззаду.

Рідкісність знахідок залишків рогоподібних прикрас у половецьких похованнях може відобразити не лише соціальну значимість даного головного убору (що, без сумніву, мало місце). Можливо, частина небагатих жінок просто робила собі зачіски у вигляді баранячих рогів, адже на статуях ця деталь зображується доволі часто. До речі, І. А. Дружиніна, В. Н. Чхайдзе та Є. І. Нарожний у своїй монографії висловлювали припущення, що подібні деталі головного убору насправді були деталями зачіски – накосницями у вигляді металевих кілець, в які продівалися коси [7, с. 117].

До другої групи головних уборів, які можна чітко виділити за зображеннями на кам'яних статуях, відносяться пласкі шапочки (головні убори 3 типу за С. О. Плетньовою). Пласкі шапочки в більшості випадків можна співвіднести з тибетейками, які в казахів носять незаміжні дівчата. Цікавою є статуя дівчини-воїни, яка зберігається зараз у Миколаївському музеї. Це грандіозна скульптура висотою 2,75 м. На голові в жінки плаский капелюх, у вухах сережки, на шиї гривни, але груди підтягнуті і прикриті нагрудними бляхами з ремнями, на поясі справа висить колчан, а зліва – довга шабля [16, с. 261]. Головні убори цієї групи, в основному, зображуються без деталей зачіски у вигляді «баранячих рогів».

Можливо, деякі високі головні убори, зображені на кам'яних статуях, можна співвіднести з «саукеле» [5, с. 371-382] – головним убором нареченої, який жінка-казашка носила від заручин до народження первістка. На жаль, погана збереженість статуй не дозволяє з чіткістю це зробити.

З головними уборами літніх жінок, можливо, співвідносяться головні убори четвертої групи за С.О. Плетньовою. Такі головні убори супроводжуються мінімумом деталей і прикрас. За етнографічними даними відомо, що в казахів чим старшою була жінка, тим менше прикрас вона дозволяла собі носити. Прикро, що недостатня чіткість у розмежуванні головних уборів 1 і 4 типу також заважає із впевненістю сказати, хто зображений на статуї – молода чи літня жінка.

Таким чином, у половців були різноманітні головні убори. Видається малоімовірним, що практично усі чоловіки на кам'яних статуях зображувалися в шоломах. На це вказує і порівняна рідкість знахідок шоломів у половецьких похованнях, і вивчення тюркської кам'яної скульптури в інших регіонах, де шоломи практично ніколи на статуях не зображувалися. Лінгвістичні джерела теж говорять про те, що половці користувалися як тибетейками, так і шапками з хутряною опушкою. Шоломи були, скоріше, запозиченням з Київської Русі, своєрідною відповіддю на давньоруське озброєння. Що стосується жіночих головних уборів, то вони, очевидно, варіювалися в залежності не лише від соціального становища жінки, але, в основному, відповідно до вікових категорій: незаміжні дівчата, дівчата-наречені, жінки репродуктивного віку та літні жінки, що знайшло своє відображення в половецьких кам'яних статуях.

Список використаних джерел та літератури

1. Арсланова Ф.Х. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья / Ф.Х. Арсланова, А. А. Чариков // СА. – 1974. - № 3. – С. 220-235.
2. Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII – XVIII вв.) / А.А. Бисембаев. – Уральск: Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии, 2003. – 232 с.
3. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л.С. Гераськова. – Київ: Наукова думка, 1991. – 130 с.
4. Гераськова Л.С. Половецкая статуя из с. Чернухино / Л.С. Гераськова // СА. – 1974. – № 3. – С. 256-257.
5. Горожанкина Е.М. Казахский свадебный головной убор саукеле. Попытка семантического прочтения / Е.М. Горожанкина // Жертвоприношение: Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней. – М., 2000. – С. 371-382.

6. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953-1960 гг. / А.Д. Грач. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 94 с.
7. Дружинина И.А. Средневековые кочевники в Восточном Приазовье / И.А. Дружинина, В.Н. Чхаидзе, Е.И. Нарожный; под ред. М.В. Горелика. – Армавир – Москва: Центр археологических исследований АГПА, 2011. – 266 с.
8. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии / Л.А. Евтюхова // МИА. – 1952. – № 24. – С. 72-120.
9. Иванов В.А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII-XIV вв.) / В.А. Иванов // Военное дело средневекового населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 172-187.
10. Кочешков Н.В. Головные уборы монголов XIX – начала XX в. / Н.В. Кочешков // СЭ. – 1973. – № 3. – С. 134-142.
11. Кравченко Э.Е. Погребение знатного воина XIII в. на реке Калке / Э.Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2003. – Т. 3. Половецко-золотоордынское время. – С. 123-130.
12. Крупа Т.Н. Научно-исследовательская экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В.Н. Каразина) / Т. Н. Крупа // Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». – Київ, 2005. – С. 234-236.
13. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая / В.Д. Кубарев. – Новосибирск: Наука, 1984. – 230 с.
14. Нарожный Е.И. Средневековые кочевники Северного Кавказа (Некоторые дискуссионные проблемы этнокультурного взаимодействия эпохи Золотой Орды) / Е.И. Нарожный. – Армавир: АГПУ, 2005. – 210 с.
15. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // САИ. – Вып. Е4-2. – М., 1974. – 200 с.
16. Плетнева С.А. Женская половецкая статуя с ребенком / С.А. Плетнева // СА. – 1974. – № 3. – С. 258-262.
17. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. – 274 с.
18. Швецов М.Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу / М.Л. Швецов // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 93-98.
19. Швецов М.Л. О головном уборе половчанки / М.Л. Швецов // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1993. – С. 104-114.
20. The Codex Cumanicus. – Електронні дані. - Режим доступу: <http://odnapl1yazyk.narod.ru/polovtzy.htm> (дата звернення 2. 08. 2016). – Назва з екрана.

Список скорочень

АГПА – Армавирская государственная педагогическая академия
 АГПУ – Армавирский государственный педагогический университет
 МИА – Материалы и исследования по археологии
 СА – Советская археология
 САИ – Свод археологических источников
 СЭ – Советская этнография

Олександр Прядко,
завідувач науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція»
НІЕЗ «Переяслав»
м. Переяслав-Хмельницький

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ГЕЛЬМЯЗІВ НА Р. СУПІЙ

Стаття присвячена нововиявленому давньоруському городищу на території с. Гельмязів Золотоніського району Черкаської області. Розглянуто історію дослідження мікрорегіону. Подано детальний опис археологічної пам'ятки, охарактеризовано матеріальні знахідки.

Ключові слова: давньоруський час, нижня течія р. Супій, с. Гельмязів, городище, курганний могильник, селище, кераміка.

Одним із найбільш густо заселених регіонів Давньої Русі є нижня течія р. Супій, де неодноразово проводились археологічні розвідки [19, 3]. Вивчення системи заселення і особливо фортифікації цього мікрорегіону відкриває нові перспективи у вирішенні важливих питань давньоруської історії як часу освоєння території, міграційних процесів, демографічних змін населення, а також взаємовідносин городищенських центрів з сільською округою.

Серед перспективних і мало досліджених мікрорегіонів нижньої течії р. Супій було с. Гельмязів з округою (рис. 1).

У межах цього мікрорегіону інформації про наявність давньоруських пам'яток майже не було. Лише відомо, що в 1914 р. В. М. Щербаківським було розкопано 12 курганів давньоруського часу на хуторі Ламаному біля с. Гельмязів. Матеріали з 10 курганів надійшли до Полтавського краєзнавчого музею. Серед них: кільця, намистини, пряжки із бронзи, срібла, заліза, глиняні горщики (16 од.) та 4 черепа похованих [12, с. 290-299]. У вище зазначеній замітці здійснено прив'язку курганного могильника до хутора Ламаного. Опитування місцевого населення та аналіз топографічних карт не дали результату з точною локалізацією місця знаходження курганного могильника.

Крім цього, у 2009 р. в с. Гельмязів була знайдена давньоруська монета – срібляник Володимира Святославича [20, с.51]. На його лицьовій стороні зображено князя Володимира в анфас на повний зріст. Правою рукою він тримає ціпок з навершям у вигляді хреста. Ліва рука на грудях. Головний убір зображений у вигляді крапок, увінчаний хрестом. Князь одягнений в короткий плащ. Над лівим плечем зображено князівський знак – тризубець. Круговий напис «ВЛАДИМИРЬ НА СТОЛЕ» (рис. 5). На зворотній стороні погрудне зображення Ісуса Христа з німбом навколо голови. У лівій руці Євангеліє в окладі. Права рука зображена схематично. Круговий напис «ІСУСЬ ХРИСТОСЬ». Край монети має незначні втрати, від центру до краю тріщина. На жаль, більш точно місце знахідки встановити не вдалось.

До 2015 р. це були єдині джерела, в яких зафіксовано існування об'єктів чи матеріалів давньоруського часу поблизу чи на території с. Гельмязів. Спільним розвідувальним загоном ІА НАНУ та «Археологічною експедицією» НІЕЗ «Переяслав» було продовжено дослідження археологічних пам'яток середньої та нижньої течії р. Супій. У ході робіт основна увага приділялася обстеженню відомих та пошуку нових археологічних пам'яток [19].

У результаті проведених розвідок вдалося виявити цілу низку різночасових поселень по обох берегах та підвищеннях заплави р. Супій. Крім цього, нашу увагу привернули залишки земляних укріплень у східній частині с. Гельмязів (рис. 1-3, 6).

Городище розташоване у східній частині с. Гельмязів Золотоніського району Черкаської області на підвищенні другої надзаплавної тераси правого берега р. Супій (рис. 1-3). Висота підвищення, на якому знаходиться городище, над рівнем заплави становить 3-3,5 м. Залишки укріплень являють собою дугоподібний вал з ровом. Зі східної частини вал проходив паралельно рельєфу тераси. На сьогодні глибина рову з півночі становить 1,5 м, ширина – 30 м. З північного заходу по рову проходить ґрунтова дорога, а з південного заходу глибина рову – 1 м, ширина – 39 м. З південної сторони глибина рову – 2 м, ширина – 26 м. З південного сходу вал простежується на висоту 3 м, а рів плавно понижується до рівня заплави (рис. 2-3). З північного сходу та сходу по рову проходить ґрунтова дорога. Вал зберігся лише частково на невеликих ділянках і в більшості знищений людською діяльністю. З заходу на схід укріплений посад перерізає асфальтована дорога (колишня вул. Леніна) ділячи умовно на північну та південну частини (рис. 2-3). Розміри посаду 304×228 м (5,4 га).

За результатами дешифровки супутникових знімків та візуальних обстежень у північній частині укріпленого посаду простежуються залишки укріплення невеликих розмірів: 80×90 м. Це може свідчити про наявність в північній частині посаду круглого городища. Подібна практика будівництва саме такого поєднання, розміщення та форми посаду з городищем в середині віднаходить свої аналоги на р. Сула (городище в с. Тарасівка Оржицького р-ну Полтавської обл.) [7, с. 15; 9, с. 188] та на р. Трубіж (городище в с. Світільня Броварського р-ну Київської обл.) [7, с. 17; 9, с. 210]. До 50-х років ХХ ст. саме в цій частині посаду за свідченням місцевих жителів збереглися земляні підвищення та рови. Активна забудова цієї частини села фактично знищила пам'ятку археології. На даний час найкраще збережені сегменти валів з ровами належать лише укріпленому посаду.

При виборі місця побудови укріплення в першу чергу впливають природно-географічні та стратегічні умови конкретної території. З півночі, сходу та південного сходу с. Гельмязів оточене заплавою р. Супій, яка була густо покрита непрохідними болотами: ур. Оболонь, Луки, Ордине, Валок, Царина, Перетічок, Плешканівське, Круглоозірське, Брід, Піщанське, Калениківське. Після кожної весни Супій заливав болота, утворюючи непрохідні ділянки. З південної сторони від села протікала р. Жолоб, з північно-західної через село протікає р. Жолобина з допливом р. Білоусівкою. На північ від села р. Булатиця розділяє с. Каленики та с. Гельмязів. Південно-східну частину села омивала р. Бистра. Топографію заплави доповнюють дюнні підвищення з непрохідними чагарниками та лісами: Дубова шия, Полішки, Оболонський, Бурзаки, Макаренків, Дунаєвський, Березовий острів [5, с. 3-6].

Обстеження доступних для огляду сезонних городів на території посаду, а також аналіз матеріалів та інформації про проведені протягом багатьох років земляні роботи, наданих директором місцевого краєзнавчого музею С. В. Черненком, дають нам підстави виділити хронологічні межі виникнення та функціонування фортифікаційних споруд.

Серед зібраного та переданого підйомного матеріалу з території посаду та городища переважають фрагменти кружального посуду: давньоруського часу переважно ХІІ ст. (рис. 4, 2-6), і незначна частка початку ХІ ст. (рис. 4, 1), кінець ХV – І половина ХVІ ст. (рис. 4, 8-19), ІІ половина ХVІІ – ХVІІІ ст. (рис. 4, 10-17). Завдяки наявним матеріалам можемо виділити умовні етапи існування фортифікацій у с. Гельмязів:

1. Городище з укріпленим посадом: ХІІ – І чверть ХІІІ ст.,
2. Фортеця та замок – кінець ХVІ – друга половина ХVІІІ ст.

Крім цього, ціла низка поселень (Булатиця, Сахалін, Рудка), які виявлені під час розвідок переважно на правому березі р. Супій, як на території с. Гельмязів так і поблизу, за підйомним матеріалом також датуються ХІІ ст.

1. Уроч. Булатиця. Багатощарове поселення знаходиться на північному заході від с. Гельмязів на відстані 3,8 км від городища (рис. 1). Пам'ятка займає полого підвищення першої надзаплавної тераси р. Супій, поблизу перетину річки Булатиці з асфальтованою дорогою на с. Каленики. Розміри поселення 420×280 м. У ході візуального обстеження знайдено кілька десятків фрагментів кераміки різного часу (черняхівська культура, давньоруська доба).
2. Уроч. Сахалін. Поселення знаходиться на відстані 1,7 км на північний схід від городища Гельмязів (рис. 1). Розташоване на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси правого берега р. Супій на краю села. Розміри 410×190 м. Поверхня при обстеженні була частково задернована, а інша частина використовувалась місцевими жителями під сезонні городи. У ході візуального обстеження знайдено кілька десятків фрагментів кераміки різного часу (київської культури, давньоруської та ранньомодерної доби).
3. Уроч. Рудка. Пам'ятка знаходиться на відстані 3,3 км на південний захід від городища в с. Гельмязів (рис. 1). Поселення розташоване на домінуючому підвищенні правого берега р. Супій. Розміри 430×210 м. На поверхні зібрано різночасові фрагменти кераміки (черняхівська культура, давньоруська доба).

Городище та вище перераховані поселення припинили своє існування під час вторгнення монголо-татарського війська у ІІ чверті ХІІІ ст. на Південну Русь.

Наступний етап функціонування укріплень припадає на кінець ХVІ – другу половину ХVІІІ ст., що й підтверджено підйомним археологічним матеріалом (рис. 4, 8-17). Планувальна система фортеці повністю зберегла свою давньоруську основу: дугоподібний вал з ровом складав укріплений посад, а кругле городище було перебудоване під замок у кінці ХVІ ст.

Слід відзначити незадовільний сучасний стан земляних укріплень фортеці. Це пов'язано, в першу чергу, з людською діяльністю та непоінформованістю населення про наявність пам'ятки археології в цій частині села Гельмязів.

Нововиявлене городище з укріпленим посадом в с. Гельмязів значно доповнює топографію заселення басейну р. Супій в давньоруський час. А розташування за 7,5 км на північ городища Каленики та за 6,9 км на південь городища Піщане дають нам підстави припускати існування цілої мережі укріплених городищ по правому берегу р. Супій. Відсутність інформації про інші, ще не виявлені городища цієї лінії можна пояснити недостатньою обстеженістю цієї частини середньої та верхньої течії названої ріки, а також незадовільним станом збереженості земляних укріплень.

На сьогоднішній день достовірно відомо лише п'ять городищ давньоруського часу басейну р. Супій – Петрівське [9, с. 194; 7, с. 17], Ташанське [9, с. 210; 6, с. 23], Калениківське [7, с. 16; 19, с. 65-66], Піщанське [18, с. 124-129], Домонтівське [19]. Це переважно городища нижньої течії р. Супій.

Таким чином у результаті археологічних розвідок вдалось виявити нове, раніше не відоме давньоруське городище в с. Гельмязів. Присутність цілого ряду ознак та аналогій (мережі городищ по рр. Сула, Трубіж, Альта) дають нам підстави виділити та локалізувати Надсупійську оборонну лінію.

Отже, представлені нові результати досліджень Гельмязівського городища дозволяють по-новому поглянути на цей об'єкт, уточнити певні моменти, реконструювати окремі деталі його укріплень тощо і внести його до числа доволі значних (за загальною площею комплексу) пам'яток Надсупійської оборонної лінії давньоруської доби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голиш Г. М. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси: «Вертикаль», 2008. – 572 с., іл.
2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
3. Куштан Д. П. Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2009 рік / Д. П. Куштан // НА ІА НАНУ. – 2009/68. – 122 с.
4. Карти Google [Електронний ресурс] – Режим доступу.: <http://maps.google.com.ua>. – Назва з екрана.
5. Колісник М.П. Мій краю рідний. Нариси незакінченої історії села Гельмязів // http://gelm.ck.ua/books/2009_Kolisnyk_Gelmyaziv.pdf.
6. Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М. П. Кучера // Археологія. – 1978. – №25. – С. 21-70.
7. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
8. Кучера М. П. Переяславское княжество / М. П. Кучера // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 118-143.
9. Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – М.: Христианское издательство, 1996. – 256 с.
10. Куза А. В. Укрепленные поселения. Древняя Русь. Город. Замок. Село. /А. В. Куза – М.: Наука, 1985. – С. 39-50.
11. Коринный Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
12. Лугова Л. М. Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Л. М. Лугова, І. С. Мельникова // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. статей 2001-2003 рр. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – С. 290-299.
13. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные Змиевые валы в области Днепроовского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. III. – С. 1-82.
14. Ляскоронский В. Г. История Переяславлькой земли с древнейших времен до половины XIII ст. / В. Г. Ляскоронский. – 2-е изд. – К., 1903. – 422 с.
15. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009. – 303 с.
16. Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии / Л. В. Падалка. – Полтава, 1905. – 60 с., 12 ил.
17. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л. В. Падалка. – Полтава, 1914. – 239 с.
18. Прядко О. О. Давньоруське городище Піщане на р. Супій / О.О. Прядко // Археологія та фортифікація України: зб. матер V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 124-129.

19. Прядко О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Золотоніського району Черкаської області за 2015 рік / О. О. Прядко // НА ІА НАНУ. – 2015/55. – 179 с.
20. Рублев А. И. Монеты древнерусской чеканки. Конец X – начало XI вв. Каталог / А. И. Рублев. – М., 2016. – 430 с.
21. Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X–XI веков. Каталог и исследование / М. П. Сотникова. – М.: Банки и Биржи, 1995. – 313 с.
22. Яндекс Карты [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://maps.yandex.ua>. – Назва з екрана.
23. Чайка С. О. Пісочен на Супої / О. С. Чайка. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 150 с.
24. Шостопал А. Скарби Черкащини / А. Шостопал. – Черкаси: Андрощук П. С., 2007. – 120 с.

Перелік умовних скорочень

ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України.

НІЕЗ – Національний історико-етнографічний заповідник.

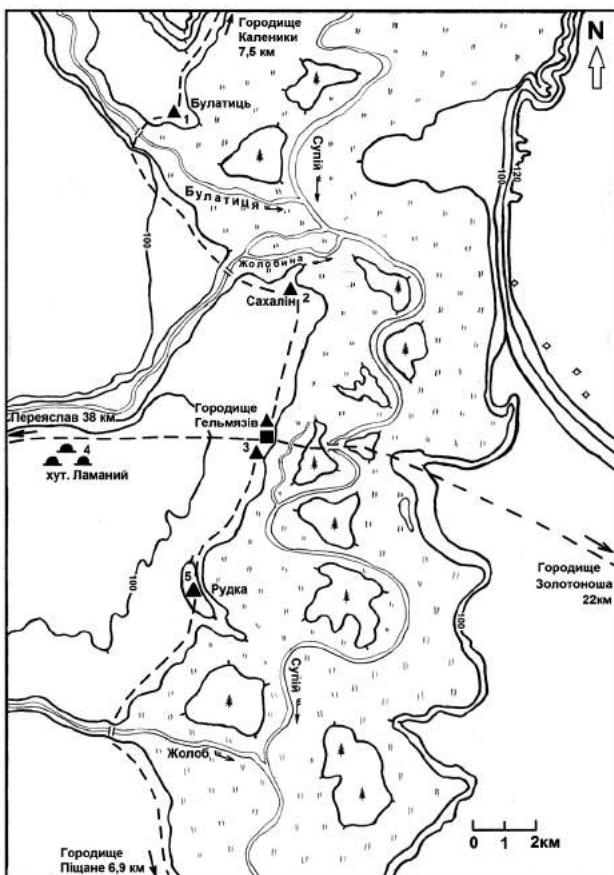
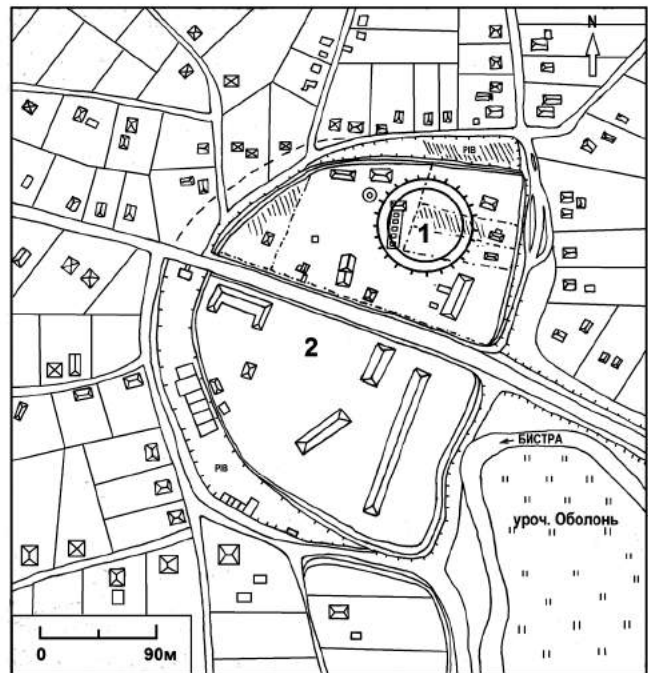

Рис. 1. План-схема Гельмязівського мікрорегіону з місцем розташування давньоруських пам'яток.

*Рис. 2. План-схема давньоруського городища в с. Гельмязів:
1 – городище, 2 – укріплений посад.*

Рис. 3. Космознімок Google Earth сучасний стан укріплень городища в с. Гельмязів.

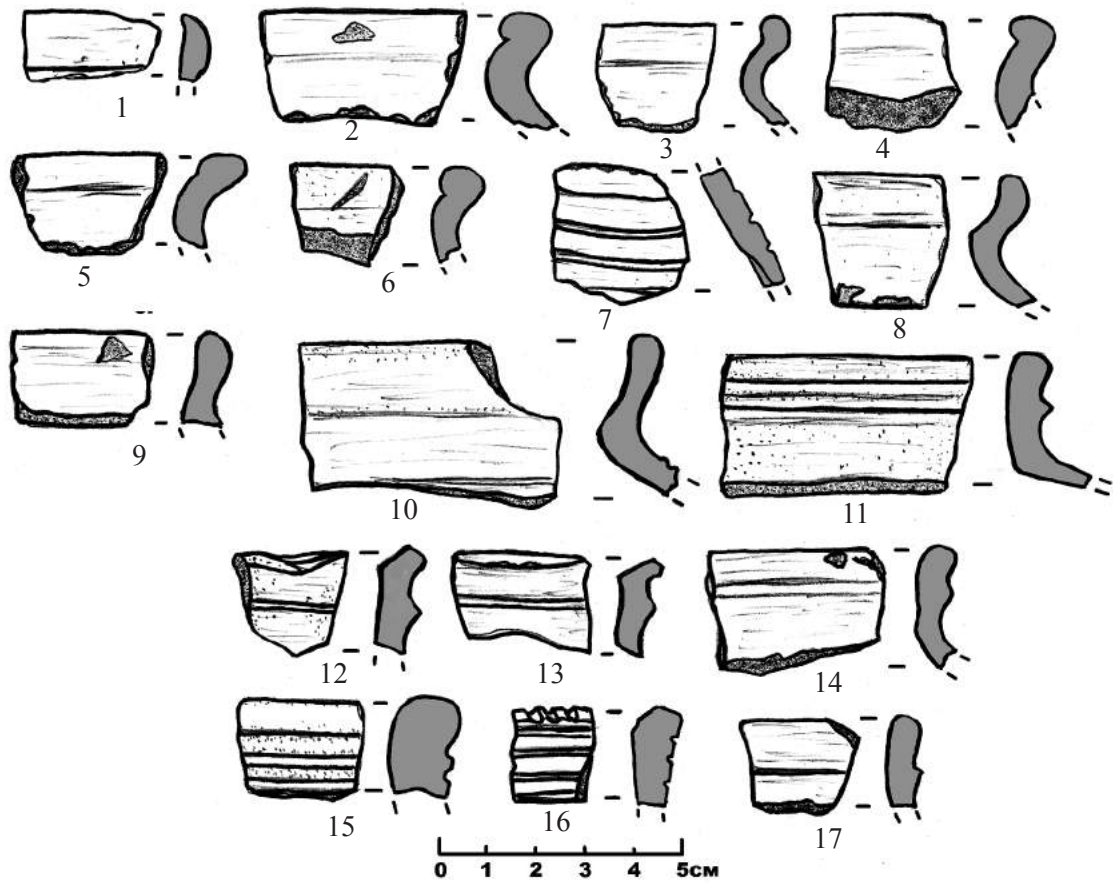

Рис. 4. Кераміка з території городища в с. Гельмязів.
1-7 – поч. XI–XII ст., 8-9 – кін. XV– поч. XVI ст., 10-17 – друга половина XVII–XVIII ст.

Рис. 5. Срібляник Володимира Святославича із с. Гельмязів.

Рис. 6. Південно-східна частина уцілілого сегменту валу. На світлині директор Гельмязівського краєзнавчого музею С.В. Черненко.
Фото автора, жовтень 2015 р.

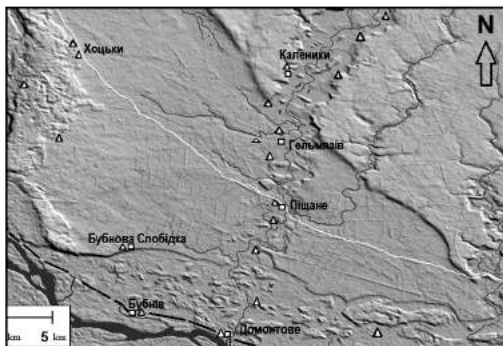

Рис. 7. Давньоруські пам'ятки нижньої течії р. Суйї.

ЗМІЙОВИКИ КУЗЬМОДЕМ'ЯНІВСЬКОГО ТИПУ В ЗІБРАННІ НМІУ

Серед численних старожитностей представлених в експозиції Національного музею історії України до числа найбільш загадкових предметів відносяться змійовики – круглі двосторонні підвіски, що суміщають на своїх сторонах християнські зображення і язичницький мотив – «зміїну композицію». Ці вироби відрізняються від стандартних культових пам'ятників, вони є свідченням складного переходу від язичницької до християнської релігії та прикладом їх взаємодії. Привнесені ззовні християнською традицією ці прикраси швидко пристосовуються під потреби місцевого населення, слов'янізуються.

Ключові слова: змійовик, амулет, цілителі, безсрібники, Козьма і Даміан, Горгона.

Термін «змійовик» прижився в археологічній науці до нагрудних іконок-амулетів із зображенням на лицевому боці християнського символу – Богоматері, Розп'яття, Хрещення, архангела Михаїла, різних святих, а на звороті – змієподібної істоти, Горгони. У Національному музеї історії України (далі НМІУ) зібрана чимала колекція змійовиків, представлених різними типами іконографії християнських та змієвидних зображень. У даній статті публікуються чотири змійовики, що належать до одного типу із зображенням в ріст святих цілителів, безсрібників і мучеників Козьми і Даміана. Всі змійовики з рельєфними зображеннями, відлиті у двосторонній формі з бронзи (3 од.) і міді (1 од.). Два змійовики походять із зібрання відомих київських колекціонерів кінця XIX – початку XX ст. Богдана і Варвари Ханенків і були подаровані музею у 1907р.

Змійовик (НМІУ, інв.№ Мт-427) (рис.1), діаметром 53 мм, містить на лицевому боці в центрі – дві фігури Козьми і Даміана в повний ріст, звернені обличчям до віруючого. Між ними зверху зображено меч, що звисає лезом донизу, а внизу прокреслене зображення чотирикінцевого хреста на ступінчастій Голгофі. Хрест рівносторонній з розширеними кінцями. Аналогічний хрест прокреслений всередині Голгофи. По бокам від фігур продрапані колонкою написи – імена святих: KOVZMA DAMHAN. Деталі зображення досить чіткі, добре виділені німби, кудряве волосся на голові, очі, ніс, складки одягу. Святі зображенні в одязі типу хітона з гімантієм, один край якого накинутий на ліву руку святих, права рука протягнута до лівої. По зовнішньому полю виробу йде рельєфний грецький напис «ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΣ ΣΑΒΑΟΘ ΠΛΙΡΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΙ ΓΙ». Напис легенди починається від чотирикінцевого хреста, розміщеного зверху. Окремі букви спотворені, зліті в результаті огрубіння форми при повторних попередніх відливках. З одного боку напис напівстертий. Поле легенди відокремлене від основного зображення тонким обідком із кульок зерні. На зворотному боці в центрі зображена жіноча голова з великими очима і розпущеним, розділеним на пробор волоссям. Зверху і знизу від неї відходять звиваючись і переплітаючись десять зміїних тулубів, що завершуються головами тварин з великими вухами і розкритими пащами. Вушко для підвішування місцями обпиляне і отримало гранчасту форму. З «християнської» сторони на ньому прокреслений хрест, на зворотному боці – виступ, що заходить за обідок. Місце і обставини знахідки змійовика не відомі.

Другий змійовик із зібрання Ханенків (НМІУ, інв.№в-1437) (рис.2), діаметром 50 мм, містить дві фігури святих у ріст, зверху між ними звисає меч. По бокам від фігур міститься напис їх імен, що не читається. Навколо зображення, характерний круговий грецький напис «ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΣ ΣΑΒΑΟΘ ΠΛΙΡΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΙ ΓΙ», який починається від чотирикінцевого хреста. На звороті представлена жіноча голова, зверху і знизу якої відходять і звиваються в петлі десять пар зміїних тулубів. Відливка виробу не якісна, деталі зображення не чіткі, місцями сильно згладжені. Змійовик знайдений поблизу м. Білої Церкви Київської губернії, але час і обставини знахідки не відомі. Був опублікований у каталозі Б. І. і В. М. Ханенків «Древности русские. Кресты и образки», де вказується що зображені святі – святих Микола і Іоанн [21, табл. IX, №106]. Проте таке припущення нічим не обумовлене. У тому що на медальйоні зображені Козьма і Даміан свідчать екземпляри змійовиків цього іконографічного типу, де поряд із постатями фігур збереглися колінчаті написи Козьма і Даміан.

Третій змійовик (НМІУ, інв.№в-4573/241) (рис.3), діаметром 53 мм, також належить до старих музейних зібрань і походить із зібрання Ф. Ф. Кундеревича. Знайдений він в с. Сваром'є Остерсько-

го повіту Чернігівської губернії, вірогідно, наприкінці XIX – початку XX ст. Іконографія лицевої та зворотної сторін аналогічна двом попереднім змійовикам. Лише на лицьовому боці, між постатями святих прокреслений шестикінцевий хрест на ступінчастій Голгофі, всередині якої заглиблений чотирикінцевий хрест. Колінчаті написи-імена біля фігур відсутні. Змійовик досконалий як по збереженню, так і по чіткості та витонченості відливки, що виділяє його серед відомих екземплярів цього типу. Відлитий з бронзи і дещо світліший на злегка потертих виступаючих частинах рельєфу, змійовик зберіг чіткий грецький напис «ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΣ ΣΑΒΑΟΘ ΠΛΗΡΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΙ Γ». Чітко виділені деталі зображення: постаті святих та складки їх одягу, на звороті жіночу голову в центрі з видовженим обличчям і великими очима, облягають розділені пробором волосся. Зміїні тулуби по випуклості наведені заглибленою лінією, по обидва сторони якої ретельно нанесено неглибоке рифлення, що посилює ритмічність усєї композиції. Голови змій з добре виділеними великими собачими вухами і розкритими пащами. Вушко медальйона округле, як у всіх змійовиків цього типу, не заходить на поле легенди, але на «зміїній» стороні його виступ перекидає обідок. Найближчий за аналогією є змійовик XIII ст. знайдений в 1971 р. у м. Яцин Полтавської обл. (зберігається в Державному Ермітажі, РФ) [19, с. 358-359]. Схожий екземпляр був у колекції О. С. Уварова (місце знаходження не відоме) [7, рис. 98, №383].

Четвертий змійовик (НМІУ, інв.№в-2/977) (рис. 4) походить з розкопок у Вишгороді, що проводилися ПМК у 1934 р. під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Змійовик мідний, діаметром 50 мм, зверху до нього прикріплене вушком для підвішування. Відлитий у неякісній, зіпсований численними попередніми відливками формі, у результаті всі рельєфні зображення згладжені, а напис легенди не читається. Крім цього медальйон сильно зношений, затертий, місцями втрачений метал. Чітко виділені лише рельєфні силуети двох стовбоподібних фігур і звисаючий меч на лицьовому боці та зміїної композиції на звороті. У легенді розрізняються лише окремі букви, але їх достатньо щоб вгадати знайомий по іншим екземплярам грецький напис. За іконографічними схемами лицьової і зворотної сторін змійовик, безсумнівно, відноситься до типу Кузьмодем'янівських.

Отже, всі чотири змійовики представлені однією іконографічною схемою, хоч і виконані в різних відливках. Вони ідентичні як в зображенні постатей святих, зміїної композиції, так і в розміщенні та накресленні букв написів. За аналогічною іконографією лицевої та зворотної сторін відомі: мідний змійовик з Княжої Гори (с. Пекарі Черкаської обл.) із колекції В. В. Тарновського [10, с. 78], бронзовий змійовик з м. Яцин Полтавської обл. з Державного Ермітажу [10, табл. XVI, 4; 19, с. 359], мідний з музею м. Мена Чернігівської обл. [10, табл. XVII, 1; 19, с. 359], мідний з Новгород-Сіверського музею [19, с. 361], мідний із зібрання О. С. Уварова [7, рис. 98, №383; 10, табл. XVI, 2], два мідних змійовика із зібрання ДІМ у Москві, один з них із зібрання П. І. Щукіна [12, с. 29], другий знайдений в околицях Канева [10, с. 78] та ін. Більшість із відомих змійовиків цього типу були знайдені на території України (Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Княжій Горі, Каневі) і мають, вочевидь, південноруське походження. Найбільш ранні екземпляри відносяться до XIII ст. Найбільш пізніші, по палеографічним написам на них, датуються не пізніше XVст. [10, с. 32].

Всі вищезгадані змійовики, при їх іконографічній ідентичності, мають і певні відмінності. Безсумнівно, змійовики цього типу походять від одного спільного прототипу, але, вочевидь, при повторних відливках складалися окремі лінії розвитку типу. Так, при збереженні усталеної зміїної композиції, на лицьовому боці з'являються певні іконографічні особливості, що проявилось в зміні накреслення окремих грецьких букв, відсутності прокресленої Голгофи, появи різних обрисів Голгофи і форми накресленого хреста на ній. Відомі екземпляри з додатковими зображеннями та написами. Наприклад, на срібному змійовику XIII-XIV ст. із зібрання ДРМ у Санкт-Петербурзі, між фігурами Козьми і Даміана, замість звисаючого меча представлено зображення погрудного Спаса з піднятими руками і трьома променями, що спускаються [10, с. 77-78, №36, табл. XVI, 1].

Амулети-змійовики вже давно привертають увагу дослідників давньоруської культури. Їм присвячена велика кількість публікацій, що нараховує більше ста найменувань. Протиріччя між характером зображення на різних боках амулетів-змійовиків спричинило свого часу в науковій літературі гострі дискусії. Жоден археологічний предмет не викликав стільки суперечок. Дослідники XIX ст., передусім Г. С. Дестуніс [5], І. І. Толстой [20], М. І. Соколов [17], намагалися з'ясувати побутове призначення змійовиків, зміст зображення та написів на них. Особливий інтерес у них викликало зображення на звороті амулета – голова в оточенні змій. Одна з перших праць по вивченню амулетів-змійовиків, опублікованих у радянський час, – публікація О. С. Орлова. У 1926 р. він описав багате зібрання змійовиків Державного історичного музею в Москві і вперше розробив їх класифікацію за типом зміїної композиції [12].

Тривалий час змійовики привертати увагу дослідників головним чином як пам'ятники епіграфіки [13]. Протягом 1960-1980-х рр. з'явилося чимало праць, в яких піднімалося питання вивчення змійовиків. Деякі з них мають оглядовий, пізнавальний характер, але більшість праць публікаційного характеру. У 1991 р. з'являється фундаментальна праця Т. В. Ніколаєвої та О. В. Чернецова, в якій опубліковано і проаналізовано більшість відомих змійовиків давньоруського часу [10]. На думку Т. В. Ніколаєвої (на відміну від класифікації О. С. Орлова), вирішальне значення для атрибуції і датування змійовиків мають зображення на лицьовому боці, що має іконописний характер. Сьогодні ця праця є однією з найкращих з питання вивчення амулетів-змійовиків.

Вперше думку проте що «змійовики є ні що інше, як охоронні наузи, амулети», висловив київський митрополит Євген Болховітін, який добре знався на народних віруваннях і звичаях [10, с. 12-13]. Але від чого вони мали захищати? На це питання відповів проф. М. І. Соколов, висловивши думку, що ці медальйони використовувалися як амулети від хвороб [18, с. 134-202]. За уявленнями середньовічних людей, хвороби – це демонічні істоти, тому й виганяють їх за допомогою божества та святих. Для цього потрібні особливі молитви, заклинання для вигнання демонів; при цьому їх можна не тільки промовляти, а й носити написаними на якомусь матеріалі [3, с. 26]. Назва змійовик – умовна, відповідає тому, що на однім боці є зображення змії. Сама форма і походження цих амулетів досі остаточно не визначені, хоч і вважається що зміїна композиція, як і сам тип амулета-змійовика, має візантійське походження. Усталена основа всіх варіантів зміїної композиції – людська голова оточена зміями є результатом іконографічного розвитку популярного античного мотиву – голови Горгони Медузи. Зображення голови Горгони часто зустрічається на виробах античного часу, особливо їх багато на перстнях-печатах. Цей мотив в античному мистецтві мав характер талісману, хоч і трактувався як демонічний. На пізньоантичних гемах зображення Горгони мало оберігати від хвороб. Наприклад, на гемі II-III ст. із зображенням Персея, який несе голову Медузи, міститься напис: «Втікай подагра, тебе переслідує Персей» [9, с. 39, ілл.143]. Голову Медузи часто зображували на панцирах та щитах воїнів, де вона відігравала роль амулету [3, с. 28]. За давніми егейськими уявленнями, змія – священна тварина і виступає в ролі оберега. Вона захищає людину від усіляких заклинань і чаклунства, володіє даром зцілення. Змія символізує родючість, її образ носили жінки, котрі бажали мати дітей [4, с. 209]. Змія також була атрибутом божества. Наприклад, малоазійські та середземноморські богині (Афіна, Артеміда, Персефона, Геката) зображувалися зі зміями в руках. Ймовірно, прототипом змійовиків були античні амулети від хвороби, які містили зображення голови богині-покровительки із зміями та Медузи Горгони [4, с. 206-210]. Найбільш рані екземпляри змійовиків були малоазійського походження, вони не мали християнських зображень і містили з одного боку образ голови із зміями, а на звороті «hystera»-формулу – напис магічного заклинання [14, с. 109; 22, с. 487-488, №664]. Близько X ст. ці амулети з'являються на просторах візантійської культури. Постійна присутність на них «hystera»-формули свідчить про безпосередній зв'язок між зображенням і змістом напису [2]. Слов'янський варіант цього напису на змійовиках не зустрічається, проте схожі заговори відомі в слов'янських текстах. Після їх порівняння виявилось, що грецьке слово «hystera» відповідає слов'янському слову «дна», «матка» і означає тяжку хворобу внутрішніх органів, а також демонічну істоту, яка спричиняє цю хворобу [18, с. 138] Безсумнівно, що ці амулети мали медичну спеціалізацію і були направлені на боротьбу з хворобою [2, с. 346]. У Візантії цей вид амулетів поступово видозмінюються і на одній із сторін з'являється образ святого [14, с. 109]. На рубежі X-XI ст. виникає новий вид пам'ятників, що став основою для всіх наступних виробів: круглі металеві амулети з класичним християнським ізводом і наявністю молитви з одного боку та зміїним гніздом з другого, навколо якого розміщується «hystera»-формула [14, с. 110]. Отже, християнство запозичило популярний сюжет і пристосувало його до потреб церкви. У християнській іконографії змієподібні істоти стали наділятися негативними рисами: вони символізували язичництво, з якого прийшли, а християнство мало одержати над ними перемогу. Напис являє собою заклинання проти демонічної істоти «hystera», «дни» – уособленням якої є образ змія, а зображений святий і сила молитви має сприяти видужанню людини, яка носить амулет. Таким чином амулет не втратив свого змісту, але лицева сторона його ставала благоприсойно-християнською і ззовні нагадувала іконку-медальйон.

На жаль, мало відомо про візантійські змійовики, виникає враження, що подібні амулети на території Русі були популярніші, ніж на батьківщині – у Візантії. З'явившись у давньоруській культурі у XI ст. (за іншими свідченнями X ст.), одночасно з прийняттям християнства, змійовики продовжують побутувати до XVI ст. Перші змійовики були візантійського походження, але вже з середини XI ст.

налагоджується їхнє місцеве виробництво і поширюється протягом XII-XIII ст. У XIII ст. з'являються змійовики з новими сюжетами, взятими не з візантійського мистецтва, а з місцевого слов'янського фольклору. У першу чергу до них відносяться змійовики Кузьмодем'янівського типу. Культ Козьми і Даміана (в слов'янській традиції Кузьми і Дем'яна), двох братів-безсрібників, цілителів і чудотворців був широко популярний на Русі. Легенди про їх чудеса з'являються на Русі, як простежує А. І. Соболевський, вже в домонгольський час [16, с. 176]. Загалом братів-цілителів з такими іменами було три пари, які жили, як вважається, у різний час і в різних містах. Найбільшу популярність на Русі отримали Козьма і Даміан Азійські, вшанування яких припадало на 1/14 жовтня. Згідно легендам, брати жили у III ст. у Малій Азії і прославилися чудесами, серед яких більше 40 різних подвигів, насичених описанням різних рецептів при лікуванні хворих [6, с. 300]. Вони цілювали невиліковно хворих і ніколи не брали плати за лікування. На Русі з їх іменами пов'язано немало вірувань. Звичайно, у першу чергу вони вважалися цілителями і до них зверталися з молитвами про одужання. Крім того вони виступали покровителями домашньої худоби. Також Козьму і Даміана називали божественними ковалями. Майстри-ковалі вважали їх своїми патронами і не працювали в день вшанування святих, але завели звичай виготовляти до свята будь-які обітні вироби [1]. Можливо таке перетворення святих на ковалів відбулося по принципу простої асоціації: «Кузьма» – «кузня». Кузьмодем'ян – пізніша християнська назва язичницького бога вогню Сварога [15, с. 540]. Як і Сварогу, народна традиція приписувала святим Козьмі і Даміану покровительство над весіллям [1]. Скувати весілля значило скувати невидимий нерозривний ланцюг шлюбного союзу. У слов'янському фольклорі ці святі фігурують як божественні ковалі, що скували перше рало і перемогли Змія [15, с. 540]. Згідно переказам святі Кузьма і Дем'ян впрягли змія і зорали велетенські борозни, так звані «змійові вали» [11, с. 191]. Вочевидь, популярність і роль цілителів сприяли появі цих святих на амулетах-змійовиках.

Змійовики із зображенням Козьми і Даміана представлені однією іконографічною схемою: дві прямостоячі фігури в ріст, між ними звисає меч, навколо грецький напис молитви «агіос агіос агіос...», що перекладається «Свят, свят, свят Господь Саваоф; наповнені небо і земля слави твоєї». Характерна особливість Кузьмодем'янівських змійовиків відсутність «hystera»-формули навколо зміїного зображення, яке займає весь простір амулета. Іконографія зміїної композиції, згідно класифікації О. С. Орлова, відноситься до типу 1 – «потужного» [12, с. 21, рис. 1,1], для якого характерні плавні вигини зміїних тіл, що утворюють петлі, у центрі композиції – жіноча голова. Цей зміїний образ відомий на давньоруських змійовиках вже з XI ст. і асоціюється з образом змієної богині, культ якої був здавна відомий у Північному Причорномор'ї. Змієнога богиня Апі вважалася праматір'ю скіфів-кочівників і була символом землі [8, с. 259]. Під впливом причорноморських міфів у VI-VII ст. у населення Середнього Придніпров'я поширилися уявлення про жіночу богиню, супутниками якої були птахи і змії [3, с. 28]. Наприклад, на придніпровських фібулах VI-VII ст. зображувалася жіноча фігура в оточенні змій. Їх, звичайно, не можна пов'язувати з давньоруськими змійовиками, але ці фібули допомагають зрозуміти, що візантійські амулети були на Русі істотно переосмислені на ґрунті давніх хтонічних уявлень і, ймовірно, за участю північно-причорноморських (через Херсонес?) міфологічних прообразів [3, с. 28]. У слов'янській традиції і віруваннях добре відомі істоти зі зміїним тілом. Варто згадати про Змія-Горинича, слов'янського дракона, найпопулярнішого образу слов'янського фольклору, який зображувався багатоголовим, що цілком відповідає кількості змій на змійовиках. На Кузьмодем'янівських змійовиках добре помітно, що тулуби змій завершуються великими вухастими головами із розкритими пащами, цілком схожими на голови драконів. Змії в слов'янському язичництві були дуже поширені, вони були міфологічними символами самої Землі, тому їх зображення на амулетах не було якимсь екзотичним нововведенням. Привнесені ззовні амулети корегувалися згідно місцевим традиціям і набували зрозумілих і популярних для населення образів. На Кузьмодем'янівських, і загалом давньоруських, змійовиках жіноча голова в центрі зміїної композиції не має страхітливого вигляду, а в деяких її трактовках навіть має привабливі риси. Це скоріше вказує, що її образ носив не стільки демонічний, скільки пережитково-захисний характер [3, с. 28]. Ймовірно, церква не стояла на заваді поширення цих амулетів і не забороняла їх носити. Це можна пояснити тим, що, безумовно знаючи про подвійне значення амулетів-змійовиків, церковники дивлячись в майбутнє, просто привчали людей до носіння предметів з християнською символікою і віри в них.

Змійовики із зображенням Козьми і Даміана побутували в середині XIII – XV ст. [10, с. 31], переважно на території Південній Русі. Вочевидь, цей тип змійовиків виник у Середньому Подніпров'ї, де розташовувалися земляні укріплення – «змійові вали» і був пов'язаний з фольклором Кузьмодем'янівського циклу, записаному в цих місцях України.

Список використаних джерел та літератури

1. Археология. Змеевик с изображением целителей Св. Козмы и Дамиана (XII в.) // <https://cont.ws/post/212474>.
2. Барабанов Н. Д. К истории византийских народных верований. Истера. / Н. Д. Барабанов // Античная древность и средние века. – 2003. – Вып. 34. – С. 322-347.
3. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках / Г. К. Вагнер // КСИА. – 1961. – Вып. 85. – С. 26-30.
4. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских «змеевиков» / Н. Н. Велецкая // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 206-210.
5. Дестунис Г. С. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осьми памятниках / Г. С. Дестунис // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – СПб, 1884. – Т. X. – С. 1-21.
6. Иванова И. А. Опыт атрибуции иконы XVвв. «Козьма и Дамиан» из Дмитрова / И. А. Иванова // Средневековая Русь. – С. 298-302.
7. Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова. – М., 1908. – Отд. VIII-XI.
8. Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції / Р. Д. Михайлова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. – С. 256-261.
9. Неверов О. Я. Античные инталии в собрании Эрмитажа / О. Я. Неверов. – Л., 1976.
10. Николаева Т. В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т. В. Николаева, А. В. Чернецов. – М., 1991.
11. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н. В. Новиков. – Л., 1974.
12. Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея / А. С. Орлов // Отчет ГИМ за 1916-1925 гг. – М., 1926. – С. 2-41.
13. Орлов А. С. Библиография русских надписей XI-XV вв. / А. С. Орлов – М.; Л., 1952.
14. Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры / И. Перседов // Византия в контексте мировой истории: матер. науч. конф., посвящ. памяти А. В. Банк. – СПб, 2004. – С. 108-121.
15. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981.
16. Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии / А. И. Соболевский // Сборник ОРЯС. – СПб, 1910. – Т.88.
17. Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых «змеевиками» / М. И. Соколов // ЖМНП. – СПб, 1889. – Вып. II. – С.340-368.
18. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых «змеевиками» / М. И. Соколов // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – М., 1895. – Т.1. – С. 134-202.
19. Спасский И. Г. Три змеевика с Украины / И. Г. Спасский // Средневековая Русь. – М., 1976. – С.358-362.
20. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками / И. И. Толстой // ЗРАО. – СПб, 1887. – Т. II. – №21. – С. 363–413.
21. Ханенко Б. И. Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко, В. М. Ханенко. – К., 1900. – Вып. II.
22. Everyday life in vizantium. – Athens, 2002.

Список скорочень

ДІМ – Державний історичний музей (Москва, РФ)
 ДРМ – Державний Руський музей (Санкт-Петербург, РФ)
 ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
 ЗРАО – Записки Императорского Русского археологического общества
 ІМК – Інститут історії матеріальної культури
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии
 НМІУ – Національний музей історії України (Київ)
 ОРЯС – Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук

Рис.1. Змійовик із зображенням Св. Козьми і Даміана. XIII ст.
Місце знахідки невідоме. З колекції Богдана і Варвари Ханенків.
НМІУ, інв.№ МТ-427

Рис.2. Змійовик із зображенням Св. Козьми і Даміана. XIII ст.
м. Біла Церква Київська обл. З колекції Богдана і Варвари Ханенків.
НМІУ, інв.№В-1437

Рис.3. Змійовик із зображенням Св. Козьми і Даміана. XIII ст.
с. Сваром'є Остерського повіту Чернігівської губернії.
З колекції Ф. Ф. Кундеревича.
НМІУ, інв.№В-4573/241

Рис.4. Змійовик із зображенням Св. Козьми і Даміана. XIII ст.
м. Вишгород Київська обл. З розкопок Т. М. Мовчанівського 1934 р.
НМІУ, інв.№В-2/977

К ВОПРОСУ АТРИБУЦИИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ МЕЧЕЙ С ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ*

Мечи позднего средневековья, хранящиеся в Отделе оружия Национального музея истории Украины (далее НМИУ), уже становились объектом исследования Е. А. Попельницкой. Целью её работы было введение в научное обращение указанных музейных предметов, их атрибуция и соотнесение с историческими реалиями регионов, откуда происходили найденные экземпляры [4, с. 149-163].

Вместе с тем, автор отметила, что эти мечи заслуживают более обстоятельного изучения, т. к. это должно расширить представление о данном виде оружия в XIV-XV вв., его роли в комплексе вооружения и воинской культур на территории Украины указанного времени. Поэтому, в продолжении той работы, мы обратились к одному из мечей (инв. № 3-517), найденному в середине 40-х годов прошлого века в Хмельницкой области Украины, в районе между населенными пунктами Деражня и Лозовое [4, с. 156].

В процессе работы нами был выявлен ранее неизвестный экземпляр из Львовской области, имеющий схожие внешние черты с мечом из НМИУ, одной из которых является грушевидное навершие. Поэтому задачами этого исследования будут следующими. Первая – введение в научный оборот нового меча. Вторая – опираясь на широкий круг вещественных и изобразительных источников атрибутировать находку из Львовской области и внести возможные уточнения в атрибуцию ранее рассмотренного экземпляра из Хмельницкой области.

Ввиду того, что оба меча являются случайными находками, следует остановиться на их внешнем виде, т. к. конструктивные особенности, по нашему мнению, важны для атрибуции указанной категории клинкового оружия.

Первый меч (рис.1), происходящий из Хмельницкой обл., дошел до нас практически целым, имея лишь небольшие утраты на клинке и крестовине**. Ввиду того, что лезвие сужается почти от самой крестовины, форма клинка представляет собой сильно вытянутый треугольник. Возможно, изначально он был несколько длиннее, т.к. внизу мы наблюдаем некоторую ассиметричность и утраты у острия. С обеих сторон, примерно до половины длины, идет неглубокий дол, переходящий далее, в слабо выраженное ребро жесткости. Отсюда сечение клинка разное: в месте расположения дола оно имеет вид уплощенного шестигранника, ребра – приближается к ромбу. Поэтому меч мог предназначаться как для рубки, так и нанесения колющих ударов.

Железный эфес меча состоит из крестовины, хвостовика рукояти и навершия. Средняя часть крестовины имеет вид вытянутого прямоугольного бруска, от которого отходят «S»-видные дужки круглого сечения. Сечение средней части крестовины – квадратное.

Навершие гладкое, вытянутое по вертикали, грушевидной формы. Хвостовик рукояти довольно длинный. В середине он немного расширяется и его контур отдаленно напоминает веретено.

Второй меч (рис.2), найденный на востоке Львовской обл., дошел до нас целым. Внешне и по конструктивным особенностям он практически полностью совпадает с предыдущим экземпляром. Отличается от первого только более длинным клинком и меньшим, по длине, хвостовиком рукояти.

При визуальном изучении первого образца каких-либо значков или оружейных клейм не выявлено. Второй образец также не дает нам информации по клеймам, т. к. он почти не очищен от ржавчины и окислов.

Поскольку найденные экземпляры, являются случайными находками, их атрибуция возможна по внешним морфологическим признакам и аналогиям с имеющимися вещественными и изобразительными источниками.

Опираясь на классификацию европейских средневековых мечей Э. Окшотта можно отметить следующее. Оба клинка наиболее близки типу XVII, получившему распространение во 2 пол. XIV – I четв. XV вв. [18, р. 65-67] Однако, вещественный материал сопредельных с Западной Украиной территорий: Польши [8, р. 199-200; 14, s. 218], Венгрии [12, nr. 435, s.172], а также Германии демонстрирует, что клинки такой формы встречаются здесь и позже, во II пол. XV – нач. XVI вв. [32, s. 107, bild. 36b; 16. nr. 108, s. 194, 373-374].

* Пользуясь случаем, хочется выразить большую благодарность за помощь и консультации при подготовке публикации кандидату исторических наук, ведущему научному сотруднику Национального музея истории Украины – Елене Алексеевне Попельницкой.

** Метрические и весовые характеристики мечей представлены в Приложении 1.

Крестовина, по всей видимости, является вариацией стиля 12, встречающаяся, в основном, на мечях XV – I четв. XVI вв. [18, p. 118]. Навершие, соответствующее форме T5, по мнению Окшотта, появляется со II четв. XV в., но получает распространение во II пол. XV – нач. XVI вв. [18, p. 106] Таким образом, морфологические признаки, сопоставленные с указанной типологией, позволяют датировать мечи весьма широким временным отрезком: последней третью XIV – первой четвертью XVI вв.

Поэтому, на наш взгляд, следует обратить внимание на особенности мечей и соотнесение их с аналогиями, которые бы позволили уточнить их датировку.

Одной из таких особенностей является сочетание гладкого грушевидного навершия рукояти и S-видной крестовины. По нашему наблюдению, «комбинация» навершия и крестовины той или иной формы, в ряде случаев, свойственна европейским мечам развитого и позднего средневековья [5, с. 164].

Один из мечей с подобным сочетанием – грушевидное навершие и S-видная крестовина происходит из города Рацибурж (Racibórz) в Верхней Силезии (Польша). Меч найден в склепе герцога Рацибуржа и Опавы – Валентина (ум. в 1521 г.). Польские исследователи, датировали меч кон. XV – нач. XVI вв. [8, p. 187-200, fig. 2, 3, 5].

Второй меч конце 80-х гг. прошлого столетия также найден в Польше у населенного пункта Комарув-Осада (Komarów-Osada) на востоке Люблинского воеводства. Польский ученый Ежи Кушнеж отнес данный меч ко II пол. XV – нач. XVI вв. [14, s. 215-218, гус. 5-6].

Третья аналогия – меч из муниципального музея г. Броумов в Чехии (инв. №. 6957) введена в научный оборот чешским оружейведом Пэтром Жаковским, датировавшего его тем же временным отрезком, что и два меча из Польши – кон. XV – нач. XVI вв. [33, s. 478-485, obr. 1, 5].

Четвертая аналогия найдена в начале прошлого столетия на западе Швейцарии в оз. Невшатель. Швейцарские специалисты по вооружению и военной истории, исследовав предмет, датировали его посл. третью XV в. и предположили, что этот меч могли сделать в одной из немецких оружейных центров [27, s. 68, nr. 92].

Пятая аналогия – меч с утраченным окончанием клинка, в кон. XIX – нач. XX вв. хранился в частном собрании известного немецкого коллекционера и любителя военной истории Карла Гимбела. По мнению специалистов и экспертов, составлявших каталог этой частной коллекции, данный меч, вероятно, был изготовлен на рубеже XV-XVI вв. [31, nr. 369, s. 22, taf. XI].

Шестая аналогия находится в Музее военной истории Дании (Копенгаген). Как свидетельствует архивная документация музея, этот меч был передан из Рюст-камеры князей Гольштейн-Готторпских (Северная Германия). Датский исследователь А. Брун-Хоффмейер, с большей вероятностью датировала оружие концом XV столетия и отнесла его к продукции немецких оружейников, а также предположила, что подобные мечи характерны для Германии и регионов, прилегающих к ней с востока [9, t. 1, s. 97; t. 2, s. 41, pl. XXXVIIc].

Седьмой меч (инв. №1988.26), хранящийся в фонде оружия и доспехов Музея Искусств Метрополитен (Нью-Йорк), и восьмой (инв. № 21664) из Военного музея в Стамбуле, судя по выбитому на клинках клейму в виде трех черточек и полукруга над ними в картуше, происходят из одного из арсеналов Османской империи, возможно стамбульского. Оба экземпляра, попали туда либо в качестве трофеев, либо в виде даров турецким султанам. По мнению ряда западных оружейведов (Стефан Грэнси, Дэвид Александр, Стюарт Пирр) большая часть европейского вооружения поступало в турецкие арсеналы с сер. XV и до нач. XVII столетия [13, p. 244-245; 7, s. 21-23; 21, p. 29]. Вероятнее всего, мечи попали к туркам-османам, когда те активно действовали (кон. XV – I треть. XVI вв.) на севере Балкан и юге Центральной Европы.

Касательно датировки, то экземпляр из Музея Метрополитен относят к рубежу XV-XVI вв. [15, p. 22], а из Военного музея – XV столетием. Ввиду того, что оба образца, внешне практически идентичны, вероятно, их изготовили в одно время – посл. четв. XV – I четв. XVI вв. и они являются продукцией немецких клинковых мастеров.

С целью подкрепления нашего предположения мы обратились к изобразительным источникам. В станковой живописи позднего средневековья нами выявлено несколько примеров изображений мечей с аналогичной «комбинацией» эфеса.

Два меча изображены в руках у Св. Екатерины: один – анонимным живописцем из Штирии конца XV в. (именуемый «мастером створок алтаря Даниэля») [30, s. 73-74, bild. 168], второй – аугсбургским художником посл. трети XV в. Томасом Бургмайером [29, s. 49-50, bild. 102].

Ещё два изображения мечей представлены на картинах, показывающих поединок Св.Георгия, с драконом. Одна работа принадлежит художнику из Ландсхута (Бавария) конца XV ст., именуемого Мэйром [24, s. 175-176, nr. 12], другая – начала XVI в. аугсбургского художника Леонгарда Бекка [23, s. 4, 8].

Подобный эфес есть на одной из работ мастера Северного Возрождения – Ганса Гольбейна Младшего (1497-1543), алтарной картине «Золотурнская Мадонна» (1520-е гг.). На ней художник изобразил одного

из покровителей г. Золотурн – Урса Золотурнского, облаченного в полный комплект т.н. «максимилиановских» доспехов, характерных для 1510-1520-х гг., и придерживающего рукоять меча [25, s. 381, 465, taf. 33].

Аналогичный эфес представлен и в графике. Так на одном из эскизов, нарисованном между 1509 и 1510 годами немецким мастером гравюры, ксилографии и живописи Хансом Шойфеляйном (ок.1480/85 – ок.1538/40) меч с таким эфесом держит один из самых известных апостолов – Святой Павел (Рис.3) [34].

Кроме того, похожий меч показан на одной из миниатюр в книге привилегий г. Кракова, известного как «Кодекс Бальтазара Бехема» («Kodeks Baltazara Behema»), составленной ок.1505 г [8, p. 197, fig. 10].

Помимо этого, такая «комбинация» крестовины и навершия, представлена на одном из старейших знамен австрийского Тироля (инв. №. Fahnen 6) на мече Св. Георгия. Судя по гербам на нём и письменным источникам, это знамя изготовили между 1499 и 1508 гг. для гильдии горняков города Швац [26, s. 250].

Ещё подобное сочетание представлено на бронзовом парном надгробии Эйтеля Фридриха II, графа фон Цоллерн (ум. 1512 г.) и Магдалены Бранденбургской работы нюрнбергского скульптора и литейщика Ханса Фишера (1514 г.) [20, taf. 53].

Таким образом, различные группы изобразительных источников подтверждают наше предположение в отношении датировки мечей из Музея Метрополитен и Военного музея, а вместе с тем они дают полагать, что и рассматриваемые экземпляры тоже следует относить ко II пол. XV – I четв. XVI вв.

Другой, на наш взгляд, существенной особенностью обоих мечей является длинный хвостовик, на который приходится более 220 мм. По наблюдению исследователей, подобные рукояти известны и в XIV столетии, но большее распространение они получают в следующем [9, t. 1, s. 58-60, 72-73, 86-87, 90-91]. Судя, по известному нам, вещественному материалу из Германии, Швейцарии и Венгрии, датированному исследователями II пол. XV в., длинные хвостовики у мечей начинают чаще встречаться не ранее середины указанного столетия, а возможно и позже [18, pl. 33b; 22, s. 128-129, nr. 33; 3, s. 89, ил.16; 10, кер. 30]. Наше мнение подтверждают разные группы изобразительных источников, относящиеся к посл. трети XV – началу XVI вв. Здесь подобные рукояти представлены: в станковой живописи (Мастер прославления Марии, «Святые Анна, Христофор, Гереон и Петр», Кельн, ок. 1480 г.; Бартоломей Цейтблом «Апостол Фома и Св.Феодул», Ульм, ок. 1488 г.; неизвестный чешский мастер, «Чуденицкий алтарь», ок. 1505 г.) [28, s. 19-20, bild. 28; 29, s. 24, bild. 43; 19, tab. 105], в книжном иллюминированном рисунке (Ульрих фон Рихенталь «Сжигание Иеронима Пражского», Швабия, ок. 1475 гг.) [1, bl. 84 Rechte], в гравюре (А. Дюрер, «Апокалипсис», 1497-98 гг.) [17, s. 49, abb. 41, s. 144, abb. 155], в графике (Маттиас Готхарт Нидхардт (Грюневальд), Св. Екатерина, нач. XVI в.; А. Дюрер «Всадник с копьем», 1502 г.) [11, taf. 80; 35], надгробных плитах и памятниках (надгробие пфальцграфа Отто II фон Ноймаркта, рубеж XV-XVI вв.; надгробие Зигфрида фон Швальбаха, ок. 1497 г.; статуя с гробницы графа Отто IV фон Хеннеберга, ок. 1488г.; надгробие графа Германа VIII фон Хеннеберга, ок. 1507-10 гг.) [24, s. 51, abb. 4; 2, s. 388; 20, taf. 10, 43]. Это наглядно показывает нам, что к рубежу XV-XVI столетий, подобная конструктивная особенность свойственна мечам с разными формами наверший и крестовин и становится весьма распространенной как собственно в немецких землях, так в регионах, находящихся под немецким влиянием в области вооружения и воинской культуры. Ещё одним косвенным подтверждением нашему наблюдению может служить краткое пояснение на акварельном рисунке «Всадник в доспехах» (1498 г.), выполненный одним из выдающихся мастеров Северного Возрождения – Альбрехтом Дюрером (1471-1528). На рисунке художник показал вооруженного всадника, у которого к поясу прикреплен меч с длинной рукоятью, а наверху рисунка им лаконично написано: «Так вооружаются в наше время» [22, s. 135]. Таким образом, вероятно в те времена, для Германии, подобные мечи были не редкостью. Поэтому указанная конструктивная особенность позволяет более уверенно полагать, что эти находки относятся к выше указанному временному отрезку.

Исходя из выше изложенного, рассмотренные экземпляры, можно уверенно датировать II пол. XV – I четв. XVI вв. В виду того, что и вещественные, и изобразительные группы источников происходят либо из самой Германии, либо из Центральной Европы, находившейся в тот период под влиянием немецких традиций, в том числе и в изготовлении вооружения, оба меча скорее всего были сделаны в одной из оружейных мастерских одного из регионов. Появление на территории Западной Украины мечей с такой «комбинацией» эфеса возможно связано с процессом, названным украинским историком Н. М. Яковенко «военной колонизацией» указанного региона, который заключался в следующем [6, с. 145-146]. Начиная с сер. XIV в. земли, некогда сильной, Галицко-Волынской Руси, где в 1320-е годы пресеклась местная династия правителей, стали объектом борьбы соседних с ней государств – Великого княжества Литовского, Венгерского и Польского королевств. В ходе довольно длительного конфликта, продолжавшегося до конца XIV столетия, а также набегов и походов со стороны татарских правителей, привели к тому, что на указанной территории численность всего населения резко уменьшилась, особенно явно эта тенденция проявилась на Галицких землях, отошедших по

большей части, к Польше. Чтобы защитить сами присоединенные территории и их южные и юго-восточные рубежи, с начала XV столетия польскими королями стала проводиться политика по раздаче земель служилому сословию, на условии несения службы, в образованных на территориях Галиции и Подолии воеводствах. Основными держателями таких ленов стали выходцы из других польских областей, но были и представители из сопредельных, с Польшей, регионов и государств (Силезии, Чехии, немецких земель и др.) [6, с. 146]. Переселявшиеся сюда «служилое» население вполне могла привносить определенные «новинки» воинской культуры и вооружения из тех областей, где проживало ранее. Одним из таких примеров могут являться и рассмотренные нами мечи.

Приложение 1

Метрические и весовые характеристики мечей		меч из района Деражня - Лозовое	меч из Львовской области
Общая длина меча (мм)		1107	1260
Вес меча (г)		–	1900
Клинок меча, размеры (мм)	Длина клинка	790	965
	Ширина клинка у крестовины	41	49
	Ширина клинка в 50 мм от острия	26	20
Эфес меча, размеры (мм)	Длина крестовины	210	220
	Высота навершия	54	60
	Ширина навершия	42	45
	Длина хвостовика	253	220

Используемые источники и литература

1. von Richental U. Chronik. Beschreibung des Konzils von Konstanz, um.1475. Wien.: Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Nr. 3044. – 252 Bl.
2. Алексинский Д. П. Всадники войны. Кавалерия Европы / Д. П. Алексинский, К. А. Жуков. – М.: АСТ; СПб: Полигон, 2005. – 488 с.
3. Давыдов А. Г. Воинские традиции швейцарского средневековья / А. Г. Давыдов, И. К. Карабед, А. Н. Маслов. – Н. Новгород, 2012. – 312 с.
4. Попельницька О. Мечі другої половини XIII – першої половини XV ст. у зібранні Національного музею історії України / О. Попельницька // Історія давньої зброї. Дослідження 2014. Збірник наукових праць укладено на основі матеріалів Першої міжнародної зброєзнавчої конференції. – Київ, 2014. С. 149-163.
5. Стрельченко А. В. Средневековый меч из республики Беларусь / А. В. Стрельченко, Д. Г. Шляхтин // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы 56-го заседания семинара имени академика В. В. Седова. М.; Псков: Институт археологии РАН, 2011. – С. 161-166.
6. Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и Раннее Новое время / Н. Яковенко. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 786 с.
7. Alexander D. European Swords in the Collections of Istanbul. Part 2 / D. Alexander // Waffen- und Kostümkunde, Band 29. Heft 1. – München; Berlin, 1987. – S. 21-49.
8. Biborski M. A Renaissance sword from Racibórz / M. Biborski, J. Stępiński, G. Żabiński // Gladius XXIV. – Madrid, 2004. – PP. 187-208.
9. Bruhn-Hoffmeyer A. Middelalderens tveæggede svaerd. t. I-II / A. Bruhn-Hoffmeyer. – København, 1954. – 206 s., 98 s.
10. Csillag F. Kardok történelmükben / F. Csillag. – Budapest, 1971. – 142 abra.
11. Fraenger W. Matthias Grünwald / W. Fraenger. – Dresden, 1983. – 354 s.
12. Glosek M. Miecze srodkowoeuropejskie z X-XV w. / M. Glosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.
13. Grancsay Stephen V. The New Galleries of Oriental Arms and Armor / V. Grancsay Stephen // Metropolitan Museum of Art Bulletin, New ser., v. 16, no. 9 (May, 1958). – New York, 1958. – PP. 241-256.
14. Kuśnierz J. Wybrane militaria późnośredniowieczne w zbiorach muzeów i kolekcjach prywatnych południowej Lubelszczyzny / J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Rzeszów; Sanok, 2010. – T. VI. – S. 211-232.
15. La Rocca D. J. The Academy of the Sword. Illustrated Fencing Books 1500-1800 / D. J. La Rocca. – New York: Metropolitan Museum of Art, 1998. – 36 p.

16. Muller H. Europäische Hieb-und Stichwaffen / H. Muller, H. Kolling. – Berlin. 1981. – 448 s.
17. Muller H. Albrecht Dürer. Waffen und Rüstungen / H. Muller. – Mainz am Rhein, 2002. – 216 s.
18. Oakeshott R.E. The sword in the age of chivalry / R. E. Oakeshott. – London, 1964. – 156 p.
19. Pesina J. Česká malba pozdni gotiky a Renaissance. Deskove maliřtvi 1450-1550 / J. Pesina. – Praha, 1950. – 265 s.
20. Peter Vischer. Aufnahmen von Günter Beyer und Klaus Beyer / Peter Vischer. – Dresden, 1959. – 150 s.
21. Pyhrr, Stuart W. The Ottoman Arsenal in Hagia Eirene: Some Early Photographs and Visitors' Accounts / Pyhrr, W. Stuart // Park Lane Arms Fair. The Spring 2007. – London, 2007. – PP. 29-46.
22. Puype J. P. Wapens van ridders en landsknechten / J. P. Puype, H. Stevens. – Delft, 2010. – 368 s.
23. Ritter! Traum & Wirklichkeit. Ausstellungskatalog. Innsbruck, 2013. – 200 s.
24. Ritterwelten im Spätmittelalter: Höfisch-ritterliche Kultur der Reichen Herzöge von Bayern-Landshut. – Landshut: Museen der Stadt Landshut, 2009. – 288 s.
25. Sander J. Hans Holbein d. J.: Tafelmaler in Basel. 1515-1532 / J. Sander. – München: Hirmer, 2005. – 504 s.
26. Sporer-Heis C. Fahne der Schwazer Knappen, 1499/1508. / C. Sporer-Heis // Hastaba, Ellen/Amman, Gert (Hg.): SammelLust. 180 Jahre Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck – Wien, 1998. – s. 250.
27. Schneider H., unter Mitarbeit von Stüber K. Waffen im Schweizerischen Landesmuseum. Griffwaffen I. Katalog. – Zürich, 1980. – 286 s.
28. Stange A. Deutsche Malerei der Gotik. Köln 1450-1515 / A. Stange. –München; Berlin. – 1952. – 136 s.
29. Stange A. Deutsche Malerei der Gotik. Schwaben in der Zeit von 1450-1500 / A. Stange. – München; Berlin, 1957. – 171 s.
30. Stange A. Deutsche Malerei der Gotik. Österreich und der ostdeutsche Siedlungsraum von Danzig bis Siebenbürgen in der Zeit von 1400-1500 / A. Stange. – München; Berlin, 1961 – 178 s.
31. Waffen- und Kunst-Sammlung Karl Gimbel. Katalog Nr.1384. – Berlin, 1904. – 115 s.
32. Thomas B., Gamber O. Kunsthistorisches Museum, Wien. Waffensammlung. Katalog der Leibbrüstkammer. Teil 1. Der Zeitraum von 500 bis 1530 / B. Thomas, O. Gamber. – Wien, 1976. – 410 s.
33. Žákovský P. Značene vrcholně a pozdně středověké dlouhé meče ze sbírek Městského muzea v Broumově / P. Žákovský // Archaeologia historica. – Brno, 2008. – T. 33. – S. 471-490.
34. Hans Schäufelein, Entwurf zu einer Apostelfolge: Hl. Paulus, um.1509-1510, Museum der Bildenden Künste, Grafische Sammlung (Leipzig), Inv.nr. 425(39): <http://www.bildindex.de/document/obj08073186?part=0&medium=> (дата обращения 31.08.2016 г.)
35. Albrecht Dürer. Lancer on Horseback, c.1502, Museum of Fine Arts (Budapest), Inv.nr. 75: http://www.szepmuveszeti.hu/adatlap_eng/lancer_on_horseback_albrecht_durer_11100 (дата обращения 31.08.2016 г.)

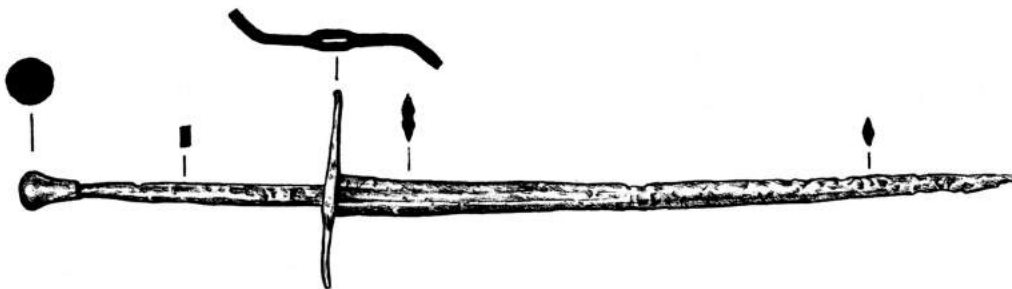

Рис.1. Меч, Деражненский район, Хмельницкая область.

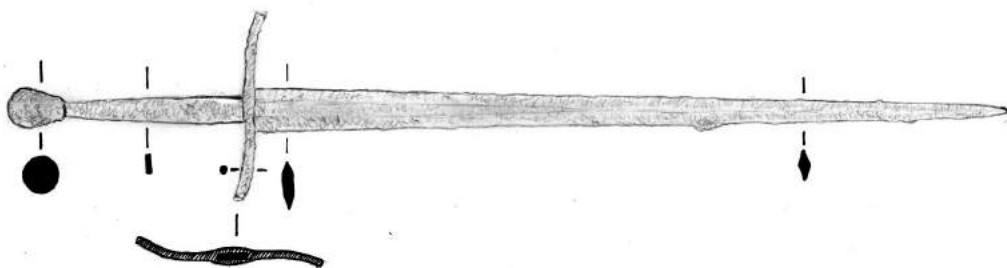

Рис.2. Меч, восток Львовской области.

Ігор Прохненко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків ДВНЗ
Ужгородського національного університету

КІМНАТА №3 КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Згідно з робочим планом НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету в польових сезонах 2015-2016 рр. було продовжене вивчення центральної частини Королівського замку Нялаб, розміщеного у Виноградівському районі Закарпатської обл. На площі розкопу IV досліджена кімната №3. Стратиграфічні спостереження і значний індивідуальний матеріал дозволяють говорити про використання приміщення з XV до XVII ст.

Ключові слова: Королівський замок Нялаб, кераміка, кахлі, монети, різьблені елементи декору, надгробок.

Серед пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток Закарпаття потужним культурним шаром і складною стратиграфією відзначається замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52×47 м, у плані підовальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик з колодязем (рис. 1). У 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним отвором у центральній частині. Перед додатковою захисною лінією знаходився рів. Для контролю ґрунтової дороги – єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми.

Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці в складі північно-східної системи захисту Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст. [8, old. 16-42]. За цей час укріплення часто міняло власників. Зокрема, в епоху Ласло IV (1272-1290 рр.) воно належало роду Убулфі. На початку XIV ст. ним володів магнат Беке Боршо, а після повстання Матея Чака (1312 р.) проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301/1310-1342 рр.) в 1315 р., воно перейшло до рук Бережського жупана Томаша. У 1378 р. король Людовик Великий (1342-1382 рр.) передав замок молдавським вельможам Балку та Драгу, а у 1403 р. король Сигізмунд (1387-1437 рр.) подарував його Петру Перені. Окрім короткого відрізка часу в другій половині XV ст., коли укріплення формально належало братам Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався в руках Перені. Завершальний етап історії цієї споруди пов'язаний з подіями після повстання Ференца Вешшелені 60-х рр. XVII ст., в якому брали участь декілька угочанських родів. Для контролю над регіоном австрійський імператор Леопольд I (1655-1687 рр.) розмістив у Королівській фортеці гарнізон на чолі з Конрадом Мейєром Бранденбурзьким. Наприкінці 1671 – на початку 1672 рр. стіни Нялаба були підірвані, після чого він більше не відбудовувався.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на його території та найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки експедицій Угорського національного музею (м. Будапешт) в 1859 р., Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту “Укрзахідпроектреставрація” (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя [1].

Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 року. У польових сезонах 2007, 2011, 2012, 2013 та 2014 років експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку та його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел [2-6; 9-10].

Зафіксована в минулі роки потужність культурного шару в центральній частині пам'ятки становила від 4,5 до 5 м, а стратиграфічні спостереження дозволили виділити в досліджених приміщеннях два основні горизонти (до і після руйнування стін). Верхній, як правило, складався, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили замкові кімнати після підривів. Нижній горизонт відповідно залягав нижче рівня підлог приміщень. Складався він з глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки XIV-XVI ст.

З метою подальшого вивчення внутрішнього планування Нялаба, у польових сезонах 2015-2016 рр. його дослідження було продовжене. Біля південно-західної стіни основної замкової споруди закладений розкоп IV (рис. 1). Східним профілем він примикав до розкопу III, де у 2014 році була виявлена кімната №2. Розбирання поверхневих завалів каміння дозволило обмежити площу розкопу IV стінами кімнати №3 (81,6 м²). На сьогоднішній день вона найбільша з досліджених на Королівському замку. Вивчені раніше господарське приміщення, кімнати №1 і 2 мали значно меншу площу – 7,1; 26,56 та 36,5 м² відповідно.

Кімната №3 у плані чотирикутної форми. Її південно-західна стіна, довжиною 12,3 м, яка одночасно була зовнішньою стіною центральної частини укріплень, трохи заокруглена з вигином назовні. Довжина південно-східної стіни – 6 м, північно-східної – 12,1 м, північно-західної – 7,1 м. Вхід до кімнати та два вікна з шириною отворів 1,6 м знаходилися з північно-східного боку, зі сторони внутрішнього замкового дворика (рис. 1). У східному куті приміщення стіна виступає всередину кімнати прямокутником, зменшуючи жилу площу на 1,84 м (0,8×2,3 м). На більшій площині цього виступу простежені сліди замуrowаного входу, який, скоріше за все, функціонував до реконструкції замку наприкінці XVI ст.

Із-за значної площі кімнати №3, її дослідження проходило в двох польових сезонах (2015-2016 років). Потужність верхнього горизонту на даній ділянці становила 2 м. Верхні шари завалів стін, до глибини 1,0 м, взагалі без інвентарю. У нижній частині горизонту (1,0-2,0 м) виявлена незначна кількість фрагментів керамічного посуду та уламків кахлів XVI-XVII ст. Більш репрезентативні матеріали склали заповнення горизонту завалів на глибині 2,0 м.

Керамічна колекція горизонту складається, в основному, з асортименту кухонного посуду, переважно уламків гончарних горщиків. Виготовлені вони з добре відмученого тіста з домішками дрібнозернистого піску, обпал наскрізний, колір від бежевого до темно-коричневого. Посудини з S-подібним зовнішнім профілюванням вінець і ребром з внутрішнього їх боку, діаметром 14,6-21,6 см, та овальним тулубом.

Одиничним екземпляром представлена кришка. Виготовлена на швидкому гончарному колі з ретельно відмученого глиняного тіста з домішкою дрібнозернистого піску, обпал наскрізний, колір коричневий, діаметр – 18,4 см.

Столова кераміка горизонту представлена фрагментами кубків і глечиків. Посудини виготовлені з ретельно відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Обпалені до бежевого або світло-коричневого кольору, поверхня, як правило, орнаментована комбінаціями прямих та хвилястих ліній, в одному випадку – вдавлень колесиком. Діаметр вінець – 7,6-9,6 см.

Двома уламками представлений столовий посуд, поверхня якого вкрита поліхромною глазуррю (білий, коричневий та зелений кольори). Одна посудина підлягає реконструкції. Це невеличкий глечик струнких пропорцій з біконічним тулубом і вузькою конусоподібною горловиною. Вінець складного профілювання, до нього і до найбільшого розширення тулуба кріпилася ручка. Виготовлена посудина з ретельно відмученого глиняного тіста без видимих домішків. Обпалена до бежевого кольору. Параметри: діаметр вінця – 6,4 см, денця – 6,8 см, висота – 18,4 см.

Подібний виявленому в горизонті I посуд характерний для керамічних комплексів Верхнього Потисся XVI-XVII ст. [11].

Одну з найбільш масових категорій інвентарю Королівського замку представляють кахлі різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, на релігійну тематику, з геральдичними символами, короноподібні з верхнього обрамлення печей і т. д. Знахідки характеризуються формовкою з добре відмученого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом переважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до світло-сірого та темно-коричневого. За незначними винятками неглазурованих екземплярів, кахлі були вкриті поливою зеленого або коричневого кольору, рідше фіксується їх жовте або поліхромне оздоблення.

Основна частина колекції кахлів представлена цілими або майже повно збереженими екземплярами і характеризується серійністю використаних штампів. Більшість цих знахідок походить з розвалу печі 4 (початок XVII ст., розкопки 2014 р.) і скупчення кахлів та посуду в камері топки печі 1 (розкопки 2012 р.), куди при розбиранні були складені кахлі від декількох опалювальних споруд XVI ст.

Здобуту на основі цілих екземплярів інформацію про оздоблення печей, а відповідно і про інтер'єр залів, доповнюють дрібні уламки кахлів, розкидані по всій території пам'ятки. Фіксуються вони переважно у верхніх шарах – завалах будівельного сміття. Це явище пояснюється зберіганням кахлів зі старих, розібраних печей, на горищах. Вони могли там знаходитися досить тривалий період, а в ході руйнації будівель, у першу чергу дерев'яного перекриття горища, вони падали зі значної висоти, ламалися на дрібні шматки і вкривали значні площі. Це пояснює таку кількість дрібних уламків на Нялабі, тим паче якщо врахувати характер його фінального руйнування в результаті підриву стін.

Колекція кахлів Королівського замку свідчить про значне забарвлення його інтер'єру сценами сакрального характеру, що в такому масштабі на сьогоднішній день не прослідковано на жодній іншій фортеці Закарпаття. Взагалі ж, зображення релігійних символів, особливо святих та пророків, було доволі поширеним явищем у середньовічній та ранньомодерній Угорщині. Окремі святі були популярними у всьому Карпатському ареалі, інші з'являються лише в тих чи інших регіонах.

Постаті, сюжетна лінія, зображені на певній печі, залежали не тільки від тогочасної моди, але й від місцевих умов та соціального статусу власника. У той час, коли еліта здебільш замовляла сюжетні лінії, що підкреслювали її статус, серед нижчих верств, де кахляна піч була символом заможності, спостерігається поєднання офіційних культів та народної релігійності, вірувань. Також печі декорувалися зображеннями святих та магічними символами з метою запобігання лиха, адже вони могли стати джерелом пожежі.

Передані на кахлях мотиви, будь-то неземні істоти, еротичні сцени, екзотичні тварини, або образи святих, мали своє власне, часто досить багатогранне, складне символічне значення. У залежності від характеру сцен можемо говорити про розважальну або захисну функцію, для спостерігачів вони могли нагадувати відомі сюжети, історії. Кахлі відображали ставлення народу до віри, свідчили про просякнення офіційного культу елементами народних вірувань, легендами, забобонами, у першу чергу з практичних міркувань. Декоративні функції доповнювалися символічними мотивами. У той самий час, сакральний характер зображень не означає, що печі були пов'язані з молитвою, медитацією або виконували функцію сімейного вівтаря.

Кахлі горизонту I виділені в п'ять типів.

Тип I. Особливу увагу привертають два дрібні уламки коричнево-зеленої поліхромної кахлі, зображення якої за аналогіями ідентифіковані з релігійним сюжетом перенесення св. Христофором маленького Ісуса через річку. Це фрагменти коробчастої кахляної плитки, виготовленої з добре відмученого глиняного тіста зі значними домішками дрібнозернистого піску, вкритої якісною поліхромною глазур'ю (зелений і коричневий кольори). За стилем виконання зображення з великою ймовірністю можна говорити, що плитка належить до значної групи знахідок, в основному поширеної на території Північно-Східної Угорщини, штампи для яких виготовлялися майстрами з міста Кашша (суч. Кошице).

Майже повністю збережена плитка, повна аналогія королівського екземпляру, виявлена на території палацу Парич у Східній Словаччині. Входила вона до печі, ідентифікованої Я. Хованцем як «палатинська піч Імре Перені 1504 р.». Розмір кахлі – 22×33 см, виготовлена з подібного до королівської знахідки тіста, розписана менш якісно, але більш різнобарвно (коричневий, зелений, білий та сірий кольори). Судячи з маси інших королівських копій мотивів Требішова, можна припустити, що зображення саме «палатинської» печі стали взірцями при виготовленні кахлів замку Нялаб. Скоріше за все, цей самий штамп представлений і на фрагменті неглазурованої кахлі з Роші (Румунія), який знаходиться в музеї Брукентал (м. Сібіу).

Центральною постаттю сценки виступає святий Христофор, що стоїть спираючись на посох, який тримає в лівій руці. Права рука лежить на стегні біля гаманця, що висить на поясі. На правому плечі сидить малий Ісус з піднятою правицею. У нижньому лівому куті плитки зображена значно менша постать монаха, який у правій руці тримає підняту догори лампу. Розміри ченця створюють ефект знаходження його на другому плані композиції.

В Угорщині культ Христофора переживає свого розквіту в XVI ст., про що свідчать і кахлі. На території королівства виявлено дев'ять різновидів кахлів із зображеннями святого з п'яти пунктів (Буда, Рошія, Требішов, Стречно та Ружиця). За підрахунками А.-М. Груї і створеної нею загальної таблиці розповсюдження кахлів з різними святими, Христофор був серед них одним з найпопулярніших і в кількості використання образу помітно програвав лише св. Юрію. У XVI ст. користується широким вживанням і власне ім'я Христофор. Пережитками цієї популярності є і угорські прізвиська Кріштоф, Крішто, Кірі. Згодом культ поступово згасає, майже зникає. Найдовше він утримується в середовищі німців та вірмен Угорщини.

Тип II. Як і попередній, за стилем явно належить до групи знахідок, в основному поширеної на території Північно-Східної Угорщини, штампи для яких виготовлялися майстрами з міста Кашша (суч. Кошице). Але, на відміну від попередньої, точна аналогія цій кахлі на сьогоднішній день невідома. За фрагментом зображення зрозуміло, що на плитці подана постать людини (скоріше за все святого або святої), одягнутої в довгий плащ, ліва рука зігнута в лікті, персти тримають плащ. Вкрита кахля якісною поліхромною глазур'ю (коричневий, зелений, жовтий та білий кольори). Сама ж плитка виготовлена з рихлого, але достатньо відмученого глиняного тіста зі значним додаванням піску. Обпал достатній, колір світло-коричневий.

Тип III. Виявлено п'ять уламків, які дозволяють провести повну реконструкцію кахлі. Це коробчаста плитка, сформована з ретельно відмученого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до світло-коричневого кольору. Параметри: ширина – 21 см, висота – 20,5 см, глибина тильної румпи – 6,5 см. Центральне місце в представленому сюжеті займають два єдинокорі, що сидять один навпроти одного,

їх голови з довгими рогами розвернуті в різні боки. Тулуби тварин вкриті декором у вигляд рибної лузги. З-під ніг вибиваються увінчані двома квітками паростки, які піднімаються високо над єдинорогами, згинаються і утворюють щось подібне до серця. Над квітками проставлена дата – 1610. Вона, скоріше за все, означає час виготовлення кахлі та побудови печі 4, яка була виявлена в сусідній кімнаті №2. Відзначимо, що в іконографії єдинороги символізують чистоту і часто виступають супутниками діви Марії.

Ймовірно, зайві кахлі після побудови печі 4 були покладені на горищі, звідки після руйнації замку вони потрапили в горизонт I розкопу IV. Про це свідчить і той факт, що жоден з фрагментів не доповнює виявлених в польовому сезоні 2014 року екземпляри.

Тун IV. Пластинчаста кахля, що входила до верхньої окантовки печі. Це зеленоглазурований екземпляр, увінчаний арфоподібними наліпами. Виготовлена плитка з ретельно відмученого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до світло-коричневого кольору. Параметри основної пластини: ширина – 15,4 см, висота – 10,7 см, повна висота плитки – 17,5 см.

Тун V. Повністю реставрована плитка з половиною зображення герба Габсбургів (двоголового коронованого орла з довгим хвостом, розставленими у боки лапами та високо піднятими крилами). Виготовлена з милового, але достатньо відмученого глиняного тіста без помітних домішків. Обпал достатній, колір світло-коричневий. Параметри: ширина – 7,8 см, висота – 18,0 см, товщина – 0,7 см (рис. 2). Скоріше за все, це відтиск-негатив з кахлі для виготовлення подібних екземплярів.

З індивідуальних знахідок горизонту виділимо польську монету Сигізмунда Старого (1506-1548 рр.), видовжену мідну пластину з фігурним завершенням (ймовірно, стрілка від годинника), половину свинцевої товарної текстильної пломби, уламки двох рукояток столових приборів, бронзову пряжку, три залізнi кулі, картеч, уламок ядра і фрагмент захисного ламінарного обладунку.

Для датування будівельних горизонтів замку Нялаб важливе значення має монетна колекція, яка на сьогоднішній день складається з 31 екземпляру. З них три знахідки польського карбування і 28 – угорські номінали хронологічного діапазону від XIV до XVII ст. Майже половина монет (13 екз.) – підробки XV-XVI ст. Відзначимо, що подібна ситуація з фальшивими номіналами не є винятковою для Королівського замку, а відображає загально регіональні тенденції грошового обігу доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.

Домінуюча частина фальшивих монет знайдена в польовому сезоні 2015 року. Необхідно зауважити, що карбування грошей в Угорщині завжди було державною монополією, але з початком їх офіційного «виготовлення» з'явилися і перші фальшивомонетники. Незважаючи на те, що це заняття переслідувалося законом, «ремесло» міцніло та розквітало, у першу чергу на периферійних територіях, до яких належав і гірськотиський мікрорегіон. Також можна стверджувати, що особливо відчутні дані процеси були в періоди політичної нестабільності, коли контроль монетного обігу з боку держави послаблювався.

Один з таких періодів найбільш жорсткої боротьби за владу в Угорському королівстві – це міжусобиці середини XV ст. Почалося все з громадянської війни між прихильниками Владислава I Ягеллона (1440-1444 рр.) і Ласло V Постума (1440-1457 рр.), яка закінчилася смертю першого. Трохи згодом, зважаючи на малолітство Ласло, певний період часу країною управляв регент Янош Гуняді (1446-1453 рр.).

На Королівському замку Нялаб процес фальшування монет у середині XV ст. зафіксований на розкопі IV (кімната №3). Тут виявлені сім спаяних в стопку фальшивих денаріїв регента Яноша Гуняді (рис. 3, 1-7) та один фальшивий денарій короля Ласло V Постума (рис. 3, 8). Про місцеве походження даних монет свідчить знайдена поряд з ними сировина для виготовлення подібної продукції – уламки бронзових гармат.

Відносний лад у грошовій системі Угорщини був відновлений лише королем Матяшом Гуняді (1458-1490 рр.). Після реформи 1467 р. його монети, завдяки зображенню названі «монетами з Мадонною», досить довго тримали свою вартість: 1 форинт = 20 грошам = 100 денаріям = 200 оболам. Однак, і за його правління фальшувальники продовжили свою роботу, але змушені були робити більш якісні підробки. Скоріше за все, на замку Нялаб знахідки цієї категорії представлені двома екземплярами. Один з них був виявлений в кімнаті №3. Сліди подвійного карбування, не характерні для продукції офіційних монетних дворів, дозволяють припускати, що це фальшивий денарій угорського короля Матяша Корвіна. Аверс – герб Угорського королівства, у центрі – символ роду Гуняді (ворон з кільцем в дзьобі), реверс – Богородиця з немовлям. Надпис: M·MATHIA·R·VNGARIE / PATRON VNGARIE. Монетний знак: К-Р. Діаметр – 1,6 см. Вага – 0,46 г.

Скоріше за все, в археологічних матеріалах пам'ятки знайшла прояв засвідчена протоколом дізнання діяльність відомого фальшувальника монет Міклоша [7, old. 647-667]. Про тогочасну продукцію його самого або його колег по цеху можна говорити на основі виявлених на замку погано збережених мідних посріблених монет – підробок номіналів кремницького карбування, одна з них – знахідка сезону 2015 року.

У нижній частині горизонту I відзначимо знахідки фрагментів шліфованих рельєфних кам'яних плит – елементів інтер'єру. Крім дрібних уламків туфових блоків з випуклими літерами, присутні елементи двох надвіконних декорів у вигляді здвоєних арок. На одному з них крім рослинної орнаментации (квітки), зберігся фрагмент надпису в три рядки: [H]OC OPVS RESTAVRAV[IT] [M]AG(NIFICUS) DOMINVS IOHANES DE PEREN COMES COMITATVS DE VGOCHIA 15() KG (цю споруду відновив добрий пан Янош Перені – жупан комітату Угоча в 15()) (рис. 4). Виходячи з конструктивних особливостей надвіконного декору, характерних для кінця XVI ст., у надписі, ймовірно, згадано Яноша Перені, який став жупаном комітату Угоча в 1576 році.

Особливу увагу привертає знайдений поряд з віконним декором невеличкий, але масивний (60,02 кг) фрагмент мармурового надгробка (на рясно декорованій рослинним та геометричним орнаментом подушці трохи нахилена вправо голова лицаря в обладунках). Верхня частина шолома і ніс на барельєфі відбиті, також частково пошкоджені очі (рис. 5). Аналіз отриманих у 2015-2016 роках матеріалів дозволяє говорити про використання дослідженої розкопом IV кімнати №3 в XV – першій половині XVII ст. і її реконструкцію наприкінці XVI ст. з ініціативи угочанського жупана Яноша Перені. Присутність епітафія в кімнаті замку виглядає дивно. Під питанням залишається, чи він був перенесений сюди під час руйнування замкових стін з іншого місця, чи постійно знаходився в даному приміщенні (тоді воно може бути капличкою). Датування епітафія, аналіз загальної і локальної стратиграфічної ситуації, а також інформація про перебудову кімнати наприкінці XVI ст. дозволяють припустити, що даний епітафій, а можливо лише його частина, були перенесені до великого приміщення замку Нялаб (за розмірами скоріше за все лицарська зала) як символ шанування прашчурів і підтвердження давнього походження роду Перені. На сьогоднішній день Нялабський надгробок є всього третьою середньовічною знахідкою даного роду на території Закарпаття (відомі ще плити з Сюрте і Ужгорода). Матеріал, техніка виготовлення, визначення майстерні і скульптора (скоріше за все італійський скульптор Джованні Далмато) Нялабського епітафія дозволяють відзначити заможність його замовників і в порівнянні з іншими подібними пам'ятками області наголосити на значимості Нялабського замку. Разом з іншими даними, це ще раз підтверджує і значимість одноім'яної баронської гілки роду Перені в локальній історії мікрорегіону доби переходу від готики до ренесансу.

На завершення відзначимо, що аналіз отриманих в 2015-2016 роках матеріалів дозволяє говорити про використання дослідженої розкопом IV кімнати №3 в XV – першій половині XVII ст. і її реконструкцію наприкінці XVI ст. з ініціативи угочанського жупана Яноша Перені.

Список використаних джерел та літератури

1. Пам'ятка архітектури XIV ст. Руїни замку в смт. Королево Виноградівського р-ну Закарпатської області. Топогеодезичні пошукові роботи і археологічні науково-дослідні роботи. – Львів, 1993. – Том II. – Книга 5. – Вип. I. – Шифр 93-41; II-5-I.
2. Прохненко И. А. Результаты исследования замков Закарпатья / И. А. Прохненко, Е. М. Гомоляк, В. В. Мойжес // Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie. – Satu Mare, 2011. – XXVII/I. – С. 187-234.
3. Прохненко И. А. Результаты исследования Королёвского замка в 2011 году / И. А. Прохненко, Е. М. Гомоляк, В. В. Мойжес // Карпатика. – Ужгород, 2011. – Вип. 40. – С. 213-232.
4. Прохненко И. А. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету / И. Прохненко, В. Мойжес, О. Гомоляк // Историчні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2012. – Вип. 4. – С. 59-78.
5. Прохненко И. А. Результаты исследования Королёвского замка Нялаб в 2012 году / И. А. Прохненко, В. В. Мойжес, М. А. Жиленко // Карпатика. – Ужгород, 2012. – Вип. 41. – С. 204-248.
6. Прохненко И. А. Біблійні сюжети на кахлях Королівського замку / И. А. Прохненко, В. В. Мойжес, М. А. Жиленко // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 142-151.
7. Komáromy A. Egy hamis pénzverő a XVI. században / A. Komáromy // Századok. – 1893. – Old. 647-667.
8. Komáromy A. Nyalábvár és uradalma / A. Komáromy // Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások. – Ungvár, 2001. – Old. 16-42.
9. Prohnenko I., Mojzsasz V., Zsilenko M. A királyháza vár csempekályhája / I. Prohnenko, V. Mojzsasz, M. A. Zsilenko // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2012. – LIV. – Old. 241-285.
10. Prohnenko I., Mojzsasz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása / I. Prohnenko, V. Mojzsasz, Zsilenko M. // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2013. – LV. – Old. 203-250.
11. Uličný M. Premeny východoslovenskej keramiky v 13 – 17. storočí [na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš] / M. Uličný – Prešov, 2004/

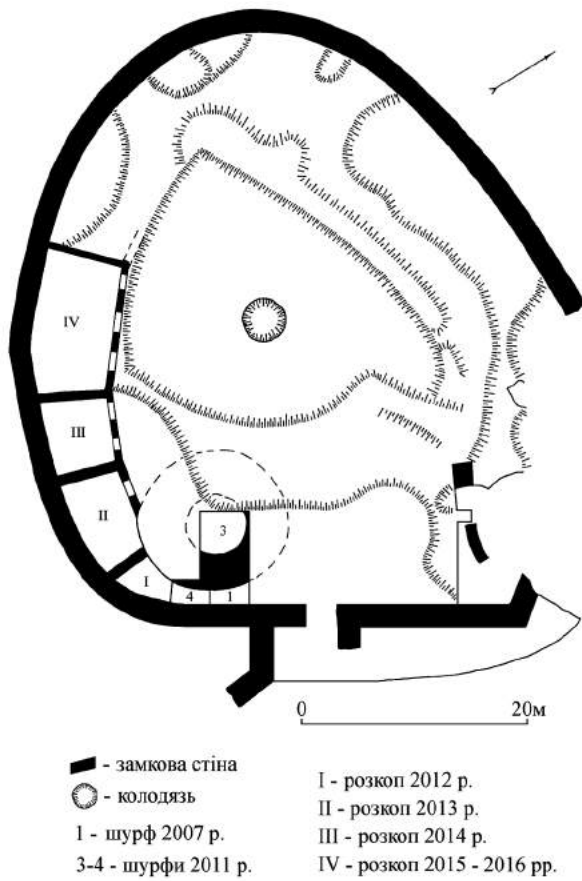

Рис. 1. Королево. Центральна частина замку Нялаб.

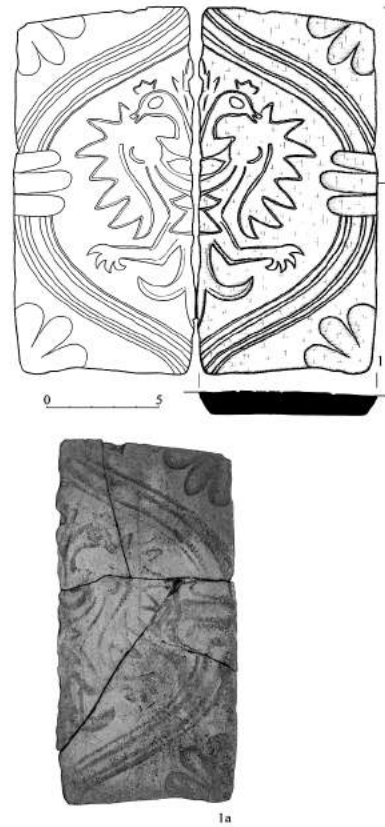

Рис. 2. Королівський замок Нялаб. Керамічна плитка (відтиск кахлі) з зображенням герба Габсбургів.

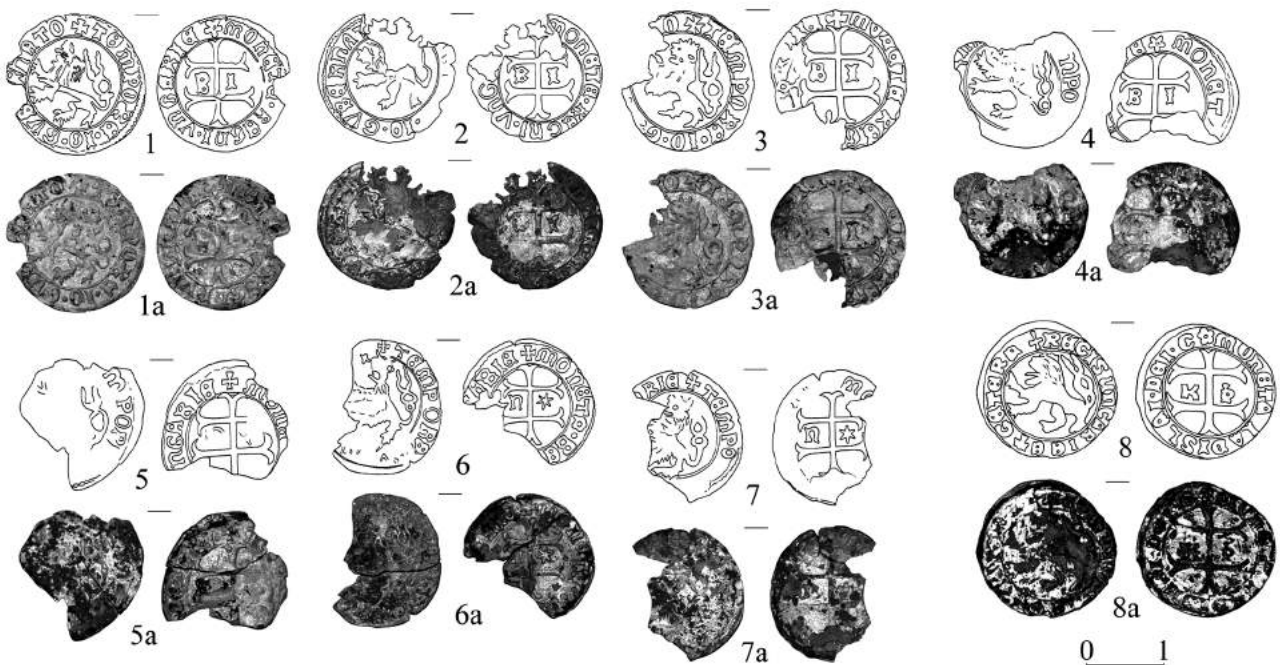

Рис. 3. Королівський замок Нялаб. Фальшиві монети середини XV ст.

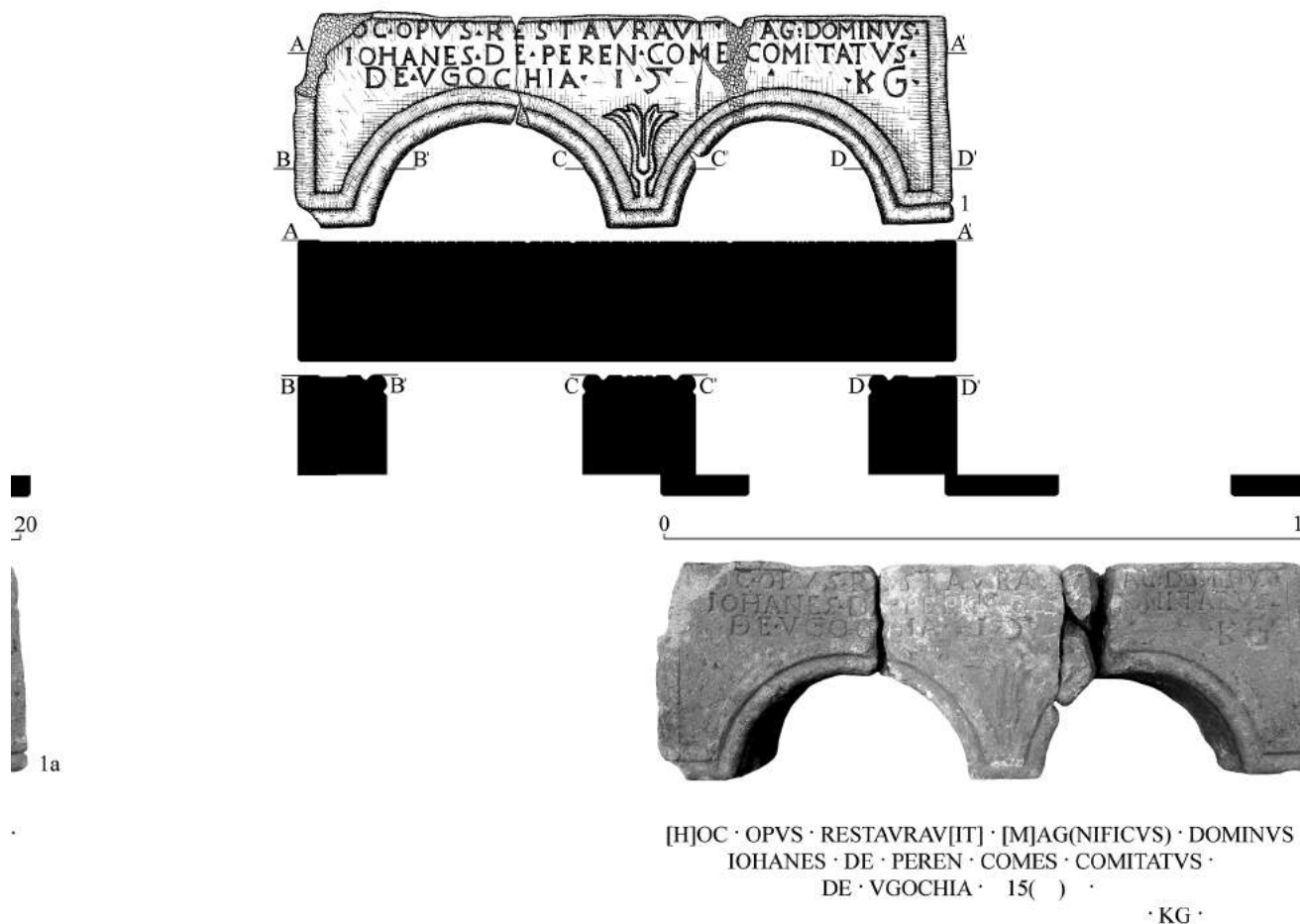

Рис. 4. Королівський замок Нялаб. Елемент віконного декору.

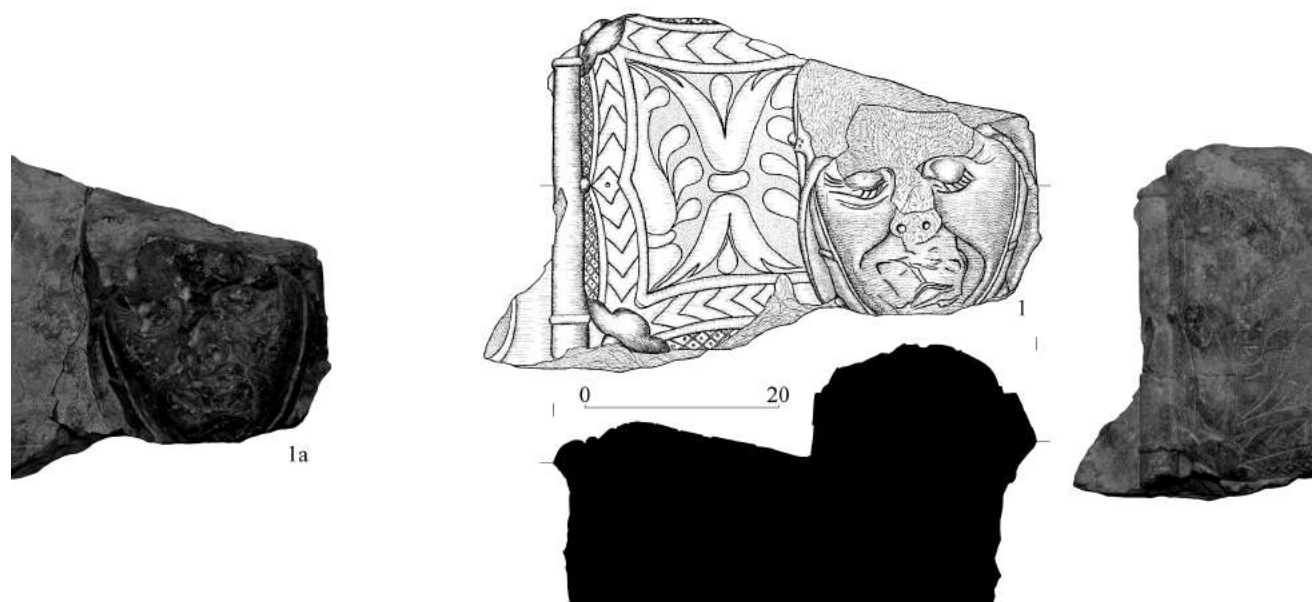

Рис. 5. Королівський замок Нялаб. Фрагмент мармурового надгробка.

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
керівник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції

Дмитро Черновол,
старший науковий співробітник
відділу енеоліту-бронзи ІА НАНУ
та Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
науковий співробітник
Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції

ПОШУКИ «ЛЮДВИСАРНІ». (АРХЕОЛОГО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ФРАНЦИСКАНСЬКІЙ, 10)

Стаття присвячена археолого-архітектурним дослідженням залишків фортифікаційних об'єктів у західній частині Старого міста. Роботами експедиції відкрито оборонний та виробничий комплекс XVII-XVIII ст. Відкриті об'єкти можна визначити як залишки міських батарей та вежі, яка в першій половині XVIII ст. згадується як місце розміщення людвисарні.

Ключові слова: фортифікація, археологія, бастиони, артилерія, турецький посуд, воєнна історія, 1672 р., піч, керамічний комплекс.

У червні-липні 2016 року підрозділ ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція проводила дослідження в західній частині Старого міста, за адресою Францисканська, 10. Замовником робіт виступило ТОВ «Панорама форт» (директор Л. О. Новіцький), згідно рішення міської ради за № 1044 від 18.09.2015 року. Завданням досліджень було розкриття об'єкту історико-культурної спадщини під умовною назвою «Людвисарня», про існування якої були відомості в писемних та картографічних джерелах XVIII століття. Дослідження проводили: Гудима В. В., Орищук В. В., Севастьянова І. В., Рожик М. В., Ніколаєва Г. О, до роботи експедиції фрагментарно долучився В. А. Захар'єв. Топозйомку та нівелювання проводив Возьний О. В. Висоти вимірювались по 0-ій відмітці, яка відповідала 181,93 за Балтійською системою.

Напередодні та під час досліджень вивчались історичні та іконографічні джерела, що стосувались об'єкту пошуків. Найдавніше детальне іконографічне джерело – мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр., показує на досліджуваній ділянці двоповерхову, прямокутну вежу (рис.1.1). У реляції Стефана Маковецького міститься інформація хто саме обороняв дану ділянку під час штурму 1672 року.

“Aż ku samemu mostu zamkowemu
Od gmin ludzkich, panu Humieckiemu
Od mostu jąwszy, pod dwór Sinickiego
Sławnego człeka dla mężnych.dzieł jego.
Od tego zasię Żeromski Tobijasz
Trzymał kwaterę.”

У прізвищі власника двору в цитованому фрагменті допущена помилка, пропущена літера L. Мається на увазі Габріель Сільницький, кам'янецький каштелян [1, с. 472]. Маковецький зазначає, що «сотні» Казимежа Гумецького і Тобіяша Журомського налічували не більше 20-30 осіб [42, s. 72].

На плані міста Якуба де Рубейса 1684 року в межах досліджуваної ділянки на краю скелі показана кругла башта, під гонтовим дахом [25]. Серед копій плану Томашевича слід відзначити мапу міста да-

товану 1729 роком і виготовлену гравером з Амстердаму. Вона доволі точна і деталізована. На даному плані зображено двоповерхову квадратну вежу, з бійницями у другому ярусі (рис.1.2).

В описі міста 1700 року досліджувана територія знаходилася в межах вулиці «Від замку понад ске-лею» і описується так: «Ділянка порожня, колись його милості пана Сильницького, на якій знаходиться башта турецька. Від неї мур аж до самої Замкової брами тягнеться. Біля цих ділянок ділянка порожня, колись його милості пана Шемберка, на якій тепер шанець» [19, с. 326].

1708 року на досліджуваній ділянці почала своє функціонування людвисарня. Перші відомості про відлиті гармати маємо під 1713 роком, коли Анджей Арчибальд Гловер де Глейден писав у листі до Адама Сенявського, що «маємо тепер гармат десять 6-фунтових в Кам'янці відлитих» [43, с. 179]. Роботи по пристосуванню вежі для потреб людвисарні проводились під керівництвом Анджея Гловера. Протягом 1708-1736 рр. при людвисарні було виготовлено 25 гармат. Одна з них зберігається у Варшавському військово-історичному музеї Війська Польського. Загалом у людвисарні протягом часу її існування було відлито близько 100 гармат [43, с. 186].

Усі відомі нам плани Кам'янця-Подільського XVIII століття показують людвисарню у вигляді квадратної в плані споруди (рис.2.2) і розміщують її на колишній ділянці Сильницького, на місці вежі, що фігурує в джерелах XVII ст. Це плани: 1711, 1713 (Бенедикта Ренарда), 1720 (сіра де Бонлеве), 1735 (Яна де Вітте), 1753, 1761 (рис.2.2), 1773, 1774, 1782, 1794 (Карла Оппермана) та інші [19; 23; 25].

Вже в експлікації до плану 1773 року вказано, що «всі батареї порожні, а людвисарня спустошена» [19, с. 375-379; 9, с. 92]. Там само позначено *Zaszczylek z grusow starey ludwisami wysupany* [19, с. 378], з чого випливає, що на момент складання плану, приміщення людвисарні вже було частково розібраним.

Втім, контури квадратної споруди доживають на планах до 1800 року. Схожа ситуація читається й на планах 1807, 1810, 1811 років [23].

У 1831 році на місці старих укріплень, саду домініканок та частини розібраних будинків подільським губернатором Федором Луб'яновським (1777-1869), який перебував на цій посаді в 1831-1833 рр. було облаштовано Західний бульвар, який у народі часто називали Луб'янівкою [26].

Плани міста 1840, 1842 та 1872 рр. показують на місці розташування ділянки паркову зону Західного бульвару.

До теми вежі-людвисарні звертались у своїх працях М. Б. Петров [19], А. Б. Задорожнюк [9], І. В. Данілов [7]. Найбільш повно історичні джерела, що стосуються даного об'єкту проаналізовано О. А. Пламеницькою [21, 22, 23].

О. А. Пламеницька відносить споруду, зображену на плані до будинків типу веж-кам'яниць. Дослідниця нараховує на плані К. Томашевича 20 таких 2-3 поверхових споруд з аттиковими завершеннями та дахами зі зворотним ухилом схилів. На її думку «Турки лише використали мурований будинок Сильницького для військових потреб» [22, с. 440]. У розширеній розвідці, присвяченій об'єкту, ця гіпотеза обґрунтовується наступним чином. «Отже, по-перше, мідьорит Ц. Томашевича підтверджує, що споруда, названа «турецькою баштою», існувала ще до турецької окупації. По-друге, він спростовує її фортифікаційне призначення: за типологією будівля становить класичну «вежу-кам'яницю» – житловий будинок баштового типу, з аттиком, яких у забудові Кам'янця було чимало. Очевидно, під час турецької окупації її було пристосовано для військових потреб, що підтверджує план міста 1684 р.» [23, с. 17].

Об'єкт дійсно існував до 1672 року, що підтверджено археологічно. Втім, вежу могли використовувати для військових потреб до захоплення Кам'янця турками. Споруду розміщено в першій лінії оборони, разом з іншими баштами, що оточували місто. Вежа позбавлена великої кількості вікон, характерних для інших веж-кам'яниць, виділених дослідницею, це видно на плані К. Томашевича та його пізніших копіях. Нарешті, товщина її стін складає 1-1,1 м, що відповідає товщині найближчих укріплень баштового типу в Кам'янці. Таку товщину мають Прибрамна та Вартова башти Руської брами та башта Захаржевського (На Броді) [22]. Господарська піч відкритого типу та значних розмірів, збережена під артилерійським насипом XVIII століття, скоріше була пристосована для обслуговування військових, аніж для родинних потреб. Тобто, віднесення цієї споруди до житлового фонду міста і перетворення її у військовий об'єкт лише в турецький період – питання дискусійне.

Опис польових робіт

Розкоп було закладено вздовж нижньої лінії міських мурів, що тягнуться від міської брами, над кромкою каньйону в північно-східному напрямку, до монастиря домініканок (рис.3.1). Верхня частина муру була укріплена та розширена у 2006-2007 роках. Його сучасна ширина становить 2 м, висота з боку схилу 3,5-3,8 м. До початку досліджень висота муру від сучасної поверхні з боку міста становила 1-1,5 м.

Коротка сторона розкопу (південний-захід – північний-схід), довжиною 4 м прилягала під прямим кутом до місця, де закінчувалась лінія міських мурів. Розкоп мав вихідні розміри 20×4 м, його було розбито на квадрати розміром 2×2 м. Коротка сторона розкопу позначалась літерами латинської абетки. Довга, вздовж міського муру, арабськими цифрами. Крім того, було здійснено прирізки 2×1 м, 1,5×1 м на глибину 2,3-3,8 м та 3,25×1,5 м. Магнітні координати північно-східної сторони розкопу 48°40'28.0"N 26°34'09.2"E, південної – 48°40'28.0"N 26°34'09.2"E.

Ділянка розкопу розміщена на значному перепаді висот. Рельєф ділянки вирівнювався шляхом підсилок. Найбільше підняття рівня поверхні схилу сталося в результаті будівельно-господарської діяльності XIX-XXI століття. Над ділянкою, що була визначена перспективною для досліджень сформувався шар будівельного сміття. Його потужність сягала біля 6 м, причому значна частина сміттевого пагорбу була насипана у 2000-х роках. Частину насипу вздовж міського муру було знято за допомогою техніки, на ширину біля 5,5 м. У південно-східній частині розкопу висота сміттевого насипу становила 1,5-1,8 м, у північно-східній – 3,0-3,5 м. Для запобігання зсувів та травмонезбезпечних ситуацій північну та східну частини насипу було укріплено шляхом встановлення огорожі.

Отже, з південного заходу ділянка була обмежена міським муром, верхівка якого була реконструйована у 2006-2007 роках. З північного сходу та сходу – будівельне сміття на схилі. З півдня – дорога до розкопу, що прорізала західний край сучасного насипу.

Виявлення стін

Спершу, було прийнято рішення прослідкувати стратиграфію досліджуваної ділянки у квадратах А-В-1, у північно-західній частині розкопу, де закінчується лінія міських мурів. На глибині від денної поверхні у квадраті В-1 було виявлено завал вапнякового каменю та фрагментів цегли-пальцівки. Розчистка площі в західному напрямі до міського муру відкрила давній горизонт у вигляді утрамбованої поверхні, що складалась з вапняно-піщаного розчину, дрібного каміння, супіску. Подальша розчистка в межах квадрату А-1 виявила контури стіни (№1), шириною 1 м, що прилягала до реконструйованого муру під невеликим кутом 110-115 градусів. Стіна була складена з каменю вапняку на глиняному розчині, товщиною 0,94-1 м. Її розчистка до материкового рівня по всій довжині (3,85 м) показала, що стіна №1 у північно-східному напрямі понижується і зруйнована перекопом XX століття.

Стратиграфічний розріз показав, що нашарування в південній стінці розкопу у квадратах А-В-1, потужністю 1,5 м складаються з гумусованого сірого ґрунту з дрібними уламками цегли, гальки, вапнякового каменю, лінзами світлого суглинку-супіску та малочисельними знахідками XIX-XX століття. Найімовірніше, це була засипка Західного бульвару (1830-1833 років). За 5,25 м у південно-західному напрямі, вздовж лінії міських мурів було відкрито ще одну стіну, складену з вапнякового каменю на глиняному розчині. Стіна (№2) виявилась краще збережена і була розміщена під тотожним кутом до лінії реконструйованого у 2006-2007 роках муру. Її ширина складала 1,10 м, довжина 4,50, за цією відміткою в напрямку північний-схід вона перетворювалась на завал цегли та каменю.

Вертикальна зачистка стінок західної сторони розкопу, вздовж лінії реставраційного муру не виявила західної, надканьйонної стіни вежі. Під реставраційним кам'яним накриттям висотою 40 см, у зачищеній стінці, простежувалась будівельна забутовка з мілкого каменю та ґрунтова засипка бульвару. Найімовірніше, західна стіна вежі схована глибше, під реставраційним накриттям (рис.4). Виявити її сліди можливо лише в результаті розбирання верхньої частини реставраційного муру. З боку каньйону міські мури закриті кладкою з циклопічних каменів, середні розміри 40×120 см. Оскільки техніка кладки, будматеріали та будівельний розчин візуально відмінні від виявлених стін XVII-XVIII століття, припускаємо, що облицювання зовнішньої сторони оборонних мурів з боку каньйону було зроблене під час облаштування Західного бульвару (рис. 2.2). На фото кінця XIX століття добре видно зовнішнє облицювання муру, по верхній площині якого встановлені масивні кам'яні стовпи з дерев'яними перилами. Кілька фрагментів таких стовпів було знайдено під час упорядкування території ТОВ «Панорама форт».

Стіна №3 була виявлена на відстані 5,1 м від стіни №2. Її простежено на довжину 4,3 м. Контури цієї стіни показують плани 1800-1810 років. Вона тягнулась у напрямку гострого кута стін другої лінії оборони, батареї Св. Терези. Стіна №3 складена з каменю вапняку на вапняно-піщаному розчині, у деяких місцях збережено частини тиньку.

У серпні 2016 року на ділянці досліджень проводилось зняття насипного ґрунту зі східної сторони розкопу (насип будівельного сміття) з метою встановлення консерваційного накриття. У резуль-

таті було відкрито фрагмент кам'яної стіни (№4) на глиняному розчині, довжиною 2,55 м та уламки цегли-пальцівки. Північний кут нововиявленої стіни знаходиться на відстані 7,4 м від північно-східного кута закінчення реставраційного муру. Найближчим часом плануються додаткові археологічні дослідження нововиявленої стіни та її зв'язку з фундаментами вежі-людвисарні. Усі плани XVIII століття подають її контури у вигляді квадрату. У випадку, якщо нова стіна виявиться східною стіною об'єкту, він перестав бути квадратним і набуде прямокутних обрисів, видовжившись по лінії захід-схід.

Отже, на даному етапі досліджень було розкрито 4 стіни: північна (№1) шириною 0,94-1,05 м та довжиною 3,85 м; південна (№2) шириною 1-1,10 м, та довжиною 4,50; стіна (№3) розміщена на відстані 5,1 м на південь від південної, шириною 1,04-1,05 м, довжиною 4,30 та, ймовірно, східної стіни вежі-людвисарні шириною 1 м та довжиною 2,55 (рис. 3.2; 4).

Заповнення між стінами №1 та №2

Орієнтація, наявність глиняного розчину та однорідність заповнення вказували на те, що внутрішній периметр вежі-людвисарні знаходився між стінами №1 та №2.

У межах квадратів А-2, А-3, частково А-1 та А-4, на глибині 90-140 см було відкрито горілий шар мішаного супіщаного ґрунту коричневого кольору (рис. 4). Шар був заповнений уламками цегли-пальцівки, керамічної плитки для підлоги, горілого дерева, попелу. Цегла-пальцівка мала розміри 26,5×13-13,5×5-6 см. Найближчі аналоги знайдено на території Республіки Беларусь: замок Мір (26,5×13×6 см) [24], фундамент Несвізьського Арсеналу (26,5×12,5-13×6 см) [17, с. 107], вони датуються XVII ст. В Україні цеглу з подібними розмірами знаходили при дослідженнях криниці у Пересопниці (26,7×12,5-13×5-6 см) [30] та підвалів Луцька (26-27×13×7 см) [11, с.135]. Автори досліджень датують «пальцівку» більш широко XVI-XVII ст. Таким чином, цегла в заповненні вежі-людвисарні може стосуватись її раннього періоду існування – «дотурецького». Її могли використовувати при побудові перестінків, перекриттів між поверхами, печей, камінів тощо.

У квадратах В-4 та В-5 було з північної та південної сторони стіни №2 в шарі пожежі було знайдено фрагменти поліхромних пічних кахель з рослинним орнаментом, що датуються кінцем XVII – першою половиною XVIII століття. Подібні фрагменти кахель відомі з розкопок на вулиці Довга 2/11 у 2015 році.

Керамічна плитка для підлоги має розміри 19×19×4,5-5 см. Близькі параметри мала керамічна плитка для підлоги виявлена у Варшаві 18×18×4 см [44, с. 31],

Керамічний посуд у горілому шарі представлений фрагментами горщиків, мисок, тарілок, сковорідок, макітр та кухликів. Горщики з мореною поверхнею сірого та чорного кольору та зі світлої глини з домішкою піску. Світлоглиняні оздоблені внутрішнім крайкуванням вінець зеленою та жовтою поливами. Зовні – опискою коричневою та темно-червоною фарбами у вигляді прямих та хвилястих ліній. Макітри представлені традиційними формами з коротким прямим вінцем з потовщенням на краю, оздоблені крайкуванням зеленою поливою. Керамічний набір, виявлений у заповненні вежі, у шарі пожежі, може датуватись кінцем XVII – першою половиною XVIII століття. Білоглиняний полив'яний та морений посуд із горілого шару має численні датовані аналогії в керамічних комплексах з Лядави [3], Києва [12; 33; 34;], Полтави [31], Чигирини [5, с.154], Чернігова [27], Білої Церкви [с.107], Буська [8, рис. 45] та ін. [4; 16].

Морфологічні ознаки, техніка оздоблення керамічного комплексу із заповнення вежі дозволяють синхронізувати його із кам'янецькими знахідками попередніх років. Світлоглиняні горщики, оздоблені світло-коричневою, жовтою та зеленою поливою та опискою із рудих ліній зовні по вінцям; морений посуд прикрашений лощеними лініями; тарілки з потовщеним валиком на краю вінця, прикрашені поливою двох кольорів чи підполив'яним розписом на побілці, або заглибленим зигзагоподібним (зубчастим) орнаментом у кілька рядів – традиційні знахідки в археологічних об'єктах Кам'янця-Подільського II половини XVII – I половини XVIII століть [2; 18]. Дрібнофрагментований світлоглиняний посуд, оздоблений поливою зсередини та опискою рудою фарбою зовні зустрічається у великій кількості в заповненні будинку I половини XVIII століття на Польському ринку, який досліджується Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція на момент написання цієї статті. Він аналогічний виявленому в шарі пожежі між стінами №1 та 2 вежі-людвисарні (рис. 5). Вінця горщиків цього типу у XVIII столітті стають вищими і сягають 3-4 см у висоту. Схожі за декором вінця горщиків II половини XVII століття мають середню висоту вінець 2-2,8 см.

Отже, колекція фрагментів гончарного посуду відображає останній період використання вежі – 1760-ті роки. В експлікації до плану 1773 року вказано, що людвисарня спустошена. Ймовірно, невдовзі до

складання цього плану приміщення перенесло пожежу, сліди якої були зафіксовані археологічно. Контури квадратної споруди вежі-людвисарні позначають на планах міста кінця XVIII століття, однак вже на плані 1800 року вона зникає.

Особливо цікавим є комплекс мідного посуду, виявлений під завалами будівельних матеріалів та попелу. Це 4 посудини. №1 – казан з виїмкою під кришку, діаметром 38 см (рис. 6. 2-3). №2 – порівняно неглибока посудина діаметром 20 см з вінцем, що відігнуте під прямим кутом. №3 та №4 – сильно деформовані мископодібні посудини (тази?) на кільцевому піддоні. Більша частина посудини №3 розсипалась на етапі розчистки. Аналогію казану №1 було знайдено в публікації колекції мідного турецького посуду 1680-х років з фондів Будапештського музею (рис. 6.1) [36]. Найімовірніше, що інші мідні посудини з досліджуваної вежі теж турецькі за походженням. Опис міста 1700 року називає її «башта турецька». Можливо, мідний посуд зберігався в башті ще з кінця XVII століття, за доби Подільського еялету.

Первісне заповнення вежі-людвисарні по лінії В та прирізки (С) було знищене перекопом другої половини XX століття. У тонкому бурому передматериковому прошарку, над гравійно-галечним ґрунтом було знайдено фрагменти керамічного посуду XV-XVI ст.

Заповнення між стінами №2 та №3

Впритул до південної лицьової частини (№2) стіни башти було виявлено завал цегли-пальцівки, плитки для підлоги, поліхромних кахель, аналогічний шару заповнення між стінами №1 та №2, який ми пов'язуємо з останнім етапом існування вежі-людвисарні. Над завалом лежав заплив глини від стіни №2, потужністю 20-25 см, товщина шару з будівельними матеріалами становила 50-65 см. Завал лежав на шарі перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту, що заповнював простір між стінами №2 та №3. Цей шар понижувався в бік стіни над каньйоном у західному напрямку. Під консерваційною кладкою було розчищено мур з вапнякового каменю на піщано-вапняному розчині. По центру муру між стінами № 2 та №3 читається прямокутний отвір 106×96×65 см (вікно? бійниця?). Мурування отвору збереглося частково. Верхня частина забутована каменем. Шар гравійно-галечного ґрунту мав потужність 0,4-2 м.

На нашу думку, цей шар гравійно-галечного ґрунту було насипано на початку XVIII століття, коли поруч з вежею було зведено артилерійську батарею св. Яна (деякі пізніші джерела називають її батареєю св. Міхала). Рената Круль-Мазур зазначає, що спорудження батареї, яка примикала з півдня до людвисарні, відноситься до першої половини 1740-х рр., а її спорудження належить Крістіану Дальке [40, с. 171; 39, с. 426]. Така підсипка характерна для фортифікаційної традиції того часу, її назва – валганг. Графічні зображення валгангів у літературі з історії фортифікації відповідають відкритій нами конструкції [35, с. 46, фиг. 22; 13, с. 84]. Це підтверджує також знахідка в цьому шарі фрагментів артилерійського гноту, сплетеного з кількох мотузяних шнурів. Датування та інтерпретацію гравійно-галечного насипу як валгангу підтверджують також фрагменти полив'яного керамічного посуду, датовані I половиною XVIII ст.

Під валгангом на глибині -120-260 см від нульової відмітки за Балтійською системою висот було досліджено культурний шар початку XVII століття та піч-кам'янку розміром 180×110 см. Північна довга стіна печі орієнтована вздовж стіни вежі (№2). Верхня (подова) частина була глиняною. Шар був наповнений фрагментами горщиків, макітр, мисок і покришок. Переважають посудини рожевого кольору, менше – з глини різних відтінків сірого кольору. Стінки декоровані рифленням, вінця – зачіпами та виступами, зсередини – полив'яним крайкуванням. Керамічний комплекс має часткові аналогії з розкопок церкви в с. Лютьєнка (Полтавщина) [15, с.128, рис. 7. 1-3], Добряни I [6, с. 381, рис. 4. 26-30], Чернігова [27], Рівного [32], замку Sadlow [38]. Також у цьому шарі виявлено фрагменти кахель II половини XVI – початку XVII століття.

Найімовірніше, шар початку XVII століття та піч-кам'янка є одним комплексом з кам'яною баштою і відображають ранній період її існування, до зведення кам'яних стін та батарей.

За стіною №3, у межах квадратів А-В 8, 9, 10 було простежено шар засипки бульвару початку XIX століття, потужністю 1,2-1,6 м. Він перекривав також автентичну кам'яну стіну над каньйоном XVIII ст. Під ним знаходились рештки підсипки під артилерійські батареї (валгангу) товщиною 0,3-0,6 м.

Під валгангом зберігся культурний шар XVII століття, що лежав на материковій основі з гравійно-галечного ґрунту.

У серпні 2016 року на ділянці досліджень проводилось зняття насипного ґрунту зі східної сторони (насип будівельного сміття). У результаті було відкрито фрагмент кам'яної стіни на глиняному розчині

та уламки цегли-пальцівки. Вона знаходиться на значній відстані від ймовірної лінії стіни над каньйоном (близько 8 м). Відношення цієї стіни до фундаментів вежі-людвисарні потребує додаткових досліджень.

Отже, роботами Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції 2016 року на ділянці Францисканська, 10 було відкрито наступні об'єкти:

- Фундаменти кам'яної вежі (Сільницького, Турецька), яка використовувалась протягом XVII – I половини XVIII століття як оборонний та житлово-господарський об'єкт.
- Піч-кам'янку початку XVII століття.
- Ділянку артилерійських батарей св. Яна I половини XVIII століття.
- Ділянку міського оборонного муру, вздовж каньйону кінця XVII – I половини XVIII століття.

Зважаючи на знахідки фрагментів кераміки в передматериковому шарі: трипільської культури, давньоруські, XIV, XV-XVI ст., можемо стверджувати, що досліджувана ділянка міста в цей час використовувалась. Першою на ділянці досліджень зведено башту (вежу), біля якої будують господарську піч. Судячи з керамічного комплексу, виявленого на робочій площадці біля печі, вона датується початком XVII століття. Вежа була збудована або в той самий час, або незадовго до того, наприкінці XVI ст. Принаймні, XVI-XVII ст. датують башти Руської брами та Захаржевського, що мають однакову з досліджуваним об'єктом товщину стін та розташування в першій лінії оборони міста, над каньйоном. Кахляна піч з'являється у вежі в I половині XVIII століття, судячи з комплексу датуючих ознак виявлених поліхромних кахель. Останній період використання вежі може датуватись 1760-ми роками, судячи з того, що план 1773 року описує її як спустошену і частково розібрану. Це підтверджує археологічний матеріал зафіксований в шарі пожежі.

На дослідженій території вдалося прослідкувати унікальну стратиграфічну ситуацію. Насип бульвару 1830-х років законсервував стіни залишки стін та фундаментів міських укріплень. Валганг захистив від руйнування господарську піч початку XVII століття. Така історична консервація похованих об'єктів сприяла тому, що окремі ділянки розкопу представляють інтерес як потенційні екскурсійні об'єкти.

По завершенню I етапу польових робіт було досягнуто домовленостей з ініціатором та замовником археологічних досліджень Л. О. Новіцьким про музеєфікацію фундаментів вежі та культурного шару вежі та печі біля неї.

Археолого-архітектурний комплекс на Францисканській, 10 може стати першим музеєфікованим об'єктом *in situ* в нашому місті. І він того вартий. Відкриті об'єкти демонструють топографію та систему житлової й фортифікаційної забудови західної ділянки Кам'янця у XVII-XIX ст. Вони пов'язані з іменами славетних кам'янчан минулого: С. Маковецького, Г. Сільницького, К. Гумецького, А. Гловера. Археолого-архітектурний комплекс був свідком та учасником ключових подій XVII-I половини XVIII століття та є винятково цікавою й цінною пам'яткою, яка заслуговує на друге життя.

Список використаних джерел та літератури

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1698-1726 гг. / под. ред И. М. Каманина. – Киев, 1859. – Ч. 2, т. 3. – 941 с.
2. Болтанюк П. А. Археологічна розвідка по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янець-Подільському / П. А. Болтанюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22. – С.206-220.
3. Виногородська Л. Кераміка XVII-XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилев-Подільського р-ну Вінницької області / Л. Виногородська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С.94-103.
4. Виногородська Л. І. Керамічний посуд. Кахлі / Л. І. Виногородська // Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – Київ, 1997. – С. 69-73.
5. Горішний П. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині / П. Горішний, О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. – Вип. 7. – С. 151-157.
6. Гупало В. Розвідкові роботи в межиріччі Вишні і Раков на Прикарпатті / В. Гупало // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С.379-386.
7. Данілов І. Підполковник Гловер – фортифікатор та зброяр // <http://www.tovtry.km.ua/ru/history/statti/glover.html>
8. Довгань П. М. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження / П. М. Довгань // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 136-195.

9. Задорожнюк А. Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації / А. Б. Задорожнюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С. 91-96.
10. Златогорський О. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині (за матеріалами робіт ДП «Волинські старожитності») / О. Златогорський, В. Баюк, М. Вашета // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 23-33.
11. Златогорський О. Є. Дослідження підвалів житлових будівель-кам'яниць втраченої історичної забудови м. Луцька XVI-XVII ст. / О. Є. Златогорський, Ю. В. Лукомський, М. М. Собуцький // АДУ 2012. – С.133-135.
12. Квітницький М. В. Матеріали XVI-XVIII ст. з досліджень території Білоцерківського замку (попередня публікація) / М. В. Квітницький, А. В. Петраускас, Л. В. Чміль, Е. Ю. Починок // Археологія і давня історія України. – Київ, 2013. – Вип. 11. – С.178-193.
13. Кирпичников А. Н. Крепость Орешек. Историко-архитектурный очерк / А. Н. Кирпичников, В. М. Савков. – Л.: Лениздат, 1979. – 119 с.
14. Крикун М. Г. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів: ЛНУ, 2011. – 733 с.
15. Коваленко О. Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютенька / О. Коваленко, Р. Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 121-128.
16. Милокост Л. Столовий посуд XVII-XVIII ст. з розкопок «Трьохізбенського городка» / Л. Милокост // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. – Київ, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С.164-168.
17. Метельский А. А. Фортификация Несвижского замка конца XVI – начала XVIII в. (по материалам историко-археологических исследований 2001-2011 гг.) / А. А. Метельский // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2014. – Вып. 25. Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 га. – Мінск: Беларуская навука, 2014. – С.93-112.
18. Нагнибіда Р. Пізньосередньовічний кухонний і столовий посуд міста Кам'янця-Подільського / Р. Нагнибіда // Могилянські читання 2010 року: зб. наук. пр.: Проблеми та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи. – Київ, 2011 – С. 383–394.
19. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.
20. Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. Пламеницька // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1975. – С. 24-25.
21. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр. До проблеми дослідження української ведуги / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – Київ: Українознавство, 1996. – Вип. 3, ч. 1. – С. 82-105.
22. Пламеницька О. А. Castrum Samenecensis. Фортеця Кам'янець (Пізньоантичний – ранньомодерний час). – Кам'янець-Подільський: Абетка. 2014. – 672 с.
23. Пламеницька О. Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій, 3, 4 та пул. Францисканській, 10 у м. Кам'янці-Подільському. Историко-архітектурна довідка / НПКЦ «Донжон». - Ркп. 73 с., Іл. – Київ, 2011. – Архів НПКЦ «Донжон».
24. Русаў П. А. Папярэднія вынікі археалагічнага нагляду на тэрыторыі сярэднявечковай дваравай кухні Замкавага комплексу «Мір» у 2007 годзе / П. А. Русаў // <http://be.convdocs.org/docs/index-1220.html>.
25. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Ю. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994. – 60 с.
26. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. И. Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 250 с.
27. Ситий Ю. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця ХХ ст. / Ю. Ситий, Є. Калашнік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 129-136.
28. Старенький І. О. Бастіонно-батареїні укріплення Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 156-162.
29. Тараненко С. П. Нові дослідження київського Подолу / С. П. Тараненко, Л. В. Чміль, А. А. Чекановський // Праці центру пам'ятокознавства. – Київ, 2012. – Вип. 22. – С. 151-160.

30. Терський С. Храмова ділянка на дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень / С. Терський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2013. – Вип 17. – С. 252-263.
31. Ткаченко О. Глиняний посуд XVII–XVIII століть з міщанського житла м. Полтави / О. Ткаченко, В. Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2013. – Вип.22, ч. 1. – С.109-115.
32. Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV – першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007-2008 роках / В. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 5-12.
33. Чміль Л. Значення археологічних досліджень київських храмів і монастирів для датування артефактів / Л. Чміль // <http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/CHmil.pdf> . – С.1-12
34. Чміль Л. Кераміка другої половини XIII-XIX століть з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря / Л. Чміль // <http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/%D0%A7%D0%BCi%D0%BB%D1%8C-%D0%9C%D0%97%D0%9C-KM.pdf/>. – С.1-14.
35. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ»; С-Пб: «Издательство Полигон». – 400 с.
36. Bencze Z. Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán. (Türkische Kupfergeschirr auf dem Hof des Museums für Krigsgeschichte) / Z. Bencze // Budapest Régiségei 35/2. – 2002. – P. 461-468.
37. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku / M. Dabrowska. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. – 378 s.
38. Dziubek E. Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadlowie gm. Rypin, woj. włocławskie. Informacje wstępne / E. Dziubek // Folia Archaeologica. – 22. – 1998. – S. 119-146.
39. Janczykowski J. Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy / J. Janczykowski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2005. – Т. II. – S. 421-435/
40. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
41. Kopicki E. Monety Zigmunta III Wazy / E. Kopicki. – Szczecyn: Nefryt, 2007. – 330 s.
42. Makowiecki S. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / S. Makowiecki; opr. P. Borek. – Kraków, 2008 – 252 s.
43. Nowak T. Fortyfikacje I artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. / T. Nowak // Studia i materiały do historii wojskowosci. – 1973. – Т. XIX, cz.1. – S. 139-186.
44. Pela W. Szare rarytasy, czyli rzecz o zabytkach pozornie niecikawych / W. Pela // Almanach Muzealny. – 1999. – Т. II. – S. 23-36.

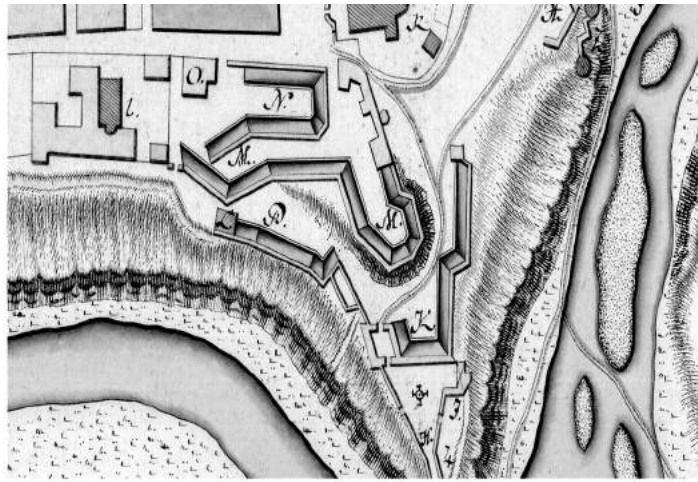

1

2

Рис.1. 1 – Вежа на плані К. Томашевича. 2 – Вежа на амстердамському плані 1729 року.

1

2

Рис.2. 1 – Людвигсарня на плані 1761 року. 2 – Мур Західного бульвару. 1880-ті. Фото М.Грейма.

1

2

Рис.3. 1 – Розкоп. Загальний план. 2 – Розкоп. Крупний план. Зйомка коптером – DroneService (С. В. Коваленко).

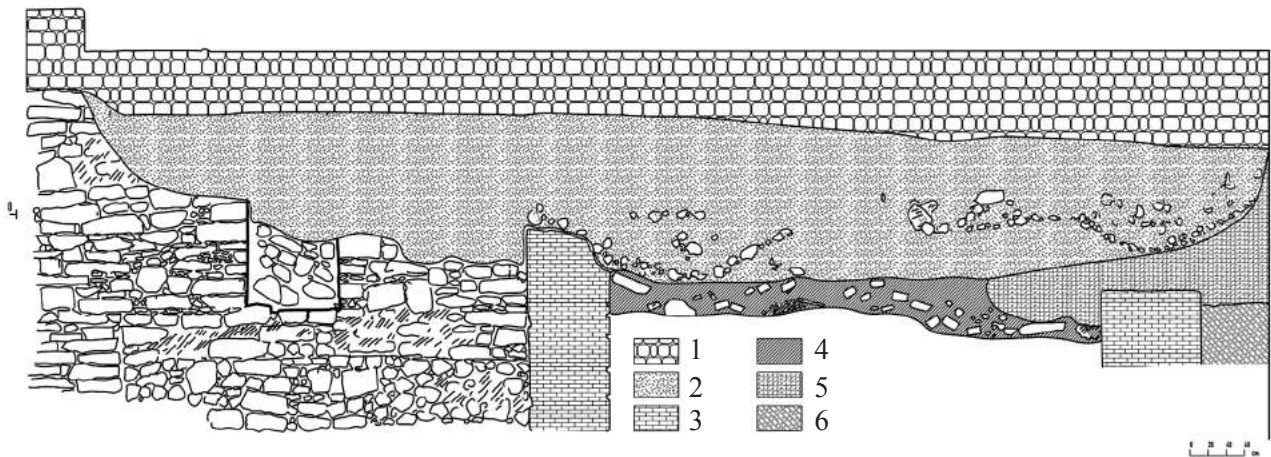

Рис.4. Стратиграфія західної стінки розкопу.

- 1 – реставраційний мур 2006-2007 рр.; 2 – засипка Західного бульвару; 3 – стіни вежі-людвисарні;
 4 – горілий шар з цеглою, плиткою та матеріалом 2 половини XVII- I половини XVIII ст.;
 5 – мішаний ґрунтовий шар; 6 – передматериковий гравійно-галечний ґрунт.

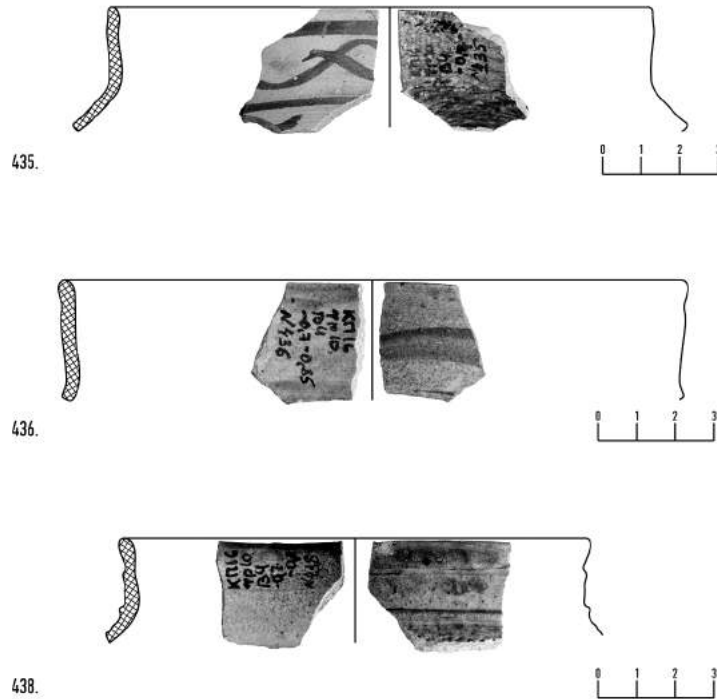

Рис.5. Горщики I половини XVIII ст. із заповнення вежі-людвисарні між стінами №1 та №2.

Рис.6. 1 – казан із колекції Будапештського музею; 2-3 – казан №1 із вежі-людвисарні.

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
керівник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції;

Ганна Ніколаєва,
зав. лабораторією Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ XVII СТ., ВИЯВЛЕНИЙ БІЛЯ ВЕЖІ СІЛЬНИЦЬКОГО

Стаття присвячена попереднім результатам аналізу керамічного матеріалу, виявленого біля печі під час розкопок вежі-людвисарні. У дослідженні описані умови знахідки, проведені аналогії, запропоноване датування керамічного комплексу, зроблена спроба створення типології способів декорування вінець горщиків.

Ключові слова: керамічний комплекс, людвисарня, піч, археологічні дослідження, Кам'янець-Подільський.

Керамічний комплекс початку XVII ст. представлений фрагментами горщиків, глеків, макітр, мисок, тарілок і покришок. Ця стаття буде присвячена наймасовішим знахідкам комплексу – горщикам, фрагменти яких у великій кількості знаходились як біля печі, так в самій її конструкції.

Піч була знайдена під шаром насипу для артилерійської площадки – валгангу батареї св. Яна [11]. Насип складався з перевідкладеного вапнякового гравійно-галечного ґрунту. Ці характерні для Кам'янця шари осадового походження залягають над материковою скелею. У даному випадку він був викопаний і використаний для вирівнювання поверхні під артилерійську батарею св. Яна. Рената Круль-Мазур зазначає, що будівництво батареї, яка примикала з півдня до людвисарні, відноситься до першої половини 1740-х рр., а її спорудження належить Крістіану Дальке [14, с. 171; 15, с. 426].

Під валгангом на глибині -120-260 см від нульової відмітки (181,93) за Балтійською системою висот було досліджено культурний шар початку XVII століття та піч-кам'янку розміром 180×110 см (рис.1, 2). Північна, довга стіна печі орієнтована вздовж стіни вежі (№2). Верхня (подова) частина була глиняною. Висота задньої стінки – 66 см, довжина – 128 см. Стратиграфія стінок печі складалася з шару червоної, пропеченої глини потужністю 15 см, за яким йшов чорний перепалений прошарок (глини?) чорного кольору 5-20 см на кам'яній основі висотою 30-37 см. Внутрішні кути – заокруглені. За своїми конструктивними особливостями піч не була пристосована для виробничих потреб і, скоріш за все, використовувалась для приготування їжі. Шар потужністю 15 см навколо печі був наповнений фрагментами горщиків, макітр, мисок і покришок. Переважна більшість фрагментів керамічного посуду в шарі біля печі належала горщикам.

Відомо [1, с. 70; 2, с. 132], що починаючи з кінця XVI ст. на зміну горщикам з масивними валикоподібними, ромбоподібними чи підпрямокутними вінцями [9], приходить новий тип горщиків з прямими тонкими вінцями злегка відігнутими назовні. Окрім зміни вінець починають змінюватись і пропорції горщиків: від струнких витягнутих до більш приземкуватих і опуклобокких форм. Проаналізувавши великі фрагменти верхніх частин горщиків, можна стверджувати, що серед знайденого посуду були як витягнуті, стрункі посудини з плавним переходом до плічок, так і приземкуваті, опуклобоккі посудини з більш кутастим переходом до плічків.

Технологія виробництва гончарного посуду на поч. XVII ст. вже досягла значного розвитку: гончарями активно використовується швидкообертовий гончарний круг, який дозволяв не тільки швидко виготовляти велику кількість посуду, а й створити певний стандарт форми і об'єму посуду. Робота на швидкообертовому крузі передбачала підбір дрібнодисперсної сировини без великих та гострих вкраплень, оскільки їх наявність могла призвести до травмування пальців гончарів [7, с. 29]. Весь посуд, знайдений у закритому комплексі біля печі, виготовляли на швидкообертовому гончарному крузі, тому гончарне тісто для посудин було з добре відмуленої глини з домішками дрібного піску і дробленої жорстви. Переважна більшість знайдених горщиків набули після випалу рудого кольору, але в колекції є і значна кількість сіроглиняних горщиків (близько 20 %).

Аналізуючи зовнішній вигляд горщиків та способи їх декорування, особливу увагу привернули різноманітні способи оформлення зовнішньої сторони вінець. Звісно, що декорування посуду мало не лише естетичне значення – воно несло в собі і функціональне навантаження. Виступи і потовщення на вінцях

служували додатковим ребром жорсткості і робили виріб більш міцним і довговічним. Це ж стосується і крайкування, яке захищало верхню частину посудину від сколів, а також полегшувало її миття.

Нами було опрацьовано 455 фрагментів вінчиків горщиків і на основі цього матеріалу складено таблицю способів декорування вінець (рис.3). Було виділено три основні типи декорування вінець: тип А – з горизонтальним виступом посередині вінець; тип В – з защипами посередині вінець; тип С – з виступом -манжетом на вінцях. Кожен тип було розбито на кілька підтипів за способом формування декоративних виступів та краю.

Тип А виявився домінуючим – 69,4% (316 шт.) всіх вінчиків було декоровано саме горизонтальним виступом посередині вінець. У межах типу було виділено три підтипи: з кутастих горизонтальним виступом (46,6%), з валикоподібним горизонтальним виступом (22%) та з 2-ма горизонтальними виступами (0,4%). Кожен підтип був розбитий на менші групи за способом формування краю: округлий край, підрізаний підпрямокутний та оформлений защипами край. Трапилось і два нетипові вінчики (0,4%): тип А.1.1-а (атиповий) – зі ступінчастим кутастих виступом на вінцях з округлим краєм та А.2.1-а (атиповий) – з валикоподібним виступом, над яким дві паралельні тонкі лінії на вінцях з округлим краєм.

Варто зазначити, що оскільки формування горизонтальних виступів відбувалось переважно без застосування спеціальних стандартизованих інструментів, а за допомогою пальців під час обертання посудини на гончарному крузі, то форми отриманих виступів були дуже різноманітними.

Вінець типу В (із защипами посередині) було нараховано 13 % (59 шт.). Цей тип також було розбито на підтипи: перший – тільки защипи без додаткових елементів (8,6%), другий – з горизонтальним виступом над защипами під краєм (4,4%). Кожен підтип також було розбито на групи за способом формування краю: округлий край, підрізаний підпрямокутний та оформлений защипами край.

Впадає в око відносно незначна кількість вінець із защипами, які на відміну від першого типу з'являються на кераміці починаючи з XV ст. [8, с. 29], продовжують своє існування в XVI, XVII, XVIII ст. і доходять до нашого часу.

Третій тип – тип С (з виступом-манжетом). 80 фрагментів вінець було декоровано саме в такий спосіб, що склало 17,6% від загальної кількості вінчиків. Цей тип нами було розбито на два підтипи за формою профіля вінець – підтрикутні (12,3%) і підпрямокутні (5,3%). У межах підтипів було виділено ще групи: з уступом-заглибленням під краєм і без уступу-заглиблення під краєм. Цікаво, що якщо на підпрямокутних вінцях цей уступ зустрічається на семи фрагментах, то на підтрикутних – лише один раз. Можна припустити, що плоский виступ-манжет початку XVII ст. – це видозмінений об'ємний валикоподібний манжет, яким оздоблювали горщики в II пол. XV – XVI ст. Пізніше, можливо, вже у II пол. XVII ст. з підпрямокутних вінець з манжетом і уступом-заглибленням під краєм народжуються типові для цього періоду [3, с. 96] прями високі вінця з заглибленням у верхній третині або посередині вінець.

Окрім вінець декорувались ще й плічка горщиків. Для цього майстри використовували прийом рифлення: гребінцем чи іншим інструментом робили густі прокреслені горизонтальні лінії. Рифлення інколи доповняли хвилястими лініями-«кривульками».

Окім рельєфного декору вінець і тулуба багато горщиків мають крайкування зеленою або коричневою поливою різних відтінків. Також в колекції присутні сіроглиняні димлені (морені) посудини.

Щодо замірів, то висота вінець горщиків з колекції становить від 1,5 до 2,5 см, але переважна більшість зразків має висоту 2 см ($\pm 0,2$ см). Більшість вінець мають діаметри 12-18 см і лише кілька – 20-26 см. Товщини стінок – 0,4-0,5 см

Денця посудин – без утору або із незначним розширенням на денці та зі слідами зрізання з гончарного круга. Діаметр денць – 8-14 см.

Велика кількість знайдених вінець мають стрічкові ручки цілі або обламани. Ручки підпрямокутні або підовальні в розрізі з широким повздовжнім пальцевим заглибленням, Ширина таких ручок варіюється в діапазоні від 1,9 до 2,8 см, товщина – від 0,5 до 0,8 см. Трапляються і масивні ручки шириною від 4,5 до 5 см, товщиною – від 1,2 до 1,5 см. Інколи на ручках є сліди поливи з вінець.

Багато горщиків мають зарізи під кришку. Серед знахідок трапилось 20 фрагментів покришок. Цікаво, що всі вони рудого кольору. Покришки мають конічну форму. Зверху на покришках масивні ручки, також конічної форми, які у верхній частині різко розширюються. З внутрішньої сторони під рукою в кришці порожнина, інколи наскрізна. Покришки мають округлі або ж підпрямокутні зрізані краї. Зовнішня сторона покришок переважно не декорована, але є зразки зі слідами поливи. Часто покришки закіптявлені як з середини, так і з зовнішнього боку. Діаметри покришок – 10-18 см.

Керамічний комплекс, відкритий біля південної стіни вежі-людвисарні (Сільницького, Турецької) відноситься до закритого типу. У першій половині XVIII ст. піч та робоча площадка біля неї були накри-

ті підсипкою під артилерійські батареї. Керамічний комплекс та піч були поховані під шаром щільного кам'янистого ґрунту потужністю 0,4-2 м. У цьому місці існував значний природний перепад висот.

Керамічний комплекс датовано початком XVII ст. за стратиграфічним, історико-типологічним та методом аналогій. Керамічний комплекс має часткові датовані аналогії горщиків розкопок церкви в с. Лютецька (Полтавщина) [6, с. 128, рис. 7. 1-3], Добряни I [4, с. 381, рис. 4. 26-30], Чернігова [10], Рівного [12], замку Sadlow [13], Любліна [17]. Усі аналогічні знахідки датуються початком XVII ст. Також у цьому шарі виявлено фрагменти кахель II половини XVI – початку XVII століття.

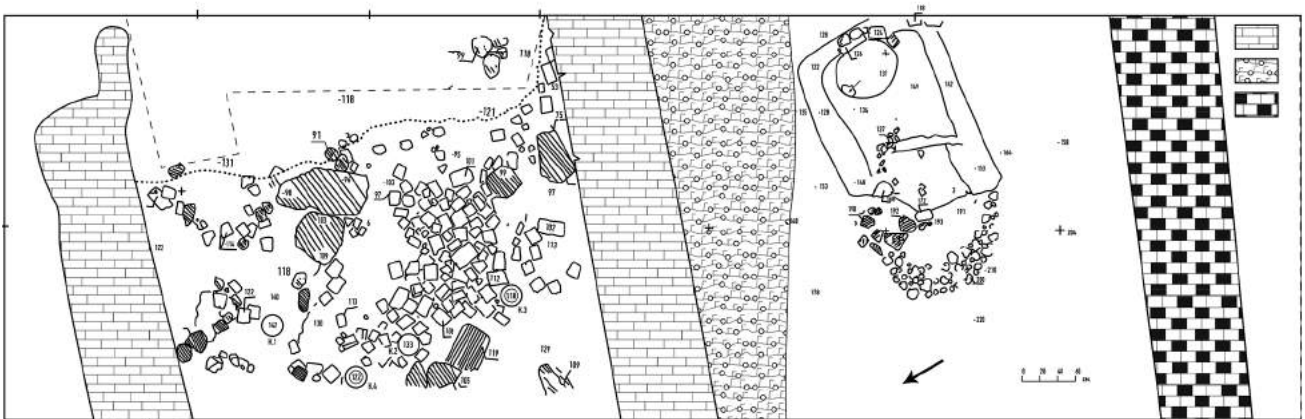
Проаналізувавши колекцію кераміки із закритого комплексу біля печі з розкопок вежі за адресою вул. Францисканська, 10, нами було створено типологію способів декорування вінець горщиків поч. XVII ст. Було виділено три типи оздоблення: тип А – з горизонтальним виступом посередині вінець; тип В – з защипами посередині вінець; тип С – з виступом-манжетом на вінцях. Кожен тип було розбито на кілька підтипів за способом формування декоративних виступів та краю. Провівши підрахунки кількості вінчиків, оздоблених відповідно до кожного типу, було встановлено, що більш ніж дві третини вінець декоровано горизонтальним виступом посередині (тип А – 69,4%), на другому місці – вінця із виступами-манжетами (тип С – 17,6%), а вінця із защипами представлені найменше (тип В – 13%). Зроблено спробу послідувати витоки і подальшу еволюцію цих типів оздоблення. Також проаналізовано загальний вигляд горщиків, подані їх заміри, описані інші способи оздоблення аналізованого посуду.

Наймовірніше, шар початку XVII століття та піч-кам'янка є одним комплексом з кам'яною баштою і відображають ранній період її існування, до зведення кам'яних стін та батарей. Значна кількість розбитих горщиків на робочому майданчику свідчить про її інтенсивне використання.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. – Київ: ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Виноградська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. / Л. І. Виноградська // Археологія. – К., 1997. – №2. – С.129-140.
3. Виноградська Л. І. Кераміка XVII-XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилев-Подільського р-ну Вінницької області / Л. І. Виноградська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 94-103.
4. Гупало В. Розвідкові роботи в межиріччі Вишні і Раков на Прикарпатті / В. Гупало // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С.379-386.
5. Златогорський О. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині (за матеріалами робіт ДП «Волинські старожитності») / О. Златогорський, В. Баюк, М. Вашета // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 23-33.
6. Коваленко О. Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютецька / О. Коваленко, Р. Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 121-128.
7. Оногда О. В. До питання про термін «пізнє середньовіччя» в археологічній періодизації: розвиток керамічного виробництва як індикатор зміни епох / О. В. Оногда // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії: На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): матер. XIII міжнар. наук. конф. – Київ, 2015. – С. 28-30.
8. Оногда О. В. Керамічний посуд із защипами з розкопок монастирських комплексів XV – першої половини XVI ст. на території Києва / О. В. Оногда // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії: На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): матер. XIII міжнар. наук. конф. – Київ, 2015. – С. 29-31.
9. Оногда О. В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпряни другої половини XV – початку XVI ст. / О. В. Оногда // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 55-63.
10. Ситий Ю. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. / Ю. Ситий, Є. Калашнік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 129-136.
11. Старенький І. О. Bastiонно-батареїні укріплення Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 156-162.
12. Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV – першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007-2008 роках / В. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 5-12.

13. Dziubek E. Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadlowie gm. Rypin, woj. włocławskie. Informacje wstępne / E. Dziubek // Folia Archaeologica. – 22. – 1998. – S.119-146.
14. Janczykowski J. Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy / J. Janczykowski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2005. – T. II. – S. 421-435.
15. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamienca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
16. Pela W. Szare rarytasy, czyli rzecz o zabytkach pozornie nieciekawych / W. Pela // Almanach Muzealny. – 1999. – T. II. – S. 23-36.
17. Urbaniak W. Zbiór nowożytnej ceramiki naczyniowej z podwórza przy ul. Jezuickiej 5 w Lublinie / W. Urbaniak // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. – T. 5. – S. 215-229.

*Рис. 1. Планіграфія розкопу на Францисканській, 10.
1 – стіни людвисарні; 2 – валганг ; 3 – стіна №3 (1800-ті роки?).*

Рис. 2. Фото печі-кам'янки.

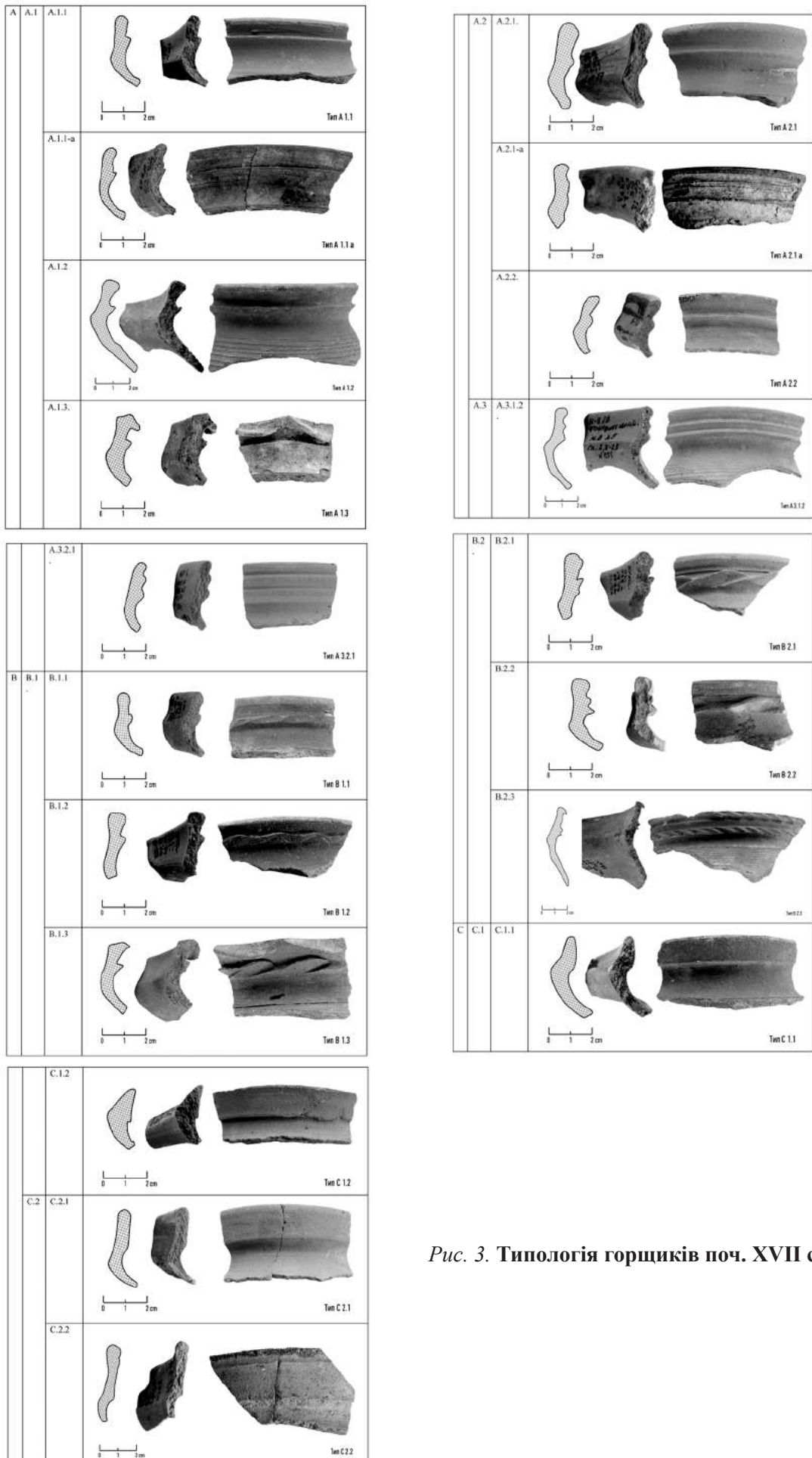

Рис. 3. Типологія горщиків поч. XVII ст.

Олександр Пашковський,
завідувач відділом «Київ давній та середньовічний»
Музей історії міста Києва;

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція.

КОМПЛЕКС КАХЛІВ З РОЗКОПОК НА ВУЛИЦІ ДОВГІЙ 2/11 В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті характеризується колекція кахель XVII-XVIII ст. отримана в ході охоронних археологічних досліджень в Кам'янці-Подільському. Знахідки диференціюються за хронологічним та функціонально-конструктивним принципом. Аналізуються і класифікуються зображення на кахлях. Робиться спроба реконструкції вигляду кахляної печі XVIII ст.

Ключові слова: кахлі, пізньосередньовічна археологія, Кам'янець-Подільський.

У результаті проведення охоронних археологічних досліджень в м. Кам'янці-Подільському влітку 2015 р. за адресою вул. Довга, 2/11 отримано непересічну колекцію матеріалів пізнього середньовіччя – раннього нового часу.

У межах траншеї № 1, кв. 1 та прирізки (траншея № 2, кв. 1, 2) було досліджено частину заглибленого об'єкту зі знахідками II половини XVII-XVIII ст. (рис. 1). Глибина об'єкту до скельної основи становить 3,20-3,40 м. Досліджена довжина об'єкту (північ-південь) становить 3,20 м. З півдня об'єкт перерізає кам'яна кладка без розчину радянського часу. З півночі – фундамент споруди XIX ст. Із заходу на схід об'єкт досліджено на довжину 1,5-1,8 м, східна бровка розкопу йшла в рівень з сучасною проїжджою частиною по вул. Довга (рис. 1, 2). Стратиграфія об'єкту складалася з 5 шарів, насичених матеріалом XVII-XVIII ст. Це фрагменти кухонної та столової кераміки: горщики, глечики, сковорідки, макітри, миски, тарілки, кубки. Скляні вироби: фрагменти чарок, склянок, прямокутних пляшок (штофів), слоїків, подвійних скляниць, аптечної тари. Залізни: цвяхи, підкови, вушко від казана, наконечник стріли, руків'я ножа, гачок, неідентифіковані предмети. Цікавою є колекція фрагментів люльок. Монетні знахідки представлені мідними солідами «боратинками», срібним полтораком 1624 р. та мідним крейцером 1760 р. Серед інших знахідок, після камеральної обробки (в т. ч. поклейки), 192 знахідки, що складає 30% від загальної кількості – кахлі.

Кохлі Кам'янця-Подільського, на жаль, до сьогодні не досліджені належним чином. Вся обмежена існуюча інформація розпорошена на сторінках монографій з набагато ширшими географічними рамками дослідження [3; 7; 8] та в кількох публікаціях місцевих дослідників [2; 4; 6].

Відповідно до класифікації кахлів за морфологічно-конструктивними ознаками всі кахлі та їх фрагменти виявлені під час досліджень по вул. Довгій 2/11 належать до коробчастих. Керуючись типологіями Л. Виногородської [3, с. 31-33] та М. Домбровської [14, с. 80-81] знахідки кахель, за морфологічними ознаками, належать до трьох хронологічних періодів: XVII ст., XVIII ст. та кінець XVIII ст.

Досліджені кахлі XVII ст. за конструкцією поділяються на личкові та карнизні. На личкових кахлях виявлено лише рослинні орнаменти. За зображеннями на лицевих пластинах карнизні кахлі належать до рослинних, сюжетних та геральдичних.

Всі личкові кахлі XVII ст. з рослинним орнаментом декоровані чотирьохчленною композицією з означеним центром – розетка, що складається з чотирьох однакових мотивів повернутих в різні сторони з центром у вигляді кола та чотирьох листків.

Характерна риса для прикладів такого декорування на кахлях передусім підпорядкування композиції кожного візерунку квадратній формі лицевої пластини і рівномірне заповнення її поверхні орнаментом, симетричним до його головних осей. Кожен елемент рельєфного орнаменту є рівнозначним, а вміщена посередині чотирьохлисна розетка є основою для композиції, утвореної зі стилізованих мотивів стебел і листя, розпростаних вздовж його перпендикулярних і прямих осей [18, 77]. Орнамент може бути як деталізований з багатьма дрібними рослинними (квітковими) елементами, так і максимально спрощений та геометризований.

Ю. Лащук інтерпретував такий орнамент як «мотив кованого заліза», бо такі композиції «нагадували орнаменти кованих з заліза решіток, перегородок, дверей, скринь, сундуків» [8, с. 23, 32]. На нашу думку, більш слушно називати такий орнамент моресковим, за М. Домбровською [14 с. 134-135], Е. і М.

Кілярськими [18, с. 77-79] та іншими, оскільки це найбільш точне визначення для такого декорування. Морески – це двовимірний орнамент, який складається з переплетьох стилізованих рослинних гілок та заповнює всю площину. Для морески характерні плавні лінії, симетрія вписана в квадрат або коло. Такі орнаменти характерні для епохи пізнього Ренесансу, а в XVII-XVIII ст. з рисами бароко. Серед знахідок з вул. Довгої, 2/11 виділяється дев'ять варіантів личкових кахель з моресковими орнаментами.

Варіант 1. Виявлено 3 фр. не полив'яних кахель, що використовувались за призначенням, оскільки мають залишки кіптяви з внутрішнього боку. Поєднання та аналіз елементів орнаменту на фрагментах дозволив графічно реконструювати повну орнаментальну систему (рис. 2, 1). У центрі барельєфно зображено чотири широкі листки розташовані по горизонтальній і вертикальній осях. Пагони широкі з дрібними відгалуженнями прямують до кутів лицевої пластини з лілієподібними закінченнями. Орнамент викривлений, з невеликою деталізацією та висотою рельєфу до 3 мм. Оконтурююча рамка двоступінчата, висотою до 8 мм та шириною 12-19 мм. Лицьова пластина товщиною 7-10 мм. Румпа висотою 95 мм.

Варіант 2. Знайдено 1 фр. лицевої пластини не полив'яної кахлі закіптюжений з внутрішнього боку. Розмір фрагмента (близько $\frac{1}{4}$) дозволив майже повністю реконструювати орнамент (рис. 2, 2). Від листків центральної розетки, орієнтованих по діагональних осях, виходять тонкі стебла з кінцівками у вигляді лілій, багаторівневою крислатою листовою із закрученими вусикоподібними завершеннями. Дещо більші елементи схожі на лілії розташовані по горизонтальній і вертикальній осях, спрямовані до центру. Барельєфне зображення, при висоті до 2 мм, помітно відрізняється чіткістю та високою деталізацією. Оконтурююча рамка двоступінчата, висотою до 6 мм та шириною 12-13 мм. Лицьова пластина товщиною 8-11 мм.

Варіант 3. Археологічно ціла не полив'яна кахля із залишками побілки (реставрована з 5-ти фр.) та 2 фр. інших кахель. Всі знахідки зі слідами використання. Повна форма квадратна 198×199 мм (рис. 2, 3). Центральні листки невеликі, паралельні діагональним пагонам, від яких відходять напівкруглі листки схожі на акант із зазубреними внутрішніми краями. Місця перетину листків увінчуються бутонами спрямованими до центру. Завершення в кутах – лілієподібні. Висота рельєфу до 3 мм. Зображення чітке, але з невеликою деталізацією. Односкладова рамка висотою 3-5 мм, шириною 6-9 мм. Румпа висотою 105 мм прикріплена до лицевої пластини товщиною 8-11 мм під кутом бл. 80°.

Варіант 4. Віднайдено 7 фр. не полив'яних кахель, які використовувались за призначенням. На поверхні більшості фрагментів помітні сліди побілки. Один з фрагментів має повністю збережену сторону лицевої пластини довжиною 196 мм (рис. 2, 4). Центральна розетка орнаменту складається з чотирьох продовгуватих листків із зазубреними краями, від яких по діагональним осям відходять стебла з лілієподібними завершеннями в кутах. Від стебла півколами відгалужуються широкі пагони, що, з'єднуючись з сусідніми, утворюють невеличке коло з бутонем направленим до центру. Рельєфне зображення не деталізоване, чітке, висотою до 3 мм. Рамка висотою 2-4 мм, шириною 6-8 мм. Румпа висотою 86 мм прикріплена до лицевої пластини товщиною 7-12 мм під кутом бл. 70°.

Варіант 5. Половина лицевої пластини кахлі реставрована з 3-х фр. Довжина сторони, що збереглась 195 мм (рис. 2, 5). З внутрішнього боку – кіптява. Орнамент подібний попередньому варіанту 4, але з доповненням 4, 5 та 6-ти пелюсткових квіток – по одній з обох сторін діагональних пагонів. Якість та параметри рельєфу ідентичні варіанту 4, а товщина лицевої пластини в межах 8-14 мм.

Варіант 6. Досліджено 9 фр. не полив'яних кахель, що були у вжитку. На поверхні більшості фрагментів помітні сліди побілки. Орнамент вдалось графічно реконструювати в повному обсязі (рис. 2, 6). Від листків центральної розетки, орієнтованих по діагональних осях, виходять тонкі стебла з широкими завершеннями у вигляді лілій на кінцях. По обидва боки стебел напівкруглі пагони з одним невеликим серповидним листком. З місць з'єднання пагонів симетрично виростають два листки з лілієподібним бутонем посередині. Лінії орнаменту тонкі, чіткі, з деталями. Двоступінчата рамка висотою 4-6 мм, шириною 7-10 мм. Товщина лицевої пластини 7-11 мм.

Кохлі з таким орнаментом знаходили на території Кам'янця-Подільського в кінці минулого століття [7, с. 113; 4, с. 31-32].

Варіант 7. Знайдено 4 фр. лицевих пластин не полив'яних кахель. З внутрішнього боку помітна кіптява. Через невеликі розміри фрагментів вдалось реконструювати лише окремі елементи орнаменту (рис. 2, 7). Мотив діагональних стебел з лілієподібними завершеннями в цьому випадку були виконані в манері, коли кожен дрібний елемент не був з'єднаний з наступним. Від стебел відходять зовсім короткі листки-пагони, а по горизонтальній та вертикальним осях зображені дельтовидні листки з хвилястими краями. Як виглядала центральна розетка орнаменту – невідомо. Зображення достатньо чітке, висотою до 3 мм. Оконтурююча рамка двоступінчата, висота – 5 мм, ширина – 10-13 мм. Лицева пластина товщиною 6-10 мм.

Варіант 8. Половина (археологічно ціла з 3 фр.) та 5 фр. кахель вкритих зеленою поливою та використовувались за призначенням. Довжина сторони що збереглась 198 мм (рис. 2, 8). Схема орнаменту дуже схожа на варіант 4. Відмінне – завершення стебел, у кутах лицевої пластини, більші, семипелюсткові. Такі ж завершення розташовані по горизонтальній та вертикальній осях, у місцях з'єднання сусідніх пагонів. Листки центральної розетки з хвилястим краєм. Висота рельєфу до 3 мм. Зображення чітке, деталізоване. Оконтуруюча рамка місцями двоступінчата висотою 5-9 мм, шириною 8-12 мм. Румпа висотою 95-100 мм прикріплена до лицевої пластини товщиною 8-12 мм під кутом бл. 75°.

Варіант 9. У процесі археологічних розкопок виявлено розвал археологічно цілої личкової кутової кахлі (реставрована з 9-ти фр.) та 5 фр. личкових кахель (рис. 2, 9). Лицеві пластини всіх кахель цього варіанту вкриті зеленою поливою та закіптюжені з внутрішнього боку. Розміри лицевої пластини 207×205 мм. Схема орнаменту подібна до варіанту 2 з відмінностями в окремих елементах: великі квіткові завершення в кутах, кристаліші пагони тощо. Рельєфне зображення деталізоване, чітке, висотою до 2 мм. Рамка двоступінчата, висотою 2-7 мм, шириною 7-12 мм. До лицевої пластини товщиною 6-12 мм кріпиться румпа висотою 90-105 мм.

Личкові кахлі з моресковими орнаментами були в широкому вжитку в XVI – першій половині XVIII ст. в Центрально-Східній Європі, у тому числі на території Правобережної України.

До карнизних кахель XVII ст. з рослинною орнаментацією належать наступні.

Фрагменти (6) зеленополив'яних кахель зі слідами кіптяви з внутрішнього боку. Висота кахлі 165 мм (рис. 3, 1). Лицева пластина товщиною 7-11 мм прикрашена трьома рядами орнаментальних бордюрів. Верхній ряд орнаментований елементами, які формою нагадують людське око. На середньому бордюрі зображені довгі широкі листки з зазубреними краями (акант), що, переплітаючись кінцями, утворюють невеликий букет. Нижній пасок розташований на випуклій частині лицевої пластини і орнаментований широкими листками з хвилястим краєм, які плавно перетікають одне в одне. Рельєф чіткий, висотою до 3 мм. Згори та знизу, на краях лицевої пластини, оконтурюючий валик. Висота бічної румпи – 95 мм.

5 фр. кахель вкриті світло-зеленою поливою. Орнаментальна схема не повна (рис. 3, 2). Зворотня сторона лицевої пластини подекуди має плями від кіптяви. Виходячи з конструктивних елементів, помічених на знахідках, лицева пластина мала два орнаментальних бордюри. Ширша (пласка) поверхня прикрашена закрученими пагонами з лопатовидними листками та кінцями у вигляді трипелюсткової квітки (лілії). Товщина лицевої пластини – 6-11 мм. Рельєф висотою до 2 мм з чіткими лініями, помітні дрібні деталі.

Нижня випукла частина та 2 фр. лицевої пластини кахлі вкритої світло-зеленою поливою (рис. 3, 3). На внутрішньому боці – кіптява. Орнаментована широкими листками з хвилястим краєм повернутими донизу. Рельєф висотою до 2 мм. Товщина лицевої пластини – 6-9 мм. Аналогічний фрагмент був знайдений під час археологічних досліджень в Кам'янці-Подільському по вул. П'ятницькій, 10 в 2006-2008 рр. [2, с. 218].

Фрагмент лицевої пластини кахлі, що була у вжитку, вкрита світло-зеленою поливою (рис. 3, 4). Навпевне, була орнаментована закрученими пагонами з дрібними листками. Орнамент детальний, чіткий, висотою до 2 мм. Товщина – 9-11 мм.

Безперечно найцікавішими для досліджень є кахлі прикрашені сюжетними композиціями, оскільки таке зображення дає більше інформації про тогочасну культуру та побут. Саме до таких належить частина карнизної кахлі вкритої світло-зеленою поливою із зображенням жінки з двома риб'ячими хвостами (рис. 3, 5). Склеєна з 4-х фрагментів, що були знайдені на різних глибинах. Висота рельєфу на лицевій пластині сягає 4 мм. Ширина кахлі складає 212 мм, збереглась на висоту 104 мм. Румпа висотою понад 9 см. У центрі композиції жіноча оголена фігура у фас з округлим животом. Нижче стан оперізує рослинна пальметка, від якої відходять в протилежні боки два симетричних довгих хвості вкриті лускою. Руки однаково розведені в різні сторони і зігнуті в ліктях таким чином, що кисті рук знаходяться на рівні плечей. Навколо істоти – рослинний орнамент з пагонів та квітів. Сюжет розташований на прямій частині лицевої пластини. Нижня випукла частина обмежена зверху та знизу високими валиками та прикрашена чотирма подвійними косими лініями.

У середовищі європейських дослідників кахлярства вже не один рік точиться дискусія стосовно інтерпретації та навіть правильної назви цього сюжету. Найбільш популярні назви «Морська панна», «Русалка», «Гібрид», «Сирена», «Мелюзіна». Морська панна, русалка – трапляються в слов'янських фольклорах. В Україні крім того їх називали мавка, нявка, лісна повітруля і таке інше. Перші письмові згадки про сирен знаходимо на сторінках «Одісеї» Гомера, на жаль, без опису їх зовнішнього вигляду. Для нашого сюжету могли бути прототипом і водяні німфи Наяди або морські німфи Неріди [19, с. 79]. Середньовічні бестіарії зображали сирен і як жінко-птахів, і як жінко-риб, або поєднували всі риси

одночасно [17, с. 221]. У 1387-1393 рр. Жан з Арраса на замовлення Жана I Беррійського написав роман «Мелюзіна», в основу якого був покладений сюжет з народних легенд, скоріше кельтського походження, про фею Мелюзіну. Роман розповідає про добру фею, що вийшла заміж за чоловіка знатного походження Ремодена. Вона дбає про добробут країни, будує замки, народжує дітей. Секрет Мелюзіни полягав у тому, що її нижня частина тіла щосуботи перетворювалась на зміїну. Французький рід Лузіньянів вважав Мелюзіну своєю праматір'ю.

Жінка увінчана короною, тіло якої нижче талії роздвоюється на два хвости, що тягнуться з середини до боків і вгору – стала іконографія, що сформувалася в XV ст. у тому числі в геральдиці. Цей сюжет зустрічається на кахлях XV ст. Західної та Центральної Європи: Німеччини (рис. 3, 9) [17, с. 249], Румунії (рис. 3, 10) [17, с. 246], Угорщини, Словаччини (рис. 3, 11) [17, с. 245], Чехії (рис. 3, 12-15) [19, с. 237], Литви [20, с. 381], Польщі [16, с. 148-149] і т. д.

У вітчизняній історіографії аналогічних зображень на кахлях не знайдено. Подібні експонати згадує Г. Івашків [5] у музейних збірках на Західній Україні, але на разі вони не знайшли відображення на сторінках наукових видань. Припускаємо, що сюжет двохвостого гібрида на територію України потрапив з Європи. Цікаво, що найдавніше зображення знаходиться на галицькій керамічній плитці і датується XII-XIII ст. (рис. 3, 8) [12, с. 34-35]. Дослідники Галича інтерпретують сюжет як зображення сирени. «Лексикон словенороський» 1627 р. подає наступне пояснення іноземного слова: «Сирени – див морський, до пояса стан панянский, а далій рибій» [1, с. 232].

Фантастичні істоти, що виникають в результаті поєднання верхньої половини тіла жінки і нижньої половини тіла риби, пережили незліченну літературну і художню обробку. Вони були об'єктом чисельних і суперечливих інтерпретацій, які так і не дійшли до спільної думки. Терміни мелюзіна та сирена в різних регіонах часто співіснують та взаємозаміняються, розвиваються не вивченим історичним шляхом, що ще більше заплутує дослідження.

Напевне до сюжетних належить фрагмент лицевої пластини кахлі 75×55 мм із барельєфним (висотою до 6 мм) зображенням обличчя, яке увінчане короною з хрестом посередині (рис. 3, 7). Товщина лицевої пластини – 7-15 мм. Зворотня сторона вкрита кіптявою. Схематичне зображення свідчить про те, що це саме фрагмент сюжетного зображення, а не портретного. Можна припустити, що це «Святий Георгій Побідоносець», який був одним з найпопулярніших сюжетів XVII ст. зображуваних на кахлях.

До кахлів з геральдичним зображення належить частина не полив'яної лицевої пластини карнизної кахлі, закіптюжена з внутрішнього боку (Рис. 2, 6). На ній зображено двох левів, що стоять горизонтально, голови повернуті назад, пащі відкриті. Однією передньою лапою вони підтримують геральдичний щит, іншою – корону над ним. Розмитість зображення не дає можливості прочитати зображення на щиті. У лівому полі зображення схоже на літеру «М». За усним повідомленням наукового співробітника Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» Р. Нагнибіди, такі кахлі знаходили під час спостереження за будівельними роботами на вулиці Довгій, але вкриті темно-зеленою поливою. Зображення високе (до 4 мм), чітке, з великою кількістю деталей. Карнизні кахлі з таким геральдичним сюжетом були поширені в XVI-XVII ст. Для прикладу, схожі кахлі знайдені в Вітебську (Білорусь) [9, с. 21-22].

Серед кахель XVIII ст., орнаментованих рослинними композиціями, наявні коронки, карнизні та личкові.

Кохлі-коронки (рис. 4, 1) носили суто декоративну функцію і використовувались для оздоблення верхньої частини печі. До нашої колекції потрапило дві археологічно цілі коронки без поливи (рис. 4, 3) та одна ідентична полив'яна (рис. 4, 2). Висота цілої кахлі близько 260 мм, ширина в основі – 163-166 мм. Орнаментовані широкими мотивами пагонів та листків, що, виходячи з центру, роблять напівкола в нижній частині, прямують одне до одного, поєднуються вгорі й утворюють п'ятипелюсткову верхівку. Відповідно до свого призначення ці кахлі мають відмінну конструкцію. На зворотньому боці лицевої пластини товщиною 10-16 мм по всій довжині примазаний широкий валик, що слугував додатковим зміцненням. На нижньому краї лицевої пластини валик перетворюється в трикутний виступ (румпу) під кутом 90°, висотою 70 мм, за допомогою якого кріпився до поверхні печі. Обриси кожного екземпляру дещо відрізняються з чого слідує, що після відтискання у формі пластина обрізалась вручну. Рельєф висотою до 2 мм без жодних деталей.

З фрагментів карнизних кахель цього періоду, виявлених на різних глибинах, реставровано дві однакові археологічно цілі форми, що відрізняються лише наявністю поливи (рис. 4, 5). Полив'яна (8 фр.) (рис. 4, 6) та не полив'яна (9 фр.) кахлі розміром 223×147 мм орнаментовані чотирма орнаментальними бордюрами. Згори, на краю лицевої пластини – ряд трьокрапок, нижче, на випуклій частині – чотири подвійні косі риски обмежені з обох боків тонкою лінією. Під випуклою частиною проведена широка лінія, що перериваючись утворює три крапки. На площині представлений рослинний орнамент із за-

кручених пагонів з кінцями у вигляді трипелюсткової квітки. Барельєфне зображення не чітке, місцями приплюснуте, змазане, не деталізоване, висотою до 3 мм. Лицева пластина товщиною – 9-13 мм. Висота румпи 92-104 мм.

Більша частина знахідок (46 фр.) личкових кахель датованих XVIII ст. є фрагментами однакових кахель (рис. 4, 4). Вони прикрашені рослинним рапортним (килимовим) орнаментом, що передбачає поєднання з таким же, у певному порядку, утворюючи суцільний «килим». Фрагменти кахлів цього типу як правило вкриті сажею з середини. Трапляються як не полив'яні (11 фр.), так і вкриті зеленою поливою (35 фр.). Розміри цілої лицевої пластини складають 196×196 мм при товщині 6-12 мм. Внизу півкруг, з якого виростає стебло з двома серповидними листками, від яких відходять прямі пагони під кутом 45° та трьохпелюстковим, лілієвидним завершенням, що опиняється в центрі композиції. З нижніх кутів виростають широкі листки із зубреним краєм (акант) і куполоподібним чином сходяться до центру верхнього краю та впираються у фігуру з рівностороннім хрестом вписаним в коло. Згори та знизу по дві трьохпелюсткові ромашкоподібні квітки на зігнутих стеблах, кожна з яких є горизонтальним чи вертикальним дзеркальним відображенням інших. Висота рельєфу до 3 мм. Колоцентричні сліди від пальців майстра на звороті свідчать про відтискання лицевої пластини кахлі в матриці саме на гончарному колі – характерна риса для личкових кахлів XVIII ст.

На нашу думку, останні три вище описані кахлі могли належати до одного пічного набору. На це вказують: схожа манера виконання, подібне керамічне тісто та полива. Наявність полив'яних та не полив'яних екземплярів у всіх трьох типах кахлів свідчить про те, що найпомітніша, лицьова, сторона печі була викладена з дорогих (зелених) кахель, а сторона, наприклад, біля стіни, з дешевших без поливи.

Для створення органічного панно личкові кахлі розташовували в прямому порядку, одна під одною, перевертаючи на 180° кожен другий ряд. Карнизні кахлі відмежовували частини дзеркала печі. Таким чином, основується на аналогіях XVIII ст. [15] можемо умовно реконструювати вигляд печі (рис. 4, 7).

Серед решти личкових не полив'яних кахель XVIII ст. з рослинним декором налічується ще щонайменше 4 варіанти килимового орнаменту, реконструювати який немає змоги через складність, нетиповість композицій та дрібність поодиноких фрагментів (рис 5, 1-4). Трапляються одиничні частини не полив'яних личкових (рис. 5, 5-7) та карнизних (рис. 5, 8) кахель з чіткими рослинними мотивами, які важко інтерпретувати з тих же причин.

Лицьова пластина кутової личкової кахлі, імовірно з рослинним сюжетом «вазон», відрізняється від інших керамічним тістом, змазаним орнаментом та в цілому низькою якістю (рис. 5, 9)

Поліхромні личкові кахлі представлені двома фрагментами лицьових пластин з різними рослинними орнаментами. Одна з них, поверх рельєфного зображення, вкрита синьою, білою та жовтою поливами (рис. 5, 10). Варто зазначити, що є аналогічний фрагмент без полив (рис. 5, 11).

Кохлі кінця XVIII ст. представлені в невеликій кількості. Всі оздоблені рослинним орнаментом, вкриті якісною зеленою поливою різних відтінків. Нечисельні фрагменти репрезентують три функціональні типи: личкові з килимовим (рис. 5, 12) та геометризованим (рис. 5, 14) орнаментами; карнизні з деталізованим щільним рельєфом (рис. 5, 13) та пояскові оздоблені нечітким низьким (до 2 мм) зображенням (рис. 5, 15). До найпізніших знахідок відносяться: частина кутової кахлі з увігнутим ребром (рис. 5, 16) та 5 фр. лицевих пластин личкових кахлів без орнаменту (пласкі), вкриті зеленою поливою з різною конструкцією румп.

Таким чином, колекція кахлів з вул. Довгої, 2/11 демонструє широкий асортимент кахлів XVII-XVIII ст., що є перспективними для подальших студій. Серед знахідок є як відомі на території всієї України зразки орнаментативної кахель, так і рідкісні або навіть унікальні екземпляри. Кахлярство Кам'янця-Подільського безперечно є перспективною темою для подальшого вивчення.

Список використаних джерел та літератури

1. Беринда П. Лексикон словеноросійський (1627) / П. Беринда. – Київ, 1961.
2. Болтанюк П. А. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському / П. А. Болтанюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2012. – Вип. 22. – С. 206-220.
3. Виноградська Л. І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст. – Дис. канд. іст. наук 07.00.06 – археологія. – Київ, 1993.
4. Задорожнюк А. Кам'янецькі кахлі // Подільське братство. – 1992. – № 2. – С. 31.
5. Івашків Г. Образи сирен та русалок на українських кахлях (Мистецтвознавчий та фольклористичний аспекти) // МІСТ (мистецтво, історія, сучасність, теорія: зб. наук. пр. з мистецтвознавства і культурології / Г. Івашків. – Київ: Інтертехнологія, 2006. – С. 121-132.

6. Ківільша Г. Б. Кам'янецькі кахлі / Г. Б. Ківільша // VII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 75-76.
7. Колупаєва А. Українські кахлі XVI – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть / А. Колупаєва. – Львів, 2006.
8. Лащук Ю. П. Українські кахлі IX-XIX ст. / Ю. П. Лащук. – Ужгород, 1993.
9. Левко О. Н. Витебские изразцы XIV-XVIII вв. / О. Н. Левко. – Минск: Наука и техника, 1981.
10. Ляска В. Галицькі керамічні плитки з колекції археологічного музею Львівського університету (матеріали до каталогу) / В. Ляска, О. Мінейко, Г. Вітвіцька // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2009. – Вип. 12. – С. 169-181.
11. Тараян З. Р. Символи симметрии орнамента в армянском прикладном искусстве / З. Р. Тараян. – Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1989.
12. Ткачук Т. М. Галицькі керамічні плитки із рельєфним зображенням та гончарні клейма (з фондів Історичного музею у с. Крилос Національного заповідника «Давній Галич» у м. Галичі) / Т. М. Ткачук, К. Л. Тимус. – Галич. – 1997.
13. Brych V. Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze / V. Brych. – Praha, 2004.
14. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku / M. Dąbrowska. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.
15. Dąbrowska M. Kilka uwag metodycznych o rekonstrukcji pieców / M. Dąbrowska // Archaeologia Historica Polona. – 2005. – tom 15/2. – S. 335-357.
16. Długoszewska W. Wstępna informacja o kaflach z Piotrkowa Trybunalskiego ze Szczególnym uwzględnieniem zespołu pozyskanego w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2005 roku / W. Długoszewska, J. Pietrzak // Acta universitatis Lodzensis. Folia archaeologica. – 2010. – 27. – S. 135-159.
17. Gruia A. M. Sirena bicaudată pe cahle medievale. Iconografie și posibile funcții / A. M. Gruia // Studia Patzinaka. – 2007. – Nr. 4. – P. 219-257.
18. Kilarska E. Kafle z terenu dawnych Prus Królewskich / E. Kilarska, M. Kilarski. – Malbork, 2009.
19. Pavlík Č. Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfu na kachlich gotiky a renesance / Č. Pavlík, M. Vítanovský. – Praha, 2004.
20. Rackevičius G. XVI a. koklinių krosnių rekonstrukcija. XVI a. koklių katalogas / G. Rackevičius. – Vilnius, 2012.

1

2

Рис. 1. Топографічне розташування досліджуваної ділянки по вул. Довгий 2/11.

1 – Розкоп на плані міста Кам'янця; **2** – Фото розкопу з квадрокоптеру на висоті пташиного лету виконане І.С. Пустинніковою. Заглиблений об'єкт показано стрілкою.

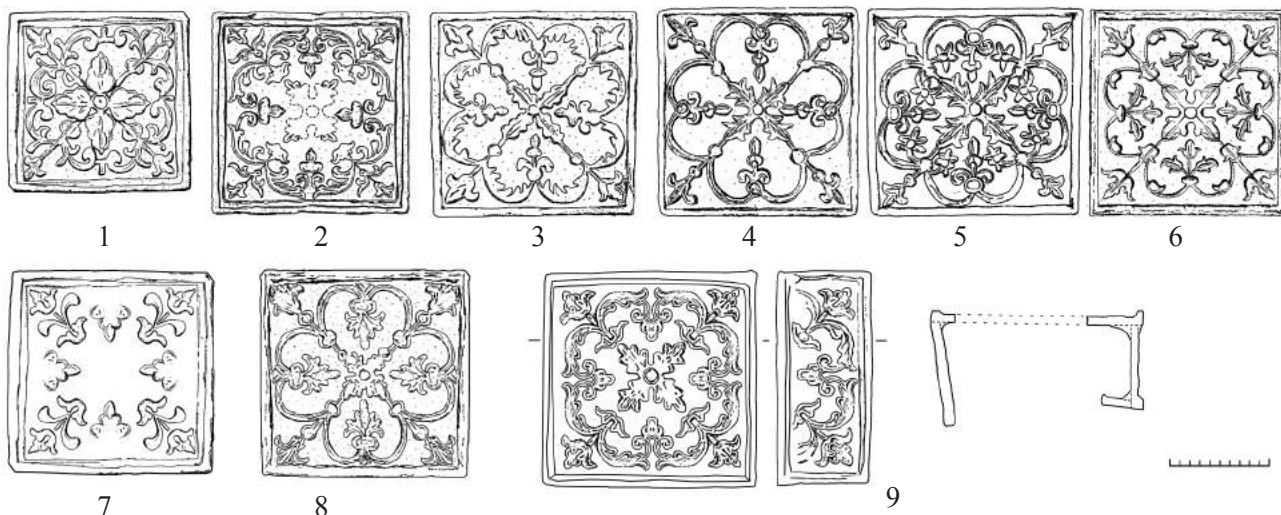

Рис. 2. Кахлі XVII ст. з моресковими орнаментами.

1-7 – реконструкції орнаментів не полив'яних личкових кахель; 8 – реконструкція орнаменту личкової кахлі вкритої поливою; 9 – реконструкція полив'яної кутової личкової кахлі, переріз.

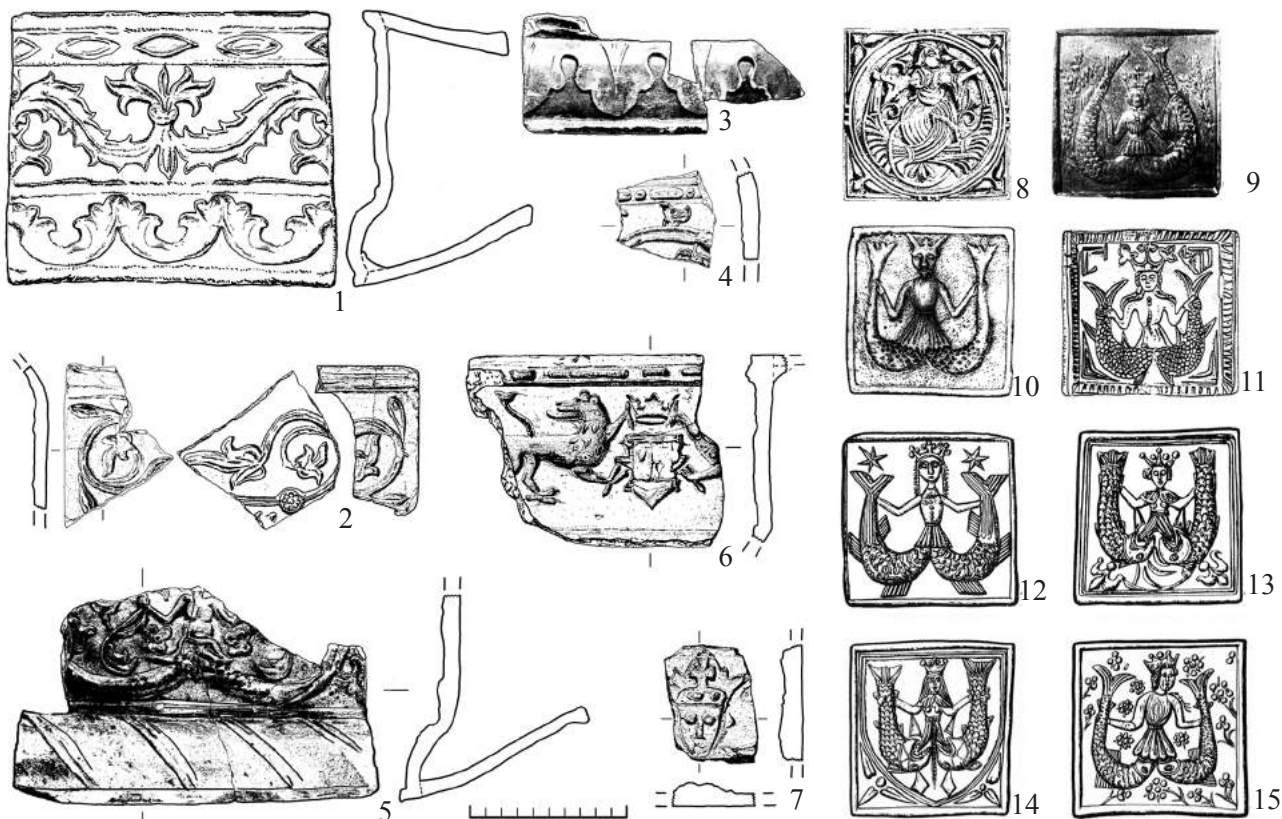

Рис. 3. Карнизні кахлі XVII ст.

1 – реконструкція орнаменту карнизної кахлі та її переріз; 2 – нижня частина карнизної кахлі;
 3 – фрагменти карнизної кахлі; 4 – фрагмент лицевої пластини карнизної кахлі;
 5 – карнизна кахля з сюжетом «Морська панна»; 6 – карнизна кахля з геральдичним сюжетом;
 7 – фрагмент лицевої пластини із зображенням обличчя; 8 – керамічна галицька плитка XII-XIII ст.
 з сюжетом «Сирена» [10, с. 175]; 9 – кахля кін. XV ст., Саксонія (Німеччина) [17, с. 249];
 10 – кахля XV ст., м. Сучава (Румунія) [17, с. 246]; 11 – кахля кін. XV ст., м. Банська Бистриця
 (Словаччина) [17, с. 245]; 12 – кахля XV ст., м. Хрудім (Чехія); 13 – Королівна, яку пожирають риби
 XV ст., м. Прага (Чехія); 14 – кахля XV ст., м. Краловіце (Чехія); 15 – кахля біля 1500 р., замок
 Ландштейн (Чехія) [19, с. 237].

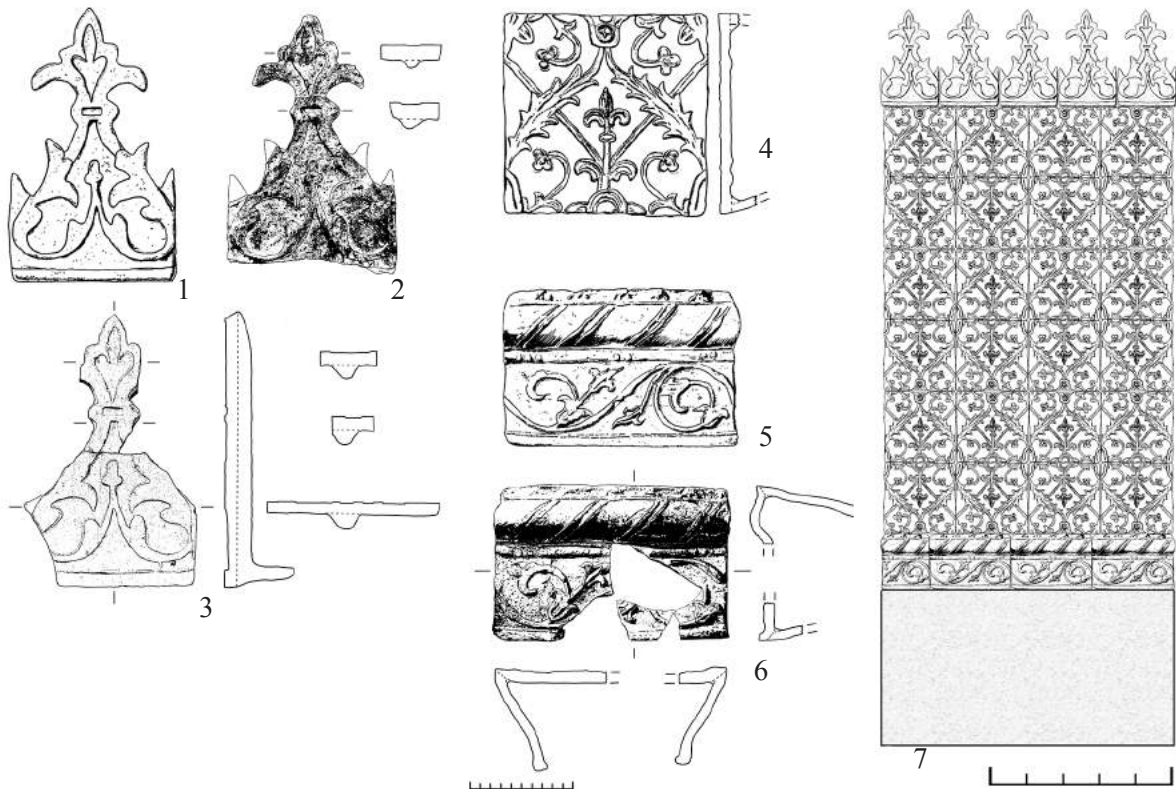

Рис. 4. Набір кахель XVIII ст.

1 – реконструкція кахлі-коронки; 2 – кахля-коронка вкрита зеленою поливою; 3 – кахля-коронка, повздовжній та поперечні перерізи; 4 – личкова кахля з килимовим орнаментом; 5 – реконструкція карнизної кахлі; 6 – полив'яна карнизна кахля та перерізи; 7 – варіант вигляду кахляної печі.

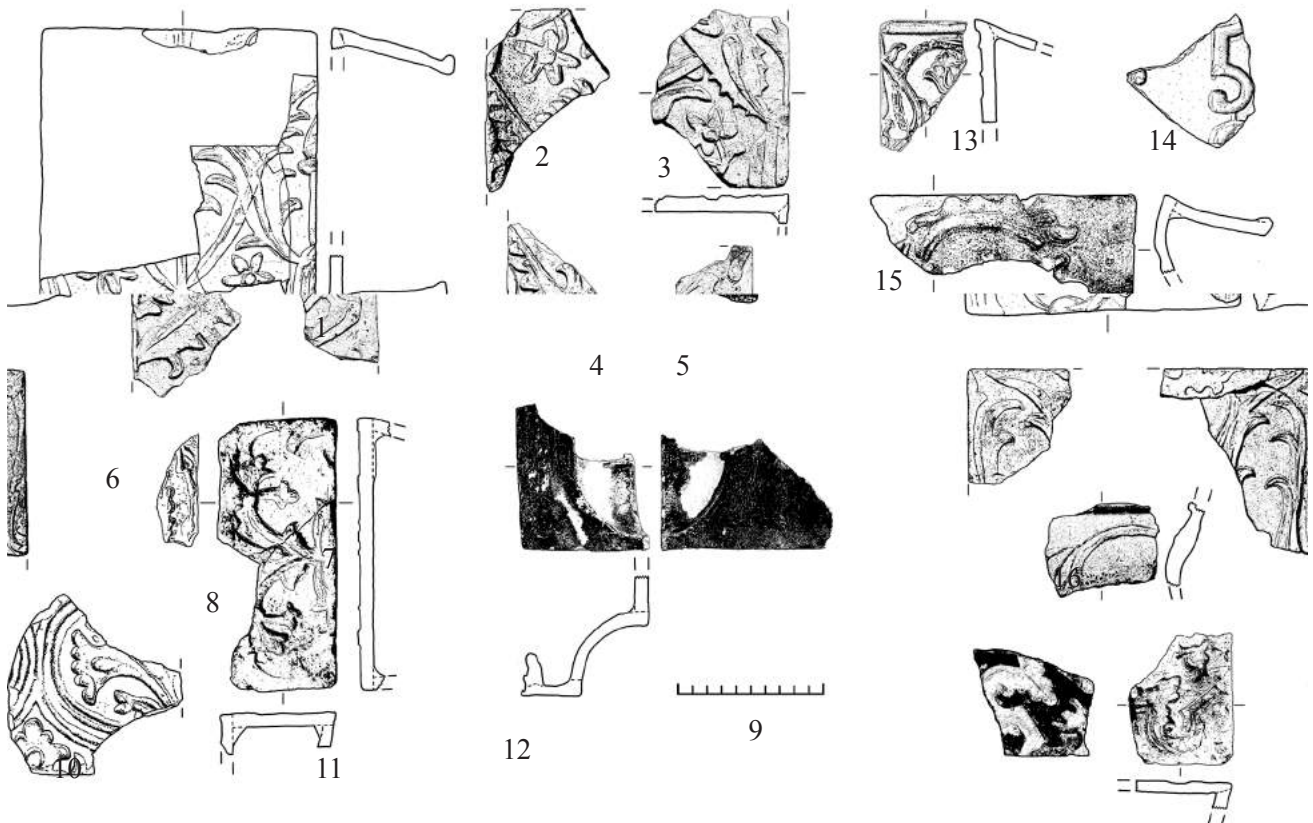

Рис. 5. Кахлі XVIII ст. з рослинним орнаментом

1-4 – личкові кахлі з рослинним килимовим орнаментом; 5-7 – фрагменти личкових кахель; 8 – карнизної кахлі; 9 – кутова личкова кахля; 10 – фрагмент поліхромної личкової кахлі; 11 – фрагмент личкової кахлі; 12 – личкова кахля; 13 – карнизна кахля; 14 – фрагмент личкової кахлі; 15 – пояскова кахля; 16 – кутова кахля; 1-9, 11 – не полив'яні; 12-16 – вкриті зеленою поливою.

Michał Grabowski,

Mirosław Mazurek,

Przemysław Muzolf,

Aleksandra Sznajdrowska,
doktoranci, Instytut Archeologii
Uniwersytetu Rzeszowskiego

WSTĘPNE SPRAWOZDANIE Z BADAŃ WYKOPALISKOWYCH PAŁACU POTOCKICH NA STANOWISKU 1 W KURYŁÓWCE, GM. LOCO

Podczas ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 1 w Kuryłówce odkryto pozostałości związane z istniejącym w tym miejscu XVIII-wiecznym pałacem Potockich. Zarejestrowano m. in. część jednej z oficyn przypałacowych, studnię a także kamienny murek otaczający założenie pałacowe. Ponadto zarejestrowano fosę oraz związany z nią most zachowany w postaci 15 dołków postupowych, w których pierwotnie umieszczone były filary podtrzymujące konstrukcję. W północno-zachodniej części odsłoniętego obszaru odkryto natomiast relikty obiektu o niejasnej funkcji. Zarówno fosa, most, jak i budynek łączą się zapewne z funkcjonującym przed pałacem drewnianym dworem.

Słowa kluczowe: założenie pałacowe, dwór obronny, XVII w., XVIII w., oficyna przypałacowa, fosa, Potoccy, Dolina Dolnego Sanu.

Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku numer 1 w Kuryłówce (AZP 98-81/2) zostały przeprowadzone ze względu na planowaną w tym miejscu inwestycję pn. „Utwardzenie oraz zagospodarowanie terenu wraz z budową wiaty, ustawieniem koszy, ławek oraz stojaków na rowery oraz zielenią rekreacyjną”. Pracami archeologicznymi na stanowisku kierował Mirosław Mazurek. W badaniach wzięli udział również K. Drewniak, A. Sznajdrowska i S. Woźniak.

Lokalizacja stanowiska i historia badań. Omawiane stanowisko położone jest w województwie podkarpackim na terenie gminy Kuryłówka. Obszar objęty badaniami archeologicznymi zlokalizowany był na działce geodezyjnej numer 1803 należącej do Parafii Rzymskokatolickiej w Tarnawcu, dzierżawionej przez Urząd Gminy Kuryłówka. Pod względem geograficznym omawiany obszar zlokalizowany jest w Kotlinie Sandomierskiej [2] i mezoregionie Dolina Dolnego Sanu. Stanowisko ulokowane jest na cyplu znajdującym się bezpośrednio nad rzeką Złotą.

Stanowisko to zostało zewidencjonowane w 1991 roku jako ślad osadniczy kultury pucharów lejkowatych, osada tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, osada kultury przeworskiej, ślad osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza oraz założenie pałacowe z XVIII w. Ponadto w 1978 roku w obrębie pałacu przeprowadzono rozpoznawcze badania wykopaliskowe pod kierunkiem Aleksandry Gruszczyńskiej podczas, których zarejestrowano dwa jego narożniki.

Ratownicze badania archeologiczne obejmowały powierzchnię 16,9 ara i potwierdziły istnienie w tym miejscu wielokulturowej osady. Na podstawie pozwolenia wydanego przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu- Delegatura w Rzeszowie badania przeprowadzono w terminie od 23.03-19.09.2015 r.

Historia pałacu. W 1568 roku na południowym krańcu wsi Kuryłówka Zofia ze Sprowy Odrowążówna założyła folwark. Przysiółek ten nazwała na cześć zmarłego męża Jana Krzysztofa Tarnowskiego herbu Leliwa, kasztelan wojnickiego i starosty sandomierskiego. Nazwa Tarnawiec pojawiła się po raz pierwszy w dokumentach z początku XVII w. W miejscu dogodnym do obrony, położonym na wysokim cyplu, w zakolu rzeki Złotej powstał pierwotnie zapewne drewniany obiekt obronny w postaci dworu. Założenie to wg. J. Półcwiartka [3, s. 34-35, 37] już w tym czasie umocnione było wałami i parkanami a także dodatkowo od strony północnej i zachodniej głęboką fosą. O dużym znaczeniu tej rezydencji świadczy fakt, że w miejscu tym często przebywali starostowie leżajscy. Zapisy w dokumentach potwierdzają, że starosta Łukasz Opaliński w dworze tarnawieckim wydał szereg zarządzeń dla starostwa i swoich rodowych majątności. Kolejnych bardzo ciekawych informacji dostarcza nam rewizja generalna ziemi przemyskiej z 1713 roku, która przedstawia stan gospodarczy wsi i miast po zniszczeniach III wojny północnej. Z opisu tego jasno wynika, że na początku XVIII w. pałac w Tarnawcu był okazałą siedzibą z bogatym

wyposażeniem. Niewątpliwie musiał też mieć znaczne walory obronne, gdyż właśnie tam okoliczna szlachta na czas wojny przekazywała w depozyt swoje cenne rzeczy. Z 1759 roku pochodzi pierwsza wzmianka o funkcjonowaniu w Tarnawcu pałacu murowanym, który powstał jednak prawdopodobnie nieco wcześniej w I poł. XVIII w. za krajczego koronnego Stanisława Potockiego (starosta leżajski od 1732-1757 roku). E. Kuropatnicki w dokumencie „Geographia albo dokładne opisanie Królestw Galicyi i Lodomeryi” z 1786 roku wspomina, że założenie pałacowe powstało na wzór i podobieństwo siedziby Czartoryskich w Puławach [3, s. 36]. Dokładny opis murowanego obiektu tarnawieckiego zawiera inwentarz starostwa leżajskiego z 1759 roku. Wjazd do niego prowadził przez obronną bramę murowaną, za którą na dziedzińcu znajdował się: „Sam pałac na dwie piętra cały z cegły murowany”. Obok znajdowały się dwie murowane oficyny oraz stajnia i wozownia. „Ten pałac ze wszystkimi wyżej opisanymi budynkami z jednej strony począwszy od bramy wjazdnej do ogrodu murem obwarowany, gdzie bastyonik i w nim miejsce potrzebne, z drzwi na zawiasach hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznymi. Od tego bastyoniku ponad ogrodem ciągnie się mur niski z filarami i pomiędzy niemi sztchetami dębowymi aż do rowu za stajnią. Na tych filarach wazoniki dębowe popielato malowane. ”Przed pałacem położny był ogród „[...] od drogi i folwarku parkanem w słupy ogrodzony. Przy bramie pod murem z drzewa przytknięta do tego muru izdebka dla janczarów, wartę w bramie trzymających, w niej piec z kaffi prostych i kominek”. Przed bramą pałacową, od strony Kuryłówki znajdował się murowany kościółek z dwiema wieżyczkami. Obiekty gospodarcze i mieszkalne, które wchodziły w skład folwarku położone były natomiast na północ od kościoła. Pod koniec XVIII w. w pałacu została urządzona najprawdopodobniej manufaktura sukna, o której wspomina umowa (z 1788 roku) zawarta między zarządem dóbr kameralnych w Leżajsku a niejakim Giestentupfem. W 1819 roku dobra leżajskie zakupił na licytacji hrabia W. Mier a po nim przejął je w latach 1830-31 hrabia A. Potocki z Łańcuta. W roku 1841 roku zakończona została rozbudowa kościoła, która według miejscowej tradycji prowadzona była z cegieł rozbieranego pałacu [3, s. 41].

Wyniki badań. Na obszarze stanowiska nr 1 w Kuryłówce od XVIII w. funkcjonował pałac Potockich. Jego pozostałości zostały uchwycone podczas badań magnetycznych i elektrooporowych wykonanych przez Marcina M. Przybyłę. Oprócz pałacu uchwycono również zarys bramy, która widoczna jest na austriackim planie pozyskanym z Archiwum Narodowego w Krakowie (ryc. 1).

Podczas badań wykopaliskowych odsłonięto część jednej z oficyn przypałacowych (ob. 160) (ryc. 2). Mur będący pozostałością południowego fundamentu oficyny został posadowiony na ławie fundamentowej wykonanej z zaprawy wapiennej. Podbudowę ściany utworzono wykorzystując zarówno cegły, jak i różnej wielkości kamienie. Wewnętrzne lico wymurowano z cegieł (o wymiarach: 28×17×8 cm), natomiast pozostałą przestrzeń wypełniono kamieniami oraz zaprawą. W przypadku północnego fundamentu podczas badań odsłonięto jedynie ławę fundamentową. Wszelkie pozostałości murów zostały rozebrane.

W odległości ok. 10 m na południe od oficyny odkryto nowożytną studnię. Obiekt o trapezowatym profilu sięgał do głębokości 162 cm od poziomu odkrycia. W wypełniku zarejestrowano pozostałości umocnień ścian studni w postaci elementów drewnianych oraz cegieł. Ponadto znaleziono 113 fragmentów ceramiki oraz 1 fragment szkła. Pomiędzy studnią a oficyną zadokumentowano w. 7 oraz poziom niżej ob. 127, które były prawdopodobnie reliktem ścieżki łączącej obydwie miejsca.

W północnej-zachodniej części stanowiska zarejestrowano obiekt 177, który był prawdopodobnie pozostałością budynku. Nie jest pewne, czy związany on był ze wspomnianym wyżej założeniem pałacowym. Na tzw. mapie Miega z lat 1779-1783 w miejscu tym nie istnieje żaden budynek (ryc. 3). Niewykluczone jednak, że funkcjonował on wcześniej przy rekonstruowanym na tym obszarze dworze starostów leżajskich. Potwierdzałaby to również stratygrafia obiektu 200, który częściowo zniszczył omawiany obiekt 177. Według przekazów pisanych pałac Potockich otaczał kamienny murek, który widoczny jest również na tzw. mapie Miega. Charakterystyka wypełniska obiektu 200 oraz analiza położenia wspomnianego obmurowania wskazuje, że podczas badań wykopaliskowych odkryto właśnie tego typu ogrodzenie. Prawdopodobnie ze starszym założeniem związana była również fosa (ryc. 4), która podobnie jak obiekt 177 została naruszona przez mur otaczający XVIII-wieczny pałac.

W fosie wyróżniono warstwy związane z powolnym i zapewne długotrwałym zamulaniem się jej dna (w. 1/3, 1/5). Ponadto zadokumentowano silnie przemieszaną warstwę powstałą w wyniku jednorazowego zasypania tego założenia obronnego (w. 1/4). Tego typu niwelacje łączyły się zapewne z przygotowaniem terenu pod budowę pałacu Potockich. Interesująco prezentuje się również kształt fosy, której przebieg załamuje się w północnej i południowej części przebadanego obszaru. Takie ukształtowanie wyklucza istnienie w tym miejscu obwodu obronnego w systemie liniowym. Wskazuje natomiast, że przy fosie funkcjonowały zapewne ziemne basteje o półkolistym kształcie. System bastejowy pojawił się prawdopodobnie około połowy XVI w. a jego rozkwit przypadał na ostatnią ćwierć XVI i początek XVII w. W wieku XVII system ten zanika, ustępując miejsca systemowi bastionowemu [2, s. 102-104]. Z fosą związany był również most, którego pozostałości zachowały się w postaci 15 dołków posłupowych, w których pierwotnie umieszczone były filary podtrzymujące konstrukcję (ryc. 5).

W południowej części przebadanego obszaru odkryto grupę obiektów nowożytnych o znacznych rozmiarach i głębokościach. Wypełniska tych obiektów swoją strukturą odbiegały od innych obiektów nowożytnych (luźny, sypki piasek). Mimo, że nie zarejestrowano w nich charakterystycznych materiałów zabytkowych wydaje się, że jamy te łączyć można z istniejącą w tym miejscu na przełomie XVIII i XIX w. manufakturą sukna.

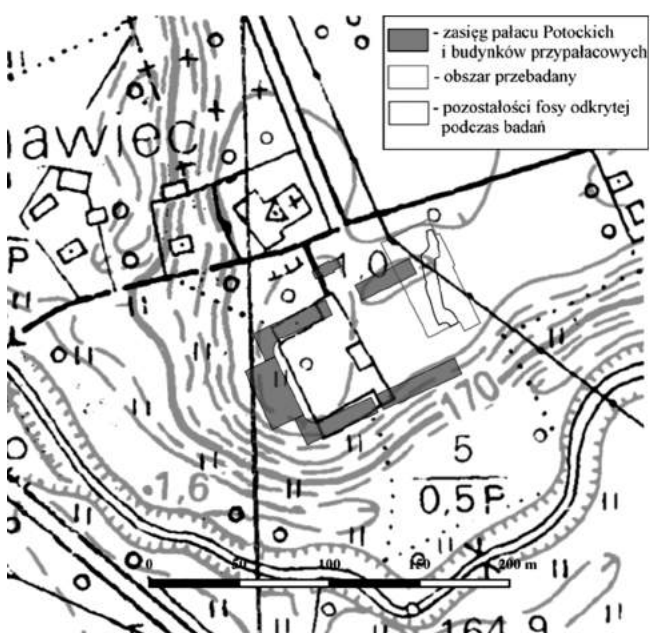
Oprócz pozostałości nowożytnych na stanowisku zarejestrowano również szereg obiektów pradziejowych, związanych z kulturą pucharów lejkowatych, kulturą trzciniecką oraz kulturą łużycką. Ponadto podczas badań w Kuryłowce znaleziono 3 pociski artyleryjskie (szrapnele) pochodzące z okresu I wojny światowej.

Na przebadanym obszarze odkryto łącznie 19400 zabytków, w tym głównie ceramikę ale także krzemienie, kamienie, kafle, szkło, gliniane fajki oraz zabytki metalowe, które zalegały zarówno w obiektach ziemnych, jak i w tzw. warstwach kulturowych.

Badania przeprowadzone na terenie stanowiska 1 w Kuryłowce potwierdziły istnienie w tym miejscu pozostałości związanych z sąsiadującymi z badanym terenem, pozostałościami XVII- wiecznego dworu i XVIII- wiecznego pałacu (m. in. fosa i oficyna przypałacowa) a także z funkcjonowaniem w tym miejscu wielokulturowej osady pradziejowej. Omawiane stanowisko stanowi bez wątpienia obiekt o dużych walorach poznawczych, równocześnie aktualny stan zachowania wciąż pozwala na przebadanie i zadokumentowanie dalszych śladów osadnictwa.

Bibliografia

1. Bogdanowski J. Fortyfikacje łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej / J. Bogdanowski. – Łańcut, 1976.
2. Kondracki J. Geografia regionalna Polski / J. Kondracki. – Warszawa, 2009.
3. Półwiartek J. Dworskie budownictwo obronne i rezydencjonalne w Leżajsku i Tarnawcu okresu XIV-XX wieku / J. Półwiartek // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP Rzeszów. Historia. – 1980. – Z. 3 – S. 9-45.

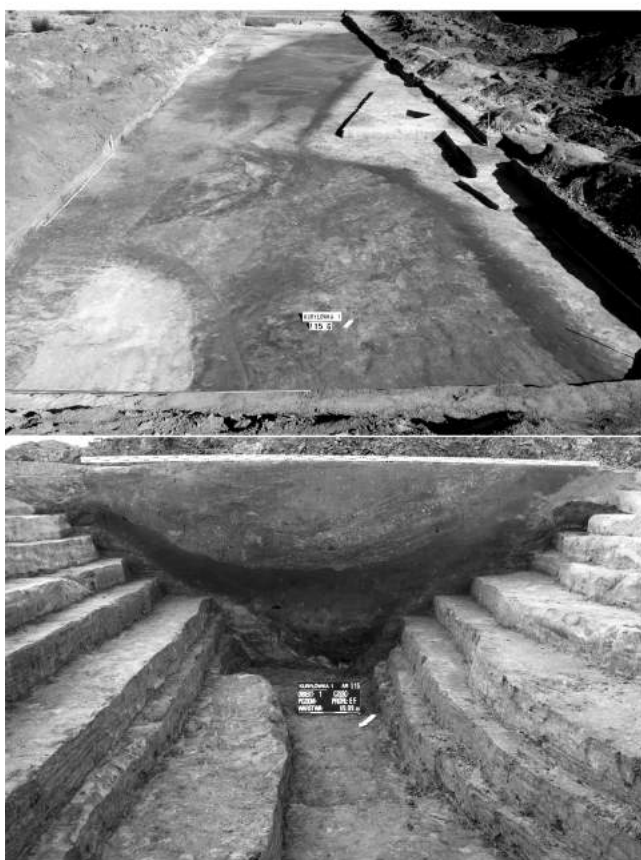
Rycina 1 Zasięg pałacu Potockich na współczesnej mapie topograficznej wg austriackiego planu pozyskanego z Archiwum Narodowego w Krakowie

Rycina 2 Założenie pałacowe Potockich na tzw. mapie Miega z lat 1779-1783

Rycina 3 Rzut poziomy ara H12 na poziomie G z widoczną oficyną przypalacową (góra) oraz pozostałości południowego fundamentu oficyny przypalacowej z widocznym ceglany licem i kamiennym wypełnieniem (dół)

Rycina 4 Widok na pas I i fosę od strony południowej (góra) oraz profil fosy na arze I 15 (dół)

Rycina 5 Rzut poziomy ara H13 na poziomie E z widocznymi pozostałościami mostu oraz obiektem 127 łączącym oficynę ze studnią

Юрій Ляшко,
завідуючий історичним музеєм
Кам'янського державного історико-культурного заповідника,
старший науковий співробітник
Черкаської обласної археологічної інспекції

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ XVII-XVIII СТ. СОТЕННОГО МІСТЕЧКА ЖАБОТИНА

У статті висвітлено спробу шляхом археологічної розвідки дослідити залишки житлової забудови колишнього сотенного містечка Чигиринського полку – Жаботина, та зрозуміти принципи, за якими проходило заселення даної місцевості, а також проаналізувати знайдений матеріал.

Ключові слова: Жаботин, козаччина, археологія, фортеця, підйомний матеріал.

Колишнє сотенне містечко Жаботин, тепер село Кам'янського району Черкаської області добре відоме сучасним дослідникам доби козаччини. Неодноразово воно згадується в джерелах XVII -XVIII ст., а також нанесено на відому карту французького інженера Гійома Боплана [1, с. 310].

Проте час і господарська діяльність людини майже повністю змінили територію колись відомого поселення. Сьогодні можна лише за допомогою археологічних досліджень прослідкувати забудову і заселення цього населеного пункту в часи його найбільшого розвитку, тобто сер. XVII – пер. пол. XVIII ст. Тому впродовж 2006-2016 років на території села було проведено ґрунтовну археологічну розвідку з метою визначити територію старої осади містечка. У зв'язку з тим, що 90% дослідженої території в даний час зайнято садибами жителів сучасного села і їх земельними ділянками, то дослідження проводилися лише в осінньо-весняний період шляхом збору підйомного матеріалу і створенням карти-схеми території. У результаті робі, по скупченню матеріалу було визначено найбільш заселені ділянки і території, де матеріал XVII-XVIII ст. не зустрічається (рис.1). Крім того у зв'язку з прокладанням газопроводу було проведено шурфування на місці кладовища XVII-XVIII ст. в центральній частині села.

У результаті робіт було зібрано підйомний матеріал, який можна датувати XVII-XVIII ст. і який характеризує господарчу діяльність населення та особливості житлової забудови містечка. Також були визначені найбільш значимі ділянки, де за скупченням матеріалу, особливо пічних кахлів, можна говорити про розташування хат чи будинків. Крім того було встановлено місця, де за підйомним матеріалом, можливо, розташовувались різні виробничі споруди (кузні, ливарні тощо). Встановлено, що навколо умовної межі фортифікаційних споруд (ескарпів) Жаботинської фортеці (замку), матеріал XVII-XVIII ст. майже відсутній на відстані 100-200 метрів. За цією умовною лінією простежуються окремі скупчення кераміки, кахлів, інших матеріалів, які розміщені на невисоких підвищеннях першої надзапальної тераси річки Жаботинки та безіменного струмка, який впадає в річку з південно-східної сторони. Також було виявлено ряд будівель (можливо землянок), розташованих у найближчих ярах і балках, які мали, мабуть, сезонний характер, так як розташовані в північній стороні схилів.

Серед підйомного матеріалу вражає різноманітність і велика кількість пічних кахлів (358 уламків), що характерно для більш містечкової забудови поселення (рис. 2.1-8). Майже всі види кахлів прикрашені рослинно-геометричним орнаментом, і лише один фрагмент сіроглиняного кахлю несе зображення людини (можливо це традиційний для XVII ст. сюжет – козак на коні; подібні кахлі знайдені в Чигирині, Суботові та Бірках) [2, с. 71].

Різнманітний керамічний матеріал: глечики, миски, кухлі, макітри, сковорідки, покрішки тощо, характерний для Чигиринського регіону саме XVII – поч. XVIII ст. (рис. 2.9-16) [3, с. 98-106].

Господарчі речі: ножі, гаки, цвяхи, підкови, частини кінської упряжі, деталі військового спорядження, зброї тощо (рис.3) характерні практично для всього згаданого періоду і добре атрибутовуються по знахідкам із поля Берестецької битви 1651 р. [4, с. 258-259].

Окрему частину знахідок складають прикраси, гудзики, натільні хрестики, перстні (рис. 4) і, звичайно, монети, які, в принципі, і стали основним матеріалом, який окреслював хронологічні рамки досліджених об'єктів (рис. 5).

Нумізматичний матеріал на об'єктах представлений в основному мідною і білонною розмінною монетою XVII ст.: солідами прибалтійських володінь Швеції 1621-1661 рр., боратинками Литви і Польщі 1659-1666 рр. (об'єкт 2, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 13, 14). Цікаво, що серед першої групи 70% становлять фальшиві

монети. Крім того на об'єктах 1, 3, 4 виявлено півторагрошки Речі Посполитої 1623, 1625 рр., драйпелькер м. Риги 1622 р., драйпелькер шведського короля Густава Адольфа, на об'єкті 1 – трояк Сигізмунда III 1622 р., а на об'єкті 13 – орт пруського короля Фрідріха Вільгельма 1685 р. Вперше на території населеного пункту на об'єкті 2 знайдено срібну монету Кримського ханства.

Із грошових знаків Московської держави на пам'ятках було знайдено три срібні копійки Петра I (об'єкт 4), мідну деньгу 1704 р. (об'єкт 3), мідні копійки 1705, 1713 рр. (об'єкти 4, 8), та мідний п'ятак 1727 р. (об'єкт 4). Практично на всіх об'єктах знайдено монети номіналом полушка, деньга з датами 1730-1754 рр., всього 38 екземплярів. Цікаво, що монети доби Петра I (1689-1725) знайдені лише на об'єктах 3, 4, 8. Це підтверджує історичні матеріали про те, що населення Правобережної України, яке звикло до європейських срібних грошей, неохоче приймало мідну монету Російської держави. І лише в середині XVIII ст. вона витіснила з грошового ринку європейську валюту [5, с. 37].

В одному місці, ближче до низини заплави річки, виявлено скупчення металевого шлаку, ливарного браку і обрізків кольорового металу (мідь, бронза, латунь), що свідчить про розташування тут якоїсь майстерні чи виробництва. На жаль, велика кількість матеріалу вже перебуває в перевідкладеному стані, так як практично всі досліджені ділянки знаходяться в інтенсивному господарському використанні.

Що стосується кладовища, (див. карту-схему – об'єкт 10), умовно датованого XVII-XVIII ст., то при дослідженні частини кістяка, який був виявлений при прокладанні газопроводу в 2007 р. та на окремих кістках зі зруйнованих поховань були виявлені сліди пошкоджень, які або стали причиною смерті, або були нанесені небіжчикам при житті. Так було виявлено череп людини з рубаною продовгуватою ранною на лівій лобовій частині черепа зі слідами загоювання і заростання кістки, а також деформовану гомілкову кістку з неправильно зрослим переломом, що є свідченням того, що на кладовищі поховані жителі містечка, які загинули, або приймали участь у військових конфліктах. Можливо, це є жертви тих військових сутичок, які проходили на території містечка Жаботина впродовж XVII-XVIII ст. [6, с. 101].

Аналізуючи отримані матеріали, можна зробити висновок, що основна осада містечка Жаботина розташовувалась по правому березі річки Жаботинки і лівому березі безіменної притоки цієї річки і простягається суцільною лінією з півдня на північ і з південного сходу на північний захід на відстані 100-200 метрів від стін тодішнього замку (фортеці), що характерно для середньовічних міст Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя. Незважаючи на певні проблеми в дослідженні даної території, отримані результати проливають світло на характер забудови укріплених оборонних пунктів козацької України в добу пізнього середньовіччя.

Список використаних джерел та літератури

1. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл. – К., 1972.
2. Білошанка В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в с. Бірки / В. Білошанка, І. Петренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10.
3. Пискун О. О. Побутова кераміка XVII-XVIII ст. із колекції музею Б. Хмельницького / О. О. Пискун // Матеріали науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодення». – Черкаси, 2011.
4. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів, 1993.
5. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К, 1971.
6. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини / О. Солодар. – Черкаси, 2003.

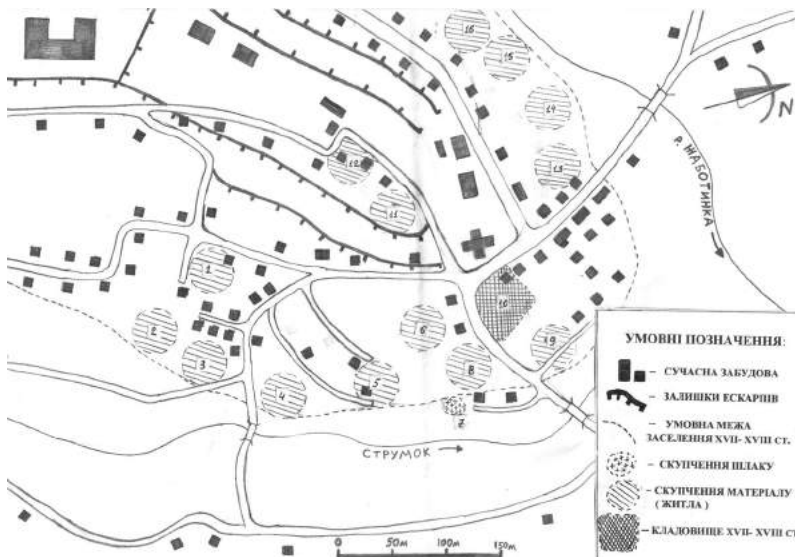

Рис. 1 План-схема розташування пам'яток на території с. Жаботин.

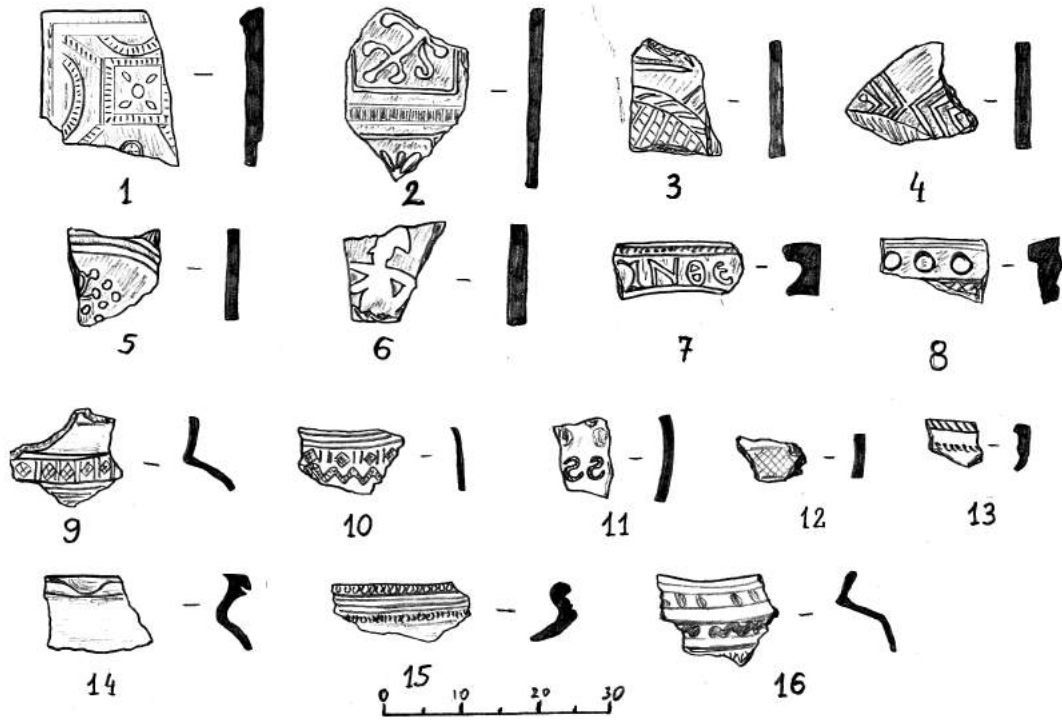

Рис. 2 Керамічний матеріал із пам'яток на території с. Жаботин.

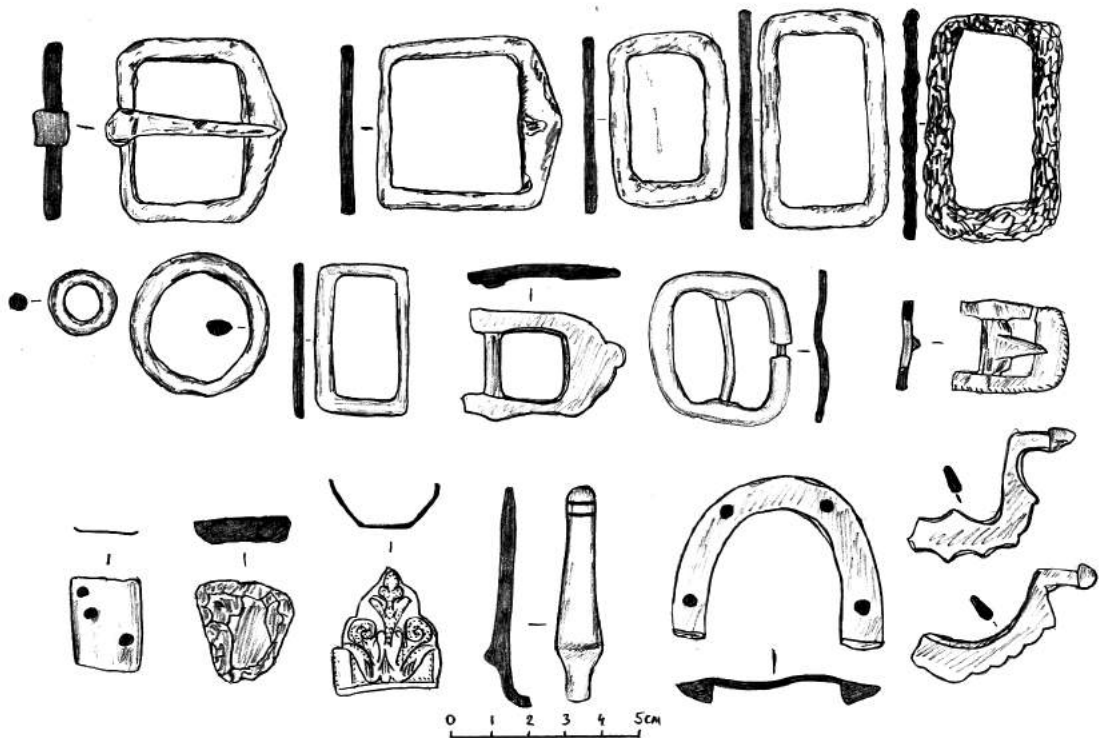

Рис. 3 Вироби із металу знайдені на території с. Жаботин.

Рис. 5 Нумізматичний матеріал знайдений на території с. Жаботин.

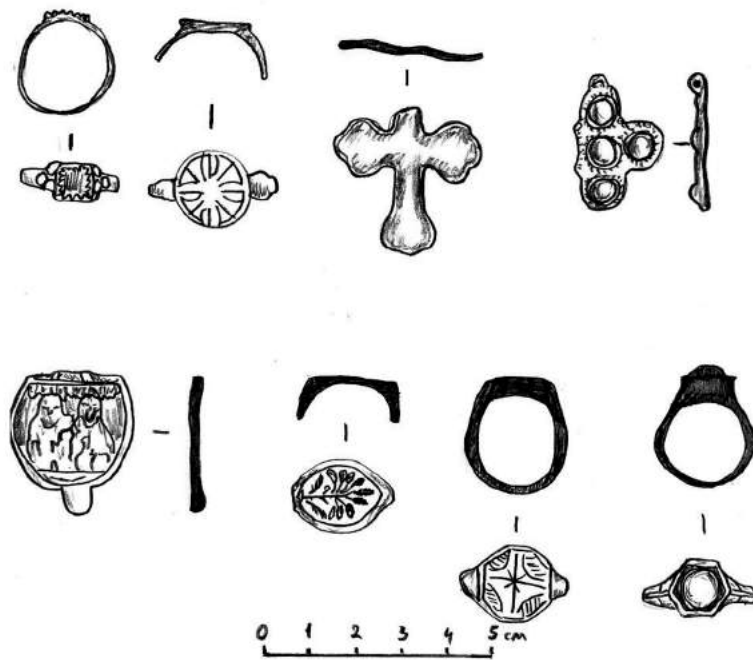

Рис. 4 Прикраси і натільні хрестики знайдені на території с. Жаботин.

НІЖИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У СВІТЛІ ОСТАННІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається археологічні дослідження на території м. Ніжина та короткі відомості про Ніжинську фортецю. Проблемою являється те, що ніяких укріплень не збереглося до нашого часу. А тому викликає складність в інтерпретації фортеці з різними археологічними об'єктами.

Ключові слова: Ніжинська фортеця, цитадель, замок, археологічне дослідження.

Місто Ніжин у XVII- XVIII ст. посідало значне місце в українській історії. Одним з найцікавіших питань вивчення цього періоду є проблема функціонування фортеці. Дослідженню Ніжинського замку фортеці приділяли увагу Ласковський Ф. Ф., Шафонський О. Ф., Лазаревський О. М., Бережков М. М., Москаленко Ю. С. та інші. Основною проблемою є те, що фактично всі оборонні укріплення козацького періоду зруйновані: вали знівельовані, а рови засипані. Хоча деякі їх залишки простежуються вздовж сучасної берегової лінії р. Остер.

В історіографічній традиції в наш час переважає думка О. Ф. Шафонського, який вважав, що ніжинська фортеця була зведена на місці давнього городища літописного Ніжатина [14, с. 457]. Але дана гіпотеза є спірною.

Зведення фортеці в Ніжині, скоріше за все, пов'язано з заселенням регіону у XVII ст. Спорудження фортеці відбулося, напевно, після 1618 р. (укладанням Деулінського перемир'я між Московським царством і Речі Посполитою) та 1625 р. (наданням м. Ніжину магдебурзького права) [3, с. 69]. У цей час Річ Посполита проводила політику заселення Лівобережжя, у тому числі і Чернігово-Сіверщини, що були спустошені внаслідок татарських набігів. У той час Ніжин виступає як опорний пункт колонізації Задеснянського регіону. У часи Смоленської війни в Ніжині сконцентровані значні сили козацьких та урядово-шляхетських військ [8, с. 253, 276].

З початком визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Ніжин стає полковим містом. З 1654 р. у Ніжині розміщується гарнізон московських стрільців на чолі з воєводою – їхнім завданням стає нагляд за міськими укріпленнями [2, с. 94-95; 11, с.97].

З писемних джерел, що дійшли до нас, відомо, що фортеця неодноразово ремонтувалася (1672, 1704-1705, 1737 рр. і т.д.). Це було пов'язано з тим, що укріпленням з часом осипалися та зазнавали ушкоджень в результаті військових дій [1, с. 648-649; 3, с. 70; 11, с. 96]. Ласковський Ф. Ф. зазначав, що фортеця в Ніжині перебувала в занедбаному стані і ще за Петра I почала перебудовуватися (рис. 1) [10, с. 14]. У 1749 році інженер-підполковник Дебоскат, разом з комендантом ніжинської фортеці полковником Наковальніним перебудовує її в «манері Вобана». Також вони склали «План Нежинской крепости с ближним строением», де окрім цитаделі були зазначені міські двори, що межували з нею [11, с. 97].

До нас також дійшов опис фортеці саме за цей рік. Дерев'яно-земляні укріплення цитаделі мали форму п'ятикутника. П'ять бастіонів або багатокутових виступів на кутах укріплення. До цитаделі прибудували форт, який тримав під прицілом південно-східні, південні та південно-західні ділянки прилеглої місцевості, оскільки ця частина цитаделі не мала перед собою такої перепони для ворожого наступу, як річка. озброєння цитаделі складалось з 11 гармат. На території розмістились два кам'яні порохові погребі, дві провіантські комори, караульне приміщення, гауптвахта, будинок коменданта з подвір'ям, житлові будинки, а також кам'яна Богоявленська церква, збудована у 1721 р., що також носить назву «замкової». Раніше існувала інша дерев'яна церква, але вона розміщувалася поза межами цитаделі [11, с. 97-98]. Так, наприклад, на плані Ласковського Ф. Ф на території цитаделі жодної церкви не позначено. Також відсутні плани міських укріплень (рис.1).

Після того, як у другій половині XVII ст. зникає загроза татарських набігів на Чернігово-Сіверщину, Ніжинський замок втрачає своє значення. У 1764 році ліквідовано посаду коменданта цитаделі та постійний гарнізон, вона переходить у віддання ніжинського козацького полку, який у 1782 р. реорганізовано в карабінерний полк [11, с. 98]. З цього часу територія фортеці починає активно забудовуватися.

За описом 1766 р. зазначається, що вали замку оточені ровом завширшки сім сажнів і глибиною один сажень, але з-за недбалства і недогляду сильно осипалися [12, с. 15]. За 1782 р. аналогічно повідомляється про занепад міських укріплень [9, с. 65]. Більш детальний опис старих укріплень зустрічаємо в

Шафонського за 1786 р. [14, с. 452]. Також до наших часів дійшов план міста за 1773 р., на якому видно сам замок та міські укріплення із забудовою (рис. 2).

Особливих руйнувань фортеці і місту завдала пожежа 1797 р. [3, с. 72]. Внаслідок того, що в регіоні змінилася геополітична ситуація, а кордони Російської імперії відсунулися на південь і захід, Ніжинська фортеця втратила свою актуальність. Як наслідок вали були зриті, а рови засипані. За планом 1803 р. територія замку відводиться під ринок.

Протягом XIX-XX ст. замок та міські укріплення залишалися предметом дослідження істориків та краєзнавців. Жодних археологічних робіт по дослідженню міських укріплень замку (територію якого зараз займає сучасний ринок) не проводилося. Лише на початку XXI ст. були здійснені перші археологічні дослідження.

Починаючи з 2003 року, археологічні охоронні роботи проходили по центральним вулицям міста (Московській, Гоголя, Подвойського та ін.), що входили в межі замку та міських укріплень XVII-XVIII ст. У ході досліджень було встановлено, що центральна територія міста наприкінці XVIII – на початку XIX-XX ст. активно перебудовувалася [5, с. 18-20]. І хоча значна частина території знищена перекопами в ході будівельної діяльності, вдалося зафіксувати ряд споруд та підвалів ранньомодерного часу. Також вдалося зафіксувати ряд археологічних об'єктів, датованих XVII ст. і пов'язаних оборонними укріпленнями, що існували в епоху Пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу.

Першими звертають на себе увагу охоронні роботи, що проходили по вул. Московська, 10 у 2005 році і охопили площу 1096 м². Переважна більшість культурного шару в розкопі майже повністю зруйнована перекопами довоєнних та сучасного часів. На решті ділянці на глибині до 2 м під перекопом зафіксовано прошарок світлого суглинку потужністю 0,4-0,6 м. При його розбірці зібрано кераміку XVII ст. Під ним залягав шар коричневого кольору (0,3-0,45 м), із заповнення якого походив аналогічний матеріал. Нижче залягав чорний ґрунт зі слідами пожежі, що у свою чергу перекривав чорний суглинок, в якому було зафіксовано кераміку XII ст. На глибині 3-3,2 м від сучасної поверхні зафіксовано материковий шар. Також на цій глибині простежувалася ґрунтова вода.

У квадратах 13, 42, 70-72, 95-98, 119 простежувалися залишки дерев'яної споруди. Вона мала форму неправильного чотирикутника розміром 4×2 м, орієнтованого кутами по сторонам світу. Її конструкція складалася з вертикально забитих балок у материк, діаметром 0,3-0,4 м, що тісно прилягали одна до одної. Нижні кінці балок були загострені. Із заповнення ямок зібрано пізньосередньовічну кераміку. Південна та південно-західна стінки споруди оточені дрібними кілками на відстані 0,4 м, від балок діаметром 5-8 см. Скоріш за все вони підтримували риштовку споруди. У південно-західному кутку споруди розташовано дванадцять щільно забитих у материк балок. До південного кута будівлі прилягає сімнадцять схожих балок, що також були забиті в материк і утворюють собою майже пряму лінію, яка тягнеться в східному напрямку (рис. 3). У заповненні будівлі знайдено люльку, взуттєву підкову, елементи кінської зброї та кераміку пізньосередньовічного часу, що дозволило датувати споруду XVII- XVIII ст. [4, с. 4-6; 6, с. 71-72].

Враховуючи конструктивні особливості та археологічний матеріал, можемо, припустити, що дана дерев'яна споруда є залишками забудови, що була частиною Ніжинської фортеці XVII-XVIII ст.. Це можливо є або залишки оборонної вежі, або залишками укріплень валу.

Наступними привертають увагу дослідження 2009 р. на ділянці вул. Московській, 34, де було закладено розкоп розміром 4×8 м. Археологічні матеріали в ході розбирання культурного шару не виявлені. Материк на досліджуваній ділянці знаходився на глибині 1,4-1,6 м від денної поверхні. Виявлені археологічні об'єкти представлені двома ямами та ровом (рис. 4) [7, с. 37]. Судячи з планів XVIII ст., даний рів є частиною форштадту, що прикривав Нове місто – передмістя, що розташовувався навпроти фортеці і входив до системи міських укріплень відомих з картографічних джерел [13, с. 553].

У 2010 р. в ході науково-рятивних робіт було закладено розкоп, безпосередньо на території ур. Замок (сучасна територія ринку, вул. Московська, 1), неподалік Богоявленської церкви розміром 3,8×6 м. На початок робіт ділянка розкопу була заасфальтована. Нижче рівня асфальту знаходилась кам'яна бруківка. Вона перекривала напластування насипного ґрунту та будівельного сміття XIX-XX ст., потужністю від 1,1-1,4 м. Нижче залягав прошарок темно-сірого плямистого суглинку, потужністю 0,8-0,9 м. Його підстилав тонкий (0,2-0,3 м) горизонтальний прошарок жовтого плямистого суглинку. У північній частині розкопу культурний шар та материк виявився зруйнованим перекопом.

Під час розбирання шару темно-сірого плямистого суглинку, на глибині 1,7-2,1 м виявлено уламки посудин XII-XIV ст. та XVI-XIX ст.

Археологічні об'єкти представлені групою з 5 поховань, які були впущені в материковий шар. У ході робіт розчищено поховання 1, 2, 5, оскільки подальші роботи були припинені у зв'язку з протестом місцевої релігійної громади. Розкоп законсервовано.

Всі розкриті поховання здійснені за християнським звичаєм – померлих покладено в прямокутних ямах, на спині, у випростаному положенні, головою на захід. Заглиблені в материк від 0,2 м до 0,45 м. Супровідний матеріал не зафіксовано. Лише в похованні 2 зафіксовані рештки дерев'яного тліну, а також зафіксовано, що порядок кісток порушений – нижні хребці лежали вздовж нижніх кінцівок (рис. 5) [7, с. 31]. Дані поховання скоріш за все можна віднести до середини та кінця XVIII ст., оскільки як згадувалося вище, дана церква була зведена у 1721 р., а тому датувати поховання більш раннім часом не є вірогідним, оскільки до цього часу на території цитаделі церкви не було.

Таким чином, у ході археологічних досліджень було зафіксовані рештки оборонних укріплень по вул. Московській – дерев'яної конструкції, що можливо являє собою залишки оборонної вежі чи укріплень валу; та засипаний рів форштадту XVII-XVIII ст. На самій території фортеці вдалося зафіксувати поховання XVIII ст. поряд з замковою Богоявленською церквою.

Попри те, що фортеця і міські оборонні укріплення були знищені майже двісті років тому, археологічні дослідження показали, що залишки об'єктів даного періоду частково збереглися. Тому подальші археологічні дослідження зможуть відкрити нові реальні дані про історію Ніжинської фортеці.

Список використаних джерел та літератури

1. Акты ЮЗР. Т. 9. 1668-1672 гг. – М.: Тип. Этингера, 1872. – 1012 с.
2. Бережков М. М. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м / М. М. Бережков // Ніжинська старовина: наук. іст.-культурол. Зб. – Ніжин, 2007. – Вип. 3(6). – С. 93-98.
3. Бондар О. М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник / О. М. Бондар. – Київ: О. Філюк, 2015. – 178 с.
4. Кедун І. С. Науковий звіт про охоронні археологічні роботи 2005 р. в охоронній археологічній зоні № 1 м. Ніжина Чернігівської області / І. С. Кедун // Науковий архів ІА НАН України. 2005/282. – С. 4-6.
5. Кедун І. С. Археологічні дослідження в Ніжині 2003-2004 роках / І. С. Кедун // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006. – Вип. 2(5). – С. 18-20.
6. Кедун І. С. Археологічні дослідження «Охоронної археологічної служби України» в м. Ніжині впродовж 2004-2009 років / І. С. Кедун, Р. Крапивний, Я. Крапивний // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2010. – Вип. 9(12). – С. 67-74.
7. Кедун І. С. Археологічний Ніжин: результати археологічних досліджень у XX-XXI ст. / І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2016. – Вип. 21(24). – С. 13-45.
8. Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. М. Кулаковський. – Київ: Темпора, 2006. – 496 с.
9. Лазаревский А. М. Описание старой Малоросии. Т. 2 Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – Киев, 1893 – 526 с.
10. Ласковський Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ф. Ласковський. – СПб, 1865 – Т. 3. – 1016 с.
11. Москаленко Ю. С. Ніжинський замок / Ю. С. Москаленко // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2008. – Вип. 6(9). – С. 96-98.
12. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2008. – Вип. 7(10). – С. 15-209.
13. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1990. – 1008 с.
14. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества: топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – Киев, 1851 – 725 с.

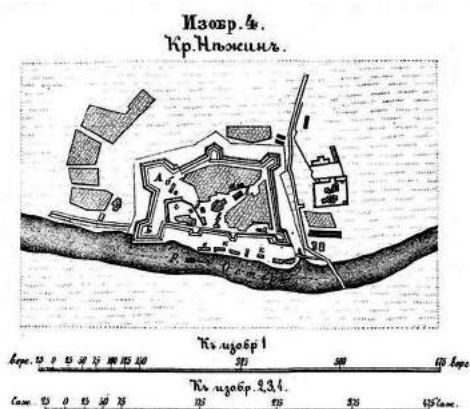

Рис. 1. План Ніжинського замку за Ласковським Ф. Ф.

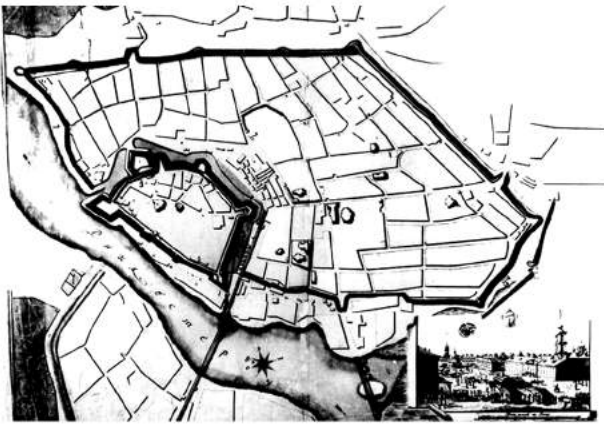

Рис. 2. План м. Ніжин та міських укріплень за 1773 р.

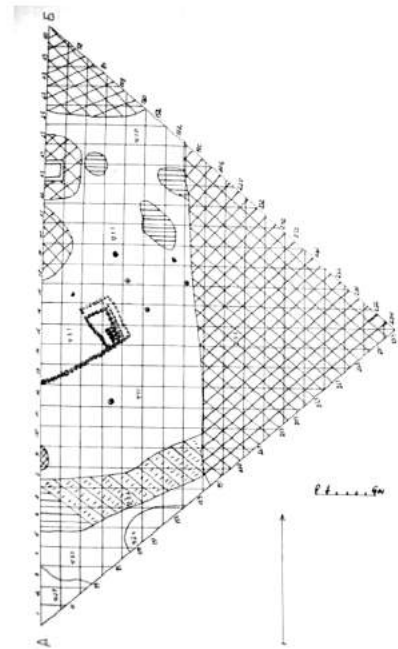

Рис. 3. План розкопу на вул. Московській 10, 2005 р.

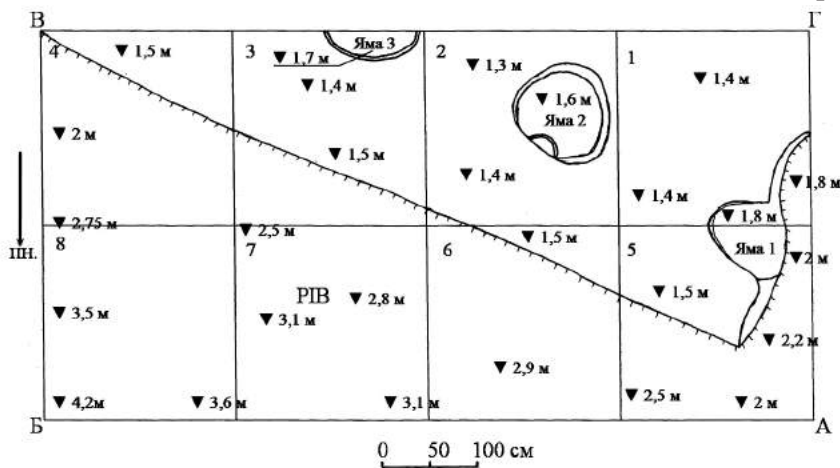

Рис. 4. План розкопу на вул. Московській 34, 2009 р.

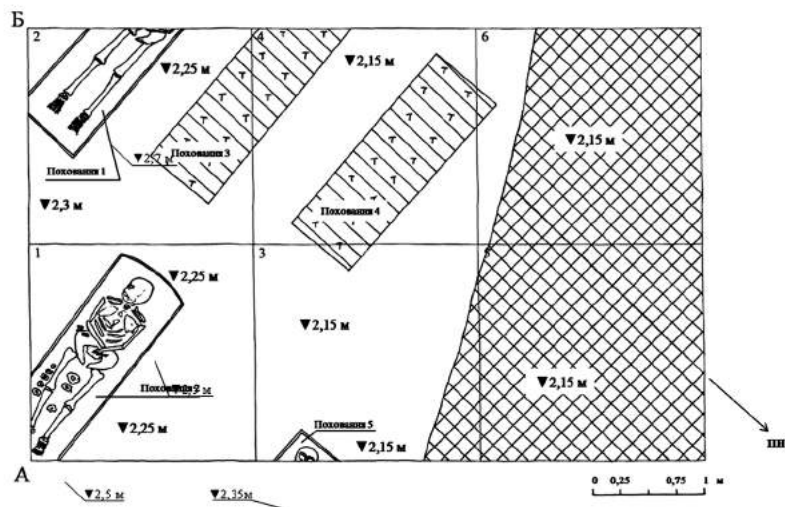

Рис. 5. План розкопу на вул. Московській 1 (ур. Замок, поряд з Богоявленською «замковою» церквою), 2010 р.

ЗБРОЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ XVIII-XIX СТ. В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Розвідка присвячена козацькій зброї, що була в користуванні запорозької старшини Олешківської (1711-1728 рр.) та Задунайської Січей (1775-1828 рр.), розташованих на землях, підвладних Кримському ханству та Туреччині. Детально проаналізовано походження і зміст герба, написів, вигравіруваних на поверхні зброї.

Ключові слова: Олешківська Січ, Задунайська Січ, козацька зброя, герб, епіграфіка.

Славні традиції запорозького лицарства знайшли своє відображення в пам'ятках. Знищення російським урядом Чортомлицької Січі (1652-1709) започаткувало багаторічне блукання запорожців та їх нащадків по територіях Російської імперії та Туреччини в пошуках пристанища. Вцілілі січовики перейшли у володіння Кримського ханства і заснували впродовж 1709-1711 рр. Січ біля гирла правобічної притоки Дніпра р. Кам'янки, нині – територія с. Республіканця Бериславського району Херсонської області. З 1711 року вони переселились до Олешок – пониззя лівого берега Дніпра, неподалік Кардашинського лиману, нині – територія м. Цюрупинська Херсонської області [18, с. 50-51]. У колекції НМІУ зберігаються унікальні пам'ятки запорозької еміграції XVIII-XIX ст. Особливу увагу привертає форма для відливання куль або т. зв. кулелійка (фото 1). Із записів про експонат в інвентарних картці та книзі дізнаємося, що кулелійку виготовлено з рогу лося наступних розмірів: довжиною – 25,5 см, шириною – 12,5 см. Із чільного боку поверхні розміщено до півсотні ямок-заглиблень, в яких застигав розплавлений свинець, утворюючи кулі калібром 4-6 мм. Від тривалого вжитку поверхня експонату виявилась потертою, у подряпинах, ямки-заглиблення від гарячого свинцю стали випаленими, наскрізними, а місцями злилися в один великий отвір [6]. На жаль, музейні інвентарі не інформують про шляхи її надходження до колекції. На сьогоднішній день кулелійка знайшла в музейному зібранні своє почесне місце. Вона – цікавий експонат постійно діючої експозиції «Україна у XVIII столітті».

Вперше на цю річ звернув увагу В. О. Сидоренко – науковий співробітник музею 1960-80-х рр., дослідник соціально-політичної історії України XVI-XVIII ст., зброезнавець, автор ряду наукових розвідок козацької доби. З цього приводу, у 1969 році він опублікував у журналі «Україна» невелику замітку про експонат під назвою: «Року 1719...» [12, с. 25]. У повідомленні науковець обмежився загальним описом історичної пам'ятки, акцентувавши увагу при цьому на розміщених у верхній частині виробу геральдичний знак та напис під ним, про які мова піде далі. У кінці повідомлення історик зазначив, що такі «автографи» на військовому спорядженні ще й «...надто датовані...» майже не трапляються. «Виливниця» (авторська назва) ж самотній у своєму роді експонат. На жаль, залишається невідомим, де й коли відшукали цю річ та хто був її власником у минулому? Ця проблема і стала предметом дослідження.

Схоже на те, що вся «біографія» кулелійки – це низка неймовірних легенд, таємниць та загадок. Ключем до атрибуції експоната стали вирізані на її чільній поверхні герб та напис – характерні знаки, за якими атрибутовують зброю (фото 1а). Саме на зміст, форму та техніку нанесення символів першочергово звертають увагу в процесі аналізу різноманітного озброєння – від простих до найкоштовніших екземплярів. Отже, на основі аналізу реальних символів атрибуємо досліджуваній предмет із музейного зібрання.

Почнемо аналіз із напису, оскільки він є чітким, лаконічним і зрозумілим:

**« А НУТЬ ХЛОПЦЫ СЛАВНЫ / ЗАПОРОЖЦЫ ПУЛИ ОТЛИВАИТЬ / НЕ ВИРЫХЬ
УБИВАИТЬ СВОЮ / РОДИНУ И ВИРУ ОБОРОНЯИТЬ / РОКУ αΨΘΙ ΠΟΝΙΑ ΚΒ».**

**«А НУМО ХЛОПЦІ СЛАВНІ / ЗАПОРОЖЦІ КУЛІ ВІДЛИВАЙТЕ / НЕВІРНИХ УБИВАЙТЕ СВОЮ /
РОДИНУ І ВИРУ ОБОРОНЯЙТЕ / 1719 РОКУ 22 ЧЕРВНЯ».**

Патріотичний за змістом напис являє собою спонукальну до дії сентенцію, яка прославляє запорозьких козаків як захисників української землі, своїх родин і віри християнської. Для передачі напису використано російський цивільний шрифт. Дата напису позначена літерами кирилиці: рік – «αΨΘΙ» – «1719», число – «ΚΒ» – «22» [9, с. 120]. Зі змісту напису випливає, що мова йде про бойові звитяги славних лицарів степів – запорожців у 1719 році. З історії відомо, що в цей час головним поселенням запорозьких козаків була Олешківська Січ.

ького війська була Олешківська Січ (1711-1728), а їх відважним кошовим отаманом – Іван Малашевич (07.1716-06.06.1720) [3, с. 107]. Відомий дослідник запорозької старовини Д. Яворницький, обстежуючи у 1880-х рр. місця колишніх Січей, спираючись на перекази місцевих старожилів та випадкові речові знахідки, досить точно визначив місце, де була колись Січ. Розташовувалась вона на північно-східній околиці Олешок на березі дніпрового рукава р. Конки [19, с. 134].

Вимушене перебування Січі під протекцією Кримського ханства, що суворо обмежувало права і вольності запорозького козацтва, гальмувало розвиток поселення, зумовлювало його убогість і відхід від запорозьких будівельних традицій. Олешківська Січ була невеликою і не мала традиційного планування та укріплень. Козаки жили в напівземлянках, а молилися в невеличкій похідній церкві, критій очеретом [18, с. 50]. Археологічні обстеження 1990-х рр. виявили серед сучасної забудови рештки житлових, господарських та інших споруд Січі, а також значний речовий матеріал козацької доби – побутову кераміку, кахлі, гарматні ядра, знаряддя праці. Рештки куренів позначені слідами пожежі. Це підтверджує відомості про те, що залишаючи Олешки, запорожці спалили Січ [18, с. 51].

Перебуваючи в Олешках, запорожці неодноразово прохали гетьманів Івана Скоропадського, а з часом і Данила Апостола клопотатися перед самодержцями про дозвіл на повернення Січі на свої колишні землі. Ті підтримували такі прагнення, добивалися певних полегшень для запорожців, які визнавали свої «провини». Однак кардинально справа не вирішувалася. Та й серед січовиків не було єдності в цьому питанні.

Однією з найважливіших ознак, що дозволяють атрибутувати пам'ятку, безперечно, є зображення поверхні – герб. Зауважимо, що вивчаючи зображення, зосередимо увагу на орнаментальних мотивах та окремих декоративних елементах, адже кожний географічний регіон та хронологічний період характеризуються художніми стилями, зазвичай, дослідженими в мистецтвознавстві. Як бачимо, оформлено герб у бароковому стилі з характерним для козацької геральдики бароковим картушем (фото 1а). Певні питання викликають зображення у фігурному щиті – це хрест і зірка над ним. Проведемо характеристику нанесених на експонат знаків за типами, відповідно до форми, джерельної інформації, яку вони містять.

Хрест зображений у своєму традиційному значенні – емблема християнської віри та лицарства. У самотній геральдиці українського козацтва трапляються різні модифікації хреста. Цей різновид належить до типу «грецького хреста», в якого всі сторони однакової довжини і він є символом християн східного обряду. Його виникнення відносять до V ст. [11, с. 34]. У доісторичні часи хрест використовувався в різних значеннях – як символ бога сонця, бога дощу, а також елементів, з яких створений світ: повітря, земля, вогонь і вода. У ранньому християнстві грецький хрест символізував Христа [11, с. 35]. На експонаті хрест супроводжується зображенням небесного світила – зірки, яка уособлювала в собі образ Богородиці [13, с. 547]. Козаки з вдячністю і вірою приймали заступництво і клопотання про них перед Богом Пресвятої Діви Марії – Покрови Богородиці. До неї запорожці звертались з вірою та порядком, будували храми в її честь і малювали ікони. Запорожці настільки вірили в силу Покрови Пресвятої Богородиці і настільки щиро й урочисто відзначали свято Покрови, що впродовж століть в Україні воно набуло ще й козацького змісту та отримало другу назву – Козацька Покрова. З недавніх пір 14 жовтня в Україні одне з найбільших шанованих свят – Покрова Пресвятої Богородиці відзначається ще й як день українського козацтва.

Поєднання основних символів християнства як хрест і зірка пояснюється сучасними дослідниками як поширена геральдична алегорія «благословення неба» [7, с. 554]. Очевидно, що поява таких знаків-символів – це намагання підпасти під божественний захист, на який завжди підсвідомо розраховує людина, рід діяльності якої пов'язаний із постійними загрозами для життя. А що може захистити і оберігати краще за зрозумілу тільки втаємниченим сакральну мову, на якій звертався до людей сам Господь [14, с. 156]!

Певні питання викликає ще один загадковий образ, вигравіруваний у верхній частині картуша. На перший погляд – це профільне зображення птаха із складеними крилами, схожого на водоплавного (фото 1а). Птахи в міфології багатьох народів є творцями всесвіту. У християнстві птах – символ вознесіння до Бога. Птахи сполучають світ земний і небесний, а водоплавні – аж три світи: ще й водну стихію на додачу. Аналізуючи зміст і значення зображених на експонаті знаків-символів та усвідомлюючи тяжкі поневір'яння запорожців на чужині, мимоволі згадується жалібна «Пісня про чайку», особливо популярна серед козацтва:

Ой горе тій чайці,
Часці небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.

Чайка – це символ матері-України, яка породила діток своїх при битій дорозі, тому доля в таких дітей – нелегка, а доля матері – сумна. Чайка-мати, дітей якої знищили «женці» (загарбники-чужоземці),

образ трагічного звучання. Бо надто багато кривдників проходять битою дорогою життя і кожен з них щось має недобре до її потомства. Тож матері залишається одне: побиватись за дітьми... Пішовши в народ, пісня видозмінювалася і відома в численних варіантах. На думку автора «Історії Русів» «...означає страдницьку і гноблену Малоросію» [10, с. 256]. Сучасники розуміли її глибинний зміст: чайка і чаєнята – не звичайний літературний мотив, а поетичне оформлення певної історіософічної концепції, що окреслює долю України на роздоріжжі шляхів з варяг у греки та з Азії в Європу. Вперше пісню було надруковано в пісеннику кінця XVII – початку XVIII ст., отож можна зробити висновок, що написано її було десь наприкінці XVII ст. Існує думка, що автором твору і образу-символу України – «Чайка» є гетьман України Іван Степанович Мазепа (1644-1709) [2]. Складена наприкінці XVII ст., пісня увійшла в репертуар чумацьких пісень, а скорочений текст її надрукував відомий історик і етнограф М. Максимович як «народну» пісню в першій збірці українських пісень – «Малоросійські пісні» 1827 р. [17, с. 416]. Отже, діяльність, віра і сподівання запорожців знайшли своє відображення в їх самобутній символіці.

Не можна обійти увагою ще одне зображення чільної поверхні експонату, розміщене вздовж бічної сторони. Це один із головних геральдичних хрестів, який науковці називають «костильний хрест» або «хрест потент» (фото1). Таку назву він отримав через схожість всіх чотирьох сторін на т. зв. опорикостилі [11, с. 54-55]. За формою цей хрест нагадує «Єрусалимський», який використовували лицарі-хрестоносці. Логічно виникає питання: звідки цей знак у запорожців і як знайти йому пояснення? У християнстві Хрест – це символ страждань Христа, у житті – всі християни «несуть свій Хрест» – смиренно переносять відведені їм Господом по силі випробування, біди і страждання. Віра в те, що відпущені страждання є заслуженими, надія на те, що вони будуть подолані, переносять цей Хрест до серця людини. Ймовірно, запорожці – вірні захисники православ'я, зазнавши тяжких поневірянь на чужині, відобразили на рідній і близькій у повсякденному житті кулелійці свій Хрест і свої страждання та невмируще прагнення до щастя і свободи. Ймовірно, стародавнє українське прислів'я: «Рабів до раю не пускають» відтворює життєве кредо козаків.

Спосіб виконання напису та зображень на поверхні експонату безпосередньо пов'язаний із традиційною ремісничою технікою вирізування, гравірування.

Так, проаналізувавши зображені на експонаті геральдичні символи, зміст напису та особливості декору й техніки приходимо до висновку: у музейній колекції зберігається унікальна річ – кулелійка із самобутньою емблемою Запорозького Війська Низового Олешківської Січі 1719 р. На жаль, відсутність будь-яких літер-ініціалів, які, як правило, доповнюють геральдичні зображення, обмежує повну атрибуцію пам'ятки. Враховуючи останні археологічні та сфрагістичні дослідження пам'яток козацької доби, можна зробити припущення, що зображений герб належить одному із куренів вказаної Січі [8].

Багаторічна боротьба українського козацтва з поневолювачами викувала чудовий тип воїна – витривалого, невибагливого, спритного, умілого, здатного вести бій за будь-яких умов і з будь-яким супротивником. Про козаків як неперевершених майстрів військової справи багато написано іноземцями. Так, католицький священик А. Віміна, що побував в Україні у середині XVII ст., відмітив: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців» [4, с. 106-107]. Кулелійці належить почесне місце серед оберегів історичної пам'яті, оскільки вона є «живим свідком» бойової звитяги козацької спільноти в боротьбі за відродження державності в Україні.

У зібранні музею зберігається ще одна реліквія запорозької еміграції – шабля курінного отамана Івана Голинька Задунайської Січі (1775-1828) – хронологічно найпізнішого етапу існування січового товариства в дельті Дунаю, на землях, підвладних Туреччині. Приділимо увагу цьому унікальному експонату та спробуємо розібратися в походженні його самого та його клинкової символіки й епіграфіки.

Клинок сталевий, викривлений, без елмані, з долами та рікасо. Широкі доли обабіч клинка утворюють виразні ребра вздовж леза. Спинка клинка широка, розложиста. Бойовий кінець однолезовий, з вістрям на лінії обуха (мал. 2). На зовнішньому та внутрішньому боці при основі – гравіровані написи та символи. У цьому контексті особливий інтерес становлять останні наукові розвідки сучасного українського зброєзнавця Д. Тоїчка, який зазначає, що конструктивні особливості клинка цієї шаблі характерні для європейської та російської зброї середини XVIII та більшої частини XIX ст., утім, в Османській імперії такі клинки теж набувають популярності в армії у XIX ст. [15, с. 269].

Ефес відкритого типу, складається з руків'я та сталеві хрестовини з перехрестям. Довгі плоскі кільйони закінчуються великими краплеподібними кульками. Нахилене в сторону леза дерев'яне руків'я закріплене на хвостовику у всадний спосіб та має підпальцеві заглиблення. Верхів'я сталеве у вигляді циліндричного ковпачка з напівсферичною голівкою, упором для мізинця та широким сталевим каптурцем. При основі руків'я скріплене сталевим окуттям. Верхів'я-ковпачок із металевим упором у формі

дзьоба, за думкою науковця, є модерним наслідуванням старих османських корабель (мал. 2). Він також може бути результатом розвитку традиційного виступа-обмежувача, який нерідко зустрічається на османській та мамелюцькій зброї XV-XVII ст. [15, с. 270]. Загалом, форма ефесу розглядуваного експонату не є унікальною: ятагани й шаблі з такими голівками, руків'я з «анатомічними» підпальцевими заглибленнями й відкритими гардами різного походження побутували на теренах Османської імперії в першій половині XIX ст. [20, с. 151]. У цілому клинок зберігся в непоганому стані, хоча вкритий сіткою глибоких подряпин та слідами механічних ушкоджень. Ефес перебуває в доброму, майже відмінному стані. Піхви втрачені.

Поглянемо зблизька на експонат та спробуємо розібратися в клинковій символіці та епіграфіці. За мовою та походженням написи на клинку можна поділити на дві групи. До першої належать тексти, виконані осmano-турецькою мовою. На зовнішньому боці клинка, впоперек штаби на рікасо вибито напис: **۵۶ نومره**, що в перекладі читається «номер 56» [15, с. 270]. Враховуючи думку ще одного авторитетного дослідника-зброєзнавця Бранка Богдановича, відзначимо, що номери зброї, приписані до військових підрозділів, виробничо-торгівельні тавра, так само як емблеми родів військ, зображення державних символів і герба починають з'являтися на турецькій зброї від часів військових реформ турецького султана Селіма III (1789-1807) [1, с. 76-77].

На спинші клинка при п'яті осmano-турецькою мовою вигравірувано наступний напис: **ترسانهء عمره معمولا تندن در**, який в перекладі читається – «Це один з виробів імперського арсеналу» (Терсане-і аміре) [15, с. 270]. Терсане-і Аміре (Султанська верф) – військово-морська база Османської імперії у XVIII-XIX ст., яка знаходилась у Стамбулі – на узбережжі затоки Золотий Ріг.

Отже, з дослідженого випливає, що клинок був власністю турецького арсеналу, і подібні шаблі служили в Османській імперії від самого початку XIX ст. як статутна загальноармійська зброя.

До другої групи написів належать кириличні тексти, розміщені обабіч клинка. На зовнішній стороні великими літерами на рікасо вздовж штаби вирізаний напис:

«ИВАНЪ ГОЛЫНЬКО АТАМАН КАРЕНА И ~ го»

«ІВАН ГОЛИНЬКО ОТАМАН КУРЕНЯ [ПРАКЛІЇВСЬКОГО(?)] або [ІВАНІВСЬКОГО](?)»

На внутрішній стороні:

«СЪЧИ ДАНАЙСКОЙ ЗАПОРОЗСКОЙ» (мал. 2а).

«СЕЧИ ДУНАЙСКОЙ ЗАПОРОЖСКОЙ»

Та вздовж п'яти:

«#awз» – це дата, позначена літерами старої церковнослов'янської кирилиці. Згідно правил позначення чисел, тисячі зображувались тими ж літерами, що і одиниці, але з додаванням особливого знаку «#» перед буквою. Отже – **«#a»** – 1000; **«w»** – 800; **«з»** – 7, звідси **«1807»** рік [9, с. 120]. Гравірування написів виконано на аматорському рівні.

Розглянемо лексичні форми, прийняті в написах. Вочевидь – рівновеликі, витягнуті по-вертикалі літери розміщені симетрично, на однаковій відстані одна від одної. У написі вказано прізвище й громадську посаду власника зброї таким вільним і вправним письмом, яке притаманне тільки особі, добре обізнаній з лексичними правилами письма кінця XVIII – початку XIX ст. Саме в цей період найбільшим був вплив російського («северорусского») письма на українське, завдяки чому форма і метод зображення літер набувають спільного характеру з російським письмом [16, с. 145].

Виняткове значення для вивчення досліджуваного предмету має доповнення зазначених написів датою. Саме наявність дати з великою достовірністю атрибує пам'ятку 1807 роком і, на наш погляд, зміцнює зв'язок з іменем свого власника – курінного отамана Івана Голинька Задунайської Січі. Цій думці додає вагомості історико-культурний контекст, в якому зброя і власник формувалась. Запорожцям за Дунаєм довелося важко і жити, і воювати в складній ситуації російсько-турецьких воєн кінця XVIII – початку XIX ст., коли Туреччина почала поступатися Російській імперії підвладними територіями, при цьому використовуючи задунайців, як військові формування в боротьбі проти російських армій та балканських народів, які повставали проти турецького ярма. Для таких національних військових формувань султанський уряд налагодив випуск їхньої традиційної зброї – килиджа, шашки й кинджала-ками [1, с. 67]. Додамо, більшість клинків султанський уряд закуповував в Європі, насамперед у Франції, а також шаблі в Османській імперії на зразок європейських вироблялися і на місцевих державних підприємствах, і у провінційних майстернях у стародавній спосіб [1, с. 55].

З глибокої давнини існувала традиція нагородження за бойові заслуги коштовною зброєю, а серед козацтва – трофейними шаблями турецького, перського, польського, молдавського походження, здобутими в боях як воєнна здобич. На клинку цих шабел робився напис, який вказував, хто і за що нагороджував. У досліджуваному зразку, скоріш за все, від початку шабля була дійсно власністю імперського арсеналу, про що свідчать вище зазначені номер та напис клинка. Потім, ймовірно за все, перебуваючи на службі в турецького султана, Іван Голинько, як представник козацької старшини, отримав собі шаблю із імперського арсеналу як винагороду «за заслуги» у 1807 р., зробивши ще один напис – «свій», який вказував на власника зброї зрозумілою для всіх козаків, рідною і близькою мовою.

На жаль, історія надходження, по суті, меморіальної реліквії до музею невідома. Скупі нотатки музейних інвентарів обмежуються написом: «Старі музейні фонди» [5]. Тільки багата уява трансформує, образно висловлюючись, «передмузейний» період пам'ятки в площину більш або менш логічних гіпотез, досконалих чи вразливих версій.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можемо тільки поради́ти за музей, якому вдалося поповнити і зберегти свої фонди особистою зброєю задунайської старшини, яка в музейних і приватних зібраннях зустрічається надзвичайно рідко.

Список використаних джерел та літератури

1. Богданович Б. Холодное оружие Османской империи и Албании / Б. Богданович. – М., 2011. – 152 с.
2. Лавренчук В. Образ Мазепи в українській ліриці XIX ст. / В. Лавренчук. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: archive.nbuv.gov.ua.
3. Мицик Ю. Запорозькі лицарі булави / Ю. Мицик // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – Київ, 2007. – 1216 с.
4. Мицик Ю. Як козаки воювали / Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990. – 302 с.
5. Національний музей історії України (НМІУ). – Інвентарна книга групи «Зброя» – «З». – Т. 1. – Інв. № 3 – 59.
6. НМІУ. – Інвентарна книга групи «Зброя» – «З». – Т. 3. – Інв. № 3 – 1594.
7. Панченко В. Відображення світогляду українського козацтва в міській геральдиці Гетьманщини / В. Панченко // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – Київ, 2007. – 1216 с.
8. Паталах О. Геральдична спадщина Херсонщини та Миколаївщини / О. паталах. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://www.artkavun.kherson.ua/geraldichna_spadschina_hersonschini_ta_mikolavschini.htm.
9. Постникова-Лосева М. М. Золотое и серебряное дело XV-XX вв. / М. М. Постникова-Лосева, Н. Г. Платонова, Б. Л. Ульянова. – М., 1983. – 385 с.
10. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків / О. Рігельман. – Київ, 1994. – 768 с.
11. Серафимов Б. Кресты: формы, награды, символы / Б. Серафимов. – СПб, 2003. – 96 с.
12. Сидоренко В. «Року 1719...» / В. Сидоренко // Україна. – 1969. – № 43. – 26 с.
13. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) / І. Ситий // Україна – козацька держава. Фотоальбом. – Київ, 2007. – 1216 с.
14. Тоїчкін Д. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV-XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика / Д. Тоїчкін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 17. – 216 с.
15. Тоїчкін Д. Клинкова зброя козацької старшини XVI – I пол. XIX століть. Проблеми атрибуції та класифікації / Д. Тоїчкін // Клинкова зброя отаманів Задунайського козацтва – Київ, 2013. – 464 с.
16. Чаев Н. С. Русская палеография / Н. С. Чаев, Л. В. Черепнин. – М., 1946. – 212 с.
17. Шаров І. Ф. Сто видатних імен України / І. Ф. Шаров. – Київ, 1999. – 499 с.
18. Щербак В. Козацькі Січі – гнізда волі / В. Щербак, В. Ленченко // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – Київ, 2007. – 1216 с.
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Київ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
20. Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era / Robert Elgood. – N. Y.: Thames & Hudson, 2009. – 253 p.

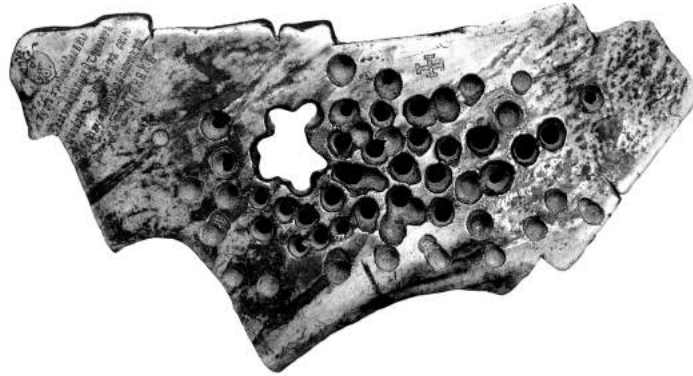

Рис.1. Загальний вигляд кулелійки з Олешківської Січі.

Рис.1а. Герб, напис та дата, вигравірувані на зовнішній поверхні виробу.

Рис.2. Шабля курінного отамана Івана Голинька Задунайської Січі. Загальний вигляд.

Рис.2а. Напис на лезі шаблі: «СЕЧИ ДУНАЙСКОЙ ЗАПОРОВСКОЙ»

Секція 4.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ

Сергій Шаменков,
незалежний дослідник

ПОЯСНИЙ ОДЯГ У ГАРДЕРОБІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА В КОСТЮМІ КОЗАЦТВА КІНЦЯ XVI – І ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Стаття розглядає можливий вигляд поясного одягу – штанів, що носилися на українських землях Речі Посполитої, у тому числі козаками, у XVI – першій половині XVII ст. Автор аналізує наявні письмові і зображувальні джерела цього періоду. Встановлено, що під терміном «убране» та «портки», якими позначали поясний одяг у зазначений період, розуміли, скоріше за все, вузькі штани угорського типу. Широкі же штани (шаровари) широко з'являються та зображуються лише після 30-х років XVIII ст.

Ключові слова: Річ Посполита, козаки, поясний одяг, убрание, шаровари.

Так вже склалося, що завдяки образу, який поширювався у творах мистецтва, у різних його варіантах та жанрах, від графіки до кінострічок, що нашарувалися впродовж двох століть, український козак уявляється одягнутим виключно в шаровари, а завдяки моді театральних колективів – майже обов'язково у великі, червоні та блискучі. Стереотип широких шаровар з матнею нижче колін як основного поясного одягу в козаків настільки стійкий, що деякий час він заважав і нам об'єктивно сприймати костюм зазначеної доби. Відкинувши стереотипи, ми спробуємо неупереджено та за допомогою історичних джерел з'ясувати, як виглядав поясний одяг козаків першої половини XVII ст.

Джерел, які розповідають, як одягалися козаки та інші мешканці українських земель, не так і багато, а тих, де описано поясний одяг – і поготів. У документах останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. (тестаментів та судових справах) в якості поясного одягу згадуються штани під терміном «убране» та «портьтки» [11, с. 21], «портьтки зеленые надходжалые» [4, с. 556]. Згідно з текстами, «убране» виготовляли переважно з вовняної тканини різних гатунків та кольорів, також зустрічаються і полотняні штани – «убраня полотняны, тъканыхъ трои» [1, с. 50]. Серед судових справ та тестаментів ми зустрічаємо велику кількість різних варіантів, наведемо лише декілька з них: «убранье белое каразевое, убранье блакитное люнское» [4, с. 202], «убране фалюндышовое з кгузами сребреными (у даному випадку, ймовірно, йдеться про застібку знизу на задній частині вузьких штанів угорського типу, які можна побачити на багатьох зображеннях. – С. Ш.) каразевое блакитное» [4, с. 627], «убранье чирвоное фалюндышовое», «убранье бурьнатное фалюндишовое», «убранье фалюндишу зеленого» [4, с. 417, 425] «сини швибедин» [3, с. 122], «уберы фаленьдышу чырвоного» [3, с. 149], «убране сержмяжное, порткі лунські синіі, порткі синіі каразевие» [2, с. 215, 219, 229, 241, 242, 261].

Впевнено сказати, що саме малося на увазі під терміном «портьтки», важко. Так само нам достеменно невідомо, який крій ховається за терміном «убране». Дуже вірогідно (зважаючи на зображувальні джерела та згадку про гудзики), що крій «убране» був таким самим (або близьким) до крою угорських штанів, враховуючи те, що це був домінуючий тип штанів серед зразків церковного мистецтва та інших зображень. У такому випадку нам пощастило з тим, що до нашого часу дійшли артефакти, крій та зображення вузьких штанів угорського типу, що у свою чергу дозволяє нам їх реконструювати. Також, не виключено, під вказаними термінами в XVI ст. виступав варіант штанів не таких стислих, дещо ширших, які ми побачимо на деяких малюнках Ван Вестерфельда та на інших зображеннях. Ці штани, що, можливо, мали риси крою в майбутньому поширеного у відомих нам більш пізніх етнографічних зразках.

Ще один аргумент, крім подібності до зображених по всій території Речі Посполитої, на користь можливості використання штанів угорського типу, дають згадки доломанів. Доломани зустрічаємо серед переліків майна, як у військовому середовищі, так і серед міщанського гардеробу, у документах 1630-х років на Житомирщині (у жовніра згадується «доломанъ вблочистый шиптуховый») [1, с. 168],

на Київщині («доломанъ фалендышовый», «доломанъ фалендышовый лазуровый, доломанъ старый требуховый», «доломанъ чырвоный фалендышовый») [3, с. 149, 153, 154]. Доломан – плечовий одяг довжиною трохи вище коліна; судячи з численних зображень першої половини XVII ст. доломан переважно носили з вузькими штанами угорського типу (крім буквально поодиноких випадків серед шляхетського середовища, де показані штани, ймовірно, східного крою). Якщо взяти до уваги те, що крій доломанів, жупанів, делій, був майже однаковим на всій території Речі Посполитій, у тому числі і на наших теренах, то чому б і штанам не мати такий самий чи близький до угорського крій?

Зображувальні джерела епохи (остання чверть XVI – перша половина XVII століття) та крій речей, які збереглися, показують вузькі угорського типу штани, або подібні до них за кроєм, крій яких з невеликими змінами та варіаціями використовувався з другої половини XVI до кінця XVII століття. Серед автентичних зображень такого типу форми штанів простежити можна лише при наявності короткого верхнього плечового одягу.

У відомому описі України Г. Боплана 1640-х років серед опису одягу козаків зазначено «caleçó», таким чином автор можливо натякає саме на досить вузькі штани. Автор, вочевидь, свідомо використовує саме термін «caleçó» (вузькі штани), описуючи штани козаків [10]. Додатковим підтвердженням служить малюнок крою з кравецької книги початку XVIII ст., де зібрані крої, характерні також для XVII ст. На одному з кроїв показані вузькі штани, подібні на угорські та польські, і які також підписані як «calzon» [9, tab. 22].

Цікавими джерелами виступають зображення в церковному малярстві та замальовки очевидців. Завдяки тому, що на українських іконах майстри, відходячи від «канонів», подекуди вимальовували досить історично достовірні постаті з регіональними відмінностями в одязі різних народів (особливо це простежується по іконам, які зображують Страшний суд), ми маємо досить реалістичні зображення поясного одягу представників як місцевих мешканців, так і сусідніх держав. На цих зображеннях у період, який ми розглядаємо, виступають переважно вузькі штани (або панчохи, що одягнуті поверх таких вузьких штанів), які майже повторюють силует ноги; зрідка показані штани трохи ширші, з глибокими складками. В якості прикладу наведемо лише декілька з десятків подібних зображень: стінопис церкви св. Юра, Дрогобич, середина XVII ст.; ікони «Страсті Христові», Львів, 1620 р; ікони «Страшний суд», XVII ст. Надсяння, Національний музей, Львів; ікони «Різдво Христове», середина XVII ст., Музей Волинської ікони, Луцьк.

Наступним джерелом виступають зображення на печатках та гербах Війська Запорозького – незважаючи на розміри та деяку умовність зображень, вони на диво ретельно віддзеркалюють козацький одяг. На деяких з них можемо простежити або вузькі, або недуже широкі штани. Цікаво, що зображення козака на гербі Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького та на портреті гетьмана (копії XVIII ст. з картини XVII ст.) зображено саме вузькі темно-сині чи чорні штани – їх видно завдяки тому, що постать козака показана в короткій білого кольору одежі (сермязі чи жупані), що традиційно виступає в якості козацького військового одягу. Козаки часів Визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького широко представлені на відомому гобелені «Битва під Лойовим», що створено за полотном сучасника та очевидця подій голландського художника Абрахама Ван Вестерфельда. Цикл тих малюнків – потужне джерело, що дає нам можливість уявити, як виглядав козацький одяг під час тих буремних подій. Важливо підкреслити, що завдяки тому, що козаки під час війни носили короткий зручний одяг – сермяги та короткі жупани чи доломани [5] – ми можемо простежити форму та об'єми поясного одягу. У тих епізодах, де зображено українських козаків, штани показані також достатньо вузькими; можна припустити, що зображено штани двох типів: як в крої, близькому вузьким угорським штанам, так і другому варіанті – східних штанів, крій яких не був занадто широким, складався з двох прямокутних холош та мав вузькі трикутні клини, або в іншому варіанті – прямокутну вставку між штанинами (холошами). Жодного зображення, яке можна трактувати як широкі шаровари зі звисаючою до коліна та нижче «матнею», ми на джерелах, що стосуються першої половини XVII ст. з українських земель ми не зустрінемо.

На турецькій мініатюрі 1635 року з колекції Британської бібліотеки, де зображено, як запорозькі човни атакують турецькі кораблі, один з козаків під час бою падає в воду. На ньому добре видно його червоні вузькі штани. Бачимо, що турки також не уявляли козаків в якихось широченних шароварах.

Вузькі (у розфарбованому варіанті мапи – білі) штани зображено на представниках старшини та в козаків на мапі Г. де Боплана 1640-х років («Typus Generalis Ucrainae» [12]), а саме на картуші мап гравера В. Гондіуса. Такі ж вузькі штани зображено на фігурі з мапи Київщини 1661 року (Joan Blaeu (1598-1673) «Ucrainae parsquae Kiovia Palatinatus») [13]. На картушах до мап з альбому Йоанна Блау 1662 року на постатях ми бачимо також такого типу вузькі штани. Враховуючи роки виконання, на картушах представлено козацтво до та після військових дій часів повстання під проводом Б. Хмельницького. У них, на відміну від замальовок, які зробив Ван Вестерфельд, що цікаво, штани зображено однакові – вузькі.

Вузькі штани всіх типів (угорського, польського, турецького) використовувалися в гардеробі мешканців Речі Посполитої та українських земель не лише в XVII сторіччі, на зображеннях та в описах вони співіснують та й навіть домінують до середини XVIII сторіччя.

Збережені крої з кравецьких книг дають нам можливість реконструювати представлені в них зразки вузьких штанів умовно трьох основних типів, що носилися на території Речі Посполитої та українських землях. Першими виступають вузькі штани з крипти кінця XVI сторіччя міста Шарошпотак (Угорщина), на штрипці [6]. Другі – штани з креслення Познанської кроїльної книги першої половини XVII ст., з гульфіком та деталлю, що формує стопу [7]. Треті – це штани з французької книги 1671 р., де представлено турецький крій, в якому деталь, що формує низ ноги та стопу, підшивається окремо [8]. Крім цих кроїв, збереглося ще до десяти варіантів з інших книг, де показано вузькі штани з різними варіаціями формування стопи, чи штани на штрипці. За вказаними кроями нами було реконструйовано три види штанів, що могли використовуватися на українських землях. Реконструкції виконано з сукна та вовни, лляними нитками, ручним способом.

Широкі штани, які вважаються звичлими для сприйняття «шароварами», широко з'являються та зображуються лише після 30-х років XVIII ст. Ймовірно, це якимось пов'язано з війнами кінця XVII – першої половини XVIII ст. з Османською Портою, перебуванням козаків за Дунаєм, куди перебралися козаки після розгрому Січі російськими військами. Такі штани ми вже бачимо на малюнках німецького художника Йохана Мюнца, що подорожував по українським землям у 1770-1776 рр., та Т. Калинського, виконаних на початку 1780-х років. Народні ж картини («Мамаї»), які теж демонструють широкі шаровари, писалися наприкінці XVIII та у XIX століттях. Штани на козаках, що малював Г. Норблен (Jean-Pierre Norblin de La Gourdain) також виконані в кінці XVIII ст. Описи штанів, опубліковані в Дмитра Яворницького, пов'язані з кінцем XVIII сторіччя.

Список використаних джерел та літератури

1. Акти Житомирського гродського уряду 1590-1635 / підготував до видання В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.
2. Архив Юго-Западной России. Ч. 3. Акты о козаках (1500-1648 г.). – Киев, 1863. – Т. 1. – 433 с.
3. Білоус Н. Тестаменти киян. Середина XVI – першої половини XVII ст. / Н. Білоус. – Київ, 2011. – 200 с.
4. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с.
5. Шаменков С. И. К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI – XVII вв.) [Электронный ресурс] // История военного дела: исследования и источники. – 2013. – Т. IV. – С. 56–85. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4
6. Шаменков С. И. Вузькі штани останньої чверті XVI ст. [Електронний ресурс] // Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби. – Режим доступа: <http://xviic.blogspot.com/2015/03/xvi.html>
7. Шаменков С. И. Польські (угорські) вузькі штани кінця XVI – середини XVII сторіччя. Досвід відтворення. [Електронний ресурс] // Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби. – Режим доступа: <http://xviic.blogspot.com/2015/01/xvi-xvii.html>
8. Шаменков С. И. Османські штани XVII ст. зафіксовані французьким кравецьким кресленням 1671 року [Електронний ресурс] // Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби. – Режим доступа: <http://xviic.blogspot.com/2016/08/xvii-1671.html>
9. de Anduxar M. Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos / M. de Anduxar. – Zaragoza: por Francisco Revilla, 1720. – 95 p.
10. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Caillou, 1660. [Електронний ресурс] // Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm>
11. Turnau I. Ubior narodowy w dawnej Rzeczypospolitej / I. Turnau. – Warszawa, 1991. – 208 s.
12. Typus Generalis Ukrainae [Електронний ресурс] // Картографічні видання – НБУВ. Електронна колекція карт. – Режим доступа: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_sk/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=EKART&P21DBN=EKART&Z21ID=&Image_file_name=IMG/00037.jpg
13. Ukrainæ pars quæ Kiovia Palatinatus vulgo dicitur. Per Guilhelmum Le Vasseur de Beauplan. – Joh. Blaeu exc., 1661 [Електронний ресурс] // Інститут історії НАН України. – Режим доступа: http://history.org.ua/LiberUA/UkrainaePars_1661/UkrainaePars_1661.pdf

Рис. 1. Фрагменти ікони «Страшний суд» XVII ст. Надсяння, Національний музей, Львів.

Рис. 2. Стінопис церкви св. Юра, Дрогобич, сер. XVII ст.

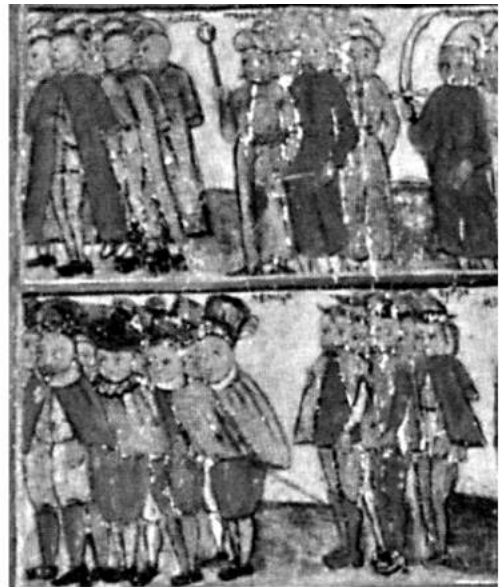

Рис. 3. Фрагменти ікони «Страшний суд» XVII ст. Надсяння Національний музей, Львів.

Рис. 4. Фрагмент ікони «Різдво христове», сер. XVII ст. - музей Волинської ікони, Луцьк.

Рис. 5. Фрагмент мапи Боплана. Гравюра Вільгельма Гондіуса. 1640 -ві роки.

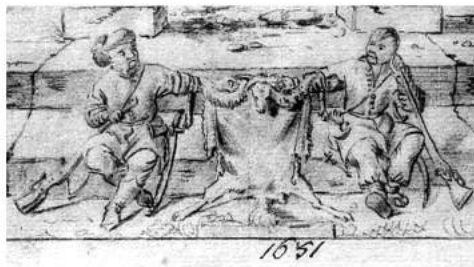

Рис. 7. Полонені козаки з гравюри А. Ван Вестерфельда

Рис. 6. Фрагмент герба Війська Запорізького, копія XVIII ст., з втраченого оригіналу. З портрета Б.Хмельницького. Національний музей, Київ.

Рис. 8. Козаки з гравюри А. Ван Вестерфельда. Ліворуч, вірогідно, у вузьких штанях, праворуч в нешироких народних штанях.

Рис. 9. Козаки які загинули в бою, з гравюри А. Ван Вестерфельда.

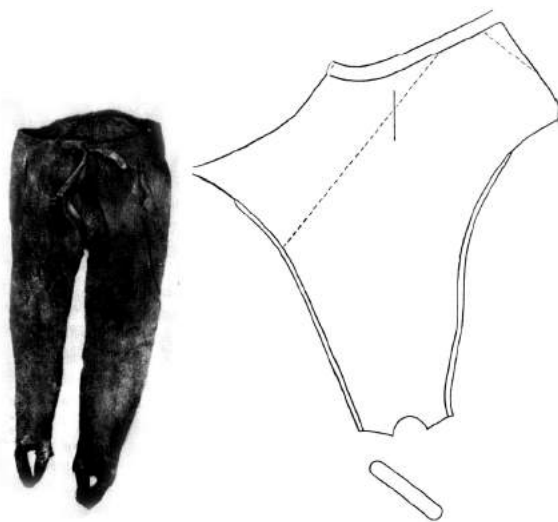

Рис. 10. Штани з крипти м. Шарошпатаку.

Рис. 11. Реконструкція

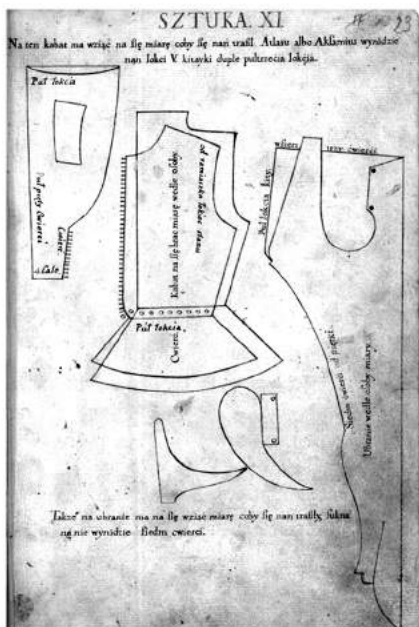

Рис. 12. Штани польські, креслення в кравецькій книзі м. Познань.

Рис. 13. Реконструкція.

Рис. 14. Реконструкція.

Рис. 15. Реконструкція.

Рис. 17. Реконструкція.

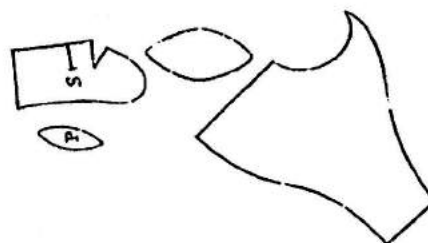

Рис. 16. Штани турецькі, кресленню з французької книги 1671 року.

Секція 5.

**ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.**

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

**ФОРТИФІКАЦІЯ ХОТИНА ТА ДЕРЕВ'ЯНО-ЗЕМЛЯНІ ГОРОДИЩА
РЕГІОНУ КІНЦЯ X – СЕРЕДИНИ XV СТ.**

У вивченні історії розвитку будівництва оборонних укріплень вагомим місцем посідає місто Хотин з фортецею та прилеглими територіями. Разом, вони утворюють саме той мікрорегіон, який перегорнув чимало визначних сторінок у багатовіковій історії розвитку фортифікації Карпато-Дністровського регіону.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Хотинська фортеця, фортифікація.

У VIII-X ст. на території між Верхнім Прутом та Середнім Дністром жили тиверці, на схід від них проживали уличі, а на півночі та північному заході – хорвати. Ранні поселення слов'ян не мали укріплень, але починаючи з VIII ст. вони починають будувати дерев'яні фортеці. Ці укріплені поселення стали називати городищами. Відомий буковинський археолог Б.О. Тимошук поділяє поселення того часу на основні типи: городища-общинні центри, городища-князівські фортеці, городища-сторожові фортеці, городища-феодальні замки, городища-дитинці та городища-посади [13, с. 8-9].

Городища-общинні центри – це осередки суспільно-економічного життя слов'ян в додержавний період. Вони також існували на ранніх етапах державності в східних слов'ян.

Городища-князівські фортеці – це опорні пункти влади на місцях, збудовані за ініціативою великих князів. Їх називають фортецями, а не замками на тій підставі, що в них, особливо на ранньому етапі існування військові функції переважали над господарськими. Вони також відігравали роль державних укріплень.

Городища-сторожові фортеці – це пункти, які як і князівські фортеці, споруджувались за ініціативи князів та розміщувались переважно вздовж державних кордонів і торгових шляхів.

Городища-феодальні замки були приватною власністю феодалів, але відігравали певну роль в обороні земель князівства. Вони будувались за ініціативою феодалів (князів, бояр, монастирів).

Городища-дитинці та городища-посади – це були частини давньоруських міст [13, с. 8-9].

З точки зору Б.О. Тимошука, для кожного типу городища характерний свій тип укріплення. Так, для городищ-общинних центрів характерним є найдавніший тип конструкції оборонних ліній слов'янських городищ. Це укріплення, що складається зі стовпової конструкції (тину або забору), що часто з зовнішнього боку була укріплена земляними укосами, а з внутрішнього – різномісними дерев'яними спорудами (зрубами-опорами, довгими наземними будинками, тощо) [7, с. 9].

Для городищ-князівських фортець характерними є укріплення, основу яких становили земляні вали. На їхній вершині були розміщені оборонні зруби, пустотілі кліті яких використовувались, як бойові камери – «стрельниці» [13, с. 7]. Земляні вали цих укріплень були зміцнені дерев'яними або кам'яними спорудами. До конструкції оборонних ліній входили також житлово-господарські зруби, які примикали до оборонних зрубів з внутрішнього боку. Перекриття житлово-господарських зрубів, зазвичай, використовувались як бойовий хід для захисників фортеці, підтвердженням чого є залишки на них кам'яних доріжок.

Для городищ-сторожових фортець характерними є укріплення, що склалися з суцільного ряду дерев'яних оборонних зрубів, пустотілі кліті яких, одночасно, використовувались як житлово-господарські приміщення. Ці зруби з напільного боку також часто були укріплені земляними укосами.

Для городищ-феодалних замків характерними є укріплення, які склалися з суцільного ряду пустотілих дерев'яних зрубів, поставлених на давню поверхню без земляних валів. Оборонні зруби такого типу з напільного боку часто були зміцнені земляними укосами, деколи ще й частоколом. З внутрішнього боку до них могли примикати житлово-господарські зруби.

Городища-общинні центри в основному функціонували у VIII-X ст.

Старожитності даного регіону в цей період відносяться до райковецької культури. Одним із досліджених селищ цієї культури на Хотинщині є поселення Рашків. Це поселення входило до складу ширшого територіального об'єднання, яке складалося з городища та шести неукріплених селищ. Такі «гнізда поселень» становили основу тодішньої територіальної організації, центром якої було, зазвичай, городище [3, с. 48]. Одне з таких городищ розташоване в урочищі Городище, поблизу с. Грозинці. Від колишніх укріплень зберігся вал висотою до 2 м, який оточує овальний майданчик розміром 315×270 м. Завдяки археологічним дослідженням встановлено, що вал був влаштований на рубежі IX-X ст. на місці давніших укріплень, які являли собою дерев'яні стіни – частокіл у вигляді суцільного ряду вертикальних стовпів-кругляків вкопаних в землю [3, с. 48]. Вони утворювали огорожу у вигляді ряду загострених кілків [14, с. 11-12].

На всіх слов'янських городищах техніка спорудження частоколів була однаковою. В тих місцях, де мали ставити частокіл, викопували траншею, в яку щільно, до материкової стінки, встановлювали ряд дерев'яних стовпів. Їх забутовували за допомогою каменів, як це робили в Грозинцях, або за допомогою коротких обрубків дерева, як у Новгороді [14, с. 11-12]. Висота частоколів городищ була в «два копья», що відповідає 3-4 м [7, с. 8]. Крім того, на відстані 0,3-0,5 м від загострених верхніх кінців, вертикальні стовпи частоколу скріплювались горизонтальною колодою, яка проходила через спеціально зроблені отвори в стовпах, або прибивалась до них ззовні. Дерев'яні укріплення у вигляді частоколів у давньоруських літописах згадуються під назвою «тин».

У ході досліджень городища в с. Грозинцях була виявлена траншея від дерев'яного частоколу, яка проходила всюди під земляним валом. Очевидно, що спочатку поселення було укріплене дерев'яним частоколом, а вже пізніше на місці знищених дерев'яних стін насипали масивний земляний вал. Перед частоколом був розташований рів шириною 3 м та глибиною 1 м [3, с. 49].

Як оборонна споруда, слов'янський тин був складною конструкцією. Її основу складав частокіл, який для більшої міцності з внутрішнього та зовнішнього сторін, укріплювався іншими спорудами. Так, на городищі с. Грозинці дерев'яний частокіл з зовнішнього боку був підсипаний глиною на висоту 0,5 м у вигляді скосу, а з внутрішнього боку частокіл укріплювали дерев'яні будинки різної конструкції. У північній частині валу виявлено будівлю зрубної конструкції розміром 3×3,2 м, нижня частина якої була заглиблена в материк на 0,9 м [14, с. 14]. Такі зруби використовувались як житла, а також слугували бойовими майданчиками для воїнів. Також в систему оборони фортеці входили зруби у вигляді башт, що виступали трохи вперед за лінію частоколу [3, с. 49]. У південній частині Грозинецького городища, біля канави частоколу, виявлені рештки наземної дерев'яної будівлі шириною 3 м [14, с. 14]. Таким чином можна припустити, що лінія оборони фортеці складалася з тину, який через певні проміжки був укріплений баштоподібними зрубами вздовж частоколу, з внутрішньої сторони на певній відстані один від одного розташовувались дерев'яні зруби, нижня частина яких була заглиблена в землю. Там, де не було зрубних споруд, до частоколу могли бути прибудовані наземні споруди більш легкої конструкції. Приміщення зрубів також, одночасно використовувались як житла.

Дерев'яні зрубні споруди були надійною складовою оборонної лінії городища. Їх введення значно укріплювало частокіл, що робило оборону городища-фортеці більш ефективною.

Дахи дерев'яних будинків, які примикали до частоколу городища, були односкілі та мали майже горизонтальну поверхню, вкриту деревом і засипану зверху шаром глини [14, с. 14]. Вони могли використовуватись як бойові площадки під час ворожого нападу. Підтвердженням цього можуть бути матеріали археологічних досліджень іншої дерев'яної фортеці, яка знаходиться на південний схід від м. Хотина на правому березі р. Дністер в с. Дарабани. Фортеця мала розміри 40×25 м та була укріплена дерев'яним частоколом, від якого збереглась траншея шириною 0,6 м та глибиною 1,25 м. Із зовнішнього боку частокіл був підсипаний землею, а з внутрішнього – до нього примикали дерев'яні наземні житла, що укріплювали його [14, с. 15]. На відміну від Грозинецької дерев'яної фортеці, тут на бойовій площадці, влаштованій на дахах дерев'яних будинків, які примикали до тину, були викладені доріжки з плоских каменів. Ними було зручно ходити по глиняному покриттю під час негоди [14, с. 15]. На бойову площадку воїни піднімалися за допомогою приставних дерев'яних драбин. Це стосується і дерев'яної фортеці в с. Грозинці.

Отже, конструкція основної оборонної лінії Грозинецької дерев'яної фортеці вкладається в загальну схему слов'янських дерев'яних оборонних споруд [14, с. 15]. Основу цієї схеми складав частокіл (тин), укріплений з внутрішнього боку дерев'яними спорудами різної конструкції, а ззовні – невисоким земляним валом. Майже плоскі дахи дерев'яних будинків, що примикали до частоколу, використовувались як бойові площадки (рис. 1). Таким чином, фортеця в Грозинцях, споруджена на початку IX ст. та перебудована на рубежі IX–X ст., була адміністративно-господарським центром щодо сусідніх землеробських селищ. Вона також слугувала сховищем, на випадок ворожого нападу для місцевого населення.

Археологічні матеріали свідчать, що на території Верхнього Пруту та Середнього Дністра на рубежі IX–X ст. більшість городищ-общинних центрів, городищ-сховищ VIII–IX ст. були спалені і лише селища, які займалися землеробством й розташовувалися в гніздах, продовжили своє існування. Причиною цього стали кардинальні зміни, що відбулись у суспільно-політичному житті слов'янських общин. У цей період спостерігається розклад первіснообщинних відносин, внаслідок чого значно зросла влада общинної знаті. Замість знищених общинних центрів будувалися городища-князівські фортеці – окремі укріплені поселення, які з часом перетворилися на осередки князівської влади. Їх було значно менше, але вони були більші за розмірами та мали набагато кращу систему оборони [8, с. 64].

На відміну від укріплень городищ общинних-центрів, основу конструкції оборонних ліній яких становили стіни із закріплених стовпами, горизонтально покладених деревин (забор) та зміцнених (у більшості випадків) з напільного боку земляними укосами, а з внутрішнього – довгими наземними будинками, які до них примикали, городища-князівські фортеці мали складнішу фортифікаційну систему. Основу цієї системи становили земляні вали, часто зміцнені дерев'яними, кам'яними або іншими конструкціями, на вершині яких розміщувались оборонні зруби. У конструкцію валу часто включали й житлово-господарські зруби, верхнє перекриття яких використовувалось як бойовий хід для воїнів, а самі житла – для розміщення в них військового гарнізону [13, с. 9–11].

У IX ст. могутніші і знатніші роди почали встановлювати свою владу над іншими родами. З'явилися племінні княжіння, наймогутніше з яких існувало в Середньому Подніпров'ї з центром у Києві [3, с. 51]. Київські князі почали поширювати свою владу на інші княжіння. Вони в кінці IX ст. розпочали війну проти тиверців та уличів, фортеці яких були спалені. Місцевим племенам вдалося відстояти свою самостійність та, незважаючи на це, долучаючись з іншими східнослов'янськими племенами до походів київських князів на Візантію, тиверці потрапили під вплив Київської держави. На кінець X ст. землі, заселені хорватами та тиверцями, опинилися у сфері інтересів київських князів.

Очевидно, остаточне входження Середнього Подністров'я до складу Київської держави відбулося в роки правління київського князя Володимира Святославовича. Під час свого другого походу Володимир в 993 (992) р., приборкавши повстання хорватів, зміцнив свої позиції в цьому регіоні та приєднав Прикарпаття і Подністров'я до своєї держави [8, с. 66]. До Київського князівства тоді були приєднані і землі тиверців. Наприкінці X ст. – на початку XI ст. на території Хотинщини почалося спорудження нових фортець стратегічного призначення, які ставали водночас осередками державної влади і резиденціями намісників великого князя [3, с. 52].

В XI ст. на території Хотинщини, як і на сусідніх територіях, розпочинається новий історичний період, у зв'язку із включенням до складу Київської держави. У цей час спостерігається певний демографічний спад, що проявляється в зменшенні кількості поселень, можливо через переселення частини людей у міста, які почали тоді з'являтися, а також у більш розвинуті куточки Київської держави. Однією з причин демографічного спаду можна вважати ще й те, що київські князі, особливо Володимир та Ярослав насильно переселяли частину своїх підданих у слабо заселені прикордонні місцевості, де для захисту від степових кочовиків будувалися нові фортеці [3, с. 56].

Більшість городищ та селищ попереднього часу були покинуті, територія регіону перетворилась у запустіння. Ті, що продовжували існувати, здебільшого концентрувалися по берегах річок Дністер та Прут, серед них – Хотинська фортеця та селище-супутник біля неї. В XI ст. вище за течією Дністра також існувало поселення Пригородок.

Завдяки археологічним дослідженням встановлено, що перший дерев'яно-земляний Хотинський замок збудований саме на рубежі X–XI ст. [3, с. 52]. Спочатку це була невелика, збудована східними слов'янами дерев'яна фортеця, «її незначні рештки виявлені під час розкопок» [2, с. 18]. Напевне, що від самого початку існування замок і місто мали назву Хотин (Хотінь). Ця назва, можливо, походила від чоловічого імені Хотин (Хотін), поширеного саме в XI–XII ст., у сучасній мові вона відповідає прикметникам «бажаний», «жаданий», і навіть «милий», «любий». Як припускає О. М. Масан, так звали першого князівського посадника, який керував спорудженням замку.

Водночас з Хотинською будуються й інші князівські фортеці – Цецинська, Горішньошеровецька і, можливо, Перебиківська. Ці фортеці розташовувались у найважливіших стратегічних пунктах [2, с. 18].

Певно, саме з стратегічних міркувань для будівництва Хотинського замку було використано скелястий видовжений мис заввишки понад 20 м, який утворював глибокий яр зі струмком, що прорізав правий берег Дністра та оточував скелястий виступ із заходу і півночі [3, с. 54-55]. Цей мис був бажаним місцем для давніх поселенців [6, с. 29].

Завдяки зручному положенню спуску, очевидно, люди з давніх-давен користувалися цим шляхом до ріки. Сюди, до переправи, через віковічні дрімучі ліси сходилися суходільні дороги, утворюючи своєрідне перехрестя, адже сам Дністер і його береги теж слугували шляхами сполучення [3, с. 55].

Мисовий тип укріплень селищ на той час був найбільш зручним та поширеним, оскільки головну роль у системі оборони, в основному відігравали природні захисні властивості рельєфу місцевості [9, с. 10]. Таке селище було добре захищене з двох боків водою або крутими схилами і лише з напільного боку потрібно було зводити штучні земляні укріплення – рити один або декілька ровів. Саме рови мали найбільше значення при обороні селищ мисового типу. Вали відігравали набагато меншу роль, по суті будучи наслідком створення ровів [7, с. 6-7].

Під час археологічних досліджень незначні залишки стародавнього оборонного рову були виявлені Б. О. Тимощуком із зовнішнього боку східного прясла мурів Хотинського замку, за 25 м на південь від північної башти. Це оборонний рів, що свого часу відгороджував стрілку мису від поля. Рів вибито в скелі на ширину 6 м, в профілі має симетрично-трикутну форму.

Фрагмент, очевидно, ще одного оборонного рову виявлений автором із зовнішнього боку західного прясла мурів замку, між Західною (Комендантською) та Південно-західною баштами. Рів (рис. 2), прорубаний в скелястому мисі, має симетрично-трапецієподібну форму та розташований нижче прясла кам'яних мурів, збудованих у XV ст. [11, с. 67]. Описів даного рову в публікаціях та археологічних звітах знайти не вдалось, тільки в Б. О. Тимощука на схемі Хотинського замку в місці, де він розташований, позначено південну межу фортеці XIV ст. [13, с. 96]. Але слід зауважити, що в XIV ст. було збудовано вже кам'яну фортецю, про яку мова піде далі, а рови, зазвичай, влаштовувалися тільки перед земляними укріпленнями, причому ґрунт, вийнятий з рову, використовувався для зведення валів, як зазначалося вище. Кам'яні ж укріплення, здебільшого, ровів не мали [16].

Культурні нашарування слов'яно-руського часу, на жаль, повністю зруйновані під час будівництва кам'яного замку, але знайдені в ході археологічних розкопок на території внутрішнього двору, нижче мощення XV ст. уламки слов'янської та давньоруської кераміки, деревного вугілля є доказом того, що Хотинський мис заселявся східними слов'янами задовго до спорудження кам'яних укріплень.

Постає питання, чи було городище в Хотині князівською фортецею? Як зазначає С.В. Пивоваров, що особливістю цих городищ є розташування поруч неукріплених селищ, що отримали назву «селища-супутники» [8, с. 65], а саме залишки такого селища виявлено в Хотині Б. О. Тимощуком під час археологічних розкопок на високому березі Дністра, поруч з кам'яною фортецею (експедиція Чернівецького краєзнавчого музею в 1961-1967 рр.). Серед знахідок, що підтверджують існування селища на рубежі IX-X ст. є залишки двох напівземлянкових жител з печами-кам'янками, які датуються IX-X ст., а на глибині 1,2-1,4 м виявлено культурний шар VII-VIII ст. Ці матеріали свідчать про існування слов'янського поселення вже з VIII ст. [2, с. 18].

Ще одним підтвердженням існування селища-супутника є рештки напівземлянкових жител (рис. 3) з керамікою X-XI ст., виявлені М. В. Ільківим на території Нової фортеці, під час проведення археологічних робіт у 2013-2014 рр. між церквою св. Олександра Невського та замком. Ним також було виявлено фрагменти земляного рову між Гарнізонними майстернями та замком, що попередньо датується X-XI ст., і який, напевне, був південною лінією оборони городища (потребує додаткових досліджень) [4, с. 271-272].

Отож, беручи до уваги вищезазначене, а також те, що в X-XI ст., як зазначає Б. О. Тимошук, дане поселення було досить великим, як показали археологічні дослідження, займало площу розміром до 20 га (крім мису розташовувалось також на сусідніх пагорбах). Можна припустити, що слов'янське селище, яке існувало в VIII-IX ст., завдяки існуванню замку-дитинця в XI ст. розвинулось і тому могло виникнути міське поселення (посад) [3, с. 55]. За словами Б. О. Тимощука, городища-давньоруські міста належать до найважливіших поселень, що займали велику територію, мали складну територіально-топографічну структуру і найскладнішу фортифікаційну систему. Слід також зауважити, що на думку дослідника, складну фортифікаційну систему мали ті давньоруські міста, які «формувався навколо князівських фортець» [13, с. 13].

Починаючи з кінця XI ст., внаслідок розпаду Київської держави на удільні князівства, територія Середнього Подністров'я, відповідно, і Хотинщина, потрапила спочатку до складу Тербовлянського,

пізніше Галицького та згодом – до Галицько-Волинського князівств. Це стало переломним етапом у житті давньоруського населення регіону. Археологічні матеріали фіксують значне зростання кількості городищ і селищ. У цей час тут виникають поселення міського типу з розвинутою інфраструктурою, з'являються перші письмові згадки про населені пункти краю на сторінках писемних джерел [8, с. 72].

На той час одне з центральних місць у регіоні займає Хотинська фортеця, що контролювала переправу через Дністер. Вже у XII – першій половині XIII ст. поселення, яке знаходилося поряд з фортецею, було постійним центром суспільного життя цілого мікрорегіону. Навколо Хотина були розташовані 5 городищ, які створювали систему захисту та прикривали підступи до нього. Так, із північного заходу шлях до фортеці контролювало городище в с. Пригородок (ур. Калинівка), з південного заходу – Недобоївське городище (ур. Галич), зі сходу – два городища в с. Дарабани (ур. Щовб і Замчище) та городище в с. Каплівка (ур. На Валу) [8, с. 96]. Недалеко від названих городищ були розташовані синхронні поселення, деякі з них на значній віддалі від укріплень. Хочеться зауважити й те, що в XII-XIII ст. на протилежному лівому березі Дністра навпроти Хотинської фортеці з'явилося селище в с. Брага. Наявність культурного шару давньоруського часу зафіксовано на всьому відрізьку від переправи (навпроти воріт Хотинської фортеці) до східної околиці с. Брага – в обриві берега Дністра та на городах селян [5, с. 43].

Розташування вищезазначених поселень, очевидно, вказує на існування шляху, який пролягав зі сторони с. Браги через переправу до Хотина, далі вздовж Дністра й далі дорогою на південь, через лісовий масив. Слов'яни використовували для оборони непрохідні смуги лісів на кордонах своїх територій, посилюючи їх засіками. У таких лісових смугах заборонялося проводити будь-які порубки, проводити нові шляхи, селитися. З плином часу ліси ставали тут абсолютно непрохідними [16].

З півдня Хотин захищало городище в с. Недобоївці (ур. Галич). Це городище займало панівну висоту в даному регіоні й було розташоване на відстані 14 км від Хотинської фортеці. Археологічні дослідження, започатковані Б.О. Тимощуком та продовжені С. В. Пивоваровим, які проводились на даному об'єкті, дозволили з'ясувати конструкцію валу, рову, житлово-оборонних клітей та розміри поселення, яке розташовувалося біля городища [8, с. 9].

Встановлено, що городище XII-XIII ст., збудоване на місці поселення VI-V ст. до н. е. ранньозалізного віку, залишки укріплень якого (дугоподібний вал з ровом) було використано для будівництва оборонної лінії городища XII-XIII ст. [13, с. 114].

У давньоруський період городище-феодальний замок в с. Недобоївці мало кільцеву укріплену лінію. Від неї зберігся рів шириною 6-8 м, глибиною 1,5 м, який оточує овальну площадку діаметром 90 м, по периметру якої стояли оборонні пустотілі кліті-зруби шириною біля 3 м, які використовувались як житла для дружинників, так і для господарських цілей. Їхній плоский дах, що був вкритий шаром землі, поверх якої було влаштоване кам'яне мощення, використовувався як бойовий хід для оборонців. З напільного боку зберігся земляний вал, а оборонні зруби були зміцнені глиняним укосом. Також, завдяки дослідженням, вдалося з'ясувати, що на самому майданчику городища розташовувались наземні житла з підвалами, де, ймовірно, проживала феодальна знать. Поряд з городищем знаходилося велике давньоруське поселення.

Завдяки проведеним дослідженням, вдалося встановити, що городище в с. Недобоївці (ур. Галич) з південного заходу прикривало підступи до Хотина і, очевидно, контролювало дорогу, яка йшла на південь [8, с. 96]. Воно разом з городищем в с. Дарабани (ур. Замчище) відноситься до категорії городища-феодальні замки, а городища в селах Пригородок та Каплівка – до категорії городищ-сторожових фортець [8, с. 74-75]. Недобоївське городище виконувало, напевне, і сторожову функцію, оскільки було розміщене в прикордонних землях Галицького князівства. Саме цим можна пояснити те, що конструкція його оборонної лінії є типовою для сторожових фортець, хоч за характером забудови внутрішнього подвір'я воно, як значалося вище, належить до городищ-феодальних замків, про що говорить і наявність селища-супутника.

До городищ-феодальних замків відноситься городище в с. Дарабани. Воно розташоване на високому місці правого берега Дністра в урочищі Щовб [15, с. 165]. Розміри городища 40×25 м. З трьох сторін його оточують стрімкі схили, а з боку поля воно оточене дугоподібним земляним валом. Основу конструкції валу, як було встановлено в ході досліджень, становили пустотілі дерев'яні зруби шириною біля 2,2 м, що із зовнішнього боку були прикриті дерев'яним частоколом, від якого збереглась траншея шириною 0,6 м, глибиною 1,25 м. Частокіл складався з двох рядів стовпів, які були розміщені так, що щілини між стовпами зовнішнього ряду перекривались стовпами внутрішнього ряду. Із зовнішньої сторони частокіл був укріплений глиняним укосом, який був насипаний на висоту до 1 м. Перед укосом був виритий оборонний рів шириною 6 м, глибиною 2,5 м. Із внутрішнього боку до частоколу примикали тристінні зруби. Четвертою, зовнішньою, стіною цих зрубів був внутрішній ряд стовпів частоколу, на верхній край якого спиралось дерев'яне перекриття зрубів з шаром глини зверху. У ході досліджень було також ви-

явлено залишки кам'яних доріжок, влаштованих на дерев'яно-глиняному перекритті зрубів, що свідчить про те, що ці перекриття одночасно використовувались як бойові площадки для воїнів.

Поряд з Дарабанським городищем були розміщені два синхронні йому неукріплені селища, одне з них безпосередньо примикає до нього. Це селище-супутник. Друге селище знаходиться біля підніжжя мису на якому розташоване городище. Мабуть воно також було залежне від феодального замку.

Наявність селищ-супутників, конструкція оборонної лінії та характер забудови укріпленої площадки говорять про те, що Дарабанське городище Щовб, можливо, є залишками замку, що належав феодалу-вотчиннику. Феодальний замок, за даними археологічних досліджень, збудований не раніше першої половини XII ст. і функціонував до середини XIII ст., а під час татаро-монгольської навали був спалений [13, с. 118].

Шлях до Хотина в XII-XIII ст. з північного заходу контролювало городище-сторожова фортеця в с. Пригородок. Городище розташоване на високому мисі, утвореному долинами річок Варниця та Дністер, в урочищі Калинівка та займає площу 130×80 м. З напільного боку воно оточене трьома земляними валами, що розташовані на значній відстані один від одного. На північ від городища, на лівому березі р. Варниця розташоване селище XII-XIII ст. Також давньоруські поселення XII-XIII ст. виявлені в південно-західній частині, на першій над луговою терасі Дністра [13, с. 183].

Починаючи з другої чверті XIII ст. над руськими князівствами нависла смертельна небезпека – монголо-татарське нашествя. Ворожим нашествям скористались свавільні бояри і один з них, Доброслав Суддич, у 1241 році загарбав землі Середнього Подністров'я. Данило Галицький навесні 1242 року сам прибув у Пониззя, об'їхав територію всього Середнього Подністров'я та відновив свою владу.

Близько 1252 р. на Пониззі з'явився монголо-татарський баскак, який хотів встановити тут ханську владу. Але Данило Галицький прогнав його [3, с. 62]. У наступні роки галицьке військо вело успішну боротьбу з монголо-татарами. Тому вони, наполохані успіхами галицько-волинського князя, вислали проти нього в 1259 р. відбірне військо на чолі з воєводою Бурондаєм. Князі Данило і Василько Романовичі, не наважившись вступати з ним у битву, розпочали переговори. Бурондай висунув перед ними вимогу: «Розмечіте ж городи свої всі» [3, с. 63]. Князі мусили віддати наказ про знищення фортець. Очевидно, тоді ж були спалені укріплення в Хотині, а також інші поселення Середнього Подністров'я.

Отож, князівські фортеці, які існували в XII – першій половині XIII ст., під час татаро-монгольської навали припинили своє існування, а південні кордони галицького князівства залишилися незахищеними та доступними для нападів степових орд. Та в такому стані південні землі Галицької Русі залишалися недовго. Князь Данило Романович, хоч і змушений був визнати владу золотоординських ханів, але не відмовився від боротьби з ними. Він посилено будував нові й укріплював старі князівські фортеці. Це стосується і території давньоруського Подністров'я, яке й надалі залишалося складовою частиною Галицько-Волинського князівства [13, с. 87].

Відновлення фортець на території Подністров'я пояснюється насамперед тим, що на сусідньому Поділлі влаштувалися татарські баскаки. Незважаючи на те, що Хотинщина менше потерпіла від монголо-татарського нашествия ніж інші українські землі, місцеве населення все ж покидало цю територію й масово мігрувало в безпечніші райони князівства, оскільки цей край залишався складовою частиною Галицького князівства до кінця його існування [3, с. 65].

Тільки завдяки археологічним дослідженням в загальних рисах вченим вдалося реконструювати історію Хотинщини періоду «темних віків», тобто другої половини XIII-XIV ст. [8, с. 72]. Так, було встановлено, що на городищі с. Зеленої Липи, вище за течією р. Дністер від Хотинської фортеці, в цей час були споруджені нові укріплення. Вони склалися з кількох ліній оборони, ширина яких сягала 135 м, завдяки чому неможливо було використовувати стінобитні та каменеметальні машини, якими користувалися монголо-татари [3, с. 63-64].

Таким чином, починаючи з XIII ст., у розвитку будівництва укріплень Середнього Подністров'я та, зокрема, Хотинської фортеці, можна визначити наступний етап [10, с. 127]. Тоді, на даній території при будівництві укріплень, необхідно було враховувати застосування ворогом каменеметальних машин, ударів яких не витримували дерев'яні стіни. Татаро-монгольські полчища поодиночі розбили сили руських князів і підкорили більшу частину території Київської держави. Монголи володіли найдосконалішою на ті часи армією, технікою і кращими військовими фахівцями. Метальні машини і майстрів з їх виготовлення вони «запозичили» в ході воєн в Китаї [7, с. 36]. Каменеметальні машини (в давньоруський час їх називали пороки) татаро-монголи встановлювали перед стінами фортеці на віддалі 100-150 м, приблизно на відстані польоту стріли, випущеної з лука, адже саме на такій відстані або трохи ближче, каміння, кинуті з пороків, могли завдати найбільшої шкоди дерев'яним укріпленням. Крім того, щоб перекрити зв'язок оточених з навколишнім світом, починаючи облогу міста, монголи оточували його частоколом,

це також перешкоджало захисникам міста робити вилазки, які намагались знищити пороки [9, с. 44]. Після цього вони починали кидати каміння з каменеметальних машин, намагаючись зруйнувати в якомусь місці дерев'яну стіну, і коли їм це вдавалось, вони накривали це місце хмарою стріл. Після цього саме на цю зруйновану ділянку укріплення були направлені головні сили штурму. Таким чином, татаро-монголи здобували навіть добре укріплені давньоруські міста.

З одного боку, перемоги монголів мали б пришвидшити на Русі виникнення нових засобів захисту, але з другого боку, вони встановили на завойованій території жорстоку владу, внаслідок чого відновлення обороноздатності проходило в боротьбі та досить повільно. Особливо постраждав від татаро-монгольського нашествия найбільш економічно розвинутий район Київської Русі – Середнє Подніпров'я, в якому будівництво фортець взагалі зупинилось на декілька століть [9, с. 44].

Одним з районів, який досить швидко зміг оговтатись від удару монголо-татар, було Галицько-Волинське князівство.

Отож, фортецю в с. Зелена Липа було відновлено, ймовірно, за галицького князя Лева Даниловича. Мабуть, водночас були збудовані кам'яні стіни на городищі в Хотині [3, с. 64.]. Тут, у 40-50 роках XIII ст., замість дерев'яних збудували кам'яні укріплення [2, с. 18-19.].

Городища-князівські фортеці з кам'яними укріпленнями, а такі були досліджені Б. О. Тимошуком в Хотині і на горі Цецин (Чернівці) [13, с. 96.], належать до заключного етапу існування Галицько-Волинського князівства.

Дослідженнями встановлено, що перша кам'яна Хотинська фортеця була невеликих розмірів (рис. 4). Найдавнішу кам'яну стіну хотинської фортеці зведено на природній скелі [13, с. 97]. Рештки найбільш давнього фортечного муру виявлені при детальному обстеженні зовнішніх мурів Хотинського замку археологом Б. О. Тимошуком та архітектором Г. Н. Логвином під час експедицій 1961-1962/64 років. У товщі кам'яних мурів XV ст., за 10 м від Північної башти він зберігся висотою 7,5 м і довжиною 14,5 м. Характерною особливістю цього муру був вапняковий розчин із значною домішкою битої цегли, яка становила 40-50% від загальної маси. «Це типова «цем'янка» – вапняковий розчин, що широко використовувався в давньоруських будівлях» [12, с. 36]. На думку Г. Н. Логвина, це вказує на зв'язок будівельних традицій з Придніпров'ям [6, с. 18]. Ця стіна добре узгоджується з оборонним ровом (про який мова йшла раніше), який огорожує стрілку скелястого мису площею близько 2 га [8, с. 72].

Під час археологічних досліджень цієї території в розкопках, закладених у внутрішньому дворі замку, знайдені уламки кераміки різних періодів, серед них слов'янська (IX-XI ст.), давньоруська (XII-XV ст.) [1, с. 5], а також на глибині 6-8 м розкопано розвалини цегляно-кам'яної будівлі. Слідів її конструкції не вловлено, але на багатьох цеглинах збереглася штукатурка з фресковим розписом [13, с. 97]. Серед фрескових малюнків є зображення людських облич в німбах та уламки фресок, на яких давньоруські літери (намальовані червоною і чорними фарбами) написані прямо, а не косо, що свідчить про те, що це письмо належить до часу не пізніше XIII ст. [13, с. 97]. Склад вапняного розчину, на який було нанесено фрескові малюнки, має включення посіченої соломи та зовсім незначну кількість товченої цегли і вугілля [1, с. 6]. Очевидно, ці фрески вкривали стіни цегляно-кам'яного храму, спорудженого одночасно з кам'яними стінами фортеці, що є доказом того, що на цій території на той час не було влади монголо-татар і територія Хотинщини в другій половині XIII ст. перебувала під владою галицьких князів [3, с. 64].

Реконструкцію першої кам'яної фортеці подав Г. Н. Логвин (рис. 5).

Зважаючи на викладене вище, стратиграфічні дані та археологічні знахідки, можна припустити, що перші кам'яні укріплення Хотинської фортеці споруджені в другій половині XIII ст., під час підготовки Галицько-Волинського князівства до боротьби з Золотою Ордою [13, с. 97].

Польський король Казимир II в 1349 р. захопив Львів та почав підкорення Галичини, але полякам не вистачало сили, щоб встановити свою владу над південними та східними землями князівства. Угорщина, яка ще на початку 40-х років XIV ст. утвердилася у Південно-Східному Прикарпатті, скористалася цим і утворила тут Молдавське воєводство. Молдавські воєводи в середині XIV ст. розпочали загарбання галицьких територій у верхніх течіях рік Сучава, Сірет, Прут, а пізніше і в Середньому Подністров'ї. Отож, Хотинщина була приєднана до Молдавського воєводства. Відомо, що місцеве населення чинило опір загарбникам. Можливо, саме тоді Хотинська фортеця «зазнала руйнувань» [3, с. 66], як стверджують автори «Хотинщини». Тому її згодом відбудували і розширили в південному напрямку [3, с. 66]. Це підтверджують дослідження Б. О. Тимошука, які проводились ним у Хотинському замку. У внутрішньому дворі, на глибині 3,5 м було виявлено, що до «суцільної східної стіни примикає більш давня кам'яна стіна» [2, с. 5]. Товщина цієї стіни 0,95 м і у верхній частині вона переходила в напівциліндричне склепіння, яке було повністю зруйноване. Ця стіна була простежена до материка на глибину 3,5 м. До складу міцного вапнякового

розчину, яким вона була скріплена входила незначна кількість товченої цегли, піску та вугілля. Подібний розчин характерний для молдавських фортець, збудованих у XIV ст. [2, с. 5]. Саме таким розчином скріплено стіни фортеці Шкея, побудову якої також датують другою половиною XIV ст. [12, с. 33].

В іншому розкопі Б. О. Тимощуком виявлені решки кам'яної стіни з баштою. Ця стіна, як показали контрольні шурфи, була збудована на місці південної оборонної стіни фортеці XIV ст., товщина якої становила 1,5 м [1, с. 5]. Виявлені стіни дали можливість у загальних рисах визначити конфігурацію та розміри фортеці другої половини XIV ст. Встановлено, що оборонні стіни фортеці XV ст., повторюють конфігурацію стін фортеці XIV ст., але фортеця XIV ст. була майже в 3 рази меншою від фортеці XV ст. [12, с. 3] (рис. 5).

Під час археологічних досліджень 1967 року Б. О. Тимощуком за межами оборонної стіни Нової фортеці XVIII ст. було виявлено ще один оборонний рів шириною 3 м і глибиною 1 м. Він проходив у напрямку церкви св. Олександра Невського і був спрямований у сторону струмка, який оточує мис з південно-західного боку. Як зазначав Б. О. Тимошук, є підстави думати, що виявлений оборонний рів обмежував територію торгово-ремісничого посаду середньовічного Хотина [1, с. 2.]. Підтвердженням цього є те, що культурних шарів XIV-XIV ст. за межами рову в сторону поля не виявлено.

З 30-х років XV ст. Польща починає вимагати від князів-воєвод Молдавії передачі їй Хотинської фортеці. У 1448 р. це питання розглядалося навіть на польському сеймі [3, с. 69.]. Після низки подій, які відбулись між Польщею і Молдавським князівством у середині XV ст., Хотинська волость фактично опинилася під владою поляків. І тільки в жовтні 1455 р., на переговорах нового воєводи Молдавії Петра Арона з польською делегацією, було домовлено, що Хотинська фортеця залишиться в складі Молдавії [3, с. 69].

Таким чином, історичний розвиток Хотина з кінця X ст. до середини XV ст., за археологічними дослідженнями, відбувався приблизно так: у процесі розселення східних слов'ян у Середньому Подністров'ї, на скелястому мисі правого берега Дністра, у місці, де проходив торговий шлях, (очевидно біля броду) у VIII-IX ст. виникло слов'янське поселення, воно, крім природного захисту, можливо, мало штучні (дерев'яні) укріплення. У часи Київської Русі, тобто на рубежі X-XI ст. тут існувало городище, яке крім мису, де, можливо, була влаштована лінія оборони, яка складалася з одного або двох ровів та дерев'яної фортеці, розташовувалось далі на південь та мало ще один оборонний рів, що оточував його з півдня.

У XII-XIII ст. Хотин входив до складу Галицької Русі. У цей час він мав дерев'яні укріплення і його розвиток був тісно пов'язаний з торгівельним шляхом, який пролягав по Дністру, про що свідчить скарб срібних західноєвропейських монет XII-XIII ст. [12, с. 3]. Хотин був центром суспільно-політичного життя даного мікрорегіону. Навколо нього були розташовані 5 городищ, які створювали систему захисту та прикривали підступи до нього, а також виникло поселення в с. Брага на протилежному березі Дністра.

Після татаро-монгольського нашествия роль Хотина, як одного із стратегічних оборонних пунктів, значно зросла. Замість дерев'яних укріплень у другій половині XIII ст. тут була збудована кам'яна фортеця. Вона була розрахована на оборону проти військ, озброєних каменеметальними машинами (пороками).

У другій половині XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавського князівства і став його прикордонним пунктом. Приблизно в кінці XIV ст. молдавськими господарями було здійснено реконструкцію Хотинської кам'яної фортеці, у результаті чого вона була розширена в південному, а можливо, і західному напрямках. У такому стані вона залишалася до середини XV ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Тимошук Б. О. Звіт про археологічні дослідження в Хотинській фортеці в 1961-1962 рр., проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею // ІА НАН – Ф. Наук. Арх., 1961-1962/64. – 12 с.
2. Деркачук Д. А. Хотин. Путеводитель / Д. А. Деркачук, Б. А. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 78 с.
3. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.
4. Ільків М. В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. / М. В. Ільків, С. В. Пивоваров, Л. П. Михайлина, Ю. В. Мисько // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ: ІА НАНУ, 2014. – С. 271-272.
5. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 44 с.
6. Михайлина Л. П. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – 127 с.
7. Носов К. С. Русские крепости и осадная техника VIII-XVII вв. / К. С. Носов. – СПб: Полигон, 2002. – 175 с.
8. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

9. Раппопорт П. А. Древние русские крепости / П. А. Раппопорт. – М: Наука, 1965. – 86 с.]
10. Сандуляк В. О. Хотинська фортеця в контексті еволюції фортифікації Середнього Подністров'я / В. О. Сандуляк // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. Кам.-Поділ. держ. іст. Музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2013. – С. 125-129.
11. Сандуляк В. О. Хотинська фортеця як пам'ятка фортифікації XIII-XIV ст. / В. О. Сандуляк // Реставрація Вишневецького палацу як важливий фактор пам'яткоохоронної діяльності: матер. наук.-практ. конф. – Вишневець, 2013. – С. 65-74.
12. Тимошук Б. О. Археологія / Б. О. Тимошук // Республіканський міжвідомчий збірник № 22. – Київ: Наукова думка, 1977 – С. 29-39.
13. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV) / Б. О. Тимошук. – Київ: Наукова думка, 1982. – 207 с.
14. Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини / Б. О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1975 – 111 с.
15. Тимошук Б. О. Чернівецька область / Б. О. Тимошук // Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 109-171.
16. Шперк В. Ф. История фортификации (главы I–V) / В. Ф. Шперк. – М., 1957. [Електронний ресурс] / Размещение в библиотеке «РусАрх»: 2008 г. – Режим доступа: <http://www.fortification.ru>. – Заг.з екрану.

Рис.1. Дерев'яні укріплення

Грозинецького городища
(малюнок-реконструкція
худ. М. Молдавана)

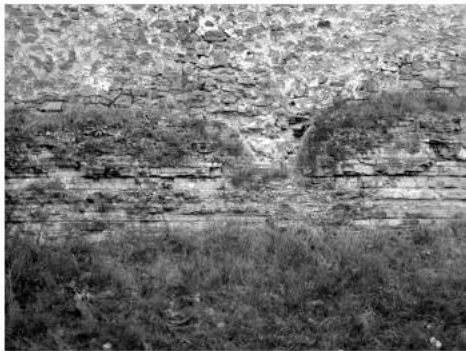

Рис.2. Фрагмент рову
(фото автора)

Рис.3. Розкопки слов'янського житла X-XI ст. (фото автора)

Рис.4. Хотинська фортеця XIII ст.
(малюнки-реконструкції за Г.Н. Логвином)

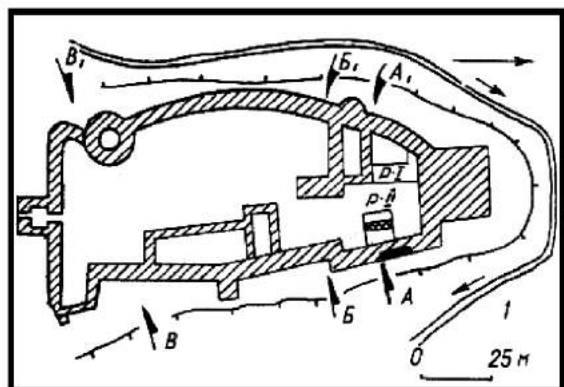

Рис.5. План Хотинської кам'яної фортеці
XIII-XIV ст. (за Б.О. Тимошуком):
А-А1 – південна межа фортеці XIII ст.;
Б-Б1 – південна межа фортеці XIV ст.,
В-В1 – південна межа фортеці XV ст.

РУЧНА КОРОТКОСТВОЛЬНА ЗАЛІЗНА КОВАНА БОМБАРДА КІНЦЯ XIV – ПОЧАТКУ XV СТ. З КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті представлений детальний аналіз ручної короткоствольної залізної кованої бомбарди кін. XIV – поч. XV ст. з колекції Львівського історичного музею. Розглядається історія, розвиток та поширення цього виду ручної вогнепальної зброї у XIV-XV ст. Описано музейну історію бомбарди. Розглядається можлива версія походження гармати. Обґрунтовується висновок про стан музейного предмета.

Ключові слова: бомбарда, ручна вогнепальна зброя, музейні предмети, формування колекції, інвентарні описи, Музей Наукового Товариства ім. Шевченка, Львівський історичний музей, Белз.

Сьогодні в Україні стрімко розвиваються такі науки, як історичне зброєзнавство, музеєзнавство та військова історія. Особливу зацікавленість науковців привертають ранні взірці зброї, у тому числі і вогнепальної, котрі зараз знаходяться в музейних фондах. Глибоке дослідження збройних артефактів музейних колекцій дає змогу всебічно розширювати горизонти наукових знань галузі, відкривати все нові аспекти проблематики.

Важливим джерелом історичної інформації, окрім документальних пам'яток, є вцілілі збройні артефакти. Особливої уваги дослідника потребує розшифрування епіграфіки, маркування чи геральдики, якщо вони є на стволі, адже правильно прочитані гарматні тексти дають змогу правильно атрибутувати предмет. Окремим важливим питанням сьогодні стає історія гармат в музейних колекціях. Кожен збережений до нашого часу артилерійський предмет сьогодні несе історичну, наукову, культурну, антикварну та етнографічну цінність і потребує ретельного та всебічного дослідження. Враховуючи практично відсутній документальний супровід вогнепальної зброї в період початку її використання, кожна окрема гармата цього періоду для науки є безцінною.

Проблематика вивчення ручної вогнепальної зброї XIV – XV століття та її окремих предметів в музейних збірках в Україні зараз є дуже актуальною, проте недостатньо опрацьованою. Серед сучасних українських науковців провідним спеціалістом в галузі давньої артилерії є київський дослідник Олег Мальченко. У збірці «Артилерія на українських землях у XIV-XV століттях» він досить детально розглядає історію поширення артилерії і прослідковує шляхи руху «вогнепальних» технологій на українських землях у XIV-XV столітті. На основі документальних джерел здійснює аналіз типології гармат, що знаходилися на озброєнні українських замків [13]. Окремо варто згадати працю «Museum artilleriae ucrainicae saeculi XV-XVIII. Pars I», котра містить інформативний та ґрунтовний опис двох взірців гармат кін. XIV – XV ст. типу ручна бомбарда [15].

Описуючи історіографію зазначеної нами теми, варто відзначити статтю «Late medieval wrought iron firearms from the Museum in Biecz», авторами якої є сучасні польські науковці Петро Стриж, Лешек Клімек, Януш Степінські, Гжегож Забінські.

Також декілька взірців цього типу артилерійської зброї описані в книзі «Alte Handfeuerwaffen», автори Ян Дурдік, Мірослав Мудра, Мірослав Сада, котра видана в Празі 1977 року [23].

Неможливо залишити поза увагою наукові праці присвячені вивченню ручної вогнепальної зброї XIV-XVIII ст. радянської дослідниці Л. К. Маковської [11].

Це дослідження є першою спробою проаналізувати залізну ковану ручну бомбарду з колекції Львівського історичного музею (далі – ЛІМ). Джерельною базою є зброя з фондів та інвентарні книги ЛІМ і музею НТШ.

З початком використання пороху у воєнних цілях почалася епоха експериментів майстрів-зброярів. Виготовлялися як надзвичайно великі, так і маленькі артилерійські знаряддя. Первісна ручна вогнепальна зброя нічим, крім розмірів, ваги та калібру не відрізнялася від перших артилерійських систем [7, с. 137-140].

Одним з перших її видів була ручна бомбарда (від лат. *Bombus* – громовий звук, *ardere* – горіти) – короткоствольна легка гарматка, невеликого калібру, зарядна камера часто була циліндрична з півсферичним дном та дещо розширеним (конічним) до зрізу каналом ствола [7, с. 11]. Заряджалася з дула. За-

пальний отвір розміщувався над зарядною камерою. Стріляла картеччю – дрібним камінням або шротом чи невеличкими ядрами [15, с. 97-99]. Зазвичай кріпилася на дерев'яній колоді за допомогою металевих скоб, або іноді до тарілі приварювали металевий стержень. Для стрільби заряджену бомбарду, залежно від її розмірів та використаної колоди (прикладу), впирали в землю, у груди, затискали під рукою, або клали на плече, наводили на ціль і за допомогою фітиля або прута запалювали порох через запальний отвір. Використовувалися при фортечній обороні для стрільби по живій силі та в польових умовах. Такі бомбарди широко застосовувалися на всій території Євразії [7, с. 11, 15, 23].

Сьогодні у фондах Львівського історичного музею зберігається залізна кована гарматка. В інвентарній книзі ЛІМ їй присвоєно № 3-2838 [2, ЛІМ 3-2838] (фото 1).

Опис почнемо з дульної частини ствола, пронумерувавши її першою частиною, і далі, у сторону казенної частини умовно продовжимо послідовну нумерацію частин. Для точності опису, враховуючи суттєву різницю між максимальним і мінімальним значеннями замірів, вказуватимемо два значення. Діаметр кілець і тарілі подано за виміром максимальних точок.

Діаметр каналу ствола: 57 мм по найбільших точках, 49 мм по найменших.

Довжина каналу ствола – 256-263 мм.

Довжина зарядної камери – 55-60 мм.

Діаметр зарядної камери – 80 мм.

Довжина ствола загальна – 275-280 мм.

Висота дульної частини – першого кільця – 50 мм в найнижчій точці, 60 мм – в найвищій.

Діаметр першого кільця – 135 мм.

Ширина першого кільця – 44-50 мм.

Діаметр дульного зрізу – 130-140 мм.

Висота другого кільця – 12-20 мм.

Діаметр другого кільця – 100 мм.

Висота третього кільця – 55-57 мм.

Діаметр третього кільця мін. – 86 мм, макс. – 89 мм.

Висота четвертого кільця – 40-50 мм.

Діаметр четвертого кільця – 245 мм.

Довжина восьмигранної казенної (п'ятої) частини по першій грані, на якій розміщено запальний отвір (далі рухаємося за годинниковою стрілкою) – 95 мм, друга грань – 100 мм, третя грань – 101 мм, четверта грань – 103 мм, п'ята грань – 105 мм, шоста грань – 102 мм, сьома грань – 100 мм, восьма грань – 95 мм. Ширина граней в тому ж порядку: перша 45-50 мм, друга 30-39 мм, третя 40-49 мм, четверта 35-40 мм, п'ята 39-49 мм, шоста 37-47 мм, сьома 40 мм, восьма 35-42 мм.

Діаметр базового кільця – 108 мм.

Діаметр тарілі – 110 мм.

Діаметр запального отвору – 7 мм.

Відстань від базового кільця до центру запального отвору – 33 мм.

Висота панівки – 10 мм.

Вага – 11 кг.

Відносно центральної осі гармата є викривлена на 16 годину.

Тіло гармати грибовидної форми, конструктивно і візуально складається з п'яти частин – кілець різного діаметру і довжини.

Канал ствола конічної форми. Порохова камера циліндрична, дещо більша в діаметрі за діаметр каналу ствола, дно камери трохи заокруглене до тарілі.

Масивне дуло складається з дуже товстого і найбільшого за діаметром у будові гармати кільця, яке є досить нерівної та дещо овальної форми, як і вся гармата – дуже грубої роботи. Дульний зріз нерівний, за структурою неоднорідний, чітко видно нашарування слоїв металу. Дульний отвір «яйцеподібної», овальної форми, дещо «втоплений», тобто розміщений глибше, ніж дульний зріз. По краю дульного зрізу є нерівний обідок (фото 2).

Наступне, друге кільце, по висоті є найменше, нерівне.

Третє кільце бомбарди має форму зрізаного кругового конуса.

Четверте кільце є найменше в діаметрі. Очевидно, на цьому кільці бомбарду кріпили до прикладу металевою скобою.

П'ята, донна частина, виконана у формі восьмигранника, що розширюється в бік тарілі. Таріль – плоска (фото 3).

Епіграфіка, маркування, декоративний орнамент – відсутні.

Бомбарда кріпилась металевими скобами до дерев'яної колоди – прикладу. Цей елемент втрачений.

Отже, перед нами дуже цікавий та оригінальний взірець артилерійського знаряддя. Проаналізуємо його.

Розміри та вага гарматки дозволяють нам віднести її до ручної вогнепальної зброї. Дещо конічний канал ствола характерний для зброї типу «тюфенг», або «тюфяк», «дробовик», в європейській термінологічній традиції – «бомбарда», така форма каналу ствола пристосована для віяльного розлітання дробу (шроту). Відповідно і форма дульного отвору є дещо овальною [15, с. 97]. Дульне потовщення виконане у формі кільця дуже грубої роботи. Довжина ствола в калібрах (4,6). Таке співвідношення характерне для ранніх взірців «ручної» артилерії, адже з розвитком ручної вогнепальної зброї панує тенденція до збільшення довжини ствола та зменшення його діаметру.

При простому поверхневому огляді поверхні ствола видно, що гармата викувана з окремих частин з'єднаних між собою методом ковальського зварювання – «первісна» технологія виготовлення. Гранчатість гарматного ствола – архітектонічний елемент характерний для готичного стилю, що панував в гарматному виробництві у XIV-XV ст. [13]. Можемо підсумувати, що описана нами гармата належить до типу ранніх короткоствольних ручних бомбард кін. XIV – поч. XV ст.

Описана нами бомбарда має цікаву музейну історію. Музейна «реформа» 1940-х років призвела до фактичного знищення музеїв попередньої доби та передачі їхніх фондів до кількох великих музеїв. Таким чином з 26 цілком самодостатніх музейних установ після «модернізації» утворилось 5 великих музеїв. Звичайно, це не пройшло безслідно. Безліч музейних предметів, супровідної документації та архівів було назавжди втрачено [22]. У процесі реформи, звичайно, було знищено й один з провідних музейних закладів Львова – Музей Наукового Товариства імені Шевченка (далі – Музей НТШ), першочерговим завданням якого було показати високий культурний розвиток українців посеред космополітичного етносу Галичини. Формування збірки Музею НТШ було несистематичне. Важко переоцінити науковий та археологічний внесок у роботу Музею Михайла Грушевського. На початку 1900 років поповнення археологічного відділу здійснювалося завдяки археологічним експедиціям Михайла Грушевського, Ісидора Шраневича та Миколи Біляшівського. Багато пам'яток було знайдено під час різноманітних земельних робіт, велика частина – даровані Музею приватними особами [19]. Саме так було і з нашою бомбардою. У VII інвентарній книзі Музею НТШ сказано, що до колекції гармата прибула 19 листопада 1935 року з Белзу, дарована о. дяк. Іляріоном Гелюю і присвоєно інвентарний номер 25492 [4., НТШ 25492]. Після розформування Музею НТШ частина колекції у 1940 році була включена до фондів Львівського історичного музею, куди і потрапила описана бомбарда [22].

Отже, відштовхуючись від запису в інвентарній книзі Музею НТШ, розглянемо можливу версію походження нашої бомбарди.

Одне з найдавніших міст Волинської землі – Белз (тепер м. Белз Сокальського р-ну Львівської обл.) – важливий адміністративний та оборонний центр Західного Побужжя. Вперше названий в «Повісті временних літ» під 1030 р. у зв'язку з походом великого київського князя Ярослава Мудрого. Проте, за результатами археологічних досліджень низки науковців поселення є значно раніше [18]. Місто належало спочатку до Володимирського князівства, а після смерті володимирського князя Мстислава у 1170 р. Белз посів один з його чотирьох синів – Всеволод. З цього часу місто стає центром невеликої волості. Складна військово-політична ситуація змушувала розбудовувати укріплення князівського замку та озброювати його залогом сучасною зброєю. Як відомо, волинські володарі мали традиційно тісні стосунки із Центральною та Північною Європою: тевтонськими рицарями та володарями Священної Римської імперії.

Свідченням зростання оборонного значення Белза в момент падіння Галицько-Волинської держави у середині XIV ст. є невдала облога міста польсько-угорським військом у 1352 р. Досить важко проходила облога 1377 р. Саме тоді місту вперше було надане магдебурзьке право, яке мало змінити етнічний склад мешканців. Очевидно, саме тоді до міста почали з'їжджатися чужинці, насамперед із Центральної Європи [9, 8].

У 1388 році польський король Владислав Ягайло передав Белз сім'ї мазовецького князя Зимовита, котрий був одружений з його сестрою Олександрою і мав чотирьох синів Зимовита V, Тройдена II, Владислава I та Казимира II. Вони полагодили фортифікації княжих часів та пристосували їх для використання артилерії. [16]. За Яном Длугошем, улюбленою справою Казимира II Белзького було ковальство. Він виконував зброю – мечі [24]. Враховуючи внесок родини в розбудову фортифікацій, цілком логічно припустити, що у сферу зацікавленості правителя Казимира II могла потрапити і найсучасніша зброя – вогнепальна. За Володислава Опольського аналогічно Львову з'являється старостинський

замок, що прилягав до західних оборонних споруд міста, зведеного на старому передмісті. Очевидно, склад населення новозведеного міста за Магдебурзьким правом був майже цілком не українським. Натомість продовжував існувати дерев'яний замок белзьких князів із храмом Св. Катерини. За деякими даними після спустошливої пожежі 1447 р. його було відбудовано, проте в середині XVII ст. він остаточно перестав існувати [20].

Відомий факт функціонування храмових будівель вздовж оборонних ліній середньовічних українських міст. Не виключено, що наша гармата могла належати міському храмові, за яким була закріплена певна ділянка оборонних мурів Белза [17, с. 20].

Важко зараз достеменно сказати, чи була вона виготовлена місцевими ковалями, чи була кимось привезена в місто. Зовнішній вигляд бомбарди, а саме дуже грубе виконання, «кривизна конструкції» дають можливість зробити припущення, що гармата була виготовлена нашвидкоруч, або ковалем, котрий не був професіоналом у виробництві гармат. Проте, восьмигранну донну частину нашої бомбарди вважаємо декоративним елементом, що само по собі виключає її виготовлення нашвидкоруч. Скоріше можемо її назвати доволі цікавим ковальським експериментом.

Сьогоднішній стан бомбарди є задовільний. Ствол дещо кородований. Дерев'яний приклад – втрачено. На дульному кільці та на казенній частині написані білою фарбою інвентарні номери.

Перспективою даного дослідження є подальша атрибуція бомбарди шляхом проведення металографічного аналізу та вивчення документальних та археологічних пам'яток міста Белза, проведення порівняльного аналізу зі схожими гарматами з колекцій європейських та українських музеїв, реконструкція прикладу бомбарди.

Список використаних джерел та літератури

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Зброя»
2. Львівський історичний музей. Інвентарні книги Музею
3. Львівський історичний музей. Книга надходжень Музею
4. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар VII
5. Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.) / пер. с нем. А. А. Демидов и др., отв. ред. С. В. Єременко. – СПб., 1995.
6. Бойко О. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза на основі іконографічних та архівних джерел / О. Бойко, В. Слободян // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2006. – Вип. 2. – С. 140-166.
7. Карман У. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века. / пер. с англ. М.Г Барышникова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 299 с.
8. Книш Я. Основні періоди історії Белза / Я. Книш // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 66-72.
9. Козицький А. Нариси військової історії Львова XIII-XVIII ст. / А. Козицький. – Львів: Априорі, 2014. – 368 с.
10. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Видання 4-те, змінене і доповнене // І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів; за ред. Д. С. Карпин. – Львів: Світоч, 1992. – 390 с.
11. Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV – XVIII веков. Определитель / Л. К. Маковская. – М., 1992. – 197 с.
12. Мальченко О. Арсенали українських замків XV– середини XVII ст.: монографія / О. Мальченко. – Київ, 2004. – 398 с.
13. Мальченко О. Артилерія на українських землях у XIV-XV століттях / О. Мальченко. – Київ, 2005. – 184 с.
14. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV-XVIII ст.) / О. Мальченко. – Київ, 2009. – 284 с.
15. Мальченко О. Museum artilleriae ucrainicae saeculi XV-XVIII. Pars prima. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях / О. Мальченко. – Київ, 2011. – 216 с.
16. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «Татарських шляхах» у другій половині XV – XVI ст. / Б. Омельчук // Мандрівець. – 2010. – січ.-лют. (№1). – С. 15-23.
17. Погоральський Я. Формування території та кордони Белзького князівства / Я. Погоральський // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 60-65.
18. Петегрич В. Про час виникнення Белза / В. Петегрич // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 18-23.

19. Петрик Н. Пам'ятки озброєння у фондах Музею Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові / Н. Петрик // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 324 с.
20. Слободян В. Історія белзьких костелів / В. Слободян // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2006. – Вип. 2. – С. 176-185.
21. Сологуб. Л. До історії княжого Белза з довоєнних джерел / Л. Сологуб // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2006. – Вип. 2. – С. 62-86.
22. Терський С. Археологічні матеріали з Белза у фондах Львівського історичного музею з надходжень до 1940 року / С. Терський // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 24-27.
23. Durdik J., Mudra M., Sada M. Alte Handfeuerwaffen. – Praha: Artia Verlag, 1977. – 237 s.
24. Kuśnierz J. Wybrane militaria późnosredniowieczne w zbiorach muzeów i kolekcjach prywatnych południowej Lubelszczyzny / J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia. – Krakow; Sanok, 2006. – S. 211-232.

Фото 3. Донна частина

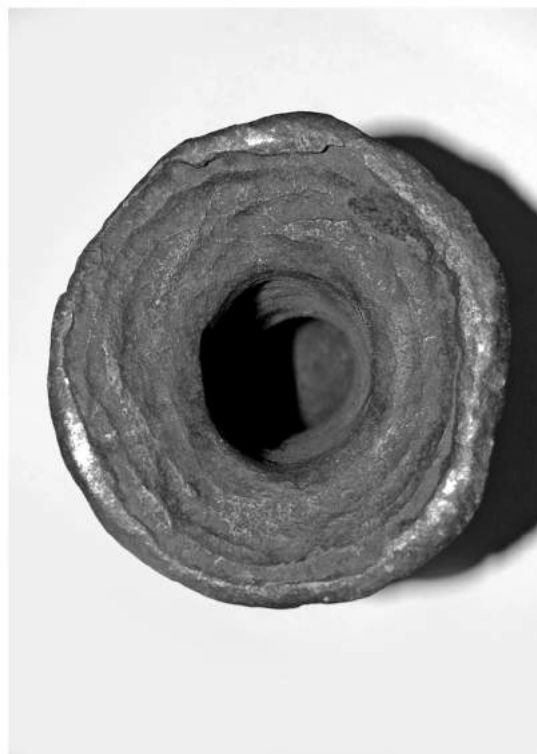

Фото 2. Дуло бомбарди

Фото 1. Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда к. XIV – п. XV ст.

Андрій Хоптяр,
 доктор філософії,
 старший науковий співробітник
 Кам'янець-Подільського державного
 історичного музею-заповідника

ОБОРОННІ ХРАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XIV-XVIII СТ.

У статті висвітлено історію появи оборонних храмів м. Кам'янець-Подільського, їх роль і значення у загальній системі міських оборонних укріплень.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, оборонний храм, система фортифікацій, сакральна архітектура.

У добу сучасної України, незважаючи на суттєве зростання якості та кількості досліджень у царині національної історії, на історичному полотні життєпису нашого народу залишається чимало білих плям та суперечливих сторінок. Зокрема, суттєву актуальність для дослідників продовжує зберігати тематика, пов'язана із історією фортифікацій м. Кам'янець-Подільського, що довгий час виступав фронтіром європейської цивілізації перед «Диким полем». У концепції забудови середньовічного Кам'янця чітко прослідковується задум «міста-фортеці», тобто добре укріпленого центру комунікацій, зі складною та багаторівневою фортифікаційною системою. І саме один із елементів згаданої фортифікаційної системи знайде своє висвітлення в статті.

Дослідженням фортифікацій Кам'янця-Подільського в тій чи іншій мірі займалося чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики у своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – поч. XX ст., як П. Батюшков, В. Гульдман, О. Прусевич, Ю. Ролле, О. Сементовський, Ю. Сіцінський та ін [1; 3; 7; 8; 11]. У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники Л. Баженов, О. Будзей, О. Пламеницька, В. Степанков [2; 6], працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк, О. Заремба, Д. Кондратюк, Р. Майор, І. Старенький. Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров, автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV-XVIII ст. [5] Наполегливо та фундаментально працювали на цією темою польські історики З. Горнунг, Д. Колодзейчик, Р. Круль-Мазур, Т. Новак та ін. [9;10]. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного вичерпання і зберігає гостру актуальність сьогодні.

З-поміж архітектурного розмаїття сакральних пам'яток Поділля існує примітна група споруд, які можна умовно назвати «оборонними храмами», оскільки вони поєднують у собі одночасно і сакральну і оборонну функції. Найяскравішими представниками цієї групи середньовічного сакрального зодчества на Поділлі є чотириконхова церква-донжон у с. Сутківці (сучасна Хмельницька область), триконхові храми в с. Шарівка (Хмельницька обл.) та ур. Монастирок (Тернопільська обл.), а також низка триконхових церков із вежами-дзвіницями в Кам'янці-Подільському: Троїцька, Петропавлівська та Іоанно-Предтеченська. Головним атрибутом триконхових церков є структура у формі хреста із трьома раменами, де абсида розташовується в східному рамені, а південне і північне рамена завершуються напівкруглими екседрами. Вірогідно, поява триконхових оборонних храмів у місті співпадає із періодом правління князів Коріатовичів в останній третині XIV ст. або пізньолитовського періоду (початок XV ст.). Однак, це лише припущення, адже перші писемні згадки про них відносяться до пізнішого часу [6, с. 188].

Прикладами типової оборонної церкви на території Кам'янця є схожі в габаритах і плануванні Іоанно-Предтеченський та Троїцький храми (див. додатки 1, 2). Обидва вони розташовані на аналогічній відстані (310 м) від Західної та Північної міських брам відповідно. Найперше, розглянемо оборонну роль Іоанно-Предтеченського храму, що довгий час був архітектурною східної частини Вірменської площі [6, с. 189-190]. Перша згадка про нього відноситься до 1593 р., коли він був описаний у спогадах московського паломника Трифона Коробейникова [2, с. 56; 5, с. 170]. Однак, є версія, що це була пересвячена П'ятницька церква XIV ст. Дану гіпотезу активно відстоює дослідниця О. Пламеницька [6, с. 189.], однак її відкидали такі компетентні науковці, як Ю. Сіцінський [8, с. 18.], М. Петров [5, с. 170] тощо. На жаль, через руйнацію церкви більшовиками в 30-х рр. XX ст. уявлення про її обриси, архітектуру та силует можна почерпнути лише з дореволюційних листівок, фотографій, давніх креслеників і письмових джерел. Судячи з наявних описів, Іоанно-Предтеченська церква була типовим триконхом, із габаритами 27×15 м і товщиною

стін від 1,5 м (південне та північне рамена) до 2,5 м (апсида та дзвіниця). За товщиною стіни храму нічим не поступалися фортечним. Окрім того є підстави говорити про наявність над навою оборонного ярусу з круглими віконцями (зафіксовані на гравюрі XIX ст.). [6, с. 189-191] Не викликає сумнівів оборонне призначення трьохярусної дзвіниці храму, висотою 20-21 м. Про це у своїх дослідженнях писали Ю. Сіцинський та О. Прусевич. Зокрема, Ю. Сіцинський [7, с. 190] зазначав, що дзвіниця, подібно до сусіднього Вірменського костелу, мала форму чотиригранної оборонної башти, обладнаної бійницями для гармат. Крім того, джерела XVIII ст. свідчать про те що її називали вежею, тобто в жителів міста дзвіниця викликала асоціації саме з оборонною, а не сакральною спорудою. З бійниць верхнього ярусу вільно прострілювався увесь простір Вірменської площі й далі на захід, аж до самої Міської брами та Замкового мосту. Таким чином роль храму як одного із потенційних вузлів оборони є очевидною.

Аналогічні оборонні функції міг виконувати і Троїцький храм у північно-східній частині міста (див. додатки 3, 4). Перша писемна згадка про будівлю датується 1535 р., та, на думку деяких вчених, храм побудували значно раніше. Так, М. Петров стверджує, що церкву звели у XV ст. [5, с. 168], а краєзнавець XIX ст. Д. Синицький та сучасна українська дослідниця О. Пламеницька відносять його появу до доби Коріатовичів [6, с. 191-192], Археологи В. Бевз та А. Мандзій датують храм ще ранішим періодом – XII-XIII ст. Незважаючи на дискусійність щодо дати побудови храму, присутність оборонних ознак в його архітектурі є достатньо доказовою. При співставленні фізичних розмірів Іоанно-Предтеченської та Троїцької церков варто відзначити надзвичайну подібність їх габаритів та обрисів. Основні параметри плану Троїцького храму: довжина по осі схід-захід (26,5 м), ширина нави (10,3 м), товщина стін – майже збігаються із відповідними показниками Іоанно-Предтеченської церкви. Єдина суттєва відмінність полягала в орієнтації храму щодо міської забудови, адже до Троїцької площі будівля повернута не дзвіницею, а північним фасадом. Подібність у плануванні дає підстави вважати, що в обидва храми закладали аналогічні функції, в т. ч. і оборонну. Висота головної нави храму (10,4 м) дозволяла обладнати над сакральним приміщенням другий оборонний ярус. Товщина стін церкви була еквівалентна замковим показникам, а з дзвіниці вільно прострілювався простір аж до Кушнірської вежі та Руського ринку [6, с. 192].

Концепцію спорудження «оборонних храмів» у Кам'янці-Подільському в XV-XVII ст. перейняли нові господарі краю – поляки. Проте, у цей період фортифікаційні функції забезпечував не весь храмовий комплекс, а один із його елементів, зокрема, дзвіниця. Безперечно, найбільш яскраво ці ознаки простежуються в архітектурі дзвіниць двох католицьких храмів – Кафедрального костелу св. ап. Петра і Павла та Вірменського костелу св. Миколая (Нігола).

Дзвіниця Кафедрального костелу, найвірогідніше, збудована у 1646-1648 рр. [2, с. 32] (див. додатки 5, 6). Проте дослідниця О. Пламеницька датує її побудову двома століттями раніше – 1434-1453 рр. [6, с. 311-312.] На середньовічних гравюрах, зокрема, на мідьориті К. Томашевича XVII ст., у зображенні дзвіниці, яка тоді мала готичне завершення, чітко простежуються оборонні ознаки – чотири кутові башточки-бартизани з власними невеликими бійницями. Красномовними є й фізичне планування та габарити п'ятиярусної дзвіниці. При довжині сторони 12,7 м, товщина стін будівлі сягає 3,7 м, що перевищує наймасивніші стіни башт фортеці щонайменше на півметра. Дзвіниця мала два входи, при чому один з них розташовувався на висоті 6 м, що також є розповсюдженою практикою при облаштуванні фортифікаційних споруд. Перших три яруси будівлі були склепінчастими, а два верхніх – балковими. По периметру п'ятого ярусу, ймовірно, існували бійниці, а на гранях сторін – вищезгадані бартизани. Відомо, що під час турецької облоги в 1672 р., башту-дзвіницю серйозно пошкодили артилерійськими обстрілами, а в середині XVIII ст. відбудували за проектом Яна де Вітте. При цьому архітектор збільшив висоту будівлі з 25 до 34 м., надбудував ще один ярус і замінив готичне дахове завершення бароковим. Тоді ж дзвіниця втратила головні оборонні елементи – бійниці та башти-бартизани [6, с. 312].

Ще один яскравий приклад поєднання сакральної та оборонної функцій в забудові Кам'янця – п'ятиярусна дзвіниця вірменського костелу св. Миколая (Нігола), побудована в 1565 р. (за О. Пламеницькою – у 1495 р.) [2, с. 46] (див. додатки 7, 8). На будівлі до нашого часу збереглися середньовічні оборонні елементи, зображені на мідьориті К. Томашевича – наріжні в'їжочки з бійницями для ведення вогню і вікна-бійниці четвертого ярусу. В'їжочки, вірогідно до 1672 р., виконували роль бартизанів з фортифікаційними елементами для прострілу мертвих зон – машикулями.

Проте після руйнації в ході турецького штурму міста та відбудови в XVIII ст. вони втратили цю функцію. Перекриття ярусів дзвіниці – балкове, на третьому та п'ятому ярусах облаштовані бійниці для гармат. Товщина ж стін коливається від 2,67 м на першому ярусі до 2,04 м на четвертому. Дзвіниця, заввишки 37 м., була досконалою оборонною позицією, домінуючи над вірменськими кварталами аж до Гловерівських мурів та укріплень Руської брами [6, с. 313-315].

Питання про наявність оборонних елементів в архітектурі двох інших православних храмів міста – Петропавлівського та Миколаївського, залишається відкритим. На мідьориті К. Томашевича вони зображені як триконхові храми, подібні до вищезгаданих оборонних триконхів Кам'янця. Проте, брак як графічної, так і описової інформації, поки не дає достатньо фактів для підтвердження чи спростування оборонної ролі цих будівель [6, с. 316].

Таким чином, можна констатувати, що впродовж XIV-XVIII ст. фортифікаційна система Кам'янця постійно вдосконалювалась, а задля покращення обороноздатності міста зодчі-фортифікатори активно впроваджували концепцію оборонних храмів. У разі потреби такі сакральні-оборонні споруди могли ефективно використовуватись як вузли оборони та виконувати роль прихистку для населення від потенційних ворожих набігів.

Список використаних джерела та літератури

1. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Обществ. Польза», 1891. – 401 с.
2. Будзей О. В. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
3. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: типография Подольского губернского правления, 1901. – 293 с.
4. Майор Р. І. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: Віта-Друк, 2016. – 30 с.
5. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
6. Пламєницька О. А. Castrum Samenensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час) / Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
7. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
8. Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / Евфимий Сецинский. – Каменец-Подольск, 1895. – 316 с.
9. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim Eialet Kamienecki 1672-1699. / Dariusz Kolodziejczyk. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyza, 1994. – 255 s.
10. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
11. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem / D Antoni J. Rolle. – Warszawa: Naklad Gebethnera i Wollffa, 1880. – 304 s.

Додаток 1.

Іоанно-Предтеченський храм на мідьориті К. Томашевича.

Додаток 2.

Іоанно-Предтеченський храм на копії мідьорита К. Томашевича 1729 р.

Додаток 3.

Троїцький храм на мідьориті К. Томашевича.

Додаток 4.
Троїцький храм на копії
мідьорита
К. Томашевича 1729 р

Додаток 5.
Петропавлівський
кафедральний костел на
мідьориті К. Томашевича.

Додаток 6.
Петропавлівський
кафедральний костел на копії
мідьорита
К. Томашевича 1729 р.

Додаток 7.
Миколаївський вірменський
костел на мідьориті
К. Томашевича.

Додаток 8.
Миколаївський вірменський
костел на копії мідьорита
К. Томашевича 1729 р.

Руслан Підставка,
заступник генерального директора
з наукової та культурно-просвітницької роботи
НЗ «Замки Тернопілля»

Зоряна Мазуранчик,
молодший науковий співробітник
НЗ «Замки Тернопілля»

ЗАМОК У ЗБАРАЖІ 1474 Р.: КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ХРОНІК XVI-XVIII СТ.

У статті розглянуто передумови та обставини нападу татар на Поділля і Русь в 1474 р. згідно польських історичних хронік XV-XVI ст. Встановлено роль хана Айдора (Хайдар-Гірея) та Яна (Івана) Збараського в подіях під Збаражем у 1474 р. Здійснено спробу встановлення мілітарних особливостей фортеці XV ст. у Старому Збаражі. Узагальнено основні характеристики оборонно-фортифікаційних та сакральних пам'яток літописного Збаражя на основі писемних джерел та документів XVI ст.

Ключові слова: *напад татар на Поділля, історична хроніка, кримський хан, князь Збараський, замок у Старому Збаражі, монастир василіан.*

Проблема дослідження історії як населеного пункту взагалі, так і його оборонно-фортифікаційних об'єктів зокрема, у великій мірі залежить від наявності та об'єктивності історичних джерел. Не винятком є історія княжого Збаражя (частина сучасної територія сіл Старий Збараж і Залужжя Збараського району Тернопільської області), який був прикордонним адміністративно-фіскальним центром, так званого, Збараського князівства. Згадки в історичних першоджерелах та документах про літописний і княжий Збараж є надзвичайно фрагментарні і скупі. Якщо не брати до уваги першу писемну згадку про поселення 1211 року, а також приписування М. Стрийковським будівництва замку в Збаражі Дмитру-Корибуту Ольгердовичу в останній декаді XIV ст., яка виявилася, за останніми дослідженнями істориків (Я. Теньговський, С. Келембет, О. Однороженко, Н. Яковенко), вміло сконструйованою родовою легендою [4-6], то черговою згадкою про Збараж є інформація в ряді польських хронік XV-XVI ст. (Я. Длугоша, М. Кромера, М. Бельського, М. Меховського) про напад та руйнування татарами замку в Збаражі у 1474 р.

Проблема дослідження полягає в тому, що хронікари кожен по різному описують ці події в контексті:

- імені і посади людини, яка очолювала напад;
- переліку населених пунктів, які були захоплені, або вистояли перед навалюю.
- обставин захоплення замку в Збаражі;
- долі родини, що князувала тоді в Збаражі.

Встановлення обставин і деталей штурму замку в Збаражі побічно може дати можливість встановити обороноздатність твердині, матеріал спорудження та інші особливості фортеці. Встановлення саме цих обставин і особливостей було поставлено нами за мету в даному дослідженні.

Першоджерелом, що описує ці події, можна вважати «Історію Польщі» (Annales seu cronicae incliti regni Poloniae Opera), написану дипломатом, педагогом, істориком та духовною особою Яном Длугошем. У п'ятому томі дванадцятої книги цього твору, перевиданого в Кракові у 1870 р., під 1474 роком йдеться, що за панування Казимира Ягелончика, «...татари під керівництвом Айдора, Гаджігірея (ориг. - Hadzigereja) сина, нікчемною зграєю, що налічувала заледве сім тисяч легкоозброєного люду, зненацька напали на Русь і Поділля десь біля дня Св. Івана Хрестителя (24 червня – тут і далі – примітка авторів) і околиці Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологор, Збаражя вогнем, різаниною і всякими іншими лихами спустошили (карта 1). Люди, за свої переступи (гріхи), послані з неба, були дуже перелякані від такої великої орди вершників, що мала би розтягнутися на сто миль в довжину і тридцять в ширину; ніхто навіть не думав про відсіч і оборону. Багато тисяч людей обох статей, не тільки селян, але й шляхти, з причини такого несподіваного наступу, (про який ні король Казимир (раніше п'ятьма гінцями попереджений), ні київський староста Мартин Гаштольд, не встигли повідомити), потрапили у вічну неволю. Весь подільський край майже в кожному куточку від людини до худоби закривавлені і спотворені, а з ним значна частина Русі видали жалісний зойк. Ці, котрих доля пошкодувала, оплакували смерть або неволю своїх сімей, а за недбалість влади подавали скарги, які надходили аж до Найвищого трону. Коли в розпачі і справедливому гніві вирішили ін-

шого обрати собі пана, бачачи, що не мали жодної опіки над собою, ані навіть надії покращення. Григорій, архієпископ львівський, сам з деякими місцевими купцями, які змогли втекти перед татарською навалою, ледве зміг знайти собі сховок у своєму містечку і замку Дунаєві. Рицар Свинко з сімома товаришами зумів відважно боронитися у своєму замочку Поморянах. Інше містечко Литвинів, в якому Міхал Бучацький не посмів досиджувати, був спалений татарами. Замок Збараж здобутий, княжна в ясир взята; сам князь Іван дивлячись на орду, що вдирається до замку і неволю своєї жінки, озброївся серцем Самсона і влаштувавши двом синам і двом дочкам втечу, сам з цілою дружиною своєю та великою кількістю татар, які вже були замок і вежу його опанували, спалив себе і в попелі похований. Був вже в полоні його молодший син, але коли його вели до татарського обозу, один з хлопів товстий і відважний русин повалив трупом ординця, котрий його проводив і звільнив його з неволі. Смерть цього татарина (а це був один з перших панів), розляглася в обозі орди великим плачем і голосінням» [16, с. 574-575] (карта 1).

Повністю наведений уривок з «Хроніки» Я. Длугоша, яка описує події до 1480 р., є єдиним першоджерелом про ці події 1474 р. і наступні хронікарі мали б або його повністю переповідати, або викладати в скороченому варіанті. Однак, Мартин Бельський у «Хроніці Польській», виданій у 1597 р. в Кракові, зазначає: «Здобули на той час і Збараж, на якому Ян був князем/ де татари взяли його жінку в неволю з наймолодшим сином/ а з двома синами, а також дочками батько ледве втік/ пробившись через неприятеля/ і замок запаливши» [15, с. 462]. Переповівши перед тим історію про пограбування навколо Кам'янця, Дунаєва, Галича і т. д., чисельність орди, кількість ясиру тощо, хронікар деталізує захоплення Збаража. Важливо, що наводиться ім'я князя на Збаражі – Іван (в польському оригіналі – Ян), а також описується доля його родини. За М. Бельським, дружина з наймолодшим сином потрапила в полон, а батько з двома синами і дочками (кількість яких не подається), підпаливши замок, вивалився через неприятеля на волю.

Ми свідомо не брали до уваги «Трактат про дві Сарматії» (Tractatus de duabus Sarmatiis), виданий Матвієм Меховським у 1517 р., оскільки в ньому лише побічно згадується про події 1474 р., а про ім'я князя Збараського та долю його сім'ї взагалі не йдеться [19].

Особливо цікавим на трактовку оригіналу Я. Длугоша є «Польська хроніка» Мартина Кромера 1611 р. і перекладена на польську мову з латини в Кракові у 1882 р. Мартином Блажовським. У другому томі видання йдеться, що «... на той час випадає звістка, що Поділля і Русь татари під керівництвом царика Айдора Ецигеевого сина йдуть для спустошення поспішаючи... що тільки 7 тисяч татар і то легко озброєних всі коло Кам'янця, Галича Глинян, Дунаєва, Гологор і біля Збаража охопили близько 100 миль в довжину і 30 миль в ширину, палили, вбивали і без великого опору спустошили. Багато смертних заставши на польових роботах як скотину було забрано у поганську неволю. Містечко Литвинів спалено, замок в Збаражі здобуто, в якому князь Іван, або Ян вкритий вогнем згорів: жінку його і одного з трьох синів наймолодшого захоплено і в неволю відведено» [18, с. 1253].

«Хроніка Стрийковського» (Kronika polska litewska zmodzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wolhinskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc...), перевидана у 1766 р. у Варшаві, описуючи ці події, взагалі не згадує в переліку захоплених міст Збаража і не подає жодних відомостей про сім'ю князя Збараського. «... Принесено королю звістку, що татари з цариком Айдором сином перекопського царя Ецікерея ідуть на Поділля. Король жодних дій не вчинив, у результаті чого від 7 тис. татар, нікчемних беззбройних обшарпанців (як пише Меховіт) всю здобич біля Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологор більше на 100 миль в довжину і на 30 миль у ширину залізом і вогнем майже без опору здобули і дуже багато людей, як худобу помордували і в неволю загнали.

Від свого містечка Дунаєва Григорій, архієпископ Львівський мужньо їх відбив, а Поморяни Свинко, людина чистого серця з 6-ма товаришами оборонив, гнали їх наші, але з своєю великою жалістю, у той час коли татари хворих, старих і молодих перед їх очима сікли, а 100 тисяч зловлених людей від 7 тисяч татарів (як Длуґаш і Кромер нараховують) в неволю загнали» – пише Матвій Стрийковський [20, с. 627-628].

У багатьох випадках останній, цитуючи хронікарів-попередників, зазначає, «як пише Кромер» чи «як твердить Длуґаш», але саме в цій цитаті посилання на раніші джерела відсутні, та й сам Збараж у переліку захоплених міст не фігурує. Імовірною причиною такої «неуваги» до Збаража, на нашу думку, може бути той факт, що Матвій Стрийковський по відношенню до князів Збараських є стороною «зацікавленою». Саме він у своїй праці в розділі «Про битву Вітовта з Корибутом» чотири рази наголошує, що князі Збараські і Вишневецькі походять від Корибута. Вже на початку розділу автор твердить, що Дмитро Корибут Ольгердович, брат короля Ягайла – є предком князів Збараських і Вишневецьких [20, с. 100]. Ще раніше в розділі «Про Ольгердових та Кейстutowих синів та їх уділи» Стрийковський, розповідаючи про Корибута, названого Дмитром, називає його предком кн. Збараських і Вишневецьких [20, с. 58]. Далі Стрийковський

твердить, що Вітовт взамін Сіверського князівства дає Корибуту з ласки на Поділля і Волині ряд замків, а пізніше Корибут сам у Збаражі та Вишнівці побудував замки [20, с. 100]. У цьому ж розділі Стрийковський вчетверте акцентує увагу читача, що Дмитро Корибут є предком кн. Збараських [20, с. 103-104], ніби підкреслюючи довершеність виконання взятої на себе місії.

Автор «Хроніки» в наступному розділі, описуючи замок періоду Вітовта Кейстутовича, сам дає відповідь на запитання хто є замовником цієї «генеалогічної легенди» – «...князя Стефана Корибутовича Збараського» [11, с. 108]. Згадка імені князя з «псевдо-патронімом Корибутович» у розділі присвяченому подіям поч. XV ст. наголошує на тому, що кн. Стефан Андрійович Збараський – нащадок славного Гедиміна, предка польсько-литовської королівської знаті (а династія Ягелонів у 1572 р. вже вигасла на Зигмунді II Августу), тобто місія Стрийковського виконана.

Висвітлюючи захоплення Збаража та захист замку князем Збараським, названого попередниками Іваном (чи Яном) без жодних топоантропонімів, М. Стрийковському довелося б заперечувати власну генеалогічну конструкцію.

Проаналізувавши тексти хронік, що описують подію, потрібно провести наступні узагальнення:

- у 1474 р. замок у Збаражі і місто було захоплене татарами під керівництвом царевича Айдори;
- князь Іван (Ян) Збараський, влаштувавши втечу двома дочками і двома синами, підпалив замок і згорів разом з своїми дружинниками і татарами, що вже були в замку, а дружина з наймолодшим сином потрапила в полон (останній був визволений невідомим русином).

Передумовами цього нападу татар було оголошення в травні 1474 р. королем Казимиром збору війська для походу проти угорського короля. У похід мали іти не тільки поляки, а й литовські бояри і татари. Київський воєвода Мартин Гаштольд п'ять разів відправляв до короля гінців із повідомленням про підготовку татар до нападу на руські землі. Жодної реакції на ці попередження зі сторони Казимира не було не тільки в плані військової допомоги «прикордонним князям», а й навіть у плані застереження про загрозу. Татари, на чолі з Айдаром та Емінеком, як зазначає В. Гулевич, у червні безперешкодно спустошили Поділля і Галичину, а коли галицька, белзька та подільська шляхта зібралася для відсічі, то нападники вже зникли в степу. Не знайшло їх і литовське військо на чолі з Гаштольдом і князем Чарторийським. Хоча цей напад і не був санкціонований молодшим братом Айдара кримським ханом Менглі-Гіреєм, все ж і допомоги Казимирові він не надав жодної [2, с. 47].

Що стосується царевича Айдори, то встановити кримського хана чи оглана з таким іменем не вдалося. Уточнення, що останній був «Ецигейовим сином», тобто сином кримського хана Ецигея в другій половині XV ст., дозволяє висунути версію, що батьком Айдори міг бути засновник Кримського ханства, як незалежної держави, родоначальник династії Гіреїв, воєначальник і державний діяч – Хаджі-Гірей I (рис. 1). Його ім'я в результаті мовно-лінгвістичних метаморфоз хронікарів перетворилося на Ецигей, а його третій син Хайдар-Гірей (чи Хайдер-Гірей) – став Айдорою.

Про останнього відомо, що він у 1456 р. організував переворот і на деякий час усунув батька від влади. Імовірно, Хайдеру протегувала Орда, не задоволена незалежницькою політикою Хаджі-Гірея, спрямованою на створення суверенної держави – Кримського ханства. Союзниками Хайдера стала генуезька Кафа, яка за майбутнє зниження розміру щорічної данини з італійських володінь у Криму, обіцяла підтримку молодому хану. Не виключено, що переворот відбувся за підтримки Великої Орди, і саме в той час, коли хан Хаджі-Гірей перебував у Молдавії. Однак, правління Хайдара (саме так звучить його ім'я у Л. Войтовича [1, с. 225]) тривало всього декілька місяців. Народ повстав проти заколотника, який був змушений, рятуючись від смерті, втікати в Литву [6, с. 135].

У результаті консультацій з професором Леонтієм Войтовичем, стосовно історичної особи кримського хана Хайдар-Гірея, та його участі в поході 1474 р. вдалося встановити, що:

- Хайдар-Гірей (Айдер-Гірей) після приходу до влади молодшого брата Менглі-Гірея за домовленістю з генуезцями утримувався в їх фортеці Солдаї (Судаку). Після захоплення Кафи і Солдаї турками і зміщення Менглі-Гірея у 1475 р., він короткий час знову був кримським ханом, але у 1476 р. програв братові Нур-Девлет-Гірею і втік до Києва.
- Звідти у 1479 р. Хайдар перейшов на службу до московського князя. Помер на Білоозері у 1487 р., куди був засланий. В Литву та Москву цей оглан (царевич), звичайно, переходив із невеликим загоном своїх нукерів та уланів. З часів Вітовта Литва приймала ординців на службу як дрібну шляхту;
- Хайдар-Гірей не міг очолювати жодного походу на Поділля у 1474 р., бо сидів тоді як почесний в'язень у консульському замку в Судаку. Не міг він напасти на Поділля і у 1475 р. і, тим більше, у 1476-79 рр., коли перебував на литовській службі;

- М. Кромер і М. Бельський черпали інформацію з Я. Длугоша, а в останнього фактичних та хронологічних помилок було дуже багато, в т. ч. і зроблених спеціально. Але у 1474 р. Я. Длугош був львівським архієпископом, тобто знаходився близько від згаданих подій.
- можна припустити, що або Я. Длугош скористався невірними чутками, або ж виправово командував не оглан (царевич), а котрийсь з 6 беїв, який міг мати ім'я Айдер (Хайдар) чи близьке по звучанню;
- польські джерела в більшості випадків називають керівників таких походів ханами або царевичами. Для хана 7 тис. війська надто мало, навіть для царевича. У 1474 р. старшому з синів Менглі-Гірея оглану Мухамад-Гірею було тільки 8 років, а з братів хана ніхто очолювати виправи не міг, бо всі вони були під наглядом. Отже, похід міг очолювати котрийсь з беїв, найпевніше з Ширинів. Деталі походу відомі тільки з Я. Длугоша, а М. Кромер та М. Бельський просто переписали його текст зі своїми корективами.

Викликає інтерес й інша історична особа, яка фігурує в Длугоша, Бельського і Кромера, а саме, – князь Іван (чи Ян). За винятком Івана (Януша) князя Збараського, воєводи Брацлавського, котрий помер у 1608 р. в генеалогічному дереві цього князівського роду, за даними дослідників, осіб з іменем Іван (або Ян) не виявлено. Хронологічно у 70-х роках XV ст. князем на Збаражі, згідно акту поділу 1463 р. був Василь Васильович Збараський, який «вже не жив» у 1475 р. (помер, за Й. Вольфом, у період з жовтня 1472 р. по 4 липня 1475 р. [23, с. 608]), оскільки в цьому році його син Михайло судиться з дядьком Семеном за спадок по другому дядькові Солтанові. Але, як зазначає Й. Вольф, кн. Василь Васильович залишив «вдову, княгиню Васильову і синів Міхала, трьох Семенів і Федора», котрі у 1478 р. підтверджують поділ залишених маєтків по князю Солтанові, укладений з дядьком – князем Семеном [23, с. 608].

На основі цього документу можна констатувати, що захоплена у 1474 р. в полон вдова князя Василя, ім'я якої на даний час не встановлене, була врятована чи викуплена з татарського полону разом з наймолодшим сином (імовірно, Семеном молодшим).

Досліджуючи історіографічні джерела, по даній темі було опрацьовано статтю Івана Тиміва «Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст.», опубліковану в науковому історико-філологічному журналі «Київська старовина» за 2011 р. (№ 5) [12, с. 67]. У зазначеній статті автор зазначає, що згаданий нами напад татар на подільські і руські землі відбувся в період жнив, а тому основною його ціллю був ясир, худоба та інша здобич. Там же І. Тимів пише, з посиланням на польського історика Анджея Морачевського, що «...татарський відділ під командуванням Хайдура, напав на Поділля і Русь, де біля Кам'янця, Галича, Глинян і Дунаєва все на 100 миль вздовж і 40 миль уперек спустошив, безліч простого люду і шляхти обох статей в ясир забрав» [12, с. 67].

Утрирування реальних цифр, що стосуються певних фактів і подій, у польських джерелах є характерною особливістю кін. XIX – поч. XX ст. (і не тільки). Чисельність татар у сутичці з польськими крилатими гусарами під с. Годів Зборівського району Тернопільської області у 1694 р., кількість козацько-селянського війська і татарських загонів хана Іслам-Гірея III в облозі Збаража 1649 р., «100 тисяч зловлених людей від 7 тисяч татарів» і т. п. – це явний приклад (навіть на думку сучасних польських істориків) гіперболізації фактів зі зрозумілою метою.

Не виключенням є зазначення А. Морашевським і розмірів охопленої татарським нападом території. Якщо в хронікарів, на які посилається історик, наведені цифри 100 і 30 миль, то в Морашевського друга цифра, не зрозуміло чому, збільшується на 10 миль. Відстань між населеними пунктами Глиняни і Кам'янець-Подільський становить близько 240 км (довжина охопленої нападом татар території), а відстань між містами Галич і Збараж – 130 км (відповідна, ширина території). Якщо припустити, що одна польська миля в той час могла дорівнювати близько 7 км, то довжина території дорівнювала 700 км (а не 240), ширина – 210 км (а не 130) і охоплювала б територію від Кам'янця до Варшави та з Галича до Рівного.

Іншим важливим моментом даного дослідження є встановлення особливостей захоплення замку в Збаражі. Ключовим питання історії фортифікації є встановлення мілітарних характеристик замку чи фортеці та матеріалу спорудження твердині на основі історіографічних та археологічних джерел.

Наведений уривок «Хроніки» Я. Длугоша («...Замок Збараж здобутий, ...сам князь Іван дивлячись на орду, що вдирається до замку ... сам з цілою дружиною своєю та великою кількістю татар, які вже були замок і вежу його опанували, спалив себе і в попелі похований»), на нашу думку, можна трактувати наступним чином: «Князь Іван з військом перебував у замку і захищався від нападу татар, велика частина яких уже вдерлася у фортецю і заволоділа замком і вежею. Не маючи можливості протистояти ворогові, князь, підпаливши замок, згорів разом з своїми дружинниками і татарами».

На основі вище наведеного, можна припустити, що замок у Збаражі в другій половині XV ст. був дерев'яно-кам'яним укріпленням з однією вежею. Згадка про захоплену вежу може також інтерпретуватися, як про в'їзну (надбрамну) вежу, захоплення якої означало, фактично, захоплення замку в цілому.

Аналогічний мисовий тип замку п'ятикутної форми з однією вежею в гострому нарізнику досліджувався в 30-х роках минулого століття польським архітектором Богданом Гверкеном у с. Язловець Бучацького району Тернопільської області. У результаті археологічно-архітектурних обстежень автором було запропоновано графічну реконструкцію первинного ядра протозамку в Язловці (рис. 2) [17, с. 96].

Напільна частина протозамку в Язловці була перерізана глибоким ровом шириною близько 11 м, причому рів був не тільки викопаний у верхньому гумусовому та суглинковому шарах, а й видовбаний у кам'яній основі площадки і став у подальшому фундаментом для спорудження, так званого, поперечного готичного будинку з великими льохами на підземеллях [9, с. 62].

Проведені в червні 1997 р. археологічні дослідження території замку і городища в Збаражі тернопільським археологом Мариною Ягодинською підтверджують наявність на дитинці залишків «укріплень замку та підвальних приміщень XV-XVI ст.» (карта 2) [13, с. 92].

Стосовно версії щодо матеріалу, з якого було споруджено замок, то факти підпали оборонних споруд вже були в історії фортифікації. У 1261 р. на вимогу темника Бурундая було «розметано» замки в Луцьку, Кременці, Данилові, Стіжку та ін. Князю Васильку було наказано також «розметати» і Володимир, але, правдоподібно, було встановлено дуже стислі терміни виконання наказу, тому «...князь же Василько нача думать себе про город, зане немощно бысть розметати в борзе... і повеле зажечи (город), и тако через ночь изгоре весь». Василько спалив лише дерев'яні оборонні споруди міста, бо далі літописець зазначає: «Завтра же приеха Бурунда в Володимер и виде своими глазами город изгоревши весь; и нача обедати у Василька на дворе и пити... и ляже у Пятидна» (село біля Володимира-Волинського). Але заходи, що їх вчинив Василько до зруйнування укріплень Володимира, здалися Бурундаю недостатніми. Наступного дня він послав до Василька Баримура. «...Баримур же приехал ко князю и рче: «Василько! Прислал мя Бурундай, велел ми город раскопати»... И нача раскопывать город...». Отже, літописець, вживаючи різні терміни, чітко визначає матеріал знищених укріплень. У першому випадку йдеться про дерев'яні стіни й башти, у другому – про зриття земляних валів. З цього випливає, що термін «розмета», ужитий тут, означає знищення, розбирання по колоді дерев'яних споруд [7, с. 256].

Хоча мова йде про різночасові замки XV і XIII ст., однак, на нашу думку, якщо замок за одну ніч «изгоре весь», а князь в замку «спалив себе і в попелі похований», то замок в значній своїй частині був дерев'яний. Навіть «Інвентар частини Збараського замку і сіл, що до нього належали, спадкових маєтків князень Галшки і Катерини Збараських, переданих під опіку брацлавському воєводі кн. Янушу Збараському і кн. Петру Збараському», складений 21 листопада 1592 року в Збаражі зазначає які замкові споруди були мурованими, а які ні (тобто, дерев'яними). «Інвентар...» зберігається в ЦДІАУ в м. Києві в одній із актових книг Кременецького земського суду (фонд 22) і був опублікований Я. Денисенком у статті «Збараський замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 р.)» [3, с. 236-242]. В цьому «Інвентарі...» йдеться про «замок мурований, брама мурована, при якій звід з ланцюгом, котра і з боку мурована. На тій же брамі світлиця мурована з дверима і піччю. При тій же світлиці комора мурована без дверей. Тут же друга світлиця з дверима без печі. Тут же зала тартицями намощена, при якій зигар залізний без дзвона. При тій же брамі склеп мурований під столовою світлицею, в котрому п'ять вікон з залізними ґратами. На тому склепі велика столова світлиця без дверей, і без печі, і без оболон. Навпроти дві покойових світлиці без печі, і без дверей, і без оболон, тільки в одній світлички двері».

В тому ж замку костел, під яким склеп, при котрому пекарня мурована, і сіни, і комора під дерев'яними світлицями. Поряд чотири склепи, при них велика мурована вежа, під котрою замкнена скарбниця з залізним ланцюгом, на якій світлиця без печі, при якій мурована кімната. На тих склепах дві дерев'яні світлиці без дверей, і без печі, і без вікон.

Дерев'яні будівлі з пригородка, тобто пекарня, сіни, кухня, світлиця і друга світлиця, перенесена до замку у зв'язку частими нападами, аби не спалили.

На пригородку вежа дерев'яна, глиною обліплена. Тут же на пригородку лазня і стара світличка, наріжна віжечка на палях» [3, с. 240-241].

Підсумовуючи вище наведене, необхідно зазначити, що станом на кінець XVI ст. Старозбараський замок складався, як з мурованих, так і дерев'яних конструкцій. У кінці XV ст., виходячи з вище наведених аргументів, він переважно був дерев'яним (карта 3).

Через 4 роки після смерті Василя Васильовича князя Збараського 2 квітня 1481 р. у Вільні, його нащадки вчинили поділ родових володінь. Середнього з трьох Семенів, як зазначає В. Собчук, вже не було

в живих, тому ділилися між собою не п'ятеро, а четверо братів. Отже, найстарший з братів, Михайло Васильович, на себе і на Семена Меншого, що перебував під його опікою, узяв город Вишнівець з селами, а Семену Першому (Старшому) відійшли город Збараж з містом та селами [11, с. 237]. Викликає подив, чому старший син, маючи право вибору, взяв собі саме Вишнівець, залишивши Семену Першому родове гніздо – Збараж. Якщо припустити, що зруйнований (спалений) у 1474 р. Збараж потрібно було відбудувати, а у Вишнівці вже у 1475 р. існує «твержа», тобто замок [10, с. 71], то таке рішення виглядає цілком логічним. Можна з високим ступенем вірогідності припустити, що спорудження кам'яного замку в Старому Збаразі, належить саме князю Семену Васильовичу Збаразькому.

Джерела також зазначають, що Василіанський монастир у Збаразі, який знаходився на сусідній від Княжої (Замкової) медоборській горі під назвою Чернеча (або Монастирок), що входила в комплекс, так званого, літописного Збаража, був заснований у 1480 р. князями Збаразькими Василем і Семеном. Але, оскільки Василь Васильович Збаразький, дійсно отримавши в поділі з братами Збараж у 1463 р., вже не жив у 1475 р., то або рік фундації монастиря є неточним, або Василь розпочав будівництво монастиря і помер, не закінчивши його, а завершував його син Семен Старший, який фігурує в джерелах у 1478 і 1482 роках [24, с. 120-121]. Таким чином Семеном Збаразьким проводились будівельні роботи як по спорудженню оборонно-фортифікаційного об'єкту (замку) на Княжій горі, так і сакрального – на Чернечій (монастиря).

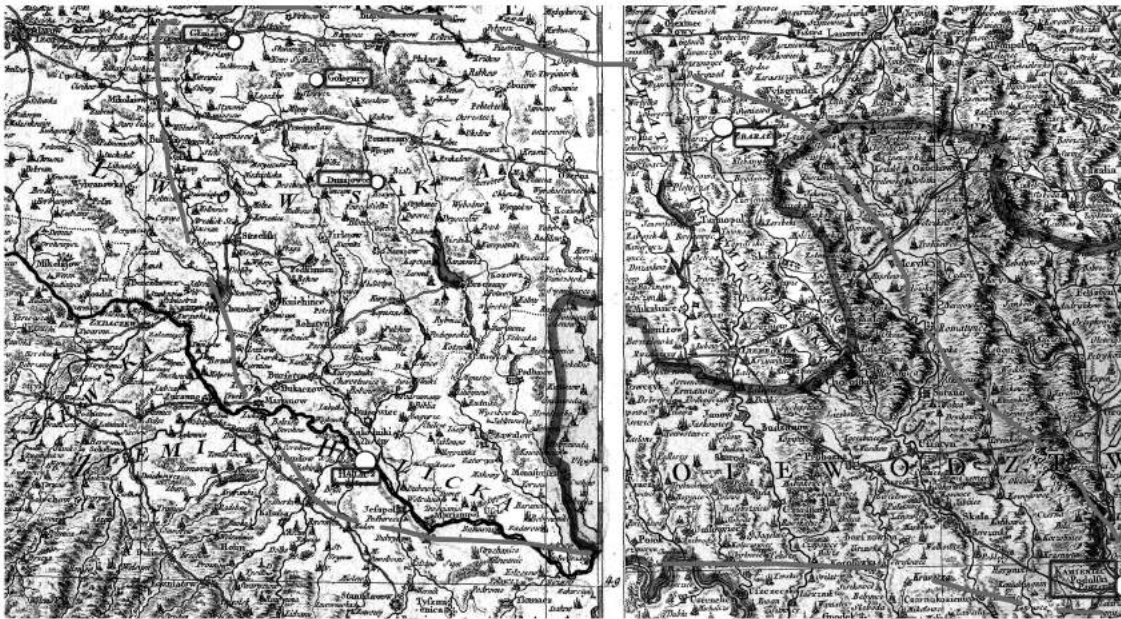
Отже, в результаті проведеного дослідження вдалося встановити, що напад татар на Збараж у 1474 р., очолюваний не ханом (чи огланом) Хайдар-Гіреєм, а одним з беїв, з подібним за звучанням іменем і прізвиськом до спалення дерев'яно-кам'яної фортеці та загибеллю князя Василя Васильовича Збаразького.

Новий кам'яний замок у Старому Збаразі, по всій вірогідності, мав би будувати його син Семен Васильович Збаразький, який традиційно вважається і фундатором Василіанського монастиря на Чернечій горі.

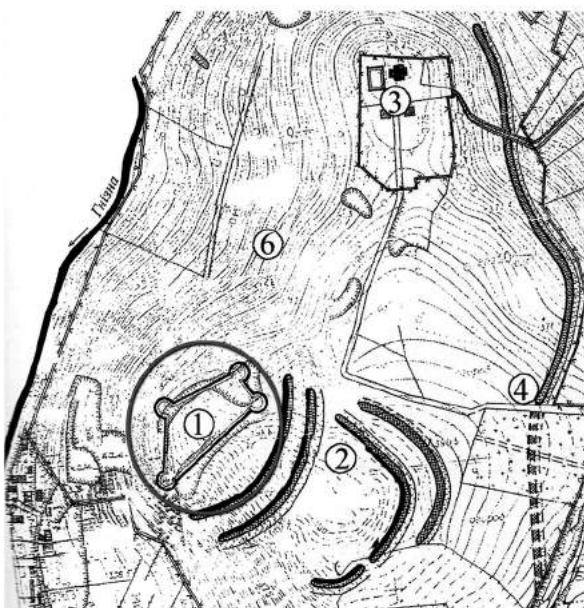
Список використаних джерел та літератури

1. Войтович Л. Нащадки Чингізхана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. Войтович. – Львів, 2004. – С. 225.
2. Гулевич В. П. Казимр Ягайлович і Менглі-Гірей: від друзів до ворогів / В. П. Гулевич // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 47.
3. Денисенко Я. Збаразький замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 р.) / Я. Денисенко // Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011, С. 236-242.
4. Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? / С. М. Келембет // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 111-118.
5. Келембет С. М. Походження князів Несвізьких, Збаразьких та Вишневецьких / С. М. Келембет // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 164. – С. 75-77.
6. Колли Л. Хаджи-Гірей хань и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политическія сношенія Кафы съ татарами въ XV вѣкъ / Л. Колли // Извѣстія Таврической ученой архивной комиссіи. – з Симферополь, 1913. – №50. – С. 135.
7. Крощенко Л. М. Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці / Л. М. Крощенко // З історії української реставрації. – Київ, 1996. – С. 256.
8. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. / О. Однороженко. – Харків, 2008. – С. 76.
9. Підставка Р. Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм / Р. Підставка, О. Рибчинський. – Збараж, 2013. – С. 62.
10. Підставка Р. В. Замок у Вишнівці: історія виникнення, становлення та локалізації / Р. В. Підставка // Історико-культурні студії НУ «Львівська Політехніка». – 2014. – № 1. – С. 71.
11. Собчук В. Д. З історії титулованої української аристократії пізнього середньовіччя. Становлення роду князів Збаразьких та його володінь на Волині / В. Д. Собчук // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 237.
12. Тимів І. М. Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. / І. М. Тимів // Київська старовина. – 2011. – № 5. – С. 67.
13. Ягодинська М. О. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / М. О. Ягодинська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – 2010. – № 1. – С. 92.
14. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н. Яковенко. – Laurus, 2012. – С. 326.
15. Bielski M. Kronika Polska / M. Bielski. – Krakow, 1597/ - S. 462.
16. Długosz J. Dziejów Polskich. Książ dwanaście. T. V, Ks. XII / J. Długosz. – Kraków, 1870. – S. 574-575.

17. Guerguin B. Zamek Jazłowiecki / B. Guerguin // *Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki*. – Warszawa, 1960. – S. 96.
18. Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX. – Kraków, 1882. – S. 1253.
19. Miechowski M. Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis. Jan Haller. Cracovie. 1517, S. CCCXXXVII.
20. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – Warszawa, 1766. – 743 s.
21. Tęgowski J. Pochodzenie kniaziyw Iwana i Fiodora Nieswickich / J. Tegowski // *Genealogia. Studia i Materiały Historyczne*. – 1996. – Tom. 7. – S. 125-135.
22. Tęgowski J. Jesycye o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieswickiego / J. Tegowski // *Genealogia. Studia i Materiały Historyczne*. – 1996. – Tom. 8. – S. 87-90.
23. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-ruscy od konca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa, 1895. – S. 608.
24. Wołyniak. Spis klasztorów unickich bazylianów w województwe Wołyńskiem / Wołyniak. – Kraków. – 1905. – S. 120-121.

*Карта 1. Ареал нападу татар на Поділля і Русь в 1474 р.
(мапа Польщі і Литви Ріцці Занноні, 1772 р.).*

*Карта 2. Замок у Старому Збаражі
(за матеріалами М. Ягодинської).*

*Карта 3. Замок у Старому Збаражі
(на мапі фон Міга, 1772-1783 рр.).*

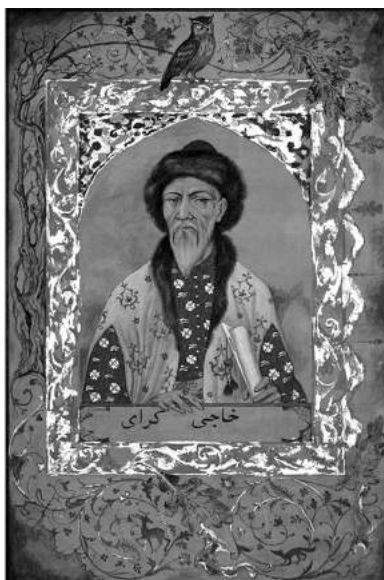
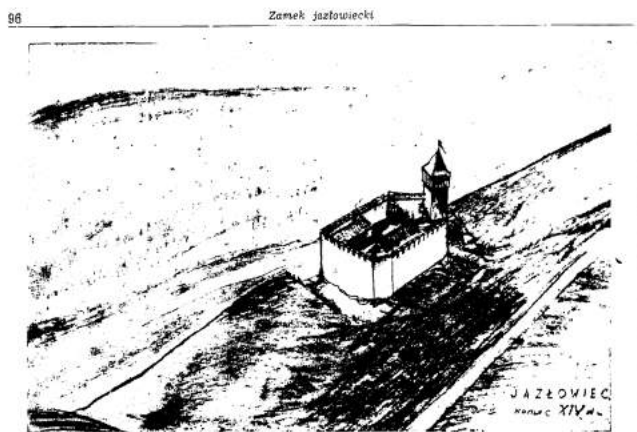

Рис. 1. Портрет хана Хаджі-Гірея I.
(Художник не відомий).

Ryc. 151. Odtworzenie zamku jazłowieckiego w końcu XIV w. Opr. autor

Рис. 2. Відтворення Язловецького замку в кін. XIV ст.
(за Б. Гверкеном).

Рис. 3. Руїни замку у Старому Збаражі
(Рисунок А. Лянге, XIX ст.)

Олександр Юрченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»
м. Переяслав-Хмельницький

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVII СТ.

Стаття присвячена історії виникнення й розвитку оборонного будівництва Переяславської фортеці протягом XVII ст.

Ключові слова: *Переяславська фортеця, Верхній город, Нижній город, башта, вал, бастион, Переяславщина.*

За останні десятиліття значно активізувались наукові пошуки, присвячені дослідженню фортифікаційної спадщини пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу в Україні. У публікаціях звертається увага не лише на мальовничі руїни мурованих замків, а й на українські міста, які мали дерев'яно-земляні та земляні укріплення.

Виникнення і розвиток міського оборонного зодчества, його трансформації, складають важливу частину історії Переяслава. Невелика розробка М. А. Максимовича, започаткувала дослідженням історії переяславської фортеці, хоч автор і не ставив собі такої мети, а скоріше надавав перевагу давньоруській історії міста [48]. Істотний внесок у вивченні даної тематики зробили праці В. О. Харламова, В. О. Ленченка, Л. М. Набок, О. В. Юрченка [23, с. 186-190, 215-220; 45; 51; 67; 71]. Окремими загальними аспектами проблеми займалися Д. А. Тетеря, В. В. Вечерський [22, с. 167, 168; 25, с. 19-21; 67; 68, с. 48-50].

Переяслав мав зручне географічне положення для побудови в ньому фортеці. Він знаходився недалеко від р. Дніпро, широка болотиста та залісна заплава якого захищала підходи з півдня і південного заходу. Незважаючи на те, що місто, всупереч військових канонів, лежало в низині, воно крім штучних укріплень було захищене природою: заболоченою долиною і річищем р. Трубіж з півночі та сходу, та заболоченим руслом р. Альта із півдня і південного-заходу. Тому можливий штурм у цих напрямках міг відбутися тільки з застосуванням великої кількості матеріальних та людських резервів. Єдиним вразливим місцем залишався західний і північно-західний край міста – водорозділ рр. Трубіжа й Альти, шириною близько 1300 м. З кінця XVI по XVII ст. місто стало міцним бар'єром проти татарських вторгнень, захищало північні лівобережні населені пункти і контролювало переправи на правий берег р. Дніпро, особливо в часи Руїни.

Переживши монгольський розгром 1239 р. і втративши статус міста, Переяслав перебував у стані повного занепаду. З XV ст. на території колишнього давньоруського посаду, у межах давніх валів, археологічно фіксується тільки сільський населений пункт. Дитинець взагалі був слабо або й взагалі не заселеним [69, с. 139; 76, с. 32-36]. Важливим моментом для Переяслава і всієї околиці стало відновлення його як міста. У кінці XVI ст. він переходить у власність київського воєводи, князя В-К. К. Острозького. 6 березня 1585 р. король С. Баторій грамотою надав українському магнату «на України, за Днепром, городище местце пустое, называемое Переяславъ, з крґунты вшелякими», дозволивши «въ томъ то Переяславлю замокъ збудувати» [30, с. 285]. У Київському літописі також відзначено: «Тогда кнзь Константин Василей, воевода киевский, заложыл место Переясловле на старом селищи» [701, с. 109]. Місто отримало герб, магдебурзьке право і нові укріплення.

Але в історії Переяслава XVI ст. існує одна не вирішена проблема, на яку сучасні історики не звертають належної уваги: згадка його як міста за кілька десятиліть до офіційного відновлення. Мова йде про листи-скарги турецького султана Сулеймана II королям Речі Посполитої, датованих 1545 і 1570 рр. У них згадуються замки з яких прийшли козаки на османські володіння, фігурує там й Переяслав. До того ж у Переяславі знаходиться велика кількість татарських бранців [31, с. 20-23, 48-51]. Як зауважує В. П. Марочкін, живучи в містах, татарські полонені переважно залучалися до будівництва оборонних споруд [48, с. 108]. Якщо ж майбутні дослідження вирішать дану проблему позитивно, виходить, що грамота С. Баторія надавалася формально, «заднім числом», на раніше відновлений замок. Разом з тим, у матеріалах переговорів Речі Посполитої та Московської держави протягом 1563-1564 рр. та 1566 р. Переяслав фігурує в якості городища, тобто місця покинутого і не обжитого [56, с. 260, 272, 361].

Планувальна система повністю зберігала свою давньоруську основу: місто залишалося розділеним валами й ровами на дві непропорційні щодо своєї площі частини [74, с. 155]. Це добре показано на одній із карт французького військового інженера Г. Л. де Боплана (рис. 1.). Територія колишнього дитинця, роз-

міщеного на мисі при злитті рр. Трубіж й Альта, залишалася найкраще захищеною частиною міста. Його площу окремі дослідники визначають у 8 або 10 га [23, с. 79; 26, с. 19; 61, с. 44; 69, с. 141]. Використання космознімків сучасного Переяслава, дозволило точніше вирахувати площу – до 13,8 га, периметр оборонних валів – до 1,5 км, довжину (з півночі на південь) – до 469 м і ширину (з заходу на схід) – до 406 м. Для позначення цитаделі в документах XVII ст. застосовувалося кілька назв – «Замок», «Верхній город», «Малий городок», «Менший город» [3, с. 107; 11, с. 362; 19, с. 25, 35; 61, с. 43; 66, с. 280, 288; 67, с. 92]. Термін «Верхній город» також був притаманний документам XVIII ст., рідше зустрічається «Замок» [55, с. 42; 61, с. 43, 45]. Місцеві жителі називали Верхнє місто – «Замком». Ця назва побутувала в колективній пам'яті городян аж до початку XX ст. [32, с. 12]. Схожа ситуація була в Лубнах, Любечі і Ніжині [61, с. 43]. Слід зазначити, що Верхнє місто не відповідало прямому значенню своєї назви, оскільки лежало в майже однакових висотних умовах разом з іншою частиною міста, але за традицією отримало саме таку назву. На території Верхнього міста знаходилися військові, продовольчі, ремісничі, господарські та культові об'єкти, розміщувалися двори як визначних людей, так і простих жителів. Вулиць двох, орієнтованих з півночі на південь [61, с. 45]. Поблизу Успенської церкви і Пречистенських воріт у північній частині розташований майдан, який до розміщення московського гарнізону відіграв роль ринкового.

Інша частина міста – посад, мала довжину (з півночі на південь) – 1 км, ширину (з заходу на схід) – 1,1 км, периметр оборонних валів – 3,2 км, площу – 90 га. Зустрічаються інші визначення площі – 66 і 80 га [23, с. 79; 24, с. 82; 26, с. 20; 51, с. 268]. На протигагу Верхньому місту посад називали «Нижнім городом», «Великим городом» або «Великим земляним городом» [11, с. 362; 18, с. 292; 33, с. 55; 54, с. 59, 206; 68, с. 92]. Останні дві назви застосовувалися виключно в XVII ст., інша вживалися ширше. На території Нижнього міста концентрувалися двори козаків і міщан, розміщувалися садиби визначних людей, торгіві, ремісничі, господарські, військові, та культові об'єкти. Вулиці розходилися віялоподібно з півдня на північ і перетиналися іншими вулицями з заходу на схід. Головні вулиці – Київська та Довгомостенська [61, с. 49, 50, 51]. У південно-західній частині, поруч із замковим ровом, починаючи з третьої чверті XVII ст., знаходився ринковий майдан.

З часу відновлення міста і до 1648 р. фортеця підпорядковувалася старостам Речі Посполитої. Зокрема у 1635 р. зустрічаємо відомості про гарнізон, який нараховував 200 поляків і 300 німецьких найманців [2, с. 147]. З початком Визвольної революції фортеця управлялася полковниками гетьманського уряду. Після Переяславських статей 1659 р. у замку розміщується гарнізон російських ратних людей на чолі з воєводою. У різні роки чисельність гарнізону коливалася від кількох сотень до 4 тисяч чол., хоча під час військових кампаній чисельність гарнізону, за рахунок підмоги, могла зростати до 10 тис. чол. [7, с. 317; 10, с. 335; 11, с. 362; 15, с. 255; 16, с. 666; 19, с. 23, 32]. Нижнє місто управлялося козацькою адміністрацією Переяславського полку.

Відбудовуючи фортецю В-К. К. Острозький мав набагато менші людські та матеріальні ресурси, при досить незначному розходженні в різниці технічного забезпечення будівельних робіт, у порівнянні з першим будівничим фортеці, київським князем Володимиром Святославовичем. Тому зробив значно простіше – пристосував частково зруйновані домонгольські укріплення до сучасних йому оборонних потреб. Земляні вали, де потрібно, підсипано, зверху укріплено частоколом, розчищено рови, збудовано дерев'яні ворота. Будівництво велося з прив'язкою до місцевості, яка спричиняла майже повну їх нерегулярність побудови та конфігурації.

Замок оточувався ровом зі сторони Нижнього міста (північно-західний, північний, східний край), з'єднуючи собою рр. Трубіж та Альту. На інших ділянках функції рову виконували вказані ріки. Ще один довгий рів оперізував вали Нижнього міста з північно-західного та північного краю, сполучаючи собою також ці ріки. Із західного, східного та південно-східного краю Нижнього міста рову не було, його роль також відігравали ріки. Усі рови були обводнені. Археологічно вони вивчалися не досить ґрунтовно, та й всі вони являлися пізніми інженерними спорудами XVIII ст. Які технічні характеристики мали рови в період, що розглядається, важко сказати, але швидше за все вони були меншими у своїх параметрах від пізніших та мали релікти давньоруського часу.

Орієнтовно в I – на поч. II чверті XVII ст. фортеця зазнала деякої перебудови і нововведень. Вали підвищили, частокіл замінили дерев'яною стіною. Жодного зображення чи опису дерев'яних укріплень міста до нас не дійшло. Тому їх можна реконструювати за допомогою описів та зображень українських, російських і білоруських міст-фортець XVI-XVIII ст. [19 с. 77, 78, 91, 92, 106, 107, 141, 142, 587, 588, 592, 593, 598, 599, 611, 612; 27; 28; 29; 36; 40; 43; 44; 50; 53, с. 206-208]. Слід зазначити, що традиції дерев'яного оборонного зодчества пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу базувалися на давньоруських і тому дерев'яні укріплення нагадували своїх попередників, хоча й з деякими змінами [39 с. 127-131].

Стіна розміщувалася на гребені валу. Вона, ймовірно, була складена тарасами – системою дерев'яних фортечних стін, де дві паралельні стіни через деякі проміжки сполучалися врубаними у них попережними стінками-«перерубами», утворюючи таким чином секції-зруби [36; 60, с. 39; 61, с. 29]. Секції між стінами засипалися піском, глиною, землею або камінням, хоча й не обов'язково [36; 38, с. 208; 52, с. 59; 65, с. 45]. Звістки про пожежі фортець (Київ 1605 р., Стародуб 1677 р., Володимир-Волинський 1683 р., Глухів 1685 і 1748 рр.), описи їх укріплень (Київ 1542 і 1552 р.) свідчать, що секції в стінах були й порожніми і використовувалися як приміщення для господарських та військових потреб [19, с. 106; 28, с. 11, 12; 36; 38, с. 209; 40, с. 128; 44, с. 85; 62, с. 68, 69; 65, с. 46].

Для запобігання гниттю деревини, нижні колоди могли просмолюватися чи злегка обпалювалися. Щоб не допустити випинання колод у стіні, їх скріплювали між собою кілочками (тиблями). Покладені колоди мали не велику довжину, що підвищувало їх міцність і відповідно зруба-клітки. Зазвичай вважалося, що при довжині в 4-5 сажнів (8,5-10,6 м), на випадок осади з артилерійським обстрілом, стіни визначалися ненадійними [65, с. 44]. Висота стін переважно складала 2,5-3 сажні (5-6 м) з незначним відхиленням у ту чи іншу сторону, ширина 1,5-2 сажні (3-4 м) [36].

Готові стіни завершувалися «обламами» чи «обланками» – ніби другим зрубом невеликої висоти (до 2 м), підтримуваним консольними випусками останніх вінець зрубу стіни [36; 38, с. 209; 40, с. 101]. «Облами» влаштовувалися з однієї (зовнішньої) сторони стіни. Вони склалися з помосту («обходу»), який тягнувся вздовж периметру стін і заодно був дахом нижнім зрубам-кліткам. Для пересування помостом, між секціями «обламів» у «перерубах» прорізалися двері [36; 38, с. 209]. Під час бою на ньому розташовувалися бійці гарнізону, а вночі патрулювала сторожа. На зовнішній стінці, своєрідному бруствері бланкування, прорізалися вузькі майже квадратні бійниці. Зовні, нижня і бокові площини бійниць скошувалися, для зручності стрільби і збільшення сектору огляду й обстрілу. [36, рис. 24-27, 172; 46, с. 30]. Гарматні бійниці робилися крупнішими, у залежності від розмірів самих гармат, маючи зазвичай габарити 30×40 см. [36, рис. 28-29]. Усі бійниці рівномірно розподілялися по стінах у кілька ярусів. Для захисту підосви стіни влаштовувалися підсябиття (машикулі) – спеціальні навісні бійниці [36, рис. 20-23; 46, с. 30; 65, с. 44; 73, с. 55]. Обламна частина стіни балконоподібно виносилася над стіною нижнього зрубу на 15-25 см, утворюючи щілину вздовж прясел стін, що дозволяло обстрілювати ворога [36]. Зверху бойовий хід накривався двосхилим дашком з гонти чи драбниць. Піднімалися на стіни за допомогою східців чи драбин [36; 38, с. 209; 65, с. 44].

Головними вузлами оборони, своєрідними опорними пунктами фортець вважалися башти. Вони могли бути прямокутними, квадратними, шестикутними і восьмикутними в плані спорудами, різної висоти залежно від оборонного значення, розміщеними між стінами [36; 43, с. 14, рис. 2, с. 15, рис. 3. 3; 46, с. 28; 53, с. 206, рис. 2]. Помічено, що круглих башт має складна за конфігурацією фортеця, яка повністю повторює контури рельєфу, чотирикутних – геометрично правильна [36]. Завдяки важливій ролі в обороні фортець, їх намагалися збудувати якомога вищими: до 20-25 м [36; 46, с. 28]. У середині башт влаштовувалися помости в кілька поверхів – від двох до шести [46, с. 28; 58, с. 47; 65, с. 44]. Міжповерхові перекриття вистилалися глиною чи землею [36]. Кожен поверх міг забезпечуватися бійницями для різного роду вогнепальної зброї на зразок стіни [65, с. 44]. Верхівка вежі завершувалася по всьому периметру круговим «обламом» з бійницями, який аналогічно стінному виносився для утворення підсябиття, та шатровим дахом [35, с. 73; 37]. На найбільших баштах, з метою огляду місцевості влаштовувалися невеликі вежечки-ліхтарики [36, рис. 13-16; 43, с. 14, рис. 2; 46, с. 28; 53, с. 106, рис. 2]. Крім оборонного значення башти слугували місцем для складів зброї, провіанту, допитів і ув'язнення, житлом членів гарнізону [36; 38, с. 209, 213; 59, с. 57]. Зокрема, у Переяславі відома «Распросная башня», де ймовірно допитували людей [71, с. 106]. Потрапляли на верхні поверхи башт за допомогою зовнішніх східців або через вхід із рівня «обламів» стіни. Між верхніми поверхами башт, між «обламами» і порожніми секціями тарас, влаштовувалися східці [36]. Нам невідома кількість башт Переяслава XVII ст. За розписним списком 1701 р. кріпость мала їх десять, з яких дві були надбрамними [34, с. 430; 71, с. 106]. І хоч цей документ більш пізній, він описує споруди ранішого часу. Ймовірно, що така кількість башт існувала протягом усього XVII ст. Нижнє місто мабуть, мало їх не більше семи, з яких три були надбрамними. Башти частково (3-5 стінами) виносилися за міську стіну, що значно збільшувало сектор спостереження й обстрілу [36; 65, с. 43]. Ширина переяславських валів не дозволяла такого розміщення. Будівничі могли ставити вежі або в смузї стіни, або наростити товщину валу, що було досить важко зробити з огляду на обмеженість площі річками та ровами. Для такого розміщення застосовувалися прототипи бастіонів – ронделі (бастей) – плоскі, напівокруглі в плані, виступаючі назовні земляні платформи [73, с. 92; 78, с. 46, 47]. У Переяславській фортеці ронделі насипалися не тільки по кутах, але й на прямих трасах валу. Поява ронделів з виступаючими вежами істотно посилила обороноздатність укріплень. Після зведення стіни й башти обмазувалися глиною та білилися аж до бланкування, так, що їх зовнішній вигляд справляв враження мурованих укріплень [17, с. 106;

36; 38, с. 208; 40, с. 101; 62, с. 44-46; 65, с. 67]. Це до певної міри продовжувало життя стін, як і обкладання нижньої частини зрубів дерном [36].

Про те, що такі стіни виявлялися досить міцними та надійними говорить той факт, що їх не було пробито гарматною стрільбою [17, с. 599]. На додачу можна привести слова французького військового П'єра Шевальє, котрий у своїй «Історії війни козаків проти Польщі» зазначав: «Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні» [72, с. 39, 42].

Реальні форми дерев'яної оборонної архітектури Переяслава на середину XVII ст. могли бути схожими, на зразок укріплень київського замку, зображеного на малюнку А. ван Вестерфельда в 1651 р. [77, с. 25]. Там показані високі дерев'яні стіни, присадкуваті восьмигранні вежі з наметовими дахами і винесеними обламами у верхній частині. На основі вище викладеного, ми пропонуємо графічну реконструкцію Переяслава середини XVII ст. (рис. 2.).

Переяслав мав п'ять брам: Михайлівську та Пречистенську в замку і Альтицьку (Ільтицьку), Київську, Гайшинську (Гейшиську, Гайтинську) в Нижньому місті [18, с. 298; 20, с. 382; 33, с. 56; 45, с. 29; 49, с. 191, 197, 210, 222; 67, с. 92; 71, с. 105]. Переяславські ворота будувалися на місцях давньоруських воріт, тому не було ніякої необхідності прорізати чи розкопувати вал в інших частинах фортеці [75, с. 156-157]. Це зайняло б велику кількість часу, при небезпеці татарського набігу і великій витраті ресурсів. Крім того, транспортна вісь, на якій знаходилося місто, з давньоруського часу не змінилася. Брами сполучали головні вулиці з зовнішніми шляхами, виділялися як важливі оборонні елементи, були більш монументальнішими, ніж глухі башти. Вони не виходили за периметр укріплень і знаходилися у врізах валу, але завжди були круглими. Ворота в брамах були двостулковими. В одній із стулук могла розміщуватися хвіртка [61, с. 31]. Михайлівська брама отримала свою назву від дерев'яної церкви Архистратига Михаїла, котра була збудована на місці однойменної давньоруської церкви XI ст. Вважається, що саме ця брама стала реальним прототипом міської символіки [22; 69, с. 142, 143; 74, с. 469, 470]. Розташована вона на півдні Замку і шлях від неї упирався в р. Трубіж, тому важко сказати, яку функцію виконувала. На початку XVIII ст. вона вже не відігравала ніякого значення і її розібрали, переробивши у вилазку – Михайлівську сортію. Забігаючи наперед зазначимо, що інші брами проіснували до кінця XVIII ст. Михайлівська брама вулицею сполучалася з Пречистенською на північному сході Замку. Від Пречистенської брами починалася Київська вулиця, що вела до Київських воріт Нижнього міста, перетинаючись з іншою міською вулицею – Довгомостенською, яка зв'язувала собою ще двоє інших воріт – Альтицькі (на південному-заході) і Гайшинські (на сході). Перші названі від р. Альти, яка протікала поруч, другі від сусіднього с. Гайшин, куди прямував від них шлях. Шлях від Альтицьких воріт розділявся на три магістралі, які вели відповідно до Києва, Дніпра і на Золотоношу. З Гайшинських воріт прямували на Пирятин і Лубни. Ще одні ворота – Київські знаходилися в північно-західній частині міста. Шлях від них вів на Київ, за що вони й отримали таку назву. Ворота Нижнього міста згадує архідиякон П. Алепський, котрий побував у Переяславі влітку 1656 р. «...прибули у велике місто, котре змагається з Києвом своєю пишністю... Ім'я його Переяслав. Він оточений великою кількістю земляних насипів і має троє воріт в укріплених стінах: одні виходять на сушу, двоє інших супроти мостів, перекинутих через велике озеро, яке оточує місто, маючи своїм джерелом ріку в нього впадаючу. Озеро знаходиться в штучних берегах, котрі утворені греблями для млинів і укріпленнями для гармат» [63, с. 190]. Слова мандрівника повністю підтверджують зображення Переяслава на картах французького військового інженера Г. Л. де Боплана (рис. 1.). Археологічно жодні ворота не були досліджені.

В історико-археологічній літературі згадується ще двоє замкових воріт: Спаські і Печерські [34, с. 430; 67, с. 92; 71]. Якщо Печерські ворота можна хоча б віддалено пов'язати з перекрученою назвою тих же Пречистенських воріт, то із Спаськими воротами ситуація складніша. Справа в тім, що Спаська брама разом із Пречистенською згадується під час повстання козаків Переяславського полку 1666 р., а Кошторисний список Переяслава 1697 р. повідомляє лише про Пречистенську браму, тоді як Розписний список Переяслава 1701 р. тільки про Спаську та Михайлівську і додатково вказує, що цитадель має двоє проїжджих башт [45, с. 29; 67, с. 92; 71, с. 106]. На планах фортеці XVIII ст. Спаська брама відсутня, натомість зображено Спаський бастион [41, л. 29, из. 2; 42, с. 922; 45, с. 29-33]. Не виключено, що під час перебудови цитадельних укріплень 1709 р. браму могли розібрати, а на її місці насипати бастион, який запозичив її назву, згадка про який відома від 1718 р. [45, с. 29].

Від Пречистенських, Київських і Альтицьких воріт через обводнені рови та ріку були прокладені дерев'яні мости. Вони встановлювалися на стовпах і мали здебільшого просту конструкцію [17, с. 593; 61, с. 30]. У разі необхідності міст можна було швидко розібрати чи спалити і так само відновити. Довгий міст, що починався від Гайшинської брами і прямував до Задовгомостянських підварок, складався з двох земляних гребель, на-

сипаних між річищами Трубіжа та двох дерев'яних мостів, через них перекинутих. Підйомних мостів, як це було в Любецькій і Києво-Печерській фортецях, у Переяславі не існувало [60, с. 39; 61, с. 31].

Розташування фортеці змушувало фортифікаторів створити додатковий захист підступів до нього. На Трубіжі, трохи нижче злиття його з Альтою, жителями міста було влаштовано греблю з водяними млинами. Далі греблю продовжувала гать, яка через заплавні луки і рукав Трубіжа досягала ур. гора Попівка – мисовидного виступу лесової тераси Дніпра. Влаштування греблі призвело до штучного підйому води в річці і пасивного затоплення власної заплави в ур. Луг, східніше міста. Затоплення дозволяло розширити площу водної перешкоди, а утримування підйому води навіть на позначці 20 см призводило до розмиву ґрунту і процесів заболочування [73, с. 38, 40]. Таким чином підтоплена заплава Трубіжа могла нагадувати озеро або болото, створюючи враження острівного розміщення міста, оточеного ще й р. Альта та заповненими водою ровами. Таке «озеро» в своїх подорожніх записках згадує П. Алепський, а Г. Л. де Боплан завжди на своїх картах позначав місто оточеним з усіх сторін водою (рис. 1) [63, с. 190]. «Озеро» також ввійшло до місцевої символіки. В описі міського герба 1620 р. зазначається розташування вежі, як символу Переяслава саме на озері [57, с. 93; 64, с. 52].

Одним маловивченим фактом в історії Переяславської фортеці було існування ще одного валу. На більшості планів міста XVIII-XIX ст. він відсутній, жодної згадки про нього в писемних джерелах. Єдине його зображення відоме на недатованому плані Переяслава, намальованому інженер-майором Д. де Боскетом, який перебував у місті, судячи з іншого його плану 1740 року [41, л. 29, из. 2]. Перший сегмент цього валу починався від правого берега р. Трубіж, повністю огинав Київське передмістя до лівого берега р. Альта. Другий сегмент від правого берега р. Альта повністю оперізував Альтицьке передмістя і впирався в правий берег р. Трубіж. Від оборонного поясу фортеці вал знаходився приблизно на відстані понад 500 м (Київське передмістя) та 800 м (Альтицьке передмістя). У часи складання плану цей вал перебував у напівзруйнованому стані і вважався старовинним, але при необхідності міг бути приведений до оборонного стану в якості додаткової лінії укріплень [42, с. 238, 922]. Цей вал міг бути залишком оборонної системи Переяславської фортеці в XVII ст., хоча не виключається більш давніше, давньоруське походження.

За привілеєм короля Сигізмунда III 1620 р. переяславський староста, воєвода волинський Я. Заславський повинен був забезпечувати Замок різноманітними військовими припасами [1, с. 12]. На утримання в належному стані обороноздатності штатної фортеці, як вважав її царський уряд, витрачалися значні матеріальні ресурси та кошти. Наприклад у 1659 р. в ній зберігалось окрім 25 гармат, 3770 залізних ядер, 46 стволинок, 120 малих гранат, 260 картушних зарядів, 45 бочок та ще 12 пудів (192 кг) гарматного пороху, 399 пудів свинцю (6 т 384 кг), 675 пудів гною (10 т 800 кг), 570 аршин тонкого й товстого полотна (405 м), 66 мушкетів, 11000 мушкетних куль, 2 бочки рушничного пороху, 13 шпак, 2 гарматні лафети, 2 підкопні свердла, 55 кайл, 170 заступів, 129 сокир, 15 просіків, 5 пильників, 4 фурми, 7 залізних черпаків, 2 скобелі, 3 свердла, 4 долота, великий мідний котел, 105 залізних прутів і 2 пуди піску (32 кг) [8, с. 314]. Протягом 1659-1661 рр. ратним людям виплачено 41110 крб. та 10 тис. єфимок [8, с. 315, 316]. Порохом забезпечувала гарнізон і козаків місцева порохова майстерня, відома з останньої чверті XVII ст. [21, с. 106].

Міць фортеці посилювала артилерія. Найперші згадки про неї пов'язуються із захопленням Переяслава К. Косинським у 1592 р. [31, с. 68-69]. Під час Визвольної революції 1648-1656 рр. фортеця відіграла роль головного сховища артилерії, пороху та олов'яного скарбу козацького війська [38, с. 350; 51, с. 269-270]. Вважається, що гармати на човнах перевозилися Дніпром, а потім Трубежем до Михайлівських воріт (власне для цього вони ніби використовувалися), але ця версія поки що слабкодоказова. При цьому козаки не дозволяли чужинцям наблизитися до валів, де розміщувалася артилерія, а тих хто порушував встановлену дистанцію – били і приковували до гарматних стволів [3, с. 112]. З часів розмежування території фортеці на московську і українську військово-адміністративні зони, гарматний парк у кожній був свій. Наказний гетьман Я. Сомко зосередив у Нижньому місті значний артилерійський арсенал не з лише трофейних гармат, захоплених у протистоянні з гетьманом Ю. Хмельницьким, але й місцевих, так званого «сомкового лиття» [11, с. 181; 19, с. 36, 53; 37, с. 20-23]. Гармати згадуються під час штурму повсталими переяславськими козаками Верхнього міста влітку 1666 р. [67, с. 92]. Російському гарнізону зброя з припасами присилалася з Московської держави [8, с. 314]. Гармати встановлювалися на баштах та стінах Верхнього міста, а їх кількість становила за згадками – 12 чи 25 одиниць [8, с. 314; 9, с. 329; 14, с. 275]. Крім свого прямого призначення, гармати в XVII ст. використовувалися для салютування під час приїзду поважних гостей чи послів іноземних держав, релігійних свят тощо [3, с. 105; 4, с. 455, 459; 5, с. 515; 6, с. 269; 63, с. 191].

Після військових подій весни 1661 – літа 1662 рр. фортеця зазнала пошкоджень, особливо в липні 1662 р. [19, с. 35]. Наказний гетьман Я. Сомко і воєвода В. Б. Волконський восени 1662 р. провели ремонтні роботи кожен своєї частини фортеці, але за зразком московитів [14, с. 362, 363; 33, с. 54, 55]. Наказний гетьман хи-

зувався перед стольником Ф. Ладиженським, що укріпив Переяслав сильніше Смоленська [14, с. 363]. Але його спроба влаштувати в межах Нижнього міста ще одну цитадель, закінчилася рішучою заборонаю з боку московського воєводи В. Б. Волконського [14, с. 363]. Ось як описував укріплення міста царський посланець у ті часи: «...а около меншого города вода обошла со всех съ трехъ сторонъ, а съ четвертую городъ земляной, а около болшого города съ дву сторонъ вода, а съ третью земляной городъ, а съ четвертую лугъ пришьоль, низкое место, а около обеихъ городовъ реку всю окальвають» [14, с. 362, 363].

Після Андрусівської угоди 1667 р., значення Переяславської фортеці зростає, відтоді вона стає прикордонною. З огляду на важливість деяких фортець у власній зовнішній політиці, у 1672 р. царський уряд видає наказ про опис укріплень Києва, Переяслава, Остра, Ніжина, Чернігова [13, с. 12]. Можливо у зв'язку з цим, протягом 1688-1691 рр. за ініціативою Москви, силами реєстрових козаків у Верхньому місті проводилися ремонтні роботи [21, с. 122]. Зокрема, поглиблено рів, споруджено нові дерев'яні стіни. Із зовнішньої сторони влаштували новий тип фортифікаційних споруд – «вывод, 2 раската», тобто Пречистенський рavelін з двома бастіонами – Пречистенським та Єфремівським (Єфимівським) [25, с. 243; 45, с. 29; 71, с. 105]. Уявлення про стан цитадельних укріплень дають Кошторисний список Переяслава 1697 р. та Розписний список Переяслава 1701 р. [45, с. 29; 71]. Загальний вигляд оборонного поясу фортеці на початок XVIII ст. виглядав уже доволі архаїчно, як і укріплення більшості міст Гетьманщини. У такому вигляді Переяславська фортеця проіснувала до 1709 р. (рис. 3.). Потім її чекала перебудова укріплень за новою бастіонною фортифікацією, яка після реформ Петра I впевнено почала проникати на Лівобережжя України.

Список використаних джерел та літератури

1. 1620 г. ноября 29 (нов. ст. декабря 9). – Привилей польского короля Сигизмунда III об отдаче волынскому воеводе Я. Заславскому в пожизненное владение Переяславского староства с местечками Яготином, Гельмязевым и всеми другими населенными пунктами // Воссоединение Украины с Россией. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – Т. 1. – С. 11-14.
2. 1635 г. февраля 17. – Отписка севского воеводы И. Стрешнева в Посольский приказ с вестями о численности польских гарнизонов на Украине, о намерении польского правительства изгнать казаков из Запорожской Сечи, а также о стремлении украинских казаков перейти в подданство России // Воссоединение Украины с Россией. – М.: изд. АН СССР, 1953. – Т. 1. – С. 146-148.
3. 1648 г. декабря 22 (нов. ст. 1649 г. января 1) – 1649 г. февраля 24 (нов. ст. марта 5). – Дневник львовского подкомория В. Мясковского с описанием поездки комиссаров польского правительства к Богдану Хмельницкому для переговоров // Воссоединение Украины с Россией. – М.: изд. АН СССР, 1954. – Т. 2. – С. 104-122.
4. 1653 г. октября 9 – 1654 г. февраля 5. – Статейный список русского посольства во главе с В. Бутурлиным о торжественной встрече послов населением Украины, о Переяславской раде, условиях воссоединения Украины с Россией и о принятии присяги населением украинских сел и городов // Воссоединение Украины с Россией. – М.: изд. АН СССР, 1953. – Т. 3. – С. 423-490.
5. 1654 г. января 1. – Отписка В. Бутурлина царю Алексею Михайловичу о торжественной встрече русского посольства населением г. Переяслава // Воссоединение Украины с Россией. – М.: изд. АН СССР, 1953. – Т. 3. – С. 514-515.
6. 1658, декабря – 1659, февраля. Посольство майора Григория Булгакова и подьячего Фирса Байбакова к гетману И. Выговскому // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею. – СПб: Типография В.В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 261-280.
7. 1659, декабря 14-24. Указ боярину Василью Шереметеву, об отпуске некоторых ратных людей, о наблюдении над Юрьем Хмельницким, о казни тех, который убили греков и о заменении бердышей пиками у ратных людей // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 316-317.
8. 1659, сентября – 1661. Записка о посылке в разные сроки денежной казны на жалованье великороссийским ратным людям, находившимся в Малороссии, а также разных боевых запасов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 313-316.
9. 1661, июля 13 – сентября. Выписка о количестве ратных людей запасов в Киеве // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 328-330.
10. 1661, после ноября. Донесение Ивана Пескова, о сношениях Якимом Сомком с Юрием Хмельницким и о состоянии дел в Малороссии // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные

- и изданный археографическою комиссиею – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 332-335.
11. 1662 декабря – 1663 января. Статейный список стольника Федора Лодыженского посланного в Малороссию к Брюховецкому, к Якиму Сомку и к разным полковникам с грамотами // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 342-376.
 12. 1669, мая 26. 1) О приезде к Москве посланцев Демьяна Многогрешного...; 12) Письмо переяславского полковника Дмитрашки Райчи к Многогрешному;... // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею – СПб: типография В. В. Пратц, 1873. – Т. 8 – С. 171-182.
 13. 1672, июля 22. Указ о посылке грамот об измерении городов в Малороссии, и извещение, сообщенное кошевыми посланцами о запорожских городах. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею – СПб: типография Эттингера, 1879. – Т. 11. – С. 12-15.
 14. 1673, июля 2. Отписки князя Юрия Трубецкого, по вестям из Переяславля, о намерениях Дорошенковых казаков напасть на переяславский полк и о мерах принятых для защиты // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею. – СПб: типография Эттингера, 1879. – Т.11. – С. 273-276.
 15. 1673, мая 8. Отписка князя Ромодановского, о тревоге в Харькове и других слободских полковых городах, по поводу татарского нашествия, и о мерах обороны // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею. – СПб: типография Эттингера, 1879. – Т. 11. – С. 253-255.
 16. 1674, сентября 9. Письмо протопопа Адамовича к боярину Матвееву о движениях турок; о взятии ими Умани; о количестве войск в Нежине и Переяславе. Вместе с тем просит отпустить гетманских сыновей, для свидания с родителями // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданный археографическою комиссиею. – СПб: типография Эттингера, 1879. – Т. 11. – С. 664-666.
 17. Акты о заселении Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. VII, т. 1. – 647, XII с.
 18. Андриевский А. Еще страничка из прошлого г. Переяслава / А. Андриевский // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9. – С. 277-303.
 19. Бабулин И. Б. Каневская битва 16 июля 1662 г. / И. Б. Бабулин. – М.: «Русские витязи», 2015. – 88 с.
 20. Багалея Д. Состояние полиции в малороссийских городах / Д. Багалея // Киевская старина – 1882. – Т. I. – № 8. – С. 379-382.
 21. Борисенко В. Переяслав у козацьку добу / В. Борисенко, А. Іваненко, В. Лоха // Переяслав у віках. – Київ: Світ успіху, 2007. – С. 104-174.
 22. Бузян Г. М. Історичне підґрунтя пізньосередньовічного герба Переяслава / Г. М. Бузян, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 1999. – Вип. 8. – С. 164-167.
 23. Бузян Г. М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г. М. Бузян, Л. М. Набок, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря. – Київ: Міленіум, 2007. – 264 с.
 24. Васильєв М. Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі / М. Г. Васильєв // Переяславська земля і світ людини. – Київ; Переяслав-Хмельницький. – 1998. – С. 82-89.
 25. Вечерський В. Равелін / В. Печерський // Архітектура. Короткий словник-довідник. – Київ: Будівельник. – 1995. – С. 243.
 26. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – Київ: вид. дім А.С.С., 2005. – 586 с.
 27. Вечерський В. В. Середньовічні фортифікації Путивля / В. В. Печерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1-2. – С. 21-29.
 28. Вечерський В. В. Укріплення гетьманської столиці Глухова: нез'ясовані питання еволюції / В. В. Вечерський // Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський. – 1993. – С. 11-12.
 29. Вечерський В. В. Фортифікації Сумщини / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – №4. – С. 84-91.
 30. Грамота короля Стефана Батория кн. Константину Острожскому на основание и заселение гор. Переяславля. 1585 г. марта 6 // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1905. – Ч. VII, т. 3. — С. 284-288.
 31. Жерела до історії України-Руси / [ред. М.С. Грушевський]. – Львів, 1908. – Т. VIII. – 407 с.
 32. Житель города Переяслава. Успенская церковь в городе Переяславе // ПЕВ. – 1867. – № 13. – Ч. неоф. – С.12-33.

33. Іваненко А. О. Переяславський полк у контексті військово-політичних подій в Україні початку 60-х рр. XVII ст. / А. О. Іваненко // Наукові записки з української історії – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 53-58.
34. Кирпичников А. Н. Ладога и Переяславль Южный – древнейшие каменные крепости на Руси / А. Н. Кирпичников // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. – М.: Наука. – 1977. – С. 417-434.
35. Коваленко О. В. Про залишки фортифікації полтавського форштадту / О. В. Коваленко, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – 1999. – № 1. – С. 73-75.
36. Крадин Н. П. Русское деревянное оборонное зодчество / Н. П. Крадин. – М.: «Искусство», 1988.
37. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. – Київ: Вид. дім «Стилос», 2004. – 418 с.
38. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. – Київ: Варта, 1994. – Т. 1. – 384 с.
39. Кучера М. П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст. / М. П. Кучера // Середні віки на Україні. – Київ: Наукова думка. – 1973. – Вип. 2. – С. 127-131.
40. Кучинко М. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії) / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Петрович. – Луцьк.: вид. обласної друкарні, 2004. – 260 с.
41. Ласковский О. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России / О. Ласковский. – СПб: в типографии Императорской Академии Наук, 1866. – 74 л.
42. Ласковский О. Материалы для истории инженерного искусства в России / О. Ласковский. – СПб: в типографии Императорской Академии Наук, 1865. – Ч. III. – 1016 с.
43. Левко О. Н. Витебск XIV-XVIII вв. / О. Н. Левко. – Минск: Наука и техника, 1984. – 120 с.
44. Ленченко В. Полкове місто Гетьманщини Стародуб та його пам'ятки / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 1. – С. 84-94.
45. Ленченко В. О. Переяслав у картографії та описах XVII-XVIII століть / В. О. Ленченко // Вісник геодезії та картографії – 2014. – № 6. – С. 28-33.
46. Логвин Г. Н. Архітектура XIV-першої половини XVI століття. / Г. Н. Логвин // Історія українського мистецтва. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – Київ, 1967. – Т. 2. – С. 17-55.
47. Максимович М. А. О городе Переяславе в первоначальные времена / М. А. Максимович // Собрание сочинений. – Киев, 1877. – Т. 2. – С. 325-329.
48. Марочкін В. П. Українське місто від XV до середини XVII ст.: звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело: історична монографія / В. П. Марочкін. – Toronto: Нурпertext Plus, 1999. – 157 с.
49. Мотьжинский архив. Акты Переяславского полка XVII-XVIII вв. – Киев, 1890. – 223 с.
50. Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України / Б. Моця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ХІК, 2003. – Вип. 12. – С. 156-162.
51. Набок Л. М. Переяславська фортеця / Л. М. Набок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 267-273.
52. Нельговський Ю. П. Архітектура другої половини XVI – першої половини XVII століття / Ю. П. Нельговський // Історія українського мистецтва. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – Київ, 1967. – Т. 2. – С. 56-106.
53. Овсянников О. В. Из истории северного оборонного зодчества (Каргополь в XVII в.) / О. В. Овсянников // СА. – 1971. – № 4. – С. 204-211.
54. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1989. – 390 с.
55. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1997. – 325 с.
56. Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб, 1892. – Т. 71. – 239 с.
57. Панченко В. О. Гербовник міст України / В. О. Панченко. – Київ; Нью-Йорк, 1996. – 168 с.
58. Пламеницька О. Башта / О. Пламеницька // Архітектура. Короткий словник-довідник. – Київ: Будівельник. – 1995. – С. 46-47.
59. Пламеницька О. Вежа / О. Пламеницька // Архітектура. Короткий словник-довідник. – Київ: Будівельник. – 1995. – С. 56-57.
60. Пламеницька О. Фортеці й замки в Україні / О. Пламеницька, В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3-4. – С. 34-41.
61. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. – Київ: Наукова думка, 1980. – 151 с.

62. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII-XVIII століття / О. Попельницька. – Київ: Вид. дім «Стилос», 2003. – 304 с.
63. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским: пер. с араб. – М., 1898. – Вып. 4. – 195 с.
64. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – Киев: Наукова думка, 1986. – 126 с.
65. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – Киев: Наукова думка, 1989. – 232 с.
66. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. / К. І. Стецюк. – Київ: вид. АН Української РСР, 1960. – 364 с.
67. Стецюк К. І. Переяславське повстання 1666 р. / К. І. Стецюк // УІЖ. – 1958. – № 4. – С. 85-97.
68. Тетеря Д. А. Матеріали до історії Переяслава кінця XVI-XVIII ст. / Д. А. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: ХІК, Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 48-54.
69. Тетеря Д. А. Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) / Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 139-149.
70. Ульяновський В. І. Київський літопис першої чверті XVII ст. / В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // УІЖ. – 1989. – № 7 – С. 103-114.
71. Харламов В. О. Расписной список Переяслава 1701 г. / В. О. Харламов // Тези всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький. – 1992. – С. 105-106.
72. Шевальє П'єр Історія війни козаків проти Польщі: пер. з фр. / П'єр Шевальє. – Київ: Томіріс, 1993. – 224 с.
73. Шперк В. Ф. Фортификационный словарь / В. Ф. Шперк. – М.: изд. ВИА, 1946. – 126 с.
74. Юрченко О. В. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава / О. В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 155-164.
75. Юрченко О. В. Цитадель пізньосередньовічного Переяслава / О. В. Юрченко // Український історичний збірник. – К. – 2006. – Вип. 9. – С. 465-483.
76. Юрченко О. В. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII-XV ст. / О. В. Юрченко, С. М. Вовкодав // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – 2004. – Вип. 15. – С. 31-37.
77. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура. / П. Г. Юрченко // Історія українського мистецтва. Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. – Київ, 1968. – Т. 3. – С. 21-69.
78. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб: «Издательство Полигон», 2000. – 400 с.

Перелік умовних скорочень

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости. Полтава.

СА – Советская археология. Москва.

УІЖ – Український історичний журнал. Київ.

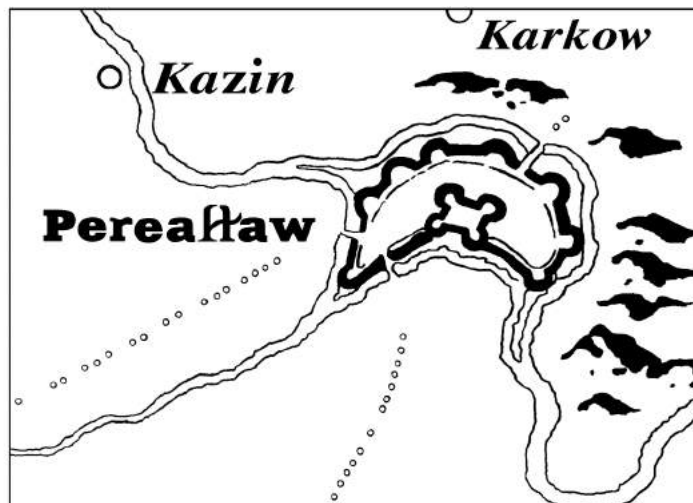

Рис. 1. Фрагмент карти р. Дніпро Г.Л. де Боплана з атласу Й. Блау. Амстердам 1662 р.

Рис. 2. Переяслав середини XVII ст. Реконструкція автора.

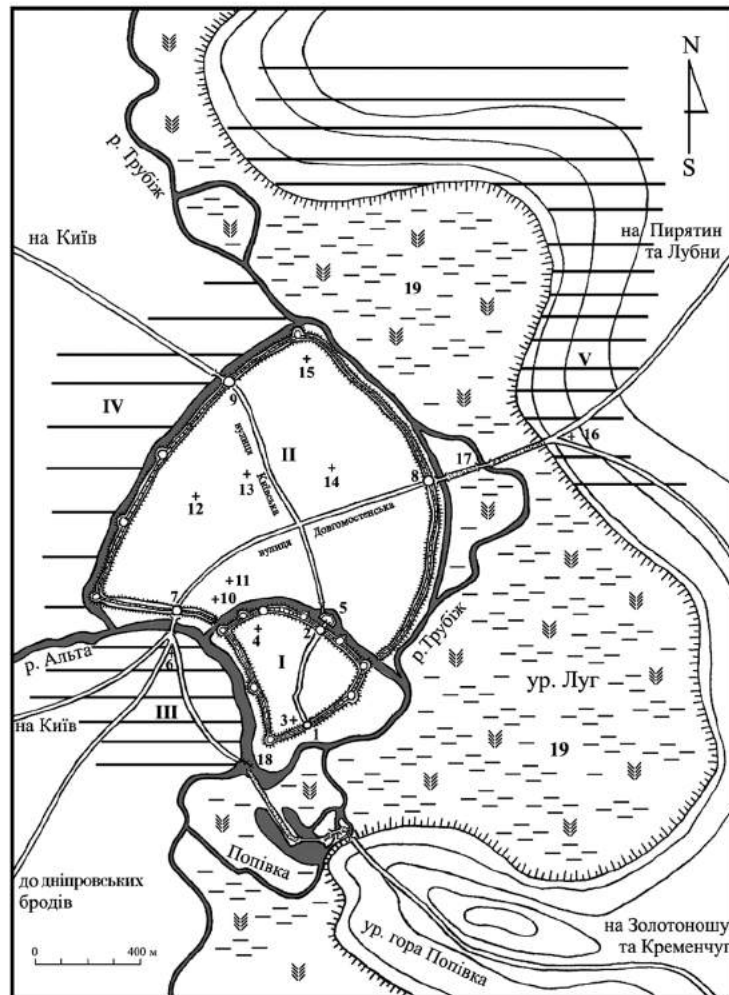

Рис. 3. План-реконструкція переяславської фортеці кінця XVII-початку XVIII ст.:
 I – Верхнє місто, II – Нижнє місто, III – Альтицьке передмістя, IV – Київське передмістя,
 V – Задовгомостянське передмістя; 1 – Михайлівська брама, 2 – Пречистенська брама,
 3 – Михайлівська церква, 4 – Успенська церква, 5 – вивід (равелін), 6 – Борисоглібська церква,
 7 – Альтицька брама, 8 – Гайшинська брама, 9 – Київська брама, 10 – Покровська церква,
 11 – Миколаївська церква, 12 – Спаська церква, 13 – Вознесенська церква,
 14 – Воскресінська церква, 15 – Троїцька церква, 16 – Петропавлівська церква, 17 – Довгий міст,
 18 – водяні млини, 19 – заболочена місцевість.

Наталія Ганусевич,
молодший науковий співробітник
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»,
м. Збараж

КОМПЛЕКС МОНАСТИРЯ О.БЕРНАРДИНІВ В СИСТЕМІ ОБОРОННИХ СПОРУД МІСТА ЗБАРАЖА XVII СТ.

У даній роботі автор розглядає особливості оборонних укріплень міста Збаража та монастирського комплексу отців бернардинів. Подано на розгляд картографічні матеріали та результати геофізичних обстежень. Піднімається проблема необхідності подальших планомірних обстежень цих фортифікаційних елементів.

Ключові слова: пам'ятка, замок, фортеця, підземні ходи, храм, оборонні мури, підземні порожнини, в'їздові брами.

Історія Збаража насичена різноманітними подіями, які відбувалися в Україні в часи важкої боротьби народу з постійними загарбниками. Дана місцевість знаходилась на перетині «Чорного і Кучманського шляху», по якій орди татар не раз ішли грабувати, палити і нищити наш край. Це диктувало мешканцям міста будувати потужні оборонні фортифікаційні системи, центром якої завжди була фортеця або твердиня з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування в круговій обороні. Незважаючи на міцні укріплення, Збараж періоду Київської Русі неодноразово зазнавав нищівних поразок, та після кожного руйнівного етапу місто знову відроджувалось, а на місці старих, знищених споруд з'являлись нові в нових архітектурних та конструктивних формах [1, с. 2].

Перша документальна згадка про Збараж на новому, сучасному місці датується 1583 роком. Відомо також, що у 1570 році тут було село, яке за якихось 13 років вже перетворилося на важливий ремісничо-торговельний центр, населення якого отримало від князів Збараських ряд привілеїв [6, с. 11] (рис. 1). Саме місто знаходиться на узвишші і захищене з трьох сторін річкою і двома озерами [19, с. 94]. Розвиток оборонних споруд йшов в ногу з вдосконаленням озброєння і тактики. В епоху колюче-ріжучої і металеві зброї, коли бойові дії велися глибокими зімкнутими строями, основу укріплень становили огорожі, вали та рови, утруднювали противнику раптовий напад і штурм.

Аналізуючи план міста, відзначимо в першу чергу – хрестоподібну композицію центральних діляниць навколо площі і орієнтацію по цих осях головних святинь і замку [6, с. 11]. Жодна з святинь не лежала безпосередньо при ринковій площі, а була віддалена від неї пасмом кварталів. На північ від площі розташовувалась церква Воскресіння, на південь – фарний (лат. парафія) костел, із заходу – єврейська божниця. Східний напрям асоціювався з опікою і владою засновника і власника міста – великого князя, що перебував у замку [26].

Одночасно із замком будували оборонні споруди міста, при цьому враховувались особливості рельєфу і болотисті береги річки: насипали вали споруджували стіни, будували ескарпи. Круті схили пагорба були основою оборонної системи, яку лише укріплено підпирними кам'яними стінами замкнутими в кільце. Форма кільця повторювала форму пагорба. З північної та південно-західної сторони, де не було вираженого схилу, влаштовувався насип та стіна, обкопані уздовж ровом. Однак пізніше навколо нового поселення Збаража та його укріплень будується ще одне кільце оборонних споруд і охоплює більшу площу. Міські ворота розміщувались у вежах, влаштованих у куртинах [7, с. 4] (рис.2).

Про міські фортифікаційні системи міста Збаража було відомо ще з XVII ст. Як бачимо на плані Гондіуса, вони мали вигляд нерегулярного п'ятикутника з бастіонами. Земляні бастіони служили як місце для артилерії, яка своїм вогнем могла покривати передпілля за ровом і куртину, яка була збудована з каменю. Регулярну обороноздатність куртин забезпечували трикутні равеліни [12, с. 119], які, заслоняючи її давали, додатковий підтримку вогнем сусіднім бастіонам. Доповненням до міських укріплень був рів, високий дерев'яний паркан і частокіл з менш вразливої сторони. Фортифікації захищали вони місто з трьох сторін: північної, південної і західної [18, с. 143]. Немає даних коли розпочали будівництво міських укріплень, можливо під час будівництва замку на новому місті, або трохи пізніше. Але при потребі їх завжди оновлювали, зокрема перед облогою міста у 1649 році, де інженерними роботами керував Андре Дюбуа з Лотирингії [21, с. 108], були насипані вищі вали, а рови понижені на 2,6-4,5 метрів глибини і

4 метри в ширину. Такими фортифікаціями було оточено місто з сторони річки Гнізни, таким чином, щоб вали доходили до бастіонів Збараського замку [25, с. 83]. Природними і додатковими укріпленнями, які безумовно посилювали оборонну міць міста, були заболочені заплави від розливів річки Гнізни і Базари-нецького ставу. Їх води, мов у підкові, оточували місто зі сходу, півдня та заходу [25, с. 66]. Дуже багато є народних переказів і легенд про воїнів та інших людей, які заблукали чи збилися з дороги і загинули в цих болотах. Їх кількість була дуже велика, оскільки місцевість, на якій розпочиналося будівництво монастиря, була непрохідною трясовиною, оповитою легендами і переказами. Одна з них розповідає, як під час татарського нападу на Старозбараську фортецю кінний загін ординців поїхав по селах за здобиччю. Раптом настала гроза і випала злива. Татари заблукали. Наступала ніч, а дощ все лив і лив. Наїзники в'їхали в трясовину і болото їх засмоктало. Відтоді цю місцевість стали називати чортовим болотом. З часом, згідно з переказом, на цьому болотистому місці було два об'явлення святого Антонія. Тому князь Юрій Збараський заклав тут монастирський комплекс під заступництвом святого Антонія Падуанського. Так поширився культ святого на наших землях, якого не раз бачили на болотах. Він своїми об'явленнями закликав людей більше молитися за нещасних, що померли в цій болотистій місцевості. Крім водяних перешкод були ще гори, яри і ліси, які утруднювали підхід до міста великої кількості воїнів [25, с. 67].

Крім зовнішніх оборонних укріплень існували ще внутрішні оборонні споруди. Доповнювали обороноздатність споруд підземелля і численні підземні переходи, які були сполучені із замком, який велично розмістився на протилежному лівому березі річки Гнізна [2, с. 28]. Вся ця оборонна система, яка мала протяжність близько 10 км. [27], при умілому її використанні, дозволяла успішно вести оборону, проводити непомітні переміщення військ, при тому добре бачити маневри противника [16, с. 12].

За свідченнями історичних джерел, одним з елементів оборонної системи міста Збаража було кілька в'їзних брам. Одна з них була біля монастиря оо. Бернардинів, який у свою чергу мав оборонні укріплення та сполучені з містом та замком підземні комунікації [2, с. 27]. Друга була в північно-західній його частині і називалася Залозецькою. Остання письмова згадка про в'їздову муровану браму відноситься до 1780 року [4, с. 48].

До внутрішніх оборонних споруд можна віднести ряд мурованих кам'яних будівель, а також були пристосовані і споруди сакральні, зокрема монастир отців бернардинів, дві церкви і синагога, які в оборонній системі міста відігравали важливе значення [18, с. 143]. Розглянемо оборонний комплекс отців бернардинів, який хоч і не мав міцних укріплень, але був свого роду самостійною, закритою оборонною спорудою і дозволяв досить довго і успішно тримати оборону [17, с. 50].

Ймовірно, задум князя Юрія втілювали в життя голландець Генріх ван Пеен та італієць Андреа дель Аква, яким приписується будівництво замку і міських фортифікацій [9, с. 17]. А оскільки костел зводився в часі будівництва замку (1620-1631) і був з'єднаний з ним підземним переходом, на що вказують історичні джерела і сучасні методи зондування поверхні землі (ехолокація), то цілком можливо, що монастирський комплекс будували ті ж самі будівничі, що й замок [3, с. 26].

Весною 1628 р. поблизу річки Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу. Дещо підмоклий ґрунт сприяв будівельникам у копанні глибоких фундаментів під святиню, у підземеллях якої передбачалися крипти для покійників. Протягом трьох років повністю вибудовано підвали і розпочато кладку стін [10, с. 4].

Щодо костелу в Збаражі, збереглося дуже мало даних: храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (17×10м) [20, с. 177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею [13, с. 48], яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Підземними ходами монастир мав сполучатися із замком [5, с. 190].

Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі з дзвіницею і був зорієнтований по лінії північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом.

Коротшими боковими стінами дзвіниця примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом у середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим. З описів польських істориків згадується грубий мур з двома брамами і стрільницями [24, с. 34] У 1649 році, переживаючи воєнні баталії, місто вже було доволі сильно укріпленим.

Про укріплення періоду облоги міста в 1649 році ми можемо судити за наявними планами, схемами та гравюрами цього періоду, серед них: гравюра В. Гондіуса виготовлена на основі карти Г. Л. де Боплана (рис. 4) [11], а також план обозу, виконаний Войцехом Радваном Радванським, перекопійований учасником Зборів-

ської битви, офіцером німецької піхоти Кристофом Гоувальдом. (рис. 3) [2, с. 26] Саме гравюру Гондіуса можна вважати на даний час єдиним достовірним документом, який свідчить про існування врегульованої оборонної системи міських укріплень та схематично відображає нам їх форму й місце розміщення.

А також по дослідженнях українських істориків, які відмічають, що Б. Хмельницький розпочавши облогу Збараського замку планував основний удар завдати з боку міста, від ставу, де польський табір був найслабше укріплений [23, с. 111]. Польські вали розпочиналися з вершини ставу Східного Збараського, який для ясності завжди називають Базаринецьким. Звідси на південь – понад 7 км – оборонна лінія міста – і закінчувалися при другому ставі, у долині, зберігаючи контакт з усіма фортифікаціями міста [27]. Крім вже існуючих елементів оборони, поляки спорудили цілу систему тимчасових земляних укріплень у вигляді ровів з валами, які значно утруднювали доступ до міста [17, с. 54]. Як бачимо ці укріплення відіграли певну роль в обороні міста. Міщани два дні обороняли місто з валів, після чого перебрались до середмістя та укріплених храмів, а зокрема і монастиря. Можна зробити висновок, що уже на тій стадії будівництва вали були реальною оборонною твердиною.

Сім разів українські козаки були близькими до успіху (кілька разів уже оволодівали валами), але під натиском відчайдушних контратак польської кінноти відкочувались назад [14, с. 128], тим самим підтверджуючи факт про кільце оборонних фортифікаційних споруд, які охоплювали не тільки замок, а й місто.

Збаражчина в серпні 1675 р. була залита хвилею воєнних дій татаро-турецьких військ паші Ібрагіма Шишмана, які пройшли через Збараж. Тоді разом з більшістю забудов міста було пограбовано і спалено монастирський комплекс оо. бернардинів. Як бачимо тільки в часі облоги міста 1649 року всі фортифікаційні споруди надійно захищали місто, а в мирний час було дуже легко зненацька захопити територію. Ми знаємо з пізніших звітів, що в 1672 р. турки по здобуттю міста підійшли під ворота замку разом з утікаючим населенням і здобули його з цієї сторони. При заснуванні зміцнень міста завжди використовували натуральне сформування території. Місто було відділене від заходу і окопного ворога крутим схилом і частоколом з огорожами, що знаходились перед ровом наповненим водою, а від сходу широкою, болотистою долиною річки Гнізни; сполучення з Підзамчем забезпечувала гребля з мостом. Від сторони річки і болотистої території окремі відрізки фасаду в кутах не мали бастионів. Були то застарілі фортифікації, що використовувались в половині XVII віку.

Відсутність архівних документів з 1675 по 1723 рік не дозволяє простежити діяльність монастиря на цьому відрізку історії. Відбудова монастирського комплексу розпочалася у XVIII ст., коли Збараж перейшов у спадок до коронного гетьмана і краківського каштеляна Йосифа Потоцького. Будівництвом керував сам архітектор Ян Ганц з Кнурова, що в Сілезії. Цей період було названо другим заснуванням монастиря [22, с. 9]. Окрім костелу до комплексу монастиря входить дзвіниця, корпус келій і оборонні мури. Відомо, що були побудовані нові господарські приміщення, а територія довкола монастиря обнесена муром «незабаром після консекрації костелу» [10, с. 6], тобто після 1755 року. Очевидно, що для спорудження оборонної стіни були використані давні монастирські мури [15, с. 25].

Не можна недооцінювати важливість і підземних ходів та комунікацій, які відігравали важливу роль в обороні міста Збаража. У липні 2003 року на замовлення тоді ще Державного історико-архітектурного заповідника, фахівцями науково-виробничого підприємства «ГЕОПРОМ» під керівництвом Левашова С.П., у м. Збараж проводились інженерно-вишукувальні геофізичні роботи з метою визначення і картування підземних ходів в центральній частині міста та в районі Збараського замку [8]. При дослідженні виявилось, що підземні ходи з території замку ведуть в центральну частину міста Збаража (рис. 3), а також виявлено підвали, що планувально пов'язані з будинками на головній площі, але габаритами виходять за межі наземних частин будинків.

Хоча після пожежі Збаража Йосиф Потоцький 27 липня 1721 року видає розпорядження про ремонт і відбудову міських укріплень, а також в'їзної брами, проте поступова стабілізація зовнішньополітичного життя приводить до того, що оборонні споруди в кінці XVIII ст. втрачають своє фортифікаційне значення [6]. У період, коли Збараж попав під владу Австрійської монархії, архітектурне обличчя міста зазнало значних змін (рис. 5) [2, с. 28].

Як бачимо, коли виникали такі історичні потреби, містечко навколо оббудовувалось життєво-важливою захисною системою, укріплення якої, як і в більшості середньовічних міст, спиралася на природні особливості рельєфу та болотисті рівнини Гнізної. Круті схили пагорба були основою оборонної системи, яку лише укріплено підірними кам'яними стінами, замкнутими в кільце. Форма кільця повторювала форму пагорба. З північної та північно-західної сторони, де не було вираженого схилу, влаштовувався насип та стіна, обкопана із зовні ровом [24] Залишки цих підірних оборонних стін збереглися й до сьогоднішнього дня по вулицях Івана Франка, Чкалова, Шолом Алейхема [1, с. 4].

Список використаної літератури:

1. Вербовецкий Ю. Центр княжого володіння / Ю. Вербовецкий // Збараж – місто в Медоборах. – 1997. – №2. – С. 2-4
2. Данилейко В. Оборонні укріплення Збаража кінця XVI-XVIII ст. / В. Данилейко // Наукові записки. – Збараж, 2014. – №4/2014. – 145 с.
3. Збараж. 800. – Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2011 – 74 с.
4. ЛБАН УРСР ім. В. Стефаника, відділ рукописів ф. Оссолінських №5241/II.
5. Мандрик О. Храми міста / О. Мандрик. –Збараж, 2014. – 390 с.
6. Михайлюньо Б. «Проект генерального плану Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі Тернопільської обл. Історико-архівні пошуки». м. Львів, 2001 р. / Б. Михайлюньо // Галицька Брама. – Львів: «Центр Європи», 2004. – січ.-лют.-берез. (№ 1-3 (109-111)). – 36 с.
7. Могитич Р. Особливості історичної планувальної структури міста / Р. Могитич // Матер. наук.-практ. конф. – Збараж: видання Національного заповідника «Замки Тернопілля», 2006р. – С. 15-19.
8. Науково-виробниче підприємство «Геопром» Звіт проведення інженерно-вишукувальних геофізичних робіт на території Державного історико-архітектурного заповідника в м. Збараж. – Київ, 2003.
9. Оконченко І. Укріплення Збараського замку / І. Оконченко // Галицька брама. – Львів: «Центр Європи», 2004. – січ.-лют. (№1-3 (109-111)). -36 с.
10. Перець Е. М. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-красознавчий нарис / Е. М. Перець. – Збараж, 1992. – 14 с.
11. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779 -1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Г. П. Петришин. –Львів: «Львівська політехніка», 2006. – 292 с.
12. Словник архітектурно-реставраційних термінів / ред. І. А. Ігнаткіна. – Київ: вид-во «УСХА», 1990 – 113 с.
13. Словник українського сакрального мистецтва / ред. М. Станкевич. – Львів, 2006. – 287 с.
14. Смолій В. А. Українська національна революція 17 століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 351 с.
15. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі / І. Сьомочкін // Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 2004. – січ.-лют.-берез. (№ 1-3 (109-111)). – С. 24-25.
16. Чайка В. І. Замки та оборонні споруди міста Збаража в ході облоги 1649 року / В. І. Чайка // Тези доп. наук. конф. «Збараська битва і Зборівський мир. Погляд XXI ст.». –Збараж, 2009. – 49 с.
17. Чайка В. І. Збараський замок: науково-популярне видання / В. І. Чайка. –Тернопіль: Астон, 2011. – 120 с.
18. Andrzejczak D. Kampania zbaraska 1649 roku / D. Andrzejczak. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – 286 s.
19. Ks. L.-Frąś C. SS.R.: Obrona Zbaraża według „Ogniem i Mieczem» w świetle prawdy historycznej // Przegląd powszechny. – Krakow: drukarnia Przeglądu powszechnego, 1934. – Tom 203. – 384 s.
20. Kachel J. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628-1946) / J. Kachel. – Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – 602 s.
21. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // Szkice historyczne. Serja I i II. Wydanie piąte/ –Lwów; Warszawa, 1923. – T. 2. – 325 s.
22. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu / Lucjan Piotr Hozer. – Kalwaria Zebrzydowska, 2005. – 140 s.
23. Rogowicz M. Bitwa pod Zbarażem 1649 / M. Rogowicz. – Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2013. – 194 s.
24. Slaski H. Zbaraz w przeszłości i teraźnoci. Przewodniczący Oddziału zbaraskiego Podolskiego T-wa Turyst.-Krajoznawczego / H. Slaski. – Zbaraz; Tarnopol, 1934. – 68 s.
25. Sledziński K. Zbaraż 1649 / K. Sledzinski. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona Spółka Akcyjna. 2005. – 155 s.
26. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. – Warszawa: Slawinum, 1879.– T. IV.– 625 s.
27. Szlezzynger P. Przyczynek do obrony Zbaraża w 1649 roku. (komunikat). Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://www.forteca-w.activ.pl>.

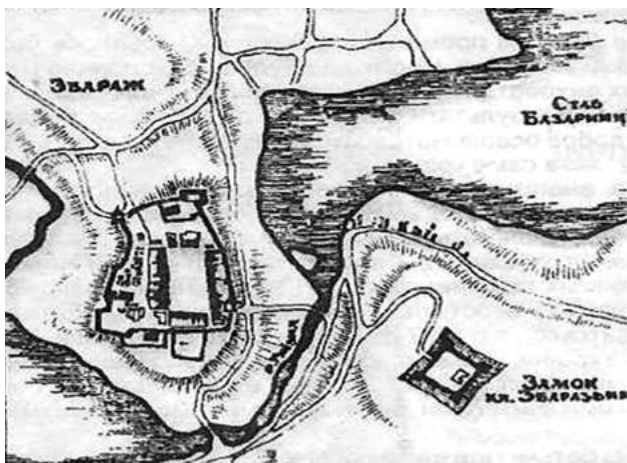

Рис. 1 Перше кільце міських укріплень та Замок князів Збараських за станом до 1631 року

Рис. 2 Друге кільце міських укріплень та Замок князів Збараських за станом до 1649 року.

Рис. 3. План обозу, виконаний Войцехом Радваном Радванським, перекопійований Кристофом Гоувальдом

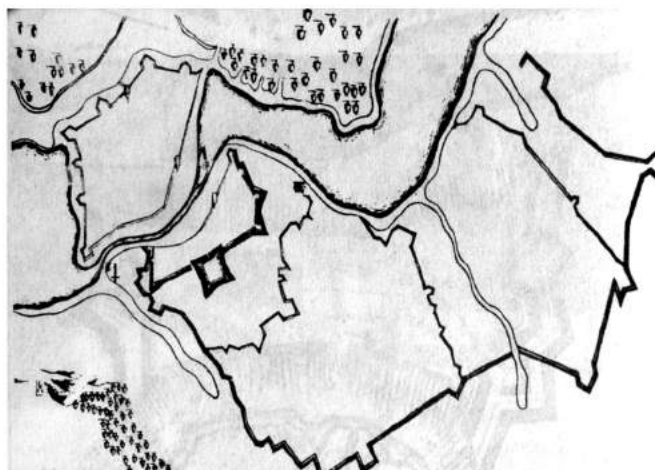

Рис. 4. План укріплень Збаража, згідно гравюри В. Гондіуса виготовленої на основі карти Г. Л. де Боплана.

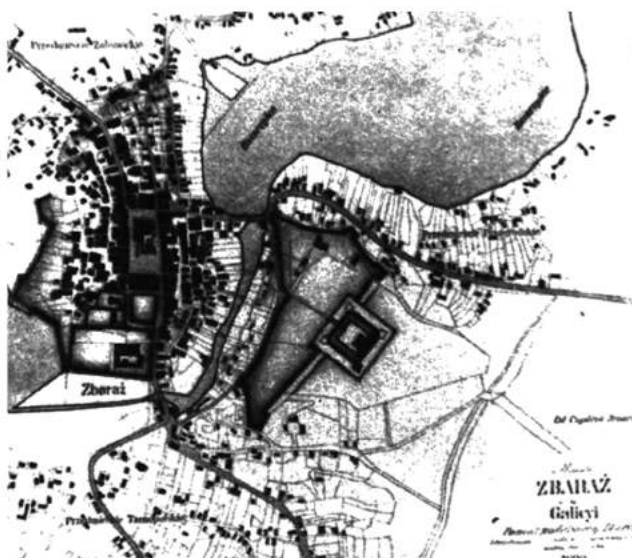

Рис. 5. Руйнування укріплень Збаража в 1880-1893 роках.

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук
провідний спеціаліст
групи «Охорони
історико-культурної спадщини»
при управлінні культури
і туризму Сумської ОДА

СТОРОЖОВИЙ ПОСТ ВОЛЬНІВСЬКІ ДІЛЯНКИ БІЛГОРОДСЬКОЇ ЗАСІЧНОЇ СМУГИ

Стаття присвячена одному з сторожових постів на південно-західному фасі Білгородської засічної смуги. Сторожка знаходилася в стратегічно важливому місці поблизу переправи через Ворсклу та пов'язувала між собою кілька острогів та спостережних пунктів. Цей пост мав укріплення, що виділяв його з-поміж решти аналогічних сторож у середній течії р. Ворскла.

Ключові слова: Білгородська засічна смуга, р. Ворскла, сторожовий пост, острог, XVII ст.

У 30-х рр. XVII ст. південні околиці Московського царства були об'єктом частих нападів татар. Для попередження та захисту кордонів було розпочато будівництво низки укріплень, що отримали назву Білгородська засічна смуга. За короткий час на Ворсклі були збудовані прикордонні фортеці – Хотмицьк, Вольний та Лосицький острог. Вони забезпечували контроль над ділянкою Бакаєвого шляху. Основним завданням гарнізонів нових острогів було несення сторожової служби. Крім роз'їздів, що діяли далеко в Степу, було засновано ряд сторожових пунктів, що забезпечували зв'язок між фортецями. Вони знаходилися на правому березі р. Ворскла та її притоків. Найбільш складною була ділянка від Вольного до Олешні. Ця територія була включена до Московської держави у 1647 р. і мала протяжність понад 50 км. Вона була розділена на Вольнівську, Добрянську та Олешнянську ділянки (рис. 1). План цієї ділянки був нещодавно опублікований та проаналізований А. Г. Дяченком [4, с. 139-142]. До їх складу входили кілька сторожових пунктів, відомих переважно за даними писемних джерел. Усі вони згадуються в контексті подій, пов'язаних з будівництвом та реконструкцій прикордонних острогів.

Археологічні розвідки пам'яток козацької доби в Середньому Поворсклі здійснювалися епізодично, одночасно з виявленням більш ранніх об'єктів. Перші дані про козацькі старожитності Середньої Ворскли опубліковані архієпископом харківським і чернігівським Філаретом. Згадки про окремі городища містяться в текстовій частині Археологічної карти, підготовленої Д.І. Багалієм до XII Археологічного з'їзду. Розвідки і розкопки на пам'ятках Поворскля здійснювали П.М. Третьяков, І.І. Ляпушкін, М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, В.В. Приймак. У кінці XX – на початку XXI ст. автором за участі В.В. Приймака, О.В. Короті та Ю.М. Береста було розпочато систематичні археологічні розвідки пам'яток археології козацького часу. Були виявлені і картографовані фортеці Вольний, Олешня, Охтирський та Лосицький остроги. Історичні документи, присвячені сторожовій службі Московської держави наприкінці XVI – XVII ст., опубліковані І.Д. Беляєвим, Д.І. Багалієм, В.П. Загоровським, А.Г. Слюсарським, П.М. Кулаковським, А.С. Ракітним. Нещодавно В. В. Приймаком було виділено та проаналізовано комплекс знахідок, типових для сторожового поста козацького часу [12, с. 103-108].

2011 р. було виявлено кілька археологічних об'єктів, що можуть бути визначені як рештки сторожових постів Московської держави [8, с. 68-69]. Один з них знаходиться поблизу с. Зарічне Тростянецького району. Це курган з розташованими поруч земляними укріпленнями та майданчиком. Об'єкт був виявлений В. В. Приймаком у 1986 р., повторно обстежений С.С. Сухарєвим та автором у 2002 р. [14, с. 6-7; 11, с. 7]. Проте, крім насипу кургану у звітах не згадується про наявність додаткових елементів. 2011 р. О.В. Коротею та автором було проведено обстеження всього комплексу. Він складається з курганного насипу з розташованим поруч земляним майданчиком та укріпленнями. Південніше знаходиться городище Зарічне 1, де мешкала сторожа [10, с. 206, 218].

Рештки сторожового поста розташовані на високому пагорбі правого корінного берега р. Ворскла при впадінні в неї р. Боромля. Висота над рівнем заплави становить близько 40 м, що забезпечувало добрий огляд річкової долини, ширина якої сягає 5 км, та розташованої поруч переправи через Ворсклу. Курган округлої, напівсферичної форми, пошкоджений ґрунтовою дорогою. Його діаметр становить 35 м, висота 3 м. У південно-східній частині кургану знаходиться западина овальної форми глибиною 1,5 м розмірами

6×8 м. Вершина деформована триангуляційним майданчиком. З північної сторони курганного насипу знаходиться комплекс караульної вежі, що складається з П-подібного валу шириною 4 м та висотою 1,5-1,6 м, посередині якого знаходиться квадратний майданчик розмірами 8×8 м з рівною поверхнею. Західна частина валу зруйнована ґрунтовою дорогою (рис. 2).

Городище Зарічне 1 округлої форми, розмірами 85×45 м. З трьох боків схили ескарповані на висоту 3-4 м, з напільного боку від плато відділене високим підковоподібним валом та ровом. Висота валу 4 м, ширина від 5 до 10 м, ширина рову від 6-8 м при глибині від 2 до 3 м (рис. 3).

Ще 1571 р. було укладено та затверджено основні положення, що регулювали порядок та маршрути південних прикордонних сторож. Значна увага приділялася маршрутам, що проходили поряд з Муравським шляхом та його відгалуженнями. Одним з таких був Бакаєв Шлях. У документі чітко розписувалися маршрути сторож та їх шляхи [1, с. 1-18].

Спостережні пункти грали важливу роль у захисті кордону. У лісистій місцевості спостережний пункт можна було обладнати просто на дереві. «...По вестям на засеке от поля на больших деревьях держать кузов по-прежнему с берестой и со смолой, и смотря по вестям, велеть кузовы с берестой и со смолой зажигать, чтобы в подлесных селах и в деревнях про приход воинских людей было ведомо» [6, с. 122].

У степовій місцевості для спостереження за місцевістю обиралися високі миси та курганні насипи, що були висотними домінантами з добрим оглядом. При цьому спостережний пункт займав висотну домінанту, а місце проживання для сторожі обиралося на деякій відстані. Подібні караульні пости відомі в козаків та московських ратних людей. Сухоносівський пікет було засновано козаками 1665 р. для спостереження за татарським перелазом. Спостережний пункт знаходився на кургані висотою близько 10 м, а сторожа козаків розташовувалися вздовж берега балки та була захищена валом з дикого каменю [15, с. 44]. Аналогічний устрій мала Соснівська сторожа севських козаків [7, с. 180-181]. Спостереження за переправою велося з майданчика городища, а козаки мешкали на невисокій дюні у заплаві.

У 1637 р. дяки Ф. Сухотін та Є. Юр'єв склали розписи та креслення в місцях, де було потрібно збудувати нові остроги. Серед іншого вказувалося на необхідність будівництва острога при впадінні р. Тростянка у Ворсклу [3, с. 43]. Для контролю за однією з переправ через Ворсклу було засновано сторожу. Спочатку вона була сезонною. Виїзд у поле повинен був здійснюватися 1 квітня, а повернення до міста після випадіння снігу. Місцем, де проживала сторожа, було городище Зарічне. За документами першої половини XVII ст. відомо, що вони будували легкі шалаші та навіси для коней [7, с. 324-325]. Такі споруди майже не лишають слідів. Взимку вона не функціонувала, сторожа від'їжджала в Путивль, а навесні знову поверталася. Після будівництва Лосицького острогу на кургані було зведено стаціонарні земляні укріплення та дерев'яну вежу. Тут постійно перебували стрільці з числа гарнізону. Для захисту від непогоди в курганному насипі було збудовано напівземлянку.

До передачі прикордонних земель від Речі Посполитої до Московської держави південним укріпленням Білгородської засічної смуги був Лосицький острог, збудований майже одночасно з Вольним. Ця фортеця знаходилася на значній відстані від Вольного, біля витоків р. Сосонка. У 1645 р. Лосицький острог був захоплений військом князя І. Вишневецького. Таким чином майже уся середня течія р. Ворскла опинилася під контролем одного з найвпливовіших князів Речі Посполитої [6, с. 168].

Після передачі Річчю Посполитою частини прикордонних земель у 1647 р., московські воєводи дуже швидко починають відбудовувати цю ділянку засічної смуги. До її складу були включені Лосицький острог, Мокрий острог, Охтирка, Олешня і сторожові пости в Зарічному та Боромлі. Таким чином утворювалася низка невеликих застав, що контролювали течію р. Ворскла та її притоки від Вольного до Олешні.

У 1647 році білгородський воєвода М. І. Білосельський зазначав: «А колодезь Тростянец идет по ржавцу, переехать по нему не мочно, а поперек ево 100 сажен и на том колодезе быть острогу. А около колодезя Тростянца черного большого лесу до речки Ворсклы до старой засеки 8 верст и в том большом лесу быть засеке до речки Ворсклы и до старой засеки». У тому ж році козацький голова з Хотимизька Г. Малишев за наказом воєводи провів огляд мостів і доріг між Вольним та Охтиркою. Ним було виявлено кілька мостів і доріг у лісі, що були зроблені селітроварами та будниками. Мости були зруйновані, а дороги укріплені лісовими завалами [2, с. 49].

Цікавим є те, що сторожовий пост у Зарічному був укріплений валом, що оточував караульну башту. Ймовірно, що на вершині валу стояв частокіл. Така конструкція широко застосовувалася при будівництві острогів та польових укріплень Білгородської засічної смуги [5, с. 80]. Сама башта була зведена на квадратному земляному майданчику, що був насипаний у середині валу. За формою майданчика можна припустити, що вона була квадратною (рис. 4). Опис подібного сторожового поста поблизу Вольного відомий за документом 1678 р. «Возле города, в уезде были сделаны укрепления, в

засеке за речкою Ворсклою була устроена башня с караульною клеткою окруженная дубовым острогом на сваях и рвом» [13, с.217].

Дозорні пункти мали не чисельний склад – від 2 до 10 стрільців. Вони мали нести дозорну службу та, у разі небезпеки, відходити до найближчого острогу. Така процедура описана в документі 1650 р. для сторожі на Охтирській горі [5, с. 167]. Поява укріплень свідчить про те, що покинути пост інколи було небезпечно. Це стосується передусім появи нечисельних кінних загонів, що розвідували місцевість. Тоді поставала необхідність захищатися. У такому випадку наявність укріплень перетворювала сторожовий пост на невелику фортецю. Ці укріплення, за наявності озброєного гарнізону, могли протистояти невеликому загону татар.

Сторожовий комплекс поблизу с. Зарічне був зведений у місці, де є прямий візуальний контакт між караульними постами на Охтирській горі та Каменецькому Колодязі. Візуального контакту Вольним та Олешнею не було через значну відстань та особливості рельєфу. Для швидкої передачі інформації було збудовано кілька невеликих сторожових постів, що знаходилися на правому березі р. Ворскла. Першим від Вольного був караульний Мокрий острожок, що згадується в документі 1669 р. [5, с. 70]. Наступним був Каменецький Колодязь, сторожовий пост, яким до 1647 р. завершувалася Білгородська засічна смуга [5, с. 165]. Нижче за течією знаходилися сторожа в Зарічному, Лосицький острог та сторожовий пост на Охтирській горі. Між Каменецьким Колодязем та Лосицьким острогом прямої видимості не було. Для зв'язку між цими двома пунктами існувала сторожа на городищі в с. Зарічне. Вона зв'язувала між собою кілька пунктів на засічній смузі. З неї є контакт прямий візуальний між Лосицьким острогом і спостережними пунктами на Охтирській горі та Каменецькому Колодязі. Розташування Лосицького острогу на невисокому мисі р. Сосонка утруднювало контроль за долиною р. Ворскла. Розташована неподалік сторожа на кургані давала змогу спостерігати за переправою і попереджати гарнізон острогу про небезпеку нападу. Північніше знаходився ще один сторожовий пункт на р. Боромля, що певний час відносився до Білгородської засічної смуги. Відстань до нього становила 22 км.

Таким чином, сторожовий пост поблизу Зарічного знаходився в місці, де вже понад 10 років планувалося збудувати острог. Проте, з певних причин, його будівництво так і не було розпочате. Стратегічне розташування цієї сторожі було в тому, що вона забезпечувала зв'язок між кількома спостережними пунктами Білгородської засічної смуги.

Список використаних джерел та літератури

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. / [ред. А. Н. Попов]. – СПб: типография Императорской Академии наук. – Т. I. – 767 с.
2. Багалея Д. И. Материалы для колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. / Д. И. Багалея. – Харьков: типография К. Счасни, 1890. – 438 с.
3. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М.: изд. в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
4. Дьяченко А. Г. Два фиксационных «чертежа» Белгорода с западным флангом Белгородской черты в контексте истории отечественной картографии первой четверти XVIII века / А. Г. Дьяченко // Вестник Елецкого университета. Серия «Археология». – Елец, 2009. – Вып. 23. – С. 137-144.
5. Загоровський В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: изд. Воронежского ун-та, 1969. – 291 с.
6. Коротя А. В. Лосицкий острог середины XVII в. / А. В. Коротя, Е. Н. Осадчий // Русский сборник. Труды кафедры отечественной истории Брянского государственного университета им. И. Г. Петровского. – Брянск: Курсив, 2013. – Вып. 7. – С. 167-172.
7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – Київ: Темпора, 2006. – 496 с.
8. Никитин А. В. Оборонительные сооружения засечной черты XVI – XVII вв./ А. В. Никитин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1955. – №44. – С.122.
9. Осадчий Є. М. Караульні башти Московської держави XVII ст. / Є. М. Осадчий // Четверті Зарембівські читання: матер. IV всеукр. Зарембівських читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвяч. 150-річчю від дня народження В. І. Вернадського: зб. наук. пр. – Київ: вид. Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 67-71.
10. Осадчий Є. М. Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – 238 с.

11. Приймак В. В. Звіт про дослідження Сумської археологічної експедиції у басейні р. Ворскли у 2002 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест, М. М. Артюшенко // НА ІА НАНУ. – 2002/173. – 80 арк.
12. Приймак В. В. Дозорні (сторожові) пункти козацької доби. Пам'яті О. Є. Пуздровського / В. В. Приймак // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. – Суми: вид. Університетська книга, 2015. – С. 102-108.
13. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия / [ред. В. П. Семёнов]. – реп. изд. – Х.: Издательство «Сага», 2008. – 518 с.
14. Сухобоков О. В. Отчёт о разведках по Своду памятников Сумской области в 1987 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, О. В. Пархоменко, П. М. Покас, В. В. Приймак, Л. И. Белинская // НА ІА НАНУ. 1987/13. – Ф. е. № 22433 – 22435. – 64 с.+ 73 табл.
15. Филиппенко И. Новые исследования комплекса казацких памятников в районе села Пархоменко Луганской области / И. Филиппенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: зб. наук. статей. – Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПК, 2006. – Вип. 15. – С. 44.

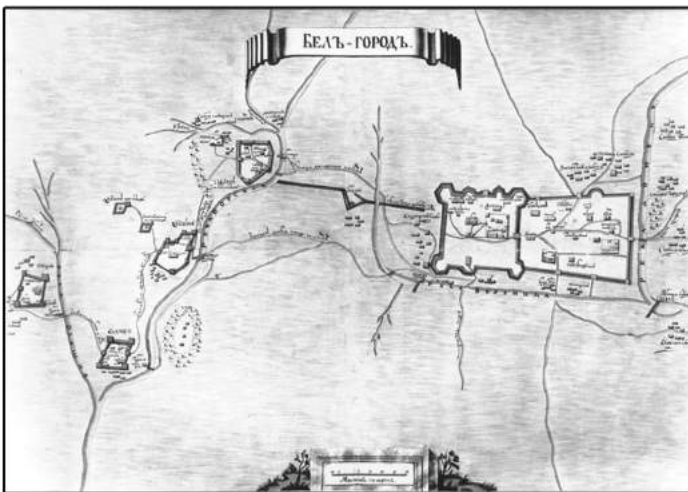

Рис. 1. План Білгорода з Воросклинсько-Донецьким флангом Білгородської засічної смуги.

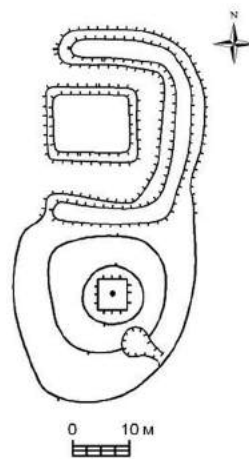

Рис. 2. Сторожовий пост на кургані поблизу с. Зарічне. План автора.

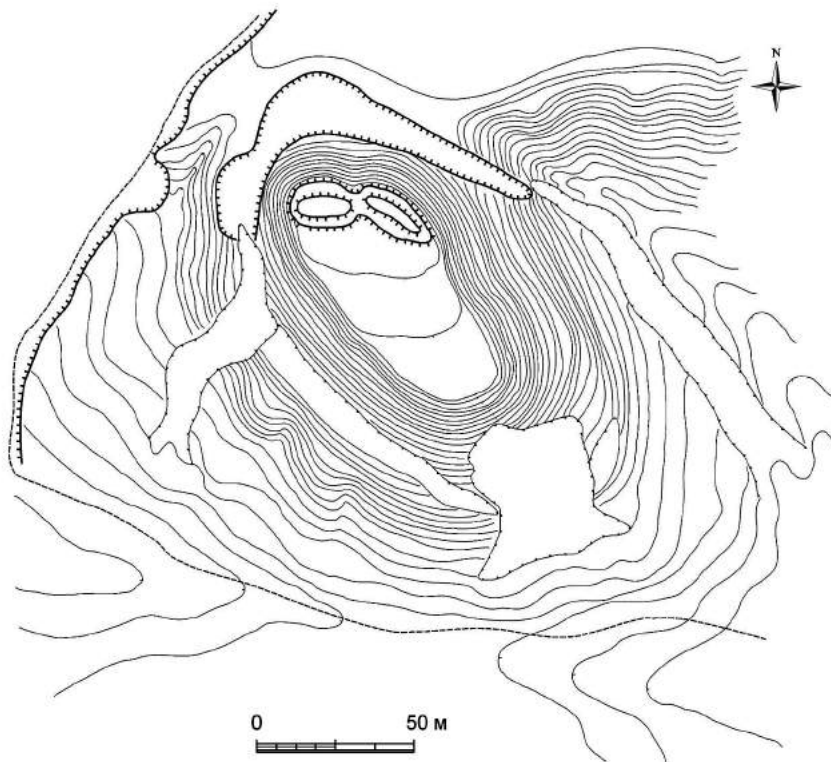

Рис. 3. Городище в с. Зарічне. Місце розташування прикордонної сторожі у XVII ст. План О.В. Короти і автора.

КОМПЛЕКС СПОРУД МІСЬКОЇ БРАМИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ

У статті проаналізовано погляди дослідників на час створення у південно-західній частині Старого міста комплексу оборонних споруд Міської брами.

Ключові слова: Міська брама, каземат, Кам'янець-Подільський.

Комплекс споруд Міської брами розташований у південно-західній частині Старого міста між Замковим мостом і Вірменським бастионом. Він входить до системи західних міських укріплень. Складається з прямокутної вежі з Міськими воротами (саме її називають Міською, Михайлівською чи Підронделевою брамою), оборонних стін і каземату. На сьогодні в історіографії існують різні думки щодо часу побудови даного комплексу. Вчені датують його XVI, XVII, XVIII або ж XVI-XVIII ст.

У радянському виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (1986 р.) зазначено, що чотириохкутну (Міську) вежу збудували в XVI ст. на основі двох давніх споруд. У кінці XVII ст. в її торцевих стінах зробили ворота, а з південно-західного та північно-східного кутів збудували нові оборонні мури. Спорудження каземату датується першою половиною XVIII ст. [3, с. 141].

У науково-популярному виданні «Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник» (2007 р.), виданим за редакцією О. Пламеницької, притримуються схожій думки, хоч і з певними відмінностями. Зазначається, що прямокутна башта з проїздом утворилася на основі стародавньої вежі (а не «двох давніх споруд», як вказувалося у вищезазначеному виданні – Р. М.) у XVI ст. У XVII ст. вона стала надбрамною. Уточнений час спорудження каземату: його датують не першою половиною XVIII ст., а початком XVIII ст. [2, с. 96]. В іншій праці («Фортеця Кам'янець», 2012 р.) О. Пламеницька стверджує, що на плані 1712-1715 рр. споруда Міської брами відсутня, а судячи з планів 1720 р. та 1735-1740 рр. «трансформації пов'язані з руйнацією турками і реконструкцією». У сучасних габаритах вона зображена на плані 1761 р. під назвою «Батарей св. Мартіна». На цьому плані зазначено, що збудували її 1743 р. (на плані вказана дата 1745 – Р. М.) [7, с. 446]. Спорудження каземату О. Пламеницька датує вже не початком XVIII ст., а 1760-ми рр. [7, с. 448].

Л. Свінціцька зазначає, що з аналізу планів міста XVII ст. випливає, що на кінець XVII ст. західних міських укріплень, окрім Вірменського бастиону, не існувало [13, с. 207]. У той же час на планах міста XVIII ст. вони уже зафіксовані [13, с. 208].

Найдетальніше вивченням порушеного в статті питання займався А. Задорожнюк. На його думку, західні міські укріплення з воротами постали в турецький період (1672-1699 рр.) [1, с. 95]. Вчений заперечує дату спорудження укріплення у XVI ст., оскільки в результаті археологічних робіт, проведених у 2006 р., виявилось, що в межах споруд Міської брами наявний археологічний матеріал не раніше XVIII ст. [1, с. 95]. А це виключає будівництво брами в XVI ст. У той же час не зовсім зрозумілим є датування вченим західних міських укріплень 1672-1699 рр., оскільки ніяких підтверджень цієї версії автор не подає. Окрім того це твердження суперечить даним археологічних досліджень й аналізу планів міста, проведених ним же [1, с. 91].

Таким чином питання про час спорудження комплексу споруд Міської брами потребує ґрунтовнішого дослідження. І в нагоді тут стануть не лише результати археологічних досліджень, а й прискіпливіше вивчення планів Кам'янця.

Найдавнішим іконографічним джерелом про місто є малюнок Кам'янця 1633 р. На ньому будь-які укріплення на ділянці Міської брами не зображені [6, с. 76]. Цей малюнок – дуже умовне графічне зображення, а тому він є вкрай ненадійним історико-топографічним джерелом. Однак досліджуваних укріплень немає і на гравюрі Кипріана Томашевича 1673-1679 рр. [9], плані Джованні Джакомо Россі (псевдонім Йоганн Якуб Рубейс) 1684 р. [10], французькій гравюрі Ніколаса де Фера 1691 р. [11] та ін. При цьому Вірменський бастион і оборонні стіни, які починаються від Замкового мосту та, огорожуючи дорогу з двох сторін, тягнуться на кількадесят метрів у його бік, зображені. Зважаючи на це, а також на результати досліджень археологів, які показали, що на ділянці брами відсутні археологічні шари й

рештки матеріальної культури XVI-XVII ст., можна зробити аргументовані висновки, що в XVI-XVII ст. у західній системі укріплень Кам'янця Миської брами не існувало.

Потужне оборонне укріплення зі стіною на цій ділянці вперше зображене на плані Кам'янця 1713 р. «Plan de la Ville et Chateau de Kaminiac le 25.8bre 1713» (автор – Бенедикт Ренард) під назвою «Батарей св. Мартіна» [8, с. 156-157, 166]. Під такою назвою Миська брама фігурує і на планах міста 1735 та 1761 рр. На останньому плані поряд із батареєю св. Мартіна зображена брама з проїздом, а біля південного кута батареї – «мурований каземат» [13, с. 208]. При цьому в легенді плану вказується, що батарея св. Мартіна зведена 1745 р., що, однак, не відповідає дійсності, адже це укріплення позначене на плані Бенедикта Ренарда 1713 р. На анонімному плані міста 1753 р. батарея св. Мартіна взагалі не підписана, а на плані 1773 р. вона названа батареєю св. Юрія [13, с. 208]. На плані інженера-поручника Епарта 1797 р. Миська брама позначена як «Батарей Нижній рондель» [13, с. 208].

Таким чином аналіз планів Кам'янця-Подільського XVIII ст. показує, що Миська брама споруджена не пізніше 1713 р., а її первісна зафіксована в джерелах назва – батарея св. Мартіна.

Що ж торкається власне каземату (лабораторії), то на плані Бенедикта Ренарда 1713 р. він не зображений [8, с. 156]. Немає його й на плані сіра де Боннлеве 1720 р. [7, с. 440]. На плані міста 1753 р. приблизно на місці сучасного каземату зображено не підписану позначку, однак, що це – точно не відомо. Можливо, й каземат. Достовірно відомо, що каземат зображений на плані Кам'янця 1761 р. (підписаний «мурований каземат»). Таким чином, можна говорити про те, що каземат збудували між 1720 та 1761 рр.

Як бачимо, сьогодні в історіографії існують різні погляди на час будівництва комплексу споруд Миської брами. Датують його періодом від XVI до XVIII ст. Проведені на сьогодні археологічні дослідження й аналіз планів міста XVII-XVIII ст. дозволяють спростувати припущення/твердження вчених про будівництво комплексу в XVI-XVII ст. Наразі аналіз планів Кам'янця-Подільського дає можливість стверджувати, що Миська брама споруджена не пізніше 1713 р., а каземат – між 1720 і 1761 рр. Загалом, комплекс можна впевнено датувати початком – серединою XVIII ст. Для більш детального датування комплексу необхідно здійснювати додаткові дослідження

Список використаних джерел і літератури

1. Задорожнюк А. Б. Миські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації / Андрій Задорожнюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С. 91-96.
2. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. – Львів; Кам'янець-Подільський: Центр Європи, 2007. – 320 с.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Ил. справ.-каталог): в 4-х т., Т. 4 / редкол. Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. – Киев: Будівельник, 1986. – 375 с.
4. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.
5. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
6. Петров М. Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста / М. Петров // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 11. – С. 64-78.
7. Пламєницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізноантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. – 672 с.
8. Пламєницька О. План Кам'янця-Подільського Бенедикта Ренарда 1713 року в корпусі історичних планів міста: До 300-річчя створення / О. Пламєницька // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини, 2013. – Вип. 9. – С. 155-168.
9. План Кам'янця-Подільського 1672-179 рр. Кипріан Томашевич. – [Електронний ресурс]: <https://polona.pl/item/404622/0/>
10. План Кам'янця-Подільського 1684 р. Йоганн Якуб Рубейс. – [Електронний ресурс]: <https://polona.pl/item/17516572/0/>
11. План Кам'янця-Подільського 1691. Ніколас де Фер. – [Електронний ресурс]: <https://polona.pl/item/17516592/0/>

12. Прокопчук В. С. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського / В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2014. – 192 с.
13. Свінціцька Л. І. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзного вузла міста / Л. І. Свінціцька // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф.. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – С. 207-209.

Рис. 1. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1672-179 рр. Автор – Кипріан Томашевич

Рис. 2. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1684 р. Автор – Йоганн Якуб Рубейс

Рис. 3. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1691. Автор – Ніколас де Фер

Рис. 4. Фрагмент плану Кам'янця на Поділлі 1720 р. Боннлеве

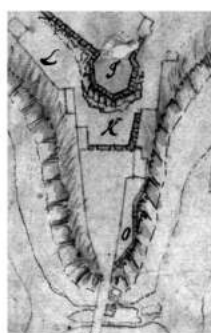

Рис. 5. Фрагмент плану укріплень Кам'янця-Подільського 1735. Автор – Ян де Вітте

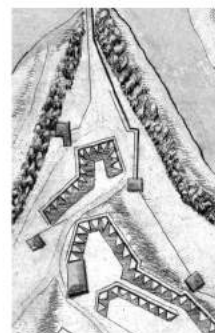

Рис. 6. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1753 р.

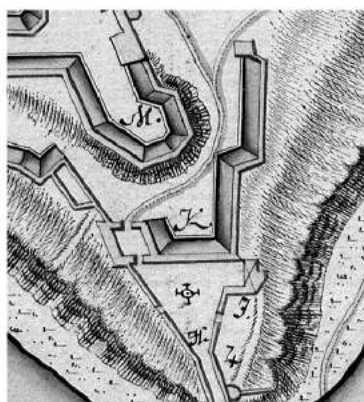

Рис. 7. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1761 р. Автор – Гіллер

Віктор Мороз,

кандидат економічних наук,

доцент Хмельницького національного університету,

член НСКУ

Володимир Мороз,

старший викладач Дніпровського національного університету,

Заслужений працівник культури України,

член НСКУ

ЗВЕДЕННЯ ДРУГОГО КОДАКА

У статті розглядається історія побудови нової, більш потужної, фортеці на новому місці на схід від першого Кодака – форта Маріона.

Ключові слова: Владислав IV, С. Конєцпольський, Ф. Геткант, І. Арцишевський, Я. Пляйтнер, К. Гродзицький.

В історіографії широко поширена думка про відновлення Кодака. Це не відповідає дійсності. Насправді уряд Речі Посполитої приходить до висновку про недоцільність відбудови зруйнованого І. М. Сулимою укріплення, вирішивши натомість збудувати на новому місці значно більшу і могутнішу фортецю.

У грудні 1635 р. в Кодаку завершувалася розправа над сулимівцями. Одним стинали голови, іншим різали носи і вуха, відправляючи на важкі земляні роботи в Гадяч [7, с. 116]. Подальший хід подій висвітлює сучасник – французький офіцер, дипломат та історик, автор «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє. У 1646 р. він командував козаками при облозі Дюнкерка. У 1648-1654 рр. займав посаду секретаря французького посольства у Варшаві. Добре інформований іноземець писав: «Козаки одразу розгромили французького полковника Маріона, якого гетьман Конєцпольський залишив там з двомастами чоловік для спорудження фортеці, гетьман відрядив туди на зимування частину своїх військ, аж доки фортеця не стала обороноздатною» [33, с. 36].

Отже, у розореному козаками Кодаку життя не припинялось. Польський гарнізон ввели туди після його звільнення від повстанців до зведення нового Кодака на новому місці трохи нижче по течії Дніпра на схід від зруйнованого замку Маріона. Згодом зруйнований замок Маріона (Кодак-1) втратив своє значення і в джерелах більше не згадується.

Світло на подальші події проливає офіційна переписка польського короля Владислава IV (1595-1648) з великим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським, натхненників будівництва нової фортеці. Ці епістолярні джерела свідчать, що вже з кінця 1635 р. польські війська перебували в Кодаку. У листах короля багато порад, пропозицій і вимог, щоб ця «фортеця наддніпровська», на якій «честь і достоїнство Речі Посполитої лежить» була «досконально закінчена». Вже 24 січня 1636 р. король радив послати на допомогу гарнізону 300 драгунів «найспосібніших» [41, с. 9]. Порох, свинець і гноти доставити із Бару [23, с. 27], резиденції великого коронного гетьмана, артилерію Дніпром зі Смоленська. 7 березня того ж року король писав про виділення додаткових 200 драгун для безпеки Кодака. Отже, влада відмовляється від відновлення зруйнованого укріплення та приймає рішення будівництва нового в іншому місці. Досі не вщухають суперечки стосовно автора проекту нової фортеці. Поряд зі згадуваним відомим Г. Л. де Бопланом, на сцену виходить картограф, фортифікатор і артилерист. За свої знання у військовій справі одержав титул «контролера арсеналів королівських» і шанобливе величання «польського Архімеда». Його високо цінував король Владислав IV і дослухався до його порад. Він укріплював Львів, готував польську армію до війни зі Швецією. Саме він зробив єдину повну морську карту Польщі.

Г. Л. де Боплан в своєму «Описі України» не стверджує, що він був автором проекту і керував будівництвом нової фортеці. У Швеції знайшли накреслений на пергаменті «План фортеці на Кодацькому порозі», підписаний «інженером його королівської милості Фредеріком Геткантом», німцем за походженням [41, с. 11]. Такої транскрипції в написанні прізвища і національності дотримується М. Г. Вавричин [4, с. 154], один із авторів додатку до «Опису України» Ю. А. Мицик [22, с. 137]. В. О. Голобуцький зве королівського інженера Ф. Гектантом [8, с. 347]. В. М. Заруба вважає його шведом за походженням Фредеріком Гектантом [13, с. 26].

За останніми даними вважається, що будівництвом другого Кодака на новому місці керували Ф. Геткант, І. Арцишевський та Ян Пляйтнер [22, с. 137]. Виявилось при цьому, що здійснити виконаний на

пергаменті план потужного укріплення реально на місцевості через хронічне безгрошів'я дуже важко. Асигновані весною сеймом 1635 р. 100 тис. злотих лише частково використали по призначенню. Решта розійшлася на інші цілі.

С. Конецпольський порекомендував королю звести фортецю натуральним, сьогодні б сказати господарським способом. Роботи розпочали весною 1636 р. 6, за іншими даними 7, березня. Король видав універсал: «Владислав IV, з ласки божої король... Всьому милостивому панству і кожному зокрема, кому зосібно, кому про це відати належить, а саме: селам і містам всім, що лежать над Дніпром, повідомляємо, щоб у цілому тому краю, а також в усій Речі Посполитій було спокійно, необхідно, щоб фортеця, яку закладено біля Кодака, була закінчена в досконалості. Окрім того, не бачимо на цей час іншого і кращого способу, як з усіх міст і містечок українських взяти робітників для завершення згаданого замку і для робіт біля нього таких, які зможуть працювати з кайлом та заступом. Необхідно, щоб згадані міста (Київського та Чернігівського воєводств – В. М.) їх надіслали. Для кожного вельможний гетьман великий коронний визначить місце, забезпечить усім необхідним» [13, с. 23-24].

Робітники мали з'явитися із запасом продовольства, за яке потім заплатить державна казна. Роботи мали охороняти 500 драгунів і служити гарнізоном. Гроші на оплату воякам і робітникам мали слугувати не сплачені податки в Київському воєводстві за минулі роки. Здається, що їх не вдалось зібрати. До того ж волю короля і великого коронного гетьмана саботували місцеві урядовці. Старости та державці вели себе як повновладні безконтрольні володарі королівщин і не хотіли коритися верховній владі [10, с. 227].

Коштів на будівництво фортеці і оплату воякам надходило мало. 6 липня 1636 р. король у листі до С. Конецпольського з гіркотою був змушений визнати: «Закінчення Кудака через відсутність грошей відкласти до другого часу» [11, с. 10]. Залога із 500 драгунів залишилася в казармах Кодака. Командував гарнізоном піхотний капітан, пізніше губернатор Ян Войнслав Жолтовський (Жултовський, ?- 1640).

Будівництво з такими потугами Кодака стривожило сусідів, перш за все Кримське ханство і Туреччину. Турки навіть послали своїх агентів довідатись: на чийй землі йде зведення укріплення – Речі Посполитої чи Османської імперії. І їм було чого тривожитись. Із переписки короля та великого коронного гетьмана виразно видна мета побудови твердині: посилення оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої, перш за все українських земель і «загнзудати козаків», припинити їх морські походи. Про це писав король 1 жовтня 1637 р.

Повстання 1637 р. під керівництвом Павла Бута (Павлюка) спонукало до «завершення оборонних споруд Кодака» [23, с. 28]. До робіт закликали велику кількість людей із самої Польщі. Мабуть, це дало привід польському історику, автору першої монографії про Кодак М. Дубецькому (1838-1926) вважати, що вже в серпні 1637 р. зведене укріплення оглядав великий коронний гетьман. Це не відповідає дійсності.

Постійною залишалася фінансова проблема. За свідченням М. Антонова, у 1638 р. сейм виділив на будівництво фортеці 90 тис. злотих. Гроші «поступали повільно, частинами, що значно уповільнювало об'єми і темпи робіт» [36, с. 294].

Для продовження будівництва С. Конецпольський брав гроші в кредит і вкладав власні кошти [11, с. 28]. Великий коронний гетьман добивається від коронного підканцлера надіслати грошей у Кодак до 1 грудня 1638 р. З'являється чергова недостовірна звістка в джерелах про закінчення фортеці восени 1638 р. [5, с. 441; 34, с. 149]. Не вносить ясності у вирішення питання відносно дати завершення будівництва Кодака авторитетний багатотомний «Словник королівства Польського і інших країн слов'янських», який стверджує, що «Кодак ... вище порогів saloon (закладена – В. М.) кіло 1640 г.» [39, с. 844]. Як бачимо, невірна дата закладення фортеці аж ніяк не може сприяти пошуку істини.

В умовах козацько-селянського повстання Я. Острияниці і Д. Гуні 1638 р. роботи на будівництві не припинялися. Король наказав малопольським воєводствам, які займали південну і східну частину Польщі, направити людей для кріпосних робіт на Кодак. У 1639 р. їх мали змінити західні воєводства (великопольські), Пруссія, Мазовія та Підляшшя. Не все йшло гладко. 16 травня 1638 р. Владислав IV сповіщав великого коронного гетьмана, що адміністрація і люди неохоче йдуть у голодну далеку дорогу, воліючи відкупитися.

Вирішальним став 1639 р. Король підкреслював, що «Кодак вимагає закінчення і оснащення комментау (артилерії ?) і боєприпасів». У відповідь на лист Владислава IV від 30 квітня 1639 р. С. Конецпольський писав: «Коли упустити цей рік, то козацьке свавілля знову б зросло і на його приборкання були б знову потрібні кошти, сили і кров». Для недопущення цього, весною 1639 р. на Запоріжжя відправили реєстрових козаків із наказом вигнати звідти своєвільників-запорожців, спалити чайки, розмістити на Микитинській Січі залого, а на ближніх і дальніх шляхах, які вели на Низ, виставити сторожу і блокувати його.

Поширились чутки про можливість татарського нападу на Україну і Польщу. С. Конецпольський для охорони кордонів відправляє два козацьких реєстрових полки і важко озброєну частину польського війська

стерегти Кучманський шлях на чолі із брацлавським воєводою польним коронним гетьманом Миколою Потоцьким. Козацький комісар з двома полками реєстровців охороняв Чорний шлях. Сам же великий коронний гетьман із Переяславським і Чигиринським полками, частиною полтавського війська і декількома панськими полками вирушив на Кодак. Там вже перебувало залогом 600 піхотинців і 100 запорожців [23, с. 28] (мабуть це були реєстровці). Збір військ для цього походу призначили на 27 червня під Каневом. 5 липня 1639 р. С. Конєцпольський стояв табором під Каневом на чолі 4000 війська [41, с. 10]. З ним були хоругви чернігівського воєводи, майбутнього польного гетьмана Марціна Калиновського та «люди робочі» з околиць Чигирини, Черкас і Канева

11 липня великий коронний гетьман з надвірними хоругвами магнатів підчасого Миколи Острога, сумнозвісно відомого коронного стражника Самуеля Лаца-Тучипського та коронного конюшого князя Домініка Острозького-Заславського М. Калиновського та супроводжуючі його польські війська прибули до Кодацького порогу. Під час робіт вояки величезною дугою, кінці якої впиралися в правий берег Дніпра, стали укріпленим табором. В центрі був Кодак, надійно захищений від татарського нападу. Це не була зайва обережність, пересторога, Під час робіт орда прорвалася через Запоріжжя на Лівобережну Україну. С. Конєцпольський виступив з військами з-під цитаделі, перегородив хижакам дорогу назад і розгромив їх на Ворсклі [11, с. 11-12].

З 11 липня по 3 серпня під особистим наглядом великого коронного гетьмана йшло інтенсивне будівництво фортеці. З часом на березі Дніпра вирости із землі і дерева потужні земляні, обложені дерном, вали, глибочаний та широченний рів з єдиним підйомним мостом, могутні бастіони, куртини і рavelіни. А поки що на початок 1 серпня 1639 р., як свідчить М. С. Грушевський [11, с. 28], козацьку фортецю зведено лише на кілька ліктів (лікоть – міра довжини, яка дорівнювала 556 мм=55 см).

Велике скупчення військ стало відчувати нестачу продовольства. 3 серпня 1639 р. С. Конєцпольський затвердив і передав першому кодацькому губернатору Яну Жолтовському (Жултовському) детальну інструкцію для подальших дій – підтримувати дисципліну, проводити навчання, вести розвідку і т. п. Вперше цей документ опублікував М. Дубецький, повторно видав О. Чоловський, текст якого зайняв майже три сторінки. Звалася вона «Інструкція його милості пана краківського пану Жолтовському, губернаторові міста Кодака. Дана в обозі в Кодаку 3 серпня 1639 році». Звертаємо увагу читачів: офіційний статус Кодака був не фортеця, а місто!

У цей же день великий коронний гетьман з частиною польських військ та надвірними корогвами магнатів залишив недобудовану фортецю і вирушив на Полтаву. Продовжувати будівництво з жовнірами і двома полками реєстрового козацтва (Переяславський і Чигиринський) залишився воєвода брацлавський Стефан Потоцький [23, с. 28]. Йому доручалось по можливості закінчити будівництво фортеці в 1639 р. Коли ж це буде неможливо зробити, то добре укріпивши його навкруги, закінчити весною 1640 р. Не була вона закінчена ні в 1640, ні в 1641-1643 рр. Як довго перебував у Кодаку С. Потоцький ми не знаємо. Відомо, що в 1639 р. гарнізон становив 1500 осіб [23, с. 29], термін служби якого закінчувався 1 вересня 1639 р. С. Конєцпольський просив короля посприяти у виділенні для них коштів. Чи залишився цей гарнізон на зиму 1639-1640 рр., невідомо. Мабуть, залишився через складну ситуацію навколо Кодака.

Зберігалася реальна загроза ворожого вторгнення. Татари стали випалювати степ в околицях Кодака. З валів було добре видно заграву від пожежі. Про це 24 січня 1640 р. повідомляв губернатор С. Конєцпольського. 2 лютого надійшло повідомлення великому коронному гетьману про пошуки ханськими яничарами місць переправ через Дніпро. Я. Жолтовський привів в підвищену боєготовність жовнірів та козацькі війська [23, с. 31]. Із цього можна зробити висновок, що в замку залишилися Переяславський і Чигиринський реєстрові полки. Сотню козаків зі складу залогов аж ніяк не можна віднести до розряду «козацьких військ». Дуже важкою для гарнізону стала перша зима 1639-1640 рр. Давалася в знаки не тільки напружена військова ситуація довкола фортеці. До всіх бід ще долучалися нестача продовольства та безгрошів'я. Брак грошей не дозволяв купити продукти харчування. Зима надовго запам'яталася всім, хто її пережив. У 1649 р. учасник цього зимування писав про важку службу в прикордонній фортеці, вилазки в Дике Поле проти татар, несення сторожової служби в Кодаку, холод, злиденну похідну їжу [21, с. 16]. Зарплата жовнірам постійно затримувалася. Згідно умови найму козак мав отримувати за квартал 31 флорин, піхотинець 11.

Недобудований Кодак стає яблуком роздору між Польщею, Кримським ханством і Туреччиною. Водночас це місце активної дипломатії Речі Посполитої з сусідами. У липні 1639 р. сюди приїхали посланці від путивльського воєводи Московської держави. Насправді це був розвідувальний візит: «Вони хотіли знати, що ми (тут) робимо» [23, с. 29]. 29 листопада 1639 р. С. Конєцпольський одержав листа від кримського хана Бехадур-Гірея зі скаргою на начебто будівництво фортеці на його землях. Для заспокоєння

хана з Кодака виїхав посланець великого коронного гетьмана. Татари не погодились з доводами, що укріплення будується для утримання запорожців від походів Дніпром на кримське і турецьке узбережжя і для їх же інтересів. Більше того, вони прекрасно розуміли, «що цей замок (Кодак) є дуже нам небезпечний» [23, с. 30].

Хан затримав посланця із Кодака [23, с. 30] і нарікав на захоплення козаками багатьох татарських бранців. Якщо ж поляки не перестануть будувати фортецю, то татари і ногайці нападуть на Польщу. Згодом посла відпустили. Ситуація через Кодак продовжувала залишатися загрозливою. Владислав IV і С. Конєцпольський вживають енергійних дипломатичних заходів по недопущенню військового зіткнення з Кримом і Туреччиною. У лютому 1640 р. в Стамбул відправився польський посол з метою довести, що Кодак стоїть на землях Речі Посполитої, а не Туреччини. Він також вказував на безпідставність загрози з боку цієї фортеці, у той час як могутні королівські твердині Кам'янець (Подільський – В. М.) та Бар, дніпровські острови з козаками стоять набагато ближче до Очакова (турецька фортеця на Дніпровському лимані – В. М.), ніж Кодак. Тому не варто так його боятися. Посол запитував: «Невже дві чи три тисячі жовнірів, які знаходяться в Кодаку, страшніші, ніж 60-80 тис. свавільних козаків, які перебувають понад десятку миль?» На наш погляд вказівка на «дві чи три тисячі жовнірів» свідчить про значне посилення гарнізону в період загострення взаємовідносин із сусідами під час зведення твердині. Авторитетний знавець запорізького козацтва В. О. Голобуцький прямо вказує на гарнізон Кодака в 2 тис. чоловік [9, с. 31]. Цю цифру в 1912 р. назвав Т. Краснопільський [16, с. 96]. Не зважаючи на очевидні факти, послу доводилося переконувати Порту, що ніякого захоплення їх території не було і не має. Дипломат писав, що султан так «завзявся на нас через Кодак, що сам хотів його зносити», а своєму васалу кримському хану під страхом смерті наказував напасти на Кодак. Молдавський господар, майбутній сват Б. Хмельницького Василь Лупу (Лупул) попереджав короля про змову хана з сілістрійським пашею про спільний напад на Польщу, добиваючись згоди султана. Вони підбурювали свого сюзерена тим, що Кодак збудовано на його землях. Татари не полишали намірів напасти на ненависну їм фортецю. Про це в 1641 р. С. Конєцпольський повідомляв короля. 8 вересня 1643 р. черговий польський посланець мав схилити султана на свою сторону обіцяною відправити в Очаків всіх турецьких невільників, викуплених запорожцями в донських козаків, яких утримували в Кодаку [23, с. 82].

Турки задовольнялись поясненнями, що Кодак збудовано на польських землях і не стали вимагати його знищення. Вдалося підписати старий трактат, встановлений із попереднім султаном. Загроза війни була відвернута.

В екстремальних умовах 1640 р. проводились інтенсивні роботи по зведенню укріплень. Будівництво фортеці не було закінчене і в 1642 р. польський дослідник Михаль Антонов свідчив: «У серпні (1643 р. – В. М.) поступило розпорядження С. Конєцпольського без будь-яких попереджень збирати на Україні всі залишки після сплати козакам (реєстровим – В. М.) жалування і направляти в Кодак на закінчення укріплень» [36, с. 294]. Чи були вони закінчені в цьому році, невідомо. Отже, перші 4-5 років існування Кодака були направлені не на розбудову міста, а на його обороноздатність.

Ймовірно, будівництво фортеці було в основному закінчене в 1644 р. До самого її захоплення козаками в жовтні 1648 р. продовжувалось посилення фортифікаційних споруд, поглиблення рову і насипання щорічно валу на лікоть [20, с. 412].

У 1640 р. загинув чи помер перший губернатор Кодака Я. Жолтовський. Його поховали в костелі. На надгробку вирізали слова: «Залишений як губернатор і старший 600 чоловік німецької піхоти і декількох сотень драгунів нової фортеці, названої Кудак, оборону якої доручив йому король і Річ Посполита, виконав все на відмінно. Грізна фортеця збудована для стримування ворогів давнішніх і внутрішніх та на острах їх численних бунтів... Цінований королем, шанований жовнірами, невтомний у військових трудах заслужив вдячність нащадків» [42, с. 18].

У цій довгій епітафії в дусі XVII ст. звернемо увагу лиш на чисельність гарнізону. Крім відомої цифри 600 чоловік найманців і 100 козаків в ній згадуємо ще «декілька сотень драгунів». Можливо, це було підсилення гарнізону недобудованої фортеці в умовах загрози війни ханом і султаном.

Губернатором фортеці став Кшиштоф Гродзицький, професійний воїн, учасник Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., який вивчав артилерію та фортифікацію. Служив під командуванням знаменитого полководця Альбрехта Валленштейна (1583-1634) і С. Конєцпольського. За свідченням О. Чоловського, він «присвятив себе фортеці і виконанню завдань, які перед ним стояли. З новою енергією зберігав у ній порядок, заведений Жолтовським. Звернув увагу на її подальше зміцнення шляхом підвищення валів і поглиблення ровів» [41, с. 18].

Про потужність споруди свідчать плани Ф. Гетканта (1600-1666), Я. Пляйтнера та І. Арцішевського, Д. І. Яворницького та виявленого нами в фондах московського ЦДВІА [31].

Фортеця являла собою майже квадрат. За даними О. Чоловського, кожна сторона укріплення мала 30 pretow (в перекладі з польської означає прут, брус, стержень) або 228 ліктів [41, с. 12]. Яке має цифрове значення «прет», ми не знайшли. Лікоть же в Польщі становив 54,9 см., литовський дорівнював 60,4 см. [6, с. 215]. Який саме лікоть мав на увазі автор, ми не знаємо. Чи є бодай якісь підстави обчислювати сторону квадрата не в 30 претів, а в 30 м, як це робить В. М. Заруба [13, с. 26]. Якщо ж для спрощення обчислення заокруглити значення польського ліктя із 54,9 см до 55, то помноживши цю цифру на 228 ліктів, одержимо не 112,5 м довжини зовнішньої сторони квадрата [14, с. 30], а 125,4 м. Якщо ж О. Чоловський привів литовський лікоть, то розміри сторін фортеці будуть ще більшими.

Твердиню оточував глибокий сухий рів. Таким він зображений на плані Кодака Ф. Гетканта 1639 р. На гравюрі Г. Боденера – плані Кодацької фортеці, виданому в 1687 р. в німецькому місті Аугсбурзі [15, с. 63], зображено заповнення рову водою із Дніпра. Такого не було. На заваді стала геологічна будова правого берега. Фортеця розміщувалася на високому скелястому узвишші. Щоб дібратися до води і заповнити рів, потрібно було прорубати в граніті канал глибиною щонайменше 30 м і 10 м шириною. Про це немає свідчень жодного джерела, як і слідів каналу навколо укріплення. Варіант гравюри Г. Боденера – план Кодака, нами виявлений в ЦДВІА ВУА №220096, відрізняється тільки розширеним змістом картуша [32].

На кожному куті квадрату стояли вежі із винесеними наперед бастионами. Це були п'ятикутні земляні споруди. На відміну від замкнених фортечних башт, задня сторона їх залишалася відкритою в сторону подвір'я укріплення. Бастион складався із одного чи двох валів. Перший був головним. За ним розміщувався кавальєр, на валгангах яких стояли гармати, прикриті від обстрілу бруствером. Гармати на фасаді прострілювали місцевість по фронті, а на фланках бастиону – простір вздовж стін і фортечний рів [3, с. 48; 23 с. 53-54].

Така конструкція фортеці давала змогу вражати атакуючих на значній відстані від укріплення, захищати рів та підніжжя куртин [18, с. 247]. Кожний бастион міг боронити сусідній. Перехресний вогонь з кількох рівнів двох бастионів не залишав мертвих зон. В середині бастионів і куртин розміщувалися каземати. [19, с. 125].

Підступи до валу і бастионів з трьох сторін захищав глибокий сухий рів, а з четвертого (північно-східної сторони) – стрімкий кам'яний берег Дніпра.

Надзвичайно важливою системою оборони являлись вали і рови. Немає однозначної оцінки їх параметрів. У літературі наводяться дані про їх висоту і глибину, які суттєво відрізняються, деколи майже в два рази. Так, О. В. Харлан висоту валу визначає в 12,8 м [31, с. 73], В. М. Заруба – 14 м. [13, с. 27], глибину рову ці ж автори визначають в 10,7 м і відповідно 22 м. Коливались показники ширини рову. Зупинимось на найновіших. Ширина внизу 14 м, вгорі – 16 м [14, с. 30].

Зі сторони Дніпра для кращого обстрілу аж до гирла Самари Кодацького порогу вал перетворили в куртину. Одночасно висунули вперед лобові частини прилеглих до північно-східної сторони обох бастионів вздовж берега у вигляді клешневих половин. Внаслідок цього сторони фортеці розширились і висунулись в праву сторону, значно збільшивши площу фортеці [41, с. 12].

Основу валу вздовж його напрямку до ескарпу вінчав парапет для захисту жовнірів і гармат від ворожого вогню. Ескарп захищали два ряди частоколу. Один стирчав із землі парапета горизонтально, другий – із підніжжя валу вертикально, утворюючи дві стіни в різних площинах і затруднюючи доступ до вершини валу [41, с. 13].

Картографічний матеріал і плани фортеці служать цінним і часто єдиним джерелом графічно-візуальної інформації про систему укріплень Кодака, його зовнішній і внутрішній вигляд та прилеглої території.

Так, план невідомого автора другої половини XVII ст. зі сховищ Центрального державного військово-історичного архіву в Москві [24] показує, що оборону найважливішої південно-східної ділянки фортеці зі сторони степу підсилено додатковим зовнішнім укріпленням – кронверком [18, с. 244] або двох бастионних фронтів [17, с. 821]. З'єднував їх рavelін, що складався з валу та рову. Розміщувався посередині найбільш відповідальної сторони фортеці [28, с. 55]. Крім цього бачимо на плані ще три рavelіни. Один був на північній стороні з боку Дніпра, другий прикривав єдиний вихід із фортеці на західній стороні – «криловські ворота» із перекинутим через набитий гострими палями, так званим часником, рів підйомним мостом. Третій – на східній куртині. Ці додаткові допоміжні укріплення прекрасно видні на плані 1687 р. Всі ж інші елементи фортеці показані на гравюрі.

План Ф. Гектанта має великі, тільки в ньому закладені, інформаційні можливості щодо розміщення об'єктів на території навколо фортеці. В експлікації розкрито зміст, у т. ч. і в цифровому вираженні, умовних позначень на планах і картах [12, с. 588]. Так, масштаб профілю валу містить цифрові значення кожного елемента цієї дуже важливої фортифікаційної споруди, що дозволяє легко визначити його розміри.

Поряд із редутом Ж. де Маріона позначено п'ять продовгуватих споруд. Вважається, що це були казарми для проживання його гарнізону. Всі ці об'єкти захищав рів і вал прямокутної форми, четвертою стороною якого слугувало урвище Дніпра. Вище на північний схід від першого Кодака розміщувався базар у вигляді трьох прямокутних споруд у вигляді літери П.

Вище другого Кодака з південної сторони тягнувся вже згадуваний довгий ряд прямокутних споруд по прямій лінії, який обмежував оборонні рів і вал з трьома рavelінами, так званий *obwosz*, або периметр у перекладі з польської мови. Нижче цих споруд йшла ще одна така ж лінія споруд, паралельна першій. З обох сторін цього ряду показано по п'ять будівель перпендикулярно до першої лінії і рову. Зі східної сторони простяглася лінія таких же прямокутників-споруд невідомого призначення, які майже під прямим кутом завертались на рівень нижчої лінії. Існує думка, що це було поселення допоміжного складу залоги [31, с. 10]. Вірогідніше, це були склади товарів чи майстерні ремісників. Для такого припущення існують реальні підстави. Про них пізніше.

Отже, Кодак не був самостійною спорудою на крутому дніпровському березі. В його околицях кипіло невідоме для нас життя. У жовтні 1647 р. у фортеці побував офіцер із почту Я. Вишневецького Б. Машкевич. У його щоденнику з'явилися такі рядки: «В слободке под замком было около шестидесяти домов, где жили захожие люди, которые не занимались земледелием по причине опасности со стороны орды... Рыболовство шло очень успешно». Безперечно, це були рибалки, які прибули з Київщини, Полісся, Волині. Кількість «захожих людей» невідома. Враховуючи великі розміри слобідки, значного поселення як на ті часи, їх було багато. Нам практично нічого невідомо про їх побут.

Що ж являв собою другий Кодак всередині валів і ровів? Відповідь дає надісланий польським істориком Єжі Чаєвським із м. Щеціна план, відомий також як план Яна Пляйтнера, одного із будівничих фортеці, який зберігається в краківському Музеї Чарторийських. Це було справжнє місто з чітким плануванням, сіткою вулиць, розбитим на правильні геометричні квартали. У центрі розміщувалася площа. Від неї три великі вулиці вели до північної сторони укріплення. Середня із них була центральною, найширшою, яка впиралася в будинок губернатора. Від площі йшов прямий шлях до в'їзної брами на західній стороні замку та до західного і південного бастионів. З північної сторони показано чотири проходи до Дніпра по воду. Згодом на території фортеці викопали, вірніше, вирубали в скелі глибоку криницю з таємним ходом до Дніпра [13, с. 26-27; 38, с. 67].

На плані, у переважній більшості, показані однотипні, приблизно одного розміру і форми будівлі, повторюючи конфігурацію внутрішньої сторони укріплень. По периметру забудови вздовж західної, південної і східної сторони йшла суцільна вулиця з відтворенням форми валу. Найгустіше забудована і вкрита кварталами та перехрестями вулиць північна, прилегла до Дніпра, частина фортеці. Кодак планувався як справжнє середньовічне місто з усіма атрибутами тогочасної інфраструктури із досить великою площею. На основі даних масштабу плану Ф. Гетканта, шляхом елементарних обчислень отримуємо дані, які свідчать, що новий Кодак був у 21 раз більший за форт Ж. де Маріона. За даними Д. І. Яворницького [35, с. 117] і В. Б. Антоновича, 1896 р. внутрішня площа фортеці становила п'ять десятин (трохи більше п'яти гектарів – В. М.), на якій розміщувалося 10 лоцманських садіб [2, с. 411] та садиба купця Зверева.

Зрозуміло, що спершу у фортеці будували об'єкти військового, господарського і побутового призначення: дерев'яний будинок із самарських лісів для призначеного в 1636 р. губернатором Кодака Я. Жолтовського, житло для офіцерів, казарми чи будівлі для розміщення залоги, цейхгауз для зберігання зброї і військових припасів, продовольства, стайні для коней і фуражу, льохи для пороху, утримання в'язнів і полонених та інших побутових потреб.

Що ж було втілене в життя із блискучого плану Я. Пляйтнера? Яким був Кодак всередині? Ми не знаємо. Не має жодного графічного зображення міста-фортеці. Б. Машкевича як професійного військового цікавила система укріплень. Правда, його вразили житла ремісників: «Багато виліплених із глини халупок таких малих розмірів, що в них можна було пролізти лише рачки» [20, с. 412]. М. Дубецький називає ці халупки «ліплянками» [38, с. 80]. Без сумніву, це було своєрідне «гетто» для бідних і знедолених. Вищі стани проживали в пристойних будинках, та як вони виглядали, ми не знаємо.

Основний, переважаючий контингент жителів цитаделі становили вояки. Проживало тут і цивільне населення, діти і жінки [41, с. 24, 25] – сім'ї офіцерів гарнізону. За свідченням польського офіцера із почту Я. Вишневецького Богуслава Казимира Машкевича, який двічі побував в Кодак у 1647 р., у фортеці в будиночках «жили различные ремесленники» [2, с. 412; 38, с. 80]. Які саме, що вони виготовляли і де збували вироблене, мемуарист залишив без відповіді. До речі, це єдиний опис фортеці, несення служби і т. п. сучасника і очевидця.

У фортеці мешкала ще одна специфічна і, мабуть, незначна категорія жителів – домініканські монахи. З'явилися вони в 1642 р. У березні того ж року король доручив великому коронному гетьману «зайнятися справами заложення основи закону Божого». У Кодаку домініканцям виділили землю під костел і будинок для проживання та під слободи за валами фортеці [36, с. 294; 16, с. 96; 40, с. 239]. Спочатку їх було 2 чи 3, згодом число монахів настільки зросло, що вони заснували монастир [37, с. 24]. Як свідчить О. Чоловський, «під валом збудували скромний дерев'яний костелик, в якому служило два ксьондза із ордена домініканців» [41, с. 13]. Костелик знаходився на території замку в північній стороні в прибережній частині укріплення. Його прекрасно видно на плані Я. Пляйтнера. Враховуючи постійну небезпеку татарських нападів, костел і кляштор знаходились всередині фортеці за валами і ровами цитаделі.

Для кого ж будували монастир? Хто в ньому мав спокутувати і відмолювати гріхи? Не жовніри ж гарнізону знімали лати і одягали рясу? На цей рахунок виношувалися далекоглядні плани на майбутнє успішне заселення Придніпров'я українськими православними селянами. Їх то і мали наvertати із «схизми» в істинну католицьку віру ченці домініканці. З 1643 р. кляштор став діяти [24, с. 32]. До 1648 р. ченців вже назбиралося доволі. Як згадка про них в місцевій топонімії залишилися так звані «яцкові могили», в яких були поховані монахи в буремні дні літа і осені 1648 р. [24, с. 32; 40, с. 239].

М. Дубецький вказував, що тодішній уряд покладав надії на народну колонізацію, яка відбувалася самостійно без будь-якого втручання влади. Слідом рухався шляхтич. І це підносилося рядом польських авторів, зокрема, М. Дубецьким як культурні завоювання польського плуга і високі цивілізаційні норми, які начебто намагалися поширити шляхта серед темної і грубої маси українського населення. Наступ шляхти на Придніпров'я подавався як союз хреста і плуга. Приведемо розлогу цитату автора першого дослідження історії Кодака: «Праця піонерів польської цивілізації – праця священика і орача розширили і укріпили могутність Речі Посполитої. Там, куди дійшов капелан з хрестом у руках, там, де пройшов плуг польського шляхтича-землероба, пролягли кордони Речі Посполитої і захищені підступи до цивілізації, зарядку західноєвропейської культури». Вони дійшли до далеких околиць, з'явилися на так званому Низу Дніпровському, де був кінець кордонів християнських. У XVII ст. там польського капелана очікували величезні труднощі, часто пов'язані з героїчними справами і тільки освячені могли тут втриматись. Без освячення Богом, без правдивої апостольської проповіді не могло бути справжнього землероба [39, с. 8].

Одна деталь. В. Б. Антонович і М. К. Дубецький у 1856-1860 рр. разом навчалися на історико-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира [26, с. 86; 30, с. 25]. Саме Володимир Боніфатійович залучив свого друга до підпільної революційної діяльності. Але совість історика і патріотизм виявилися сильнішими за колишні студентські дружні стосунки. У 1888 р. він у статті «Історичні байки п. Маріяна Дубецького» скептично оцінив вище наведену довгу тираду [1, с. 211-227].

З перших днів свого короткого існування новозбудований Кодак як могутня європейська фортеця носить на карти Польщі і України. Вперше він з'явився на Генеральній карті України Г. Л. де Боплана 1645 р., Яна Янсона 1657 р., Крістофора Вейгеля 1720 р., Георга Сюттера 1720-1730 рр. та інших.

Фортецю оточували ненависть і злоба. Через дев'ять років Кодак впав під натиском повсталих. Польському пануванню на Україні прийшов кінець.

Автори статті висловлюють щире подяку відомому джерелознавцю, кандидату історичних наук, доценту Хмельницького національного університету Дячку Валерію Васильовичу за надану можливість працювати з матеріалами з його домашнього архіву.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Історичні байки п. Маріяна Дубецького / В. Б. Антонович // Повне видання. – К., 1932. – Т. 1.
2. Антонович В. Б. Примечание к «Дневнику Богуслава Казимира Машневича» / В. Б. Антонович // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: тип. Корчак-Новицкого, 1896. – Вып. 11.
3. Бастион // Военное дело. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М.: «Вече», 2006.
4. Вавричин М. Г. Примітки до «Боплан Г. Л. де. Опис України» / М. Г. Вавричин. – К.: «Наукова думка», 1990.
5. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К.: тип. Тов. И. Н. Кушнир и Ко, 1916.
6. Геращенко Н. О. Лікоть / Н. О. Геращенко // Енциклопедія історії України. К.: «Наукова думка», 2009. – Т. 4.
7. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: «Січ», 2003.

8. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: «Вища школа», 1994.
9. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: «Січ», 2008.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: «Наукова думка», 1995. – Т. 8, ч. 1.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: «Наукова думка», 1995. – Т. 8, ч. 2.
12. Экспликация // Словарь иностранных слов. – М.: «Русский язык», 1989. 13. Заруба В. М. Кодак. Нарис історії фортеці / В. М. – Дніпропетровськ: Юракадемія МВС, 2014.
14. Заруба В. М. Фортеця над Кодацьким порогом / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: «Ліра», 2013.
15. Кот С. Кодак: слава минувшини, сумне сьогодення / С. Кот // Наука і суспільство. – К.: «Преса України», 1993. – №5, 6.
16. Краснопільський Т. Старі Кайдаки / Т. Краснопільський // Дніпрові хвилі. – Катеринослав: тип. К. А. Андрющенко, 1912. – № 6.
17. Кронверк // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб: типо-литограф. И. Е. Ефрона, 1895. – Т. XVIa, кн. 32.
18. Куртина // Полный словарь иностранных слов. – М.: тип. А. П. Поплавского, 1903.
19. Липа К. Під захистом мурів / К. Липа. – К.: «Наш час», 2008.
20. Машкевич Б. К. Дневник (1643-1649) / Б. К. Машкевич // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Б. К. Машкевич. – К., 1896.
21. Мыщык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Ю. А. Мыщык. – Днепропетровск: ДГУ, 1985.
22. Мицик Ю. А. Козацький край. Нарис з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1997.
23. Мицик Ю. А. Початкова історія Кодака у світлі документації коронного гетьмана С. Конецпольського / Ю. А. Мицик // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – Вип. VIII.
24. Молчановский Н. В. Рецензия на книгу М. Дубецкого «Приграничная крепость Кудак и ее окрестности» / Н. В. Молчановский // «Киевская старина». – 1900. – Т. LXXI (№ 10).
25. Мороз В. С. А так ли это было в Старых Кайдаках / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз // Очерки истории Екатеринослава. – Днепропетровск: ПГАСА, 2001. – Кн. 1.
26. Мороз В. С. Историк Мар'ян Дубецкий: наукова та громадська діяльність / В. С. Мороз // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2013. – Вип. XI.
27. Петрашков С. В. Бастион. / С. В. Петрашков, А. С. Петрашков // Иллюстрированный военно-исторический словарь. – М.: «Эксмо», 2007.
28. Равелин // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб, 1899. – Т. XXVI, кн. 51.
29. Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська: Особливості процесу в до модерні часи / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2010 – Вип. 8.
30. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: «Либідь», 1995.
31. Харлан О. В. Церква в ім'я архангела Михаїла в містечку Старий Кодак / О. В. Харлан. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.
32. Центральний державний військово-історичний архів РФ. ВІА № 22095. 33. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К.: АН України, 1960.
34. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах / Д. І. Яворницький. – Львів: «Світ», 1991. – Т. II.
35. Яворницький Д. І. Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: «Арт-Прес», 2005. – Ч. 1.
36. Antonow M. Замечания к истории Кудака / М. Antonow // Prace historyczne w 30-lecie dzialanosci prof. St. Zakrzewskiego. – Lwow, 1934.
37. Gloger Z. Dominikanie / Z. Gloger // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1978. – Т. II.
38. Dubiecki M. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. Monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.
39. Dubiecki M. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. / M. Dubiecki. – Warszawa, 1920.
40. Dubiecki M. Dzisijszy Kudak / M. Dubiecki // Na kresachi i za kresamy. Wspomnienia i szkice. – Kijow, 1914. – С. 227-241.
41. Czolowski A. Kudak. Przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy. Z mapa i planem / A. Czolowski. – Lwow, 1926.

Рис. 1. Ян Пляйтнер та Ілля Арцишевський

Рис. 2. Король Владислав IV

Рис. 3.
Станіслав Конєцпольський

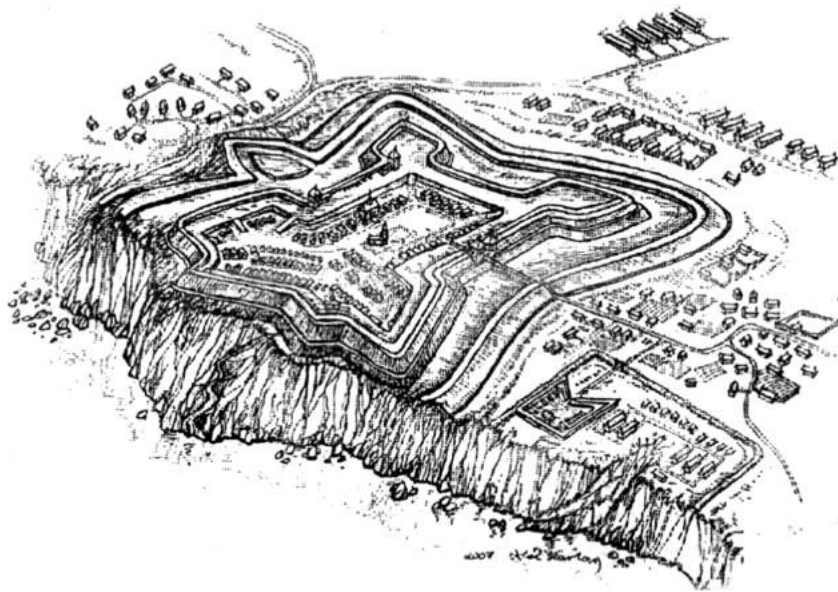

Рис. 4. Загальний вигляд фортеці Кодак у другій половині XVII ст.

Олександр Чорний,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Кіровоградського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

СИСТЕМА ЗЕМЛЯНИХ УКРІПЛЕНЬ В ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЯХ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ ДО УТВОРЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ

Стаття присвячена системі фортифікаційних споруд, що були збудовані в Задніпрських місцях у 40-х – на початку 50-х років XVIII століття за підтримки полковника Миргородського полку В.П. Канніста. Автор вперше подає описи Крилівської, Цибулівської, Архангелогородської, Петрівської (Петроострівської) та Миргородської фортець та показує їхню роль в освоєнні Задніпров'я до утворення Нової Сербії. Також у пропонованому дослідженні простежено долю укріплень у другій половині XVIII – XIX століттях.

Ключові слова: Задніпрські місця, Тясмин, Вись, Синюха, Крилів, Цибулів, Архангелогород, Петроострів, Новий Миргород, фортеця.

В офіційному діловодстві Гетьманщини першої половини XVIII століття територія «на правому березі Дніпра вздовж польського кордону з відступом до 20-ти верст на південь, починаючи від гирла Кагарлика на Синюсі прямою лінією до верхів'я Тури (Грузької), потім до гирла Кам'янки на Інгульці, до верхів'їв Березівки та Переволочанського Омельника і далі вниз до впадіння останнього в Дніпро» іменувалася Задніпрськими місцями Миргородського полку. Назва обумовлена тим, що ця територія адміністративно належала до правобережної частини Гетьманщини.

Заселення Задніпрських місць швидкими темпами розпочалося на початку XVIII століття вихідцями з Гетьманщини та Правобережної України, контрольованої польською короною. Проте, вплив на Задніпров'я Росія втратила після невдалого Прутського походу 1711 року та Андріанопольського договору 1713 року. Однак, не дивлячись на це, стихійна колонізація Задніпрських місць вихідцями з Миргородського та Полтавського полків продовжувалася. Впродовж 1725-1731 років цими землями розпоряджалася Річ Посполита, яка проводила їхнє заселення [5, с. 76]. Особливо активно в цьому відношенні діяв чигиринський староста Ян Кастан Яблоновський.

1732 року Росією знову заявила свої претензії на Задніпров'я. Саме цього року за наказом Київського генерал-губернатора Йоганна-Бернгарда фон Вейсбаха було проведено обмір російсько-польського кордону в Степовій Україні. Це виконувала спеціально сформована комісія в складі генерал-квартирмейстра Ф. фон Штофеля, гадяцького полковника Г. Грабянки, бунчукового товариша П. Валькевича і деяких представників старшини Миргородського полку [23, с. 211]. Ними було складено карту задніпрських територій та їхній опис, проте адміністративно до складу імперії тоді вони не були включені. 1735 року, з початком російсько-турецької війни населення цієї території було переведене до Малоросії [5, с. 76]. Після підписання Белградського мирного договору 1739 року люди починають поступово повертатися на території за Дніпром, розпочинається швидке заселення і освоєння «Задніпрських місць» і Земель Війська Запорізького переселенцями з Малоросії та Правобережної України.

1740 року була складена карта, на якій польські і московські комісари спробували визначити кордон між державами. У ЦДІАУ в м. Києві зберігається опис кордону 1741 року, засвідчений інженер-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським та деякими старожилками, текст якого наводить у своєму дослідженні відомий український історик О. І. Гуржій. Згідно з ним, кордон традиційно проходив по Дніпру до гирла Тясмина, по ньому вгору до гирла Ірклії, далі до верхів'я Ірклії і Провороття між Мотронинським і Чорним лісами: по правому боці «Государства Польского», а на лівому Російської імперії. Звідти межа доходила Круглого лісу, далі до верхнього кінця Чорного лісу, а потім ще п'ять верст до «двух курганов». Від них до Провороття між лісами Нерубай і Плоским і далі в тому ж напрямі 2 версти. Причому ліс Нерубай мав залишатися на цьому відрізку праворуч, а Плоский – ліворуч. Кордон доходив до лісу під назвою Болтиш і верхів'я Великого Інгулу, далі до річки Вись, балки Дідової і «Прилуцької могили», спускався по Висі до її гирла й досягав гирла Тікича Гірського і витоків

Синюхи. Від верхів'я останньої він тягнувся до Південного Бугу: з лівого боку Російська імперія, з правого – Річ Посполита. Загальна ж протяжність кордону від Дніпра до гирла Тясмина й Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажнів [4, с. 70].

1740 року Київський генерал-губернатор Бурхард-Крістоф фон Мініх порушив питання про офіційне приєднання задніпрських земель до Миргородського полку. З аналогічним клопотанням через два роки виступив і миргородський полковник Василь Петрович Капніст. У цей же час він отримав завдання збудувати лінію прикордонних укріплень вздовж російсько-польського кордону. На початку 40-х років XVIII століття Миргородський полковник Василь Капніст та інженер Данило де Боскет започаткували будівництво лінії прикордонних укріплень (форпостів) від Дніпра до Синюхи.

За даними військового інженера середини XIX століття Ф. Ф. Ласковського й сучасного історика В. І. Тимофійенка форпости або редути відносилися до польових чотирикутних земляних укріплень, деякі з них замість земляного бруствера були огорожені частоколом на підсипаному земляному валу, який з середини був укріплений дерев'яним каркасом. На виступах укріплення розміщувалися гармати для обстрілювання навколишньої місцевості [11, с. 84]. Кожна з чотирьох сторін укріплення в довжину мала від 100 до 120 сажнів [21, с. 36], тобто 213-255 метрів. У середині укріплення знаходилося кілька будинків і склад. Подібний опис карантин (форпоста) подає і Й.-А. Гільденштедт «... карантин построен в виде четырехугольника и окружен валом и рогатками [3, с. 12]». При виборі місця для облаштування форпостів дуже часто використовувалися природні перепони.

Роботи по будівництву форпостів вздовж російсько-польського кордону продовжувалися до початку 50-х років XVIII століття. У підсумку, напередодні утворення Нової Сербії вздовж кордону від Дніпра до Синюхи було збудовано три дистанції форпостів – Крилівську [15, с. 282], Цибулівську та Петроострівську [2, с. 213-214]. На кожній з дистанцій форпости розташовувалися один від одного через 2-3, рідше 7, ще рідше понад 7 верст. Враховуючи те, що протяжність кордону становила трохи більше 250 верст, кожна з дистанцій в середньому була довжиною трохи більше 80 верст. Для прикладу, протяжність Крилівської дистанції становила 82 версти та включала 20 форпостів [15, с. 282].

Створені у 40-х – на початку 50-х років XVIII століття у Задніпрських місцях форпости наступні 25 років були важливим атрибутом життя краю, враховуючи відсутність міждержавної угоди про чітке розмежування кордону між Російською імперією та Річчю Посполитою. Форпости були діючими і в середині 70-х років XVIII століття. Для прикладу, Й.-А. Гільденштедт повідомляє, що в «Мальшевском редуте» (форпості) постійно несли службу 50 козаків Лубенського козацького полку [3, с. 16].

Обов'язком вартових на форпостах було контролювати провезення через кордон товарів, затримувати втікачів і «безпаспортних» людей, що цілими сім'ями переходили «красную лінію», стежити аби з-за кордону не було занесено чуми чи іншої епідемічної хвороби. Разом із тим їм доводилося контролювати переміщення гайдамацьких загонів [22, с. 39].

По закінченню російсько-турецької війни 1734-1739 років розпочинається швидке заселення Задніпрських місць колонізаторами з Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Зокрема, на рубежі 30-40-х років XVIII століття особливо активно колонізувалися малообжиті простори вздовж Дніпра на його правому березі козаками Орельської, Переволочанської та Келебердянської сотень Полтавського полку, а також вихідцями з Потоцької, Кременчуцької та Власівської сотень Миргородського полку. Характерно, що усі сотенні центри – добре укріплення містечка Орель, Переволочна, Келеберда, Потоки, Кременчук та Власівка знаходилися на лівому березі Дніпра [15, с. 116].

На початку 40-х років XVIII століття колонізаційні процеси в Задніпров'ї стали ще інтенсивнішими. На Правобережжі починають з'являтися укріплені містечка. Для прикладу, на території Кременчуцької сотні було побудовано невелику фортецю Круков (Крюков) [15, с. 116]. Це було чотирикутне укріплення з сухим ровом довкола нього та рогатками за ним [3, с. 12]. Подібним до цього було укріплення Табурище у Власівській сотні [15, с. 116; 3, с. 13]. Переселенці просувалися все далі на захід, облаштовуючи поселення у верхів'ях Інгульця, Інгулу, на Ірклії, Висі та Синюсі. Колонізація Задніпров'я відбувалася за підтримки Миргородського полковника Василя Петровича Капніста, який очолював полк у 1737-1751 роках [12, с. 238]. Вважаємо за необхідне сказати й кілька слів про цього урядовця. Отож, Капніст Василь Петрович (? – 1757) – грек за національністю, венеціанський дворянин, уродженець середземноморського о. Занте. Під час Прутського походу 1711 року вступив на російську службу. 1734 року став сотником, а 1737 року після вдалих дій під Очаковом в армії Б.-К. фон Мініха обраний Миргородським полковником. У 1740-1744 роках спільно з військовим інженером підполковником Д. Дебоскетом займався будівництвом прикордонних укріплень у Задніпрських місцях Миргородського полку. 1757 року загинув у битві під Грос-Єгерсдорфом під час Семилітньої війни.

Просування миргородців на захід обумовлювало питання про утворення нових сотень на вже освоєних просторах. У 1743 році в Задніпрських місцях було відновлено Крилівську сотню, яка існувала раніше у 1734-1735 роках, а в 1748 році були утворені Цибулівська на Архангелогородська сотні [15, с. 3]. Центрами сотень стали сотенні містечка Крилів (відновлене у 1741 році) [5, с. 78], Цибулів та Архангелогород (Архангельськ), засновані відповідно у 1741 та 1742 роках [5, с. 78, 79]. На момент утворення згаданих вище сотень і в Крилові, і в Цибулевому, і в Архангелогороді вже діяли земляні укріплення-фортеці. Ймовірно, що всі вони були влаштовані за проектами інженера підполковника Данила Дебоскета.

Крилівська фортеця була збудована за ініціативи Миргородського полковника В. П. Капніста у 1743 році на польському кордоні на річці Тясмин, на її правому березі, неподалік впадіння останнього в Дніпро. Нині ця місцевість затоплена водами Кременчуцького водосховища. За планом фортеці 1757 року, що свого часу була опублікована Ф. Ф. Ласковським [9, л. 7], укріплення було земляним неправильної чотирикутної форми «сажень около 300 в окружности» [3, с. 14], з чотирма бастіонами, чотирма напівбастіонами та двома ворітьми, оточене сухим ровом та частоколом за ним. На території фортеці були збудовані будинки для її гарнізону, пороховий погріб, провіантський магазин (склад) та кілька сторожок. З укріплення можна було виїхати в напрямку Цибулівської фортеці та згаданого вище Круківського укріплення (рис. 1). Оскільки Крилів у XVII столітті був сотенним містом Чигиринського полку й позначений на картах-кресленнях Гійома де Боплана [24, с. 14-17], як укріплене місто на лівому березі Тясмина, можемо припустити, що Крилівська земляна фортеця часів В. П. Капніста була збудована на території виселок зі старого Крилова на правій стороні річки Тясмин. Виходячи з цього, новозбудоване укріплення успадкувало свою назву від старого Крилова. Документальні джерела свідчать, що у XVIII столітті на Тясміні було два Крилова – Крилів Український та Крилів Польський. Оскільки фортеця розташовувалася в районі Крилівсько-Максимівської переправи на Дніпрі, вона і її гарнізон виконували не лише роль адміністративного осередку Крилівської сотні, а й стратегічного об'єкту в боротьбі з гайдамаками, котрі орудували в той час у Задніпр'ї та на території т. зв. Польської України. Крилівська фортеця була діючою ще й в 70-х роках XVIII століття [3, с. 14]. За часів Нової Сербії вона була осередком 1-ї роти пандурського (піхотного) полку, а після її ліквідації була осередком 1-ї роти Жовтого гусарського полку [13, с. 83]. У 80-х роках XVIII століття Крилівська фортеця і форштадт поряд з нею були перетворені у внутрішнє місто Крилів, яке на початку XIX століття отримало назву Новогеоргіївськ.

Цибулівська фортеця також була зведена за підтримки В. П. Капніста у 1740 році [8] за кілька верст від польського кордону на лівому підвищеному березі річки Інгулець, у його верхів'ї. Фортеця була земляною, неправильної форми з чотирма ворітьми. Навколо неї був викопаний рів, за яким були встановлені дерев'яні рогатки. У середині фортеці були розташовані церква, будинок сотника, провіантські магазини, конюшні та будинки для гарнізону фортеці. Фортечні вали були укріплені дерев'яним каркасом та огорожені палісадом. З укріплення можна було виїхати в напрямку Крилівської та Круківської фортець, у напрямку Ново-Миргородської фортеці (пізніше Новомиргорода), а пізніше ще й у напрямку фортеці Святої Єлисавети (рис. 2). Цибулівська фортеця була діючою до 70-х років XVIII століття [3, с. 16]. Твердиня в часи Нової Сербії була центром 15-ї роти Гусарського генерала Хорвата полку, а після її ліквідації була центром 15-ї роти Чорного гусарського полку [13, с. 83]. До нині фортеця не збереглася, але вона дала початок містечку Цибулів, відомому в історії Центральної України в межах кінця XVIII – XIX століття. Сьогодні це с. Цибулеве Знамянського району Кіровоградської області.

Центром Архангелогородської сотні була Архангелогородська (Архангельська) фортеця, збудована у 1743 [13, с. 30], а за іншими даними у 1744 році [16] за підтримки Миргородського полковника В. П. Капніста. Фортеця була земляною, неправильної п'ятикутної форми зі сторонами близько 35 сажнів (близько 75 метрів), на кутах якої були влаштовані п'ять бастіонів. Твердиня мала двоє воріт (рис. 3). Укріплення розташовувалося на підвищеному лівому березі Синюхи при впадінні в неї річки Торговиці (Торговички). Вибір місця для будівництва фортеці був доволі вдалим з погляду її стратегічного призначення. Справа втім, що в районі Архангелогородського укріплення був брід через Синюху, яким ще з XIV століття проходив шлях, що з'єднував Кримський півострів з Поділлям. Фортечний вал був укріплений дерев'яним каркасом та огорожений частоколом. Навколо фортеці був викопаний рів та встановлені рогатки за ним. На території Архангелогородської фортеці розташовувалися церква, будинок коменданта, казарми гарнізону, провіантський магазин, гауптвахта, будиночок фортечної варти та склади. З фортеці можна було виїхати в напрямку земляного укріплення Петрів Острів (Петроострів, фортеця Петрівська), а пізніше ще й у напрямку Новомиргородської (Миргородської) фортеці. Оскільки Архангелогородська твердиня була найбільш західним укріпленим сотенним центром Миргородського полку в Задніпр'ї, вона була діючою аж до 90-х років XVIII століття, до приєднання українських земель на захід від Синюхи до Російської імперії. Після третього поділу Речі Посполитої її стратегічне призначення нівелювалося і фортеця разом

із форштадтом довкола неї були перетворені у внутрішнє містечко Архангельськ. За часів Нової Сербії твердиня була центром 7-ї роти Гусарського генерала Хорвата полку, а після ліквідації новосербського поселення Архангелогородська фортеця була центром 7-ї роти Чорного гусарського полку, що квартирувався в Єлисаветградській провінції [13, с. 82]. У першій половині XIX століття містечко Архангельськ було центром 6-го кавалерійського округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. У 30-х роках XIX століття фортеця уже не була діючою, але її обриси ще фіксувалися картографами на картах посаду Архангельськ [1]. Нині це місто іменується Новоархангельськом і є районним центром Новоархангельського району Кіровоградської області. Архангелогородська фортеця до сьогоднішнього дня не збереглася, її територія забудована одним із житлових кварталів райцентру. При цьому доволі слабо простежуються залишки одного з п'яти бастионів укріплення.

Оскільки територія Архангелогородської сотні була більшою за площу Крилівської та Цибулівської сотень разом узятих, в її межах було зведено ще два земляних укріплення – Петрів Острів (Петроострів, фортеця Петрівська) та Новий Миргород (Новомиргородська фортеця).

Укріплення Петрів Острів (Петроострів) або фортеця Петрівська була збудована у 1743 р. [13, с. 30] на польському кордоні на правому березі річки Велика Вись. Й.-А. Гільденштедт, описуючи поселення Петроострів, зазначив, що воно «возникло раніше Нової Сербії, а при її утворенні перестроєно правильними улицями, розширено і укріплено чотирикутним редутом (рис. 4), всередині якого стоять церкві та караульня. Тут можна вважати до 200 будинків. Ці останні, так само як і редут, лежать у середині, розташовані на острові, утворюють південний рукав Великої Висі та головним її рукавом» [3, с. 27]. Аналізуючи наведену вище цитату, можемо припустити, що Петроострівське укріплення, що фіксується в історичних джерелах 40-х років XVIII століття, є не що інше, як невеликий заставний редут (форпост?), що фіксується на плані фортеці Петрівської 1757 року (рис. 4). Ні заставний редут, ні фортеця Петрівська до сьогоднішнього дня не збереглися. Нині це південно-східна частина с. Петроострів Новомиргородського району Кіровоградської області.

У 1750-1753 рр. на російсько-польському кордоні на правому березі річки Велика Вись була зведена ще одна земляна фортеця Новий Миргород (Новомиргород). Це було правильне п'ятикутне укріплення з п'ятьма бастионами, обнесене сухим ровом з дерев'яними рогатками за ним. На території фортеці розташовувалися дві церкви (кам'яна та дерев'яна), будинок коменданта, склади та гауптвахта. З фортеці Новий Миргород виходили дві дороги – одна в напрямку земляного укріплення Цибулів, інша вела до фортеці Петрівської (рис. 5). У часи Нової Сербії Новомиргородська фортеця була її адміністративним осередком, центром 1-ї роти Гусарського генерала Хорвата полку та резиденцією самого генерала І. С. Хорвата. Після ліквідації новосербського поселення Новий Миргород став полковим центром Чорного гусарського полку. Й.-А. Гільденштедт, подорожуючи Єлисаветградською провінцією 1774 року, так описав Новомиргородську фортецю: «... в нескольких стах сажнях от южного берега Большой Висы есть здесь правильно-пятиугольная площадь, сажень 100 в поперечнике, окруженная земляным валом и сухим ровом, прерываемая двумя воротами. На ней стоят две церкви – одна каменная, а другая деревянная... Вокруг крепости правильными улицами расположены дома жителей, которых здесь может быть около 600» [3, с. 25]. Фортеця, як географічний об'єкт, наносилася картографами і на планах Новомиргорода 1820-1830-х років [1]. В історії військових поселень на півдні України Новомиргород фіксується як центр 7-го поселеного кавалерійського округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення. Щодо Новомиргородської фортеці, то вона не збереглася. У 40-х роках XIX століття укріплення було розплановане, а на його місці був облаштований плац. На місці укріплення Новий Миргород нині розташована центральна площа м. Новомиргорода – районного центру в Кіровоградській області.

Варто наголосити, що в 40-х – на початку 50-х років XVIII століття земляні фортеці в Задніпров'ї виконували роль не лише адміністративних центрів Крилівської, Цибулівської та Архангелогородської сотень, захисних укріплень на випадок військових конфліктів з поляками, татарами чи гайдамаками або контрольно-пропускних пунктів на кордоні. Документи свідчать, що фортеці ще виконували роль збірних пунктів для того люду, який осадчі виводили з Польської України або Поділля та селили в Задніпрських місцях Миргородського полку. З історією Крилівської, Цибулівської та Архангелогородської фортець тісно пов'язані імена Семена Сича, Давида Звенигородського, Йосипа Чечеля, Леонтія Сагайдачного, які активно займалися осадництвом (заселенням) нових поселень [25].

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що система земляних укріплень у Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії складалася з Крилівської, Цибулівської та Петроострівської дистанцій форпостів, Круківської, Табурищенської, Крилівської, Цибулівської, Новомиргородської, Петроострівської та Архангелогородської фортець. Їхнє призначення адміністрацією Миргородського пол-

ку та Київським генерал-губернатором вбачалося в контролі російсько-польського кордону. Крім цього форпости і особливо укріплення виконували роль своєрідних опорних баз в освоєнні Задніпров'я в 40-х – на початку 50-х років XVIII століття.

Список використаних джерел та літератури

1. Атлас статистический первых 8-ми округов Новороссийского военного поселения. – Б. м., 1839. – 62 л.
2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / упоряд. І Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – Київ, 1970. – 660 с.
3. Гільденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / упоряд. Пивовар А. В. – Київ: Академперіодика, 2005. – 50 с.
4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – Київ, 1996. – 224 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX веков / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 308 с.
6. Карта границы между Новороссийской губернией и Польскою Украиною, утверждённая актом разграничения 1781 года в городе [Ново]миргороде 1781 г. – М: 2 версты в дм. – РГВИА, ф. 846, оп. 16, ед. хр. 25615.
7. Карта Заднепрским местам, снятая и сочинённая вновь в 1745 г. по силе высочайших Ея императорского величества указов из государственной Коллегии иностранных дел от устья реки Тясмины до устья реки Синюхи, где впадала в Буг, с показанием вновь поселения Миргородского и Полтавского полков от 1740 по 1745 год. Снимал и сочинял инженер подполковник Данила Дебоскет. М: 5 верст в дм. – РГВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 26029.
8. Карта Новой Сербии с показанием Гусарского конного и Пандурского пехотного полков поротно и оставшейся прежде к поселению гусарского полку на пять рот к реке Бугу, також отснятой земли, отступая от границы Новой Сербии в степи параллельно на 20 верст к поселению ланд-милиции малороссийской по примеру Слободских полков козацького поселення и доставшейся от обоих сербских полков к Мишуринорожскому шанцу земли с показанием планов и профилей местечку Цыбулеву с шанцем, построенного полковником Капнистом 1740 году; Новомиргородскому шанцу, построенному в 1753 году; прожектированным карантинному редуту при реке Синюхе и полевого шанца при реке Терновке для лучшего прикрытия вновь населяющихся за Новосербскою границею, сочиненных в 1753 году в Цыбулёве, и плана крепости Святой Елисаветы, устроенной по приказу Правлящего Сената 1753 года апреля 20-го дня. Сочинена 1756 году февраля 1-го дня. М.: 10 верст в дм. – РГВИА, ф. 846, оп. 1, од. зб. 26031.
9. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России, сочинения Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. – СПб: В типографии Императорской Академии наук, 1866. – 74 л.
10. Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / упоряд. А. В. Пивовар. – Київ: Академперіодика, 2012. – 668 с.
11. Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX століття) / В. К. Козирев // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2002. – Т. II. – 374 с.
12. Кривошея В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея. – Київ: Стило, 2005. – 260 с.
13. Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Павла I до императрицы Екатерины II Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. – СПб: В типографии Императорской Академии Наук, 1865. – 1014 с.
14. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – 547 с. + 85 с. прилож.
15. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – Київ: Академперіодика, 2003. – 336 с.
16. План вновь построенной в 1744 году крепости, называемой Архангельской, над реками Синюхой и Торговицей. М: 25 саж. в дм. (1745 г.). – РГВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 21641.
17. План Новомиргородского шанца с постройками. 1757 г. – РГВИА, ф. 349, оп. 21, ед. хр. 9209.
18. План 7-й роты гусарского Хорватова полка шанца Архангельского (1759 г.). – РГВИА, ф. 349, оп. 41, од. зб. 1391.

19. Розанов Г. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Г. Розанов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 140-211.
20. Семёнов-Тянь-Шанский В. П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Новороссия и Крым / В. П. Семёнов-Тянь-Шанский. – СПб: Изд. А. Ф. Девриена, 1910. – Т. XIV. – 984 с.
21. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеенко. – Киев: Наукова думка, 1984. – 220 с.
22. Тищенко М. Форпости, митниці та кордони на західному пограниччі, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. / М. Тищенко. – Відбиток. – С. 37-107.
23. Шамрай С. До історії залюднення Степової України у XVIII ст. (Крилівщина та Лизаветчина) / С. Шамрай // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-302.
24. Carte d'Ukraine contenant plusieurs provinces comprises entre les confins de Moscouie et les limites de Transilvanie dressez par G. L. V. Sieur de Beauplan ingenieur et capitaine de l'artillerie du serenissime roy de Pologne. A rouen chezjacques cailloue dans la cour du pallais (Карта України з багатьма її провінціями з межами Московії та Трансильванії, намальована паном Г[ійомом] Л[е] В[ассером] де Бопланом, інженером і капітаном артилерії його королівської величності короля Польщі. У Руані, у Жака Каюе, при королівському дворі 1660 р., Руан) // Україна стародавніх картах. Середина XVII – XVIII століття: атлас репродукцій. – Київ: ДНВП «Картографія», 2009. – С. 14-17.
25. 1743 и 1744 год. Дело о новозачатом в заднепровских местах городке Архангельском и о захвачении поляками в плен того городка осадчего Давида Звенигородского. О населении в российской границе против польского села Торговицы по сую сторону вверх реки Синюхи от слободы Цыбулёвской в 70 верстах выходцами из Польши малороссиянами // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 332-359.

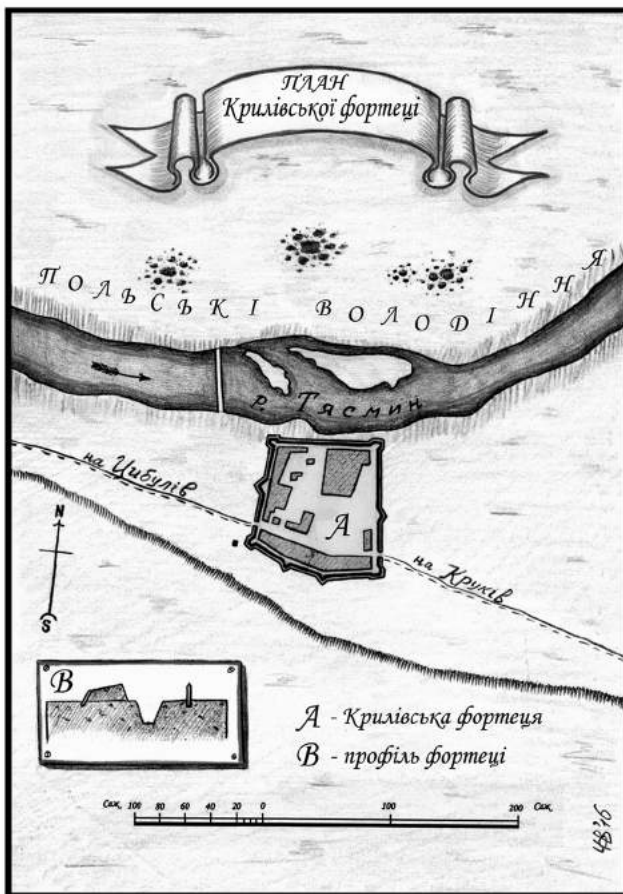

Рис. 1. План Крилівської фортеці.
Графічна реконструкція
О. В. Чорного за Ф. Ф. Ласковським.

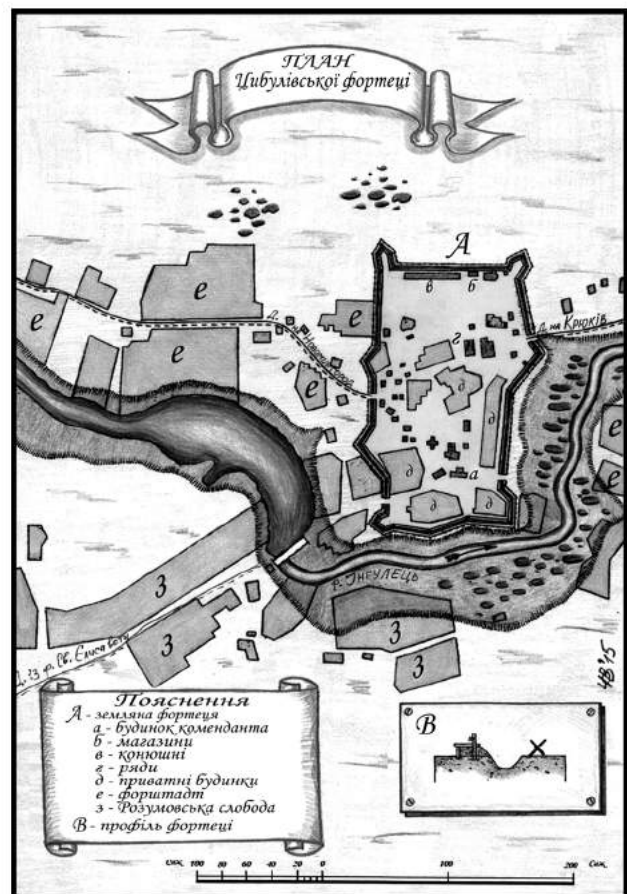

Рис. 2. План Цибулівської фортеці.
Графічна реконструкція
О. В. Чорного за Ф. Ф. Ласковським.

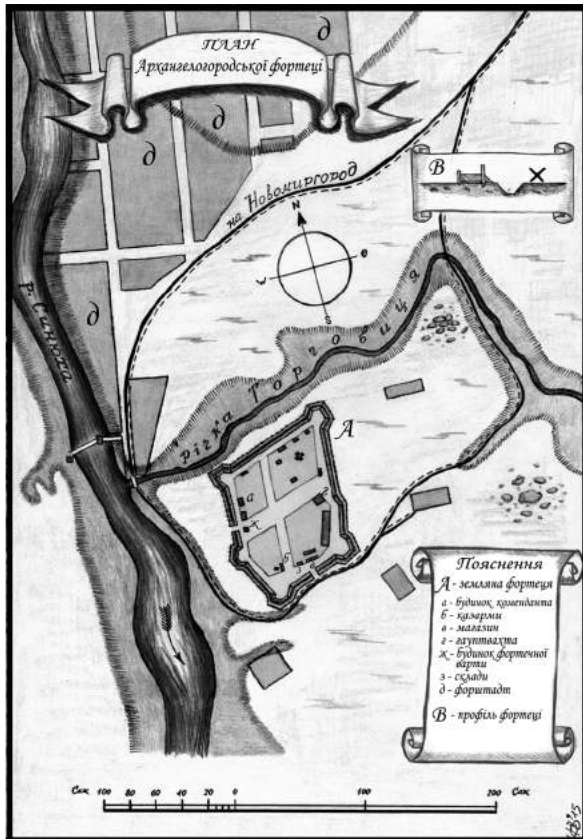

Рис. 3. План Архангелогородської фортеці.
Графічна реконструкція
О. В. Чорного за Ф. Ф. Ласковським.

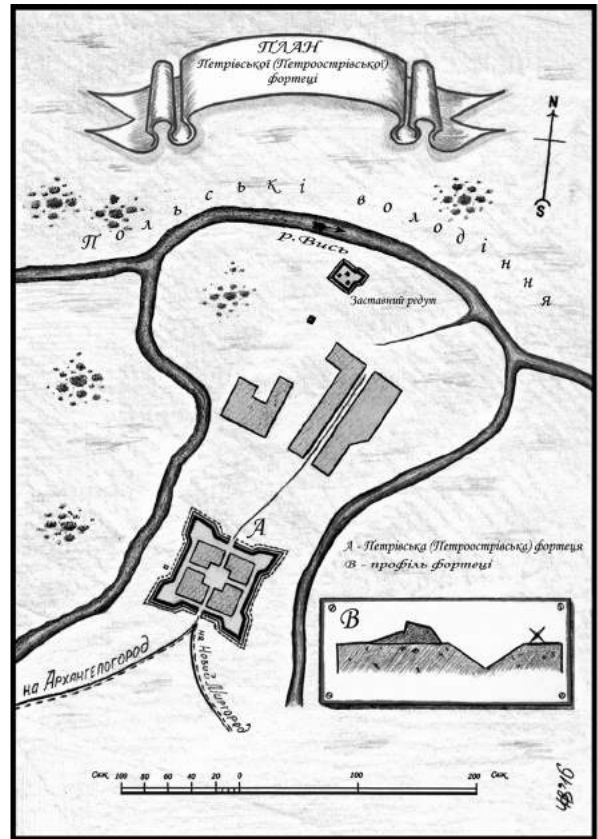

Рис. 4. План Петрівської (Петроострівської) фортеці.
Графічна реконструкція
О. В. Чорного за Ф. Ф. Ласковським.

Рис. 5. План Новомиргородської фортеці.
Графічна реконструкція О. В. Чорного за Ф. Ф. Ласковським.

Олександр Харлан,
кандидат архітектури,
доцент Придніпровської державної
академії будівництва та архітектури
(м. Дніпро)

ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ РОЗТАШУВАННЯ ЦЕНТРУ САМАРСЬКОЇ ПАЛАНКИ НА ТЕРЕНАХ МІСТА НОВОМОСКОВСЬКА (КОЛИШНЬОГО САМАРЧУКА)

У роботі висвітлено результати пошуково-дослідницької роботи теренів міста Новомосковськ Дніпропетровської області щодо локалізації місця розташування укріплення – паланки, яка за припущеннями науковців існувала в адміністративному центрі Самарської паланки Вольностей Запорозьких до кін. XVIII ст.

Ключові слова: місто Новомосковськ, Новоселиця, Самарчук, Самарчик, паланка, Самарська паланка.

Новомосковськ Дніпропетровської області належить до Списку історичних населених місць України [21]*. Місто одним з перших на Дніпропетровщині потрапило до даного списку.

В наслідок розвитку міста, пов'язаного з будівництвом і реконструкцією в історичних районах, дуже важко розглядіти вцілілі крихти історичної забудови, зрозуміти яким було середовище давнього поселення. Поодинокі пам'ятки історії та архітектури знаходяться в невідгдних умовах в оточуючому сучасному середовищі. Історія виникнення та існування окремих споруд дуже мало досліджена. Також, малодослідженою є історія міста в цілому.

Невелика кількість знайдених джерел, державна політика замовчування певних періодів історії, викривлення окремих історичних фактів з історії міста призвели до послаблення зацікавленості до історії населеного пункту в радянський час, а також плутанини з місцем виникнення, розташування Новомосковська, назвою і т. п.

Відносно нещодавно активізувався інтерес до історії міста, до відновлення забутих імен та реальних подій.

Поки що важким завданням є спроба зазирнути в давно минулі часи за допомогою відомих на сьогодні історичних джерел, аналізуючи їх і співставляючи з сучасним історичним середовищем, прослідкувати риси та особливості історичного міста, щоб краще зрозуміти і оцінити особливості сучасного Новомосковська. Та все ж таки, в даній праці ми спробуємо це зробити.

Основними завданнями даної роботи є короткий розгляд історіографії та джерельної бази, аналіз картографічних джерел у співставленні з сучасною містобудівною структурою міста, локалізація місця розташування фортифікацій паланки XVIII ст. на території Новомосковська.

Виконати поставлені завдання допоможуть методи теоретичних досліджень, у т. ч. історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення розглядається у виникненні і розвитку.

Слід також наголосити, що необхідність історико-містобудівних досліджень на теренах історичного міста диктується вимогами українського законодавства [14]**. Першою нормативно-методичною розробкою містобудівної документації відповідно сучасному стану об'єктів культурної спадщини м. Новомосковська, з врахуванням провідних законодавчих і нормативно-методичних документів сучасного пам'яткоохоронного законодавства України та Державних будівельних норм України, має бути науково-проектна документація «Історико-архітектурний опорний план».

До сьогодні при розробці історико-архітектурного опорного плану міста подібна робота не виконувалася! Тож, дана робота вперше висвітлює результати вивчення історичних теренів Новомосковська з відповідними висновками і схемою, що можуть бути використані в подальшому.

* В «Списку історичних населених місць України (міста і селища міського типу)» Новомосковськ вказано з іншими 5-ма населеними пунктами Дніпропетровської області. В даному Списку дата заснування міста - 1687 рік;

** Закон України «Про охорону культурної спадщини» та низка постанов Кабінету Міністрів України. Ст. 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини», зокрема п. 1 цієї статті: «з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватись зони охорони пам'яток (охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару)». Щоб розробити та затвердити містобудівну документацію з вказаними зонами, потрібно розробити історико-архітектурний опорний план та охоронні зони;

За загальновідомими джерелами ми знаємо, що Самарчук (Самарчик) – то столиця Самарської паланки, однієї з найбагатших у Запорозжжі часів Нової Січі. Однак, джерел, які б проливали світло на характеристику містобудівного утворення, що виникло і дало початок сучасному Новомосковську, на сьогодні бракує.

Джерела з історії м. Новомосковська представлені письмовими, архівними, картографічними та іконографічними матеріалами. Є досить скромна бібліографія – як за кількістю публікацій, так і за обсягом поданої в них інформації. Зібрана по темі література класифікується на кілька великих груп.

Найдавнішому етапу розвитку поселення на території та в околицях нинішнього Новомосковська присвячено вкрай мало праць. В плані археології територія міста є фактично не дослідженою, адже стаціонарних археологічних розкопок не проводилося, шурфування охопили мізерну територію, основне джерело інформації – це спостереження за будівельними та реставраційними роботами в історичній частині міста*. Зборами підйомного матеріалу на території міста в різні часи займалися працівники історико-краєзнавчого музею ім. П. Калнишевського та місцеві мешканці**.

В більшості випадків під час нового будівництва в центральній частині міста археологічного нагляду за будівельними роботами не проводиться, таким чином, можемо стверджувати про відсутність певних результатів археологічного вивчення Новомосковська.

У силу історичних обставин, як вже зазначалося вище, більш менш систематизовані і правдиві відомості про історичний розвиток Новомосковська з'явилися не так давно, хоч відомостей про населений пункт існувало багато. Плутанина з часом і місцем виникнення, назвою поселення внесли багато помилок в історію Новомосковська. Тому використовуючи навіть довідкові матеріали по м. Новомосковськ різних історичних періодів слід бути уважним.

Важливе значення мають відомості про населений пункт, його торгівлю і промисловість, що містяться в працях А. Скальковського [22], Ф. Макаревського [18], Г. Надхіна [19, с. 12-37; 20], Д. Яворницького [33; 34], Ю. Мицика [17], А. Джусова [11; 12], В. Старостіна [23; 24, с. 39-61; 25, с. 190-197], О. Харлана [29, с. 26-33; 30; 31, с. 83-88] та інш.

Не зважаючи на значну заідеологізованість видання «Історія міст і сіл Української РСР», у ній подано систематизовані відомості про історичний розвиток Новомосковська [16]. Особливої уваги заслуговує праця краєзнавця А. Б. Джусова «Історія Новомосковська» 2003 р., в якій вперше було представлено різні етапи історії поселення на р. Самарі. Не дивлячись на певні недоліки праці, вона й досі є найбільш повною розвідкою з історії різних етапів існування міста [12].

У той же час історіографія міста широко представлена численними довідковими, енциклопедичними виданнями, фотонарисами. Значна частина матеріалів представлена науково-популярними статтями в місцевій періодичній пресі, в яких висвітлювалися різноманітні події з історії Новомосковська радянської доби***.

Попри великий обсяг опрацьованих на сьогодні праць, база для історико-містобудівних розвідок все-таки обмежена, а кількість і якість інформації, що міститься в опублікованих джерелах, явно недостатня для вирішення низки питань з історії виникнення та розвитку міста. Необхідність залучення архівних матеріалів не викликає сумнівів. Ці матеріали зберігаються в різних архівах України і Росії – у державних архівах Новомосковська та Дніпропетровської області [10], у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) [1; 2; 3; 4; 5; 32], у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) та Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Внаслідок обмеженості часу та фінансування, а також політичних обставин сьогоднішнього дня ґрунтовне опрацювання архівних матеріалів ще очікує на майбутніх дослідників.

Враховуючи історичне значення Самарчука як паланкового, а згодом і повітового міста, одними з найбільш інформативніших джерел з розвитку населеного пункту вважаємо плани міста. Розвиток містобудування, структури та територіального зростання представлений на планах міста 1795 р., 1823 р., 1848 р., сер. XIX ст., 1943 р., 1958 р., 1990 р., 1998 р. [5, с. 206-219; 6; 8; 15; 24, с. 39-61; 25, с. 190-197; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

Завдання даної роботи не можна вирішити без залучення новочасних науково-методичних напрацювань. Для цього необхідно залучати праці з методики вивчення, реконструкції, збереження стародавніх

* На території ділянки Троїцького собору було влаштовано кілька шурфів під час досліджень фундаментів дзвіниці. Про виявлені матеріали даних на сьогодні нема;

** В музейній експозиції представлено знахідки з території міста та його околиць;

*** Цікаві краєзнавчі дослідження знаходимо у низці праць дослідника з місцевого історико-краєзнавчого музею К. Мешко.

містобудівних систем О. Щенкова, Б. Михайловського, Т. Зарембської, Ю. Ранинського, Б. Колоска, Т. Трегубової, Є. Водзинського, В. Вечерського*.

Підводячи підсумок використаних джерел підкреслимо, що дане дослідження засноване також на матеріалах натурних вишукувань, фотофіксації, опитуванні краєзнавців і місцевих мешканців.

Дослідженню містобудівного розвитку Новомосковська дослідники приділяли дуже мало уваги. Першим, хто вивчав планувальну структуру міста Новомосковська в контексті історичного розвитку та формування населених пунктів Південної України, був український мистецтвознавець В. І. Тимофієнко. Саме він вперше проаналізував і дав короткі характеристики планувальної структури міста за картографічними матеріалами XVIII-XIX ст. [28].

Дослідник вказував на мальовниче планування поселення XVIII ст., яке створилося завдяки звивистому руслу річки з численними петлями, закрутами і невеликими притоками. Він вперше вказував на головний градоформуючий фактор поселення – річку і на лінійну структуру поселення, що утворилося історично, займаючи порізаний ярами правий берег.

За наведеними планами поч. XVIII ст. в роботах В. Тимофієнка добре видно, що основна вулиця Самарчука ломаними лініями прямувала за напрямком річки і об'єднувала квартали різної конфігурації і розміру. Мальовнича структура лінійного поселення була органічно пов'язана з ландшафтом, добре вирішена в функціональному відношенні. Головні вулиці, йдучи паралельно річці, продовжувалися за межами поселення як шляхи між окремими поселеннями [27].

Більш детально планувальну структуру населеного місця кінця XVIII ст. в своїх роботах розглянув дніпропетровський історик В. С. Старостін [24, с. 39-61; 25, с. 190-197]. Аналізуючи відому вже картографію і додаючи нову, дослідник виокремлював з загальної планувальної схеми окремі складові – містечко, слободи і дві паланки (Стара паланка, Нова паланка, Воронівка, Кушівка, Перевал, Подол, Глоди), а основою планувальної структури поселення вказував торгівельний тракт з Харкова на Крим. Більш того, при розгляді саме ділянки території тодішнього міста, дослідник небезпідставно зупинявся на його складових, які не вказувалися на картографії, однак існування яких не викликало сумніву внаслідок аналізу планувальної схеми: трасування давніх укріплень поселення, вірогідні місця фортифікаційних складових та інш.

Деякі спроби опису топонімів і окремих об'єктів Новомосковська знаходимо у краєзнавця А. Б. Джузова [11, с. 46-61]. Дослідником було також виконано схему центральної (історичної) частини міста з певною інформацією [12, с. 2-3].

Фактично, цим переліком згаданих авторів і їх праць й закінчується вивчення історичної містобудівної проблематики Новомосковська.

Говорячи про давнє укріплення на теренах сучасного міста, про його особливості і складові, слід вказати, що з назвою укріплення, як і з назвою міста, існує певна проблема**.

Поки існує значна кількість варіацій найменування даних фортифікацій, а також часу їх виникнення та існування. Наприклад, В. Тимофієнко помилково пов'язував територію сучасного Новомосковська з Самарською фортецею, заснованою в 1687 р. і відновленою в 1736 р. в (?) урочищі Сорок Буераків [27, с. 86-87], посилаючись на видання 1864 року [9, с. 115]. Автори відомої брошури «Місто на Самарі», використовуючи архівні матеріали зазначали, що слобода почала поступово зростати після відновлення у 1731 р. [17], а В. Старостін вказував на великі фортифікаційні роботи сер. 1730-х років та існування великого укріплення в 1736 році [25, с. 190], пізніше припускаючи вірогідність будівництва вже у 1740-х рр. [24, с. 48]. На так званій Бібіковській мапі 1749 року [13] наведено цілу низку фортифікаційних об'єктів з поселеннями (редут новопостроеної, М.Селица, Паланка, Слоботка, редут Пришибной, слоботка Малостроеная), які можна ототожнювати з даним укріпленням правого берега Самари, однак через умовність зображення, точне місце локалізації даних об'єктів на сьогодні доволі умовне (мал. 1) і потребує додаткових досліджень.

* Щенков А.С. Исследования связи планировочной структуры и эстетических качеств исторических городов // Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры. – М.: Стройиздат, 1980. – С. 33-45; Михайловский Б.В. Планировка города как памятник архитектуры // Памятники архитектуры и современная городская застройка. – М.: Стройиздат, 1973. – С. 19-44; Зарембска Т. Историко-градостроительные исследования к генеральному плану реконструкции старинных городов // Город и время. – М.: Стройиздат, 1973. – С. 218-235; Ранинский Ю. Центры исторических городов и проблемы их реконструкции // Архитектура СССР. – 1974. – № 5. – С. 50-53; Колосок Б.В. Традиции использования рельефа в градостроительстве // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 25-32; його ж. Предпроектные историко-градостроительные исследования в Украинской ССР // Архитектурное творчество в Украинской ССР: Сб. тр. / КиевНИИТИ. – К., 1988. – С. 56-61; Трегубова Т.А., Водзинский Е.Е. Изучение и учет исторических населенных мест Украины // Строительство и архитектура. – 1990. – № 10. – С. 8-9; Водзинский Е.Е. Инструменты анализа городских пейзажей // Градостроительство / Научно-технический сборник. – Вып. 45. – К.: НИПИГрадостроительства, 1993. – С. 84-96; Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К.: НДПІАМ, 2003. – 560 с.;

** Назви Самарчук, Самарчик, Новоселиця – це далеко не весь перелік різночасових назв, які прив'язуються дослідниками до сучасного населеного пункту під назвою Новомосковськ;

Повертаючись до картографії Новомосковська кінця XVIII ст., відзначимо правильність висновків В. Старостіна щодо локалізації найбільш давньої складової планувальної структури міста. Маються на увазі понад 20 дрібних кварталів, що виокремлюються серед квартальної сітки. Аналізуючи історичні джерела і співставляючи з сучасною топоосною та рельєфом, слід більш детально зупинитися на використаних історичних джерелах і результатах, які було отримано під час досліджень картографічних джерел.

За твердженням досліджень останніх років вважається, що сучасна планувальна схема Новомосковська в певній мірі зазнала суттєвих змін у порівнянні з первинною, яка існувала ще до поч. XIX ст.

Як вже відомо, після указу 1794 року про перетворення слободи Новоселиці в повітове місто Новомосковськ було створено низку планів, на яких майже без змін повторюється існуюча система громадського центру, що склалась здавна. Потім з'явився план 1823 року, де нове рішення композиції загально-міського центру базувалося на основі старого планування існуючої площі.

Вважається, що спроба реалізації плану 1823 року відбувалася лише наприкінці 1850-х років і тільки в центральній частині міста [11, с. 62; 25, с. 195]. Тож, навіть більш пізня картографія Новомосковська може статися в нагоді при вивченні давньої містобудівної ситуації.

Розглянуті на картографії квартали міської забудови підказують конфігурацію вірогідних трасувальних вісей вулиць і меж укріплення Нової паланки*. По колишнім валам, пізніше зрительним, влаштовувались вулиці і будувались нові квартали, однак окремі складові укріплення ще існували певний час і нова містобудівна схема довго зберігала первинну структуру.

Наявність у столиці Самарської паланки всіх відповідних складових не викликає сумніву. Тут повинні були розміщуватися військовий палац, помешкання полковника паланки, старшини, канцелярія. Укріплене місто із заходу і півдня оточували великі приміські слободи (передмістя), що у XVIII ст. називалися форштадтами. Найбільша щільність забудови і густота вуличної мережі була в межах укріпленої частини. Вулиці слобод орієнтувалися на церкви та фортечні брами.

На основі історичної картографії можна зробити певні висновки щодо планувальної структури укріплення кін. XVIII ст.

У плані Самарчицьке укріплення являло собою неправильної форми трапецію з чотирма бастионними фронтами (західний, північно-західний, північно-східний і південно-східний) і чотирма кутами, вірогідно посилені наріжними бастионами (розкатами). Північно-східна і південна сторона повторювали обрис крутого схилу берегової лінії. Всі бастионні фронти, вірогідно, були посилені реданами (на це вказує планувальна схема) (мал.2). Найпотужнішими за конструкцією були західний і північно-західний фронти, оскільки виходили в бік відкритого поля.

Як і в інших фортецях того часу, основним елементом фортифікації слугував земляний вал, посилений ззовні оборонним ровом (окрім тих, що виходили на крутий схил річки і її притоки).

Дане укріплення проходило вже навколо посаду, розташованого навкруги більш раннього укріплення. Вірогідно, що в укріпленому посаді могли міститися міський торг, культові споруди, садиби «значних людей», купців та ремісників, а помешкання полковника паланки, старшини, канцелярія могли знаходитися в посиленому укріпленні в середині.

Південно-східний фронт більш за все проходив вздовж пругу рельєфу між вулицями Барикадною і Ковальською, перетинаючи вулиці Бойову і Робітничу, тягнувся південніше вул. Микити Головка по пругу рельєфу далі вулиць Головка і Гетьманської, майже до середини відстані між трасувальними вісями вулиць Гетьманської і Калнишевського, приблизно в цьому місці (по вісі вул. Головка) розміщувався південно-західний бастион, після чого західний фронт укріплення тягнувся в північно-східному напрямку, оминав видовжену в південно-північному напрямку прямокутну площу, центр якої знаходився по вісі сучасної вулиці Шевченка і тягнувся до західного бастиону, що розміщувався по трасувальній вісі вулиці 195-ї Стрілецької дивізії, після чого змінивши траєкторію повертав на 10° у північно-східному напрямку і йшов до вулиці Української, перетинаючи трасувальну вісь Гетьманської вулиці. Саме на перехресті вулиць Української і Паланочної, вірогідно, розміщувався головний в'їзд у місто з півночі. Північний фронт укріплення був невеличкий, він вздовж сучасної вулиці Української підходив до північно-східного бастиону. Далі північно-східний фронт окреслював пруг рельєфу за конфігурацією близький до трасувальних вісей Паркового провулку, вулиць Шмідта і Монастирської та оминав мисове утворення по трасам вулиць Монастирської і Барикадної.

Завдяки тому, що довгий час суттєвих перепланувань у місті на поч. XIX ст. не проводилося, на кількох планах, що відомі на сьогодні, чітко простежується структура первинного планування. Добре простежуються два в'їзди до фортеці: один з півночі (про нього йшлося вище), інший з півдня. У межах укріплення

* За гіпотезою В. Старостіна в даному випадку мова йде про другу Паланку, перша, ніби то знаходилася в іншому місці;

розпланування, як бачимо, було регулярним – порядковим. Найбільша щільність кварталів була на ділянці розташованій між двома прямокутними площами (що тягнулися з півночі на південь) (мал. 2).

Основою розпланування загальноміського центру був хрест головних вулиць: одна з них пролягала по трасі старовинного шляху з Харкова на Крим (саме на неї було «насаджено» велику Центральну площу, що починалася від південного в'їзду (брами) з боку перевозу), інша вулиця – майже перпендикулярна попередній, вона об'єднувала Центральну площу з Західною і перетинала все укріплення з північного заходу на південний схід. Від центральної площі в напрямках ймовірного розташування бастионів розходилися декілька вулиць.

Після аналізу історичних картографічних джерел нами раніше зазначалося, що саме вулиці між двома площами надавалося сакральне значення, оскільки виявилось, що всі значні культові споруди Самарчука, а пізніше і Новомосковська (дзвіниця Троїцької церкви, церква Толгської Божої Матері) влаштувалися по трасі даної вулиці (зараз вона майже повторює трасувальну вісь вулиці Шевченка) [31, с. 83-88].

Уважно розглянемо схему на (мал. 2). За основу нами взято план 1795 року, однак з врахуванням більш пізніх планів, оприлюднених попередниками. Добре видно квартали, які вказують місце розташування укріплення (трасувальні вісі укріплень нанесено червоним кольором з позначенням вірогідних фортифікаційних складових) навколо посаду, їх позначено світло-коричневим кольором. Місце розташування першого Свято-Троїцького храму нами взято за планом 1823 року (він розташований на захід від Харківського тракту). Добре видно, що перший храм розміщувався на площі (Соборна або Ярмаркова) в західній частині посаду. На ній також позначено громадські споруди, що існували до будівництва нового Троїцького храму. Після створення громадського центру навколо нової Свято-Троїцької церкви, громадські будівлі збудували в новому місці, а стару Соборну площу розширили за рахунок знесення двох кварталів на схід від старого собору.

Місце для нового храму обрали навпроти місця розташування старого Свято-Троїцького собору по вісі старої вулиці і вертикальна композиція двох храмів вдало завершувала перспективу вулиці в двох напрямках певний час. У той же час храмові споруди формували простір двох соборно-торгівельних площ.

Говорячи про перший Свято-Троїцький собор, слід звернути увагу на місце його розташування. Добре відомо, що зовнішній вигляд міста в більшості залежав від характеру його планувальної організації. Панорами з компактною структурою визначалися концентрацією будівель в певній території. Забудова помітно згущувалася в зоні громадського центру. Більш крупні в порівнянні з житловими будівлями громадські споруди, культові споруди з дзвіницями відігравали ведучу роль в силуеті міста, тому місце їх розташування підпорядковувалося найбільш важливим візуальним зв'язкам, що проходили в напрямках трасувальних вісей шляхів і вулиць [28, с. 254]. Говорячи про вертикаль об'єму старої Свято-Троїцької церкви, звертає увагу підпорядкованість напрямку північ-південь (візуальні вісі позначено синім кольором), до того ж місце розташування культової споруди посередині між слободою (Животилівкою, традиційна назва Кушівка*) і укріпленням вказує на важливість зручності обслуговування релігійних громад обох містобудівних утворень.

Зрозуміло, що поки існувала стара Соборна площа з храмом, велика Центральна площа використовувалась в якості торговельної. Саме на Самарчицькому (Самарському) базарі було обрано місце для спорудження нової церкви Святої Трійці. Віднайдено відомості, що задля її спорудження на певному місці ктиторами було придбано декілька садибних ділянок [24, с. 51].

Для нової Свято-Троїцької церкви було обрано місце на схід від Харківського тракту в місці близького до найдавнішого укріпленого поселення (квартали позначено темно коричневим кольором), ближче до річки.

Помітна підпорядкованість вертикалі об'єму нової церкви напрямку захід-схід (на схемі візуальні вісі позначено зеленим кольором), який вірогідно починає домінувати в цей час. При розташуванні на березі річки храму і нових громадських будівель утворювався цікавий вид поселення з боку водних акваторій та протилежного берега річки.

Монотонними панорами поселення, що мало одноповерхову розосереджену забудову на підвищеному плато і низинних берегах річки (Подол) після будівництва нового собору вже не можна було назвати. Особливо цікаві види утворювались з протилежного берега річки. Укріплення навколо нової соборної площі з величним собором всередині утворювало мальовничу панораму.

На основі відповідних методик з використанням сучасних технологій було зроблено співставлення схеми виконаної на основі історичної картографії з сучасною топоосновою. Маємо нагоду вперше оприлюднити отримані результати дослідження (мал. 3) і (мал. 4).

* Саме це поселення В.Старостін ототожнює з первісною слободою Новоселиця;

Це перший ретельний розгляд фортифікацій Самарчука-Новоселиці XVIII ст. та основних складових укріплення, що дає підстави для подальших ретельних досліджень в контексті розвитку військової техніки й тактики.

На даному етапі поки що зарано робити висновки про період будівництва даних фортифікацій. Зрозуміло, що фортифікаційні споруди, які існували в період постійних військових загроз і вторгнень, протягом певного часу, не могли обійтись без корінних змін первинної конструкції. Тому, планування, окремі елементи, які зафіксовано в джерелах XVIII-XIX ст., у дійсності не дають точних матеріалів для з'ясування їх первинного вигляду, оскільки зазнали пізніших реконструкцій.

Проте, головний висновок, який можна зробити після проведених досліджень, дозволяє констатувати, що сучасна планувальна схема центральної (історичної) частини міста Новомосковськ зазнала деяких змін у порівнянні з тією, що існувала на поч. XIX ст. За запропонованим у 1823 році регулярним плануванням у межах колишнього укріплення протягом наступного століття було влаштовано нові траси вулиць Паланочної, Гетьманської. Вулиця Микити Головка повторює з невеликим корегуванням напрямок вулиці, що існувала в Самарчику в кін. XVIII ст. Вулиця 195-ї Стрілецької Дивізії практично співпадає з історичною вулицею кін. XVIII ст. і разом з площею Перемоги зберігає історичне ядро давнього населеного пункту, що існував у період Нової Січі. Порівняння сучасної топооснови з історичними картами, доводить схожість трасувальної мережі поч. XIX ст. з тією, що існує зараз.

На майбутнє вельми потрібним для чіткого розуміння загальної картини містобудівної ситуації давнього укріплення, слід виконати гіпотетичні реконструкції з використанням різних принципів побудови. Враховуючи залежність архітектурних форм укріплення від конкретних історичних умов, в яких воно створювалося і існувало, розвиток військової тактики і техніки того періоду, що впливали на певні використання архітектурних форм та ін. Однак, слід пам'ятати, що подібні реконструкції будуватимуться на дуже обмеженому матеріалі. У цьому випадку лише археологічні дослідження зможуть пролити світло на окремі білі плями.

Отримавши певну містобудівну картину і фортифікаційні особливості укріплення, його складових, майбутнім дослідникам буде легше аналізувати структуру даного поселення, порівнюючи з іншими більш дослідженими і опублікованими населеними пунктами як колишнього Запорозжя, так і країни в цілому.

Для розробників історико-архітектурних опорних планів міста Новомосковськ тепер існує підґрунтя продовжувати вивчення і роботи центральної частини міста. На основі можливих майбутніх археологічних досліджень з врахуванням наших пошуків, місто може отримати зону охоронюваного археологічного культурного шару – на території колишнього укріплення Самарчука XVIII ст.

Терени колишнього Запорозжя ще очікують на своїх дослідників. Низка стародавніх населених пунктів краю зовсім не вивчені. Зрозуміло, що накопичення і узагальнення аналогічних досліджень по іншим поселенням краю продовжує залишатись важливим завданням дослідників Запорозжя. Подальші архівні та історико-містобудівні дослідження можуть стати підґрунтям для ретельного і планомірного дослідження давніх населених пунктів Дніпропетровщини археологами. У силу обставин, що маємо на сьогодні, саме археологія дасть достатні і цілком надійні матеріали для вирішення більшості питань історії Вольностей Запорозьких.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Київ, 1998. – Т. 1.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Київ, 2003. – Т. 3.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Київ, 2006. – Т. 4.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Київ, 2010. – Т. 5.
5. Векленко В. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Посамар'я / В. Векленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Дніпро, 2006. – Вип. 3. – С. 206-219.
6. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kartowik.ru/gubern/ekaterinoslav1.html>.
7. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775 / В. Голобуцький. – Київ, 1961.
8. Город Новомосковск Днепропетровской области. Генеральный план. Топопланшет М 1:5000 и Пояснительная записка. – Киев: «Гипроград», 1998.
9. Городские поселения в Российской империи. – СПб, 1864. – Т. 2.

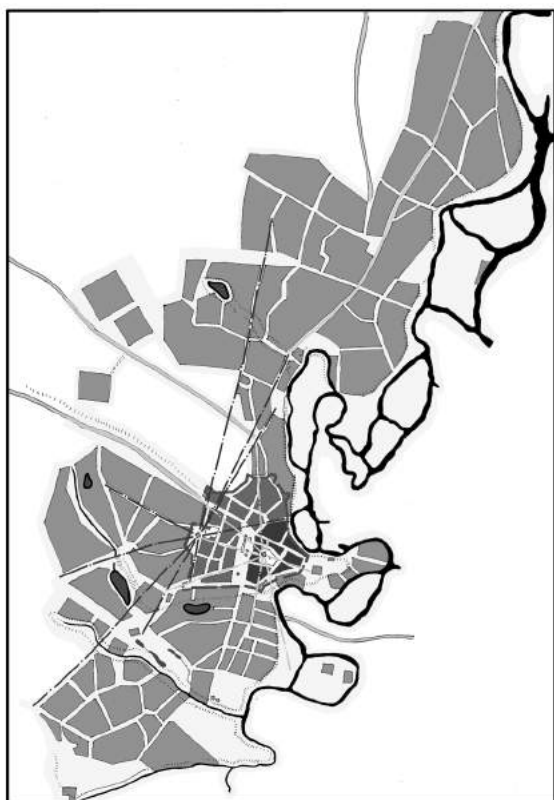
10. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф), оп. 1.
11. Джусов А. Б. Історико-краєзнавче дослідження проблеми заснування Новомосковська / А. Б. Джусов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. – Вип. 2.
12. Джусов А. Б. История Новомосковска / А. Б. Джусов. – Днепропетровск, 2003.
13. Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца на расстоянии от Усть-Самары до Изюму и Луганской станицы. Сочинена 1749 году в сентябре и октябре месяцах. Электронный ресурс: <http://rarasoma.narod.ru>.
14. Закон України «Про охорону культурної спадщини».
15. Зони охорони пам'яток архітектури – Троїцького собору із дзвіницею // Проект червоних ліній центральної частини міста окремих містобудівних комплексів м. Новомосковська. – Дніпропетровськ: АПБ «ОБЛПРОЕКТ», 2004.
16. История городов и сел УССР. Днепропетровская область. – Киев, 1977.
17. Мицик Ю. А. Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохий. – Дніпропетровськ, 1994.
18. Макаревский Ф. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь / Ф. Макаревский // История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. – Днепропетровск: Січ, 2001.
19. Надхин Г. Воспоминания о Новомосковске (Из дорожных записок 1861 года) / Г. Надхин // Основа. Южно-русский літературно-ученый вестник. – СПб., 1862. – окт. – С.12-37.
20. Надхин Г. Память о Запорожье / Г. Надхин // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1876. – июль-сент. – Кн. 3.
21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списку історичних населених місць України» від 26 липня 2001 р. № 878.
22. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ, 1994.
23. Старостін В. Початковий етап історії м. Новомосковська. Дипломна робота за ОКР «бакалаврат». [Рукопис] / В. Старостін. – Дніпропетровськ, 2008.
24. Старостін В. С. Столиця Східного Запорожжя / В. С. Старостін // Фронтири міста. Історико-культурний альманах. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 3. – С.39-61.
25. Старостін В. С. Формування території міста Новомосковська / В. С. Старостін // Теорія та історія архітектури та містобудування: зб. наук. праць Державного НДІ теорії та історії архітектури і містобудування. – Київ: НДІТІАМ, 2005. – Вип. 6. – С. 190-197.
26. Схема охоронної зони Троїцького собору в м. Новомосковськ. 1972 р. // Технічний архів інституту «УкрНДІпроектреставрація».
27. Тимофеєнко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеєнко. – Київ: Наукова думка, 1984.
28. Тимофеєнко В. И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР) / В. И. Тимофеєнко. – Киев: НИИТИ, 1986.
29. Харлан О. Неповторна пам'ятка архітектури запорозьких козаків. До 230-річчя від часу збудування Троїцького собору у місті Новомосковськ / О. Харлан // Відлуння віків. №2 (10). 2008. – С.33.
30. Харлан О. Перлина дерев'яної архітектури України Козацької доби / О. Харлан // Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – 32 с.
31. Харлан О. Архітектурно-містобудівні дослідження Троїцького собору в м. Новомосковськ Дніпропетровської області / О. Харлан // Літопис собору. – Новомосковськ, 2016. – С. 83-88.
32. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАУК), ф. 51. Генеральна військова канцелярія.
33. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький; упоряд., передм. М.М.Олійник-Шубравської. – Київ: Веселка, 1995. – 447 с.
34. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Київ, 1990. – Т. 1.

Мал. 1. Фрагмент «ландкарти между рек Днепра и Донца на расстоянии от Усть-Самары до Изюму и Луганской станицы». 1749 р.;

Мал. 2. Схема аналізу історичних картографічних джерел Самарчука-Новомосковська. Кресленник автора 2016 р.;

Мал. 3. Схема Самарчицького укріплення на сучасній топооснові міста Новомосковськ. 2016 р. Кресленник автора;

Мал. 4. Гіпотетична реконструкція Самарчицького укріплення кін. XVIII ст. Малюнок автора 2016 р.

Секція 6.

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ.

Анна Кулішова,
зав. відділом реставрації
та реабілітації пам'яток архітектури
НІАЗ «Кам'янець»

Валентин Пагор,
молодший науковий співробітник
НІАЗ «Кам'янець»,
член НСКУ, історико-культурної асоціації
«Україна-Туреччина»

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАМКОВОГО МОСТУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В XIX СТ.

У статті висвітлюється історія різночасових будівельних робіт і досліджень конструкцій Замкового мосту. Хронологічно подана еволюція споруди та вдосконалення транспортного сполучення в XIX ст., яке проходило через міст. Розглядається вплив ремонтних робіт мосту 1850-1890-х рр. на зовнішній вигляд та функціонування конструкцій пам'ятки.

Ключові слова: архітектура, Замковий міст, Кам'янець-Подільський, фортифікація, реставрація.

Унікальним прикладом фортифікаційного мистецтва стародавнього Кам'янця є Замковий міст – пам'ятка архітектури національного значення (охор. № 732). Історія мосту породжує і сьогодні бурхливі дискусії серед науковців, щодо часу будівництва, конструкції, перебудов тощо. Розуміння унікальності функціонування Замкового мосту неможливе без вивчення важливої сторінки будівельної історії об'єкту – ремонтних робіт проведених в XIX ст.

Метою цієї статті є висвітлення основних питань будівельної еволюції Замкового мосту в XIX ст. Цінними є матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІ-АК України). Інформативні архівні знахідки дозволяють детальніше відслідкувати трансформації, які відбулися в XIX ст. Також узагальнено наявні в історіографії напрацювання із вказаної проблеми [1-4; 6-14; 16].

Відомо, що Замковий міст будувався з врахуванням особливостей рельєфу. В. К. Гульдман зазначає, що «міст споруджений на вузькому перешийку спочатку був весь кам'яним з кам'яними перилами, але дуже вузький. Пізніше він був розширений, мав дерев'яний настил і дерев'яні перила» [1, с. 235].

У результаті різночасових реконструкцій мосту, при різноманітних підходах та інженерних рішеннях, сучасний Замковий міст є пам'яткою інженерного мистецтва. Під масивним, суцільним, двостороннім обмуруванням сховано нашарування історичних перебудов.

Руйнівні процеси, які відбувалися в оборонній системі мосту, що складалася з кам'яних парапетних стін з бійницями та мостових башт, відомі з фотографій та архівних джерел починаючи з 1841 р. (іл. 1-4).

Невідворотній процес ліквідації старих міських укріплень розпочався в кінці XIX ст. Пристосовуючи Замковий міст до кожного історичного періоду, зі своїми певними вимогами в XIX ст. було проведено ряд ремонтних робіт. Вони були направлені на покращення комунікаційної функції мосту. У той час зростало транспортне навантаження і міст перестає відповідати вимогам тогочасної експлуатації.

15 квітня 1841 р. було підготовлено проект ремонту північної стіни мосту. Згідно рапорту командира Кам'янець-Подільської арештантської роти Стефановича від 19 листопада 1871 р., міст у 1842 р. знову перебував в аварійному стані: «... що при обвалі в 1842 р. при згадуванім мості з однієї сторони зовнішньої стіни він особисто переконався, що кам'яні склепіння мосту встановлені на дерев'яних стовпах і таких же перекладах, що прийшли з часом в повну непридатність» [13, арк. 18].

У 1843 р. відбувся капітальний ремонт мосту. У 50-х рр. XIX ст. міст укріплювали контрфорсами. Також систематично проводилися ремонтні роботи нижньої ділянки мосту. Зокрема склепіння, де протікала річка [13, арк. 19].

У 1855 р. проводилися ремонтні роботи мосту. Вони були спричинені тим, що частина контрфорсу, яка укріплювала арки мосту, обвалилася і загрожувала обвалу аркад мосту. Зруйнований контрфорс, що укріплював північну стіну, відкрив давні дерев'яні балки, які знаходилися на незначній відстані одна від одної. Причиною падіння контрфорсу було постійне затікання води, що спричинила вимивання розчину і гниття дерев'яних балок.

18 червня 1855 р. у результаті обвалу підготовлено рапорт Подільського губернського архітектора Карчевського, міського голови Чайковського і поліцмейстера Казакова в губернську дорожню і будівельну комісію. Після огляду губернським архітектором контрфорсу, було вирішено його повністю розібрати і збудувати новий висотою 7 сажнів (близько 15 м.) та шириною 3,5 сажні (близько 7,5 м.). При спорудженні нового контрфорсу в стінах мосту необхідно було пробити кладку, щоб новий контрфорс був вмурований в стару стіну мосту. Але при виправленні контрфорса на мості утворився провал та обвалилася частина стіни. Було вирішено також розібрати до половини другий контрфорс.

Щодо південної стіни мосту, то передбачалося в 20 місцях покращити кам'яну кладку мосту. Також для попередження затікання дощової води на стіни мосту і ліквідувати вологість всередині мосту, пропонувалося виправити і встановити жолоби з каменю і нову бруківку на полотні мосту. Для цього підготовлено спеціальний кошторис на 400 руб.

У серпні 1855 р. було затверджено кошторис на виконання робіт. У присутності будівельної і дорожньої комісії визначали підрядника. Серед них пропонувалися кам'янецькі купці: Зусь Ванштейн, Михайло Зиїланд, Іцько Аксельруд, Овша Кац. 5 вересня 1855 р. був підписаний договір, за яким підрядні роботи виконував купець 3-ї гільдії Овша Кац. Загальна вартість виробничих робіт складала 1798 руб. Їх передбачалося завершити 16 жовтня 1855 р. [5, арк. 6-8].

При огляді мосту було встановлено, що вся внутрішня частина конструкції, включаючи арки, давня. Її пропонували частково розібрати і встановити нову. Для знаття навантаження старої кладки мосту було вирішено встановити 6 залізних стяжок поверх від зовнішньої частини нового контрфорсу через всю ширину мосту. У результаті була перекладена північна стіна мосту. Ремонтні роботи були завершені 9 червня 1856 р. [13, арк. 19].

У 1855 р. був підписаний договір з Шмулем Брікером, який виконував підрядні роботи з будівництва доріг у Кам'янці та влаштовано проїзд на Замковому мості. У ході виконання робіт на Замковому мості брало участь 966 робітників (357 каменярів-будівельників, 196 каменотесів та ін.). Загалом на ремонт мосту було витрачено 2865 руб.

Увагу привертає башта св. Анни, що знаходилася при в'їзді на Замковий міст з боку фортеці. У середині XIX ст. вона почала руйнуватися під впливом атмосферних опадів. Про цей факт також інформується в рапортах міської думи від 1 травня 1861 р. і кам'янецького поліцмейстера від 4 січня 1862 р. Башту вирішили розібрати, адже з 1812 р., після ліквідації Кам'янецької фортеці, укріплення створюють незручності для розбудови міста і руху транспорту [2, с. 7]. Проект знесення башти підготував губернський архітектор Пікке. Весною 1862 р. силами Кам'янець-Подільської арештантської роти було виконано роботи із знесення башти [5, арк. 6-8].

Важливим джерелом для вивчення є «Справа про розширення Турецького мосту в м. Кам'янці (29 березня 1871 – 5 жовтня 1876 р.)» з фондів ЦДІАК України. Необхідно зауважити, що дана справа вивчалася дослідниками не вперше, але при детальному її розгляді вдалося виявити невідомі, проте важливі дані, які стосуються мосту та Міської брами.

У документі зазначається: «башта [Анни] в якій сьогодні влаштовані ворота проходить по мосту і мають відійти до міського бульвару як історична пам'ятка». Вона утримувалася за рахунок міського бюджету. Влада пропонувала відкрити в башті кав'ярню, а виручку направляти на ремонт башти та мосту.

З архівних матеріалів ЦДІАК України відомо, що дослідні та проектно-ремонтні роботи з розширення мосту тривали з березня 1871 р. до жовтня 1876 р. Вони виконувалися під наглядом та за ескізами губернського архітектора Оріховича та інженера Костецького. В якості робітників було використано арештантську роту Кам'янця-Подільського. Вартість реалізації проекту становила 6223 руб. 27 коп. сріблом [15, арк. 13]. Міст ремонтувався за рахунок земських поборів [5, арк. 3].

Проектним та виробничим роботам передувало обстеження мосту. Повне дослідження мосту зробити не вдалося. Було проведено зовнішнє обстеження та опитано старожилів. Шляхом закладання бокових шурфів у стінах мосту під наглядом інженера Костецького, комісія дійшла висновку, що в мості

існує «ряд багатоповерхових арок турецького часу». У нижніх частинах аркових склепінь від основи до верхніх арок при ширині в 2 аршини (1,40 м.) і внизу до 5 аршинів (3,50 м.) [15, арк. 13].

Загалом, інженер Костецький зробив наступні висновки про стан Замкового мосту:

- арочні склепіння багатоярусні;
- кам'яні стіни, або шоки, місцями підсилені контрфорсами, які функціонували безаварійно з часів останнього ремонту в 1842 і 1855 рр., є достатньо міцними для встановлення на них системи розширення мосту;
- верхня частина стін нестійка через розмивання її стічними водами, тому їх пропонується підсилити залізними стяжками.

У той час вже практикувалася збереження пам'ятки з пристосуванням. Царським указом 1842 р. заборонялися будь-які зміни в архітектурному вигляді фортеці і наказувалося «... стежити, щоб всі існуючі давні будови фортеці і укріплення не були на якісь потреби знищені і зруйновані, але щоб зберегти і охороняти їх існуючій цілісності» [10, с. 39].

У документах також міститься інформація про те, що проходили роботи з розширення мосту. Був розроблений відповідний проект. Це розширення мало відбутися за рахунок дерев'яних тротуарів по обох сторонах вздовж мосту, які планували влаштувати на чавунних балках. Пропонувалося закладати балки з «котельного заліза» в нову кладку, щоб не пошкодити давню. Підвищувався рівень мосту. Було засипано вибоїну, яка призводила до руйнації мосту: «служить вона резервуаром для збирання води і бруду, перешкоджаючи проходу та проїзду» [15, арк. 11].

Особливу увагу привертає доповідь князя Мещерського про виконання робіт в 1872 р.: «Кілька років тому північна стіна мосту з низу до верху звалилася, і ця аварія потребувала ремонтних робіт, які були проведені купцем Аксельрудом. У липні 1872 р. роботи по ремонту мосту мали бути зупинені, зважаючи на раптове обвалення, що відбулося на західному фасаді, з боку Видрівки. І тоді було видно що міст знаходиться на арках».

Розширення та розчистка Замкового мосту була здійснена в 1876 р. Міст став зручнішим для проїзду, зруйновано башту св. Анни, ліквідовано парапети і влаштовано тротуари. Через міст стало проходити Проскурівсько-Ісаковецьке шосе [14, с. 104].

1880-ті рр. теж ввійшли в будівельну еволюції мосту. Після розливу р. Смотрич у 1881 р. було завдано шкоди пивоварному заводу. Тому було вирішено відкрити арочне склепіння в нижній частині Замкового мосту для протікання води, який мав би зменшити ймовірність розлиття річки в майбутньому.

Ще одним документом, який засвідчує ремонт арочного склепіння під мостом датується 13-м жовтням 1884 р. Губернський архітектор Сазонов виявив пошкодження кладки на всю довжину арочного склепіння під мостом. Щоб вберегти склепіння від руйнування, його вирішили відремонтувати.

26 червня 1895 р. частина зовнішньої кладки північної стіни Замкового мосту осипалася. 9 серпня того ж року виконання підрядних ремонтних робіт було передано Гершу Гольденоєгру. Виконання ремонтних робіт було перервано осінніми холодами 1895 р. Весною наступного року ремонт продовжено, а роботи повністю завершено в жовтні 1898 р.

Таким чином, Замковий міст, як визначна пам'ятка архітектури національного значення має багату будівельну історію. Протягом XIX ст. Замковий міст декілька разів ремонтувався. Дуже часті поєвнені не раз пошкоджували його нижню опорну частину. Так, у 1855 р. проводився ремонт південної стіни мосту, у цей час і з'явилися на ній контрфорси із залізними стержнями. Того ж року було розпочато роботи по прокладенню бруківки на мосту. У 1862 р. при виїзді з мосту було розібрано напівзруйновану башту (залишки так звані Замкові воріт), яка гармонійно вписувалася в архітектурний комплекс південно-західних укріплень. У другій половині XIX ст. була проведена ще одна значна реконструкція Замкового мосту: розібрано кам'яні парапети з метою розширення проїзду. З обох сторін на мосту, на дерев'яних консолях було прокладено дерев'яні тротуари, що й змінило давній вигляд споруди.

У XIX ст. зі зміною соціально-економічних умов, комунікаційні функції мосту покращуються у зв'язку з його розширенням. Міст перестає служити важливим об'єктом військово-стратегічного значення, а стає повсякденним у використанні. Сьогодні Замковий міст продовжує залишатися важливим об'єктом дорожніх сполучень, водночас являється цінною пам'яткою, яка охороняється державою.

Список використаних джерел та літератури

1. Гульдман В. К. Памятники старины Подолии: Материалы для составления археол. карты Подол. Губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 402 с.
2. Гурський О. Старий бульвар: історія / О. Гурський, А. Задорожнюк // Подолянин. – 2006. – 24 листоп. – С. 7.

3. Задорожнюк А. Навіщо будувати міст на пустинний півострів? / А. Задорожнюк // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – 15 лют. – С. 6.
4. Крепостной мост // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Киев, 1986. – Т. 4. – С. 168.
5. Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець». Историческая справка: Замковый мост / [научный сотрудник Новицкая М. М.]. – Каменец-Подольский, 1981, 10 арк.
6. Новицька М. Замковий міст: Історія однієї пам'ятки / М. Новицька // Прапор Жовтня. – 1983. – 16 лип. – С. 4.
7. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
8. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2002. – 384 с.
9. Підземний О. Кроки реставраторів / О. Підземний // Прапор Жовтня. – 1977. – 30 лип. – С. 4.
10. Пламеницька Є. М. Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис / Є. М. Пламеницька, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. – Київ: «Будівельник», 1968. – 120 с.
11. Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізьоантичний – раньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 672 с.
12. Пламеницька О. Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція / О. Пламеницька, Є. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – 1995. – Вип. 2. – С. 21-33.
13. Поточний архів відділу реставрації та реабілітації пам'яток архітектури НІАЗ «Кам'янець». Исследование условий эксплуатации мостов Каменца-Подольского и разработка рекомендаций по повышению их надежности и долговечности (Заключительный отчет по хоздоговорной теме №553) / [авт. кол.: А.А. Шкуратовский, Ю.Д. Руденко, С.Н. Коваленко, Н.Е. Страхова, Л.И. Сыроватка, И.П. Шаповал, Л.Н. Беспалов, Ю.А. Маркосов; затв.: Я.В. Хомяк, Я.Д. Лившиц, А.А. Шкуратовский]. – Киев, 1982, 18 арк.
14. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский / Е. Сецинский. – Киев, 1895. – 247 с.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф.442, оп.104, спр. 46. Дело о расширении Турецкого моста в гор. Каменце (29 марта 1871 – 5 октября 1876 г.), 11-12зв.арк.
16. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijów-Warszawa, 1915. – 130 s.

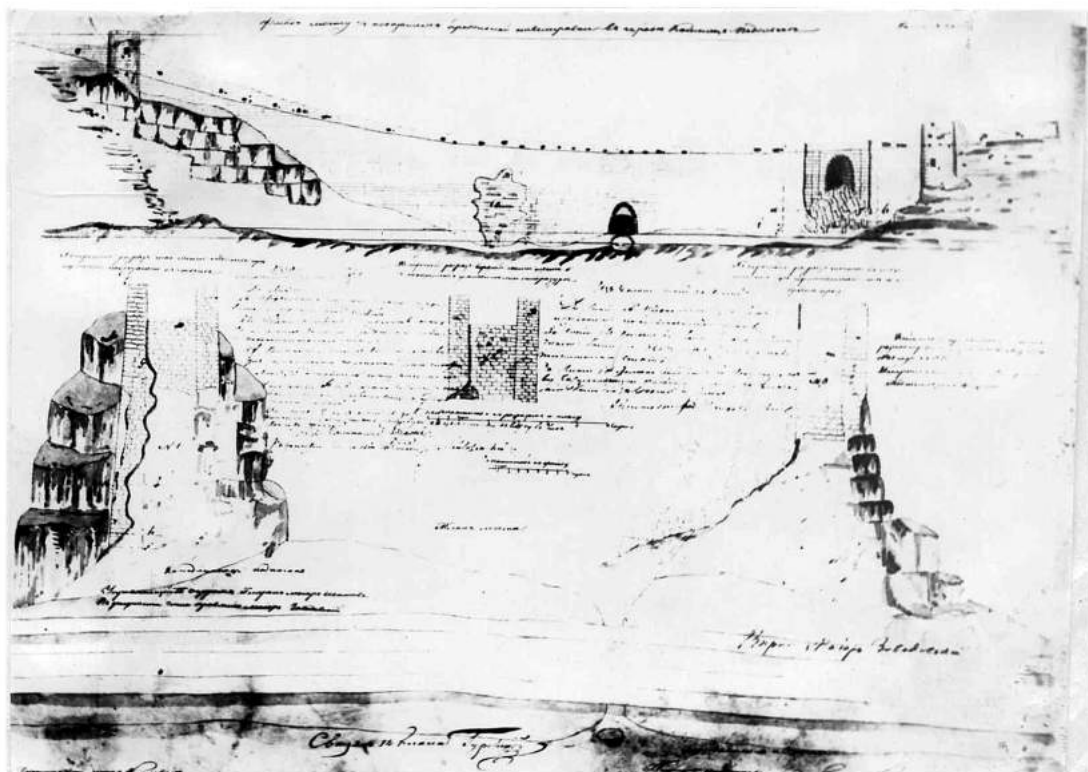

Рис. 1. Проект ремонту Замкового мосту після руйнування (1841 р.).

Рис. 2. Профіль Замкового мосту (1797 р.).

Рис. 3. Північна стіна мосту до реконструкції (фото середини ХІХ ст.).

ФОРТИФІКАЦІЙНІ УКРІПЛЕННЯ ТА ГАРНІЗОН МІСТА КИЄВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті висвітлено передумови формування, основні етапи розвитку, зміцнення та розбудови міста Києва як важливого військово-стратегічного центру Російської імперії на південно-західних теренах. Досліджено вплив військової присутності на трансформаційні зміни київського соціуму. та простежено економічні фактори забезпечення мілітарних інститутів на території міста.

Ключові слова: Київ, Правобережна Україна, російська армія, фортифікація, розташування, адміністрація, економіка.

Київ з початку ХІХ ст. набував усе більшого значення не тільки як суто адміністративно-територіальний центр Правобережної України, а й поступово ставав важливим військово-стратегічним пунктом у загальному військовому плануванні миколаївської Росії. Місто, яке мало статус адміністративного центру визначеної території, в 30-х-40-х рр. набувало все більших рис і функцій великого та важливого стратегічного військового об'єкта, де далеко не останню роль відігравали сучасні на той час фортифікаційні споруди.

На початку ХVІІІ ст. (1706 р.) за наказом та безпосередньою участю Петра І розпочалося будівництво Києво-Печерської фортеці, яка, перш за все, мала стати оплотом російського самодержавства на Наддніпрянщині, а в перспективі – опорним пунктом для подальшої військової експансії на українських землях. Зібравши велику кількість російських і українських військ, цар будував її за новими, новітніми на той час принципами військової фортифікації, тобто з поглядом у майбутнє. Крім потужних оборонних систем, фортеця стала місцем перебування представників російської цивільної й військової влади: тут жили і працювали генерал-губернатори, розташовувалася київська губернська канцелярія, поряд містився обер-комендант, генерали від артилерії та інженерного корпусу зі своїми штаб-офіцерами [9, с. 18].

З початку ХІХ ст. Київ все більше став нагадувати великий військовий табір, 31 тисяча цивільних мешканців змушена була утримувати власним коштом у своїх помешканнях близько 8500 солдат – як їх тоді називали, «осіб військового постою». У 1806-1810 роках, під контролем київських військових губернаторів М. Кутузова та М. Милорадовича, проведено значні роботи з перебудови та зміцнення Печерської фортеці, яка продовжувала бути головною військово-оборонною спорудою; тривало зведення нових укріплень навколо міста. У травні 1810 р. дещо південніше розгорнулося будівництво Звіринецького укріплення, яке продовжувалися до літа 1812 року. Для проведення ремонту фортифікаційних споруд використовувалась окрема інженерна команда. Ця команда працювала під керівництвом інженерних офіцерів та постійним наглядом чиновника канцелярії військового губернатора. З метою прискорення робіт з травня 1810 року на будівництві щодня перебували біля 5 тисяч селян, міщан та 2500 солдат гарнізону [19, арк. 28-33; 1, с. 24].

З 1801 року за наказом царя генерали Інженерного департаменту мали щороку оглядати фортеці на західних кордонах імперії з метою підтримання належного бойового стану та своєчасного усунення недоліків. Вони отримали право домагатися в комендантів та військових губернаторів ремонту інженерних складових (споруд), належної комплектації фортець матеріалами, припасами та інструментами, впливати на кадрову політику, як-то: консультування та визначення професійного рівня місцевих інженер-офіцерів [10, с. 709; 12, с. 11].

Велика увага приділялася озброєнню таких укріплень. Велика увага приділялася озброєнню таких укріплень. Зокрема, в Печерській фортеці було значно оновлено гарматний парк, що дало можливість при її обороні ефективно використовувати 493 півпудових та пудових гармати зразка 1805 року. Вони мали значно більшу дальнобійність і універсальність боєзарядів, могли стріляти ядрами, бомбами, картечню й визнавалися найкращою артилерійською зброєю того часу. Київський арсенал займався виробництвом і ремонтом вогнепальної та холодної зброї. На 1 січня 1812 року в ньому знаходилося 51302 рушниці, 2 тисячі карабінів і мушкетів та 694 пари пістолів [5, с. 15; 1, с. 25].

До осені 1811 року загальний комплекс укріплень «Київська фортеця» був приведений у повну бойову готовність. У своєму донесенні царю Олександрю І від 9 вересня 1811 р. генерал П. Багратіон писав:

«Під час проїзду через Київ оглянув фортецю і арсенал, які знайшов у досить доброму стані. Амуніції та спорядження досить багато, і добре зберігаються» [3, с. 119; 18, арк. 13-19].

Упродовж першого десятиріччя ХІХ ст. основу київського гарнізону склали регулярні частини декількох родів військ: Московський мушкетерський полк, Ризький мушкетерський полк, Київський гарнізонний полк (у складі 2-х батальйонів), рота 2-го Піонерського полку, Донського козацтва Мартинова 3-го полк, 11-й артилерійський полк, запасний піхотний полк та драгунська команда. До допоміжних і фортечних підрозділів відносилися окремих фортечний артилерійський дивізіон та Арсенал Печерської фортеці, понтонна рота на Подолі, батальйон військових кантоністів та учні військового дому. Загальна кількість складала близько 10 000 солдат і офіцерів та 1300 коней [11, арк. 299; 17, арк. 19-22]. Крім того, у місті щоденно, цілодобово несли варту підрозділи військових частин, що дислокувалися неподалік, періодично змінюючи одна одну.

Велика пожежа в Києві в липні 1811 року, чутки про шпигунів та близьку війну призвели до усвідомлення населенням швидкого початку війни з Наполеоном, але вже не десь у далекій Європі, а на території Російської імперії. Кияни не виключали, що й до їх обійсть добереться війна, і, незважаючи на присутність регулярної армії, доведеться захищати свою землю. Військові приготування у формі створення ополчення набирали все більш динамічного розмаху. Так, у місті та губернії було сформовано три полки Українського козацького війська, що розташовувалися: 1-й полк у Махнівці, 2-й полк у Білій Церкві, 3-й – в Умані загальною кількістю 3558 козаків. Тривав вишкіл новобранців, формувався офіцерський корпус з місцевого дворянства, надходила додаткова зброя з арсеналів [5, с. 28].

24 червня 1812 року велика наполеонівська армія перейшла річку Німан між Ковно і Гродно, розпочавши вторгнення в межі Російської імперії. Командуванню заздалегідь було відомо про агресивні плани супротивника. Крім корегування стратегічного розташування трьох армій на західних кордонах військовим міністром М. Барклаем де Толлі, тривало швидке просування полків з глибини території, зі своїх постійних місць розташування, ближче до кордону та остаточне об'єднання їх у боєздатні дивізії та корпуси. Якщо в Києві залишилася необхідна частина гарнізону на випадок оборони, то в усіх повітових містах і містечках не залишилося жодного солдата. На їх місце заступили так звані «місцеві війська», які не мали належного бойового вишколу. До них відносилися інвалідні роти, гарнізонні батальйони і роти (в губернських центрах), губернські штатні роти та повітові команди. Вони здійснювали внутрішню караульну службу з охорони важливих цивільних і військових об'єктів [2, с. 21].

На початковому етапі війни з французами стало зрозуміло, що в разі поразки чи невдалих бойових дій 3-ї Армії генерала Торماسова під загрозою окупації опиняться не тільки Київ, а й все Правобережжя. До рук ворога може потрапити місто з його модернізованими укріпленнями та зброєю, великими запасами продовольства й фуражу в депо і крамницях. Це істотно посилить становище Наполеона та його позиції на півдні, створить сприятливі умови для вступу у війну Османської Порти та відновлення незалежності Польщі. Все це в сукупності поставить Російську імперію на межу не військової поразки, а самого існування держави як такої. Тому крім надії на спротив армії всіляко зміцнювався київський гарнізон, а саме: набраним з міщан Кінним полком, новосформованими козацькими полками та декількома регулярними батальйонами. Продовжувалося будівництво додаткових укріплень навколо міста, на яких працювало близько 13 тисяч міщан і селян губернії [15, арк. 1-9]. Одночасно розпочалася евакуація з Києва до Полтави архівів міських та губернських установ, коштовностей та цінностей Лаври і монастирів, вивозилася ближче до театру бойових дій зброя з Арсеналу.

Неймовірним героїзмом та ціною великих втрат війська М. Кутузова не пустили французів в українські губернії, чудово розуміючи, які наслідки це спричинить. З листопада 1812 року командувач князь М. Кутузов надсилав до Києва регулярні переможні реляції на адресу київського цивільного губернатора та митрополита київського і галицького про успіхи російської зброї над французами. Повідомляв, що «небезпека для міста минула» і наказував «...зачитувати повідомлення публічно на площах і в церквах, заспокоїти мешканців» [13, арк. 1-3].

Цар Микола І добре розумів стратегічне значення Києва для його геополітичних прагнень і планів. Він продовжував розбудову і зміцнення найбільшої в імперії фортеці, яка мала стати опорним пунктом і важливим оборонним рубежем російської армії в майбутній великій війні з Європою і Туреччиною. На утримання гарнізону і фортифікаційних споруд витрачалися сотні мільйонів рублів, створювалися необхідні фахові підрозділи та резерви для армії. Це давало мешканцям міста і краю можливість непогано заробляти на поставках необхідних будівельних матеріалів та речей на потреби гарнізону і фортеці [8, с. 3].

З часом Київ ставав все більш привабливим для військових. У 20-х-30-х рр. командири полків намагалися добути дозвіл в начальства на розташування своїх батальйонів і штабів якщо не в самому місті,

то близько від нього. Це спричинило невдоволення і спротив командування київського гарнізонного батальйону, інтендантських установ та міщан. На думку В. Киркевича: «Скупчення численних військових підрозділів змінило звичний вигляд населеного пункту. Кількість військових була настільки значною (за його оцінками приблизно 15 тис. – А. С.), що наявні спеціальні споруди не могли їх умістити...» [6, с. 97-99]. Насправді за «Відомостями», складеними у штабі 1-ї Армії, на початку 1832 року на території всієї Київської губернії перебувало по трьох родах військ 11 генералів, 423 офіцери та 11506 нижчих чинів. Відповідно до рапорту командира київського гарнізонного батальйону в його підпорядкуванні знаходилося 999 солдат і офіцерів та кантоністів, і в 12-ти повітових інвалідних командах – 2530 осіб. Всього 15469 [20, арк. 5]. Отже, в самому Києві такої кількості військовослужбовців не було, хоча перемога в суперечці за зручні приміщення і казарми дісталася армії. Місцеві війська і допоміжні частини змушені були поступитися, і будувати для себе нові власні приміщення [14, арк. 24].

На початку 40-х рр. військова присутність у місті різко зросла. Крім постійних і тимчасових регулярних з'єднань і підрозділів, що перебували на «квартирах», розпочалося інтенсивне облаштування великих тилових установ. Насамперед, це штаб 1-ї Армії з усіма відділами забезпечення та штаби декількох дивізій, які періодично мінялися, інженерний і саперний підрозділи з обслуговування фортифікаційних укріплень, Будівельна комісія, Провіантський і Комісаріатський департаменти по забезпеченню усім необхідним армії (в яких служило близько сотні чиновників та інтендантів), один з найбільших військових шпиталів армійського підпорядкування та військові кантоністи.

Якщо до них додати ще цивільних губернських чиновників, то на вулицях Києва можна було спостерігати досить велику кількість людей в одностроях та мундирах. Не менше третини дворянської частини мешканців тодішнього міста мали відношення до мілітарної складової життєдіяльності київського суспільства та управлінських структур, складаючи велику армію чиновництва. Сюди ж можна додати відставних та безтерміново відпущених солдат, які мали дозвіл на проживання і як правило займалися дрібним ремісництвом чи торгівлею.

Цей період увійшов до історії Києва як «бібіковська епоха», названа за прізвиськом київського генерал-губернатора Д. Бібікова (1838-1852), який в очах киян був втіленням найбільш ганебних рис миколаївського часу, як-то казарменого духу, казенщини та фанфаронства. Разом з тим, граючись у лібералізм, дозволяв у своєму будинку збиратися артистам і письменникам, які влаштовували гумористичні вечори. На один з таких заходів потрапив Т. Шевченко, який там почав читати свої заборонені твори, ледь не викликавши скандал [7, с. 27].

Сам факт військової складової в життєдіяльності міста мав як негативні, так і позитивні риси. До негативу можна передусім віднести квартирну повинність, яка викликала в киян відчуття її нескінченності й сталості, та фінансову складову у вигляді додаткових земських зборів на армію та її потреби. Позитивом була постійна і кількісно велика присутність маси військових у місті, яка давала можливість стимуляції розвитку інфраструктури постачання і забезпечення побутових потреб солдат і офіцерів гарнізону. Велике значення набув ступінь розвитку торгівлі. За словами сучасників, купуючи різноманітні товари, військові в Києві витрачали на себе не менше, ніж один мільйон рублів на рік [4, с. 152]. Такий обсяг обертання коштів стимулював купців, створював комерційну конкуренцію, регулював ціноутворення. В таких умовах мало можливість зростати й ремісництво, яке було орієнтоване на забезпечення матеріальних потреб. Врешті-решт, селяни навколишніх сіл постачали офіцерам і чиновникам якісні продукти харчування, наповнюючи ринки міста усім необхідним.

До середини XIX ст. Київ став великим і динамічно зростаючим містом Російської імперії. Одним з важливих передумов і факторів такого розвитку був статус стратегічного військово-адміністративного центру російських військ на південно-західних територіях імперії. Географічне розташування зумовило посилення важливості міста як перехрестя військових комунікацій, бази для зберігання великих продовольчих і матеріальних запасів, потужного фортифікаційного укріплення.

Список використаних джерел та літератури

1. Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России / Б. Абалихин. – Волгоград, 1987. – С. 24.
2. Богданов Л. Русская армия в 1812 году. Организация, управление, вооружение / Л. П. Богданов. – М., 1979. – С. 21.
3. Генерал Багратион. Сборник документов и материалов / под ред. С. Н. Голубова. – М., 1945. – С. 119.
4. Гуржій І. Купецтво Києва і Київщини XVII-XIX ст. / Іванна Гуржій, Олександр Гуржій. – К., 2013. – С. 152.

5. Гуржій О. Війна 1812 року: український контекст / О. Гуржій, О. Реєнт, А. Палій. – К., 2012 – С. 15.
6. Киркевич В. Время Романовых. Киев в империи / Виктор Киркевич – К., 2004. – С. 97-99.
7. Макаров А. Киевская старина в лицах. ХІХ в. / Анатолий Макаров. – К., 2005. – С. 27.
8. О поставке материалов для Киевской Крепости // Киевские губернские ведомости. – 1838. – 5 авг. (№ 31). – С. 3.
9. Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ. Описово-статистичні джерела / упоряд. Г. В. Болотова та ін. – К., 1989. – С. 18.
10. ПСЗ-І. Т. ХХVІ. – СПб., 1830. – № 19931. – С. 709.
11. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 26, оп. 1, д. 328, л. 299;
12. Список генералитета, штаб и обер-офицеров корпуса инженеров путей сообщения. – СПб., 1825. – С. 11.
13. Центральний державний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 127, оп. 366, спр. 186, арк.1-3.
14. ЦДАК України, ф. 442, оп. 64, спр. 256, арк. 24.
15. ЦДАК України, ф. 442, оп. 787, спр. 1475, арк. 1-9.
16. ЦДАК України, ф. 442, оп. 787, спр. 1475, арк. 13-19.
17. ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 846, арк. 19-22.
18. ЦДАК України., ф. 533, оп. 1, спр. 1487, арк. 13-19.
19. ЦДАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 558, арк 28-33.
20. ЦДАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 955, арк. 5.

ПЛАНІ Е.І. ТОТЛЕБЕНА ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті йдеться про плани модернізації Київської фортеці Е. І. Тотлебена, директора інженерного департаменту військового міністерства Російської імперії. Плани цікаві тим, що при їх складанні враховувались зміни які відбулись в артилерії. У роботі пояснюється які зміни вносились, і з якої причини та що з запланованого було реалізовано. Також у повній мірі надається характеристика артилерії того періоду.

Ключові слова: фортечна артилерія, охоронне озброєння, 60-70 р. XIX ст., Київська фортеця, Васильківське укріплення, Госпітальне укріплення, Лисогірський форт.

Після прийняття на озброєння нарізної артилерії, що мала в порівнянні з гладкоствольною велику дальність і точність стрільби, а також збільшений руйнівний вплив артилерії на фортифікаційні споруди, всі укріплення, включаючи Ново-Печерську фортецю стали застарілими. Значну частину оборонної лінії Київської фортеці становили нічим не прикриті від обстрілу з боку противника цегляні оборонні казарми і башти. Близьке розташування фортеці біля великого міста, було ще одним недоліком який ускладнював розвиток фортеці. У разі облоги місто могло бути зайняте противником і по ньому довелося б вести сильний артилерійський вогонь.

Ситуація, що склалася вимагала уважного вивчення й прийняття заходів. З метою ознайомлення з дійсним станом російських фортець і розробки заходів щодо приведення їх у відповідність новим реаліям директором інженерного департаменту Едуардом Івановичем Тотлебенем була здійснена поїздка по фортецям і за її результатами в 1862 р. складена доповідна записка «Загальний огляд стану фортець Імперії і Царства Польського, з приблизними обчисленням витрат, потрібних на приведення як фортифікаційних споруд, так і артилерійського озброєння їх в такий стан, щоб фортеці при сучасному удосконаленні військового мистецтва відповідали своєму призначенню» [6, с. 543].

У цій записці Е. І. Тотлебен вказав на наявні на його думку слабкі місця Київської фортеці та зазначив, що з усіх наших фортець Київ має найбільше недоліків.

Крім зазначених вище недоліків Київської фортеці, Тотлебенем були названі також наступні:

1. У Васильківському та Госпітальному укріпленнях деякі казематовані споруди хоч і закриті земляними валами, але все ж в недостатній мірі захищені від обстрілу з поля.
2. Цитадель абсолютно відкрита з боку Звіринецької висоти, яка є панівною висотою і зайнята слабким польовим укріпленням. Зайнявши цю висоту, противник зможе своєю артилерією з дистанції 500 сажень (1065 м) вести обстріл не тільки цитаделі, але і всієї внутрішньої частини фортеці. Це було небезпечно тим, що в цитаделі були відсутні казематовані приміщення.
3. Найближча місцевість навколо фортеці не підведена під обстріл.
4. Постійний міст на Дніпрі не має на лівому березі прикриття [6, с. 552].

Потрібно зауважити, що в період Кримської війни при підготовці фортеці до оборони на лівому березі в районі Микільської Слобідки в 1854 році було зведено зімкнуте бастионне укріплення. На його озброєнні передбачалося мати 38 знарядь. Крім того, на лівому березі було побудовано кілька блокгаузів для прикриття дороги, що веде до мосту. Блокгаузи були продані з прилюдних торгів тільки в 1862 р. Зараз вже важко судити в якому стані знаходилося в цей період передмостове укріплення, але Тотлебенем воно вже не враховувалося.

Що ж стосовно Звіринецького укріплення, то в 1850 р. було прийнято рішення про його скасування через непотрібність після зведення «з'єднаних з цитаделлю укріплень Нової Київської фортеці». Увагу на необхідність знову укріпити Звіринецьку височину звернув Е. І. Тотлебен. Запропонував відновити і перетворити в довгострокове Звіринецьке укріплення. Обладнати всередині нього казематовані приміщення для гарнізону, пороху і провіанту.

Пропозиції що до інших укріплень Києва:

1. У Васильківському та Госпітальному укріпленнях збільшити товщину земляних валів і підвищити бруствери. Прикрити земляними насипами капоніри, фланкові редюїти (башти № 2 і 3), Північну напівбашту Госпітального укріплення, окремі оборонні башти, казарми кантоністів, казарму жандармського.

2. Побудувати бастіонний фронт перед Арсенальськими майстернями і казармою на перешийку, абсолютно відкритими для обстрілу з Печерська.
3. На уступі прибережного косогору звести земляний редут.
4. На південних фронтах цитаделі, що знаходяться навпроти Звіринецької висоти, збільшити висоту гласису [5, с. 575].

У воєнний час при приведенні фортеці в оборонний стан побудувати додатково польові укріплення:

1. Перед Васильківським і Госпітальним укріпленнями для кращого обстрілу місцевості і ярів.
2. На лівому березі Дніпра для прикриття постійного мосту [6, с. 120].

Всього для модернізації Київської фортеці за розрахунками Е. І. Тотлебена необхідно було 5 323 000 руб., з них на найнеобхідніші роботи – 3 949 000 руб. [6, с. 131].

На відміну від західних кордонів імперії, на південно-західному Е. І. Тотлебен пропонував по можливості уникати зведення нових фортець, обмежуючись модернізацією вже існуючих. На його думку, можна було обмежитися посиленням Київської фортеці, прикрити передмостовим укріпленням переправу через Дністер біля Ямпольа або Могильова, створити між Брест-Литовськом і Києвом укріплений пункт постачання біля Луцька або Острога. Також пропонувалося звести укріплений табір в районі Бердичева, якій прикрив би важливі дороги, що ведуть до Києва [6, с. 555].

За підрахунками Е. І. Тотлебена в разі щорічного виділення 3 млн. рублів на посилення фортець в європейській частині імперії треба було б 12 років тільки на проведення найнеобхідніших робіт, а для повного завершення всіх робіт – не менше 16 років [6, с. 581].

Судячи зі свідчень учасника польського повстання 1863 р. Владислава Рудницького, у Київській фортеці в 1862 р. почалися підготовчі роботи щодо посилення фортеці: «... я приїхав з Бендер в місто Київ вдруге в квітні 1862 р. і до кінця залишався на службі в Київській інженерній команді, де до зими 1862 р. я разом з іншими офіцерами займався зйомкою Київської фортеці, а потім складанням проекту поліпшення фортеці» [4, с. 148].

Однак в подальшому ці роботи не продовжувались. Записка Е. І. Тотлебена була розглянута особливим комітетом, який порахував, що в період стрімкого розвитку артилерії немає можливості повністю оцінити як перспективи її впливу на фортифікаційні споруди найближчим часом, так і способи протистояння артилерійському вогню з боку кріпосних споруд. Тому виникло обґрунтоване побоювання, що багаторічні роботи по вдосконаленню фортець виявляться застарілими ще до їх завершення. Крім того, фінансовий стан країни вимагав всілякої економії у витрачанні коштів. У зв'язку з цим було прийнято рішення ніяких нових робіт у фортецях не проводити, обмежуючись лише підтримкою кріпосних будівель в справному стані. Виняток було зроблено тільки для фортець Кронштадт і Керч.

У 1863 р. Едуард Тотлебен був призначений товаришем (за нинішнім – заступником) генерал-інспектора по інженерній частині і міг самостійно вирішувати всі питання інженерного характеру. Однак великі труднощі з фінансами постійно гальмували практичну роботу. Необхідно пам'ятати, що період 60-х років XIX століття був періодом найважливіших реформ, що торкнулися всіх аспектів життя держави. Вони давалися непросто, і реалізація їх вимагала також і чималих фінансових коштів. Тільки у військовій сфері були потрібні кошти на кардинальне переозброєння армії сучасним стрілецьким і артилерійським озброєнням, створення сучасного парового броненосного флоту, проведення реформи армії. Саме цьому надавався більший пріоритет, тому що тільки добре озброєна і організована армія могла надати успішний опір противнику, використовуючи, у тому числі, й фортеці.

Наступного разу Едуард Тотлебен відвідав Київську фортецю під час поїздок по фортецям імперії в 1867 р. 22 вересня він оглянув спорудження фортеці, а 23 вересня ознайомився з проектами посилення фортеці, причому вніс в них деякі зміни та доповнення. У той же день Е. І. Тотлебенем була також оглянута місцевість від церкви Св. Андрія Первозванного до університету. 25 вересня Е. І. Тотлебен ознайомився з місцевістю близько Звіринецької височини, а також з роботами по будівництву залізничного мосту. 26 вересня ним оглянуті інші військові будівлі в фортеці [2].

З приводу поїздки по фортецям в 1867 р. Е. І. Тотлебен писав: «Я багато працював і для кожної фортеці розробив повний проект майбутніх робіт, в який входять всі необхідні пристосування для установки нарізних знарядь і влаштування лабораторій». Необхідно у зв'язку з цим відзначити, що крім удосконалення фортець у частині їх загального влаштування, Е. І. Тотлебен велику увагу приділяв їх артилерійському озброєнню. Він справедливо вважав, що тільки добре озброєна сучасною артилерією фортеця буде в змозі надати тривалий опір облозі, бо, як писав Е. І. Тотлебен: «Фортифікаційні споруди не мають значення, якщо вони не забезпечені належною артилерією» [2].

Під безпосереднім керівництвом Е. І. Тотлебена були складені проекти повного та перехідного артилерійського озброєння цілої низки приморських і сухопутних фортець, в тому числі й для Київської

фортеці. Повне озброєння передбачало таке артилерійське озброєння, яке повинно повністю відповідати новітнім вимогам. Перехідне озброєння – це артилерійські гармати, які вже були на той момент в фортеці й ті, які повинні були надійти на озброєння в найближчий час.

Розроблений проект озброєння сухопутних фортець передбачав, що в фортецях поряд з новітніми нарізними знаряддями знайдуть застосування і гладкоствольні.

За проектом передбачалося озброєння фортець наступними нарізними гарматами: 8-дюймовою полегшеною гарматою; 24-фунтовою гарматою; 12-фунтовою гарматою; 4-фунтовою польовою гарматою; 8-дюймовою мортирою; 6-дюймовою мортирою.

Гладкоствольна артилерія повинна була бути представлена наступними знаряддями: 3-пудовою бомбічною гарматою; 1-пудовим єдинорогом, як довгим, так і коротким; 1/2-пудовим єдинорогом; 12-фунтовою гарматою; 5-пудовою мортирою; 2-пудовою мортирою; 6-фунтовою мортирою; 96-фунтовою карронадою; 36-фунтовою карронадою; 24-фунтовою карронадою [6, с. 663].

Всього виходило 6 видів нарізних знарядь та 12 гладкоствольних. Але серед перерахованих гладкоствольних знарядь частину передбачалося використовувати тільки як заміну тим зразкам гладкоствольних гармат, які передбачалися як штатне озброєння, але не були в наявності.

Фортечна артилерія продовжувала ділитися на артилерію охоронного озброєння і артилерію оборонного озброєння.

Охоронне озброєння – це озброєння, що призначалось для захисту фортеці від раптового нападу або штурму, проведеного без попередніх облогових робіт. Охоронне озброєння розташовувалося на всіх верхах фортеці.

Оборонне озброєння – призначалося для посилення оборони тих ділянок фортеці, які були безпосередньо вразливі атаці або брали участь в обороні атакованих фронтів фортеці [6, с. 200-201].

Зазначені артилерійські знаряддя мали таке призначення: 8-дюймова полегшена нарізна гармата призначалася для руйнування облогових батарей і взагалі всіх облогових робіт. Мала найсильнішу руйнівну дію снаряду, але велика вартість, вага і складність установки знаряддя на позиції сильно обмежували їх число в фортецях [6, с. 194-195]. 24-фунтова нарізна гармата становила основу оборонного озброєння фортеці. У зв'язку з великою далекобійністю знаряддя і сильним руйнівним дією снаряду призначалася для боротьби з облоговими батареями і проведення противником облогових робіт [6, с. 193-195].

12-фунтова нарізна гармата була основою охоронного озброєння фортеці. Призначалася для ураження відкрито розташованих військ противника, його таборів, складів, батарей на значних дистанціях. Але її снаряди мали меншу в порівнянні з 24-фунтовою гарматою руйнівну дію проти земляних насипів [6, с. 195-196].

4-фунтова польова нарізна гармата призначена для обстрілу ярів і лощин, недосяжних для знарядь, встановлених на мурах. З цією метою такі знаряддя висувалися на позиції, що знаходяться поза фортечними верхами [6, с. 194].

8 і 6-дюймові нарізні мортири входили до складу оборонного озброєння і призначалися для знищення бліндажів, порохових погребів, брустверів облогових батарей, а також прицільної стрільби на близькій відстані [6, с. 193-196].

3-пудова гладкоствольна бомбічна гармата мала сильну розривну дію, але мала недостатню дальність і влучність стрільби в порівнянні з нарізними знаряддями. Крім того, її велика вага ускладнювала переміщення з позиції на позицію. Тому її рекомендувалося застосовувати у внутрішній обороні фортеці, де дистанція бою була б невелика і не було необхідності переміщати знаряддя.

1-пудові довгі та короткі єдинороги, як і 12-фунтові нарізні гармати, були основою охоронного озброєння фортеці. Повинні були встановлюватися переважно на фланках укріплень. Призначалися для ведення вогню на коротких дистанціях, володіючи при цьому досить сильним розривним дією і відмінним дією картечі [6, с. 193].

1/2-пудові єдинороги в цьому випадку застосовувалися тільки при відсутності 1-пудових єдинорогів, але їх дія була багато слабкішою. Крім того, 1/2-пудові єдинороги на польових лафетах були гармати, що призначалися для надання опору штурму. У фортецях для них передбачалося зведення сховищ в казематованих траверсах, які захищали гармати під час бомбардування, і барбетів, на які ці гармати вивозилися для стрільби картеччю [6, с. 193; 198].

1-пудові короткі єдинороги, як і 96-фунтові карронади, були основним озброєнням капонірів і казематованих фланків. При відсутності зазначених знарядь можна було застосовувати 1-пудові довгі та 1/2-пудові єдинороги, але ефект від застосування менший.

Крім того, 1-пудові й 1/2-пудові єдинороги застосовувалися для внутрішньої оборони.

Зазначені вище 96, 36 і 24-фунтові карронади призначалися для озброєння капонірів та казематованих фланків. Звісно ж найсильнішою картечною дією володіла 96-фунтова карронада, що відноситься до оборонного озброєння. Охоронне озброєння було представлено 36 і 24-фунтовими карронадами.

5 і 2-пудові гладкоствольні мортири могли бути використані для руйнування бліндажів і порохових погребів на облогових батареях, живої сили противника, у тому числі й при веденні ним облогових робіт, але стріляли на невеликій відстані. Крім того, 5 і 2-пудові мортири могли застосовуватися для стрільби картеччю при обороні пробитих проломів, а 5-пудова мортира також могла використовуватись для навісної стрільби картеччю.

Мортири 1/2-пудові та 6-фунтові призначалися тільки для ведення вогню по живій силі противника [6, с. 197].

Крім того, всі гладкоствольні мортири призначалися для ведення вогню з фортеці по противнику, укриту в ярах і лощинах, зараховувалися в охоронне озброєння.

У зв'язку з значними успіхами в розвитку артилерії Е. І. Тотлебенем були сформульовані пропозиції щодо збільшення обороноздатності фортець. Він вважав, що фортеці можуть підтримувати постійний контроль опір тільки в тому випадку, коли вони забезпечені достатньою кількістю забезпечених від важких снарядів приміщень, для укриття в них військ гарнізону і бойових припасів, і коли кріпосна артилерія в стані з успіхом боротися з облоговою артилерією. У зв'язку з цим Е. І. Тотлебен критично ставився до ідей зведення фортів, озброєних важкою артилерією, бо вважав, що в такому випадку кріпосна артилерія буде нечисленна в порівнянні з облоговою артилерією, і, сконцентрована на обмеженому просторі форту, стане легкою ціллю для супротивника. Для досягнення паритету з артилерією облогових батарей Е. І. Тотлебен пропонував розміщувати фортечні батареї в проміжках між атакованими фортами на задалегідь влаштованому прикритому шляху з гласисоподібним бруствером. Це дозволило б на будь-якій загрозливій ділянці розмістити достатню кількість кріпосних гармат, прикритих від обстрілу. Крім того, розміщення кріпосної артилерії за межами фортів змусило б противника перенести частину вогню з фортів на ці батареї, що збільшило б тривалість опору верків. Подібні гласисисоподібні вали між фортами знайшли собі пізніше застосування в ряді російських фортець.

Крім згаданих вище, Е. Тотлебен вважав також за необхідне здійснити в фортецях наступні заходи:

1. Прийняти товщину бруствера в 28 футів (8,54 м).
2. Казематованими траверсами захистити валганг від поздовжнього вогню. У цих казематах мали зберігатись від обстрілу протиштурмові гармати і солдати, які під час штурму змогли б швидко зайняти бойові позиції на валу.
3. Для захисту гарнізону від обстрілу Е. І. Тотлебен пропонував розмістити під валгангом казематовані приміщення. Таке розміщення дозволяло швидко займати позиції на валах і забезпечити безпеку тієї частини гарнізону, яка була призначена для оборони цієї ділянки.
4. Розташувати валганг уступами для захисту солдатів від снарядів, що перелетіли бруствер.
5. Забезпечити валганг великим числом широких аппарелей для швидкого підходу резервів під час штурму.
6. Склепіння в казематованих батареях і капонірах перед амбразурами мало зробити безпечним фланкову оборону рову.
7. Зменшити ширину рову до 8 або 10 сажнів (до 17 або 21,3 м), але збільшити його глибину.
8. Для захисту від атаки відкритою силою зводити в укріпленнях кам'яні ескарпи і окремі стінки біля підніжжя зовнішнього узгір'я бруствера.
9. Влаштовувати по можливості контрескарпові галереї із зачатками контрмінної системи.
10. Для наступальних дій гарнізону обладнати зручні виходи з фортеці в поле, забезпечивши цими виходами додатковий захист.
11. Забезпечити ешелоновану оборону укріплення побудувавши позаду головної позиції ретраншементи або центральні редути. Їх завданням був захист проломів завданих противником і блокування його спроб просуватись по валгангу і вглиб укріплення [6, с. 722].

У 1869 р. Е. І. Тотлебенем була здійснена чергова поїздка для огляду фортець на півдні країни. Під час цієї поїздки він понад два тижні провів у Києві для складання остаточного проекту модернізації Київської фортеці.

Починаючи з 1862 р., у Києві почався період внесення змін до раніше розробленого проекту посилення фортеці. Ще в 1867 році після ретельного огляду місцевості Едуард Тотлебен прийшов до висновку, що Київ, як важливий опорний пункт і центр постачання, що прикриває переправу через Дніпро, може виконати своє призначення тільки в тому випадку, якщо будуть усунені не тільки наявні недоліки

фортеці, але і все місто в Старому Києві буде прикриватись новою сильно укріпленою позицією. При цьому Е. І. Тотлебен не вважав за можливе перетворити Київ на велику фортецю-табір, хоча таким чином можна було б прикрити місто і при цьому не обмежувати його подальшого розвитку. У цьому випадку довжина оборонної лінії, що проходить по правому березі р. Либідь і за Мініховским ретраншементом, складала б близько 15 верст, і вимагала б для оборони великого числа військ і артилерії. Важливим чинником була також і величезна вартість зведення такого оборонного кордону.

За проектом Е. І. Тотлебена лінія оборони повинна була складатися з декількох довготривалих укріплень, з розташованим між цими укріпленнями «тимчасовим профілем». Рельєф місцевості значно підсилював оборонні властивості, одночасно знижуючи фінансові витрати на зведення оборонної лінії. Проекти цих укріплень збереглися лише частково, датовані 20 березням 1869 р., та зберігаються в Центральному державному історичному архіву в м. Києві. Це тільки невелика частина проектної документації. Серед документів, доступних досліднику, немає загального плану розташування позиції. В архіві на сьогоднішній день є ряд креслень споруд передової позиції, проміжної і головної позицій. Але і по ним можна скласти певне уявлення про масштаб запланованих робіт [1].

Питання ж про повномасштабну модернізацію Київської фортеці так і не було вирішено. У 1871 р. в Києві не велися нові роботи по обороні, тому що не існувало остаточного проекту посилення фортеці після того, як проект Е. І. Тотлебена 1869 р. не був схвалений. І тільки на Лисій горі було проведено трасування окремого укріплення, що забезпечувало захист нещодавно побудованого залізничного мосту. Указ про будівництво одного форту з еспланадою в 500-сажнів на Лисій горі було видано імператором Олександром II 27 квітня 1871 року [2].

Затверджений проект передбачав тільки відкриту установку артилерії. Оскільки форт був самостійним укріпленням, то повинен був за проектом мати потужне артилерійське озброєння, що дозволяло надавати сильний опір противнику, що намагався в цьому місці пошкодити залізничне сполучення з лівим берегом Дніпра.

Форт був побудований та переданий для використання військовим в 1877 р. [5, с. 127]. Розташований на відстані трьох кілометрів від Нової Печерської фортеці біля впадіння річки Либідь в Дніпро.

Список використаних джерел та літератури

1. ЦДІАК України, ф.1436, оп.1, спр.1, арк. 3-7, 9, 11-14, 16, 17, 19, 20.
2. ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 59.
3. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 670, арк. 8.
4. Марахов Г. И. Общественно-политическое движение на Украине. / Г. И. Марахов. – Киев: Наукова думка, 1964. – 551 с.
5. Ситкарева О. В. Киевская крепость / О. В. Ситкарева. – Киев: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. – 195 с.
6. Шильдер Н. К. Эдуард Иванович Тотлебен, его жизнь и деятельность / Н. К. Шильдер. – Санкт-Петербург, 1886.

НОВЫЕ ДАННЫЕ ОБ ОБРАЗОВАНИИ АРТИЛЛЕРИЙСКОЙ ЗАЩИТЫ БЕРЕГОВ ЧЕРНОГО МОРЯ В ПЕРВУЮ МИРОВУЮ ВОЙНУ

Аннотация: в статье приводится новый документ о образовании системы артиллерийской защиты берегов Черного моря в Первую мировую войну. Приведены примеры качества и эффективности подобной защиты, а также последствия ее отсутствия для прибрежного судоходства.

Ключевые слова: Черное море, Первая мировая война, артиллерия, фортификация, Крым, Одесса, Кавказ.

Тема обороны берегов Черного моря в Первую мировую войну в исторической литературе недостаточно освещена и многообразная информация на эту тему разбросана по многочисленным работам описывающим действия Черноморского флота и Кавказского фронта в этот период времени. Причем основная масса сведений относится к действиям флота. Развитие береговой обороны и приморские крепости долгое время вообще не привлекало внимания историков. Целью данной работы является привлечение внимания к недостаточно изученной теме и введение в оборот малоизвестных документов из фонда Геленджикской таможни, хранящихся в МУАН.

Судоходство по Черному морю являлось к 1914 г. важным экономическим звеном в жизни Российской империи, обеспечивая как экспортно-импортные, так и каботажные перевозки между портами черноморского бассейна. От перевозок по Черному морю зависели не только местные судовладельцы и грузополучатели, но и, казалось бы, совершенно отдаленные от Черного моря места. Масштабное строительство Владивостокской крепости стало испытывать перебои с бетонными работами, так как морские перевозки цемента из Новороссийска стали невозможными, а железная дорога с перевозками этого груза не справлялась. Составитель отчета по деятельности Владикавказской железной дороги, оценив убытки от прекращения транзита через Босфор в 1914 году, сделал вывод о жизненной необходимости для интересов империи владения черноморскими проливами.

Оборона побережья могла осуществляться несколькими способами либо активными действиями флота по перехвату кораблей противника в море или даже в собственных базах и прикрытию перевозок в море, так и пассивной обороной портов от действий флота противника. Возможна была комбинация того и другого. Действия Черноморского флота по поиску и уничтожению судоходства противника достаточно хорошо описаны, потому на этом внимани заостряться не будет, а будут рассмотрены пассивные меры по обороне. К началу первой мировой войны береговая оборона имела только в четыре пунктах. Это крепости в Севастополе, Очакове, Керчи и Батуме.

Следует сказать, что тогдашние крепости Причерноморья подчинялись Военному ведомству, а не Морскому, что требовало дополнительных усилий по взаимодействию. Артиллерия большинства батарей устарела, а в Батуме и Керчи даже сворачивалась. Начало войны на Черном море ознаменовалось внезапным ударом всеми наличными силами германо-турецкого флота по побережью. В большинстве случаев эффективного противодействия оказано атакующим не было. Но повторить такой массированный набег Оттоманская империя уже не смогла. Довольно скоро набеги на российское побережье и суда в море стали уделом двух быстроходных германо-турецких кораблей «Гебен» и «Бреслау», а с 1915 года и подводных лодок.

Для противодействия набегам была разработана многосторонняя система мер, включающая вышеперечисленные активные и пассивные действия. Береговая артиллерия существующих крепостей была усилена за счет закупок за рубежом и маневра артиллерией из незадействованных в войне крепостей. Кроме этого, была создана цепь прикрытых береговой артиллерией пунктов. Поэтому суда каботажного плавания имели возможность укрыться в близлежащем защищенном порту от нападения неприятеля в море. Если же нападение произошло во время нахождения в этом порту, то береговая артиллерия должна была отразить атаку на порт. Эта система защиты была создана до первой половины 1916 года, чему свидетельство прилагаемый документ. В нем перечислены пункты, прикрытые артиллерией вдоль черноморского побере-

жья. Существует его более поздний вариант, где добавлены еще четыре пункта на кавказском побережье. После занятия Трапезунда в нем была также установлена береговая артиллерия калибром до 254 мм.

Согласно прилагаемому документу, подписанному заведующим оперативной частью тыла Черноморского флота капитаном первого ранга Лишиным (№286 от 6 июня ст.стиля 1916 года) в этот перечень входили: Тендровская коса (близ маяка), Джарылгачская коса, Хорлы, Евпаторя (близ маяка), Хорлы, Ливадия, Двукорная бухта, Феодосия, Новороссийск, Туапсе, Потти, Ризе и ряд пунктов близ Одессы – Днестровско-Цареградский маяк, Каролино-Бугаз, Большой фонтан, Малый Ланжерон, Чубаевка, Аркадия, Ольгино [1].

Насколько действенными была эта защита? Вот пример действий немецкой подводной лодки вне противодействия с берега. 8.06. 1915 года лодка U-38 у селения Лазаревского атаковала три транспорта, следовавшие без охранения. Торпедой был потоплен транспорт №77, а еще два под огнем лодки выбросились на берег. Впоследствии они были сняты и отремонтированы, но в случае воздействия шторма на них могли быть потеряны окончательно [3]. Фамилия Лишин указана предположительно, так как имеется только подпись.

В то же время нахождение подводной лодки даже под огнем такой слабой батареи, как на Тендре (2 107 мм орудия) было чревато опасностью такого повреждения, которое лишит лодку возможности погружаться, что у берегов противника грозит последующим уничтожением. Батареи, имеющиеся близ Феодосии (4 120 мм пушки с крейсера «Меджидие»), у Новороссийска и Туапсе (152 мм орудия Кане) превосходили по мощи артиллерию турецких эсминцев и делали затруднительными даже действия легких крейсеров противника. 254 мм орудия в Батуме и Трапезунде были опасны и для «Гебена», поскольку повреждения от них, чреватые снижением скорости корабля, грозили столкновением с превосходящими силами русского флота.

Но, следует сказать, что система требовала неукоснительного соблюдения правил и взаимодействия. А вот с этим бывали трудности. Например, в фонде Геленджикской таможни сохранился документ о том, что шкипера частных судов при угрозе атаки с моря не хотели оставаться в защищенном пункте, а просили разрешения покинуть его. Они мотивировали решение финансовыми убытками от простоя, а на слова об угрозе отвечали, что они выкинутся на берег и тем спасутся.

Подобная же система была воссоздана на Черном море и в 1943-1944 годах, хотя и в меньших масштабах [2]. На побережье Кавказа были установлены 65 орудий калибром 45-85 мм, предназначенных для отражения атак подводных лодок и торпедных катеров противника в прибрежных районах. Результатом стало стеснение действий подлодок вдоль побережья. В летнюю погоду на них воздействовала противолодочная авиация, зачастую срывавшая нахождение лодок на позиции, поэтому они перешли к действиям в нелетную погоду и на удалении в 8-10 миль от берега. На таком расстоянии воздействие береговой артиллерии наличных калибров было невозможно [4].

Авторами предполагается дальнейшее изучение фондов МУАН и публикация интересных документов по теме. Авторы приносят благодарность сотрудникам МУАН за помощь в работе с архивными материалами.

Список использованных источников

1. МУАН (архив администрации города Новороссийска), фонд 6. Геленджикская портовая таможенная застава (1880-1919 годы)
2. Перечнев Ю. Г. Советская береговая артиллерия / Ю. Г. Перечнев. – М., 1976 (электронный вариант на сайте- http://militera.lib.ru/h/perechnev_ug/index.html)
3. Материалы сайта <http://wreck.ru/7-8/9.html>
4. Материалы сайта <http://tsushima.su/forums/viewtopic.php?pid=1080605#p1080605>

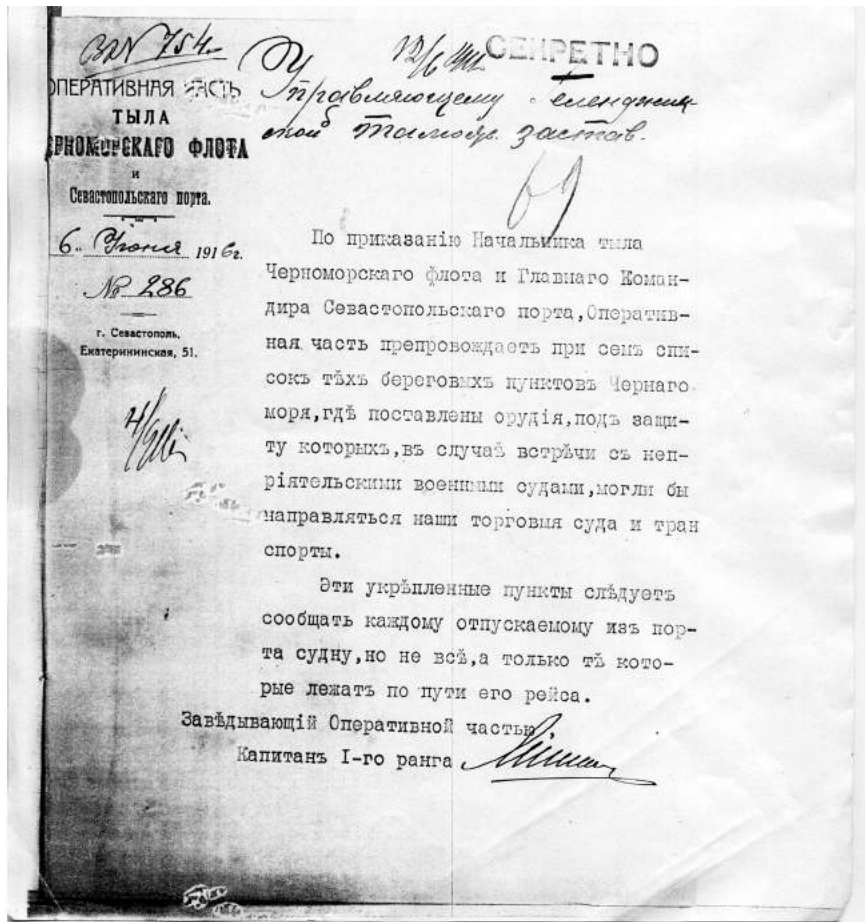

Рис. 1. Первая страница документа

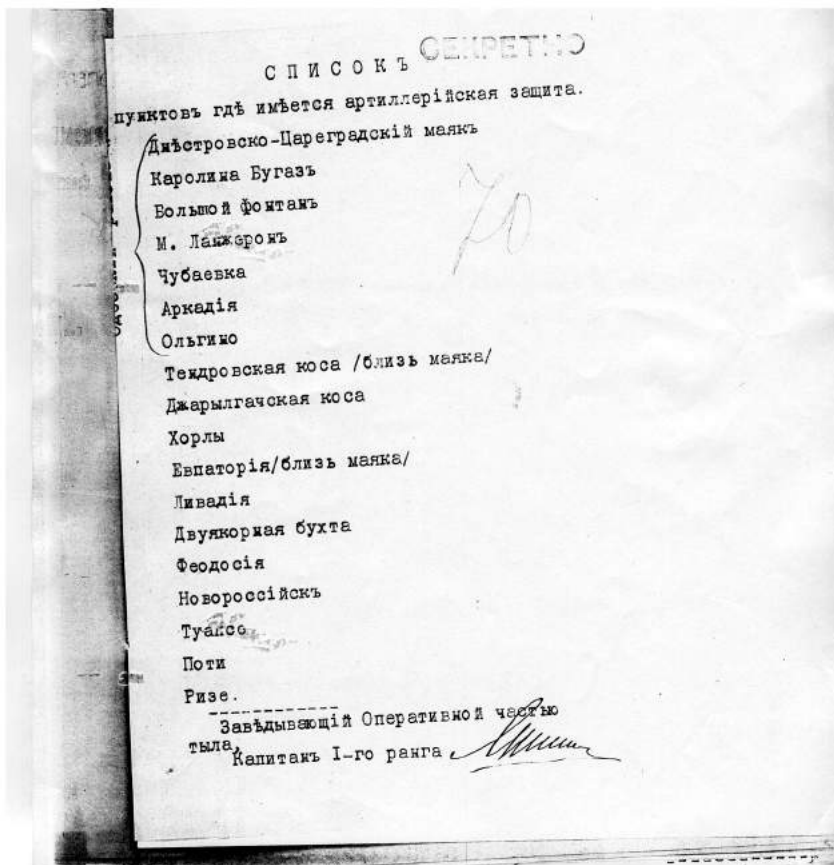

Рис. 2. Вторая страница документа

АМБРАЗУРНІ ВУЗЛИ ТА КАЗЕМАТНІ УСТАНОВКИ ВОГНЕВИХ СПОРУД УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ СРСР В 1927 - 1941 РОКАХ

У статті висвітлено історію розвитку амбразурних вузлів та казематних установок для озброєння бойових споруд укріплених районів СРСР з 1927 по 1941-й рік. У хронологічному порядку їх появи описано всі основні зразки, офіційно прийняті на озброєння та застосовані в спорудах УРів. Переважна більшість описаних в статті зразків була використана в спорудах УРів, збудованих на території України.

Ключові слова: амбразурний вузол, казематна установка, укріплений район, броньова затулка, броньовий ковпак, лафет.

У 1927 році Штабом РСЧА було представлено Раді Труда та Оборони план розвитку армії, в якому, серед іншого, було запропоновано будівництво укріплених районів (УР). Було вирішено, що постійна оборона УРу буде базуватися на смугі залізобетонних вогневих споруд, озброєних кожна 3-4 кулеметами. Заздалегідь збудована смуга довгочасних укріплень утворювала каркас УРу, що дозволяло мінімізувати час у мобілізаційний період, за який УР може бути приведений до повної бойової готовності. Прототипами вогневих споруд стали розробки часів Першої світової та Громадянської війн і перших повоєнних років, наприклад, залізобетонна збірна вогнева споруда інженера Колотовкіна, двоюрисний блокгауз інженера Белінського та ін. [7, с. 17-19; 10, с. 8-25; 11, с. 6-7; 14, с. 81-84].

Після прийняття принципового рішення про будівництво УРів, з середини 1927 року Воєнно-будівельним управлінням РСЧА (ВБУ РСЧА) почалася розробка проектів споруд, Науково-дослідний збройний полігон Артилерійського управління РСЧА (НДЗП АУ РСЧА) розробляв амбразурні вузли та їх затулки, кулеметні станки, системи охолодження та пристрої для герметизації. У Полоцькому УРі вже до кінця листопада 1927 року було забетоновано чотири експериментальні вогневі споруди: дві за проектом інженера Белінського (амбразури в два яруси) і дві за проектом інженера Залесского (амбразури в один ярус). За результатами випробувань цих споруд з першими зразками обладнання та казематного озброєння, за основу для проектування типових споруд УРів було прийнято проект споруди інженера Залесского [9; 7, с. 19].

Затулки для амбразур були передбачені технічним завданням, виданим ВБУ РСЧА для НДЗП АУ, оскільки вважалося необхідним забезпечити захист отвору амбразури від влучань куль та снарядних осколків у середину каземату, а також уможливити герметизацію бойового каземату для захисту від отруйних газів.

До кінця 1927 року були розроблені два зразки амбразурних затулоч – системи Юшина та Берінга. Затулочки системи Берінга невеликою партією виготовили наприкінці 1927 року і вони були встановлені в частині амбразур експериментальних споруд Полоцького УРу взимку та навесні 1928 року. Затулочка була виконана у вигляді металевого щитка, який верхнім торцем був закріплений на поперечній вісі у верхньому краї рамки амбразури. Затулочка вертикально закривала отвір амбразури, відкривалася всередину каземату і, обернувшись по вісі вгору на 1800, входила в нішу над амбразурою. За результатами дослідів затулочка Берінга була визнана незручною в експлуатації [9].

Затулочка Юшина у вигляді металевого щитка, який опускався/піднімався по вертикалі в направляючих рамки амбразури, була визнана кращою і з весни 1928 року почала випускатися серійно. Офіційно вона була прийнята під назвою амбразурного вузла зразка 1929 року, або К-29, кулеметний 29-го року (рос. П-29, пулеметный 29-го года). Цей вузол складався з двох 10мм рам, з'єднаних через петлі втулками. До зовнішньої рами кріпилися дві бічні пластини, які захищали щоби амбразури від ушкоджень. В пазах між рамами вертикально пересувалася V-подібно вигнута під кутом 1200 затулочка. Для підйому її використовували найчастіше важіль з фіксатором, від якого через два блоки до затулочки було заведено металевий тросик. Також існував варіант довгого важеля без тросової передачі. Товщина затулочки та бічних пластин зовнішньої рами складала 20 мм, чого було достатньо для захисту від куль та осколків. Для спостереження в затулочці робили два вузькі прорізи, кожен з яких теж закривався маленькою затулочкою. Такі амбразурні вузли були масово застосовані в Карельському та Київському УРах, у спорудах, які будувалися протягом 1928-29 років. Ширина амбразур у спорудах різнилася, оскільки всі вони проектувалися індивідуально, під конкретні сектори обстрілів. Зазвичай намагалися робити горизонтальний сектор не менше 600 [10, с. 267-270; 11, с. 58-59].

Для артилерійсько-спостережних пунктів було розроблено спеціальний амбразурний вузол зразка 1929 року, або С-29, спостережний 29-го року (рос. Н-29, наблюдательный 29-го года), ширший ніж кулеметний, для зручності користування біноклем та стереотрубою. Конструктивно він складався з прямокутної бронеплити товщиною 25 мм, в якій було прорізано отвір 400×160мм. Ця плита вмуровувалася вертикально в стіну споруди в амбразурній внутрішній ніші. Отвір закривався броньовою затулкою товщиною 25 мм, яка кріпилася на двох петлях на нижньому краї. Закрита затулка утримувалася двома поворотними фіксаторами над отвором амбразури, відкривалася затулка всередину вниз, опускаючись на нижню поверхню ніші. Кріплення для казематного станка під такою амбразурою не робили, оскільки його монтаж не передбачався. За потреби з амбразури можна було вести вогонь з ручного кулемета [10, с. 274-276].

Казематні станки розроблялися під станковий кулемет системи Максима з водяним охолодженням ствола. Протягом 1927 року був розроблений перший зразок казематного кулеметного станка системи Юшина (металевий), який після полігонних випробувань у кінці 1927 р., навесні 1928 р. був встановлений в експериментальних спорудах Полоцького УРу для подальших випробувань. У тому ж році проходили випробування також казематний станок системи Кондакова (металевий) та «тимчасовий дерев'яний», який мав бути заміною металевих станків на випадок їх нестачі. За результатами випробувань 1928 року обрали казематний станок системи Юшина, у конструкцію якого було внесено деякі зміни та покращення, запропоновані Кондаковим і в такому вигляді казематний станок було прийнято на озброєння вогневих споруд УРів [2, с. 36-38].

Казематний станок Юшина збирався у вигляді вертикальної рами з металевих склепаних кутків. Вісь станка кріпилася до стіни каземату під амбразурою на двох кріпленнях, вмонтованих у стіну. Під верхньою балкою проходив дуговий сектор, на якому затискачем можна було зафіксувати кулемет у певному положенні. На ньому ж була градуйована лінійка для наведення кулемета «наосліп». На верхній балці станка було кріплення для кулемета, зроблене на основі кріплення станка Соколова (стандартний для кулеметів Максим). На нижній балці було кріплення для коробки з кулеметною стрічкою, на кінці балки – сидіння для кулеметника. Горизонтальне наведення здійснював кулеметник, відштовхуючись ногами від підлоги. Вертикальне – маховиком кріплення кулемета [10, с. 281; 11, с. 56].

Швидко виявилось, що цей казематний станок при всіх його перевагах, є досить дорогим у виробництві та складним у монтажі. Вимагалася дуже ретельна робота монтажників ще на стадії збирання арматури споруди, встановлення опалубки та бетонування, інакше навіть незначне зміщення анкерних болтів унеможливило монтаж станка. У грудні 1929 року ВБУ РСЧА, на підставі розпорядження начальника штабу РСЧА Шапошнікова, було поставлено задачу розробити дешевший та простіший казематний станок на основі дерев'яного варіанту. У результаті промисловість виготовила 450 станків системи Юшина, нових замовлень на нього військові не робили [2, с. 38].

У цей же час відбувалася і розробка нового амбразурного вузла, оскільки вирішили, що вузол зразка 1929-го року має послабке бронювання – його 20мм затулка і бічні «щокки» не витримували малокаліберні снаряди танкових та протитанкових гармат. Новий вузол, розроблений на початку 1930-го року, сильно відрізнявся від К-29. Тепер він складався з двох вигнутих півколом бронеплит товщиною 30 мм, які утворювали бічні «щокки» амбразури. Краї цих плит скріплялися з двома двотавровими балками або рейками, вертикально вмурованими в стіні. Знизу ці «щокки» спиралися на горизонтальну планку, вставлену в фігурні вирізи «щік». До бічної поверхні «щік» кріпилися болтами дві масивні опорні планки шириною 60 мм та товщиною 110-140 мм, нахилені під кутом 65° до горизонту. Планки мали у верхній частині вирізи, в які входили вісі затулки. Сама затулка мала майже квадратний розмір з габаритами 395×365мм і товщину 40 мм, відкривалася назовні-вгору, обертаючись на вісі з двох окремих напівциліндрів, закріплених на болтах біля верхньої кромки затулки. Для піднімання-опускання затулки слугувала складана ручка, закріплена на верхній кромці, вона ж була фіксатором положення затулки, спираючись на закладний стрижень, що вкладався в потрібні вирізи бічних стінок «щік». Похиле положення затулки на опорних планках посилювало її стійкість до влучань, рикошетуючи вгору частину куль, осколків та снарядів [2, с. 42-45; 10, с. 270-271].

Цей амбразурний вузол пройшов випробування влітку 1930-го року, був прийнятий на озброєння та отримав назву К-30, кулеметний зразка 30-го року (рос. П-30, пулеметный образца 30-го года). З цими амбразурними вузлами продовжували ставити казематний станок Юшина зразка 29-го року, або місцеві імпровізації через нестачу станків Юшина та відсутність нового станка на їх заміну. Але на цьому історія з амбразурними вузлами не закінчилася. Як у випадку з вузлом зразка 29-го року, спішно прийнятим на озброєння і вже за рік заміненим вузлом 30-го року, у нового вузла відразу виявили деякі недоліки.

Найсуттєвішим стало, по-перше, те, що складана ручка вимагала значних зусиль для підняття/опускання важкої затулки через мале плече важеля, а по-друге, від вібрації при стрільбі кулемета ручка самовільно зміщувалася, вислизуючи з-під закладного стрижню, який був для неї упором у відкритому положенні. Це призводило до того, що затулка могла несподівано захлопнутися в ході стрільби. Невідомо, чи такий випадок стався в ході випробувань, чи його припустили теоретично, побачивши самовільне зміщення ручки фіксатора, але ризик враження людей в казематі та самого кулемета власними кулями не можна було ігнорувати. Також ефект самозахлопування затулки очікувався від близьких вибухів, що, вочевидь, було виявлено в ході випробувань нового амбразурного вузла [2, с. 44-45; 10, с. 271].

У спорудах, побудованих в КиУРі в 1930 році, для посилення захисту амбразурного вузла передбачили встановлення на зовнішній стіні броньової плити товщиною 50 мм. Але наскільки відомо, жодну плиту так і не встановили. У Карельському ж УРі таким способом вже в роки війни посилювали зовнішню поверхню пошкоджених у боях стін споруд [10, с. 285].

Недоліки амбразурного вузла К-30 були вирішені зміною вигляду та розмірів броньової затулки та тої частини бічних «щік», де були вирізи для закладного стрижня – фіксатора положення затулки. Затулку подовжили майже на третину, замість складної ручки над всіяма тепер була верхня частина затулки, вигнута під кутом до площини нижньої частини затулки. У верхній частині була приварена ручка, через зміну центру ваги та довге плече важеля, тепер затулку було значно легше піднімати і опускати. Вирізи в бічних «щочках» для закладного стрижня тепер розташовувалися вище, у стрижень впиралася вся верхня частина затулки, надійно фіксуючи своє положення. Крім цього, в амбразурний вузол ввели додатковий елемент – згори на «щочки» укладався броньовий лист товщиною 20 мм, який входив у вирізи «щік». Цей лист мав захищати верхню частину амбразурного вузла та противідкольного захисту від куль, осколків та снарядів, що мали б рикошетувати від затулки вгору. Конструкція вузла дозволяла робити горизонтальний сектор обстрілу до 70°, але на практиці розтруб амбразури в бетоні інколи звужували.

Цей амбразурний вузол прийняли в 1931 році, він отримав назву К-31, кулеметний зразка 31-го року (рос. П-31, пулеметный образца 31-го года) і став наймасовішим в УРах, оскільки саме його було встановлено в переважній більшості вогневих споруд. Випускався в двох варіантах – К-31а (висока) та К-31б (понижена), які відрізнялися на 50 мм по висоті.

Крім кулеметних, були також розроблені і спостережні варіанти амбразурних вузлів 30 та 31-го року. На відміну від спеціального спостережного вузла С-29, ці нові від своїх кулеметних варіантів відрізнялися лише шириною отвору – 52 см замість 38 см. Відповідно, ширшими були і затулки [2, с. 45; 10, с. 270-273; 11, с. 61-62].

Після прийняття рішення про заміну станка Юшина, розробка нового дешевшого казематного станка розтягнулася майже на рік. Дослідні зразки різних авторів (Горностальова, Лапіна, Малишева) проходили випробовування на полігонах, після ряду вдосконалень та поєднань рішень різних варіантів, на озброєння був прийнятий казематний станок системи Горностальова зразка 1931 року, також відомий як «СТАД» – станок дерев'яний, та КС-31, кулеметний станок зразка 31-го року (рос. ПС-31, пулеметный станок образца 31-го года) [2, с. 39-41].

Основу станка утворювала балка, виготовлена як правило з дубу. На передньому кінці балки монтувалася металева втулка, якою балка одягалася на вісь, вмуровану вертикально в стіну каземату біля амбразурного вузла. Згори на балці було кріплення для стандартного вертлюга станка Соколова з кріпленням для станкового кулемета Максим. Майже по центру балки був отвір гільзоскиду. Спиралася балка на масивний стіл, прилаштований до стінки каземату кріпленнями, або на вмурованих двотаврових балках. На столі був закріплений металевий дугувий сектор з поділками, ролики знизу балки рухалися по металевій смузі сектору, курсор вказував положення на градуйованій лінійці на дузі сектору, для ведення вогню «наосліп». До боковин балки кріпилася металева рама для сидіння кулеметника, яке можна було регулювати по висоті в двох положеннях, для чого був гачок – фіксатор. З правого боку до балки кріпився утримувач коробки з кулеметною стрічкою. Через нього в стіні каземату з правого боку від амбразури робили нішу, в яку входила коробка при крайньому положенні станка, інакше було неможливо стріляти в частині сектору.

Горизонтальні рухи станку здійснювалися рухами ніг кулеметника, що сидів на сидінні, або вручну стоячи. Затискачем станок можна було жорстко зафіксувати в певному положенні на секторі. Вертикальна наводка здійснювалася маховиком на вертлюзі, або вручну. Для зручності наведення наосліп, по орієнтирах, пізніше було розроблено пристрій Королькова – металеву панораму, яку закріплювали над амбразурою. На неї прикріпляли паперову схему орієнтирів, курсор від станка показував точку наведення. Але широкого поширення ці прилади, вочевидь, не мали, відомо про їх використання в Мінському та Карельському УРах [2, с. 38; 8, с. 232; 10, с. 281-284].

Найпростішим з амбразурних вузлів був вузол, застосований в малих одноказематних спорудах з однією амбразурою. Внутрішній отвір амбразури формувався рамою з двотаврових балок та швелерів, вмуrowаних в стіну. Амбразура закривалася прямокутною бронезатулкою товщиною 40 мм, яка кріпилася на петлях над амбразурою. Піднімалася бронезатулка вперед-вгору, у нішу у верхній поверхні розтрубу амбразури, за допомогою металевого тросу зсередини каземату, або важільного блоку. Але такий вузол застосували фактично лише в Київському УРі, у більшості інших УРів у спорудах типу МС ставили амбразурний вузол К-31. Казематний станок в усіх таких спорудах ставили стандартний КС-31 [10, с. 273-275].

Певне поширення в радянських УРах мали споруди з броньовими ковпаками. Використовували два основні типи броньових ковпаків: зразка Головного артилерійського управління – ГАУ; зразка Військово-будівельного управління – ВБУ (рос. ВСУ).

Ковпаки ГАУ використовувалися для спостереження, отвори смотрових щілин у них замикалися броньовими затулками, що висувалися вертикально знизу вгору. Ведення вогню з такого ковпака не передбачалося, смотрові щілини закривалися триплексами.

Ковпаки ВБУ мали кілька різновидів, у більшості своїй призначалися для ведення вогню і офіційно поділялися на два варіанти: «ВБУ для двох станкових кулеметів» та «ВБУ для одного станкового кулемета» (ковпак Бутакова), залежно від діаметру ковпака і товщини його стінок та даху. Так, ковпак Бутакова мав внутрішній діаметр 210 см, товщину стінок 100 мм, даху – 75 мм. Більші ж ковпаки ВБУ мали товщину стінок 200 мм, даху – 150 мм, діаметр – 3 м (у Мозирському УРі був встановлений варіант діаметром 3,8 м). Всі ковпаки ВБУ завжди мали чотири амбразури, розташованих через кожні 90°, утворюючи суцільний круговий сектор обстрілу довкола споруди. Але невдалі місця розташування деяких таких споруд на схилі висоти інколи обмежували сектор вогню тильної амбразури до кількох десятків метрів. В одній зі стінок частини ковпаків ВБУ був наглухо заклепаний отвір для дверцят – імовірно, передбачалося використання цих ковпаків як малогабаритних вогневих споруд, без бетонного масиву з приміщеннями під ковпаком.

Амбразурний вузол був дуже простий – у броньовій стінці був прорізаний отвір амбразури, у середині ковпака біля отвору до стіни були прикручені дві масивні спрямовуючі планки (кожна на чотирьох болтах), у пази яких всувалася броньова затулочка товщиною 40 мм. Затулочка рухалася вгору-вниз за допомогою тросової тяги. Також відомий мінімум один екземпляр спостережного ковпака ВБУ, затулочки в якого зсувалися вбік від амбразур по пазах.

Конструкція лафету для одного станкового кулемета (ковпак Бутакова) була наступною: в центрі ковпака монтувалася масивна труба діаметром 22 см, яка слугувала віссю обертання кулеметного станка. Станок кріпився на трубу основною балкою, до якої кріпилася балка сидіння та нижня балка-упор. На основній балці кріпилася верхня балка з лафетом для тіла кулемета. Вісь обертання кулемета знаходилася на передньому кінці лафету під стволом, на вісі від балки основи. Під центром лафету був дуговий сектор, по якому він рухався вправо-вліво. Обертанням станка на трубі кулеметник підводив кулемет до потрібної амбразури, фіксував станок, стрільба по сектору здійснювалася рухами лафету по дуговому сектору.

На жаль, автору невідоме жодне історичне фото чи фото збереженого екземпляра такого станка. Малюнок до статті зроблено на підставі малюнку казематного станка з невідомою настанови, тому нема гарантії, що в ковпаках був застосований саме такий зразок. Взагалі невідомо, чи були встановлені в ковпаках ці станки, відсутні й дані про їх використання в 1941-у році. На єдиній відомій фотографії пошкодженого в ході штурму ковпака типу ВБУ на один кулемет, де видно внутрішню частину ковпака, проглядається лише труба, але станок могло просто зірвати вибухом. Також, на жаль, достовірно невідомо і про те, яку конструкцію мали лафети в броньовому ковпаку «для двох станкових кулеметів». В одному з таких ковпаків збереглися фрагменти кріплення для станка, але лише біля однієї з амбразур. Це питання, можливо, з часом буде розв'язане за допомогою архівних матеріалів [10, с. 257-264; 11, с. 33-36, 44-48].

Одночасно з перипетіями з амбразурними вузлами та казематними станками, непростіша ситуація склалася із розробкою та впровадженням пристроїв для герметизації амбразур. Вони були передбачені ще в 1927 році першими завданнями на розробку систем обладнання для фортифікаційних споруд. Випробування перших зразків відбулися у 1929 році, потім була серія дослідів з різними варіантами, поки у 1934 році не було прийнято основний варіант пристрою для герметизації кулеметних амбразур К-31, а пізніше – для старих амбразур К-29 та спостережних. Наразі відомо про існування наприкінці 30-х років таких варіантів цих пристроїв: ГПК та ГПК-2 – герметизуючий пристрій кулеметний (рос. ГПП); ГПЮ-1 та ГПЮ-2 – герметизуючий пристрій Юшина; ГПС – герметизуючий пристрій спостережний (ГПН); ГПС – герметизуючий пристрій суміщений (ГПС). Суміщений пристрій призначався для обладнання амбразурних вузлів С-31 (Н-31), в яких були зроблені кріплення для казематного станка і за потреби можна було встановити станковий кулемет [6, с. 82-95].

Всі кулеметні зразки склалися з металевої рами, яка кріпилася до стінок каземату довкола амбразури, металевої маски з віконцем, яка одягалася на кінець кожуха станкового кулемета Максим та діафрагми з прогумованої матерії, що поєднувала раму та маску. У спостережних пристроях не було металевої маски, замість неї були шкіряні або гумові діафрагми, що одягалися на окуляри стереотруби чи біноклю [12].

Загальний недолік цих пристроїв був в їх низькій живучості (тонкий метал маски не тримав навіть дрібні осколки) та швидкому зносі матерії діафрагм.

Для тривалого ведення стрільби з кулемета Максим було необхідно забезпечити безперервне охолодження ствола. Для цього протягом 1928-31 рр. було розроблено та прийнято систему проточного водоохолодження, яка забезпечувала циркуляцію води через кожухи кулеметів завдяки системі труб та баків. Кожухи кулеметів були приєднані до системи гофрованими шлангами.

При стрільбі в каземат у значній кількості потрапляли порохові гази, що в умовах замкнутого простору, особливо при застосування герметизуючи пристроїв на амбразурах, призводило до швидкого отруєння гарнізону, що неодноразово підтвердилося дослідями. Тому було розроблено систему відкачування порохових газів та викиду їх назовні. Гофрований шланг приєднували до ствольної коробки кулемета Максим, відкачуючи гази прямо з її середини. Другий шланг відкачував гази з гільзозбірного мішка, в який зсипалися стріляні гільзи через трубку гільзоскиду. Далі гази виводилися назовні споруди через витяжну систему [2, с. 37, 39-41; 10, с. 299- 305].

Для оборони входів до фортифікаційних споруд передбачалися бійниці для ведення вогню з ручного кулемета, гвинтівки або револьверів і пістолетів. Найперші зразки, орієнтовно 1928-29 рр., які були використані в Карельському та Київському УРах, мали вигляд вмурованої в стіну каземату прямокутної броньової плити товщиною 15-20 мм, закріпленої анкерними шпильками, в якій було прорізано невеликий прямокутний отвір бійниці. Бійниця закривалася відкидною затулкою, яка складалася зі смуги сталі товщиною 20 мм, до якої кріпився дерев'яний брусок, прикритий зовні пластиною 5 мм сталі. Ось затулки була під бійницею, у закритому положенні затулка піднімалася вгору та вирізом входила в затискний фіксатор. По контуру дерев'яної частини затулки був гумовий ущільнювач. У спорудах 1930-го року застосували вже спрощений варіант, де замість великої бронеплити в стіну була вмурована рамка по розміру затулки, сама ж затулка лишилася без змін. І вже в 1931-у році з'являється варіант, в якому замість рамки знову з'являється бронепластина, хоча і меншого розміру, ніж у затулці 29-го року. Сама затулка тепер кріпиться на вісь, що проходить крізь три потужні петлі і закривається масивним запором. Під назвою рушнична затулка зразка 1931-го року (РЗ-31) вона приймається на озброєння і тисячами виготовляється для встановлення у фортифікаційних спорудах [10, с. 276-279].

Основна артилерійська підтримка УРів передбачалася силами артилерії дивізій та інших підрозділів, які мали б займати оборону на позиціях УРу. Але для ефективного вирішення місцевих задач оборони, УРи потребували власного артилерійського озброєння. Гармати, розташовані у фортифікаційних спорудах, повинні були вести вогонь по піхоті ворога в секторах обстрілу, засобах переправ через водні перепони перед УРом, а також боротися з бронетехнікою і гарматами, висунутими для обстрілу фортифікаційних споруд. Адже особливу небезпеку становив обстріл амбразур прямою наводкою з невеликих дистанцій в кількості метрів.

До 1930-го року лише обговорювалися варіанти використання того, що знайшлося на складах – старих 76 мм казематних установок на лафетах Дурляхера (залучені для УРів) та 76 мм зенітних установок системи Лендера (кілька екземплярів поставлено в споруди Кінгіссепського УРу лише у 1938 році). Також розглядався варіант споруд для польових гармат. Тактико-технічні вимоги до нової казематної установки були подані наприкінці 1930-го року, прийнята на озброєння вона була у 1932-у році. Але як до її прийняття, так і після 1932-го року шукали варіанти, зокрема обговорювали можливість використати 57 мм гармати Норденфельда, 37 мм гармати Розенберга та Гочкіса, крупнокаліберні кулемети. Ці варіанти мали в основному вирішувати питання протитанкової оборони.

Казематна установка для 76 мм гармати зразка 1900 року на капонірному лафеті Дурляхера зразка 1910-го року була розроблена на початку ХХ-го століття для озброєння російських фортець. До початку Першої світової війни частину виготовлених установок встигли відправити в різні фортеці, інші лишилися на складах. Станом на 1930-й рік у розпорядженні РСЧА було лише 44 лафети Дурляхера, з яких 34 були придатні до використання, при цьому досить цікавим є той факт, що хоча казематної артилерії потребували всі УРи (200 установок за розрахунками 1931-го року), з 34 придатних до використання установок Дурляхера 32 штуки отримав Київський УР.

Лафет Дурляхера передньою частиною монтувався на дуговий зубчастий сектор, ролики під задньою частиною лафету спиралися на дугову рейку зі смуги металу. Умовна вісь обертання лафету знаходилася

перед ним, в амбразурі. Дугувий зубчастий сектор та дугова рейка вмуровувалися в підлогу каземату за допомогою анкетних болтів. На лафеті, закріплена в цапфах, лежала люлька з протівідкатним та накатним пристроями, на якій було закріплене тіло гармати. Підйомний та поворотний механізми розташовувалися в лафеті.

Гармата могла вести стрільбу всіма типами 76 мм снарядів, максимальна дистанція стрільби досягала 5500 м. Лафет дозволяв вести вогонь по горизонту в секторі 70°, вертикальне наведення можна було здійснювати від -18° до $+15^\circ$.

У Київському УРі 26 установок були встановлені по одній, у тонкостінних залізобетонних майданчиках, відкритих згори (крім двох). У передній стінці був виріз-амбразура, по боках – криті згори зарядне приміщення та укриття. Відомі під назвою «ТАУТ» (один з варіантів розшифровки абрєвіатури російською – «танкоуловители»), ці майданчики були розосереджені в центральній, найбільш танкопрохідній частині УРу, практично повністю перекриваючи її системою перехресного вогню. Ще 6 установок були розташовані попарно в 3-х артилерійських напівкапонірах у першій лінії фортифікаційних споруд УРу і у своїх секторах обстрілу мали пойми річок, вздовж яких тягнувся УР.

Недоліком установки було те, що вона не мала щита для захисту розрахунку від куль та осколків. Амбразури в артилерійських напівкапонірах КиУРу не мали і броньових затулочок, лише дерев'яні ставні, якими амбразура закривалася зовні. Також амбразура дещо звужувала сектори, які дозволяла конструкція лафету [10, с. 68-72, 44-47, 244-247; 13, с. 288-307; 17, с. 885-886].

Прийняття на озброєння нової казематної установки зразка 1932-го року і початок серійного випуску дозволив в усіх інших УРах застосовувати вже її. Озброювалися цими установками артилерійські напівкапоніри (2 установки) та капоніри (4 установки), також мали застосування легкі каземати на 1 установку (Новоград-Волинський УР, Летичівський УР). Прототипом цієї установки стала розроблена Путиловським заводом казематна установка зразка 1913-го року, яку тоді не прийняли на озброєння. На основі цього проекту і була створена нова установка, яка принципово відрізнялася від установки Дурляхера. У казематі монтувалася вертикальна опорна сталева плита товщиною 30 мм, з двох половин (правої та лівої), з круглим вирізом для маски обтюратора та двома спостережними щілинами, закритими склом. До підлоги опорна плита кріпилася анкерними болтами та спиралася на раму з швелерів. До нижньої частини опорної плити під отвором амбразури на вісі кріпився вертлюг з механізмами вертикального та горизонтального наведення. На вертлюг накладалося тіло 76 мм гармати зразка 1902 року. Отвір амбразури був закритий напівсферичною маскою обтюратора, крізь яку проходив ствол гармати з протівідкатником. Товщина маски була незначна, але достатньою для захисту від куль та осколків снарядів. При цьому серйозним недоліком була повна незахищеність виступаючої частини ствола та протівідкатника гармати. Амбразура розширювалася назовні, на її нижній поверхні біля зовнішнього краю на анкерних болтах кріпилася опорна плита з вісями для підйомної бронезатулки. Прямокутний зовнішній отвір амбразури закривався підйомною бронезатулкою, яка кріпилася нижнім краєм на вісях до опорної плити, а підйом-опускання здійснювався двома тросами, закріпленими за верхні кути бронезатулки. Троси проходили крізь наскрізні отвори вище амбразури, через роликові блоки Лідерса приводилися в дію двома ручними лебідками в казематі.

Обтюраторна маска хоча і не забезпечувала повної герметизації амбразури через наявні щілини, але дозволяла убезпечити каземат від проникнення отруйних газів через амбразуру за рахунок створення надлишкового тиску повітря в казематі. Це досягалося накачуванням повітря в каземат вентиляторами. Порохові гази також мали витискатися при цьому через щілини назовні, але бойовий досвід показав, що при інтенсивній стрільбі повністю вичавлювати гази така система нездатна, що призводило до швидкого отруєння розрахунку гармати.

Стріляні гільзи скидалися в невеликий збірний колодязь в підлозі за казематом, куди їх відкидали похилим жолобом у підлозі каземату.

Гармата мала далекобійність 5500 м, установка дозволяла вертикальну наводку від -7° до $+12^\circ$, горизонтальний кут наведення був лише 40° , помітно програючи установці на лафеті Дурляхера за цими параметрами [4, с. 91; 11, с. 16-17, 55-56; 17, с. 887-889].

Таким чином, починаючи з 1932-го року, у фортифікаційних спорудах укріплених районів СРСР від західного кордону до Далекого Сходу типовими зразками стали амбразурний вузол К-31 з кулеметним станком КС-31 для кулеметних споруд і казематна установка зразка 1932-го року для артилерійських споруд. Бійниці ближньої оборони комплектувалися вузлом РЗ-31.

Проблему протитанкової оборони, яку не могли повністю вирішити артилерійськими спорудами з установками 1932-го року, намагалися розв'язати на місцях різними способами і цей процес розтягнув-

ся на роки. Так, у Карельському УРі в 1935-му році застосували 37 мм гармати Гочкіса, які монтували в оснащених додатковими кріпленнями амбразурних вузлах К-29. У Кінгіссепському УРі для протитанкової оборони було використано вкопані в землю та забетоновані корпуси і башти списаних танків Т-18 (МС-1), озброєних 37мм гарматами. У Мінському УРі в якості протитанкових збудували вогневі споруди з баштами від танків Т-26 з 45мм гарматами, але хоча споруди і забетонували в 1932-му році, самі башти отримали лише в 1935-му [2, с. 38; 8, с. 229].

У середині 30-х років спеціалістами різних конструкторських бюро та науково-дослідних установ продовжували розроблятися нові проекти кулеметних та гарматних казематних установок, які б перевершували прийняті на озброєння зразки. Розвиток металургійної промисловості в СРСР до кінця 1930-х років дозволив вирішити головну проблему – можливість масового виготовлення металомістких конструкцій амбразурних вузлів та станків. Наприкінці 1930-х рр. проблема реалізації конструкторських рішень по застосуванню броньових масок амбразур та цільнометалевих станків казематних установок була більш-менш вирішеною, тим більше що значні напрацювання були вже зроблені в середині 1930-х рр. при розробці установок для танків та бронепотягів.

Розробка нових казематних установок йшла одночасно двома шляхами. Перший – розроблялися установки для модернізації існуючих фортифікаційних споруд УРів, збудованих до середини 1930-х років. Другий – розроблялися зовсім нові установки для фортифікаційних споруд нового покоління, які були прийняті так званою «програмою 1938-го року», якою передбачалося посилення існуючих та будівництво нових УРів, структура оборони в яких будувалася на нових типах споруд та іншій системі вогню, аніж в УРах першого покоління. При цьому склалася парадоксальна ситуація, коли в сезони 1938-го та 1939-го років були збудовані сотні фортифікаційних споруд нових типів, але передбачені для них амбразурні вузли та казематні установки ще не були прийняті на озброєння (у спорудах лишали великі технологічні «вікна» на місці амбразур).

Влітку 1940-го року на досліді були представлені два зразки казематних установок, призначених для модернізації амбразур споруд УРів першого покоління. Установка КСК-2 (рос. ПСК-2, імовірно, пулеметный станок казематный) призначалася для модернізації амбразурних вузлів К-31а (високі), установка КК-1 (рос. ПК-1, імовірно, пулеметный казематный) – для амбразурних вузлів К-31б (понижені). Відрізнялися між собою ці установки лише габаритами броньової плити, яка монтувалася в проїмі амбразури. Суть модернізації полягала в тому, що з амбразурного вузла К-31 виймалася бронезагудка та її бічні упори. До вигнутих «щік» вузла К-31 приварювався невеликий амбразурний короб з протирикошетними виступами і броньова плита з прямокутним отвором – так званий «комір». До «коміру» кріпилася 15мм плита самої бронезагудки, входячи в отвір «коміру» щитком з двома отворами – прицільним та для вильоту куль. Ствол кулемета входив надульником у сферичну деталь – броньове «яблуко», яке затискалося в своєму гнізді притискною внутрішньою плитою, яка чотирма болтами прикручувалася до першої броньової плити. Замість кулеметного станка КС-31 та його опорного столу монтувався металевий опорний стіл-дуговий сектор та металевий казематний станок. Під опорним столом до стіни кріпилася вісь для сидіння кулеметника, яке не було зв'язаним зі станком. Новий кулеметний станок складався з двох станин – верхньої та нижньої. Опорна нижня кріпилася на вісь під амбразурною бронеплотою та роликками спиралася на опорний стіл. На нижній станині був блок вертикальної наводки, горизонтальне наведення здійснювалося вручну. На верхній станині кріпився станковий кулемет системи Максима.

Незважаючи на те, що за результатами обстрілу нових зразків їх броньові елементи не витримали дії 45мм бронебійних снарядів, обидва зразки прийняли на озброєння [2, с. 46-49; 8, с. 269-272].

Основною кулеметною казематною установкою для вогневих споруд УРів нового покоління повинна була стати спарена установка для двох станкових кулеметів Сіліна. Призначалася для озброєння бойових споруд фронтально-косоприцільної та фланкуючої дії, для утворення потужної системи загороджувального вогню та на ураження перед переднім краєм опорного пункту і в його глибині. Ідея спарених кулеметів в одній амбразурі не була ноу-хау радянських військових – казематні установки для спарених кулеметів на той час вже були створені та застосовувалися у фортифікації як мінімум у Франції (казематна установка для двох станкових 7,5мм кулеметів Рейбель) та Чехословаччині (казематна установка «М» для двох станкових 7,92мм кулеметів зразка 1937-го року на лафеті DZ-4) [19, с. 139-141; 20, с. 28, 102, 104]. Ідея спареної установки полягала, по-перше, у можливості засипати сектор обстрілу подвійною кількістю куль з однієї амбразури (щільність вогню оцінювалася в кількості куль на погонний метр фронту за хвилину), а по-друге, у дублюванні кулеметів на випадок виходу з ладу одного з них. З Чехословаччиною у 1938-му році йшло активне співробітництво у військовій сфері, радянські військові фахівці відвідували її, у тому числі знайомилися і з фортифікаційними спорудами, тож вочевидь мали можливість побачити таку спарену установку особисто.

Ця ідея сподобалась комусь з начальства Інженерного управління РСЧА настільки, що коли у вересні 1938-го року в ході наради стосовно розробки нових типів гарматних та кулеметних установок, представник Артилерійського управління Каюков і начальник ОКБ-43 Кондаков рішуче виступили проти розробки спарених установок, представники ІУ зуміли наполягти на своєму. У результаті в протокол наради було записано про обов'язковість застосування спарених установок у фланкуючих та косопріцільних амбразурах [3, с. 42-43].

Але ідеї та плани – це одне, а практична їх реалізація – інше. Проблемаю стало те, що станковий кулемет Сіліна, під габарити якого і розробляли спарену установку, так і не був прийнятий на озброєння. А час йшов і в нових УРах, що якраз будувалися, вогневі споруди стояли без озброєння. У результаті проект установки був перероблений під використання в ній одного станкового кулемета Максим. Під назвою НКС-3 (рос. НПС-3, імовірно, настенний пулеметний станок) ця казематна установка була прийнята на озброєння та пішла в серійне виробництво. Згідно з «Кратким наставлением службы», «Установкой НПС-3 называется 7,62мм пулемет Максима на казематном станке образца 1939-го года с оптическим прицелом» [15].

Амбразурний броньовий короб установки монтувався в стіні каземату. Короб складався з двох половин – зовнішньої, товщиною 35 мм, з протирикошетними уступами, та внутрішньої, до якої кріпився казематний станок. Між собою половини коробу скріплювалися болтами. Отвір амбразури в коробі по-вністю закривався броньовим шаром товщиною 200 мм, який закріплювався в гнізді масивним кільцем та притискним щитом на болтах. Короб та рухоме броньове «яблуко» дозволяли вести вогонь в секторі 60° по горизонту та +/-12° по вертикалі.

Кулеметний станок складався з двох частин – нижнього та верхнього станків. Нижній станок кріпився до внутрішнього коробу і спирався роликами на дугу, закріплену до стін каземату під амбразурою. На нижньому станку був змонтований механізм вертикальної наводки та кріплення для коробок з кулеметною стрічкою. Верхній станок кріпився до броньового шару. Складався з двох паралельних балок (ця компоновка залишилася в спадок від проекту спарених кулеметів), на правій кріпився кулемет Максим, до лівої балки кріпився оптичний приціл КТ-2. Надульник кулемета та наконечник прицілу входили в отвори броньового яблука (прицільне – по центру, для вильоту куль – зміщене вправо. Отвір для вильоту куль другого кулемета не робили.). Також до правої балки кріпилася труба гільзоскидання, яка через шарнірне з'єднання входила в трубу, вмуровану навскіс у стіну каземату (якщо гільзи висипалися назовні споруди) або вертикально вниз (якщо гільзи скидалися в збірну камеру під казематом). Кулемет обладнувався системами водоохолодження та відсмоктування порохових газів [16; 18, с. 345].

Установка НКС-3 масово випускалась як основна для озброєння кулеметних амбразур фортифікаційних споруд УРів, які будуються з 1938-го року як на «лінії Сталіна», так і в нових УРах на «лінії Молотова». Також цим установками з часом замінюють старі амбразурні вузли та станки в частині споруд Карельського УРу, збудованих в 1928-32 рр.

Одночасно відбувалася розробка амбразурного вузла і казематного станка для спрощених споруд, які виконували допоміжні функції в системі опорних пунктів. Для таких споруд, що мали лише один каземат та одну, зрідка дві амбразури, використовувати установку НКС-3 з масивним броньовим коробом та казематний станок з оптичним прицілом було занадто дорогим задоволенням. Для озброєння таких споруд була прийнята установка КК-4б (рос. ПК-4б, імовірно, пулеметная казематная), броньовий короб та сферичне «яблуко» в якій були простіші та з тоншої броні, ніж у НКС-3. На жаль, уривчаста інформація та брак зображень не дозволяє представити повну інформацію про цю установку. Виходячи з відомих даних, установка КК-4б була розроблена на основі прийнятих у 1940-у році установок КК-1 та КСК-2, або розроблялась паралельно з ними. Достовірно відомо про існування амбразурного вузла КК-4а та його вигляд, оскільки він був змонтований в одній зі споруд Мінського УРу для випробувань і частково зберігся до наших днів [8, с. 262]. Схема компонування амбразурного вузла наслідувала КСК-2: зовнішній амбразурний короб, комір з клинами від установки КСК-2, сферичне гніздо для рухомого «яблука», притискний щит, який кріпився 4 болтами. Оскільки оптичний приціл не передбачався для цієї установки, прицілювання здійснювалося штатними прицільними пристроями кулемета, через віконце над «яблуком» у броньовому коробі.

У документах про постачання обладнання та озброєння для нових УРів на новому західному кордоні СРСР, згадується «установка ПК-4б», інколи – просто «ПК-4» та до неї – казематний станок КСК-2, отже, цей станок був прийнятий і для цього амбразурного вузла. Оскільки в жодній споруді, які мали б бути озброєні цією установкою, до початку війни 22.06.1941р. не були змонтовані навіть амбразурні короби, промисловість вочевидь не встигала виготовити їх. Імовірно, валове виробництво КК-4 взагалі не розпочалося, оскільки ця установка так і не надійшла в УРи ані в роки війни, ані після неї.

Для захисту підходів до споруд з тилу було вирішено крім рушничних затулок ввести також і захищені бронею кулеметні вузли. У 1939 році був розроблений та прийнятий на озброєння амбразурний вузол КЗ-39 (рос. ПЗ-39, пулеметная заслонка образца 39-го года). Вузол був досить простий, за основу були взяті шарові маски для ручного кулемета ДТ, які застосовувалися в танках. Рама амбразурного вузла вмуровувалася в стіну, до неї кріпилася вертикальна броньова плита товщиною 30 мм з прорізом. У прорізь входило сферичне броньове «яблуко» товщиною 65 мм, закріплене затискачем. Крізь «яблуко» проходив наскрізь ствол кулемета ДТ, прицілювання здійснювалося через віконце над «яблуком». Товщина броньових елементів забезпечувала захист від куль та осколків снарядів [5, с. 126-127; 18, с. 342].

Рушничні затулки в 1939-40 рр. в нових спорудах інколи ставили ще старого зразка РЗ-31, але тоді-ж була розроблена нова рушнична затулка РЗ-39. На відміну від своїх попередників, нова затулка мала броньовий короб довжиною 25см, шириною та висотою 30см, що монтувався в стіні. Товщина його стінок була 20мм (за іншими даними – 10мм), вони були виконані уступами для запобігання рикошетів. Торець коробу мав вигляд плити розміром 35х20см, в якій був отвір власне бійниці розміром 15х9см. Цей отвір закривався відкидною затулкою товщиною 30мм (за іншими даними – 38мм), яка була подібна до РЗ-31: кріпилася нижньою кромкою до вісі під отвором бійниці, піднімалася вгору вперед і в закритому положенні утримувалась поворотним фіксатором над отвором бійниці. Для зручності користування до затулки приварювалася ручка.

В спорудах на «лінії Молотова» технологічні пази для РЗ-39 робили згідно креслень з габаритами затулки, але самі затулки так і не були отримані до початку бойових дій. Імовірно, що як і у випадку з КК-4б, серійний випуск РЗ-39 не розпочався, але якась партія все ж таки була виготовлена, тому що декілька зразків РЗ-39 збереглося до наших часів в повоєнних експериментальних спорудах дослідних полігонів під Москвою та Санкт-Петербургом. Розробка казематної установки з 45мм протитанковою гарматою зразка 1934-го року розпочалася в серпні 1938-го року, коли Артилерійське управління доручило ОКБ-43 розробити ескізний проект. На підставі поданих ескізів Артуправління ще до кінця року видало замовлення на робочі креслення та виготовлення дослідних екземплярів установок: ДВС-1 (ДОТ-1) з 45мм танковою гарматою та ДВС-4 (ДОТ-4), в якій крім 45мм танкової гармати був ще й спарений з нею станковий кулемет Сіліна. Абревіатура «ДОТ» в назві, вочевидь є «долговременная огневая точка», українською «довгочасна вогнева споруда». У лютому 1939-го року обидві установки пройшли випробування, за результатами яких для прийняття на озброєння комісія рекомендувала установку ДВС-4, як більш тактично вигідну завдяки наявності кулемета [17, с. 890-891].

Установка ДВС-4 призначалася для озброєння гарматно-кулеметних споруд фланкуючої (напівкапоніри та капоніри) та фронтально-косоприцільної дії. Зазвичай в одній амбразурі монтувалася ДВС-4, у сусідній – НКС-3. Також відомо про існування типу фронтально-косоприцільної споруди, озброєної лише ДВС-4 в усіх амбразурах. Призначення установки – боротьба з бронетехнікою та артилерією противника, висунутих для штурму споруд опорного пункту, боротьба проти скупчень піхоти, кулеметних гнізд та штурмових груп.

Простежується помітна подібність установки ДВС-4 та чехословацької казематної установки «L1» з 47мм протитанковою гарматою Шкода зразка 1936-го року, спареною зі станковим кулеметом зразка 1937-го року. Загальна компоновочна схема обох установок практично однакова, як елементів бронезахисту так і лафету, хоча самі вузли та елементи відрізняються. Імовірно, що в ОКБ-43 мали у своєму розпорядженні опис чи креслення чехословацької казематної установки, отримані в результаті вже згаданого раніше військово-технічного співробітництва між СРСР та Чехословаччиною. Не можна виключати і варіант, що креслення були здобуті шпигунським шляхом. В усякому випадку, є підстави вважати, що саме ця установка стала взірцем для розробки проекту ДВС-4 [19, с.148-149; 20 с. 20, 26, 101-103].

Серійний випуск установки ДВС-4 був налагоджений протягом року і з кінця 1939-го року промисловість починає випускати перші екземпляри. До 26.06.1940 р. у війська надійшло щонайменше 410 установок ДВС-4, продовжувався її випуск і весь наступний рік до початку війни. Оскільки кулемет Сіліна не був прийнятий на озброєння, замість нього установка комплектувалася станковим кулеметом ДС-39 [17, с. 890].

Установка ДВС-4 складалася з броньового коробу, нижнього станка, верхнього станка, урівноважуючого механізму, тіла 45мм танкової гармати зразка 1934-го року та станкового кулемета ДС-39. Броньовий амбразурний короб складався з двох половин – зовнішнього коробу (комір), який мав складну форму з протирикошетними уступами, та внутрішнього коробу. Між собою короби скріплювалися болтами. В отворі амбразури на болтах монтувався броньовий щит з фігурним вирізом, броньове сферичне «яблуко», зафіксоване кільцем та притиснуте у своєму гнізді притискною плитою. Зовнішній короб мав тов-

щину 40 мм, сферичне броньове «яблуко» мало товщину 230 мм, чого було достатньо, щоб витримувати влучання не лише куль та осколків, але до певної міри і снарядів танкових/протитанкових гармат.

Нижній станок з'єднувався з коробом шарніром у гнізді під броньовим «яблуком» та спирався роликками на дуговий виступ внутрішнього коробу. На дуговому виступі також був зубчастий сектор для горизонтального наведення. Дві вертикальні «щокки» з зубчастими секторами забезпечували поєднання нижнього станка з верхнім, до нижніх кріплень монтувався механізм для урівноваження установки.

Верхній станок призначався для кріплення тіла гармати та люльки з противідкатними пристроями, кулемета, оптичного прицілу, механізму вертикальної наводки та урівноважуючого механізму. Трубчастий корпус верхнього станка прикріплювався до труби, вставленої в броньове «яблуко» – у цю трубу вставлявся ствол гармати. Виступаюча назовні «яблука» частина ствола була захищена броньовою трубою. Броньове сферичне «яблуко» було віссю обертання ствола гармати та кулемета. Кулемет кріпився на малорозмірний коробчастий станок, встановленого на верхній станок установки згори справа, дулом вставляючись в надульник, що входив у броньове «яблуко». Зліва згори на стойках кріпився оптичний приціл КТ-1, загальний для гармати та кулемета. Також можна було вести вогонь наосліп, по командам коменданта ДФС, користуючись шкалами вертикальної та горизонтальної наводки, по заздалегідь підготовленій схемі орієнтирів та цілей.

До верхнього станка кріпилося також сидіння навідника (сидів зліва від гармати), обладнане ножним спуском для гармати та кулемета, кріплення коробки з кулеметною стрічкою і кожух уловлювача стріляних гільз, який з'єднувався з трубчасто-шарнірним гільзоскидом. У нього ж був виведений гільзоскид від кулемета.

Установка дозволяла обстрілювати сектор в 60° по горизонту та $\pm 12^\circ$ по вертикалі. У боєкомплект гармати входили бронебійні, осколочні снаряди та картеч. Для кулемету використовувалися всі типи рушничних патронів 7,62×54, за виключенням патронів з латунними гільзами. Прицільні шкали були нарізані на дистанції до 3 км для бронебійних снарядів і 2 км для осколкових, для кулемета – до 2,8 км. Але дистанція ефективної стрільби прямою наводкою складала 1200 м [15, 18, с. 346].

Ця казематна гарматна установка була розроблена у 1939 р. для заміни вже застарілої казематної установки зразка 1932-го року, успішно пройшла випробування і була прийнята на озброєння у 1940 р. В установці було використано нову танкову гармату Л-11 зразка 1938-39 рр., що монтувалась на казематному лафеті нового зразка, захисні якості якого були значно кращі, ніж у старій установці 1932-го року [17, с. 895].

Установка Л-17 призначалась для озброєння артилерійських споруд (напівкапонірів та капонірів, зрідка – фронтальних споруд), які в першу чергу забезпечували вогневий зв'язок з сусідніми опорними пунктами та вузлами оборони. Зазвичай система вогню всіх артилерійських споруд, озброєних Л-17, повинна була створити суцільну зону ураження артвогнем перед фронтом укріпленого району шириною кілька кілометрів, а також прикрити його фланги. Призначення установки – боротьба з бронетехнікою, артилерією та піхотою противника на підходах до смуги оборону УРу, а також прикриття переднього краю оборони опорних пунктів.

У стіні каземату монтувався амбразурний короб, який складався з двох половин: зовнішньої броньової рамки у вигляді литої броньової коробки складної форми, з протирикошетними уступами і вирізом амбразури; та внутрішнього циліндричного барабану. Між собою половини коробу з'єднувалися болтами. Зовнішня броньова рамка мала товщину броні 80 мм на перших випусках, пізніше її зменшили до 60 мм. У барабані монтувалась вся інша частина установки: напівсферичний броньовий щит з броньовою трубою-захистом ствола, з'єднувальна коробка, маска з сорочкою, підп'ятник, люлька з тілом гармати. Вісь обертання гармати знаходилася в масці, зафіксованій в циліндрі підп'ятником. Броньовий напівсферичний щит товщиною 90 мм (160 мм по центру), приєднаний до маски з'єднувальною коробкою, повністю закривав отвір амбразури в зовнішньому броньовому коробі. Броньова труба захищала виступаючу назовні частину ствола гармати. Конструкція елементів амбразурного вузла забезпечувала практично повну герметизацію, а товщина броньових елементів забезпечувала захист від бронебійних снарядів гармат калібру 45 мм а також прямих влучань снарядів калібру 76 мм. Люлька кріпиться до маски, до підп'ятника кріпляться механізми вертикального та горизонтального наведення. У люльку вкладалося тіло гармати з противідкатним пристроєм, на стійці люльки зліва згори кріпився оптичний приціл КТ-4. Також до люльки з лівого та з правого боків кріпляться два швелери, на яких закріплено кожух гільзоскиду. Труба виводить стріляні гільзи назовні споруди або в камеру під казематом, залежно від конструкції споруди.

Наведення гармати здійснюється за допомогою оптичного прицілу КТ-4 (для прямого наведення) або за шкалами вертикального та горизонтального наведення при стрільбі наосліп. Установка дозволяла обстрілювати сектор у 60° по горизонту та $\pm 12^\circ$ по вертикалі. У боєкомплект гармати входили броне-

бійні, осколочно-фугасні, фугасні та шрапнельні снаряди. Максимальна дистанція стрільби осколочно-фугасним снарядом ОФ-350 – 7300 м, але для більшості типів снарядів доступні дистанції були до 5200-5600 м [1; 4, ст. 91-95; 18, с. 347-349].

Одночасно з розробкою вищезгаданих установок та навіть після прийняття їх на озброєння, до самого початку війни продовжувалася розробка різноманітних установок, наприклад, установка ДОТ-2 з тою-ж таки 76 мм гарматою Л-11 та установка БУР-45 (броньовий ковпак з 45 мм танковою гарматою), але до початку війни на озброєння вони так і не надійшли. Також не був прийнятий жодний варіант спостережних бронекоробів і у використанні пішли трофейні польські бронекоробки.

З 1927 до 1941-го року в радянській фортифікації зробили значний крок в еволюції амбразурних вузлів і казематних установок. Від найпростіших рамкових вузлів з тонкими затулками, здатними витримувати лише кулі та осколки, і «тимчасовими» дерев'яними станками, було успішно подолано шлях до масового виробництва амбразурних вузлів з суцільної литої броні та складних високотехнологічних металевих станків з десятків деталей. Результатом цього стало те, що в нових УРах, які будувалися в 1940-41 рр., була застосована одна з найсучасніших систем різноманітних казематних установок останнього покоління. Потужна броня амбразурних коробів та суцільний захист отвору амбразури рухомими броньовими частинами установок дозволяли вести вогонь навіть при прямому обстрілі амбразур. Також амбразурні вузли були непроникні для вогнеметів та отруйних газів.

Їх бойове випробування влітку 1941-го року показало непогану ефективність, що визнавали і німці, вказуючи зокрема на стійкість амбразур до дії малокаліберної артилерії, повну неспроможність вражати гарнізони вогнеметами через суцільну броню амбразур, витривалість до дії стандартних вибухових зарядів.

Але німці протиставили радянським укріпленням високоефективне застосування артилерії та, головне, відпрацьовану тактику штурмових груп, випробувану та вдосконалену в боях за укріплення в Європі. Надзвичайно ефективним засобом боротьби проти фортифікаційних споруд стали 88 мм зенітні гармати. З дистанції в 1-1,2 км бронебійними та кумулятивними снарядами з високою початковою швидкістю німецькі артилеристи пробивали броню будь-якого амбразурного вузла, не розрахованих на протидію снарядів такого калібру. Незважаючи на те, що нерідко укріплення бралися з відчутними втратами і не з першої спроби, у черговий раз було доведено, що неприступних укріплень не існує і засоби ураження розвиваються швидше засобів захисту.

Тим не менше, необхідно зазначити – у жодному опорному пункті по всьому західному кордоні німецькі війська не мали справи з повністю готовими до оборони спорудами та позиціями. Якби ж УРи на західному кордоні були повністю закінчені (за планами, готовність УРів очікувалася у 1942 році), то боротьба за них значно ускладнилася та розтяглася в часі на більший строк.

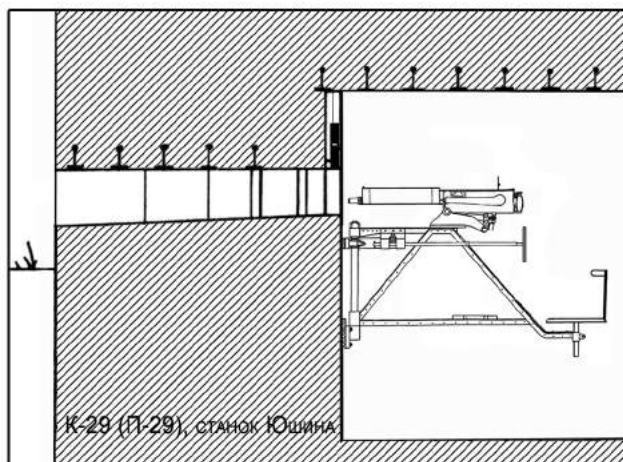
Казематні установки Л-17, ДВС-4, НКС-3, які не встигли до початку війни відправити в прикордонні УРи, були використані для озброєння «мобілізаційних» УРів в глибині території СРСР, зокрема збудованих у серпні-вересні 1941-го року на Московському та Ленінградському напрямках. Будувалися укріплення і пізніше, у Московській зоні оборони та на околицях обложеного Ленінграда, де велика кількість спрощених споруд була озброєна цими установками. У більшості таких броньових, залізобетонних, бетонно-дерев'яних та дерево-земляних споруд установку Л-17 монтували без броньового коробу. Гармата з маскою та броньовим щитом ставилася на масивній рамі-станку, який кріпився болтами до підп'ятника. ДВС-4 та НКС-3 ставили з їх броньовими амбразурними коробами. Частина захоплених німцями та фінами установок Л-17 та ДВС-4 була використані для озброєння власних укріплень.

Досвід бойового застосування цих казематних установок призвів до появи нових зразків казематних установок, прийнятих на озброєння вже після закінчення війни.

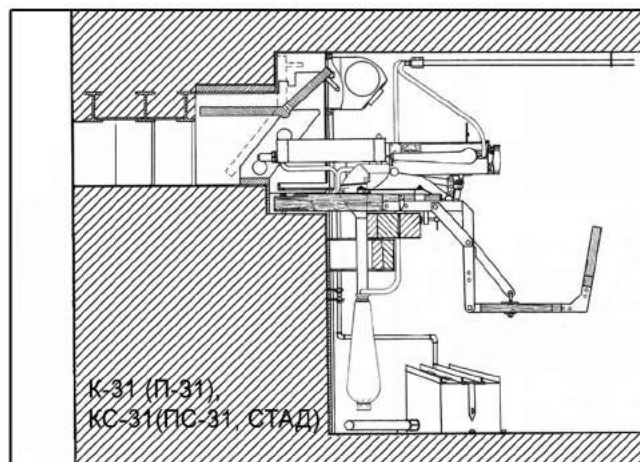
Список використаних джерел та літератури

1. 76-мм казематная пушка обр. 1940 г. (Л-17). Краткое руководство службы. Военное издательство Народного комиссариата обороны. Москва, 1943.
2. Волков И. Из соображений экономии. История появления казематного пулеметного станка системы Горносталева / И. Волков, Е. Хитряк // Фортовед. – 2010. – №1. – С. 36-49.
3. Волков И. Об одной командировке в Чехословакию / И. Волков, Е. Хитряк // Фортовед. – 2011. – №4. С. 38-44.
4. Гаврилкин Н. В. 76-мм казематная артиллерийская установка Л-17 / Н. В. Гаврилкин // Цитадель. – 2005. – №12. – С. 91-95.

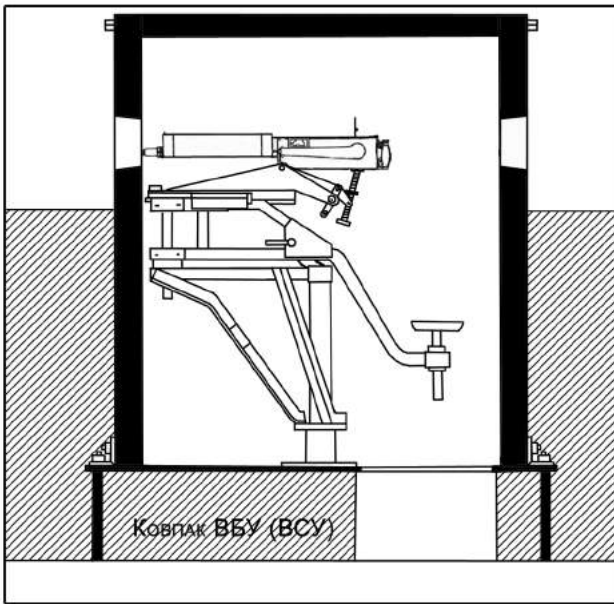
5. Калинин В. И. Сталь и бетон против Микадо. Береговая оборона и укрепленные районы сухопутной границы на Дальнем Востоке СССР. 1932-1945 гг. / В. И. Калинин, С. А. Воробьев // Крепость Россия. – 2005. – Вып. 2. – С. 76-167.
6. Каминский В. В. Герметизирующие приспособления пулеметов и наблюдательных приборов советских ДОТов в 1927-1936 гг. / В. В. Каминский // Фортивед. – 2013. – №6. – С. 82-95.
7. Каминский В. В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939) / В. В. Каминский // Редут. – 2006. – №1. – С. 16-30.
8. Каминский В. В. Минский укрепленный район. 1932-1941 гг. / В. В. Каминский // Крепость Россия. – 2008. – Вып. 3. – С.170-291.
9. Каминский В., Комиссаров В. Первые огневые точки. Неопубликованная в печати статья, представлена в сети Internet: fgb.by/viewtopic.php?t=2271&postdays=0&postorder=asc&start=15
10. Киевский укрепленный район 1928-1941 / А. В. Кайнаран, А. Л. Крещанов, А. Г. Кузьяк, М. В. Ющенко. – Житомир: Изд-во Волянь, 2011. – 356 с.
11. Кузьяк А. Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928-1936 гг. / А. Г. Кузьяк, В. В. Каминский // Крепость Россия. – 2005. – Вып. 2. – С.6-75.
12. Описание герметизирующих приспособлений (ГП) для пулеметных и наблюдательных амбразур долговременных сооружений укрепленных районов (УР). – М., 1939.
13. Павлов А. В. Капонирный лафет системы генерал-лейтенанта Дурляхера для 3-дюймовой скорострельной пушки образца 1900 г. История создания и службы / А. В. Павлов, А. Г. Кузьяк // Крепость Россия. – 2010. – Вып. 4. – С. 288-307.
14. Современные предложения по долговременной фортификации / В. В. Яковлев, Н. И. Шмаков. – М.: Издание военно-инженерной академии РККА, 1937. – 95с.
15. Установка ДОТ-4. 45-мм пушка обр. 1934 г., спаренная с кулеметом обр. 1939 г. на казематном лафете. Краткое руководство службы. – М., 1941.
16. Установка НПС-3. Краткое руководство службы. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941.
17. Широкопад А. Б. Энциклопедия отечественной артиллерии / А. Б. Широкопад. – Минск: Харвест, 2000, 1145 с.
18. Denkschrift uber die Russische Landesbefestigung. – Berlin, 1942. – 477 s.
19. Denkschrift uber die Tschecho-Slowakische Landesbefestigung. Pametni spis o cesko-slovenskem stalem opevneni. Pevnosti N16. – 2000. – 220 s.
20. Martin Dubanek, Tomas Fic, Jan Lakosil. Putovani po Ceskoslovenskem OPEVNENI 1935-1989. Muzea a zajimavosti. Mlada fronta. – Praha, 2011. – 264 s.

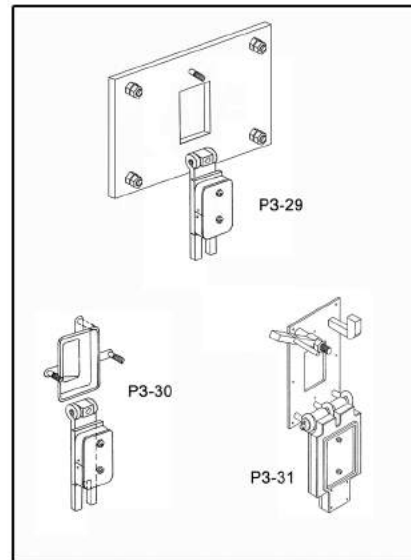
Мал. 1. Казематний станок Юшина та амбразурний вузол К-29 (П-29).

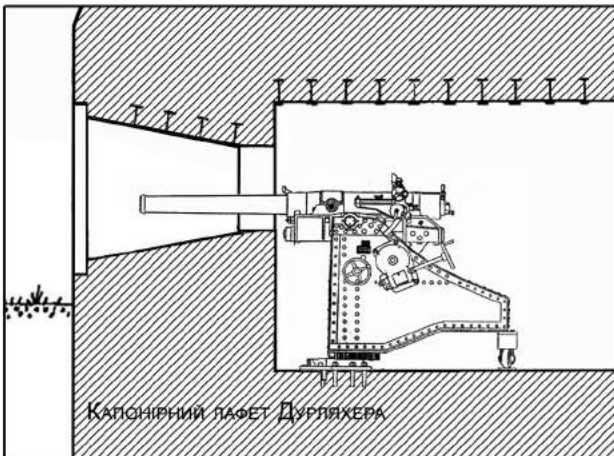
Мал. 2. Казематний станок КС-31 та амбразурний вузол К-31.

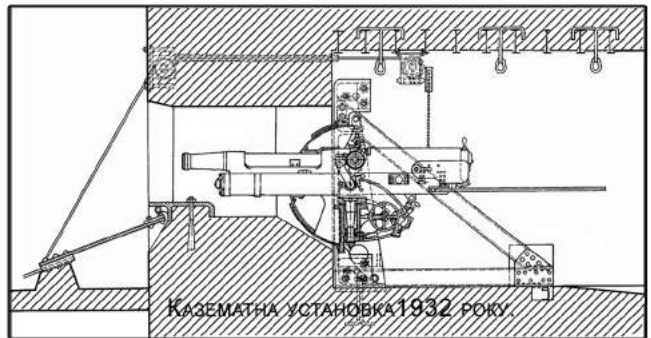
Мал. 3. Казематний станок для броньового ковпака ВБУ.

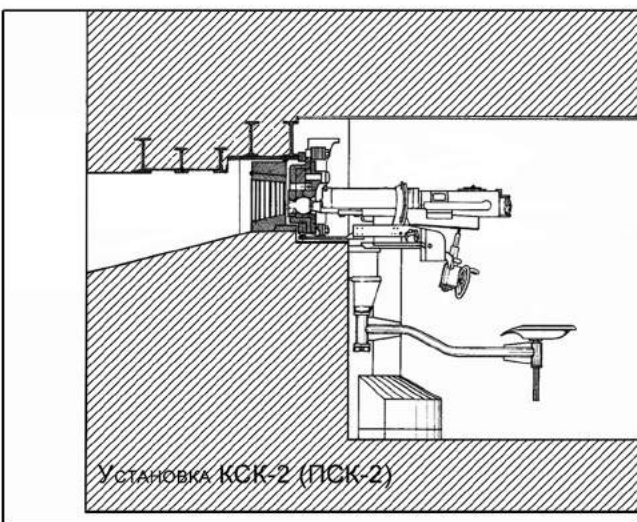
Мал. 4. Рушничні затулки зразків 1929, 30 та 31-го років.

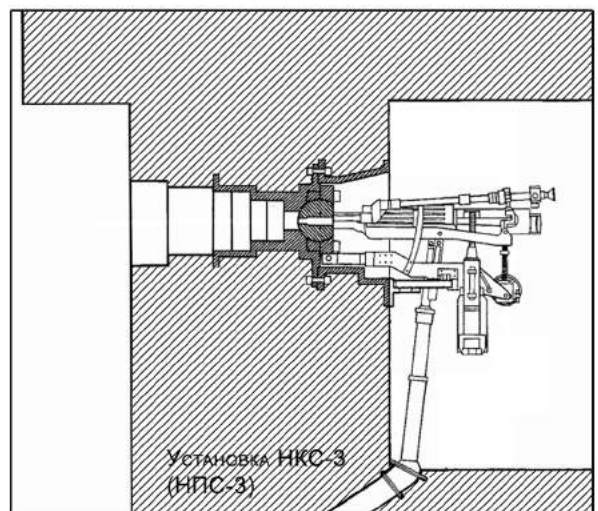
Мал. 5. Казематна установка на капонірному лафеті Дурляхера.

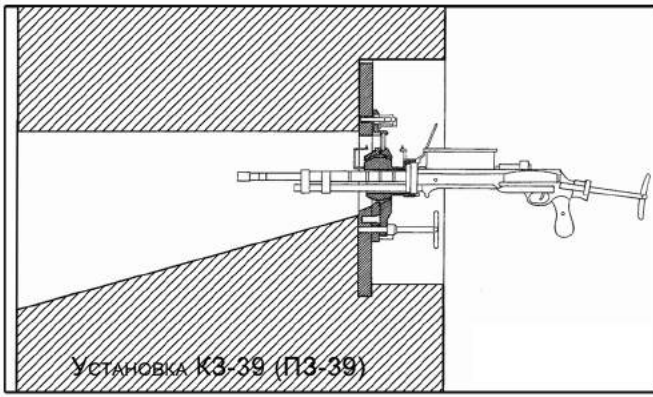
Мал. 6. Казематна установка зразка 1932-го року.

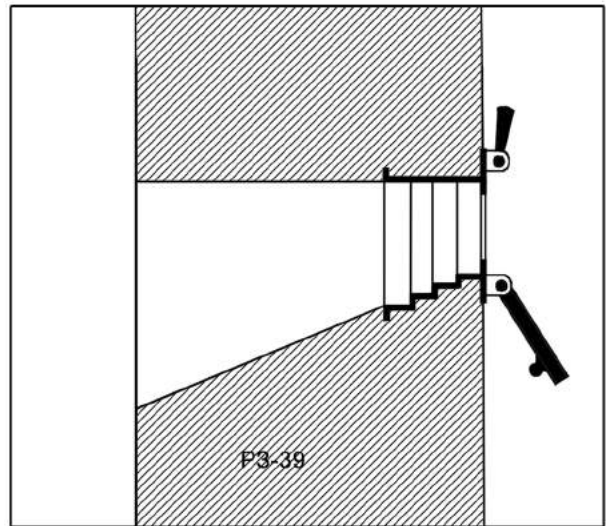
Мал. 7. Казематна установка КСК-2 (ПКК-2).

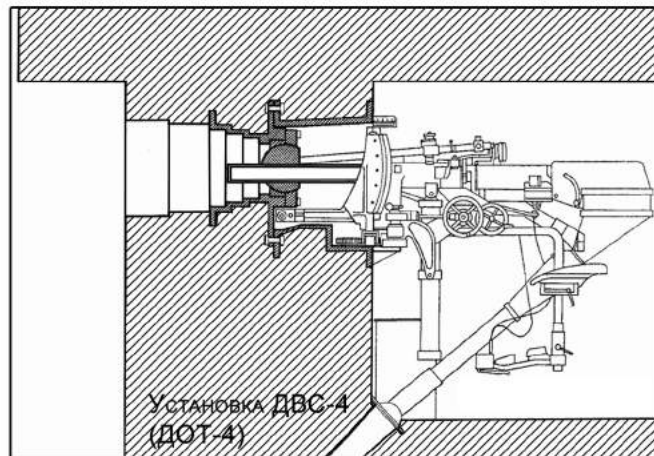
Мал. 8. Казематна установка НКС-3.

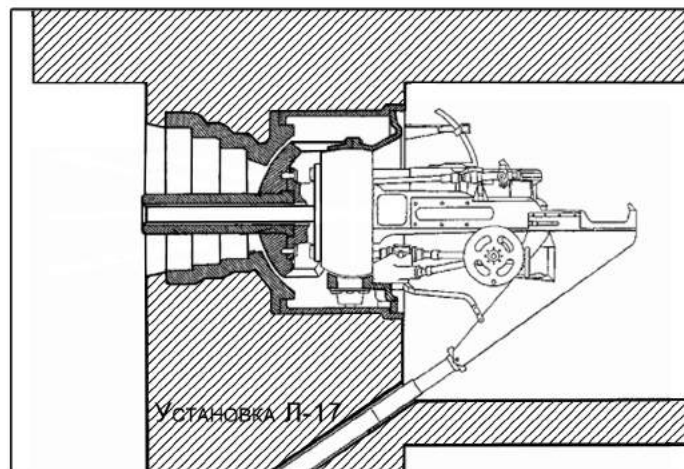
Мал. 9. Казематна установка КЗ-39.

Мал. 10. Рушнична затулка РЗ-39.

Мал. 11. Казематна установка ДВС-4.

Мал. 12. Казематна установка Л-17.

ЗАЛІЗОБЕТОННІ КУХНІ ТА МЕДИЧНІ ПУНКТИ ЛІНІЇ АРПАДА

У статті висвітлено будову угорських залізобетонних сховищ лінії Арпада медичного та харчового призначення, локалізація їх на місцевості, стан збереженості та спроби музеєфікації.

Ключові слова: лінія Арпада, залізобетонна кухня, залізобетонний медичний пункт, сховище, бункер, скансен, Карпати.

Більша частина залізобетонних споруд лінії Арпада була небойового призначення. Серед загальної кількості бункерів восьми вузлів оборони, які оглянули радянські військові інженери, 17% належали до типу сховищ [1, с. 30]. Серед них виокремлюються споруди медичного та харчового призначення, як-то залізобетонні медичні пункти (шпиталі) та кухні.

Залізобетонний медичний пункт довжиною 9,20-11,00 м, шириною 4,90-5,10 м та висотою 3,50-4,00 м (різниця у параметрах зумовлена матеріалом, з якого складена споруда) мав плоске покриття товщиною 0,90-1,00 м (мал. 1), що посилене рейками з вмонтованими між ними листами заліза в якості протиуламкового захисту [2, с. 37]. Всередині стіни товщиною 0,40 м та підлога були вкриті дошками. Медичний пункт складався з трьох приміщень: приймальні, операційної та палати для поранених. В приймальні та палаті для поранених були окремі виходи назовні та нари для пацієнтів. Операційна, що сполучалася з іншими кімнатами, мала два вікна напівкруглої форми для денного освітлення. Дверні отвори герметично зачинялися металевими дверима, а вікна – металевими віконницями.

У залізобетонній кухні, яка мала зовнішні розміри 8,40×4,40 м, праворуч від вхідного тамбуру розташовувався вхід до продовольчого складу (з розмірами 3,35×1,8 м), а зліва – вхід до кухні, а далі – до кімнати для поварів (1,8×1,8 м) (мал. 2). У залежності від величини гарнізону вузла оборони, кухонна піч призначалася для чотирьох або шести котлів [2, с. 37]. Кухня мала три вікна напівкруглої форми, які зачинялися металевими віконницями. Вікно в кімнаті для поварів використовувалося також для роздавання приготованої їжі.

У випадках, коли кухня заглиблювалася в крутий схил гори, з обох боків бункера споруджували підпірну стіну з бутового каміння для запобігання зсуву ґрунту. У більшості випадків фасадні та міжкімнатні стіни також склалися з бутової кладки.

Медичні пункти та кухні освітлювалися за допомогою газових ламп або, якщо це важливий вузол оборони, електроструму, що виробляла залізобетонна електростанція [1, с. 30]. Опалення здійснювалося завдяки переносним чавунним пічкам.

З метою захисту від обстрілів противника споруди розташовували з урахуванням рельєфу місцевості, як-то в ущелинах та за зворотними скатами гір. Зазвичай кожен вузол оборони лінії Арпада мав у тилу по одному об'єкту такого типу. Залізобетонну кухню намагалися будувати біля доріг та з апарелью до них для зручного підвезення продуктів та палива.

Із всіх об'єктів такого типу на території Закарпаття в задовільному стані збереглися тільки бетонований медичний пункт у Вишківському вузлі оборони в однойменному селі та залізобетонна кухня в Майданівському вузлі оборони в селі Сойми. Обидва бункери опинилися на приватній території.

Бункер медичного призначення, що донедавна мав аутентичні двері й металеві віконниці, сьогодні розташований в центрі гірськолижного курорту «Красія» навпроти крісельного підйомника (фото 1). Через привабливу з комерційної точки зору обставину споруду намагаються прилаштувати до закладу громадського харчування.

Залізобетонна кухня в селі Сойми нині слугує фундаментом та першим поверхом приватної садиби (фото 2).

Сильно пошкоджені залишки залізобетонних кухонь знайдено в Рахівському й Богданівському вузлах оборони, а уламки залізобетонних медичних пунктів виявлено в Жорнавському, Латорицькому, Русько-Мокринському, Свидовецькому та Керешмезькому (с. Ясіня) вузлах оборони.

Спробу відновити та музеєфікувати захисні споруди лінії Арпада зроблено у скансені «Старе село», який відкрито 14 червня 2007 року в селі Колочава Міжгірського району Закарпатської області [3, с. 7]. Зручне для туристичної інфраструктури розташування, наявність обох типів об'єктів на невеликій ділянці створює унікальну можливість відтворити загальний вигляд угорських укріплень часів Другої світової війни. Руйнація всіх споруд Колочавського вузла оборони лінії Арпада створювала суттєві труднощі для

роботи з музефікації, але, завдяки своїй наполегливості, мешканці села Колочава спробували відновити сховища наявними в них на той час засобами та знаннями. В обох спорудах зроблено покриття, встановлено двері та металеві муляжі вікон (фото 3, 4). За допомогою аутентичних речей у сховищах медичного та харчового призначення облаштовано експозиції шпиталю та військової їдальні.

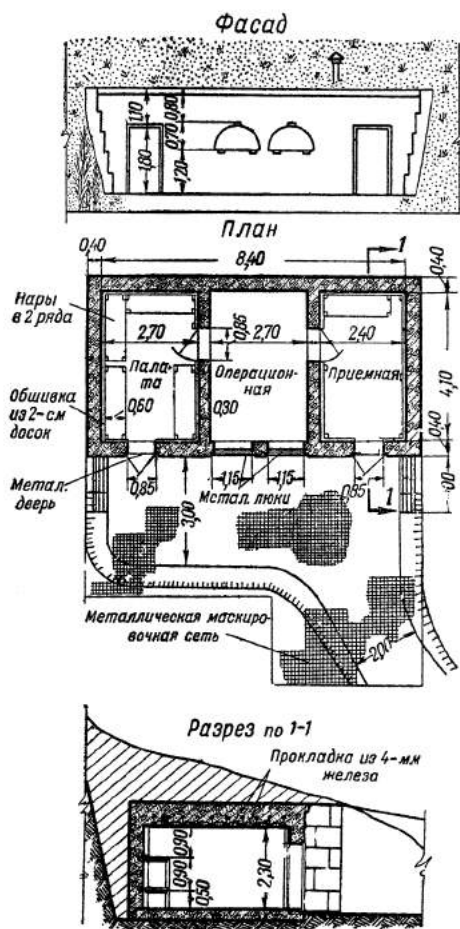
Недоліком у відтворенні споруд є їх невідповідність до початкового вигляду, що полягає у відсутності міжкімнатних стін та невірно зроблених фасадів. В середині об'єкти представлені однією великою залогою, де виставлено до показу аутентичні речі відповідної тематики (фото 5, 6).

Родзинкою експозиції в Колочавському скансені є єдині збережені в Закарпатті металеві двері, що застосовувалися на деяких типах бункерів лінії Арпада. Ці двері прямокутної форми зі скошеними кутами мають товщину 20 мм й зачиняються за допомогою шести засувів (фото 7). Зі слів співробітників музею, після війни цей артефакт місцеві жителі використовували в побуті за прямим призначенням, а з появою скансену його передали для відтворення залізобетонного медичного пункту.

Залізобетонні медичні пункти та кухні були унікальними об'єктами фортифікації часів Другої світової війни. У той період ні в яких інших системах укріплень різних країн не було в наявності захисних споруд, що призначалися виключно для надання первинної медичної допомоги та приготування харчів. Серед недоліків цих сховищ можна виокремити відсутність фільтровентиляційного обладнання і будь-якого захисту вхідних дверей від ураження вибуховою хвилею, кулями та уламками снарядів.

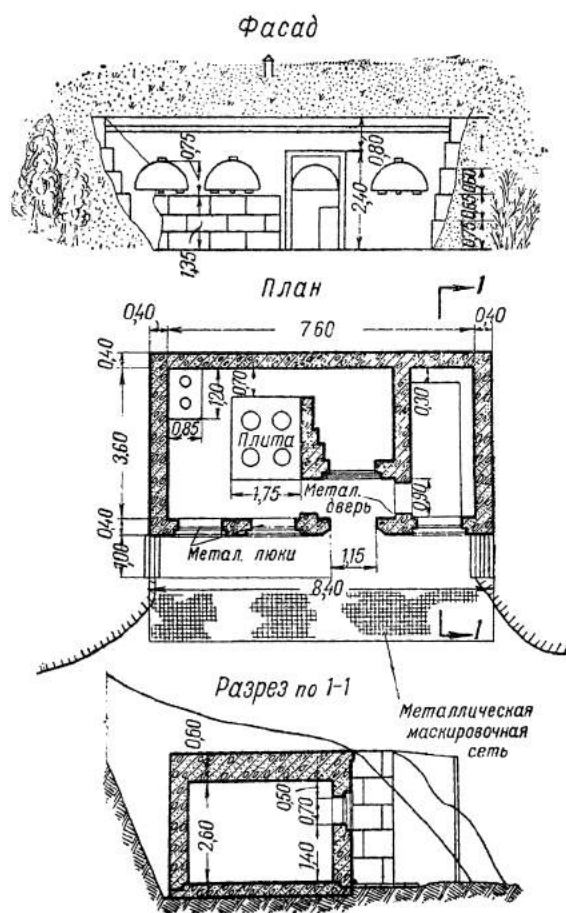
Список використаних джерел та літератури

1. Богданов С. Оборона противника в горных условиях (По опыту боев в Карпатах) / С. Богданов // Военно-инженерный журнал. – 1945. – № 5-6. – С. 28-31.
2. Игнатов О. Инженерное оборудование местности на линии «Арпада» / О. Игнатов, А. Кузнецов // Военно-инженерный журнал. – 1945. – № 5-6. – С. 32-39.
3. Каднічанський Д. Скансени України / Д. Каднічанський // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 16 (645). – С. 3-8.

Малюнок 1.

Залізобетонний медичний пункт.

Малюнок 2.

Залізобетонна кухня.

Фото 1. Залізобетонний медичний пункт у селі Вишка.

Фото 2. Залізобетонна кухня у селі Сойми.

Фото 3. Відновлений залізобетонний медичний пункт у селі Колочава.

Фото 4. Відновлена залізобетонна кухня у селі Колочава.

Фото 5. Експозиція у залізобетонному медичному пункті в скансені «Старе село».

Фото 6. Інтер'єр в залізобетонній кухні в скансені «Старе село».

Фото 7. Металеві двері у відновленому залізобетонному медичному пункті.

Секція 7.

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ
ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Юлія Безкоровайна,
завідувач сектору
відділу збереження фондів
Національного музею історії України

ДОЛЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
(1930-1940-ВІ РР.) МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

У статті розглядається доля археологічних предметів з дорогоцінних металів і каміння із зібрання Центрального історичного музею (м. Київ) на протязі 30-40-х рр. ХХ ст. Вперше публікуються архівні документи із фондів НМІУ та МІКУ, що дозволяють прослідкувати шляхи евакуації коштовних музейних предметів у 1941 р. та їх повернення після закінчення Другої світової війни.

Ключові слова: археологічні коштовності, евакуація культурних цінностей, Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка, Центральний історичний музей, Музейне містечко, Друга світова війна.

Починаючи з 1922 р. в СРСР проводилась кампанія по вилученню церковних і музейних цінностей з метою виділити цінні вироби, створити обмінні фонди з іншими музеями, а решту використати як брухт і продати за кордон для поповнення фонду соціалістичної індустріалізації [22, с. 16, 17]. У 1930-1931 рр. з церков і молитовних домів вилучали речі, що мали історичну та художню цінність, та передавали їх на зберігання до Всеукраїнського історичного музею. Чимало речей, особливо великої художньої цінності, були вивезені до Москви. Зберігся, наприклад, список вилучених з фондів музею 20 предметів (2 золочених хрести, мініатюра на слонової кістці, коралі, срібний кинджал, перстні, запонки) на суму 627 крб. Слід згадати також співробітників музею Я. Струхманчука та Ф. Ернста, які в складі міжмузейної комісії категорично виступали проти масового вилучення музейних цінностей для продажу їх за кордон [16, с. 12]. Народний Комісаріат Просвіти УРСР видав директиву за № 873/1 від 27 листопада 1933 р. про передачу музейних цінностей з дорогоцінних металів (золото, платина, дорогоцінне каміння, алмази, діаманти) на зберігання до Держбанку. Відповідно до цієї директиви Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка здійснив відбір і передачу на зберігання до Київської обласної контори Держбанку всіх музейних експонатів з дорогоцінних металів і каміння [22, с. 16].

Наукові співробітники приступили до опису експонатів ще в травні 1933 р. 20 травня 1933 р. Ф. Ернст занотував: «Ввечері з 61/2 до 10 розпочато працю в золотарському фонді з Демидчуком і Оніщуком». Протягом травня робота комісії в «золотарському фонді» відбувалась 21-23, 27 і 30-го травня [20]. Комісія в складі директора А. М. Костюченка, наукових співробітників А. І. Оніщука, Ф. І. Демидчука, Б. К. Пилипенка, у присутності оцінщиків Беркутського та Марусина, передала, а представник Держбанку Н. З. Бурт прийняв експонати ВІМу. Всього було складено 37 актів на 151 аркуші, з них три акти (№ 18, № 35, № 37) стосувались предметів археології. Акти датуються січнем-березнем 1934 р., передавання цінностей було закінчене до червня місяця, акт № 37 був складений пізніше, у грудні 1934 р.: «ниже поименованные ценности сдаются сего числа в отдельности от основной группы музейных экспонатов, сданных до июня сего года ввиду задержки их для проверки инвентарных записей со даточными актами» [3; 24, с. 10]. При передаванні до Держбанку вагу в актах виставляли не на кожен окремий експонат, а часто на групу різних експонатів. До експонатів були привішені на шпагатиках незграбні паперові та картонні етикетки, експонати вилучалися з музейної експозиції, де вони були «змонтовані на планшетах з наклейками, не очищені від накипів різних солей і стороннього металу...» [10, с. 1-2].

Трохи пізніше, з 26 березня по 1 квітня 1934 р., таку ж передачу здійснив колишній Музей мистецтв (суч. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). Збереглися 2 акти на 18 аркушах, які говорять про те, що скіфські та античні золоті прикраси, ювелірні вироби часів Київської Русі, візантійські та грузинські емалі з колекції Б. І. Ханенка – все це було передано в Київську обласну контору Держбанку в 1934 р. [4]. Також цінності передавали з Музейного містечка Києво-Печерської Лаври, при відкритті ящиків після повернення з Москви супроводжуючих документів (актів та описів) при них виявлено не було [1].

У 1934 р. експозиції ВІМу були розібрані, музей виселяли, щоб розмістити в його будівлі ювілейну виставку, присвячену 15-ти річчю Червоної Армії. У 1935 р. на базі художнього відділу ВІМу був створений Київський державний музей художнього мистецтва, який залишився в рідній будівлі. Всі інші колекції були перевезені до Музейного містечка в Києво-Печерській Лаврі. За постановою Раднаркому УРСР від 11.09.1935 р. ВІМ ім. Т. Г. Шевченка отримав нову назву – Центральний історичний музей. Експозиція ЦІМу до 1937 р. перебувала в згорнутому стані. Не вистачало приміщень для колекцій різних відділів музею, тому в 1937 р. були відкриті лише експозиції відділів зброї, Київської Русі, нумізматики. Були підготовлені, але не відкриті, експозиції відділів «Докласове суспільство», «Грецькі колонії», «Скіфія». За браком площ не було створено близько десяти тематичних експозицій. Археологічні матеріали зберігалися в приміщенні Інституту історії матеріальної культури. Стан обліку фондів музею був незадовільним (475 тисяч експонатів музею не було заінвентаризовано, інвентаризацію пройшли лише 25 тисяч одиниць зберігання). Не зважаючи на такий складний стан справ, у 1941 р. в ЦІМі все ж були відкриті перераховані вище експозиції відділів [16, с. 13-16, 18].

З початком Другої світової війни перед українськими музеями гостро постало питання необхідності порятунку зібрань у разі воєнних дій. Відповідно до вказівок Ради з евакуації при Раді народних комісарів СРСР, Народний комісаріат просвіти розробив загальний план евакуації музеїв. Згідно плану фонди центральних і частини місцевих музеїв за ступенем цінності були розбиті на три черги евакуації [25]. Зрозуміло, що до першої черги ввійшли передусім музеї Москви та Ленінграда. Питання ускладнювалось ще й тим, що республіканські відомства опікувались лише київськими музеями, а в інших містах України підготовка та здійснення евакуації покладалась на місцеві органи влади. Доля музейних предметів часто залежала від того, чи розуміло радянське партійне керівництво міст і областей значення збереження культурних цінностей України. Слід зазначити, що евакуація та консервація творів мистецтва була пов'язана зі значними труднощами ще й через те, що на той час діяли застарілі «плани розвантаження» (евакуації), розроблені в середині 1930-х рр. і розраховані на вивезення лише унікальних і рідкісних пам'яток. Проте навіть їх виконання часто затримувалось або ставало неможливим [19, с. 73].

Загалом, у тиллові райони СРСР було вивезено від 22 до 26 музеїв із 174 (дані на 1940 рік), тобто лише 13 відсотків від їхньої загальної кількості. Це були переважно музеї Києва та кількох обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова [18, с. 78]. Евакуйовані фонди українських музеїв виявилися розпорошеними на величезній території СРСР. Встановити вивезену кількість музейних предметів надзвичайно важко. Складність підрахунку полягає в тому, що облік евакуйованих цінностей був проведений не повністю. Значна частина пам'яток не була інвентаризованою та зберігалася в нерозпакованих ящиках, а вироби з коштовних матеріалів обліковувались за загальною вагою в запломбованій тарі. Крім того, була втрачена більшість списків музейних предметів, вивезених в евакуацію [13, с. 11]. Загальні втрати Музейного фонду України до сьогодні точно не підраховані. Навіть списки пограбованих культурних цінностей, які неодноразово офіційно змінювались – від 40 до 350 тис. експонатів – не дають повної картини втрат [26, с. 7; 14, с. 16-17].

З початком війни всі музейні експонати з Київської обласної контори Держбанку були евакуйовані спецпотягом до Москви, звідки з іншими матеріальними цінностями їх вивезли до м. Уфа. 30 серпня 1941 р. Башкирський художній музей прийняв вище згадані цінності. У 1946 р. вони надійшли до Держховища в Москві. І. В. Бондар був відряджений до Москви вирішувати питання повернення експонатів київських музеїв [7; 27, с. 4; 28, с. 4; 24, с. 10].

У жовтні 1946 р. всі експонати з дорогоцінних металів повернулися з Москви до Києва. Було перевезено 37 місць, 31 з них належало Історичному музею, 5 місць з цінностями Музейного містечка Києво-Печерської Лаври, 1 місце належало Державному музею західного і східного мистецтва. Експонати пережили багато пригод за 14 років: кількаразове перевезення з одного місця в друге, перепакування, перевезення під час війни, повернення з Москви. Все це не могло не відбитись на стані збереження окремих експонатів. В Історичному Музеї в період 1946-1947 рр. не було нормальних умов для зберіган-

ня експонатів, як зазначав І. В. Бондар, тому через відсутність приміщення 37 ящиків з дорогоцінними експонатами зберігалися в сирому приміщенні музею «Партизани України» (вул. Кірова, 19), внаслідок чого майже всі вони були вкриті пліснявою [10, с. 1-2].

У Доповідній записці директору Історичного музею від 18.07.1948 р. головний хранитель І. В. Бондар писав, що «За часів Великої Вітчизняної війни фонди Історичного музею пережили багато лиха: одна частина їх була евакуйована до Москви та повернулась 1945 р., друга частина була евакуйована до Челябінська і повернулась в 1946 р. Найбільша частина фондів Музею залишилась у Києві і німецькі загарбники безстыдно грабували і нищили і нарешті найкращі колекції – біля 300 тис. експонатів вивезли до Німеччини в 1943 р., які були повернені лише в 1947 р. в дуже пошкодженому стані. Проте після вигнання німців з Києва музейним робітникам пощастило зібрати експонатів понад 200 тис., які залишалися в Києві. Цю групу експонатів та групу експонатів, реевакуйованих з Уфи упорядковували наукові співробітники Музею протягом 3 років, внаслідок цієї роботи вже заінвентаризовано і упорядковано більше 100 тис. експонатів». Він наголошував: «Щоб організувати дальшу роботу по інвентаризації фондів, потрібно встановити першочерговість в роботі по інвентаризації. Зважаючи на те, що експонати, які залишалися в Києві, в Музеї, та реевакуйовані з Уфи ще досі не закінчено інвентаризувати, а їх нараховується біля 50 тис. шт., потрібно до 1.1.1949 р. закінчити їх інвентаризацію». Загальна кількість повернутих з Німеччини експонатів ДІМу, за підрахунками І. В. Бондаря, складала приблизно до 60.000 одиниць [8, с. 2-3].

Він зазначав, що одночасно потрібно приступити до інвентаризації дорогоцінних експонатів, перевезених із Держсховища СРСР, яких налічується близько 10 тисяч (в акті перевірки Мінфіну УРСР стану обліку та збереження музейних цінностей за 1951 р. наведено цифру понад 8000 експонатів). Для їх інвентаризації необхідно було створити спеціальну комісію, яка б зайнялась не тільки перевіркою наявності, але й визначенням та описуванням кожного експонату. До складу комісії з шести осіб він пропонував включити представника Пробірної Палати, роботу по інвентаризації реально було закінчити, за його розрахунками, за 5-6 місяців [8, с. 3].

Під час інвентаризації дорогоцінних експонатів у 1948 р. в основу поклали документацію експонатів, а не самі експонати, також був взятий не перший екземпляр актів, а четвертий, який був знайдений в ящиках при експонатах. Перші три екземпляри актів у музеї і в банку не були знайдені, очевидно в період війни вони загинули. Листування Музейного фонду України за 1943-1944 рр., передане до МІКУ в 1964 р. разом з експонатами та іншими документами, на сьогодні не збереглось [2, с. 1-3]. Детального звіряння експонатів з описом, пробою та вагою по первинному акту не проводилось, як при інвентаризації 1948 р., так і при інвентаризації в книгу Міністерства фінансів у 1949 р. В результаті цього всі неточності у вазі, пробі та описі експонатів були повторені за первинним описом з тими ж помилками. Комісія зазначала, що зараз експонати знаходяться цілком у задовільному стані. Це було видно з актів перевірки комісій, які констатували, що експонати з дорогоцінних металів і каміння збережені повністю, наявність їх відповідає первинному акту 1934 р. [10, с. 1-2].

Комісія в 1948 р. внесла до інвентарної книги Історичного музею за шифром «ДМ» всі експонати, що належали Історичному музею та Державному музею західного і східного мистецтва під №№ 1-6710. Експонати з Музейного містечка Києво-Печерської Лаври інвентаризували по наявності в інвентарну книгу «ДМ» під номерами №№ 6711-6812 [1, с. 1-3]. Ще в 1939 р. було вирішено передати з Державному музею західного і східного мистецтва до Історичного музею експонати з дорогоцінних металів, що характеризують культуру скіфів, Київської Русі, історію України та Росії XV-XIX ст. [6].

Таким чином, жоден експонат музею з дорогоцінних металів і каміння з тих, що надійшли до ВІМу до 1934 р., не загинув. У 1936 р. до зібрань ЦІМу були приєднані зібрання колишнього Археологічного музею ВУАН, Музею університету св. Володимира, колекцію Ф. Ф. Кундеревича, зібрання Музею Вищих жіночих курсів, Церковно-археологічного музею Київської Духовної Академії [24, с. 10].

З музейними предметами зі срібла справа складніша. При перевірці дорогоцінних металів у КДІМі в 1952 р. комісія зазначала, що проводилась лише перевірка експонатів із золота та дорогоцінного каміння. Експонати ж зі срібла не перевірялись, оскільки перевірка 15844-х експонатів потребувала б багато часу [5, с. 1].

У науково-дослідному відділі археологічних фондів НМІУ зберігається рукопис і машинописний варіант опису цінностей відділу «Київська Русь» ЦІМу, датовані 01.07.1941 р. (рукопис), підготовлених Н. Лінкою-Геппенер до евакуації на Схід під час наступу німецьких військ на Київ. На 01.07.1941 р. Н. Лінка-Геппенер виконувала обов'язки завідувача відділу «Київська Русь». Найбільш цінні експонати з дорогоцінних металів, які майже на 98 відсотків склались зі срібла, були спаковані у 8 ящиків і підготовлені до евакуації. Серед цих експонатів значну кількість склали археологічні предмети та нумізматики,

в більшості своїй ювелірні вироби доби Київської Русі, Бондарівський, Василицький, Йорданський, Копіївський, Мишоловський, Юрковецький скарби, монетні гривні в кількості понад 50 одиниць. Невелику кількість склали античні та скіфські предмети. Всі вони повернулись з евакуації, хоча деяка частина була депаспортизована [9].

Роки Другої світової війни в історії колекцій музею чи не найбільше оповиті таємницею. Дуже часто відвідувачі запитують: «А як вдалося зберегти ці скарби зі старих колекцій під час війни?». Документи, які про все це оповідали, були доступні дуже обмеженому колу осіб і це давало простір для створення майже легендарних оповідань. Частина інвентарних книг та документації ЦІМу також зникла під час війни [24, с. 10].

Оскільки діяли, як згадувалося, застарілі «плани розвантаження» (евакуації), розраховані на вивезення лише унікальних і рідкісних пам'яток, то частина предметів зі срібла, зокрема, фібули доби великого переселення народів, залишились в експозиції музею. Скоріше за все науковці музею не встигли зняти всі срібні прикраси з експозиції. Співробітникам був даний суворий наказ: експозицій не згортати, не давати підстав для паніки, працювати, як раніше [27, с. 4; 28, с. 4; 26, с. 37, 49, 91].

Представник Айнзацштабу Розенберга доктор Д. Роскампф склав довідку про музеї Києва, в якій зазначав: «Величезні фонди «Історичного музею» залишались в лаврі – закопані, в ящиках і не експортувалися взагалі. Після окупації Києва німецькими військами військова адміністрація опломбувала Історичний музей в лаврі. До 3-го листопада, тобто до зруйнування Успенського собору, колекція залишалась непошкодженою. Під час вибуху...багато предметів було пошкоджено та зруйновано. З цього музею більшовики вивезли вироби із золота і срібла, а найперше скіфські та готські прикраси. Крім того, були вивезені й найважливіші знахідки з колекцій. Вивіз давньоісторичних знахідок советами здійснено в липні-серпні 1941 р.» [26, с. 48].

Протягом жовтня-грудня 1941 р. німці вивезли із заповідника до Німеччини цінні експонати відділу зброї (близько 4 тисяч од. зб.), відділу історії України XV-XIX ст.; рукописні грамоти, нумізматику, скло, фаянс, тканину, рукописи наукових праць тощо. Також були вивезені значні археологічні колекції [16, с. 18]. Разом з керамікою черняхівської культури, носіїв якої німці вважали своїми пращурами, окупанти вивезли срібні фібули з Черняхівського могильника та інших черняхівських пам'яток. На відміну від керамічних виробів, метал до музею повернувся частково [21, с. 53-117].

Під час перебування німецьких військових частин на території Києво-Печерської Лаври чотири музейні приміщення були зайняті під казарми. До цих приміщень вхід співробітникам був заборонений. У зв'язку з цим директор музею В. А. Маєвський звернувся протягом жовтня-листопада 1941 р. з доповідними записками до голови Київської міської управи професора О. П. Оглобліна з проханням надати перепустки музейним працівникам, щоб вони могли проводити там охоронну роботу та врятувати від знищення національні цінності. Він просив при першій змозі перевезти колекції музею в центр міста до будинку Педагогічного музею (вул. Володимирська, 59) [16, с. 19]. Новий директор музею П. П. Курінний у доповідній записці до Київської міської управи, датованій січнем 1942 р., писав про скорочення штату, зокрема, скасування посади помічника директора музею та видатків на музей. Він наголошував, що тільки по фондах археології музей нараховував більше 100 тисяч одиниць, а загалом у складі Історико-археологічного відділу нараховувалось до 256 тисяч одиниць. На початку 1942 р. за розпорядженням Рейхскомісаріату проводилось упакування Історичного музею для перевезення його з Лаври до будівлі музею Леніна (будівля Педагогічного музею) [23, с. 29-33].

Відомий угорський археолог Нандор Феттіх, який прибув до Києва у кінці 1941 р. в складі Айнзацштабу Розенберга, описував велику кількість, в тому числі й срібних, прикрас часів переселення народів, які він опрацьовував в експозиції Історичного музею. Багато з них були вивезені разом з іншими археологічними колекціями до Німеччини. Н. Феттіх писав, що все золото та срібло з ЦІМу більшовики вивезли, і він був правий. Зі срібла в ЦІМі, в розбитих вітринах серед інших бронзових предметів знаходилась лише деяка кількість прикрас доби великого переселення народів і метал черняхівської культури. Зі спогадів Н. Феттіха: «...Останнім часом археологічна виставка розміщувалась в митрополичому будинку (точніше, на першому поверсі колишньої митрополичої Благовіщенської церкви, що була споруджена у 1904-1905 рр. за проектом архітектора Є. Єрмакова). Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комуністи забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазяйнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі солдати узяли із зламаних шаф кілька «сувенірів». (Саме цього дня доктор Кляйн повідомляв своєму керівництву, що роботи по розбиранню складу картин у трапезній тривають, однак щодня частина картин зникає. За його словами, це відбувалося тому, що двері Трапезної не зачинялися) [15, с. 298]. А втім, достатня кількість красивих виробів з

бронзи лишалася на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас, з часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх не опублікована. Ми дуже зраділи такому великому числу старожитностей. Ми планували нашу робочу програму...», «... велика кількість бронзових та срібних фібул доби переселення народів – за кожен з них різні музеї світу платили б сотні, тисячі силу-силенну грошей, були залишені...», «...колеги не переставали дивуватися художнім, скіфським бронзовим та срібним виробам...» [27, с. 4; 28, с. 4; 26, с. 37, 49, 91].

Німці хотіли переглянути матеріали Київського історичного музею та відібрати предмети «германського походження» за допомогою угорських і німецьких археологів, оскільки знали, що угорці добре розуміються на східноєвропейських старожитностях. Колега Н. Феттіха археолог Д. Ласло уважно дослідив не тільки експонати музею, а й структурну побудову експозиції зруйнованого музею. Він дійшов висновку, що київська археологічна виставка, не зважаючи на схематизм, краще відбиває історичні процеси, ніж виставки угорських музеїв [26, с. 11-12].

У коментарях до «Київського щоденника» Н. Феттіха автор-упорядник Д. Малаков не зовсім вірно пише, що «Коштовності з дорогоцінних металів вивіз з Лаври на схід український археолог, тодішній директор музею І. В. Бондар. Він же повернув все це врятоване назад по війні» [26, с. 37]. Це досить складна справа, встановити достеменно перебіг подій під час евакуації експонатів музею у 1941 р.

В ДАКО зберігається протокол кваліфікаційної комісії про затвердження на посадах атестованих працівників музею, датований березнем 1934 р. І. В. Бондар спочатку за відсутність наукових праць був виключений зі спілки наукових робітників, але згодом за поданням дирекції його було атестовано за «активну участь у громадській роботі музею та боротьбі з класово ворожими концепціями окремих співробітників». Не був атестований і завідувач відділу феодалізму, професор П. В. Клименко, його звільнили «за організацію методично шкідливої роботи». Завідувачем відділу феодалізму був призначений І. В. Бондар [16, с. 13]. До передачі археологічних коштовностей музею до Держбанку І. В. Бондар не мав тоді ніякого відношення. У звіті про реевакуацію експонатів з Москви в 1946 р. І. В. Бондар писав, що «Зазначені всі цінності були евакуйовані з Києва Конторою Держбанку в 1941 р. й в Московське держхранилище поступили в 1946 р.» [7].

У відомому нарисі «Золотая Одиссея», надрукованому в 1970 р. в газеті «Известия», журналіст С. Цикора писав, що тогочасний директор ЦІМу І. В. Бондар за допомогою співробітників, які довірили йому цінні експонати – золото скіфських царів, кілограми монет з дорогоцінних металів, зброю, обсіпану дорогоцінним камінням, зібрав їх у великий мішок і намагався спочатку здати їх до Держбанку. Там відмовились їх прийняти, оскільки всі коштовності за неділю до візиту Бондаря вивіз до Москви спец потяг з охороною. На це І. В. Бондар відповів, що спецпотяг вивіз те золото, яке зберігалось у Держбанку, а він приніс золото, яке було виставлене в музеї – нумізматику, прикраси скіфів... вагою більше пуда [27, с. 4; 28, с. 4].

Потім він намагався відправити ці експонати на баржі разом із цінними експонатами музеїв Академії наук УРСР. Уповноваженій особі в порту він демонстрував «...золоту діадему, що колись прикрашала чоло вождя скіфів... та декілька золотих монет, що випали на підлогу з мішка...». Уповноважений також відмовився прийняти такий цінний вантаж, тому І. В. Бондар повернувся до музею, цілу ніч працювали співробітники, пакуючи ящики із самим цінними експонатами. Вранці І. В. Бондар попросив автомобіль на батареї зенітників, розташованій на території Лаври, завантажив його ящиками з експонатами ЦІМу та повіз їх у порт на баржу Академії наук. Ящики на баржу він вантажив разом із науковими співробітниками музею, «золотий» ящик вони розмістили в центрі інших ящиків, щоб він нічим не вирізнявся. На всіх ящиках був напис: «Відправник – Київ. Центральний історичний музей. Музейні експонати. Рік – 1941». Розписку про отримання цінного вантажу, не тільки золота, а й всього вантажу І. В. Бондар не отримав. Наступного дня він пішов на фронт, воював, був у полоні, здійснив втечу, знаходився на окупованій території протягом двох років [28, с. 4].

Восени 1943 р. після визволення Києва І. В. Бондар з'явився у музеї. Зберігся наказ про відновлення роботи музею після визволення Києва від 10 листопада 1943 р., підписаний директором І. В. Бондарем. Співробітники музею, які залишались в окупації, нічого не знали про долю людей, які евакуйовували разом із Бондарем золоту частину колекцій. І. В. Бондар був назначений виконуючим обов'язки директора музею, але невдовзі він був понижений у посаді до заступника з наукової роботи, оскільки підпав під підозру з приводу відправлення золота в евакуацію в 1941 р. Він почав надсилати численні запити в різні організації, і в 1944 або 1945 р. прийшов лист з відповіддю з Москви: всі експонати із золота, платини та срібла із зібрань ЦІМу загальною вагою в декілька сотень кілограмів знаходяться в Челябінську та

Уфі. Там були й ті цінності, що Держбанк відправив офіційно, й ті, що їх відправляв І. В. Бондар «неофіційно» [28, с. 4; 16, с. 16].

Тобто коли пишуть, що І. В. Бондар евакуйовував дорогоцінні експонати, то це могла бути частина експонатів ЦІМу, включаючи ящики з предметами зі срібла, яку встигли спакувати в липні 1941 р. Також якимись іншими експонатами з дорогоцінних металів і каміння могли бути нечисленні предмети із зібрань музеїв, приєднаних до ЦІМу в 1936 р. та виставлених в експозиціях музею. Зараз у фондах МІКУ зберігаються лише 37 актів про передачу дорогоцінних експонатів у Київську обласну контору Держбанку, документації про повернення «неофіційно» відправленого золота немає. В актах і доповідних записках І. В. Бондаря також окремо не згадується про «неофіційний» вантаж золота [3].

Невелика частина виробів з металу, переважно бронзових і декількох срібних, з довоєнних зібрань ЦІМу зараз знаходиться в Краківському археологічному музеї. В 1991 р. була опублікована стаття М. Парчевського під назвою «Металеві наддніпрянські пам'ятки VI-VIII ст. у колекціях Краківського музею археології» (*Archaejslavica*, Т. 1, Краків, 1991), в якій автор висловив припущення про походження принаймні частини зазначених у статті пам'яток, що нині знаходяться у колекціях музею, з передвоєнних київських колекцій. Підтвердженням київського походження пам'яток могли вважатися старі номери, що були помітні на деяких з них; етикетки, написані кирилицею, збереглися на декількох екземплярах, а також інформація, наведена у передвоєнній літературі, на яку посилається автор. За спогадами співробітників, ці предмети потрапили до Краківського археологічного музею під час Другої світової війни в 1943 р. Вони здебільшого походять з городища біля с. Пастирське Черкаської обл., околиць м. Сміли Черкаської обл., Черняхівського могильника (с. Черняхів Київської обл.) та в різні роки були подаровані музею Б. І. та В. Н. Ханенками, графом О. О. Бобринським і колекціонером О. І. Темницьким.

У 2003 р. завідувач науково-дослідного відділу археологічних фондів НМІУ Л. В. Строкова працювала в Краківському археологічному музеї в рамках роботи Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. У результаті було відібрано 19 предметів IV-VII ст., що могли походити із зібрань Центрального історичного музею. Ідентифікація проводилась за архівними матеріалами та старими інвентарними книгами ЦІМу, за довоєнними виданнями цих предметів і сучасним виданням архівних матеріалів ПМК РАН. 15 предметів були ідентифіковані як такі, що безперечно походять з довоєнної колекції ЦІМу: 11 з них за старими інвентарними номерами, 4 – згідно зі старими публікаціями. Два предмети ідентифіковані як такі, що можуть походити з довоєнної колекції ЦІМу. Ще два предмети (фібула та ремінна накладка) потребують додаткового вивчення, оскільки не мають певних доказів щодо походження з колекції ЦІМу [11; 12; 17]. В результаті проведеної роботи було порушене питання про повернення цих предметів до Національного музею історії України.

Підсумовуючи вище наведені факти, можна зробити висновок, що майже всі значні експонати з дорогоцінних металів і каміння ЦІМу пережили війну та збереглись для прийдешніх поколінь. У 1954 р. невдовзі після передачі матеріалів розкопок Мелітопольського кургану до КДІМу співробітникам музею було запропоновано підготувати для огляду колекції коштовностей із фондів музею. Виставка була підготовлена в лекційному залі. Її відвідала висока комісія, яка прийшла до висновку, що є достатньо матеріалів для відкриття відділу «золотої комори» [29, с. 20]. У 1963 р. згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 1300 від 22.11.1963 р. був створений Музей історичних коштовностей (філіал Державного історичного музею) для зберігання та експонування музейних цінностей із дорогоцінних металів і каміння. Основу його склали експонати ДІМу, серед яких було понад 14 тисяч предметів археології та декоративно-прикладного мистецтва [24, с. 7].

Список використаних джерел та літератури

1. Акт від 01.09.1948 р. про перевірку та інвентаризацію музейних експонатів з дорогоцінного металу, переданих Історичним музеєм в Київську контору Держбанку. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 3 с.
2. Акт Київського державного історичного музею від 20.09.1964 р. про передачу експонатів до новостворюваного музею... – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 3 с.
3. Акти № 1-37 про передачу из фондов Всеукраинского исторического музея им. Шевченко ниже поименованных ценностей для хранения в Киевскую Областную Контору Госбанка. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 151 с.
4. Акти № 1-2 про передачу из фондов Музея искусств ниже поименованных ценностей для хранения в Киевскую Областную Контору Госбанка. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 18 с.

5. Акт от 14.04.1952 г. Комитет по проверке драгоценных металлов в Киевском Государственном Историческом Музее. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 5 с.
6. Державному Музею західного і східного мистецтва. м. Київ. 25.12.1948 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 1 с.
7. До Комітету в справах культуросвітніх установ УРСР. 01.11.1946 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 1 с.
8. Доповідна записка директору Історичного музею. Фонди Державного Історичного музею та заходи до впорядкування їх. 18.07.1948 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 3 с.
9. Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу «Київська Русь». 1/VII 1941 р. – Науково-дослідний відділ археологічних фондів НМІУ. – 17 с.
10. Пояснення та зауваження до акту перевірки стану обліку і збереження музейних цінностей з дорогоцінного металу в Київському історичному музеї (м. Київ). 19 жовтня 1951 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 6 с.
11. Рукописний каталог Археологічного відділу Миського музею старожитностей і мистецтв. – Науково-дослідний відділ археологічних фондів НМІУ. – Т. I-II, кн. I-VI.
12. Фотографии фибул, хранившихся до Великой Отечественной войны в Киевском историческом музее. Сфотографированы в 1936-1938 гг. сотрудником музея С. В. Коршенко. – НА ИИМК РАН, ф. 77, д. 90.
13. Акуленко В. І. Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років / В. І. Акуленко, Н. Ш. Юнак. – Київ, 1987. – 48 с.
14. Акуленко В. І. Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої Світової війни / В. І. Акуленко // Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 19. – С. 5-20.
15. Картотека «Z» оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941-1942 гг. / М. Бойцов, Т. Васильева // Труды исторического факультета МГУ. – М., 1998. – №5. – 352 с.
16. Ковтанюк Н. Г. Сторінки історії музею (20-50-ті рр. ХХ ст.) / Н. Г. Ковтанюк, Г. М. Шовкопляс // Національний музей історії України: його фундатори та колекції: тем. зб. наук. праць. – Київ, 1999. – С. 3-24.
17. Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников / Г. Ф. Корзухина // МАИЭТ. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 352-436.
18. Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи / С. І. Кот. – Київ, 1996. – Вип. 8. – 91 с.
19. Максакова Л. В. Как были спасены культурные ценности / Л. В. Максакова // Эшелоны идут на Восток: из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг: сб-к статей и воспоминаний. – М., 1966. – С. 72-86.
20. Нестуля О. О. Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925-1933 рр. / О. О. Нестуля, С. Ж. Верезомська. – Полтава, 2008. – 242 с.
21. Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1900-1901 гг.) / В. П. Петров // МИА. – М., 1964. – Вып. 116. – С. 53-117.
22. Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею. Пошуки і знахідки / Г. Ф. Полюшко. – Київ, 2001. – 143 с.
23. Станіцина Г. О. Маловідомі документи в науковому архіві Інституту археології НАН України / Г. О. Станіцина // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, 2011. – С. 25-39.
24. Старченко О. В. Золота скарбниця України / О. В. Старченко // Музейні читання: матер. наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею іст. коштовностей України. – Київ, 1999. – С. 7-15.
25. Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук / М. І. Ткаченко. – Київ, 1996. – 23 с.
26. Феттіх Н. Київський щоденник. 3.XII.1941-19.I.1942 / Н. Феттіх. – Київ, 2004. – 168 с.
27. Цикора С. Золотая Одиссея / С. Цикора // Известия. – 1970. – 22 окт. – С. 4.
28. Цикора С. Золотая Одиссея / С. Цикора // Известия. – 1970. – 23 окт. – С. 4.
29. Шовкопляс Г. М. З історії створення колекції археологічних коштовностей музею / Г. М. Шовкопляс // Музейні читання: матер. наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею іст. коштовностей України. – Київ, 1999. – С. 16-20.

Список скорочень

ВІМ – Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДІМ – Державний історичний музей.

КДІМ – Київський державний історичний музей.

МІКУ – Музей історичних коштовностей України.

МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Таврики.

МГУ – Московский государственный университет.

МИА – Материалы по археологии СССР.

НА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук.

НМІУ – Національний музей історії України.

ЦІМ – Центральний історичний музей.

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Ярина Зайшлок,
гід-перекладач
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГО ЗАМКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 1959 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ С. К. ШКУРКА)

Уповідомленні розповідається про археологічні дослідження Старого замку в Кам'янці-Подільському 1959 року, про які мало відомо громадськості. Матеріал подається за записами краєзнавця Сергія Кириловича Шкурка, який був одним з керівників проведення досліджень. Його записи зберігаються в Державному архіві Хмельницької області і стали основою для написання цієї статті.

Ключові слова: С. К. Шкурко, Старий замок, Кам'янець-Подільський, археологічні дослідження, башта Папська.

Сьогодні про дослідження Старого замку 1959 року можна знайти обмаль матеріалу. Лише деякі дослідники у своїх статтях побіжно торкалися цього питання, констатуючи сам факт проведення археологічних досліджень чи участі в них окремих осіб [2; 3]. Маємо кілька газетних публікацій та тез у наукових збірниках учасників розкопок [4; 5; 6]. Водночас у Державному архіві Хмельницької області в особовому фонді Р-4804 краєзнавця Сергія Кириловича Шкурка (1907-1980 рр.) міститься справа 15 «Матеріали про археологічні розкопки на території Кам'янець-Подільського замку (замітки, схеми, карти)» [1]. Саме ця справа проливає світло на маловідомі археологічні дослідження видатної пам'ятки архітектури – Старого замку в Кам'янці-Подільському.

Археологічні дослідження проводилися Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником. Спочатку роботи планувалося проводити з 15 квітня по 1 вересня 1959 року. Проте архітектор Логвин, який на той час проводив дослідження в Кам'янці-Подільському, переконав у вересні директора музею-заповідника Григорія Хотюна продовжити дослідження до 25 листопада. Г. М. Хотюн запросив брати участь у дослідженні відомого краєзнавця Сергія Кириловича Шкурка. Перший етап робіт, з 15 квітня по 1 вересня, проводився за участі школярів шкіл міста, які працювали на археологічних дослідженнях по 4 години на день. С. К. Шкурко залишив імена деяких учасників археологічних робіт з когорти школярів: Анатолій Лабузов (6 клас, СШ №7), Тарас Лагозінський (6 клас), Василь Василенко (6-А клас, СШ №5) [1, арк. 1], Юрій Орлов (7-Б клас, СШ №8), Сергій Кружкін (7-В клас, СШ №8), Олег Лебедев (7-А клас, СШ №8), Ігор Семенихин (СШ №9) [1, арк. 6зв.], Олександр Нікітін (СШ №8), Юрій Кондрашов (6 клас, СШ №8), Роман Борковський [1, арк. 7зв.].

Загалом було закладено вісім шурфів та розчисток. Дослідник подав стратиграфію та знахідки кожної з них. Всі вони були закладені в районі вхідних воріт та башти Папської (рис. 1, арк. 14). У шурфі №3 біля північної стіни костелу св. Станіслава виявили велику кількість ядр. У шурфі №4 біля Папської башти виявили на глибині 1 метра стіну, муровану на глиняному розчині, яку евідомо за якими методами було датовано XI ст., що, найімовірніше, є помилкою [1, арк. 15зв.]. У шурфі №5 перший шар (0-0,56 м) являв собою «темно-сірий гумусований суглинок з вуглинками, щебнем, цеглою, черепицею та вапняком»; другий (0,56-0,83 м) – будівельне сміття з щебнем та розчином; третій (0,83-1,3 м) – темно-сірий суглинок з щебнем, цеглою, вуглинками та керамікою; четвертий (1,3-1,57 м) – будівельне сміття [1, арк. 16]. Тут було зафіксовано полив'яний та безполив'яний посуд XVIII ст., люльки XVIII ст., кахлі XIX ст., скляний посуд XVIII-XIX ст., шматки черепиці, чавунну гранату (товщина стінки 5,7 мм) [1, арк. 8зв.]. У розчистці №5а перший шар (0-0,35 м) являв собою темно-сірий гумусований суглинок з щебнем, цеглою та вапняком; другий (0,35-0,77 м) – будівельне сміття з цеглою та вапняковим розчином [1, арк. 16]. У ній зафіксовано посуд XIX ст., шматки двох битих товстостінних фаянсових чашок XVIII ст., шматки турецької люльки XVII ст.,

черепиця (розмір 38×24×1,5) [1, арк. 8зв.]. У розчистці №6 перший шар (0-0,83 м) був світло-сірим суглинком з щебнем, цеглою, вуглинками, посудом XX ст.; другий (0,83-1,16 м) – шар деревного вугілля, блюдо XIX ст.; третій шар (1,16-1,66 м) – будівельне сміття з щебнем та вапняковим розчином; четвертий (від 1,66 м) – материкова порода [1, арк. 14зв.]. У шурфі №7 (рис. 2) перший шар (0-0,3 м) являв собою гумусований суглинок з щебнем; другий шар (0,3-1,35 м) – будівельне сміття з щебнем та вапняком; третій (1,35-1,4 м) – сірий гумусований суглинок з вуглинками. З глибини 0,5 метра траплялися шматки чавунних гранат, з яких деякі були взірвані, оскільки глибоко сиділи в кам'яній стіні. Стіна була знайдена на глибині 0,3 метра. На глибині 1,2 метра серед фрагментів гранат одна була ціла з порохом зарядом, яку піротехніки підірвали на міському полігоні [1, арк. 17]. Діаметр знайдених ядер становив 17-23 см, а товщина стінок – 1,1-3 см. Тут же було знайдено квадратні цеглини, розміром 19×19×5 см, а також пошкоджену цеглу довжиною 25,5-26 см, гашене вапно, прикраси та кераміку XVII ст. [1, арк. 9]. У шурфі №8 (розмір – 1×1,7×1,44×1,15 м) перший шар (0-0,2 м) являв собою кам'яне мощення; другий (0,2-1,0 м) – темно-бурий шар будівельного сміття з щебнем та посудом кінця XIX – початку XX ст.; третій (1,0-1,93 м) – будівельне сміття з цеглою та вапняком [1, арк. 15]. У цьому шурфі зафіксовано цегляну плитку 18×18×4 см (3 шматки), скупчення гашеного вапна, ошлаковану цеглу, чавунні гранати, турецьку люльку (рис. 3, арк. 13) [1, арк. 9зв.].

Основну увагу дослідник присвятив двом об'єктам підземеллю біля Папської башти та об'єкту, який нині відомий як Боргова яма. Стосовно Боргової ями, то дослідник відзначає, що вперше її розчищали Юхим Сіцінський та Опанас Неселовський у 1929-1930 рр. [1, арк. 58зв.-59]. Її розміри становлять 3,33×2,6 м. Від денної поверхні до скелі – 1,65 м. На дні ями на всю площину дна видовбаний у скелі хрест, який заглиблений у материкову породу на 16-25 см. Яма, за твердженням дослідника, орієнтована по лінії південний-схід – північний-захід. Стіна, яка йшла від башти Папської, виходила на край ями [1, арк. 58зв.]. Водночас дослідник зазначає, що в XVI ст. над склепом стояла «башточка», а товщина стін була потоншена до 0,6-0,9 метра [1, арк. 59]. На думку С. К. Шкурка, склепіння зводилося зсередини, оскільки між великими каміннями помітні дрібні плитки. Саме склепіння виступало на 0,4-0,5 м над західною стіною. Було складене з великих каменів до 0,4 м та мало люк. Кути ями були заокруглені (рис. 4, арк. 3зв.). Краєзнавець дійшов висновку, що яма відносилася до XIV ст. і була гробницею-усипальницею князів Коріатовичів [1, арк. 2-4зв.], що, звичайно, виявилось помилковим твердженням.

Ще одним об'єктом, який вдалося відкрити в ході досліджень, виявився підземний хід під баштою Папською. У стіні, що примикає до башти, було зафіксовано двоє отесаних кам'яних порталів дверей на висоті 0,5 м вище денної поверхні. Розібравши біля них тогочасне мощення, виявили ще одне мощення XV ст., а під кам'яні, сильно потерті, сходи, що вели вниз (8 шт.). На іншому кінці ступінчастого проходу теж були кам'яні дверні портали, над нижніми з яких було кам'яне вікно з решіткою з 7 металевих прутів. При огляді стелі було з'ясовано, що хід прорубано в замковій стіні, оскільки прохід був вимурований на іншому камені та іншим розчином. Над проходом склепіння було виконано з цегли-пальцівки. Після ступінчастого проходу йшов коридор довжиною 4,25 м та шириною 1,8-1,88 м. У кінці коридору теж були двері. Сам коридор був засипаний сміттям, в якому виявили польські та російські монети, скляний та гончарний посуд, патрони від гвинтівки зразка 1869 року, військова печатка та люльки, деякі з яких «були пізніми та мали штамп Сатанів» [1, арк. 27-28] (аналогічна люлька була знайдена під час археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського по вулиці Успенській, 2). Тут же були виявлені турецькі люльки з арабською в'зю та зі словом «Зічикану». Також зафіксовані заржавілі кайдани. Крім того зафіксували невелику гармату-розтруб «Мадера» XIV ст. (датування Ермітажу). Дном коридору була скеля, на якій було видно сліди багаття. На думку дослідника, так обігрівали себе захисники замку [1, арк. 28]. За нижніми дверями були сходи, що вели під «нову 3-метрову замкову стіну, а потім під стіною повертали вправо і йшли нижче в підземелля». На думку С. К. Шкурка, це була темниця, про яку писали в описі 1544 року. Він же вважає, що перша стіна в коридорному будівництві зведена Ювом Претфусом, щоб відгородити «темницю від проходу в камеру смертників» [1, арк. 29-30].

Отже, архівні матеріали, які зберігаються в особовому фонді С. К. Шкурка в Державному архіві Хмельницької області міститься цінний матеріал, який стосується археологічного вивчення Кам'янця-Подільського 50-80-х рр. XX ст. Особливе місце посідає інформація про маловідомі археологічні дослідження Старого замку 1959 року, одним з керівників яких був Сергій Шкурко. Його матеріали дають змогу пролити світло на різні аспекти проведених робіт, з'ясувати результати досліджень. Не зважаючи на певні помилки, які допустив дослідник, його матеріали мають велику цінність як для науки, так і для популяризації визначної пам'ятки архітектури – Старого замку в Кам'янці-Подільському.

Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької області, ф. 4804, оп. 1, спр. 15, 61 арк.
2. Болтанюк П. А. Музей в археологічних дослідженнях / Петро Болтанюк // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 50-63.
3. Старенький І. О. Археологічні дослідження Г. М. Хотюна / І. О. Старенький // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – С. 186-191.
4. Хотюн Г. М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці / Г. М. Хотюн // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 138-139.
5. Шкурко С. К. Археологічні розкопки в фортеці / Сергій Шкурко // Прапор Жовтня. – 1961. – 4 лип.
6. Шкурко С. К. Історія однієї розкопки / Сергій Шкурко // Радянське Поділля. – 1962. – 21 січ.

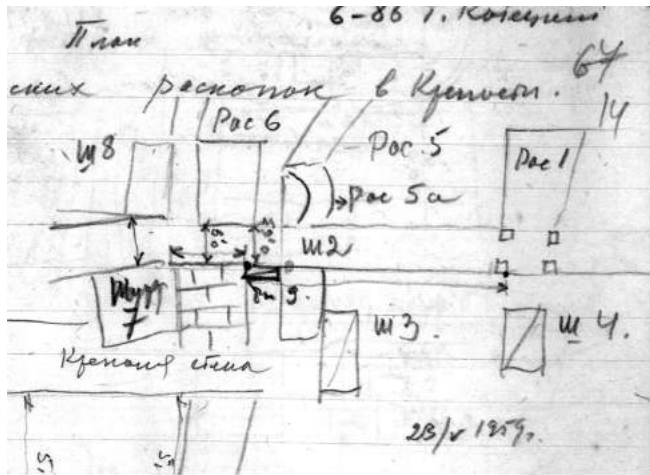

Рис. 1. Схематичний план С. К. Шкурка розташування археологічних шурфів у Старому замку у 1959 р.

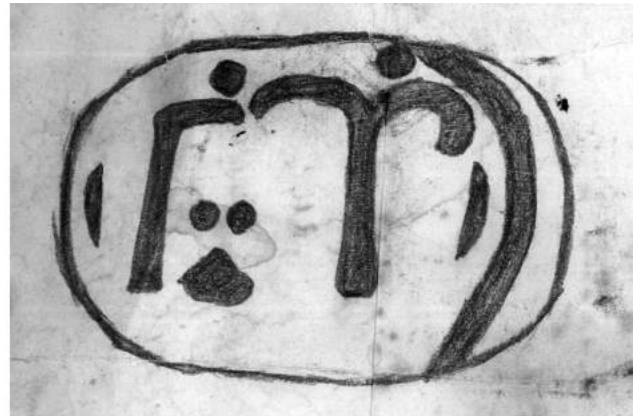

Рис. 3. Напис на турецькій люльці з розкопок 1959 р.

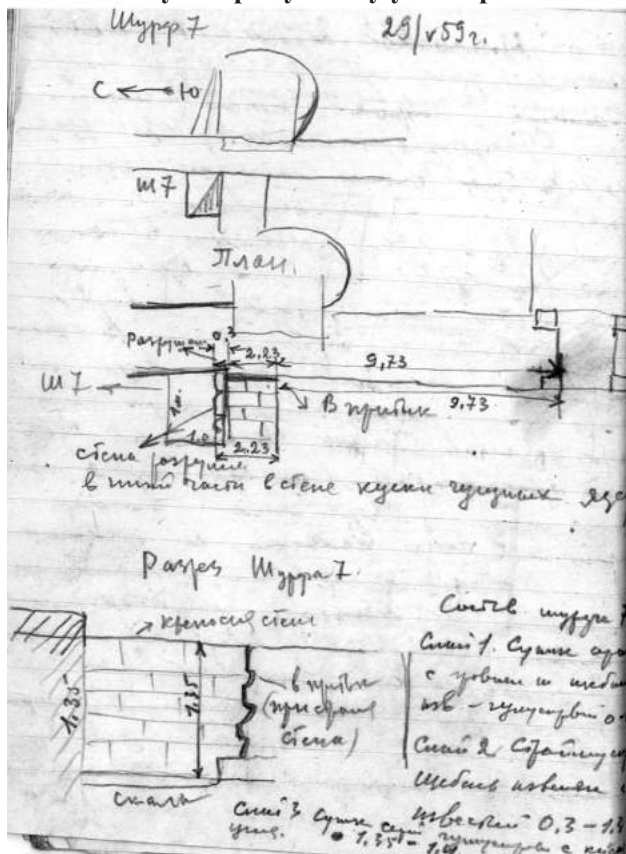

Рис. 2. Схематичний план та розріз шурфа №7 С. К. Шкурка.

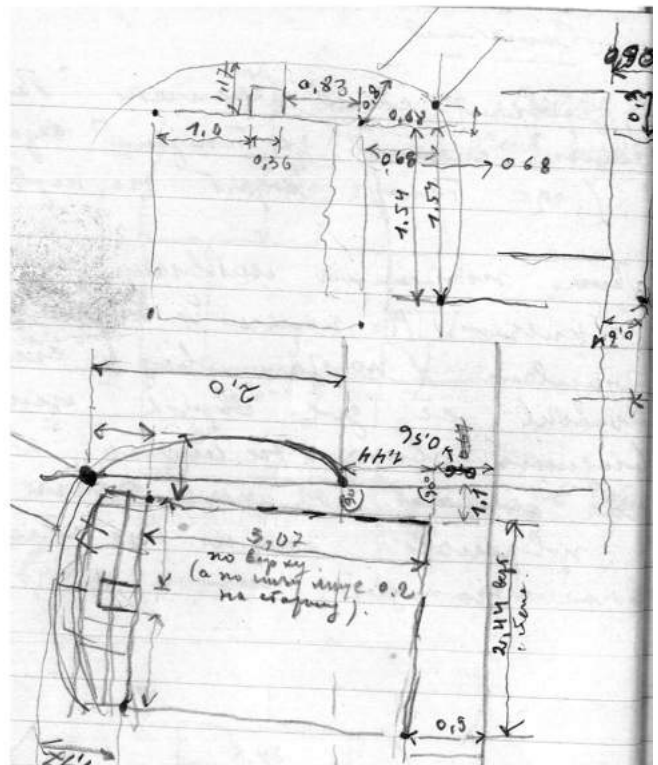

Рис. 4. Схематичний план Боргової ями С. К. Шкурка.

Світлана Сорокіна,
завідувач сектору
Національного музею історії України

Тетяна Радієвська,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Оксана Завальна,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

ЕКСПОЗИЦІЯ ВІДДІЛУ ДОКЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА В КИЄВІ (1938-1941 РР.)

У 1937-1938 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка в Києві була відкрита археологічна експозиція, яка проіснувала до грудня 1941 р. Архівні матеріали та фотографії дозволяють надати більш детальну характеристику тієї частини, яка присвячена періоду від палеоліту до доби бронзи.

Ключові слова: *Всеукраїнський історичний музей, Центральний історичний музей, Національний музей історії України, археологічна експозиція, докласове суспільство.*

У 1935 р. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (ВІМ), тепер Національний музей історії України (НМІУ), було переформатовано. Частина колекцій, зокрема, вся археологічна збірка, була перевезена до Києво-Печерської Лаври, де розмістилася в кількох корпусах. З вересня того ж року ВІМ змінив назву – став Центральним історичним музеєм (ЦІМ). Майже відразу після переїзду співробітники музею почали будувати нову експозицію, яка відкрилась у 1937-1938 рр. Експозиція охоплювала значний історичний період від палеоліту до ХХ ст. Археологічна її частина була достатньо ґрунтовною і надавала уявлення про основні археологічні періоди в історії України. Експозиція музею ще не привернула достатньої уваги дослідників. Побіжно вона згадується в статті Н. Г. Ковганюк і Г. М. Шовкопляс [9, с. 76-77]. Більш докладно експозиція часів слов'ян і Київської Русі була розглянута М. О. Стрельник [11, с. 30]. Фотографії та документи з архіву НМІУ надають більш детальне уявлення про вигляд експозиції довоєнного періоду і дозволяють надати характеристику розділу, який висвітлює відділ докласового суспільства.

Як повідомляє короткий путівник по ЦІМ, археологічна частина експозиції складалася з таких відділів: 1 – докласове суспільство (корпус 2, зал 1); 2 – Скіфія та грецькі міста Північного Причорномор'я (корпус 2, зал 2); 3 – Київська Русь (корпус 6) [13, с. 6-24]. Решта експозиції, присвячена періоду ХV-ХХ ст., розташовувалася в кількох залах корпусу № 8. Крім того, були підготовлені три постійні виставки, які певною мірою мали відношення до археології. Це – виставка «Історія зброї» (корпус 8, 1 поверх), яка представляла «історію ручної зброї від знарядь праці первісної людини до сучасної гвинтівки» [14, с. 39]. Також були відкриті виставка «Історія монети» (корпус 8, 1 поверх) та «Виставка пам'яток стародавнього Єгипту» (корпус 8, 2 поверх, зал 4) [13, с. 46-53].

Археологічна експозиція готувалася та відкривалася поступово. Так, у 1937 р. у музеї були відкриті експозиції відділів зброї, Київської Русі, нумізматики [9, с. 76]. Відділ Скіфії і грецьких колоній Північного Причорномор'я було відкрито для відвідування 2 травня 1938 р. [5, арк. 18]. Відкриття експозиції доби первісності спочатку планувалося на 1 листопада 1937 р. [3, арк. 31], але пізніше строки були перенесені на 1 липня 1938 р. [4, арк. 52].

Джерела для вивчення експозиції відділу докласового суспільства доволі обмежені. На жаль, його тематико-експозиційний план не зберігся. Від того часу дослідники мають у розпорядженні тільки написаний І. В. Бондарем у квітні 1939 р. ТЕП відділу слов'ян і Давньої Русі [2, арк. 1-16]. Тому найбільш повним джерелом залишається виданий у 1941 р. путівник по експозиції ЦІМ, в якому перший відділ характеризується все ж доволі коротко [13, с. 6-12]. Даних, наведених у путівнику, недостатньо для повної характеристики експозиції, адже він мало згадує конкретні експонати та археологічні комплек-

си, представлені у вітринах. Непрямим джерелом можна вважати «Проект схеми експозиційного плану відділу історії первіснообщинного ладу в краєзнавчому музеї», який був розроблений співробітниками ЦІМ для провінційних музеїв у 1939 р. [4, арк. 7-15]. Цілком логічним виглядає припущення, що він був своєрідною «калькою» з вже готової експозиції відділу докласового суспільства ЦІМ. Цей проект надає додаткові пояснення окремим тезам з путівника. Крім того, серед документації НМІУ зберіглася «Книга експонатів, що знаходяться в експозиції відділу докласового суспільства на І/І 1939 р.», де наведено повітринний перелік усіх експонатів з інвентарними номерами, що були виставлені в експозиції. На жаль, перелік вітрин з цього опису не завжди співпадає з даними путівника, тому адекватне співставлення цих двох джерел залишається проблематичним.

Серед збірки скляних негативів сектору археології доби каменю-бронзи НМІУ, яка частково уже була охарактеризована авторами [10, с. 293], виявлені фотографія і негативи експозиції ЦІМ відділу докласового суспільства (рис. 1). На конвертах, в яких зберігалися негативи, зазначено, що знімки відносяться до 1938 р. і 1940 р. Серед цих негативів лише один був використаний у путівнику (рис. 2, 1), решта раніше не публікувалася.

Несподіваним джерелом, що характеризує експозицію докласового суспільства, стали спогади співробітників Оперативного штабу Райхсляйтера Розенберга, які ознайомились з експозицією ЦІМ взимку 1941 р. Найбільш докладний опис наведений у статті уповноваженого з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України Р. Штампфуса*. Його стаття «Крайовий музей до- і ранньої історії України в Києві» мала на меті познайомити німецького читача з роботою музею, створеного на основі археологічних колекцій ЦІМ. Звичайно, наведена в статті характеристика експозиції значною мірою відображає тенденційний погляд автора, проте це не віднімає цінність його опису як історичного джерела, адже Р. Штампфус особисто познайомився з розглядуваною експозицією. Крім того, доволі значна точність в описах і обізнаність з концепцією експозиції наводить на думку, що німецькому автору допомагав хтось з місцевих співробітників, який добре орієнтувався в довоєнних справах музею. Оскільки стаття Р. Штампфуса й досі залишається недостатньо відомою дослідникам, наводимо уривок з неї, що характеризує розглядувану частину експозиції:

«Центральний історичний музей в Лаврі, прийнятий мною в грудні 1941 р., сильно постраждав через вибух у неподалік розташованому Успенському соборі (Вознесіння Діви Марії). Проте фонди, які після себе залишили більшовики**, суттєво не постраждали, тому пропонували чудовий огляд будівництва радянського доісторичного музею. З цієї причини доволі детальний опис за допомогою характерних ілюстрацій є цілком доречним для німецького читача. При цьому я послуговуюсь більшовицькою термінологією, щоб надати доволі чітке уявлення про тенденційний спосіб викладу у радянських музеях.

Для виставки відділу «Докласового суспільства» наявний крім того ґрунтовний письмовий план.

За вченням Маркса і Енгельса музей мав пропонувати огляд окремих ступенів розвитку людського суспільства, за допомогою особливого показу господарського розвитку. У великій кількості тут знаходилися цитати, які вибиралися переважно з праць Енгельса. Тут найчастіше використовувалися його книга «Походження родини, приватної власності і держави» і стаття «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Виходячи з «ступеню дикості людського роду», часу «докласового суспільства» в палеоліті та мезоліті, через «ступінь варварства» в неоліті і бронзовому віці, досягаємо часу «класового суспільства», яке веде від «суспільства давніх слов'ян» і скіфо-сарматів та греків до «феодального суспільства» раннього середньовіччя з його кріпацтвом.

Ці окремі ступені розвитку суспільства показані у так званому «діалектичному» розвитку.

Вступна тема пропонувала розвиток органічного світу і виникнення людини. Тут наглядно показаний розвиток людини з тваринного царства за допомогою настінних картин і численних гіпсових моделей. Оскільки музей був також зажатий в рамки пропаганди атеїзму, значну цінність покладали свідоцтву походження людей від мавп. Дві цитати вищезазначеної статті Енгельса слугували більш детальним поясненням. Під погрудною моделлю пітекантропа знаходилася наступна цитата з Енгельса, яку я тут дослівно відтворюю, як єдиний приклад: «Багато сотень тисячоліть тому, у ще невизначені часи того періоду розвитку землі, який геологи називають третинним, ймовірно наприкінці цього періоду, жив десь у теплій зоні, можливо, на одному великому континенті, який тепер лежить на дні Індійського океану, надзвичайно високо розвинутий вид людиноподібних мавп. Дарвін дав нам приблизний опис цих наших

* Штампфус Рудольф (1904–1978) – з грудня 1941 р. уповноважений з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України, з листопада 1942 р. голова Крайового інституту до- і ранньої історії [8, с. 66]. Його стаття (Stampfuss R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiev) готувалася для часопису "Mannus", але так і не була видана.

** З початку війни найцінніші експонати ЦІМ були евакуйовані до м. Уфі (Башкирія), які 30.08.1941 р. прийняв на зберігання місцевий художній музей [9, с. 77].

предків. Вони були вкриті густим волоссям, мали бороди, гострі вуха і жили стадами на деревах».

Це введення в доісторичні часи є для нас особливо повчальним тому, що у всіх радянських музеях, власне найменших провінційних зібраннях, історія походження людей була представлена подібним чином. З єдиного центру музеї забезпечувалися потрібними для цього поганими гіпсовими моделями і наочними картинами*.

Перша ступінь розвитку людського роду, позначена як «нижня ступінь дикості» (1 000 000-100 000 р. до н. е.), показує нам час «начальної людської орди» від появи людей до початку використання вогню у щоденному житті для приготування риби, раків і моллюсків.

Тут були розміщені три цитати з трудів Енгельса, був наочно показаний тваринний світ того часу, а також загальний огляд мали надавати муляжі шельських знарядь і карта місць знахідок цієї ступені. Мова жестів індіанців Америки була показана як етнографічне порівняння для мови першої ступені розвитку людства.

Середня ступінь дикості (100 000-15 000 р. до н. е.) – від початку застосування вогню до винайдення стріли і луку.

Ця ступінь поділялася на два періоди: час «початкової людської орди» від 100 000-30 000 рр. до н. е. і час «раннього родового суспільства» від 30 000-15 000 рр. до н. е.

Перший період, який охоплював ашель і мустье, поряд з тваринним світом показував характерні знаряддя, тепер біля муляжів французьких знахідок – також оригінальні пам'ятки з українських місцевих знахідок. Одна фігура показувала отримання вогню**.

Другий період, до якого зараховані ориньяк, солютре і мадлен, пропонував, поряд з оригінальними знахідками з українських поселень, карти і малюнки визначних місцевих знахідок. Особливо сильно було представлено появу тотемістичних і магічних вірувань за допомогою мистецької спадщини. Настінне панно, створене з сильною опорою на етнографію, надавало огляд життя того часу***. Ця група також містила кілька цитат Енгельса. Уявлення про цей відділ музею дає рис. 12 з реконструкцією неандертальця на передньому плані****.

Верхня ступінь дикості (15 000-6 000 рр. до н. е.), від стріли і лука до винайдення гончарства, з трьома цитатами Енгельса показувала виникнення анімістичних вірувань поряд з мезолітичними культурними матеріалами. Тут були особливо підкреслені гальки з Мас-д-Азіль і азільське поховання з Криму.

За цим розвитком слідувала «нижня ступінь варварства» (6 000-4 000 рр. до н. е.), від винайдення гончарства до землеробства і скотарства. Це час виникнення «суспільства материнського права» раннього неоліту, що було наочно представлено численною спадщиною з українських поселень. Також тут як політичне підґрунтя слідували цитати Енгельса. Суспільна організація американських індіанців була прилучена сюди як етнографічне порівняння.

«Середня ступінь варварства» (4 000-1 000 рр. до н. е.) поєднувала час від початку землеробства до початку виробництва заліза. Тут розвинутий неоліт і доба бронзи були поєднані в єдину велику ступінь. Вказівки надавали 12 цитат Енгельса. Репрезентація трипільської культури займала дуже значний простір. Внаслідок десятиліть ретельної дослідницької роботи ця культурна група представлена у фондах у величезній кількості. Статуя-реконструкція трипільської жінки***** і велика наочна картина з трипільської культури показують, що тут багато запозичене з етнографії, чим привнесені повністю чужорідні риси, які могли бути добре доречними в південній частині Тихого океану або в Південній Америці, але аж ніяк не в Україні.

Знахідки шнурової кераміки і культури кулястих амфор буди добре представлені, але при цьому уникали надання жодного натяку на середньоевропейське походження цієї групи.

Епоха бронзи розглядалася як перехідна доба, в якій здійснювався повільний перехід до «патріархального суспільства», і з докласового суспільства у класове.

«Середня ступінь варварства» мала послідовно поєднуватися з «вищою ступеню варварства», ступеню розвитку, добре використаною в дискусії, якій у розбудові зібрання проте не приділили уваги.

* У цьому фрагменті Р. Штампфус має рацію, адже ЦІМ був методичним центром, у якому розроблялася схема побудови експозиції докласового суспільства, про що, зокрема, свідчить розпорядження НКО від 28.03.1939 р.: «Директору Центрального Київського історичного музею. Вам доручена тема і настанови для розробки експозиційного плану історичного відділу для краєзнавчих музеїв, який ви повинні надіслати 5/IV-1939 року, на розгляд історичної секції наукової Ради при Управлінні музеїв НКО УРСР. Нач. Управління музеїв НКО – Снісар» [4, арк. 6]. Також зберігся підготовлений за цим розпорядженням «Проект схеми експозиційного плану відділу історії первіснообщинного ладу у краєзнавчому музеї» [4, арк. 7-15].

** Скульптура І. Гончара «Видобування вогню».

*** Картина І.С. Іжакевича «Кирилівська стоянка» (рис. 2, 1).

**** У якості ілюстрації до цього фрагменту Р. Штампфус використав ту саму фотографію, що містилася у путівнику по експозиції ЦІМ, чий негатив хорошої якості зберігається в НМІУ (рис. 2, 1).

***** Скульптура І. Гончара «Мотивне землеробство» (рис. 1; 3).

СЕКЦІЯ 7. Історіографія і джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Ця ступінь мала більш теоретичний характер і особливо чітко показувала слабкість більшовицького поділу на ступені. Вона сприймалася як особлива перехідна стадія, яка охоплювала ранніх скіфів і давніх греків, а «суспільство давніх слов'ян», відповідно, відходило до «класового суспільства» [14, s. 252-254].

Прочитання наведеного уривку, відразу звертає увагу на незвичний для археологічної експозиції принцип побудови, що базується на поділі розвитку людства на три ступені: дикість, варварство і цивілізація. Таке рішення було пов'язане з необхідністю підпорядковувати експозицію ідеологічним настановам часу**. Штучне накладання прямолінійної еволюційної схеми розвитку суспільства на археологічну періодизацію закономірно призводило до численних суперечностей у викладі матеріалу.

Підсумовуючи всі наявні джерела, можна надати загальну характеристику експозиції докласового суспільства (тобто первісної доби):

Експозиція відділу «Докласове суспільства» ЦІМ (1938–1941 рр.)	
Дикість	
Нижня ступінь дикості (до винайдення вогню)	
Вітрина 1. Розвиток органічного світу. Формування людини.	Муляжі, скульптури, ілюстрації (бюст пітекантропа, черепи кроманьйонця, неандертальця, гібона, шимпанзе, горили, щелепа гейдельберзької людини, рука людини зі знаряддям, стегно пітекантропа, бюст неандертальця). Ілюстрація: мова жестів індіанців.
Вітрина 2. Природне оточення і кремінне знаряддя.	Окремо: скульптура І. Гончара «Неандерталець» (рис. 2). Муляжі шельських, ашельських, мустьєрських знарядь.***
Середня ступінь дикості (від винайдення вогню до лука і стріли)	
Вітрина 3. Первісна орда.	Знаряддя мустьєрського типу зі стоянок на р. Деркул**** та Кодак Дніпропетровської обл. Муляжі французьких знахідок. Муляжі статуєток (з Вілендорфа, Костьонок та ін.). Муляжі палеолітичних зображень тварин (бізона, мамонта, північного оленя та ін.). Муляжі гарпуна, списометалки, наконечника дротика.
Вітрина 4. Раннє родове суспільство. Зародження магічних церемоній.	Окремо: скульптура І. Гончара «Видобування вогню». Крем'яні знаряддя, проколки, муляж кістяної мотики з руків'ям. Ілюстрації: первісне мистецтво, яке демонструє появу магічних вірувань.
Вітрина 5–11.	Стоянка біля с. Мізин Чернігівської обл. Крем'яні вироби. Кістяний палеонтологічний матеріал (наприклад, зуби мамонта). Кістяні різьблені вироби з Мізину – браслет, «пташки», фалічні фігурки. Карти і малюнки місцезнаходжень.
Вітрина 6.	Макет Кирилівської стоянки. Окремо: Картина І.С. Іжакевича «Кирилівська стоянка» (рис. 2, 1).

* Переклад з німецької С. А. Сорокіної.

** Жорстка боротьба проти «буржуазної» науки початку 1930-х рр. призвела до відмови археології у статусі окремої науки і початку вбудовування її у систему історичних наук. Відтоді єдиним об'єктом дослідження археології стало людське суспільство. На той момент археологія не мала достатньої теоретичної бази для безпосереднього дослідження суспільств давнини, що замінювалося механічним накладанням теоретичних викладок на конкретний матеріал. Необхідність при цьому слідувати еволюціоністській схемі переходу від менш розвинутих до більш розвинутих стадій призводила до суперечностей, на які вказав Р. Штамфус, Так, суспільства, що виглядали слабо розвинутими за своїм матеріальним комплексом, приписувалися до більш високих ступенів розвитку, ніж очевидно більш розвинуті суспільства.

*** У повітряному описі 1939 р. вказані також матеріали, які надійшли з Музею національних старожитностей в Сен-Жермен-ан-Ле (Франція), і як типові зразки найдавніших знарядь були представлені в експозиції докласового суспільства [6, с. 238].

**** Ця стоянка скоріше за все була представлена переважно ілюстративними матеріалами, що підтверджується замовленням на виготовлення фотографії процесу розкопок і креслень проф. П. П. Єфименка для експозиції [4, арк. 16]. Також в архіві НМІУ зберігається лист від П. П. Єфименка від 25.05.1938 р., де зазначається, що до нього звернувся П. П. Куринний з проханням вислати фотознімки речей з Деркула. Проте всі матеріали цих розкопок вже були передані до Музею антропології і етнографії АН СРСР, тому вчений пропонував музею лише кілька характерних відщепів, що в нього залишилися [4, арк 27].

Вітрина 7.	Кирилівська стоянка. Крем'яні вироби: пластини, відщепи, нуклевидні уламки. Фрагменти бивня мамонта. Зразки дерева. Вирізки культурного шару.
Вітрина 8.	Стовбур дерева з Кирилівської стоянки (рис. 2, 1). Окремо: великий уламок бивня мамонта (рис. 1; 2, 1).
Вітрина 9.	Стоянка біля с. Пушкарі Чернігівської обл. Крем'яні знаряддя: вістря, нуклеуси, скребки, різці, пластини. Новгород-Сіверська стоянка в Чернігівській обл. Гігантоліти з Новгород-Сіверського.
Вітрина 10.	Стоянка Іскорость (поблизу м. Коростень Житомирської обл.) (крем'яні пластини, відщепи, нуклеуси). Крем'яні знаряддя з с. Журавка Чернігівської обл. (пластини, відщепи, скребки).
Вітрина 11.	Кістки тварин: мамонта, носорога, бізона, дикого кабана, північного оленя (Рис 1; 2, 1).
Вища ступінь дикості (від винайдення лука до появи глиняного посуду)	
Вітрина 12. Зародження анімістичних вірувань	Мезолітичні матеріали: Знаряддя з долини р. Смячка Чернігівської обл. (пластини, скребки, відщепи, нуклевидні уламки). хут. Пришиб Харківської обл. (пластини, різці, трапеції, скребки)
Вітрина 13.	с. Хайлівка (нуклеуси, відбійники, сколи, пластини, різці). Азільські гальки. Фото: азільське поховання Фатар-Коба (Крим).
Варварство	
Нижня ступінь варварства (від появи глиняного посуду до розвитку мотичного землеробства та скотарства).	
Вітрина 14.	Культура ямково-гребінцевої кераміки: с. Погорілове (кераміка, оброблена кістка, стріли). с. Заболотове Сумської обл. (фрагменти кераміки).
Вітрина 15–19.	Найдавніший гостродонний посуд з хут. Мінівська. Матеріали родових поховань та селищ ямної культури. Комплекс знарядь праці з с. Хайлівки на Донеччині. с. Волоське Дніпропетровської обл. (розкопки ЦІМ 1940 р.). с. Збраньки на Житомирщині. Свайні поселення Швейцарії. Острівні поселення з порогів Дніпра. Окремо: Картина І.С. Іжакевича “Рада роду” (Рис. 1).
Середня ступінь варварства (час землеробства та скотарства, освоєння металів).	
Вітрина 20.	Трипільське поселення в Києві по вул Фрунзе, садиба 81.
Вітрина 21. Скотарство та хліборобство	Окремо: скульптура І. Гончара «Мотичне землеробство» (рис. 1; 3).
Вітрина 22. Додаткові заняття: полювання, збиральництво, хатне господарство.	Матеріали трипільської культури Стріли, кістки диких тварин, рибальські гачки, рибальські грузила, мушлі. Різні типи посуду. Пряслиця, грузила для ткацького верстату, відбитки тканин, голки, гудзики, проколки, скребки.
Вітрина 23. Ідеологія та мистецтво.	Матеріали трипільської культури. Жіночі статуетки, фігурки тварин, вотивні предмети, жертвовники. Ілюстративний матеріал: типи поховань, поховальний інвентар.

Вітрина 24–41. Варіанти трипільської культури (рис. 4, 1).	с. Верем`я Київської обл. с. Кадіївці Хмельницької обл. с. Володимирівка Кіровоградської обл. с. Сушківка Черкаської обл. с. Томашівка Київської обл.
Вітрина 42. Суспільний поділ праці, виділення скотарських племен з хліборобських. Поява патріархальних відносин бронзового віку.	Матеріали ямної, катакомбної та зрубної культур. Кістки домашніх тварин, пов'язані з розвитком скотарства.
Вітрина 43. Зародження соціально-економічної нерівності.	Поховання патріарха та рядових членів роду з кургану біля с. Колодисте Черкаської обл. Курган біля с. Волоське Дніпропетровської обл.
Вітрина 44–45. Металургія.	Ливарні форми, мідні та бронзові знаряддя.
Вітрина 46. Позаобщинний обмін.*	Мідна та бронзова зброя, знаряддя праці, прикраси з Егеїди, Угорщини, Уралу, Сибіру.
Вітрина 47. Індивідуальне нагромадження.	Скарб з м. Нікополь Миколаївської обл. Поховання патріархальної родини з с. Войцехівка і с. Суємці Житомирської обл. (Рис. 4, 2). Матеріали білогрудівської культури з ур. «Білогрудівський ліс».
Вітрина 48.	Ливарні форми з майстерні біля с. Волоське Дніпропетровської обл.
Вітрина 49. Виникнення зброї та укріплень.	

У 1941 р. була проведена часткова реекспозиція окремих залів. Так, план роботи ЦІМ на 1941 р. повідомляє, що планується проведення реекспозиції відділів докласового суспільства**, Скіфії і Грецьких міст Причорномор'я, Київської Русі, зброї та нумізматики [1, арк. 69-71]. Окремі зміни зафіксовано у повітринному описі 1939 р., деякі з цих записів мають нотатки та підписи П. П. Курінного, цей документ свідчить, що в докласовому відділі перебудови тривали ще й у лютому-березні 1941 р. Реекспозиція також яскраво ілюструється фотографією із зібрання НМІУ, на якій присутня дата 24.01.1941 р. (рис. 5).

Доля експозиції ЦІМ склалася трагічно. Влітку 1941 р. частина експонатів з неї була евакуйована до м. Уфи. Решта пам'яток залишилася в окупованому Києві. З початком нацистської окупації приміщення музею було опечатано німецьким керівництвом. У цей період експозиція сильно постраждала від мародерства і вибуху Успенського собору. У грудні 1941 р. колекції ЦІМ були взяті під контроль Оперативним штабом Райхслайтера Розенберга. Більш докладно про стан експозиції на момент появи співробітників штабу писав угорський археолог Н. Феттіх***, який був одним з тих, хто безпосередньо пакував експози-

* Зарубіжні матеріали, представлені у даному розділі, були не стільки наслідком давнього «міжобщинного обміну», скільки результатом роботи колекціонерів кінця XIX ст. – початку XX ст.

** По першому відділу планувалося: «1. Доекспонувати всі основні варіанти Трипільської культури /до 12 варіантів/ та включити до розділу матеріали Західних областей України. До I/II-1941 р. 2. Реекспонувати розділ «Патріархальне суспільство» /вливши матеріали розкопів ЦІМ в 1940–41 рр./ До I/XI-41 р. 3. Експонувати матеріали неолітичного селища добути під час археологічної експедиції 1940 р. в с. Волоському. I/II-41 р. 4. Реекспонувати вітрини з костними матеріалами Мезинської і Кирилівської палеолітичних стоянок. До I/II-41 р. 5. Виготовити картини: а/ Дім і домашнє господарство трипільця; б/ Мікродові відносини в патріархальному і родовому суспільстві. 6. Виготовити бюсти на підставі черепів; а/ трипільця, скорченика, /часів зрубних поховань/. 7. Виготовити скульптуру «Скотар». 8. Зробити скульптурку «виготовлення посуду на нижній ступені варварства». 9. Виготовити через Московський Антропологічний Кабінет Московського Університету муляжі: а/ Мамонти та стадо коней із Кам'яної могили /Мелітопольщина/ – 500 карб. б/ Челюсть, бюст та знаряддя праці синантропа – 400 карб. 10. Виготовити та експонувати такі реконструкції: 1/ укріплення вістря – 1 шт. 2/ укріплення скребків – 2 шт. 3/ вживання ножів – 1 шт. 4/ вживання цельтів – 4 шт. 5/ кам'яних молотів – 3 способи. 6/ пряслиць – 4 шт. 7/ вживання топорів – 2 способи. 8/ дротиків – 4. 9/ кочедиг – 1. 10/ гарпунів – 2» [1, арк. 69-70].

*** Феттіх Нандор (1900-1971) – угорський археолог, який був направлений Оперативним штабом до м. Києва для розбору і пакування археологічних колекцій ЦІМ. Вчений працював у музеї з 13 грудня 1941 р. до 14 січня 1942 р. Яскравим прикладом стану експозиції на час його роботи, є опис залів скіфського періоду: «Найкрасивіші фігурки тварин, зроблені з сплаву бронзи та якогось іншого металу, які належали до скіфського періоду, бронзові брязкальця з подобою тварин, оригінальні вази, жіночі прикраси, оздоблені розмаїтими фігурками звірів, велика кількість бронзових та срібних фібул доби переселення народів – за кожна з них різні музеї світу платили б сотні, тисячі силу-силенну грошей, були залишені. Мабуть, їм передовсім подобалися кольорові намиста з мастики. Зразки намиста, нанизаного на нитки, були зірвані і винесені цілими купами» [12, с. 49].

цію і фонди ЦІМ для перевезення в будівлю колишнього Педагогічного музею, де мала бути розгорнута нова експозиція. Під 19 грудня 1941 р. він писав:

«Ось уже кілька днів я займаюся пакуванням матеріалів епохи палеоліту. У музейного працівника ця праця викликає хвилюючі почуття. Донедавна, хто бажав, міг хазяйнувати в покинутих напризволяще стінах. Багато шаф було зламано і найбільш путящі об'єкти розтягли на «сувеніри». [...] Таким чином, завдячуючи німецьким солдатам, зникло багато предметів. Шафи було переставлено. Те, що залишилося, засвідчувало: німецькі солдати не мали найменшої уяви про дійсну вартість об'єктів. Природньо, що вироби з срібла та золота, найбільш цінні, були вивезені звідти ще червоними. [...] Правда, тут деякі шафи були переставлені, зброя з каменю та інші старовинні предмети з кам'яного періоду, які, здавалося, нічого не варті, ніхто не зачепив.

Російські музейні працівники з ніжною турботою класифікували, сортували-клеїли чимось подібним до пластиліну* тонкі обсидіанові леза та інші об'єкти на скляні та картонні щити. Навіть на найменших предметах був проставлений номер та місце знахідки. Я зрізав ножем матеріали з окремих щитів, загортав їх у папір і обережно складав у велику дерев'яну скриню. Траплялися величезні, вагою по 3–4 кілограми предмети з обсидіану у формі лаврового листка, їх люди кам'яного періоду використовували, полюючи на мамонтів**» [12, с. 49].

Крім спогадів Н. Фетгіх залишив кілька фотографій, знятих під час пакування експонатів ЦІМ, на одній з яких він разом з колегою Д. Ласло знявся біля скульптури «Мотичне землеробство» (рис. 3, 2) [12, с. 131, рис. 18].

Аналізуючи експозицію ЦІМ, дослідники часто визначають в ній багато недоліків, серед яких, за велика кількість цитат Енгельса, невиправдано велика кількість муляжів, ілюстративного матеріалу і реконструкцій. Проте ретельний аналіз фотографій допомагає скоригувати цю картину. Цитат дійсно було багато, проте вони були виконані у вигляді невеличких табличок, які кріпилися переважно поза вітринами. Ілюстративний матеріал розміщувався переважно між шафами, на плоских стендах над горизонтальними вітринами, або вертикально на горизонтальних полицях. Таким чином ні тексти, ні ілюстрації фактично не зменшували експозиційної площі, призначеної для оригінальних експонатів. Широке використання муляжів диктувалося прагненням систематичності викладу матеріалу. Не всі теми могли бути представлені археологічними знахідками, тому муляжі використовувалися виключно в тих місцях, де не вистачало оригінального матеріалу. В процесі подальшої роботи вони мали замінюватися оригінальними знахідками***. Велика кількість реконструкцій способів кріплення та використання знарядь збільшувала наочність викладу матеріалу, тому скоріше відноситься до переваг, ніж до недоліків. Крім того, архівні документи свідчать, що для побудови цієї частини експозиції проводилася значна підготовча робота, зокрема, ілюстративний матеріал замовлявся у відповідних профільних установах [4, с. 21], для визначення палеонтологічного матеріалу запрошувалися спеціалісти з Інституту геології УАН [4, арк. 52], картини і скульптури створювалися художниками спеціально для експозиції, також передавався необхідний археологічний матеріал [4, арк. 19, 26, 27].

На думку авторів, головним недоліком експозиції первісної доби ЦІМ було використання схеми з поділом історичного процесу на дикість та варварство. Але відмова від суто археологічної періодизації аж ніяк не була провинною співробітників музею, а була жертвою, принесеною соціальному замовленню, без якої вона не могла з'явитися. Суто археологічна складова експозиції первісності буда дуже вагомою, адже в ній було представлено понад 6 тис. експонатів. Навіть за сучасними мірками це дуже велика цифра. Ґрунтовність підходу в побудові експозиції легко пояснити тим, що одним з її авторів був видатний український археолог П. П. Курінний. Про це існують непрямі свідчення. Так, у вищезгаданому листі П. П. Єфименка зазначається, що саме П. П. Курінний підбирав матеріали для експозиції ЦІМ. Кілька записів у повітринному описі 1939 р. повідомляють про зміни і перебудову експозиції, всі вони супроводжуються власним підписом вченого. У самій експозиції було виставлено багато матеріалів з досліджень П. П. Курінного, зокрема з розкопок експедиції ЦІМ 1940 р. під його керівництвом. Витоки розглядува-

* Залишки цієї маси і досі зберігаються на деяких крем'яних виробах з колекції НМІУ (зокрема на матеріалах пізньопалеолітичної стоянки Іскорость з розкопок В. В. Хвойки), що дозволяє безпомилково визначити предмети, що перебували в експозиції ЦІМ.

** Маються на увазі вироби з кременю (обсидіан – це неточність перекладу) з дещо незвичними для середньостатистичних виробів розмірами та вагою (4,5 та 8 кг), тому й отримали назву «гігантоліти». Дискусії щодо їхнього призначення вже припинені і остаточно доведено, що це не сокири для розколювання кісток мамонта, а клиновидні нуклеуси для отримання пластин.

*** З приводу муляжів проект експозиції краєзнавчих музеїв зазначав: «Исходя из этого предлагаемый проект типовой схемы экспозиции, построенный по схеме Маркса-Энгельса-дикость-варварство содержит ряд разделов, которые должны быть представлены в тех разделах, по которым в фондах музея имеется местный материал, более развернуто, а в других сокращенно иллюстрациями и муляжами с тем, чтобы в процессе дальнейшей работы пополнять эти места экспозиции местными материалами. Для более полного показа исторических процессов следует местный археологический материал дополнять, привлекая этнографические параллели и некоторые материалы других синстациональных археологических культур» [4, арк. 7]. Такий підхід виглядає цілком раціональним.

СЕКЦІЯ 7. Історіографія і джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

ної експозиції пов'язані також з ім'ям ще одного відомого археолога Т. Т. Теслі*, який як завідувач відділу був призначений відповідальним за побудову експозиції відділу докласового суспільства [3, арк. 31]. Проте 29 жовтня 1937 р. він був заарештований. Крім звинувачень в участі в антирадянській націоналістичній організації, йому закидали зрив побудови експозиції ЦІМ [7]. Арешт Т. Т. Теслі міг стати однією з причин, через яку експозиція відділу докласового суспільства відкрилася однією з останніх.

Таким чином, експозиція докласового відділу ЦІМ, яка була побудована не за археологічною періодизацією, а за соціальним замовленням того часу, все одно надавала відвідувачам можливість максимально познайомитися з основними археологічними культурами як України, так і всього світу. Значна частина археологічних пам'яток, представлених в експозиції докласового відділу, є основою сучасної експозиції первісної доби НМІУ.

Список використаних джерел і літератури

1. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 24.
2. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 25-б.
3. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 33.
4. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 38.
5. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 40а.
6. Беленко М. М. Палеолітичні матеріали з території Франції в археологічній збірці Національного музею історії України / М. М. Беленко, Т. М. Радієвська // Кам'яна доба України: зб. наук. статей. – Київ, 2015. – Вип. 16. – С.238-241. – Рис. 1-9.
7. Григоренко Т. О. Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html.
8. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940-1945). – Ч. I: Джерелознавче дослідження / Н. Кашеварова. – Київ, 2014. – 552 с.
9. Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк, Г. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63-80.
10. Сорокіна С.А. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (За матеріалами НМІУ) / С. А. Сорокіна, О. М. Завальна, Т. М. Радієвська // Археологія&Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 288-296.
11. Стрельник М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу «Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь») / М. О. Стрельник // Український музей. – Київ, 2003. – С. 29-36.
12. Фетгін Н. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942) / Н. Фетгін. – Київ, 2004. – 168 с.
13. Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник. – Київ, 1941. – 56 с.
14. Seitz R. H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009.

Рис. 1. Загальний вигляд експозиції ЦІМ відділу докласового суспільства (фотографії 1940 р.).

* Трохим Трохимович Тесля (1903-1937) – розпочав свою археологічну діяльність з 1929 р. Брав участь в роботі Дніпрогесівської експедиції, досліджував палеолітичні пам'ятки (разом з І. Ф. Левицьким). 1933 р. захистив дисертацію, працював у Дніпропетровському історичному музеї. 1934 р. переведений до Всеукраїнського музейного городка, згодом обіймав посаду завідувача відділу ЦІМ. 17 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу, через 10 днів вирок був виконаний [7].

Рис. 2. Експозиція доби палеоліту:
1 – загальний вигляд палеолітичної експозиції ЦІМ (фотографія 1940 р.);
2 – скульптура «Неандерталець» І. Гончара.

Рис. 3. Експозиція енеолітичної доби:
1 – скульптура «Мотичне землеробство» І. Гончара (фотографія 1940 р.);
2 – пакування експонатів ЦІМ (за Н. Феттіхом).

Рис. 4. Фрагменти експозиції ЦІМ:
1 – вітрини з експонатами трипільської культури (фотографія 1938 р.);
2 – вітрини з експонатами доби бронзи.

Рис. 5. Реекспозиція відділу докласового суспільства ЦІМ
(фотографія від 24.01.1941 р.)

ВИСВІТЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ЦЕНТРАЛЬНИХ НАУКОВИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Праця присвячена узагальненню інформації щодо висвітлення результатів археологічних досліджень на території Хмельницької області в центральних часописах у галузі археології Радянської України.

Ключові слова: Хмельницька область, археологія, часопис, радянська Україна, УСРР, УРСР.

Частина 1. Археологія Хмельниччини в «Хроніці археології та мистецтва»

У 1930-1931 рр. у Києві за редакцією учениці Ф. Вовка Валерії Козловської під грифом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН було видано три номери часопису «Хроніка археології та мистецтва». Тираж зведеного числа 4-5 «Хроніки», що побачив світ у 1933 р., одразу ж був повністю знищений як наслідок більшовицьких чисток «ворожих» ідей в українській науковій думці [1]. Часопис, зокрема, містив короткі (1-9 сторінок) повідомлення про археологічні дослідження на території Радянської України, у тому числі в межах сучасної Хмельниччини.

Перший номер часопису містив два повідомлення, що стосуються області. Так, С. Гамченко інформував про проведені рятивні розкопки під його керівництвом курганного могильника доби бронзи на залізничній станції у м. Полонне [2]. А К. Кржемінський – про виявлення і обстеження ним поселення трипільської культури в ур. Татариськи біля Кам'янець-Подільської фортеці [3].

У другому номері часопису, у статті С. Магури «Випадкові знахідки за р. 1927», зокрема, йшлося про таке. «Селянин с. Кутки Шепетівської округи, Сергій Задворний 15/IV 1927 р. орав на горбу в полі, але камінь почав зачіпати за леміша. Задворний задумавсь викинути каменя, обкопав його та вивалив. Копав далі і відкопав ще чотири камені, а біля них збоку 3 горщики; один маленький – з півночі, а 2 – з заходу. Більший з них був накритий покришкою. Селянин думав, що це гроші та й покликав брата. Відкрили горщик; покришка розпалась, а в горщику побачили кістки. Решта горщиків теж порозпадалися, коли до них доторкнулися. Яму викопано в пояс завглибшки. Місце, де викопано горщики – недалеко від річки «Корчик» [4, с. 51-52]. Очевидно, селянин тоді натрапив на тілопальний могильник перших століть нової ери. Також у другому номері часопису опубліковано рецензію професора О. Федоровського на одну з головних праць Є. Сіцінського «Нариси з історії Поділля», де відомий подільський краєзнавець досить вдало і докладно, як для свого часу, описав давню історію та археологію краю [6].

Третій випуск «Хроніки» містив повідомлення академіка О. Новицького про дослідження загоном фахівців 1931 р. замку Острозьких у м. Старокостянтинів. Це були перші історико-архітектурні дослідження Старокостянтинівського замку. В ході досліджень, зокрема, було здійснено шурфування, зроблено 15 креслень, 9 замальовок і багато світлин [5]. Значення цих робіт для з'ясування різних аспектів забудови замкового комплексу складно переоцінити, зважаючи на серйозні його пошкодження, що сталися з того часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Білокінь С. Перший том «Українського музею» [Електронний ресурс] // <http://www.s-bilokin.name/Culture/UkrMuzej.html>
2. Гамченко С. Могильний некропіль біля ст. Полонного на Волині // Хроніка археології та мистецтва (Хр.АМ). Ч. 1. / За редакцією Валерії Козловської. – К., 1930. – С. 27-31.
3. Кржемінський К. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янець-Подільського // Хр.АМ. Ч. 1. / За редакцією Валерії Козловської. – К., 1930. – С. 68.
4. Магура С. Випадкові знахідки за р. 1927 // Хр.АМ. Ч. 2. / За редакцією Валерії Козловської. – К., 1930. – С. 49-57.
5. Новицький О. Звідомлення за досліди замка-фортеці кол. кн. Острозьких у Старокостянтиніві р. 1930 // Хр.АМ. Ч. 3. / За редакцією Валерії Козловської. – К., 1931. – С. 67-68.
6. Федоровський О. Евтим Сіцінський. Нариси з історії Поділля. Частина I. 72 стор. 48 малюнків + 1 мапа. У Вінниці 1927 р. [Рецензія] // Хр.АМ. Ч. 2. / За редакцією Валерії Козловської. – К., 1930. – С. 93-94.

Частина 2. Археологія Хмельниччини в «Археологічних пам'ятках УРСР»

З 1949 по 1963 рр. у видавництві АН УРСР вийшло 13 томів збірника під загальною назвою «Археологічні пам'ятки УРСР», де публікували праці про польові дослідження, що проводили у республіці починаючи з першого післявоєнного 1945 р. Ці студії були різні за формою і обсягом: від повідомлень до невеликих статей і монографій, досить часто ілюстровані. У п'яти томах часопису є студії, що стосуються пам'яток території Хмельницької області. Розглянемо їх нижче.

У 1945 р. на Середньому Дністрі на ділянці від Смотрича до Студениці працювала спільна розвідувальна експедиція Ленінградського відділення ІМК СРСР та ІА АН УРСР за участю П.П. Єфименка, М.Я. Рудинського (лівобережжя Дністра у трикутнику Сокіл-Китайгород-Студениця) і С.М. Бібікова (правобережжя Дністра). Основні результати роботи експедиції, що зосередила увагу на виявленні та вивченні пам'яток кам'яної доби, висвітлені у повідомленнях С.М. Бібікова [3] і М.Я. Рудинського [7]. На лівобережжі вагомі результати були тоді отримані на стоянках біля Сокола, Китайгорода і Колачковець. Наступного, 1946 року експедиція продовжила свою діяльність, передусім розкопками в околицях с. Лука Врублівецька. Найвідомішими результатами роботи експедиції стали перші знахідки знарядь доби раннього палеоліту (ашельської індустрії) у середній течії Дністра, котрі описав у своєму повідомленні керівник одного з її загонів П.Й. Борисковський [4]. Стаціонарно у прибережній смузі села на площі понад 200 м² також були досліджені культурні нашарування доби неоліту, енеоліту, I – початку II тис. н. е. Розкопки тут продовжували в 1947-1948 рр. Крім стаціонарних досліджень біля Луки Врублівецької, експедиція проводила і розвідкові, унаслідок чого була виявлена низка об'єктів археології на обох берегах Дністра [2; 6; 8]. Разом з тим у 1945 р. неподалік Луки Врублівецької вивчався один з насипів курганного могильника раннього залізного віку. У 1949-1951 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І.Г. Шовкопляса тут було розкопано ще сім курганів, а за 3 км від могильника, у 1951 р., частково розкопували синхронне йому поселення. Про ці роботи інформують повідомлення керівника експедиції [9-10].

Крім невеликих розкопок на місці виявлення язичницького святилища у с. Іванківці Новоушицького району, розвідковий загін Середньодністрянської експедиції ІА АН УРСР восени 1951 р. провів обстеження околиць названого села і сусідніх з ним сіл на півдні району. Результатом стало виявлення кількох об'єктів археології різних історичних епох, про що розповідає повідомлення М.Ю. Брайчевського [5].

Південноподільська експедиція 1945 р. на основі ІВ ІМК АН СРСР, й очолювана М.І. Артамоновим, працювала головню на території Вінничини. Але обстежила також кілька городищ у Хмельницькому Подністров'ї – біля сіл Маціорськ, Рудківці, Глибівка й Гарячинці на Новоушиччині [1].

Отже, розглянутий часопис висвітлював археологічні дослідження виключно подністровської частини Хмельницької (тоді Кам'янець-Подільської) області, на якій і була зосереджена увага археологів різних наукових організацій СРСР у перші післявоєнні роки.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М. Південноподільська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР (АП УРСР). – Т. I. – К., 1949. – С. 257-261.
2. Бібіков С. Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 226-242.
3. Бібіков С. Верхньопалеолітичні знаходища на Середньому Подністров'ї // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 292-298.
4. Борисковський П. Роботи в галузі вивчення палеоліту на Середньому Дністрі в 1946 р. // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 315-322.
5. Брайчевський М.Ю. Археологічна розвідка в Новоушицькому районі, Хмельницької області // АП УРСР. – Т. V. – К., 1955. – С. 176-178.
6. Роботи трипільської експедиції в Луці-Врублівецькій у 1947-1948 рр. (Автор не вказ.) // АП УРСР. – Т. IV. – К., 1952. – С. 187-188.
7. Рудинський М. З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р. // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 299-308.
8. Тиханова М. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька // АП УРСР. – Т. I. – К., 1949. – С. 177-182.
9. Шовкопляс І.Г. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі // АП УРСР. – Т. IV. – К., 1952. – С. 5-10.
10. Шовкопляс І.Г. Середньодністровська експедиція 1949-1951 рр. // АП УРСР. – Т. VI. – К., 1956. – С. 29-37.

Частина 3. Археологія Хмельниччини у «Кратких сообщениях Института археологии»

У 1952-1962 рр. у видавництві АН УРСР вийшло 12 випусків збірника «Краткие сообщения Института археологии», де у вигляді повідомлень обсягом 1-5 сторінок публікувалися головні результати польових досліджень в Україні. Серед цих публікацій декілька присвячені дослідженням на території сучасної Хмельниччини, точніше – її придністровської частини. Повідомлення часопису містять також важливі теоретичні міркування з різних питань давньої історії, що стосуються території Поділля. Так, упродовж кількох років вагомі дослідження у зазначений період проводили археологи спільної експедиції ПМК АН СРСР та ІА АН УРСР на різношарових пам'ятках у районі сіл Лука Врублівецька та Устя на Дністрі. Інформуванню про їх результати присвячені повідомлення С.М. Бібікова (ознайомив з ходом робіт по вивченню трипільських нашарувань) [1; 2], М.О. Тиханової (зосередила увагу на старожитностях черняхівської культури) [4; 5], І.Г. Шовкопляса (розглянув результати досліджень курганів раннього залізного віку) [7]. У с. Іванківці неподалік Дністра у 1951 р. експедицією ІА АН УРСР були проведені розвідкові розкопки на місці виявлення групи язичницьких ідолів. У ході досліджень було встановлено, що виявлені артефакти становлять собою залишки святилища середини I тис. н. е., що обслуговувало населення виявленого біля нього ранньослов'янського поселення. Про це йдеться у повідомленні М.Ю. Брайчевського і В.Й. Довженка [3]. Стоянки Кам'яної доби Студениця I і Сокіл I, що в числі інших розвідково досліджували у післявоєнний час на Дністрі, згадуються у повідомленні О.П. Черниша [6].

Список використаних джерел та літератури

1. Бибилов С.Н. Исследование трипольских памятников на Среднем Поднестровье // КСИА. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 138-139.
2. Бибилов С.Н. Трипольские поселения в окрестностях Луки-Врублевцевой // КСИА. – К., 1956. – Вып. 6. – С. 13-17.
3. Брайчевский М.Ю., Довженко В.И. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Поднестровье // КСИА. – К., 1953. – Вып. 2. – С. 23.
4. Тиханова М.А. Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н.э. // Краткие сообщения Института археологии (КСИА). – К., 1953. – Вып. 2. – С. 15-19.
5. Тиханова М.А. Поселение культуры Полей Погребений в Луке-Врублевцевой, Хмельницкой области // КСИА. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 45-46.
6. Черныш А.П. Исследования позднепалеолитических стоянок Среднего Поднестровья // КСИА. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 159-160.
7. Шовкопляс И.Г. Курганный могильник предскифского времени на Среднем Днестре // КСИА. – К., 1953. – Вып. 2. – С. 41-42.

Частина 4. Археологія Хмельниччини в «Археологических исследованиях на Украине»

Протягом 1967-1972 рр. у Києві були видані 4 випуски збірника «Археологические исследования на Украине». У виданні вміщувалися повідомлення (обсягом переважно 1,5-3 сторінки, зрідка додавалися ілюстрації) про головні результати експедиційних робіт як науковців Інституту археології АН УРСР, так і інших організацій та закладів республіки. Перші три випуски були російськомовними, четвертий – україномовний. У всіх випусках збірника можна знайти й інформацію про дослідження на Хмельниччині.

У першому випуску викладач Кам'янець-Подільського педінституту І.С. Винокур у своєму повідомленні інформував про роботу слов'янського загону Подільської експедиції за 1966 р. Зокрема, йшлося про розкопки на території області черняхівських, ранньослов'янських і давньоруських об'єктів у селах Ружичанка, Бережанка, містах Городок і Кам'янець-Подільський, а також про розчистку пізньофеодалного палацового комплексу у Бакоті [2]. У наступному випуску збірника за співавторства І.С. Винокура і працівника Хмельницького обласного краєзнавчого музею О.М. Приходнюка були опубліковані основні результати робіт слов'янського загону Подільської експедиції у 1967 р. Тоді під їх керівництвом проводили стаціонарні дослідження черняхівського могильника у Рідкодубах, могильника доби бронзи й ранньослов'янського селища біля Городка, а також – розвідки в околицях сіл Устя, Бакота і Стара Ушиця [3].

Дуже важливими для вивчення давнього минулого Хмельниччини були тривалі розкопки Подільською археологічною експедицією Державного історичного музею УРСР під керівництвом Т.Г. Мовші багатозарового поселення на околиці с. Жванець на Дністрі. Зокрема, там були уперше на території СРСР виявлені залишки пізньотрипільських гончарних горнів двошарової конструкції. Тамара Григорівна опублікувала результати своїх досліджень у трьох випусках видання [9-11].

У роки виходу збірника особлива увага археологів була спрямована на територію майбутнього Дністровського водосховища, що планували створити після спорудження Могилів-Подільської ГЕС. У зоні затоплення проводили численні розвідкові та рятівні стаціонарні археологічні дослідження. Про них коротко розповідається у повідомленнях часопису. Так, лише у 1968 р. на ділянці від споруджуваної греблі до гирла р. Смотрич на обох берегах Дністра експедицією ІА АН УРСР у складі В.Й. Довженка, А.Т. Сміленко, М.П. Кучери, І.С. Винокура і О.М. Приходнюка були виявлені понад 110 давніх місцезнаходжень (1/3 з них трипільські, 38 слов'янські). Багато місцезнаходжень мали по кілька культурних нашарувань [1; 6]. На деяких місцезнаходженнях здійснювали шурфування. Окреме повідомлення в третьому випуску часопису було присвячене невеликим розкопкам у 1968 р. ранньослов'янського селища, черняхівського могильника й слов'яноноруського городища в с. Устя [4]. Головно про результати стаціонарних досліджень у 1969 р. експедицією Кам'янець-Подільського пединституту багаточислового поселення в ур. На Клину у Бакоті йдеться у повідомленні І.С. Винокура [5]. 1969 р. слов'янський загін Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР у складі В.Й. Довженка, О.М. Приходнюка, С.П. Пачкової, Б.О. Тимошука та Г.М. Хотюна завершив розвідувальні роботи в зоні затоплення Дністровським водосховищем, що були розпочаті у 1968 р. Протягом сезону на обох берегах Дністра було обстежено 42 пункти. Невеликі розкопки були закладені на ранньослов'янському поселенні в ур. Острови поблизу с. Сокіл, продовжувалося також вивчення городища в с. Устя. Інформація про це відображена у повідомленні В.Й. Довженка і О.М. Приходнюка [7]. Біля с. Студениця у 1969 р. загін Середньодністровської експедиції під керівництвом Р.О. Юри проводив також розвідкові розкопки залишків кам'яної фортеці XVII ст., про що є відповідне повідомлення у часописі [14]. Водосховище у 1980-х рр. кардинально змінило ландшафт долини Дністра, отже, проведені рятівні дослідження до певної міри зберегли для науки надзвичайно цінну інформацію про її заселення у давні часи.

Висвітленню основних результатів архітектурно-археологічних досліджень на території Кам'янець-Подільського замку в 1968 і 1969 рр. присвячені повідомлення Є.М. Пламеницької. Архітектор, зокрема, зробила висновок, що внаслідок розкопок вдалося виявити залишки Малої башти, згаданої в опису замку під 1544 р. Загальна площа, відкрита розкопками, становила 200 м² [12-13]. Слов'яноноруські городища, пізньосередньовічні замки і замчища на Поділлі, зокрема Хмельницькому (у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Пилявцях) у жовтні 1969 р. розвідково обстежували працівники Інституту археології АН УРСР, про це зазначається у повідомленні «Обстеження городищ і замчищ на Поділлі» [8].

Протягом 1968-1969 рр. у складі Подільської об'єднаної експедиції діяв археологічний загін Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом В.І. Якубовського. Він досліджував добре збережені залишки давньоруського міста на околиці с. Городище у Побужжі, про що є повідомлення у четвертому випуску часопису [15].

Отже, в розглянутому часописі вміщено досить багато (15) повідомлень про археологічні студії на Хмельниччині, усі вони приурочені території Поділля, увага акцентована на пам'ятках долини Дністра.

Список використаних джерел та літератури

1. Бибилов С.Н., Збеневич В.Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине (АИУ) в 1968 г. – К., 1971. – С. 73-77.
2. Винокур И.С. О работе славянского отряда Подольской экспедиции в 1966 г. // АИУ в 1965-1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 163-165.
3. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута // АИУ в 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 176-181.
4. Винокур И.С., Приходнюк О.М., Сміленко А.Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // АИУ в 1968 г. – К., 1971. – С. 218-222.
5. Винокур И.С. Работы слов'янського загону Кам'янець-Подільського пединституту // Археологічні дослідження на Україні (АДУ) в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 241-244.
6. Довженко В.И., Приходнюк О.М. Разведки славянского отряда в зоне Могилев-Подольской ГЭС // АИУ в 1968 г. – К., 1971. – С. 77-80.
7. Довженко В.Й., Приходнюк О.М. Работы слов'янського загону Середньодністровської експедиції // АДУ в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 372-376.
8. Кучера М.П., Юра Р.О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // АДУ в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 382-386.
9. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец // АИУ в 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 95-97.

10. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванець // АИУ в 1968 г. – К., 1971. – С. 124-127.
11. Мовша Т.Г. Розкопки багатощарового поселення в с. Жванець // АДУ в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 83-85.
12. Пламеницкая Е.М. Из исследований Каменец-Подольской крепости // АИУ в 1968 г. – К., 1971. – С. 260-266.
13. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році // АДУ в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 298-303.
14. Юра Р.О. Дослідження Студеницької фортеці // АДУ в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 303-307.
15. Якубовський В.І. Розкопки на Північному Поділлі // АДУ в 1969 р. Випуск IV. – К., 1972. – С. 307-312.

Частина 5. Археологія Хмельниччини у часопису «Археологія» (1947-1991)

Починаючи з 1947 р. у Києві під грифом Інституту археології АН УРСР (у пострадянський час – Інституту археології НАНУ) видається часопис «Археологія». Зберігаючи свою назву, протягом радянського періоду свого існування часопис зазнав три суттєві трансформації. До 1970 р. включно він мав формат наукового збірника, який переважно виходив щороку, по 1-2 томи на рік, однак в окремі роки не виходив зовсім. Загалом за цей час вийшло 24 томи, що нумерувалися латинськими цифрами послідовно. З 1971 й до 1988 р. включно часопис нумерувався послідовно арабськими літерами, у цей період вийшли 64 його номери. Кожен номер видавався раз на квартал. З 1989 р. часопис остаточно набув формату наукового журналу, виходить щоквартально, щорічно виходять його 1-4 випуски. Розглянемо нижче публікації часопису, де висвітлювалася археологія Хмельниччини.

Вже у першому томі збірника, у статті М.Я. Рудинського, де він проаналізував Пушкарівське палеолітичне місцезнаходження на Десні, задля порівняння вміщено таблиці-ілюстрації археологічного матеріалу з місцезнаходжень Кам'яної доби біля Калачківців, Сокола та Китайгорода на Дністрі, неподалік Кам'янець-Подільського [38, табл. IV-XI]. В.К. П'ясецький у своїй статті описав відкриту ним верхньопалеолітичну стоянку на р. Горині біля м. Славути. Крім поверхневого збору матеріалу, на стоянці було закладено два шурфи [37]. Мезолітичні знахідки на р. Горині, зокрема у межах Хмельниччини, біля м. Нетішин і с. Кривин Славутського району, були схарактеризовані А.П. Савчуком [39, с. 54-56].

Кілька статей «Археології» були приурочені об'єктам трипільської культури в межах Хмельниччини. Так, Т.Г. Мовша опублікувала три статті про досліджувані нею у 1960-х рр. трипільські старожитності в с. Цвіклівці Кам'янець-Подільського району. Серед них такі рідкісні, як ритуальне поховання, житло-майстерня і скарб прикрас (зокрема 68 мідних виробів), захований у глиняній посудині [22-24]. У статті О.Г. Колеснікова було подано загальну характеристику відкритих Середньодністровською новобудовною експедицією трипільських поселень середнього етапу розвитку культури, зокрема у межах Хмельниччини [19]. Про нові знахідки на трипільських поселеннях у Кам'янець-Подільському районі йдеться у статті І.С. Винокура і М.С. Борковського [8].

У часопису висвітлювалися також старожитності доби бронзи і раннього залізного віку на території області. Так, О.М. Приходнюк опублікував посудину культури кулястих амфор, випадково знайдену 1958 р. у мегалітичному похованні біля с. Завокк Летичівського району [31]. В.К. П'ясецький описав результати невеликих розкопок житла на виявленому ним у 1967 р. поселенні тшинецької культури біля м. Славути [36]. Зольники білогрудівської культури на р. Горині під Славутою розкопували 1973 р., про що розповідається у праці С.С. Березанської та В.К. П'ясецького [3]. В узагальнюючій статті «Пам'ятки Милоградської культури в басейні р. Горинь», І.К. Свешніков згадав, зокрема, і місцезнаходження біля с. Михнів Ізяславського району Хмельниччини [40, с. 77].

Ознайомленню про результати досліджень курганів могильника ранньоскіфського часу біля с. Лука Врублівецька на Кам'яничині в 1949-1950 рр. була приурочена об'ємна стаття І.Г. Шовкопляса в співавторстві з Є.В. Максимовим [45]. Публікації випадкових цікавих знахідок зі зруйнованого кургану скіфського часу біля с. Панівці Кам'янець-Подільського району присвячене повідомлення І.С. Винокура та Г.М. Хотюна [9]. У повідомленні П.А. Горішнього розповідається про випадкову знахідку бронзових вудил ранньоскіфського періоду біля с. Теремці Кам'янець-Подільського району [13]. Аналізу технологічних прийомів обробки поверхні кераміки скіфського часу на матеріалах півдня Хмельниччини (Рудковецького городища й поселення Велика Слобідка) на основі експериментальних даних приурочена праця І.І. Щегельського [46]. А.Ф. Гуцал в узагальнюючій статті ознайомив з новими пам'ятками раннього залізного віку й виявленим на них археологічним матеріалом, що були відкриті унаслідок розвідок 1968-1969 рр. у районі майбутнього Дністровського водосховища на півдні області [14].

Низка публікацій в «Археології» присвячена висвітленню результатів досліджень перших століть нової ери і ранньослов'янського часу на території Хмельницької області. Першою з них стала праця Е.А. Симановича, що стосувалася стаціонарних археологічних робіт на черняхівському поселенні в с. Лука Врублівецька Кам'янець-Подільського району [41]. Власне, з повоєнних розкопок цього поселення і почалося ґрунтовне вивчення старожитностей черняхівської культури на Поділлі. Три статті часопису приурочені публікації матеріалів розкопок експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака поселення Велика Слобідка на Дністрі [16-18]. Залізні вироби з поселення черняхівської культури біля с. Теремці на Дністрі спеціально вивчали методами металографічного та технологічного аналізу, про що розповідає окрема стаття часопису [2]. У статті О.І. Журка спеціально проаналізовані черняхівські житла на Середньому Дністрі [15]. Черняхівські пам'ятки північних районів області вивчалися і, відповідно, висвітлювалися в періодиці значно слабше. Тому лише у статті В.К. Воляника можна знайти короткий опис матеріалів з частково досліджених 1975 р. поселення і могильника біля с. Воробіївка Полонського району [12, с. 58-59]. У статті про язичницьку символіку в орнаментиці черняхівської культури І.С. Винокур широко використав археологічні матеріали з території Хмельницької області [6]. Такі матеріали були використані також при написанні статті про монументальну язичницьку скульптуру слов'ян [10]. Повідомлення С.П. Пачкової стосується знахідки урнового поховання пізньолатенського часу в с. Гринчук на Дністрі [25]. Наслідком ґрунтовних досліджень ранньослов'янських старожитностей Поділля (переважно у межах Хмельницької області) стала монографія О.М. Приходнюка «Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н. е.)», на котру в «Археології» вийшла рецензія В.В. Ауліха [1]. Сам же О.М. Приходнюк опублікував в «радянський період» часопису дві статті з зазначеної тематики – в одній характеризувалось ранньослов'янське житло Поділля [32], в іншій – матеріали з розкопок 1974-1977 рр. поселення V-VII ст. біля с. Каветчина Кам'янець-Подільського району [35].

Питання археології Давньої Русі в межах Хмельниччини неодноразово порушувалися на сторінках часопису. Так, спробу історичної реконструкції середньовічних торгівельних шляхів Східної Волині, зокрема на археологічних матеріалах, здійснив К.І. Терещук [43]. У статті О.Р. Тищенко з проблематики борисоглібської дрібної пластики згадується знахідка на городищі літописного Каліуса Новоушицького району [44, с. 49]. Г.О. Піскова детально схарактеризувала скарби ювелірних виробів, виявлені при розкопках лєнінградською експедицією під керівництвом М.К. Каргера давньоруського городища біля м. Шепетівка [29]. А Г.О. Вознесенська підсумувала технологічні особливості виробництва жнивварських знарядь праці з цього городища [11]. Досліджені у 1974-1979 рр. експедицією Л.В. Вакуленко і О.М. Приходнюка давньоруські об'єкти на багат шарових поселеннях в околицях с. Сокіл на Дністрі схарактеризувала О.Л. Вільшанська [5]. У 1973 р. Волино-Подільський загін ІА АН УРСР на чолі з М.П. Кучерою за участі працівників Житомирського (В.О. Місяць) і Хмельницького (М.Й. Ягодзинський) обласних краєзнавчих музеїв обстежив низку городищ з давньоруським культурним шаром в Житомирській, Хмельницькій і Тернопільській областях. Науковим підсумком цих розвідок стала стаття «Дослідження городищ на Волині й Поділлі» [20]. Три статті часопису приурочені публікації матеріалів розкопок 1974-1976 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом С.П. Пачкової давньоруської фортеці XII-XIII ст. біля с. Гринчук на Дністрі. Особливо детально були проаналізовані керамічний матеріал і залізообробне ремесло колишніх жителів городища [26-28]. Короткий опис низки давньоруських поселень, виявлених і обстежених унаслідок розвідок 1968-1969 рр. у районі запланованого Дністровського водосховища, зустрінемо в окремій публікації О.М. Приходнюка [34]. Розкопки 1969-1970 рр. давньоруського городища біля с. Городище Деражнянського району, проведені В.І. Якубовським, зокрема увінчалися знахідкою унікального скарбу ювелірних виробів. Саме городище його дослідник пов'язав із залишками літописного Божьска – одного з центрів Болохівської землі [47].

Археологія козацького часу на території Хмельницької області знайшла своє відображення лише в одній об'ємній та інформативній статті Є.М. Пламеницької, приуроченій Кам'янець-Подільському замку [30].

Декілька праць у часопису знайомлять з результатами розвідок і розкопок різночасових археологічних об'єктів на Хмельниччині. Так, у статті П.Й. Борисковського є короткий опис різночасових об'єктів, виявлених протягом 1946-1948 рр. Середньодністровською експедицією у південних районах області [4, с. 118-124]. Про проведені у Городоцькому і Кам'янець-Подільському районах рятівні розкопки різних археологічних об'єктів інформував у своєму повідомленні І.С. Винокур [7]. Спеціальна публікація приурочена охоронним розкопкам багат шарового поселення біля с. Коськів Шепетівського району на р. Хоморі [42]. Про 27 відкритих місцезнаходжень старожитностей різного періоду унаслідок проведеної археологічної розвідки у верхів'ях р. Случ (від с. Остропіль Хмельницької області до с. Колодяжин Житомирської області) інформує праця С.А. Липка [21]. Автор ще однієї публікації про археологічну розвід-

ку вздовж берегів Случі (1965 р., між селами Григорівка та Коржівка Старокостянтинівського району) – О.М. Приходнюк. Тоді було виявлено й обстежено 23 місцезнаходження старожитностей різного періоду [33]. В.І. Якубовським разом з членами Хмельницької обласної екскурсійно-туристської станції було здійснено дві значні маршрутні розвідки по річках Хмельниччини. Перша була проведена 1972 р. на півночі області, уздовж р. Хомора, на ділянці від с. Ліщани Ізяславського району до м. Першотравенськ (Житомирська область). Унаслідок було обстежено 38 різночасових археологічних місцезнаходжень [49]. Друга розвідка проведена 1975 р. у центральній частині області по р. Бужок від с. Копачівка Волочиського району до смт Меджибіж Летичівського району, в результаті чого було зафіксовано 51 місцезнаходження археологічних об'єктів різних епох [48].

Підсумуємо. У радянський період виходу в світ часопису «Археологія» на його сторінках найбільше висвітлювалися археологічні старожитності подністровської частини Хмельниччини, передусім у межах Кам'янець-Подільського району. Найбільше уваги приділено пам'яткам трипільської, черняхівської, ранньослов'янської та давньоруської археологічних культур. Майже не висвітлювалися старожитності постдавньоруського періоду.

Список використаних джерел та літератури

1. Ауліх В.В. «О.М. Приходнюк. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н. е.). К., 1975» [Рецензія] // Археологія. – 1979. – №29. – С. 111-112.
2. Баран В.Д., Гопак В.Д. Залізні вироби з поселення черняхівської культури поблизу с. Теремці у Придністров'ї // Археологія. – 1986. – №55. – С. 68-75.
3. Березанська С.С., П'ясецький В.К. Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою // Археологія. – 1978. – №27. – С. 48-55.
4. Борисковський П.Й. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 117-131.
5. Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі // Археологія. – 1988. – №61. – С. 85-90.
6. Винокур І.С. Деякі язичницькі символи в орнаменті пам'яток черняхівської культури // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 108-119.
7. Винокур І.С. Охоронні розкопки на Поділлі // Археологія. – 1973. – №8. – С. 117.
8. Винокур І.С., Борковський М.С. Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я // Археологія. – 1973. – №12. – С. 58-61.
9. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Скіфський амулет // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 118-121.
10. Винокур І.С., Забашта Р.В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. – 1989. – №1. – С. 65-77.
11. Вознесенська Г.О. Технологія виробництва жнивварських знарядь праці із стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1989. – №3. – С. 95-105.
12. Воляник В.К. Пам'ятки черняхівської культури на Волині // Археологія. – 1979. – №29. – С. 54-61.
13. Горішній П.А. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія. – 1978. – №27. – С. 55-57.
14. Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в середньому Подністров'ї (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1979. – №31. – С. 65-75.
15. Журко О.І. Черняхівські житла на Середньому Дністрі // Археологія. – 1982. – №38. – С. 36-43.
16. Козак Д.Н., Журко О.І. Поселення поблизу с. Велика Слобідка пізньоримського часу в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1983. – №43. – С. 62-71.
17. Козак Д.Н., Мегей В.П. Слов'янське поселення Велика Слобода-I на Середньому Дністрі // Археологія. – 1987. – №59. – С. 60-67.
18. Козак Д.Н. Поселення першої чверті I тис. н. е. поблизу с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Археологія. – 1988. – №62. – С. 52-59.
19. Колесніков О.Г. Нові поселення середнього Трипільля в Подністров'ї // Археологія. – 1985. – №49. – С. 49-52.
20. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. – 1979. – №29. – С. 62-72.
21. Липко С.А. Старожитності верхів'я р. Случ (матеріали до археологічної карти) // Археологія. – 1982. – №41. – С. 83-90.
22. Мовша Т.Г. Трипільське поховання в с. Цвіклівці // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 213-222.
23. Мовша Т.Г. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці // Археологія. – 1965. – Т. XVIII. – С. 161-170.

24. Мовша Т.Г. Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 129-141.
25. Пачкова С.П. Урнове поховання в с. Гринчук на Середньому Дністрі // Археологія. – 1979. – №29. – С. 113-114.
26. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – №32. – С. 78-96.
27. Пачкова С.П., Гопак В.Д. Залізообробне ремесло на городищі Гринчук // Археологія. – 1981. – №36. – С. 54-66.
28. Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук // Археологія. – 1982. – №39. – С. 51-63.
29. Піскова Г.О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – №61. – С. 16-35.
30. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С. 14-36.
31. Приходнюк О.М. Мегалітична куляста амфора з с. Завок Хмельницької області // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 206-207.
32. Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. – 1971. – №3. – С. 26-37.
33. Приходнюк О.М. Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ // Археологія. – 1974. – №13. – С. 79-84.
34. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – №22. – С. 99-106.
35. Приходнюк О.М. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1983. – №42. – С. 16-28.
36. П'ясецький В.К. Нові пам'ятки тцінецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях // Археологія. – 1973. – №11. – С. 69-72.
37. П'ясецький В.К. Верхньопалеолітична стоянка Славута // Археологія. – 1974. – №14. – С. 46-49.
38. Рудинський М. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 7-22.
39. Савчук А.П. Мезолітичні знахідки на Горині // Археологія. – 1979. – №30. – С. 51-57.
40. Свешников І.К. Пам'ятки Милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія. – 1971. – №2. – С. 68-80.
41. Симанович Е.А. Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій) // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 105-115.
42. Терещук К.І., Терещук Л.К. Багатошарове поселення в Хмельницькій області // Археологія. – 1985. – №49. – С. 90-93.
43. Терещук К.І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині // Археологія. – 1986. – №54. – С. 77-85.
44. Тищенко О.Р. Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – №46. – С. 44-56.
45. Шовкопляс І.Г., Максимов Є.В. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 89-109.
46. Щегельський І.І. Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е. – II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1986. – №54. – С. 13-26.
47. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. – 1975. – №16. – С. 87-104.
48. Якубовський В.І. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині // Археологія. – 1982. – №38. – С. 103-109.
49. Якубовський В.І. Слов'янські старожитності на Хмельниччині // Археологія. – 1984. – №46. – С. 90-95.

ДРЕВЛЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ НА ВИСТАВЦІ «СТАРОДАВНІЙ ІСКОРОСТЕНЬ. ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ» у НМІУ

У статті аналізується досвід та особливості побудови археологічної виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності. Новітні дослідження Житомирської експедиції Інституту археології НАНУ у 2001-2015рр.», яка проходила в музеї з 23 жовтня 2015р. по 31 січня 2016 р. На виставці можна було побачити близько 400 оригінальних експонатів з фондів НМІУ, фондів та наукового архіву Інституту археології НАНУ, Коростенського краєзнавчого музею.

Ключові слова: виставка, древляни, археологічні старожитності, Іскоростень, городище, слов'янська державність.

Одним з найцікавіших напрямків виставкової роботи Національного музею історії України є серія тимчасових виставок, які розповідають про новітні дослідження вітчизняних археологів. До цієї роботи залучаються ІА НАНУ, регіональні краєзнавчі музеї, інші організації. В рамках цього проекту відвідувачам вже було запропоновано декілька виставок, зокрема, «Десятинна церква. Новітні дослідження» (2011 р.), «Поселення Ходосівка Рославське (кінець XI-XIV ст.), як показник неординарності середньовічного села (Матеріали новітніх досліджень ІА НАНУ)» (2014 р.), «Древлянський град Олевськ» (2015 р.), «Скарби землі Чорнобильської» (2015 р.), «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (2015 р.). Практично всі представлені на виставках експонати виставлялися вперше. Виставки були цікавими не тільки для фахівців, а й для пересічних відвідувачів і показали величезний інтерес громадськості до археологічних досліджень на теренах України.

Ще одним подібним цікавим проектом стала виставка «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності. Новітні дослідження Житомирської експедиції Інституту археології НАНУ у 2001-2015рр.» (2015 р.), яка відкрилася 23 жовтня 2015 р. і презентувала археологічні матеріали VII – початку XI ст. На ній можна було дізнатись чимало цікавого про історію м. Коростеня в давньоруський час, ознайомитись з розкопками в древлянських землях, в літописному Іскоростені. Експонувалося близько 400 оригінальних експонатів з фондів НМІУ, фондів та наукового архіву Інституту археології НАНУ, Коростенського краєзнавчого музею. Серед них: археологічні старожитності, документи, фото, твори образотворчого мистецтва, макет.

У Національному музеї історії України є багато експонатів, пов'язаних з історією слов'янських племінних союзів у переддержавний період (VIII-IX ст.). Найбільшу частку становлять старожитності сіверян та полян. Є також матеріали, що дозволяють представити в експозиції й інші племена, зокрема, радимичів, в'ятичів, волинян, ільменських слов'ян. На жаль, древлянські землі у VIII-X ст. характеризує незначна кількість речей, тому виставка, яка презентує древлянський племінний союз, стала вдалим доповненням існуючої в музеї стаціонарної експозиції.

Побудова виставкової експозиції – складний дослідницький, творчий і виробничо-технічний процес. Будь-яка виставка використовує зацікавленість відвідувача новим або маловідомим, дозволяє повніше розкрити властивості музейних предметів, зокрема, археологічні виставки можуть виступати як самостійні колекційні або тематичні тимчасові експозиції, що вирізняють окрему групу експонатів, підібраних за певними ознаками [10, с. 18]. Створенню виставкової експозиції передувала розробка наукової концепції [13] та тематико-експозиційного плану [14]. Передбачалося, що виставка складатиметься з п'яти розділів, що висвітлюватимуть різні аспекти історії Коростеня в давньоруську добу. Крім того, у 2015 р. виповнилося 1070 років з дня першої «офіційної» згадки м. Коростеня в «Повісті минулих літ» під 945 роком.

Вже тоді Іскоростень існував як «град» і був головним укріпленим пунктом племені древлян. На місці літописного Іскоростеня збереглися залишки чотирьох городищ та шість курганних груп. Є декілька версій походження назви «Іскоростень, Коростень»: 1 – від слова «кора», начебто місто було обнесено нетесаним дубовим частоколом «із кори на стіні»; 2 – від імені бога сонця Хорса чи «Корса» і скандинавських слів «sten» – камінь, або «skarfr» – скеля, тобто «місто Хорса на кам'янистому пагорбі»; 3 – від слов'янського «короста» – через нерівну берегову лінію р. Уж.

Виставку було змонтовано в експозиційному залі № 22, на третьому поверсі НМІУ, використовувалося сучасне вітринне обладнання – одинадцять вітрин і шість вертикальних стендів. Вона стала спе-

цифічним предметно-просторовим ансамблем, де вдало поєдналися принципи лаконічності, логічності, виразності експозиції та її зміст. У світлокольоровому вирішенні залу використовувалися теплі зелено-бежеві, золотаві кольори.

На відкриття виставки було запрошено представників ЗМІ, надано ряд інтерв'ю (рис. 2). Виставка стала базою для організації різних науково-освітніх заходів, зокрема, проводилися тематичні екскурсії та заняття, надавалися численні консультації науковцям і відвідувачам (рис. 3). Найцікавішим проектом стала дискусія, присвячена проблематиці становлення слов'янської державності, проведена в грудні 2015 р. Було також підготовлено афішу (рис. 1) та буклет [15].

Перший розділ (і першу вітрину) виставкової експозиції було присвячено історії дослідження літописного Іскоростеня, і, у першу чергу, відкриттю коростенських пам'яток. На могильники поблизу колишнього с. Іскоростень звернув увагу ще В. Б. Антонович. У 1887 р., у першій групі курганів із 68 могил, яка знаходилася на північ від міста, по дорозі на Овруч, він розкопав 5 курганів з трупопокладеннями. Було знайдено срібні прикраси, залізні цвяхи, ніж, дужку від відра. Цвяхи були встромлені в землю і розміщені навколо скелета. Вірогідно, небіжчики були поховані у труні, яка не збереглася. Іноді покійників накривали тканиною, прикріплюючи її гвіздками. Цвяхи з розкопок В. Б. Антоновича зберігаються в НМІУ і їх можна було побачити у вітрині (рис. 4.).

У 1889 р. у тій же курганній групі Ф. Р. Штейнгель розкопав ще п'ять курганів, а у 1911 р. дослідження цього могильника продовжив В. В. Хвойка (було розкопано 23 кургани). Експонувався відкритий лист В. В. Хвойки на розкопки в Овруцькому повіті Волинської обл., до якого тоді входило с. Іскоростень (рис. 4). У більшості поховань були знайдені срібні та бронзові прикраси, залізні та шиферні вироби, фрагменти кераміки. В одному з курганів було виявлено золоті скроневі кільця та фрагменти залізних обручів від дерев'яного відерця (IX-X ст.) [8, с. 167]. Частину речей з цих розкопок В. В. Хвойка у 1912 р. передав до музею. В експозиції можна було також побачити фрагменти кераміки (від 9 горщиків IX-X ст. з розкопок В. В. Хвойки, знайдених у похованні з трупоспаленням, а також дві шийні гривни з розкопок 1911 р. Ці гривни виготовлені в техніці волочіння з товстого, круглого в перетині дроту. Такі гривни були поширені серед сільського населення переважно в XI ст. і являють собою речі виключно місцевого виробництва. Цікаво, що крім матеріалів давньоруського часу, В. В. Хвойкою на території Коростеня було знайдено також крем'яні знаряддя праці палеолітичної доби (13500-10000 рр. тому), які також знайшли своє місце в експозиції (рис. 4).

Другу вітрину присвячено подальшим археологічним дослідженням у м. Коростень. Коростенські городища, починаючи з 1925 р., вивчалися експедицією Коростенського окружного музею краєзнавства під керівництвом Ф. А. Козубовського. Було зафіксовано чотири городища, розташованих недалеко одне від одного: три (городища I-III) на правому березі р. Уж, одне – на лівому (городище IV). У вітрині експонувалася схема розташування Коростенських пам'яток. У 1934 р. Коростенська експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом Ф. М. Мовчанівського і за участю Коростенського краєзнавчого музею досліджували II і III городища [9, с. 218]. На городищі III було відкрито три нашарування: неолітичної доби, давньоруського часу та литовського періоду. У вітрині можна було побачити фрагменти кераміки III городища з розкопок Ф. М. Мовчанівського (НМІУ). Ці фрагменти характерні для Райковецької культури (VIII-IX ст.), складовою якої були племена древлян та для раннього періоду Київської Русі.

Протягом наступних, майже 60-ти років, археологічне вивчення Коростенських старожитностей практично не проводилося. І тільки у 1994 р., у зв'язку зі значним пошкодженням культурного шару внаслідок розбудови міської території, експедицією ІА НАНУ та Коростенського краєзнавчого музею було проведено розвідку. Починаючи з 2001 р., у місті працює експедиція ІА НАНУ (спочатку її керівником був Б. А. Звіздецький, пізніше А. В. Петраускас) [5; 6]. На фото в експозиції можна було побачити розкопки валу Іскоростенського городища у 2006р., а також речі з розкопок Б. А. Звіздецького 2004-2006р. У результаті цих робіт встановлено, що найдавніше міське ядро сформувалося в районі городища I на північно-східній околиці сучасного Коростеня. Будівлі городища були зруйновані під час великої пожежі [3, 6-15]. Було також відкрито посад (3 га) літописного Іскоростеня. Городище II (IX-XII ст.) розташовувалося на південь від городища I. В його південно-східній частині зберігся вал і в'їзд. Городище III розміщене на південь від городища II, воно існувало і за литовської доби. На городищі IV археологічні дослідження не проводилися. Його культурний шар перекопаний і знищений. Воно датується VI-III ст. до н. е. і відноситься до мілоградської культури.

Таким чином, ядро майбутнього Іскоростеня почало формуватися на базі трьох правобережних городищ, хоча населення мешкало як на правому, так і на лівому березі р. Уж, про що може свідчити наявність на обох берегах курганних могильників.

Другий розділ виставки приділяв серйозну увагу міським укріпленням та військовій справі X-XIII ст. Під цю тему було відведено дві вітрини – №3 та 4. У переддержавний період (VIII-IX ст.) племінний союз древлян, представлений поселеннями, городищами, могильниками, був одним з найсильніших слов'янських ранньодержавних утворень на Правобережжі Дніпра. У Древлянській землі правили князі місцевої династії, нащадками яких у X ст. були Мал Древлянський та його діти – Малуша і Добрина [16, с. 154].

У 882 р. в Києві утверджується династія Рюриковичів. Після смерті Олега у 912 р. князем на Русі стає Ігор. Ще Олег, покоривши древлян у 883 р., став брати з них данину по чорній куниці. Ігор наклав на них ще більшу данину. Вірогідно, питання непокори древлян не обмежувалося даниною, це було ще й питання чужоземності варязької династії [11, с. 214]. Військові походи вимагали значних коштів, що викликало посилення економічного тиску щодо власного народу. Загострення ситуації призвело до трагедії. У 945 році київський князь вирішив повторно зібрати данину з древлян. Спалахнуло повстання, під час якого князівську дружину було розбито, а самого Ігоря «в Древлянах» жорстоко вбито [16, с. 154]. У вітрині №3 експонувалася карта Русі X ст., на якій схематично було позначено маршрут «полюддя» – збору данини київськими князями. Експонувалися також предмети озброєння X ст. з Коростеня: бойова сокира, наконечники списів, сулиці, стріл.

Князівський стіл до повноліття сина Святослава посіла християнка княгиня Ольга. Початок її правління ознаменувався жорстоким придушенням древлянського повстання. Древлянську столицю у 946р. було знищено, а вцілілі люди змушені були платити важку данину й визнати зверхність Києва. У вітрині також можна було побачити перепалені рештки кісток з Іскоростенського рову з розкопок 2015 р. Протягом останніх років проводилися розкопки укріплень городища, зокрема валу та рову, досліджені також рештки жител та господарських споруд [4, с. 46]. У вітрині №4. експонувалося фото розкопу № 1 Іскоростенського городища.

Зацікавленість відвідувачів викликала також реконструкція костюма воїна-дружинника X ст., а також предмети озброєння та кінського спорядження, деталі поясних наборів. Оборона рідної землі була найважливішим завданням місцевих князів. Древлянське військо було чисельним і добре озброєним. Головну роль у ньому відігравала кіннота. Важливими були і піші полки. Набір бойового спорядження воїна-дружинника включав наступальну та захисну зброю.

Центром виставкової експозиції стала велика вітрина № 6. Вона відразу привертає увагу, створює відповідний настрій і враження, доносить до відвідувача головну ідею виставки, що у X ст. Іскоростень був не тільки столицею Древлянської землі, а й могутньою фортецею, центром загальної системи захисту регіону. Місто мало міцні дерев'яні укріплення, збудовані на фундаменті з кам'яних брил. Майже всю вітрину займає банер (1,5×2м) з назвою виставки, на якому розміщено колаж: в нижній частині – фото сучасного вигляду місця розташування Іскоростенського городища I з висоти пташиного польоту; у верхній частині – схематичні обриси реконструйованого міста X ст. (рис. 2.). У цій же вітрині було представлено оригінальні експонати X ст. – горщик, фрагменти жорен. Поряд експонувався макет городища.

Наступний, III розділ, присвячено міському ремісничому виробництву та торгівельним зв'язкам X-XIII ст. Тут знайшли своє місце такі теми: чорна металургія, обробка кольорових металів, ювелірні вироби, гончарство, обробка кістки та рогу, склоробне виробництво, обробка каменю, торгівля.

Давній Іскоростень був великим міським осередком з розвинутими військовою справою, ремеслом, сільським господарством, торгівлею. Поклади болотних руд та ліси зумовили чітко виражену спеціалізацію на чорній металургії. Виробничі комплекси по виготовленню заліза знаходилися поза зоною житлової забудови. Із заліза виготовляли різноманітні речі: зброю, інструменти, предмети побуту, зокрема, ножі. Про домобудування свідчать металеві деталі зрубних будівель та побутові речі (X ст.), у великій кількості знайдені на городищі, зокрема, скоби дверні, кресала, замки трубчасті, ключі.

Іскоростенські ремісники успішно займалися обробкою кольорових і дорогоцінних металів: було розкопано майстерню ювеліра X ст., а також знайдено значну кількість срібних та золотих прикрас. У вітрині можна було побачити тиглі, зливки срібла, підготовлені до роботи, фрагменти бронзових гривень, ковадло та пінцет ювелірні, а також унікальні коштовні прикраси: лунницю та зернені намистини.

У вітрині № 7 знайшли своє місце дорогоцінні жіночі прикраси (рис. 5.) та реконструкція вбрання багатой жінки X ст. Ювелірний убір древлянської знаті в X ст. включав ряд оригінальних золотих та срібних прикрас: перснеподібні, п'яти та семипроменеві, одно та тринамистинні скроневі кільця, сережки «волинського» типу, підковоподібні фібули, зернені лунниці, круглі підвіски, зернені намистини, бубонці, браслети та персні. Зрідка носили гривни. Типовими є намиста із скляних та кам'яних намистин. Зафіксовані різні варіанти використання перснеподібних скроневих кілець: їх носили не тільки як сережки або скроневі кільця, а й вплітали в коси й закріплювали волосся.

Суттєве місце серед занять населення займало прядіння і ткацтво. На городищі було знайдено чимало виробів з каменю, більшість – з рожевого пірофіліту. Ці речі також експонувалися у вітрині № 7.

Вітрина № 8 характеризує керамічний комплекс Іскоростенського городища, представлений кухонним, столовим та тарним посудом.

IV розділ (вітрина № 9) відображує розвиток сільського господарства в Іскоростені та його околицях у X-XIII ст.

Через низьку продуктивність земельних ділянок у зоні Полісся (врожайність зернових в X ст. становила до 4 ц з гектара), велике значення мали скотарство, рибальство, мисливство, бортництво. Розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней. Із кістки виготовляли різні вироби. Польовали, в основному, на хутрових та копитних звірів, а також птахів. Експонувалися кістяні вироби, кістки диких тварин, а також залізна пилка для розпилювання кістки.

Чинбарство також відіграло значну роль у підвищенні добробуту мешканців Іскоростеня. У лісах навколо міста водилося багато хутрових звірів, а шкурки куниць, особливо чорних, обов'язково входили до складу різних податей. Було представлено унікальний набір спеціальних ножів – скребачок для вицькування шкур [2, с. 37].

Жителі міста успішно займалися рибальством. Різноманітний рибальський інвентар забезпечував цілорічний лов риби. На фото у вітрині – сучасний вигляд р. Уж біля городища I, а також різноманітне рибальське приладдя: гачки, гарпуни, грузила глиняні.

Важливе значення в житті мешканців міста, а також поселень, розташованих навколо нього, відігравали різні промисли, зокрема, дьогтярний. У 2015 р. співробітниками Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом А. В. Петраускаса було проведено цікавий експеримент з одержання дьогтю із використанням давніх технологій (у вітрині можна було побачити фото експериментальної дьогтярної ями). Дьоготь – рідкий продукт сухої перегонки деревини, слово означає – «горілий, обпалений». Принцип його одержання залишився практично незмінним: березову кору набивають в герметичні ємності, як правило, у горщики з отвором для стікання готового продукту і підігривають. Із 75 кг берести одержували до 22 кг чистого дьогтю. У давнину дьогтем змащували шкіряне взуття і деталі обладунків, щоб вони не розсихалися і не пропускали вологу. Дьогтем також лікувалися.

Для риболовлі, для переправи через річки тощо слов'яни широко використовували човни-довбанки. Їх виготовляли зі стовбура дерева, товщиною не менше 70-80 см. Дуб для човна зрубували взимку, потім два-три роки витримували на відкритому повітрі. У 2015 р. співробітниками Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ було виготовлено репліку човна-довбанки і зроблено експериментальний перехід Прип'ять – Дніпро (до Вишгорода). Човен показав себе досить маневреним, він добре тримався на воді (фото човна також експонувалося у вітрині).

Вітрину № 10 присвячено міжнародним зв'язкам Древлянських земель [12, 221]. Саме вигідним географічним становищем зумовлювалося багатство і процвітання древлянських градів: через них у X ст. проходив один з найважливіших торговельних шляхів – бурштиновий шлях. В Іскоростені можна було побачити купців з різних земель, а також товари, привезені здалеку. Древлянські культурні традиції формувалися на місцевій основі і під сильним впливом сусідніх розвинутих культур: арабської, візантійської, центральноєвропейської і скандинавської [1, с. 15; 7, с. 76]. Найбільше ці впливи прослідковуються в ювелірному мистецтві, про що свідчили чудові зразки ювелірних прикрас та монет іноземного походження.

Експонати останньої вітрини № 11 (V розділ) розповідали про розкопки Житомирської експедиції ІА НАНУ під керівництвом А. В. Петраускаса, що проводилися влітку 2015 р. у м. Коростень. Досліджувалися оборонні споруди на городищі I, відкрито 16м². Зафіксовано потужний шар каміння товщиною до 1м, яке було використано для зведення рівного майданчика. Було виявлено фрагменти посуду, жіночі прикраси, кам'яні вироби, намиста. Особливий інтерес становить знахідка будівельного знаряддя для зведення дерев'яних конструкцій – залізного проушного тесла, яке, вірогідно, було загублено під час будівництва Іскоростенських укріплень. Мешканці городища вирощували різні сільськогосподарські культури: ярову пшеницю однозернянку, ячмінь, просо, овес, горох, льон коноплю, мак. Займалися також городництвом та садівництвом. Виявлено рештки жорен, фрагмент серпа, було знайдено значну кількість обгорілого зерна.

Доповненням виставкової експозиції стали шість стендів, присвячених детальному «літописному» опису подій 945-946рр. – вбивству в древлянських землях князя Ігоря і жорстокій помсті княгині Ольги [17, с. 261]. Кожен стенд складався з копії мініатюри Радзивиллівського літопису і відповідного літописного тексту:

Стенд №1. Похід Ігоря за даниною у землі древлян. Вбивство Ігоря.

Стенд №2. Приїзд древлянських послів до Ольги.

Стенд №3. Перша помста Ольги.

Стенд №4. Друга помста Ольги.

Стенд №5. Тризна по Ігорю. Третя помста Ольги.

Стенд №6. Взяття Іскоростеня. Четверта помста Ольги.

Не останнє місце у формуванні загального виставкового іміджу належить великим полотнам художника А. Н. Волненка: «Слов'янський князь» та «Язичницьке святилище».

Отже, чудові виставкові матеріали популяризують наукові досягнення у вивченні нових археологічних об'єктів давньоруської доби на території Житомирщини, привертають увагу громадськості до вітчизняної історії, яка з давніх часів була невід'ємною частиною європейської. При побудові виставки використовувалися нові сучасні дизайнерські розробки та оригінальні художні рішення, які створили в залі відповідні настрій та колорит.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрощук Ф. Древлянская земля в межрегиональных контактах IX-X вв. / Ф. Андрощук // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Т. I. – С. 6-20.
2. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини / О. П. Журавльов // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 35-41.
3. Звіздецький Б. А. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (Матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овручський та Народницький райони) / Б. А. Звіздецький. – Коростень, 2008. – 130 с.
4. Звіздецький Б. А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII-IX ст. / Б. А. Звіздецький // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 41-51.
5. Звіздецький Б. А. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня / Б. А. Звіздецький, А. В. Петраускас, В. І. Польгуй // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 51-87.
6. Звіздецький Б. А. Дослідження Іскоростеня у 2005-2008рр. / Б. А. Звіздецький, В. І. Польгуй, А. В. Петраускас, О. В. Сірко, Є. М. Осадчий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Т. I. – С. 113-118.
7. Зоценко В., Типологія та хронологія артефактів «скандинавського типу» із розкопок стародавнього Іскоростеня / В. Зоценко, Б. Звіздецький // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернігів: «Сіверянська думка», 2006. – С. 70-76.
8. Колеснікова В. А. До історії дослідження курганів в Коростені та Овручі в 1911р. / В. А. Колеснікова // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Т. I. – С. 166-169.
9. Латуха Т. И. Научная деятельность археолога Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по архивным документам) / Т. И. Латуха // Середньовічні міста Полісся. – Київ, 2013. – Вип. 11. – С. 215-224.
10. Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития / М. Майстровская // Музейная экспозиция. – М., 1997. – С. 7-22.
11. Моця О. П. Київ та Іскоростень в контексті поляно-древлянського протистояння / О. П. Моця // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 212-215.
12. Петрашенко В. О. Літописні древляни та їх вплив на формування матеріальної культури сусідніх територій / В. О. Петрашенко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 219-223.
13. Стрельник М. О. Наукова концепція та тематична структура виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності» / М. О. Стрельник. – Київ, 2015. – НА НМІУ, ф. Р. 1260, № 1145 – 8 с.
14. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності» / М. О. Стрельник. – Київ, 2015. – НА НМІУ, ф. Р. 1260, № 1146. – 15 с.
15. Стрельник М. Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності. Буклет / М. Стрельник, В. Колибенко, О. Сало. – Київ, 2015 – 6 с.
16. Толочко П. П. Київ та Іскоростень в процесі становлення давньоруської держави / П. П. Толочко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Т. II. – С. 153-156.
17. Толочко П. П. Коварство княгини Ольги / П. П. Толочко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-IX ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004. – С. 259-264.

Список скорочень

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.

НМІУ – Національний музей історії України.

Рис. 1. Афіша виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності».

Рис. 2. Урочисте відкриття виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності»

23 жовтня 2015р. Доктор історичних наук О.П. Моця розповідає про новітні археологічні дослідження на території м. Коростеня.

Рис. 5. Золоті та срібні прикраси з розкопок на території давнього Іскоростеня.

Рис. 3. На виставці завжди було багато відвідувачів.

Рис. 4. Вітрина № 1. Відкритий лист В. В. Хвойки на розкопки в Овруцькому повіті Волинської обл., до якого тоді входило с. Іскоростень. 1911р. Речі з розкопок В.Б. Антоновича та В. В. Хвойки.

Анатолій Трембіцький,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри комерційного
та трудового права
Хмельницького інституту Міжрегіональної
Академії управління персоналом,
член НТШ і НСКУ,
Почесний краєзнавець України

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНИША (1947 Р.)

У статті, на підставі маловідомих матеріалів рукописного звіту про діяльність Кам'янець-Подільської експедиції в 1947 році, охарактеризовані результати археологічної діяльності українського археолога Олександра Черниша отримані ним під час проведення за дорученням Інституту археології археологічної розвідки по берегах річок Смотрич та Дністер.

Ключові слова: археолог, Олександр Черниш, Кам'янець-Подільська експедиція, річка Смотрич, річка Дністер, 1947 р.

Знаний український археолог, доктор історичних наук, професор, визначний дослідник палеоліту та організатор науки Олександр Панкратович Черниш (*25.12.1918 – †16.08.1993) народився у сім'ї вчителів у с. Холми (нині – Корюківського району Чернігівської області) [3, с. 12; 6; 9; 10].

Інтелігентне родинне середовище вплинуло на його добре навчання у школі, і на те, що одразу після закінчення школи в 1936 р. він поступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Ще під час навчання він розпочинає працю у відділі первісної історії тодішнього Центрального історичного музею УРСР, де вперше приймає участь у професійних археологічних розкопках, опрацьовує колекції різночасових матеріалів, що вплинуло на вибір його майбутньої професії – професії археолога. Як практикант, працював у Трипільській археологічній експедиції ПМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. Зокрема, в 1939 р. працював асистентом в експедиції, яка досліджувала трипільські поселення на київських кручах [3, с. 12].

У 1940 р. він брав участь в археологічних розвідках по р. Дністру, де на лівому березі Дністра біля села Вихватниці (Вихватнівці Кам'янець-Подільського району – А. Т.) ним було «виявлено декілька нових палеолітичних місцезнаходжень» [8, арк. 4]. Зокрема, нижньопалеолітичні стоянки «Вихватнівці 1» й «Вихватнівці 2» і верхньопалеолітичну – «Вихватнівці 4» [8, арк. 5]. Проте Друга світова війна перервала подальше їх дослідження.

У липні 1941 р. Олександр Черниш добровільно йде на фронт, але восени того ж року потрапив в оточення і впродовж 1941-1944 рр. перебував у німецькому полоні. Наприкінці 1945 р. повертається до Києва, продовжує навчання в університеті та стає співробітником Інституту археології АН УРСР [3, с. 12].

У 1946 р., після закінчення історичного факультету Київського університету [9; 10], налагоджує зв'язки з колишніми колегами з експедиції Т. Пассек та розпочинає власні археологічні дослідження палеолітичної стоянки Володимирівка на Кіровоградщині. А також приймає участь у Молдавській експедиції, де керував роботами Вихватинського загону. Впродовж 1946-1951 рр. він у складі Трипільської експедиції під загальним керівництвом Т. Пассек практично кожен сезон проводив дослідження у співпраці з Інститутом археології (Київ) та Молдавським філіалом АН СРСР, де сформувався як самостійний польовий дослідник. У цій же експедиції Олександр Панкратович познайомився з ученицею Т. Пассек, москвичкою Катериною, яка невдовзі стала його дружиною та увійшла в науку як Катерина Костянтинівна Черниш – визначний дослідник неоліту і трипільської культури, зокрема, Подністров'я. Пізніше, обоє стали основою львівської археологічної школи кам'яного і мідно-кам'яного віку [3, с. 12].

У 1947 р. молодий науковець повертається на Поділля та очолює Кам'янець-Подільську розвідкову експедицію Інституту археології АН УРСР, одночасно стає заступником начальника Трипільської археологічної експедиції ПМК АН СРСР і продовжує дослідження Володимирівки [3, с. 12; 8, арк. 1].

Так, у кінці травня 1947 р. О. Черниш був відряджений «для переведення огляду місцезнаходжень стародавньої фауни та знахідки кістки з відображенням мамонта, про які поступили повідомлення до Інституту археології» [8, арк. 1]. В першу чергу, О. Черниш, як начальник Кам'янець-

Подільської розвідкової експедиції Інституту археології, під час своєї археологічної розвідки вздовж р. Смотрич, оглянув т. зв. «Лису гору» – лівий схил Підзамчиського яру (північний захід від Кам'янець-Подільського), де «ніяких палеолітичних решток не було спостережено і, навіть сама кістка є фальшивим відображенням мамута (мамонта – А. Т.) там-теж не могла бути знайденою всупереч ствердженню «автора» знахідки – Ю. Сиса». Проведеною експертизою в м. Києві було встановлено, що «малюнок є підробкою, а кістка третинного віку». Проведеною ним розвідкою в найзахіднішому масиві міста Кам'янець-Подільський поблизу – Підзамче (давні назви – Підгороддя, Сокіл – А. Т.), що знаходиться між Старим містом і селом Довжок [4], було встановлено, «що увесь лівий схил Підзамчиського яру зайнятий трипільським поселенням. На поверхні багато решток печини, фрагментів трипільської кераміки культури В, кремінних знахідок і т. і. Поселення тягнеться вдовж цієї балки на протязі до 1-½ км. Дальшими розвідками було виявлене друге трипільське поселення, розташоване на правому боці Підзамчиської балки недалеко від с. Козачок (с. Козак, яке 10 березня 1960 р. включене до складу села Довжок, нині його північно-західна околиця – А. Т.). Це друге поселення по своїх масштабах являється не менше за перше» [8, арк. 1].

Подальша розвідка нижче Кам'янець-Подільської фортеці в урочищі Татариски, на правому березі р. Смотрич «дала можливість виявити величезне трипільське поселення» [2; 8, арк. 2], «що займає увесь мис північніше від села Татариски» (колишнє село Татариски, а від 7 березня 1946 р. село Смотрич Кам'янець-Подільського району – А. Т.) [6, арк. 2]. Хоча деякі дослідники стверджують, що вперше трипільське поселення в урочищі Татариски було зафіксовано краєзнавцем М. С. Борковським у 1955 р. [5, с. 47], тобто через 8 років, після того як його виявив О. Черниш. Виявлене О. Чернишом величезне трипільське поселення займало увесь мис, що «обмежується р. Смотрич і струмком між с. Татариски і замком. Серед знахідок: один скребок і монохромна та прочерчена трипільська кераміка». Біля цього села також було «знайдено уламок пластини верхне-палеолітичного віку і один трьохкутний відщерб, можливо – мустьєрської доби». Подальшою розвідкою нижче села «в напрямі до села Кубачівки (колишнє село Кобачівка, Кубачівці, 12 січня 1967 р. об'єднане з селом Смотрич Кам'янець-Подільського району – А. Т.) виявлено лише окремі знахідки трипільської кераміки». Подальші розвідки на цій території були неможливі, адже «площа була засіяною і це не давало змоги гарно оглянути місцевість» [8, арк. 2]. Загалом, це село здавна відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут, ще в 1895 р., було знайдено великий скарб із 1144 срібних литовських і чеських монет XIV – XVI ст. [4].

У наступні дні травня 1947 р. О. Черниш продовжив свої розвідки, під час яких оглянув «місцевість біля села Шутнівці на лівому березі Смотрича. Залізничний кар'єр для добування піску, розміщений 200 м на п.-схід від села Шутнівці і 500 м пів.-схід від р. Смотрич на плато. Площа кар'єру до 3 км². Було простежено слідууючу стратиграфію 0-1 м – чорнозем, нижче світло-жовтий суглинок /1-1,5 м/, нижче суглинна залягали горизонти червоно-бурих глин пронизаних конкреціями гіпсу і зеленувато-жовті глини. Товщина горизонту глин доходила до 3 м. Нижче глин знаходилась товща гравію. На глибині 7 метрів від поверхні в гравіях були знайдені стародавні кістки. Товща гравію мала прошарки пісків сірих, чорвонуватих, світло-жовтих і навіть чорних. В цій товщі зустрічались гальки великих розмірів» [8, арк. 2]. У результаті подальшого огляду всієї площі кар'єру «знахідок кременів оброблених людською рукою не було знайдено», а лише «виявлено декілька екземплярів кремнів еолітичного характеру». За визначеннями українського зоолога, палеонтолога і теріолога Івана Підплічко (*02.08.1905 – †20.06.1975) «фауна відноситься до ранне-четвертичного періоду (стародавній слон, великорогий олень, викопний кінь)» [8, арк. 3]. На полях поблизу с. Шутнівці, що розташувалося на р. Смотрич, між вищими по течії с. Панівці та нижчими по течії с. Цвіклівці, значилося п'ять розораних курганів, один із них великий [1, с. 93; 4], але, як з'ясувалось, їх було більше. Із них – сім курганів досліджено експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в 1997-1999 рр. в урочищі Шутнівецьке поле, за 0,3 км на південний захід від села. Насипи кам'яноземляні, в більшості з них знаходили рештки дерев'яних склепів, які пограбовані. Поховання представлені тілопокладенням і тілоспаленням. Інвентар різноманітний – залізні списи, вудила, бронзові шпильки, наконечники стріл, унікальне бронзове дзеркало, точильні бруски, ліпна і гончарна кераміка. Пам'ятка датується рубежем VII – VI ст. до н. е. Черняхівське поселення знаходиться в урочищі Панівецькі Поля, поблизу кар'єру [1, с. 93].

У наступні дні травня 1947 р. О. Черниш проводив розвідки біля села Сокіл на лівому березі Дністра. Тут, у північно-західній частині села, на лівому березі безіменного струмка розташоване трипільське поселення [1, с. 88; 2; 8, арк. 3]. Тобто тут, як пише О. Черниш, були «простежені рештки великого поселення трипільської культури на місцевому кладовищі. Вся канава, що оточує кладовище перерізує

трипільські житла, а насипи могил усипані фрагментами посуду, уламками печини і знаряддями праці. Було знайдено трьох кутню з виїмкою кремінну стрілу, кремінний ніж-серп, уламок нуклеуса і багато фрагментів посуду з розписом. Також було знайдено черепашки уніс. Поселення, – на думку дослідника, – відноситься до ранньої стадії етапу Б. Окрім трипільського поселення було встановлено наявність палеолітичної стоянки нижче с. Сокіл на лівому схилі провалля, що йде біля кладовища в напрямі до р. Дністер. Серед знахідок: 4 нуклеуса, 4 скребки, дві пластинки з притупленою спинкою і 80 пластин та відщепів. Залишки верхньопалеолітичної стоянки були виявлені і на мису, на якому розміщено кладовище «правий схил вищевказаного провалля». Тут «було виявлено три нуклеуси, три скребки, три різки і 110 пластин та відщепів» [8, арк. 3]. В своєму звіті О. Черниш зауважує, що після розмови з відомим археологом М. Я. Рудинським, «було встановлено, що знахідки, на лівому схилі від провалля (в напрямі до с. Вустне (Устя – А. Т.)) відносяться до відкритої ним (М. Рудинським – А. Т.) палеолітичної стоянки Сокіл I, а палеолітичні знахідки простежені на мису з'являються рештками невідомої до цього часу палеолітичної стоянки. Цей новий пункт знахідок доводиться назвати верхне-палеолітичним місцезнаходженням «Сокіл 2» [8, арк. 4].

Загалом, с. Сокіл здавна відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут знайдена «кремінна широка пилка серповидного типу витонченої обробки, вся поверхня дзеркальна» [4]. «Знахідки мустьєрських палеолітичних крем'яних виробів трапляються в урочищі Над Стіною», де «знаходиться пізньопалеолітична стоянка Сокіл I, а стоянка Сокіл II – у районі кладовища». Тут виявлено декілька поселень скіфського часу: два – в північно-західній частині села, на лівому березі безіменного струмка; одно – в урочищі Плантація на східній околиці села; одно – за 5 км на південь від краю села; одно в урочищі Острови за 1,5 км в південному напрямку від села. В урочищі Острови також виявлено культурні шари рубежу нашої ери, черняхівської культури, ранньослов'янського і давньоруського періодів [1, с. 88-89]. У селі також виявлено: сліди пізнього палеоліту; трипільське поселення розташоване при впадінні р. Смотрич у р. Дністер; за 0,5 км на схід від села простежено залишки поселення раннього залізного віку; відкрито три черняхівські поселення (біля згаданого трипільського поселення; на березі Дністра, за 300 м від гирла р. Смотрич; в урочищі Лука за 3 км на схід від села). Неподалік від впадіння р. Смотрич у Дністер розкопувалось слов'янське поселення середини I тис. н. е., де відкрито сім напівземлянок з печами-кам'янками. На мисовидному виступі, при з'єднанні берегів лівого р. Дністер з правим р. Смотрич, знаходиться городище з культурними шарами скіфського, ранньослов'янського та давньоруського часів [1, с. 91]. Неподалік від села пролягає насип Траянового валу [1, с. 92]. При також селі є 6 курганів [1, с. 89; 4], один із них на правому підвищеному березі р. Смотрич, називається Останова могила [1, с. 91; 4], окрім того за 2 км від села простежується група розораних курганів [1, с. 92; 4]. У с. Устя, при впадінні р. Смотрич в р. Дністер є трипільське поселення [2].

Олександр Панкратович свої археологічні розвідки в травні 1947 р. завершив обстеженням правого берега р. Смотрич біля с. Цвіклівці (вірніше Цвіклівці – А. Т.), де виявив «два відщепи, можливо, стародавньо-палеолітичного віку» [8, арк. 4]. Загалом же, поблизу цього села є 11 курганів [1, с. 92; 4]. Зафіксовано сліди поселення скіфського часу [1, с. 92]. Трипільське поселення знаходиться в урочищі Гряда на малодоступному острівці правого берега р. Смотрич. У цьому ж урочищі відкрито напівземлянку з двома вогнищами, вісім ям різного призначення, трупоспальне поховання [1, с. 92; 2; 4]. Одне поселення черняхівської культури розташоване в урочищі Бесаги, на західній околиці села, праворуч від дороги Цвіклівці-Руда; друге – в урочищі Оботуха, яке знаходиться на захід від населеного пункту, поблизу колгоспного ставка. В урочищі Щовб зібрано фрагменти давньоруської кераміки [1, с. 92]. У 1959 р. тут знайдено скарб прикрас, в складі якого були мідні пластинчаті браслети, мідні та кістяні і вапнякові намистини і пронизки, всього збереглося 822 вироби. А також знайдено римську монету [1, с. 92; 2; 4].

У кінці серпня і в перших числах вересня 1947 р. О. Черниш проводив археологічні розвідки по р. Дністер, в районі м. Рибниця. Дослідником на «лівому березі Дністра біля села Вихватниці (Вихватнівці – А. Т.) розвідками була охоплена місцевість на північ і північний схід від села», де ще в 1940 р. ним було «виявлено декілька нових палеолітичних місцезнаходжень». Під час розвідки 1947 р. Олександром Панкратовичем «було встановлено наявність решток верхньопалеолітичної стоянки на південно-східному мисі провалля Вермітка, що йде від с. Вихватинці на схід. Ця стоянка названа «Вермітка I». Було виявлено 458 знахідок. Серед них знайдено нуклеус-відбійник, 5 скребок, скребок-різець, 45 пластинок з притупленою спинкою, 5 нуклеусів, 7 різців. Площа на якій зустрінуті ці знахідки досягає 300 м². Характер матеріалу дозволяє попередньо віднести цей пункт до мадленської доби [8, арк. 4]. На північному схилі провалля Вермітка, на висоті біля 80 метрів над рівнем р. Дністер і 300 метрів східніше провалля Рипа Мафтя було виявлено наступне палеолітичне місцезнаходження, яке було названо «Вермітка 2».

Серед матеріалів з цього нового місцезнаходження виявлено 5 нуклеусів, одне рабо, 11 скребків, 4 різці, 6 пластин з круговою ретушью. Матеріал з цього пункту можливо датувати ориньякською добою. Площа цього місцезнаходження до 600 м². Знахідка цих двох нових місцезнаходжень свідчить про багатство району с. Вихватинці на палеолітичні стоянки». Дослідником також було зібрано додатковий матеріал, на виявлених ним ще в 1940 р. – нижньопалеолітичних стоянках «Вихватинці 1» і «Вихватинці 2», верхньопалеолітичній – «Вихватинці 4» [8, арк. 5]. Загалом, с. Вихватинці здавна відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут, на околицях села виявлено трипільське поселення [1, с. 76; 2]. А на території колишнього колгоспного кар'єру, на правому березі р. Студениця за 1 км від села, простежуються сліди стоянки палеоліту [1, с. 76].

Наприкінці травня 1947 р. О. Черниш також проводив археологічні розвідки на правому березі р. Дністер, біля села Садарна, де «було виявлено декілька окремих знахідок палеолітичного характеру, що дозволяє припустити наявність тут стоянки, але її потрібно ще виявити». Окремі палеолітичні знахідки ним «були виявлені в 3 км північно-західніше від села Скінауці (1 нуклеус), біля с. Гідерем та біля с. Гережище» [8, арк. 5].

У 1948 р. О. Черниш, як заступник Трипільської маршрутної розвідкової експедиції, здійснював «власні розвідкові роботи на Дністрі». У 1949 р. Олександр Панкратович розпочав «розкопки першої відкритої ним пам'ятки палеоліту в басейні Дністра – Бабин I. Досліджував він її три роки поспіль, надаючи їй більшого значення, ніж вона цього заслуговувала». Пізніше він виділив «окрему «бабинську фазу» раннього етапу пізнього палеоліту Подністров'я» [3, с. 12].

Розглядаючи його наукову діяльність, яку він розпочав із дослідження палеолітичних стоянок у межиріччі Південного Бугу і Дністра, де відкрив і дослідив понад сотню стоянок палеоліту по берегах середньої течії Дністра, варто відзначити, що він був одним із найвідоміших українських учених другої половини ХХ ст. щодо вивчення найдавнішої історії Східної Європи [9; 10].

У 1948 р. О. Черниш захистив кандидатську роботу на тему «Володимирівська палеолітична стоянка», в 1960 р. – докторську дисертацію на тему «Пізній палеоліт Середнього Придністров'я». У 1969 р. він отримав учене звання професора. Упродовж 1946-1950 рр. працював в Інституті археології АН УРСР, 1951-1993 рр. – у Львівському Інституті суспільних наук АН УРСР (з 1992 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; 1951-1957 рр. – науковий співробітник, 1957-1961 рр. – старший науковий співробітник, 1962-1986 рр. – завідувач відділу археології, 1987-1992 рр. – провідний науковий співробітник) [9; 10]. Упродовж 1962-1986 рр. Олександр Черниш був завідувачем відділу археології, де згрупувати кадри львівської археології. Цей відділ й досі є єдиною академічною структурою археологічного профілю на території семи західних областей України [3, с. 11].

Дослідник здобув світове визнання своїми декількома сотнями наукових публікацій, у т. ч. монографії, з історії населення часів кам'яної доби на Україні: «Володимирська палеолітична стоянка» (1953), «Карта палеоліту УРСР» (1954), «Дослідження поселень мустьєрської доби на Дністрі» (1963-1964) [9; 10], «Поздний палеоліт Среднего Поднепровья» (1959), «Ранний и средний палеоліт Поднепровья» (1965), «Многослойная палеолитическая стоянка Молодове-5» (1987) [10], «Дослідження пам'яток кам'яного віку на Дністрі в 1967-1968 рр.» (1970) [7] та ін. У цих працях науковець розкрив на великому фактичному матеріалі процес заселення людиною Північно-Східного Прикарпаття, взаємозв'язок між життям і діяльністю людини та навколишнього середовища в льодовикову епоху. Багато уваги приділяв вивченню матеріальної і духовної культури палео-мезолітичного населення. Висунув оригінальну ідею про зародження родового ладу в середньому палеоліті (мустьєрська доба). Подав ґрунтовний опис мезолітичної печери Баламутівки на Середньому Дністрі – єдиної пам'ятки в карпатсько-волинському регіоні, де збереглися численні оригінальні малюнки. Відкрив рідкісні музичні інструменти палеолітичної доби, заклав основи львівської палеолітичної школи [10].

Олександр Ситник характеризує Олександра Черниша, як визначного дослідника палеоліту та організатор української науки, пише: «Якщо брати до уваги загальноновизнаний міжнародний рейтинг ученого – насамперед кількість цитувань та посилань на наукові праці, то Олександр Панкратович Черниш потрапить, мабуть, до числа першої десятки дослідників палеоліту колишнього Радянського Союзу. Чи не кожна праця, що вводила у науковий обіг нові матеріали, або ж узагальнювала результати вивчення палеолітичних пам'яток окремого регіону Східної Європи (і Західної), не обходилася без посилань на О. Черниша, а точніше – на його польові дослідження еталонних стоянок Середньої Наддністрянщини: Молодове I і V, Кормань IV, Бабин I, Вороновицю I, Оселівку, Атаки та ін. Власне ці пам'ятки стали своєрідним «нерукотворним пам'ятником» (вибачте за тавтологію) життю і творчості вченого, принесли йому заслужене світове визнання і пошану» [3, с. 11].

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.
2. Археологічні пам'ятки Трипільської культури на терені України. Хмельницька область [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://stepy.info/?p=554>
3. Ситник О. Олександр Черниш – визначний дослідник палеоліту та організатор науки / Олександр Ситник // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2009. – Вип. 13. – С. 11-16.
4. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Ю. Й. Сіцинський; упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.
5. Старенький І. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського / Ігор Старенький // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 47-52.
6. Трємбіцький А. М. Археологічні розвідки Олександра Черниша по берегах річок Смотрич і Дністер у 1947 р. / А. М. Трємбіцький // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015 / за ред. А. М. Трємбіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – С. 107-116.
7. Черниш О. П. Дослідження пам'яток кам'яного віку на Дністрі в 1967-1968 рр. / О. П. Черниш // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: видавництво «Каменярь», 1970. – С. 101-103.
8. Черниш О. П. Звіт про розвідки 1947 р. по рр. Смотричу і Дністру [Хмельницька область]. Фонд ВУАК (Ф. 1947/35). Кам'янець-Подільська експедиція. Спр. 556. Машинопис. – Арк. 1-5.
9. Черниш Олександр // Енциклопедія українознавства-II. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3712.
10. Черниш Олександр Панкратович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Сергій Семенчук,
здобувач кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
ст. викладач ПВНЗ
«Хмельницький економічний університет»,
науковий співробітник відділу охорони
пам'яток історії та культури у Хмельницькій області,
член НСКУ.

Сергій Шпаковський,
завідувач відділу охорони
пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області,
член НСКУ та українського національного комітету
ІКОМОС

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ЯКУБОВСЬКОГО – ВЧЕНОГО-АРХЕОЛОГА, ДОСЛІДНИКА БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У повідомленні автори описують життєвий і творчий шлях відомого вченого-археолога та пам'яткоохоронця Василя Івановича Якубовського.

Ключові слова: В.І. Якубовський, археологія, дослідник, пам'яткоохоронна діяльність.

Про таких особистостей як Василь Іванович Якубовський говорять: це людина з відчуттям життєвого призначення. А й справді, його природа наділила неабиякими якостями: любити сім'ю, родину, свою країну, поважати ближніх. У симбіозі із працелюбністю, наполегливістю та відданістю справі йому вдалося досягнути найвищих вершин у галузі археологічної науки. Усі ці якості він несе через усе своє подекуди нелегке, однак творче, життя.

Життєпис Василя Івановича розпочався 1 лютого 1940 року в селищі Мельниця-Подільська, що на Тернопільщині, у родині селян Ганни та Івана Якубовських. Юнак зростав у сім'ї, де шанували християнські традиції та сповідували віру. Переживши голодні 1946-1947 роки, Василь Якубовський здобуває середню освіту в Мельнице-Подільській середній школі, яку закінчив у 1958 році. У шкільні роки та опісля захоплювався музикою. Певний час грав у духовому шкільному оркестрі та Призбручанському етнографічному ансамблі Мельнице-Подільського районного будинку культури: брав участь у концертах в навколишніх селах Призбруччя, а також у міжнародному фестивалі молоді у 1957 р.

Однак, ще в шкільні роки визріла мрія стати археологом. Цьому сам Василь Іванович завдячує місцевому вчителю історії, вихованцю Коломийської української гімназії та Чернівецького університету Василю Петровичу Голику, який періодично проводив з школярами обстеження археологічних об'єктів прилеглої території. Саме за його порадою юнак побував в археологічній експедиції Київського історичного музею (зараз Національний музей історії України) під керівництвом Оксани Давидівни Ганіної, яка проводила археологічні дослідження на поселенні скіфського часу біля с. Івано-Пусте. Побувавши учасником першої у своєму житті археологічної експедиції, і відчувши радість від творчого пошуку, він твердо вирішив присвятити себе археології.

У жовтні 1959 року Василя Івановича мобілізували до лав радянської армії. Після закінчення служби у 1962 році він успішно складає вступні іспити і стає студентом історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Під час навчання студент Якубовський постійно бере участь в археологічних експедиціях під керівництвом археолога І. С. Винокура, який досліджував поселення і могильники Черняхівської культури біля сіл Раковець-Чеснівський, Ружичанка, Бакота. У 1966 році, будучи студентом 4 курсу, брав участь в археологічній експедиції з досліджень решток середньовічних міст в Середній Азії поблизу міст Куляб і Пахкар (Таджикистан). З вересня 1962-го – активний член Товариства охорони пам'ятників історії і культури.

Отримавши у 1967 році диплом вчителя історії, української мови та літератури, молодий спеціаліст з дружиною переїжджає до м. Хмельницького, де йому запропоновано посаду старшого наукового працівни-

ка і завідуючого відділу історії дорадянського часу обласного краєзнавчого музею, в яких був організатором археологічних експедицій з вивчення і охорони старожитностей літописної Болохівської землі. Працюючи в музеї, Василь Іванович паралельно стає керівником слов'яно-руської археологічної експедиції обласного музею та Хмельницької обласної екскурсійно-туристичної станції (1970-1975 рр.) [1, с. 2].

З 1968 р. Василь Іванович активно проводить обстеження об'єктів та пам'яток археології в Білогірському, Городоцькому, Деражнянському, Красилівському, Ізяславському, Летичівському, Полонському, Старокостянтинівському, Старосинявському, Хмельницькому районах. У період з 1968-1986 рр. він виявив та обстежив 32 пам'ятки археології (городища, поселення, кургани). За результатами пам'яткоохоронних розвідок складено 48 генпланів та 37 паспортів на об'єкти та пам'ятки археології. Зазначену документацію систематично використовують наукові співробітники відділу охорони пам'яток і нині для складання паспортів нового зразка, під час пам'яткоохоронних розвідок, інвентаризації археологічних об'єктів та перевірки їх технічного стану.

Саме завдяки ініціативі та безпосередній участі Василя Івановича активно проводилася робота по встановленню охоронних знаків на об'єктах та пам'ятках археології в північних та центральних районах Хмельницької області. У південній частині області цю роботу виконували працівники Кам'янець-Подільського музею-заповідника. Зокрема, металеві таблички замовляли на чавунно-ливарному заводі, що знаходився по колишній вулиці Гагаріна у м. Хмельницькому. Фінансування проекту здійснювало УТОПК у Хмельницькій області при сприянні органів влади на місцях. Всього В. І. Якубовський встановив близько 200 охоронних знаків на пам'ятках археології області.

Так, у 1972 році під його керівництвом проведено розвідку в басейні річки Хомора від с. Ліщани (Ізяславщина) Хмельницької області до м. Баранівка Житомирської області. У 1975 році під його керівництвом здійснено чергову археологічну розвідку в басейні р. Бужок (ліва притока Південного Бугу) від с. Копачівка до смт Меджибіж. У 1977 році експедицією обстежено і досліджено басейн р. Вовк (права притока верхів'я Південного Бугу).

Починаючи з 1968 року, В. Якубовський організовує систематичні археологічні дослідження на території болохівського укріпленого центру поблизу с. Городище Деражнянського району Хмельницької області, які проводилися протягом п'яти років, включаючи 1972 року польовий сезон [2, с. 4]. Із них знаменним виявився сезон 1970 року, коли, окрім іншого, відкрито унікальний речовий скарб у кількості 206 предметів. Він демонструє комплекс срібних, позолочених і золотих прикрас XII-XIII століть, який належав феодальній родині з династії чернігівських Ольговичів [3, с. 627-629].

На початку 1980 років, згідно з урядовим рішенням, скарб із Хмельницького передають у Київ, де він тривалий час прикрашав експозицію Державного музею історичних цінностей України. Відтак, окремою пересувною виставкою експонувався для вчених 5-го Міжнародного конгресу слов'янської археології, у складі виставок Міністерства культури СРСР побував у Канаді, Італії, Японії, аж поки його не повернули у фонди Хмельницького краєзнавчого музею.

Знахідка такого скарбу надзвичайно рідкісне наукове відкриття. На той час це був чи не єдиний і найбільший скарб минулого художнього ремесла в колишньому радянському союзі [4, с. 3]. Про це свідчать тогочасні повідомлення, розміщені на сторінках престижного науково-популярного журналу «Україна» [4, с. 16], на шпальтах газет «Корчагінець» [4, с. 3], «Радянське Поділля» [6, с. 6] та інших періодичних виданнях і наукових збірниках. Увагу знахідці приділили дві редакції академічних видавництв, оприлюднивши короткі нариси про нього на сторінках «Українського радянського енциклопедичного словника» (К., 1986) та альбому «Мистецтво Київської Русі» (К., 1989) [7, с. 89].

Аналіз археологічних матеріалів, здобутих на вказаному городищі у 1968-1972 роках, дозволили В. І. Якубовському встановити місцезростання руїн, де колись стояло літописне болохівське місто Божськ. Ці думки він висвітлив у статті «Пошуки мертвого міста», яку оприлюднено в журналі «Жовтень» (Львів, 1972 р.) та в рубриках газети «Корчагінець» (1970 р.). У ній наводяться переконливі аргументи, що руїни м. Божськ, у назві якого утримується місцеве ономастичне коріння, знаходяться на р. Згар біля с. Городище, що в Деражнянському районі на Хмельниччині [8, с. 4].

У 1973-1984 та 1989 роках В. Якубовський провів стаціонарні розкопки на території болохівського м. Городець, руїни якого знаходяться навпроти с. Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області [3, с. 630-631].

На хмельницький період життя В. Якубовського припадає його активна співпраця з газетами «Колос», «Корчагінець», «Радянське Поділля»: («Мисливці за легендами» [9, с. 4], «Скарб Божська» [4, с. 3], «У пасинках» (Шкільний музей Валі Котика у Шепетівці) [10, с. 3], «Шкільний інтернаціонал» [11, с. 3], «Мандрівка у глибину століть» [12, с. 3], «Краєзнавчий факультатив» [13, с. 4], «Долина самотнього

ідола» [14, с. 4], «Сяйво далеких зірок» [15, с. 3], «Мовлять розкопки» [16, с. 4]. «Радянське Поділля» (Прибузька Трагедія [17, с. 2], «Сумна історія замка» [18, с. 3], «Богдановецький скарб» [19, с. 2], «Не допустити руйнування пам'яток» [20, с. 4], «Русальна символіка скарбу» [21, с. 4], «Він жив і творив для нас» [22, с. 4], «Чи згорів літопис Лаврентія» [23, с.3], «Болохівщина з погляду археології» [24, с.4], «Коли займався світанок» [25, с. 4], «Намети над Іквою» [26, с. 3], «Дорогою подвигу» [27, с. 4], «Ґрунтовне дослідження» [28, с. 3], «Мирна прописка Гаківниць» [29, с. 4], «Давня образотворча символіка» [30, с. 2], «І оживає історія» [31, с. 6], «Подільська Роксолана» [32, с. 3], «Дослідження археологів» [33, с. 4], «Декабрист з Поділля» [34, с. 8], «Розвідка йде по Бужку» [35, с. 4], «Юні охоронці пам'яток» [36, с. 3].

На сторінках цих часописів молодий археолог помістив чимало публікацій, в яких висвітлив окремі цікаві наукові дослідження, творчі здобутки вчених-подолян та інші краєзнавчі матеріали. Водночас цей був період пов'язаний з аналізом і теоретичним осмисленням матеріалів, здобутих в часи досліджень болохівських поселень.

З 1979 року розпочалася напружена праця зі складання кандидатських іспитів та написання кандидатської дисертації на тему «Давньоруські пам'ятки XII-XIII ст. верхів'їв річок Південного Бугу і Случа», яку він підготував під керівництвом академіка Національної Академії наук України Петра Петровича Толочка, успішно захистивши її 15 травня 1984 року на засіданні спеціалізованої ради Інституту археології НАН України. Вперше в українській історіографії досліджено майже 100 пам'яток XII-XIII ст. на території регіону, відомого під назвою Болохівська земля. Вчений аргументовано довів, що Болохівщина була заселена русинами, матеріальна і духовна культура яких розвивалася в історико-культурному руслі життя давньоруського народу, засудивши і відкинувши антинаукові версії щодо румунського походження болохівського населення.

В. І. Якубовський – вихованець та учень Київської археологічної школи, керівником якої є академік НАН України П. П. Толочко.

На початку серпня 1984 року В. І. Якубовський повертається до Кам'янця-Подільського, куди його запросив ректорат місцевого педагогічного інституту, запропонувавши вакансію старшого викладача кафедри. Згодом, у зв'язку з реорганізацією кафедри історії СРСР та УРСР, рішенням Вченої ради інституту від 13 жовтня 1990 року Василя Івановича переводять старшим викладачем у складі новоствореної кафедри історії України. А 28 лютого 1992 року його обрано на посаду доцента цієї кафедри. Через три роки Василеві Івановичу присвоєно вчене звання доцента. З 2005 року його обрано на посаду професора кафедри історії України.

Етапною в науковій роботі дослідника стала монографія «Скарби Болохівської землі», опублікована 2001 року у видавництві «Медобори» (ПП М. І. Мошак). Вдруге доповнено видання цієї монографії у 2003 році [37]. У праці проаналізовано матеріали, які походять з болохівських поселень, зроблено історичний нарис Болохівської землі, вперше введено в науковий обіг практично всі матеріали речових скарбів (24 комплекси) означеного регіону. До речі, друге видання монографії допущено до участі в конкурсі на кращу книгу нової доби в рамках четвертої Київської міжнародної спеціалізованої виставки-ярмарки «Книжковий сад-2004» у номінації «На тлі епохи». За підсумками конференції підприємця М. І. Мошака відзначено дипломом, а монографію «Скарби Болохівської землі» впродовж 2004 року експонували на постійно діючій виставці Державного комітету радіо і телебачення України.

У 2012-2016 роках В. І. Якубовський громадський організатор охорони і збереження пам'яток археології на Кам'янецьчині. З 2006 року – керівник археологічної експедиції, яка досліджує руїни літописного м. Губин Старокостянтинівського району, що на Хмельниччині.

Науковий доробок подільського дослідника складає 9 наукових і науково-методичних книжок, 122 наукових статей і публікацій, 40 науково-популярних нарисів на шпальтах газет, серед них дві індивідуальні монографії, один посібник-практикум, в якому розглядається навчально-методичний матеріал з курсу «Музеєзнавство», опублікований у 2006 році [38] для студентів вищих навчальних закладів. У 2010 році світ побачив підручник з курсу «Музеєзнавство» в умовах входження України в Болонський процес [39], а також колективна монографія «Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля» [40], довідник з археології України: Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька області [41] та довідник «Археологічна спадщина Хмельницької області» [42].

В. І. Якубовський – до нині невтомний дослідник старожитностей та пам'яткоохоронець історико-культурної спадщини Хмельницької області і України в цілому. Його багаторічний досвід науково-педагогічної діяльності, а також пам'яткоохоронної роботи в галузі археології є безцінним скарбом для теперішніх та майбутніх поколінь істориків, краєзнавців та археологів.

Список використаних джерел та літератури

1. Кушнір Б. Покликання / Б. Кушнір // Радянське Поділля – 1974. – 12 квіт. (№ 71(12061)).
2. Цьох І. Таємниця віків розгадана / І. Цьох // Радянське Поділля – 1972. – 30 лип. (№ 149 (11629)).
3. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 2. – 928 с.
4. Якубовський В. Скарб Божська / В. Якубовський // Корчагінець – 1970. – 5 верес. (№ 106 (1594)).
5. Ганченко І. Скарби Древнього Божська / І. Ганченко // Україна. – 1973. – № 38. – С. 16-17.
6. Гришук Б. У пошука скарбу / Б. Гришук // Радянське Поділля. – 1976. – 10 лют. (№ 37).
7. Асеев Ю. Мистецтво Київської Русі / Ю. Асеев. – К., 1989.
8. Якубовський В. Пошуки мертвого міста / В. Якубовський // Корчагінець. – 1970 – 2 квіт. (№ 39 (1527)).
9. Якубовський В. Мисливці за легендами / В. Якубовський // Корчагінець. – 1968. – 30 трав. (№ 645).
10. Якубовський В. У пасинках (Шкільний музей Валі Котика у Шепетівці) / В. Якубовський // Корчагінець. – 1969. – 29 квіт. (№ 51 (1383)).
11. Якубовський В. Шкільний інтернаціонал / В. Якубовський, В. Малиновський // Корчагінець. – 1973. – 23 січ. (№ 10).
12. Якубовський В. Мандрівка у глибину століть / В. Якубовський // Корчагінець. – 1973. – 17 трав. (№ 57 (2013)).
13. Якубовський В. Краснзнавчий факультатив / В. Якубовський // Корчагінець. – 1973. – 7 трав. (№ 57(2169)).
14. Якубовський В. Долина самотнього ідола / В. Якубовський // Корчагінець. – 1975. – 19 лип. (№ 85(2355)).
15. Якубовський В. Сяйво далеких зірок / В. Якубовський // Корчагінець. – 1975 – 4 груд. (№ 144 (2412)).
16. Якубовський В. Мовлять розкопки / В. Якубовський // Корчагінець. – 1977. – 15 лист. (№ 136 (2964)).
17. Якубовський В. Прибузька трагедія / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1968. – 28 трав. (№ 103 (10556)).
18. Якубовський В. Сумна історія замка / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1968. – 5 січ. (№ 3 (10456)).
19. Якубовський В. Богдановецький скарб / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1968. – 10 берез. (№ 48 (10501)).
20. Якубовський В. Не допустити руйнування пам'яток / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1970. – 25 лют. (№ 39 (11007)).
21. Якубовський В. Русальна символіка скарбу / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1970. – 11 лист. (№ 222 (11190)).
22. Пасовський Л. Він жив і творив для нас / Л. Пасовський, В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1969. – 16 лист. (№ 226 (10937)).
23. Якубовський В. Чи згорів літопис Лаврентія / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1971. – 13 берез. (№ 50 (11273)).
24. Якубовський В. Болохівщина з погляду археології / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1972 – 14 січ. (№ 9 (11489)).
25. Якубовський В. Коли займався світанок / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1975. – 14 лют. (№ 32 (12279)).
26. Якубовський В. Намети над Іквою / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1973. – 10 лют. (№ 208 (11943)).
27. Якубовський В. Дорогою подвигу / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1973. – 7 груд. (№ 239 (11914)).
28. Якубовський В. Ґрунтове дослідження / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1977. – 15 лист. (№ 226 (12983)).
29. Якубовський В. Мирна прописка Гаківниць / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1977. – 11 берез. (№ 49 (12806)).
30. Якубовський В. Давня образотворча символіка / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1978. – 9 черв. (№ 114 (13128)).
31. Якубовський В. І оживає історія / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1976. – 17 жовт. (№ 206 (12707)).
32. Якубовський В. Подільська Роксолана / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1976. – 10 лют. (№ 131 (12632)).

33. Якубовський В. Дослідження археологів / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1976. – 7 квіт. (№ 71 (12572)).
34. Якубовський В. Декабрист з Поділля / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1975. – 14 груд. (№ 244 (12491)).
35. Якубовський В. Розвідка йде по Бужку / В. Якубовський // Радянське Поділля – 1975. – 4 черв. (№ 111 (12358)).
36. Якубовський В. Юні охоронці пам'яток / В. Якубовський // Радянське Поділля. – 1973. – 19 черв. (№ 121 (11856)).
37. Якубовський В. Дороги гурту «Відродження» / В. Якубовський. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 72 с.
38. Якубовський В. Скарби Болохівської землі / В. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. – 159 с.
39. Якубовський В. Музеєзнавство. Навчальний посібник-практикум / В. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – 272 с.
40. Якубовський В. Музеєзнавство. Підручник / В. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2010. – 352 с.
41. Винокур І. С. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 208 с.
42. Винокур І. С. Довідник з археології України, Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, В. І. Якубовський. – Київ: Наукова думка, 1984. – 224 с.
43. Гуцал А. Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда» 2011. – 176 с.

Рис.1. В.І. Якубовський

Рис.2. В.І. Якубовський (третій зліва) під час археологічних досліджень Губинського городища у 2016 р.

Сергій Шпаковський,
завідувач відділом охорони
пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області, член НСКУ
та українського національного комітету ICOMOS

Сергій Семенчук,
здобувач кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
ст. викладач ПВНЗ «Хмельницький
економічний університет»,
науковий співробітник відділу
охорони пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області, член НСКУ.

Олександр Григоренко,
доктор історичних наук, професор,
член НСКУ, дійсний член Центру дослідження
історії Поділля Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському
національному університеті
ім. І. Огієнка,
академік Міжнародної академії інформації

ПАМ'ЯТІ ВІДОМОГО ПАМ'ЯТКООХОРОНЦЯ, ІСТОРИКА, АРХЕОЛОГА, КРАЄЗНАВЦЯ, ДОСЛІДНИКА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ІВАНА РОМАНОВИЧА МИХАЛЬЧИШИНА (05.08.1941-31.07.2016 РР.)

У статті розповідається про життєвий і творчий шлях відомого пам'яткоохоронця, археолога, краєзнавця, уродженця с. Кривачинці Волочиського району Хмельницької області Івана Романовича Михальчишина.

Ключові слова: Іван Романович Михальчишин, Хмельниччина, історико-культурна археологічна спадщина, археологія, пам'яткознавство, краєзнавство.

Щедра Подільська земля приховує безліч таємниць. Лише невтомному досліднику вона відкриває свої секрети. Саме такою людиною був Іван Романович Михальчишин, який значну частину свого життя присвятив науці та рідній Хмельниччині, де до останніх днів свого життя черпав життєдайну енергію для своїх наукових досягнень.

Іван Романович народився 5 серпня 1941 р. в с. Кривачинці Волочиського району. Навчаючись у сільській школі, цікавився періодами давньої історії (крім підручників, доступно була лише художня література сільської бібліотеки на історичну тематику періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя). Після закінчення навчання у Писарівській середній школі був учнем слюсаря та працював слюсарем у майстерні Війтовецької ремонтно-технічної станції Волочиського району, ремонтував сільськогосподарську техніку.

У 1960 р. І. Р. Михальчишин був призваний на службу в прикордонні війська, служив у Мукачівському прикордонному загоні, а з 1965 р. – у Львівському прикордонному загоні, охороняючи кордон у Закарпатській, Львівській та Волинській областях. Протягом більшої частини військової служби займав посаду командира взводу, військове звання старший прапорщик. У службових справах часто їздив вздовж західного кордону від Криму до Прибалтики, відвідуючи у вільний від служби час фортеці, церкви, інші старовинні споруди та музеї.

У 1971-1977 рр. Іван Романович заочно навчався на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. З другого курсу навчання вибрав спеціалізацію «Археологія», яка відповідала прагненням допитливого студента вивчати стародавню історію. З 1972 р. почав займатися археологічною практикою, завдяки своєму наставникові, викладачу історії первісного суспільства та археології,

професору М. А. Пелешину. Був учасником археологічних експедицій під керівництвом Миколи Андрійовича на території Львівської та Волинської областей, на археологічних дослідженнях поселень від епохи енеоліту до періоду Київської Русі. Разом з наставником проводив польові археологічні розвідки, поступово набрався досвіду археологічних досліджень, саме тоді розпочав публікувати наукові статті. Згодом почав самостійно (а також у складі археологічних експедицій Львівського державного університету ім. І. Франка, Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів)) проводити археологічні розвідки і розкопки у Львівській та Волинській областях, переважно в басейні р. Західний Буг на території України, продовжуючи службу по охороні державного кордону.

Переймав досвід методики проведення археологічних розкопок і розвідок від відомих археологів О. П. Черниша, І. К. Свешнікова, В. М. Цигилика, М. А. Филипчука, В. М. Коноплі, Л. Г. Мацкевого та інших співробітників відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (нині Інститут народознавства, м. Львів), до якого Іван Романович був прикріплений. Результати своїх досліджень стародавньої історії Прикарпаття і Волині він популяризував у газетних статтях та брошурах. Після закінчення військової служби у 1985 р., І. Р. Михальчишин працював у Львівському історичному музеї на посаді наукового співробітника відділу історії первісного суспільства, маючи змогу вивчати його багаті археологічні колекції, відділу зброї «Арсенал». Пізніше, працюючи на посаді завідувача сектором археології Львівського обласного науково-методичного відділу охорони пам'яток історії та культури, завідувача сектором громадських музеїв Львівського обласного відділу музезнавства, продовжував польові археологічні дослідження на території Львівської та Волинської областей, виявив понад 300 археологічних пам'яток та об'єктів, починаючи епохою мезоліту до періоду Київської Русі.

У 1996 р. Іван Романович призначений на посаду завідувача сектором археології Науково-методичного відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури України при Музеї історії України в Києві. У 2004 р. разом з відділом був переведений до Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України і на посаді старшого наукового співробітника працював в інституті до початку 2015 р.

Виконуючи завдання Міністерства культури України та Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень по інвентаризації пам'яток археології національного значення, Іван Романович здійснив польові дослідження в 19 областях України, обстеживши 315 пам'яток археології (з внутрішньоконструктивними – 630 пам'яток), переважно городищ та курганів. Інвентаризацію дослідник розпочав з Хмельницької області у 2005 р., обстеживши пам'ятки археології національного значення – 8 городищ Київської Русі, знамените поселення черняхівської культури у с. Лепесівка в Білогірському, Траянів вал у Городоцькому районах, Бакотський скельний печерний монастир. Крім того, проводив археологічні розвідки на правому березі р. Збруч у Підволочиському районі Тернопільської обл. та на р. Прип'ять у Мозирському районі Білорусі.

З 1976 р. на території Хмельницької обл. дослідник розпочинає епізодично проводити археологічні розвідки, переважно у Волочеському районі, а у 90-х рр. ХХ ст. – систематичні пошуки археологічних об'єктів. Тоді ж і розпочалася співпраця Івана Романовича з Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області у сфері досліджень та охорони археологічних пам'яток. Він працював у складі пам'яток охоронних експедицій відділу по інвентаризації пам'яток та об'єктів археології в 14 районах області. У процесі польових досліджень було обстежено більше 200 пам'яток та об'єктів археології (з внутрішньо комплексними понад 350), відмічено місця зруйнованих. Були отримані нові дані про місця розташування, територію, стан збереження археологічних об'єктів, уточнено їх датування, складені схематичні плани, здійснено фотофіксацію. Матеріали інвентаризації були використані для визначення меж, охоронних зон та паспортизації пам'яток, взяті на облік щойно виявлені об'єкти археології.

Крім того, Іван Романович працював над науковими темами «Кам'яна зброя племен Північного Прикарпаття і Західної Волині в період розкладу первіснообщинного ладу», «Проблема індоєвропейської прабатьківщини» та ін., проводив експерименти з виготовлення кам'яних бойових сокир. Під його авторством світ побачили брошури та книга за програмою давньої історії для вчителів та учнів шкіл Львівської області. Також цікавився історією релігії, особливо християнства, викладав історію і теорію релігії в індустріально-педагогічному коледжі (нині інститут) в Києві.

За роки наукових досліджень, у щорічних експедиціях, дослідник пішим ходом обстежив десятки областей та сотні сіл. Іван Романович відкрив більше 500 давніх поселень, городищ, курганів на території України, увівши їх у науковий обіг, написав та опублікував понад 220 наукових та науково-популярних статей, брошур, книг, особливо по охороні пам'яток археології. Завдяки редактору обласного видавництва професійно-технічної освіти «Основа» І. Гургула у Львові та редактору газети «Зоря» Волочеського

району М. М. Черничко дослідник часто друкував свої наукові та науково-популярні статті в газетах для широкого загалу населення.

Велика кількість об'єктів та пам'яток археології України отримала пам'яткоохоронний статус та увійшла до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та Переліків щойно виявлених об'єктів археології саме завдяки наполегливій та самовідданій праці Івана Романовича, його служінню благородній меті – відродження та збереження історико-культурної спадщини українського народу. Фахові дослідження І. Р. Михальчишина примножили здобутки у справі охорони культурної спадщини України.

Навіть будучи на пенсії та маючи важку невиліковну хворобу, на досягнутому дослідник не зупинявся та продовжував до останніх днів свого життя плідно працювати на пам'яткоохоронній та науковій ниві, зокрема з колегами з Відділу охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області, реалізуючи спільні творчі задуми, ідеї та плани, публікуючи наукові статті та працюючи над книгою про пам'ятки археології межиріччя річок Збруч, Південний Буг, Случ та їх приток. Зокрема, у липні 2016 р. разом із співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області Іван Романович брав участь у складі пам'яткоохоронної експедиції щодо інвентаризації пам'яток та об'єктів археології у Білогірському районі, досліджуючи городища біля с. Синютки, Воробіївка, Дітківці, Корниця та ін.

Обірвалося життя Івана Романовича Михальчишина 31 липня 2016 року о 17.00 годин у госпіталі співробітників державної прикордонної служби в м. Києві. Ми завжди пам'ятаємо нашого натхненного Вчителя-Наставника, Людину доброї, щедрої душі, який залишив після себе вагомий слід у наукових працях та учнях-послідовниках. Вічна пам'ять...

Вибрана бібліографія праць

І. Р. Михальчишина

1. Михальчишин І. Р. Нові пам'ятки черняхівської культури біля витоків Південного Буга / І. Р. Михальчишин // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 38-39.
2. Михальчишин І. Р. Археологічні розвідки в Західному Побужжі / І. Р. Михальчишин // Археологія. – 1986. – № 55. – С. 95-98.
3. Михальчишин І. Р. Нові матеріали до археологічної карти лівобережжя Збруча / І. Р. Михальчишин // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педінститут ім. В.П. Затонського, 1987. – С. 57.
4. Михальчишин І. Р. Археологічні розвідки у верхів'ях Збруча / І. Р. Михальчишин // Тези доповідей і повідомлень I Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль: Тернопільський краєзнавчий музей, 1990. – Ч. 1. – С. 78.
5. Михальчишин І. Р. Археологічні матеріали з території Поділля у Львівському історичному музеї / І. Р. Михальчишин, Р. М. Смішко // Музей і Поділля: тези наук. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. іст. музей-заповідник, 1990. – С. 44-46.
6. Михальчишин І. Р. Крем'яні наконечники стріл з поселення с. Низи Львівської області і комплекс знарядь та зброї з острова Ітуруп Курільської гряди / І. Р. Михальчишин // Наукові записки. – Львів: Львівський історичний музей, 1993. – Вип. 1. – С. 14-18.
7. Михальчишин І. Р. Кам'яні вироби з Овруцького повіту / І. Р. Михальчишин // Наукові записки. – Львів: Львівський історичний музей, 1993. – Вип. 1. – С. 18-26.
8. Михальчишин І. Р. Поселення трипільської культури на Львівщині / І. Р. Михальчишин // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття): тези доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1993. – С. 37-38.
9. Михальчишин І. Р. Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області / І. Р. Михальчишин // АБУ 1998-1999 рр. – Київ: ІА НАНУ, 1999. – С. 123.
10. Михальчишин І. Р. Нові пам'ятки черняхівської культури у верхів'ях Збруча і Південного Буга / І. Р. Михальчишин // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). – Київ: ТОВ-С. «Ш, Лтд». – 2000. – С. 61-64.
11. Михальчишин І. Р. Традиційне і реальне у вивченні історії запорозького козацтва / І. Р. Михальчишин // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2000. – Вип. 9. – С. 200-203.
12. Михальчишин І. Р. Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області / І. Р. Михальчишин // АБУ 1999-2000 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2001. – С. 163-164.
13. Михальчишин І. Р. Розвідки в межиріччі верхів'їв Збруча і Південного Буга / І. Р. Михальчишин, О. В. Семенюк // АБУ 2000-2001 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2002. – С. 189.

14. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському районі / І. Р. Михальчишин // АБУ 2001-2002 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2003. – С.186-187.
15. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні розвідки у Хмельницькій області / І. Р. Михальчишин // АБУ 2002-2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – С. 224-225.
16. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському районі Хмельницької області / І. Р. Михальчишин // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 222.
17. Михальчишин І. Р. Розвідки в межиріччі верхів'їв р. Південний Буг і р. Збруч у 2005 р. / І. Р. Михальчишин // АДУ 2004-2005 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 284-285.
18. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у межиріччі верхів'їв рік Південний Буг і Збруч / І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: АртЕк, 2007. – Вип. 2, ч. 2. – С. 30-46.
19. Гаврилук Н. О. Деякі проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні (охорона курганів) / Н. О. Гаврилук, І. Р. Михальчишин // Археологія. – 2008. – №1 – С. 82-88.
20. Михальчишин І. Р. Методичні рекомендації по складанню паспортів на пам'ятки археології / І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ, 2008. – Вип. 4. – С. 435-444.
21. Гуцал А. Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.
22. Михальчишин І. Р. Методичні рекомендації по складанню паспортів та облікових карток на об'єкти культурної спадщини за видом «археологічні» (проект) / І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – Вип. 6. – С. 268-279.
23. Михальчишин І. Р. Городища Північної України (за матеріалами інвентаризації 2006-2010 рр.) / І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: Фенікс, 2012. – Вип. 7. – С. 413-432.
24. Михальчишин І. Р. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області / І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: Фенікс, 2013. – Вип. 8. – С. 248-270.
25. Михальчишин І. Р. Пам'ятки стжижовської культури на Західній Волині / І. Р. Михальчишин, Г. В. Охріменко, Н. В. Скляренко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: СПД Павленко, 2014. – Вип. 9. – С. 142-153.
26. Михальчишин І. Р. Підсумки інвентаризації пам'яток археології національного значення у 2005-2013 рр. / І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: СПД Павленко, 2014. – Вип. 9. – С.153-173.
27. Шпаковський С. М. Пам'яткоохоронна робота у Хмельницькій області у 2012-2013 рр. щодо збереження пам'яток та об'єктів археології / С. М. Шпаковський, І. Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: СПД Павленко, 2014. – Вип. 9. – С. 283-300.
28. Шпаковський С. М. Пам'яткоохоронна робота у Хмельницькій області в 2012-2013 рр. щодо збереження пам'яток та об'єктів археології / С. М. Шпаковський, І. Р. Михальчишин // Красзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. зб. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. – Вип. 6. – С.12-22.
29. Шамраєва О. О. Самовідданість обраній професії. Пам'яткоохоронна діяльність Михальчишина Івана Романовича / О. О. Шамраєва, М. С. Лісова // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 244-247.
30. Михальчишин І. Р. Знак свастики на археологічних пам'ятках північної Євразії / І. Р. Михальчишин // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – С. 47-54.
31. Михальчишин І. Р. Підсумки археологічних розвідок в межиріччі верхів'їв Південного Бугу, Случі і Збруча / І. Р. Михальчишин, С. М. Шпаковський // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – С. 68-83.

Архівні матеріали (наукові звіти І.Р. Михальчишина про археологічні розвідки):

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Львівської, Волинської, Хмельницької областей в 1983 році. – Львів, 1984. Зберігається в Інституті суспільних наук АН України, в ІА НАНУ.
 Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Волинської, Львівської та Хмельницької областей у 1986 році. – Львів, 1987а. Зберігається в ІА НАНУ.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Тернопільської та Хмельницької областей у 1988 році. – Львів, 1989. Зберігається в Інституті Українознавства НАН України.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Волочиського району Хмельницької області у 2001 році. – Київ, 2002. Зберігається в ІА НАНУ.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Волочиського району Хмельницької області у 2002 році. – Київ, 2003. Зберігається в ІА НАНУ.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Волочиського, Городоцького, Красилівського, Хмельницького районів Хмельницької області у 2003 році. – Київ, 2004. Зберігається в ІА НАНУ.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Волочиського району Хмельницької області у 2004 році. – Київ, 2005. Зберігається в НДІПОД.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні розвідки на території Хмельницької області у 2006 році. – Київ, 2006. Зберігається в НДІПОД.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні пам'яткоохоронні розвідки на території Хмельницької області у 2007 році. – Київ, 2008. Зберігається в НДІПОД.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області у 2008 році. – Київ, 2009. Зберігається в НДІ ПОД.

Михальчишин І. Р. Звіт про науково-дослідну роботу «Археологічні дослідження у Хмельницькій області в 2009 році». – Київ, 2010. Зберігається в НДІПОД.

Михальчишин І. Р. Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області у 2010 році. – Київ, 2011. Зберігається в НДІПОД.

Михальчишин І. Р. Науковий звіт про археологічні розвідки у межиріччі верхів'їв річок Південний Буг, Случ, Збруч в Хмельницькій області у 2011 році. – Київ, 2011. – Зберігається в НДІПОД.

Михальчишин І. Р. Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення інвентаризації об'єктів культурної спадщини». Частина III. Хмельницька область. – Київ, 2013. – Зберігається в НДІПОД.

Рис. 1. І. Р. Михальчишин на 25-й міжнародній конференції у Києві «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». Фотосвітлина 2016 р.

Рис. 2. І. Р. Михальчишин під час обстеження пізньосередньовічного замчища у с. Яснозір'я Віньковецького району. Фотосвітлина 2014 р.

Рис. 3. І. Р. Михальчишин під час пам'яткоохоронної розвідки у с. Яснозір'я Віньковецького району. Фотосвітлина 2014 р.

Рис. 4. І. Р. Михальчишин з С. М. Шпаковським під час встановлення меж території пізньосередньовічного замчища у с. Яснозір'я Віньковецького району. Фотосвітлина 2014 р.

Рис. 5. І. Р. Михальчишин під час пам'яткоохоронної розвідки у Білогірському районі. Фотосвітлина, липень 2016 р.

Рис. 7. Одна із останніх прижиттєвих світлин І. Р. Михальчишина.

Зліва направо С. О. Семенчук, І. Р. Михальчишин, С. М. Шпаковський після пам'яткоохоронної експедиції на Білогірщині (Хмельницький залізничний вокзал). Липень 2016 р.

Рис. 6. І. Р. Михальчишин з С. М. Шпаковським під час пам'яткоохоронної розвідки на городищі Синютки Білогірського району. Фотосвітлина, липень 2016 р.

ПОДІЛЬСЬКІ ВІЙНИ 1362-1380 РР.

Досліджуючи історію фортифікацій Подільської землі XIV ст., дослідник природно має зіткнутися з проблемою обмеження джерельного матеріалу. За таких обставин науковцю доводиться залучати сюжети з військово-політичної, соціально-економічної, правової та інших галузів історії. У цій статті ми подаємо власну реконструкцію подієвої військово-політичної історії Подільської землі. Хронологічно сюжет охоплює період 1362-1380 р.: від початку наступу ВКЛ на Поділля до спроби Токтамиша відновити владу Орди над землями в міжріччі Дністер-Дніпро.

Після включення Подільської землі в середині XIII ст. в склад Улуса Джучи (Золотої Орди), її нові правителі Джучиди (старша гілка нащадків Чингізхана) міцно тримали цей регіон у своїх руках. Правду кажучи, саме розуміння Поділля як цілосного регіону виросло саме в Улусі Джучи. Справа в тому, що нові володарі, будуючи нову територіально-областну структуру, створили в міжріччі Дніпро-Дністер область-улус, віддавши його у володіння племіннику Бату – Курумиши (Курмиши, Куремса, Коренца) і його нащадкам. Ця область була створенна через об'єднання Пониззя, Болохівщини, Поросся та Орди Котяна. У 1359 р. Улус Джучи внутрішньо-політична вразила криза, яка швидко переросла в громадянську війну. Ця війна затягнулася на двадцять років і мала для країни жахливі наслідки. Цим швидко скористалися сусіди, які прагнули захопити найрозвинутіші області Улусу Джучи. Найбільші територіальні втрати ординці зазнали якраз на заході – передусім внаслідок наступу ВКЛ.

Протягом літа-осені 1362 р. Ольгерд займає Чернігово-Сіверську, Київську і Подільську землі. Ця проблема добре досліджена в працях українських вчених (Ф. Шабульдо, О. Русина), вивчена її подієва сторона [18; 515]. Разом з тим, поза увагою авторів залишилися німецькі хроніки: Йоганна Пошильге, Торунські аннали, Дитмара Любецького, «Вандалія» А. Кранца.

Причина, очевидно, полягає в тому, що опис подій, поданий в них, більше підходить для Куликовської битви. Наприклад, у Й. Пошильге читаємо: «У тому ж році була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами у Синьї Води, і з обох сторін було вбито біля 40 тисяч чоловік. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари позвали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато і взяли в них велику здобич, яку ті взяли у татар» [34, р. 45-47]. Кранц у «Вандалії» навіть подає дату події: «Було це в 1381 р. після народження Христа». Саме тому історики не вважали можливим датувати ці події 1362 р. Проте, на нашу думку, такі висновки є дещо некоректними (назва місця битви прямо вказує на Сині Води). Така назва по відношенню до Дона, Красивої Мечі і Непрядви нам не зустрічалася. Вочевидь, тут має місце контамінація – створення повідомлення в хроніці на основі накладання двох різних сюжетів і видання їх за один. Адже, що знали хроністи: десь була баталія з татарами і там були русини, татари і литовці – всі ці герої фігурують в обох битвах. З іншої битви, віддаленої у часі, вони взяли назву місцевості, а з ближчої – загальний перебіг подій. Є ще одне джерело, яке, на нашу думку, побічно підтверджує сам факт завоювання ВКЛ Поділля. Цим джерелом є хроніка Длугоша. На перший погляд це не так, адже якраз цей польський хроніст кінця XV ст. стверджував, що татар з Поділля прогнав Казимир Великий (сюжет про смерть короля). У похвалі сказано, що Казимир завоював Галичину, Волинь і Поділля. При цьому на попередніх сторінках Длугош описав переможні походи Казимира на територіальну спадщину Романовичів, а от звільнення подільських теренів не показав. На нашу думку, поясненням цьому служить той факт, що Длугош писав пропагандистський твір з «правильною історією». Відповідно, існувала потреба довести приналежність Поділля Польщі через першість польських королей в її завоюванні. Конкурентом виступало ВКЛ. Додатковим аргументом на підтвердження цієї думки є сюжет від 1370 р. Тоді патріарша канцелярія титулує Казимира Великого королем Русовлахії або, з інших джерел, Пониззя, територію якого І. Скочилиася окреслює аж до Білгорода [24, с. 120]. Але відомо, що перед цим Коріатовичі визнали себе васалами короля, внаслідок чого Русовлахія і потрапила до титула Казимира. Тобто до цього часу король не мав до неї жодного відношення.

Рогозький літописець, найстаріше джерело про приєднання до Литовської держави нових земель, пише коротко: «Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота по всеи земли. Тое же

осени Ольгерд Синю воду и Белобережје повоювал» [16, с. 75]. У цьому описі звертають увагу на себе передусім географічні пункти: Коршів – місто розташоване на кордоні Чернігово-Сіверщини і степових улусів. Невипадково в описі розповсюдження чуми він (разом з Новосилем) іде після Орди [366, с. 78]. Орда – це центр імперії, тож літописець описував події, керуючись цим фактом. Сині Води є рубжем між осілим Поділлям і кочовиками, до того ж цей пункт локалізується поблизу кордону улусу Ногая. Визначає літописець і місцезнаходження Білобережжя – правий берег Дніпра біля порогів [16, с. 14]. Ця місцевість фігурує в історії про повернення Святослава Ігоревича до Києва. Отже, літописець фактично окреслив крайні межі теренів, захоплених ВКЛ. Літописні повідомлення дають змогу виокремити дві кампанії Ольгерда: перша – на Чернігово-Сіверщині, а друга на Поділлі. Визначено і час цих подій. Друга кампанія відбулася восени 1362 р., перша ж, відповідно, раніше – літом. Як бачимо, хронологічно це збігається з поразкою Кельдибека і початком наступу Мамаю. Погром хана відкрив шлях на князівства, а просування Мамаю на схід співпало у часі з походом Ольгерда на Поділля. Отже, напрошуються два висновки – або Ольгерд скористався із зайнятості еміра, або, навпаки, еміру був вигідний наступ литовців. Останнє могло мати місце, якщо Мамай конфліктував з емірами улусу Ногая. Ф. Шабульдо висунув гіпотезу, що між Ольгердом і Мамаєм було підписано угоду: емір відступив ярликом Поділля, Київщину і Чернігово-Сіверщину на правах кондомініуму. Вчений навіть спробував відтворити варіант цього документа на основі пізніших ярликів. За логікою подій, такий факт цілком міг мати місце. Справа в тому, що будівельна політика Мамаю, утримання протягом майже двох десятиліть теренів від Дніпра до Волги і активна участь в боротьбі за Сарай, мали під собою серйозну основу. Одним з її елементів, ймовірно, було постачання з осілих теренів лісу, без якого неможливим було б не лише будівництво, але й просте утримання ординських міст. Не менш важливими були поставки зерна, меду, руди і заліза тощо. Не виключено, що ця угода укладалася вже після наступу ВКЛ, і Мамай був поставлений перед фактом: або воювати з ВКЛ, або укласти мир. Війна в той час навряд чи була можливою. У 1362 р. в Орді був голод [7, с. 130-131], причиною якого стали не лише важкі кліматичні умови, а й припинення литовцями поставок стратегічних продуктів. Взагалі кондомініум був звичайним явищем на суміжних з степом осілих теренах. Подвійне підпорядкування і оподаткування чітко простежується в історії функціонування італійських міст Причорномор'я.

Підпорядкування краю ВКЛ базувалося на внутрішніх усобицях (ми вже згадували про смуту в Чернігово-Сіверщині). Швидке територіальне розширення Литовської держави за рахунок руських князівств відбувалося не стільки за допомогою військової сили, скільки договірним шляхом. Фактично, мала місце заміна однієї династичної родини (Рюриковичів) іншою (Гедиміновичами). За таких умов, литовці намагалися не завойовувати окремі міста чи місцевості, а приєднувати князівство цілком. Як зазначалося вище, Волинь увійшла до складу ВКЛ за рахунок шлюбу Любарта Гедиміновича з донькою Андрія Юрійовича. Ольгерд за життя батька став Вітебським князем завдяки одруженню з місцевою княжною. Відповідно, і сам він намагався діяти за таким принципом: його старший син Андрій був князем Новгородського та Полоцького князівств. Очевидно, намагаючись захопити руські землі, що перебували в складі Золотої Орди, Ольгерд також мав йти вже уторованим шляхом. Власне і завойовувати ці області за умови протидії місцевого населення він навряд чи б зміг. Так, спроба Ольгерда у 1356рр. утримати зайняту Сіверщину завершилася невдачею. Проте сама його присутність на цих теренах є показовою з точки зору впливу на місцеве населення. Період смут, що почався тут паралельно з «замятнею» в Орді, сприятливо позначився на планах литовського правителя. Зауважимо також, що в джерелах фігурує не ім'я Ольгерда, а збірна назва «Литва». Вочевидь, військом керували діти великого князя литовського: Дмитро-Корібут, Лунгвеній тощо, – які згодом і стали місцевими князями [19]. Таким чином, цей похід був ініціативою передусім дому Ольгердовичів.

Наступним (а може й одночасним) етапом у цих процесах стало приєднання до ВКЛ Києва. Згідно з Густинським літописом, князівство було «взято під Федором» [14, с. 350]. П. Клепатський висунув ідею, що між Ольгердом і київським князем (Федором?) було досягнуто союзну угоду щодо переходу князівства з-під влади Орди під владу іншої сили – ВКЛ [3, с. 57]. Це досить логічне припущення, особливо з огляду на швидке зайняття міста без жодного значного військового протистояння.

На сьогодні ця гіпотеза знайшла додаткові підтвердження. Так, О. Русина звернула увагу, що Путивль ніколи не належав безпосередньо до Київської землі. Це місто входило до Чернігівського, а пізніше Новгород-Сіверського князівств. Вочевидь, згадка про нього серед міст Київського князівства була пов'язана лише з осадженням там путивльського князя [20, с. 17, 19].

У разі усунення Федора або іншого князя з Київського престолу, Путивль швидше за все відійшов би назад до Новгород-Сіверського князівства, однак він залишився в Київському. Це було можливим лише

тоді, коли б Федір передав свої володіння новому київському князеві Володимирі Ольгердовичу. Історія з Черкасами також підтверджує такий сценарій розвитку подій. Цей населений пункт географічно відносився до Київської землі. П. Карпіні, змальовуючи свій шлях до Орди, прямо вказував маршрут: Київ – Канов – інше невідоме місто на Дніпрі. Але відомо, що до кінця XIV ст. Черкаси входили до складу Подільського князівства, на що вказує як список міст Кіпріана [35, р. 164; 26, с. 214-259], так і документ з польської королівської канцелярії [35, р. 163]. Місто відійшло до Поділля за часів золотоординської влади. А це означає, що Ольгерд не змінював кордони приєднаних областей, а приєднував їх цілком.

Заслугує на увагу і той факт, що в легенді про похід Гедиміна на Київ, Федір фігурує як син литовського правителя. Не викликає сумнівів, що це пов'язано з пізнішою литовською традицією – таким чином наголошено передачу ним землі на цілком легітимних умовах. Отже, на кінець літа 1362 р. Київське князівство вже було повністю під владою Ольгерда.

Вже згадувалося про відносини європейських країн із Золотою Ордою. Сусідні держави – складні політичні організми з розгалуженим адміністративно-територіальним устроєм. Війни між цими країнами відбуваються за цілком конкретні князівства, воєводства, повіти, намісництва, волості, староства, «землі» тощо. Територія Орди так само була покрита сіткою областей-улусів, причому їх кордони нерідко були більш сталими внаслідок специфіки ведення кочового господарства. У 1362 р. Ольгерд зайняв один «осілий» улус Орди – Сіверщину і два суміжні улуси: Київщину і Поділля. Враховуючи відому аксіому литовської влади: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо», – слід було чекати, що Гедиміновичі залишать попередню систему управління і соціально-економічних відносин незмінними (принаймні спочатку). Адже навряд чи такий складний механізм як кондомініум конструювався на початку наступу литовців. Фактично він діяв на Київщині в рамках внутрішньої політики Золотої Орди, аналогічно тому, як це було і в Солхатській тьмі. Відмінність полягала лише в тому, що на чолі Солхатської тьми стояли представники татарського нобілітету, а на території Київщини цей порядок зазнав змін. Спершу Бату віддавав перевагу князям з володимиро-суздальської гілки, пізніше Менгу-Тимур віддав ці землі своєму брату, а вже з 20-х років знову утвердилася князівська влада. Коли ж литовці прийшли на Київщину, вони захопили не якусь абстрактну територію, а окремих улус Золотої Орди з певними традиціями спільного існування осілого населення і мешканців кочових володінь емірів.

Є ще кілька фактів, які підтверджують наявність кондомініуму. По-перше, це продовження існування на території Київського князівства володінь ординських емірів. По-друге, масштабне будівництво укріплень в Києві («замок з дубових палей збудував») та зведення нових міст (останнє могло бути здійснене лише за умови безпеки з боку Степу). По-третє, осілі регіони економічно працювали на Золоту Орду – і це була не лише плата сріблом. Головним надходженням були натуральні податки, без яких неможливе нормальне життя кочової імперії. Що ж стосується форм цих податків, то їх (хоча й вже як явний архаїзм) бачимо наприкінці XV ст. у вигляді, наприклад, «черкаської данини медом». Окремо слід сказати про монети. Справа в тому, що ті з них, які мали арабську в'язь, випускалися Володимиром Ольгердовичем лише на початку правління. Всі ж інші, а їх відомо на сьогодні принаймні десять типів, такої особливості не мали [5, с. 96]. Хоча, можливо, йдеться про продовження карбування на «татарський манер», що вже існувало в князівстві на момент приходу литовців [29, с. 122-130]. Усе це вказує на те, що для Ольгерда і його сина Володимира кондомініум був лише тимчасовим явищем, мета якого – виграти час та інкорпорувати місцевих татарських феодалів у свою ойкумену. Адже всі наступні монети випускалися ще за життя Мамаю, до того ж на вершині його могутності. Такий висновок можемо зробити, опираючись не лише на місцевих реаліях. М. Руссев, досліджуючи просування молдаван на південь в середині 60-х рр. XIV ст., звернув увагу, що і перші монети Богдана Молдавського мали з одного боку в'язь. І це при тому, що засновник Молдавської держави татар знищив чи вигнав. Вчений зробив висновок, що цей правитель таким чином намагався пристосувати місцеві економічні звички до нових реалій [21, с. 391]. Що ж стосується емірів, які володіли землями на території Київського князівства, то з їх боку не бачимо жодного спротиву. На нашу думку, це було викликано кількома факторами. По-перше, у них просто не було вибору, оскільки в умовах боротьби за золотоординську столицю сил воювати з Литвою було недостатньо. По-друге, протистояння в Орді було кривавим, через що питання збереження власних володінь від розорення стояло надзвичайно гостро. Тому, визнаючи литовську владу в Київському князівстві, еміри фактично залишали під її захистом свої землі. Не слід забувати, що міста в степу були дотаційними, і без поставок деревини, провізії тощо вони просто не могли б існувати. А ці товари могли прийти тільки з півночі.

На відміну від Сіверщини і Київщини, на Поділлі ситуація для литовців складалася по-іншому. Ця земля дісталася Гедиміновичам через збройне протистояння з татарами. Але чому? При розгляді дій Мамаю 1362 р. землі на захід від Дніпра і до Дунаю якимось випадують. Це чітко простежується по характеру

нумізматичних знахідок. Монети Абдуллаха зустрічаються там між 1362–1365 рр., але історики їх кваліфікують не як показник влади хана, а як свідчення проведення торгових операцій. Монет часів його попередників там досить мало, а деякі взагалі відсутні [13, с. 142-146]. Так, на Торговиці, що була столицею улусу Курумиши, археологами фіксуються знахідки монет від Токти до Кульпи і Навруза 1360 р. [4, с. 24]. На нашу думку, це пояснюється тим, що еміри улусу Ногая не визнавали влади Мамаєва і його кандидата, і за прикладом Мордві чи Булгара правили самостійно. Саме цим можна пояснити і військові дії Ольгерда на території Правобережної України, на що прямо вказує Рогозький літописець. Цікаво, що пізніше на монетах вже литовських ставлеників на Поділлі Коріатовичів відсутні «ординські» знаки. Це вказує, що для ВКЛ ця земля була здобута мечем, без жодних договорів з ординцями.

Якими ж силами володіли еміри, проти яких виступило литовське військо? М. Руссев вважає, що на 1362 р. улус Ногая складався з трьох туменів і контролювався трьома мурзами-беками, найавторитетнішим з яких був Демитрій. Територія, яку контролювали еміри, була досить великою і займала значні території межиріччя Дністер-Серет. Богдан I у 1359 р. створив Молдавське князівство, проте його територія охоплювала лише витoki Дністра і Пруту в передгір'ї Карпат [21, с. 391]. Тобто його сил було замало, аби поширити владу на південь. Так, болгарський цар Михайло Шишман найняв три тисячі «Черних» татар (з Придунав'я), причому це були не цілі союзні орди, а саме найманці з їх числа. Отже, загальна кількість татар була більшою. Цінними є повідомлення кілійських генуезьких торгових книг про торг з ординцями. У них зазначені представники з трьох конкретних тисяч [21, с. 388], але при цьому не згадуються тумени. Пояснити цей факт можна тим, що ці тисячі походили з місцевого тумену, на території якого існувала Кілія, адже уявити, що окремі тисячі були спроможні контролювати великі простори безпосередньо поблизу Угорщини і волоських князівств доволі складно. Викликають дискусії і особи емірів Кутлубуги і Хаджибея, про яких згадують джерела. Справа в тому, що Демитрій відомий нам за угорським документом, який визначає торгові пільги купцям. Не зрозуміло, однак, чи Кутлубуга і Хаджибей є тими самими, які згадуються серед Мамаєвих емірів. М. Руссев звернув увагу, що в інших угорських документах про володарів улусу Ногая говориться в множині. Під 1388 р. турецькі джерела згадують орди Янджи бей і Кутлух Бугі – досить помітна схожість, як з іменами Кутлубуги і Хаджибея, так і з топонімами в Буджаку і Бессарабії – о. Кутлухбуг і м. Хаджибей (Качибей, Ачибей, Аджибей). Проаналізувавши фрагменти хроніки М. Стрийковського про вигнання татар з Поділля, М. Руссев звернув увагу, що топоніми пов'язані з Ногаєм, зустрічалися на цих землях ще до переселення ногаїв і, отже, не пов'язані з ними. З цього М. Руссев зробив висновок про реальність тексту М. Стрийковського [21, с. 390].

Що стосується самої Синьоводської битви, то її опис, поданий М. Стрийковським, є досить цікавим: «Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутічок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля» [22, с. 160-163]. Тут кидається у вічі те, що битва мала характер лобового зіткнення, що не було притаманно ординському війську, яке частіше застосовувало тактику обхідних маневрів. Але цього разу ситуація була дещо іншою. Річ у тім, що шлях з Буджаку на Поділля йшов від сучасних Бендер (переправа через Дністер) до «Великої мечетні» і «Вітовтового броду», якраз вище гирла Синіх Вод, і далі вздовж самої річки. М. Стрийковський фактично пояснює, що баталія відбулася за містом «Торговицею». Вочевидь, еміри довідалися про похід литовського війська і поспішили на зустріч. За таких умов їх військо навряд чи могли бути загальним ополченням і мали складатися виключно з професійних вояків. Не слід забувати, що билися еміри не стільки за кочівлі, скільки за територію добре заселену, на якій існували міста і селища. Недарма сьогодні Сині Води і Білобережжя є регіонами з великою кількістю ординських археологічних знахідок. Саме ж татарське військо не було знищене – воно повернулося до своїх кочівель тим же шляхом, яким і прийшло. Літопис прямо зазначає, що Ольгерд повоював «Білобережжя». Отже, він не намагався дістатися самого улусу Ногая, а навпаки повернув у бік Дніпра. Взагалі сам напрям походу Сині Води – Білобережжя вказує, що війна була за Курумишів улус. Три еміри, вочевидь, не були місцевими «легітимними» правителями, тож і війна 1362 р. велася між двома сторонами за «нічийну», з точки зору феодалного володіння, територію. Оскільки жодна зі сторін не змогла установити повний контроль над усім улусом Курумишевичів, продовження війни за Поділля в майбутньому було більш ніж реальним. У документах, датованих наступними роками, кидається у вічі те, що на подільських теренах, на відміну від Київського князівства, були відсутні феоди ординської знаті. Це не було випадковим. На

1362 р. місцевих татар, вочевидь, тут було замало, тож вони або пішли до Мамаю, або, що більш реально, віддалися (чи були віддані) під владу «ногасвих» емірів. Можливо, це сталося ще за часів Джанібєка. Отже, після Синіх Вод улус залишився без кочовиків, а міста і поселення у відкритому степу залишилися окремими острівками життя. Беручи ж до уваги, що їх виникнення та існування було результатом діяльності ординської влади, за умови зміщення владного центру на північ продовження, їх існування навряд було можливим.

Мамай кинув усі свої сили на завоювання Сараю. Йому вдавалося кілька разів захопити столицю (1363, 1368 і 1372 рр.), але утримати її за собою надовго він не зміг. Після 1372 р. влада Мамаю більше не поширюється за Волгу. Однак, саме в ці роки йому вдається перебрати на себе владні повноваження попередників. Не випадково для російських (Рязанського і Володимиро-Суздальського) [36, р. 220], (волзько)булгарських, кримських і північнокавказьких князів він уособлював золотоординську владу, і до нього вони їхали за ярликами, натомість ці землі сплачували йому данину. Таким чином, Нижнє Подніпров'я з містом Ордою (неподалік сучасного Запоріжжя) на півтора десятка років перетворюється на центр політичного життя улусів Золотої Орди на захід від Волги. Фактично Мамаю вдалося досягнути того, за що протягом тривалого часу вів боротьбу Ногай. Праве крило набуло значення окремого політичного суб'єкта. Інша справа, що сталося це не через протиставлення себе Золотій Орді, а навпаки через уособлення себе з нею. Джерела замовчують факт будь-яких серйозних військових конфліктів у правому крилі. Мамай, уникаючи конфліктів на півночі з Литовською державою і на півдні з Генуєю і Феодоро, всі сили зосередив на сході. Поступово йому вдалося взяти під контроль Мордовію і Булгар, а також Північний Кавказ. Генуезці в цей час остаточно витіснили з Криму венеціанців, забравши у них Судак з округою (вісімнадцять сіл) [6, с. 258; 25, с. 37]*. Поділля і Київщина перетворилися на добре укріплені князівства з цілою мережею фортифікованих міст і замків зі своїми власними військами. Одним з доказів загалом спокійної ситуації в цьому регіоні є те, що подільські, київські і сіверські полки активно використовувалися в війнах Ольгерда проти Московського князівства і Тевтонського ордену. Наприклад, у 1367 р. Володимир Київський був аж на пруському кордоні [36, р. 212]. Більше того, Ольгерд залучав до своїх війн і татар. У 1370 р. вони брали участь у кривавій битві під Рудовозом. Тут незрозумілим є лише одне: йшлося про союзників або найманців з володінь Мамаю, чи це були вихідці з татарських поселень Київщини [36, р. 214].

Вище вже були показані політичні і військові причини приєднання Поділля до Великого князівства Литовського. Проте тепер постало питання збереження влади Гедиміновичів у цьому князівстві, виходячи з внутрішньої і зовнішньої ситуації. Слід пам'ятати, що на відміну від Київського і Чернігово-Сіверського князівств, Поділля до монгольського завоювання не становило якогось конкретного князівства. Навпаки, саме завойовники з території Орди Котяна, Поросся, Болохівщини і Пониззя створили окремий улус, передавши його у власність Курумиши та його нащадкам. Відповідно, у Києві і Чернігові Гедиміновичі замінили Рюриковичів, а на Поділлі Чингізидів. І якщо перша частина була логічною з огляду просування литовської влади, то на Поділлі маємо зовсім новий елемент зовнішньої політики Гедиміновичів, адже її представники потрапили в найвіддаленіші від метрополії землі.

Першою проблемою стала внутрішня влада. Справа в тому, що литовці традиційно просувалися по князівствам Русі, де заміняли лише князівську верхівку через шлюб чи договірні умови. Відповідно весь управлінський апарат залишався старим. Отже в середовищі Гедиміновичів це вже була відпрацьована система поширення влади. На Поділлі адміністративний апарат був змодельований під ординську традицію. Недарма в легенді про возкнязювання Коріатовичів сказано, що вони «війшли у приязнь» з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар, а баскакам вихода (данини) почали не давати [419, с. 48]. З документальних джерел, ці рудименти Джучидської епохи виділяються два: срібло «на татар» і, на нашу думку, посада чи можливо лише титул «староста подільський». В. Михайловський, звернувши увагу на цю посаду, висловив припущення, що вона не є аналогом польського старости і її функціональність під питанням [10, с. 37]. На нашу думку, тут маємо рудимент ординської управлінської системи, а саме, під титулом «староста подільський» приховується «темник». Справа в тому, що подібна ситуація спостерігалася в Солхатському чи Кримському улусі. Там поряд з першими ханами виступає темний князь. Це сталося тому, що солхатські хани не сприймали себе ханами окремої кримської держави, а вважали себе правителями улусу Джучи. Солхатська тьма виступала лише базовою областю для їх можливого просування на Волгу. Відповідно в тумена структура на чолі з відповідним посадовцем зберігалася. Вочевидь подібне мало місце і на Поділлі.

* Дослідниця припускає, що венеціанці віддали місто добровільно, бо не мали можливості утримувати його, особливо за умов зростаючої небезпеки з боку османів.

Зовнішньополітична ситуація для Подільського князівства теж була складною. Ми вже наголошували щодо специфіки Улусу Курумизи, як одного з прикордонних і найзахідніших. З точки зору ординських інтересів існування такої великої області в цьому регіоні було цілком логічним. Територія Поділля була цілком достатня для базування тут десятків тисяч номадів. А інші східні області забезпечували надійний тил. Але ця ж специфіка регіону робила його одночасно вразливим з боку сходу, оскільки в кочовиків з центральних регіонів держави була можливість легко завоювати південну частину Поділля, і використовувати її як плацдарм для подальшого наступу на північ. Яскравим прикладом може слугувати похід Джанібєка 1352 р. Слід відмітити, що поки Мамай був союзником ВКЛ, такої ситуації Коріатовичі могли не боятися.

Іншою специфікою Подільського князівства, була його торгова дуалістичність. Балтійський і Чорноморський світ з'єднували два шляхи: Дніпровський («з варяг у греки») і Дністрово-Віслинський (у пізніші час мав назву «лівантійського»). Обидва шляхи проходили через Поділля. Проте Дніпровський шлях, вочевидь, контролювався головне Ольгердовичами і Мамаєм. У той же час Дністровський шлях виглядав перспективно, оскільки його нижня частина з Білгородом включно контролювалася «ногаєвими» татарами. Цей уламок Улусу Джучи, зазнавав тиску з боку не лише литовців (1362 р.), але й молдаван (1365 р.). Відповідно для Коріатовичів, чий центр влади (Кам'янець-Подільський, Червоноград, Смотрич, Скала-Подільська тощо) теж тяжів до Дністра, природним було продовження наступу в цей бік.

Ще одним важливим елементом відносин Поділля і Буджаку були площі для випасу тварин, передусім овець. Для харчування сотень тисяч голів потрібно мати великі площі, на яких здійснюється постійне пересування отар. Такі місця знаходились по обидва боки Дністра. Відповідно кочовики щорічно переганяли з одного берега на інший свої отари. Щодо лівобережжя, то згідно документів вже XVI ст. татарські пастухи своїми отарами сягали р.Саврані. Досить ймовірно, що ногаєві татари мали якісь приватні договори на ці землі за часів Улусу Джучи. Відповідно, було лише питанням часу коли вони спробують повернути собі цей регіон (принаймні степову частину.) Таким чином питання нового спалаху протистояння литовців у лиці Коріатовичів і татар ногаєва улусу було лише питанням часу.

Проте ця конфронтація залежала від двох чинників. Так, татари після поразки від литовців на Синіх Водах, а також внаслідок втрати більшої частини молдавської рівнини з Старим Орхеєм включно 1365 р., навряд чи мали сили для удару у відповідь. Проте і Коріатовичі не мали можливостей для активного просування на південний захід. Причина полягала в новій ситуації для Гедиміновичів.

Поширення литовської влади охоплювало майже весь Дніпровський басейн. Фактично Гедиміновичі брали під контроль старовинний торгівельний шлях «з варяг у греки». У той же час їх спроби закріпитися на сусідніх торгівельних шляхах, передусім Дністрово-Віслинському, як показав приклад Галичини, були невдалими. Тут вони зустріли шалений опір інших конкурентів: Польщі і Угорщині. І це при тому, що брати (рідні і двоюрідні) часто діяли всі разом, сприймаючи всі володіння власністю роду. У той же час суттєвої допомоги від рідні Коріатовичі отримати не могли. Вся енергія старших Гедиміновичів йшла на війни з Московією, Тевтонським Орденем, Польщею і Угорщиною. Отже, володарі Поділля мали покладатися на власні сили і шукати якихось нових союзників.

Перше десятиріччя панування Коріатовичів не дає в джерелах інформації про яку-небудь військову активність в регіоні. Щоправда це могло бути викликане не її відсутністю, а дефіцитом джерел. Ситуація докорінно змінилася в 1374 р. У цей рік степ уразила низка катаклізмів: велика посуха, падіння скоту, епідемії серед населення. Крім того навесні в Молдавії помирає воєвода Лацку і в країні спалахнула боротьба за владу [28, с. 122, 125]. У цих умовах сусіди вирішили, що ситуація є сприятливою для втручання в цю боротьбу.

Першим спробував долю Юрій Коріатович. Весною 1374 р. Рогозький літописець повідомляє: «ходиша Литва ратью на татарове, на Темирєза (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик» [16, с. 106]. В іншому джерелі уточнюється, що подільський князь погромив «татар у села, що зветься Влдици на Дністрі» поблизу Білгорода [28, с. 122]. Перше, на що варто звернути увагу – це масштаб акції, можливо навіть більшої за похід на Сині Води. По-друге, важливо зрозуміти, яка особа ховається під ім'ям Темириза.

Дехто з учених висунув теорію, що Темириза є похідним від *Демитрій-Мутрій-Мимтірій-Темирій* [12, с. 254; 21, с. 389]. М. Руссев також звернув увагу на те, що після битви Коріатовичі зайняли обидва береги Дністра з Білгородом включно [21, с. 389]. Насправді, при визначенні, з якою частиною татар билися литовці, напрошується висновок, що це були ті самі татари, що і 1362 р. Б. М. Флоря співставив свідчення літописця з повідомленням про те, що Юрій Коріатович спробував у тому ж 1374 р. стати молдавським воєводою. Князю не вдалося зайняти престол, він захопив лише Подністров'я (з Білгородом включно). Зберігся лист Юрія, яким він призначає Литавора намісником у цьому місті і відзначає його

заслуги у війні з татарами [2]. Щоправда, румунський вчений Йорга у свій час поставив під сумнів це пожалування. Аргументував він це тим, що згідно з документами містом володіли генуезці. Проте, як вже згадувалося, жодних суперечностей тут немає. Подоляни захопили лише частину міста, що належала татарам, подібно до того, як це зробили болгари на початку XIV ст.

Восени 1374 р. Юрій Коріатович остаточно оволодів східними теренами Молдавії і всім Подністров'ям. Однак князю судилося недовго насолоджуватися власними успіхами, наприкінці 1374 р. він помирає [23, с. 28]. Ходили чутки про його отруєння молдавськими боярами. Незабаром Подільське князівство втратило Молдавію, але продовжувало утримувати Білгород. Цьому сприяв той факт, що восени того ж року в «молдавські» справи втрутився правитель «Руської землі» (Галицьке королівство) Володислав Опольський. Його війська здійснили вторгнення в Молдавію, де поставили на престол ставленика Угорщини Журжа-Юрія [28, с. 122]. Головним наслідком даних подій стало об'єктивне зближення Коріатовичів і Польщі, як спільних агентів на вищеозначеному торговому шляху. При цьому ногаєві татари ще більше були відкинуті в Буджадській степ. Зрозуміло, що мурзи не збиралися миритись з такою ситуацією. Так, 1377 р. татари фіксуються в військових діях на півночі Молдавії 1377 р. На р. Саврань, серед татарських могил є дати того ж 1377 р. [28, с. 122]

У грамоті за 1378 р. Папа Римський відзначає заслуги Олександра Коріатовича в захисті від татар [35, р. 155]. Отже, можемо припустити, що відносини між Поділлям і ногаєвими татарами супроводжувалися постійною конфронтацією. Ймовірно Олександр Коріатович вів з ними безперервну війну. Слід зазначити, що версія про те, що під цими татарами приховувалися піддані Мамає, вважаємо малоімовірною, адже між Великим князівством Литовським і Мамаєм зберігалися союзні відносини, а Поділля було відібрано, як вже наголошувалось вище, саме у ногаєвих татар, тому в останніх і слід, на нашу думку, вбачати ворогів Коріатовичів.

Що до питання з якими саме ордами доводилося битися Коріатовичам, то під 1388 р. турки згадують на північ від Дунаю за Кілією, тобто в Буджаку, орди Янджи бея і Кутлух Бугі. М. Руссев аргументовано довів, що під цими іменами ховаються «герої» Синьоводської Битви [21, с. 390].

Період історії Золотої Орди, відомий як «Велика Замятня», у цілому повторював події часів Ногає. Проте цього разу попередні кризові процеси всередині еліти призвели до того, що усобиці вразили всю державу. Збагачення степового нобілітету не через війни з сусідами, а через господарчу діяльність, стали причиною того, що аристократія вже не мала потреби в сильній центральній владі. Більше того, чимало емірів мали можливості для самостійного урядування, підтвердженням чому є вихід на історичну арену Мамає.

Велике князівство Литовське, наступаючи на Золоту Орду, захоплювало чітко окреслені території-улуси, які фактично вже не контролювалися ординцями. Більше того, завдяки політиці Ольгерда осадження на новоприєднаних землях своїх синів і племінників на правах удільних князів, а також союзу з Мамаєм, Литовській державі вдалося постати перед новими підданими легітимною владою. Це, а також боротьба Мамає за Сарай, що забезпечувала східні кордони ВКЛ від вторгнень, сприяли швидкій інкорпорації Поділля, Київщини і Чернігівщини до Литовської держави.

До середини 1370-х рр. ситуація була сприятливою для Мамає. Темник мав вплив на більшу територію Ак Орди. Владу його хана-маріонетки Абдуллаха визнавали як князівства Рюриквичів (басейн Волги), так і на Північному Кавказі. Союзні відносини з Великим князівством Литовським гарантували поставку стратегічних продуктів з півночі, а договори з Генуєю надійні фінансові надходження в скарбницю. Проте ці роки принесли суттєві проблеми, які, врешті рещт, стали фатальними для Мамає. Так, йому кинув виклик інший князь, правитель Москви Дмитро Іванович. Причина цього конфлікту ховалася в тих змінах у владній структурі Улусу Джучи, що їх започаткував ще Узбек. А саме: перетворення князів на головну політичну силу держави на противагу Чингізідам. До «Замятні» такими князями були лише представники номадських родів. Але внутрішня війна, яка затягнулася, внесла свої корективи. Війна всіх проти всіх призвела до деякого нівелювання статусу ординської аристократії. Тим більше, що головний ресурс нобілітет кочовиків шукав саме в осілих регіонах.

Поступово князі тієї ж Рязані, Твері чи Москви почали відчувати себе рівними цим степовим емірам. Більше того, вступати з ними у відкриту боротьбу. Що ж до Москви, то їй статусу додавала наявність фактично свого митрополита. Тому вже у 1376 р. Дмитро Іванович замінює в Булгарі мамаєвих баскаків на своїх. Паралельно з цими подіями Мамає починає втрачати владу і на Північному Кавказі, що також нанесло удар по його силі. Другою ж небезпекою для темника став факт припинення в Кок Орді смути.

У цьому східному регіоні Улусу Джучи владу, за допомогою Тимура, захопив Токтамиш. Вже на 1380 р. цей хан контролював Сарай і Волзько-Донський степ [1, с. 74-93]. Фінал двадцятирічної громадянської війни наступив восени того ж року.

Політична ситуація восени 1380 р. змінювалася з калейдоскопічною швидкістю. 8 вересня відбувається Куликовська битва. Після поразки Мамай збирає нове військо і в тому ж році зустрічається з Токтамишем на Калці (Кінські Води). Відбулася сутичка між передовими загонами, яка закінчилася перемогою хана. Але це не означало остаточної перемоги Токтамиша. Хоча війська суперника і зазнали поразки, сил для зайняття улусу без підтримки місцевих феодалів хану не вистачало. Згідно з літописом, «Мамаєві же князі», а фактично еміри правого крила, з огляду на цілковите фіаско політики Мамає в попередні роки, вирішили визнати владу Токтамиша [9, с. 59; 15, с. 159; 17, с. 138-140]. Таким чином, у загальних рисах повторювалася ситуація часів Ногая. Хан повернув владу над правим крилом не стільки силою, скільки шляхом порозуміння з місцевою аристократією. Дані літопису Кирими дещо розходяться з відомостями руських літописів. У кримському джерелі зазначено, що Мамай не втік від Токтамиша, а навпаки прийняв його у своїй ставці неподалік від р. Кінські Води. І спочатку хан не збирався завдавати шкоди еміру. Проте серед оточення Мамає виник заколот з метою знищення еміра і Токтамиш цьому не завадив. Спроба втечі Мамає зазнала невдачі і його було вбито в районі Овечої Води [8, с. 193]. Але син Мамає з частиною підданих втік на правий берег Дніпра і розташувався в межиріччі Інгул-Інгулець [8, с. 193]. Зважаючи на те, що ці землі входили до складу Подільського князівства, виходить, що Мамаєвич увійшов у володіння Коріатовичів. Для реконструкції подій наступного часу слід проаналізувати три різних за своїм характером джерела. Першим є повідомлення про загибель у бою з татарами Олександра Коріатовича.

Історики датують цю подію початком 1380-х рр. [37, р. 156-157; 23, с. 32] Проблемно, однак, визначити з якими саме татарами відбувся цей бій. Тут слід звернутися до грамоти київського князя Володимира Ольгердовича місцевому землевласнику Юрію Івантичу Половцю-Ружинському. У документі повідомляється про напад Заволзької Орди, внаслідок якого постраждала низка маєтностей Половця-Ружинського: «Владимир Ольгердович, князь Киевский, ознаймуем то: Юрий Ивантыч зе Сквиря, иж его ойчизнм бардзо спустошали от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Киеве и землю Святошицку с данию и зе вшистким обапул Сырца. Писан в Киеве 19 января индикта 4. Ми теды то вшистко, цо предкове дали, ему ствердзали: Славов зе вшистким надбрестыньцем и Мыцко при Тетереве, Рудню й Кочеров зе вшистким, Велицу, Охотов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок его тримал Роман. А в Северу: Рожны зе вшистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов, Нежин, Дорогин зе вшисткими инными урочистими пущами в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также зе вшистким, и Высогор, также то отпустит в цудзе реньце зостать ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одержали на Роси, по Раставице й Каменце, который звано Сквиря, а teraz Поветщина, по предках зе вшисткими инными пожитечными местами: Сквиря, Ягнятин, Трилеси, Фуццово и иными, то ма, яко свое держать и тым вшистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Киеве писан» [11, с. 39].

Щодо датування цієї події, то Ф. Шабульдо, зазначаючи, що у 1396 р. Володимира вже не було в Києві, вважав правильною датою 1381 р. [31, с. 84] Аналогічної думки дотримується О. Морозов [11, с. 42]. Підтримуючи такі висновки, зауважимо кілька моментів. Рік 1366, на нашу думку, є сумнівним. У цей час вторгнення міг здійснити лише Мамай. Але, по-перше, він був союзником ВКЛ, по-друге, був втягнутий у боротьбу за Сарай, і по-третє, татари в документі названі «Орда Заволзька». Справа в тому, що в Київському князівстві так могли називати лише вихідців з Лівобережжя Волги – це простежується по Литовській Метриці кінця XV-XVI ст. [30, с. 151-167] Для киян «заволжцями» могли бути лише війська Токтамиша, причому якраз 1380-1381 рр., коли він підступив зі сходу до Дніпра. Орда Мамає як «заволзька» сприйматися не могла, і такої назви по відношенню до неї ми в джерелах не зустрічали. У той же час прорив з-за Волги у 1365-1366 р. іншої Орди є виключеним: принаймні до приходу Тамерлана на схід від Києва існувала єдина держава – Джучидів. На жаль, грамота не дає відповіді на питання: чи всі згадані в ній маєтки зазнали нападів, чи лише ті, за які просив Половець-Ружинський.

Отже, як вказують наведені вище повідомлення, Подільські та Київські землі постраждали від вторгнення зі степу ординців. На нашу думку, таке вторгнення могло статися саме в контексті подій з сюжету Кирими про втечу Мамаєвича. Адже Токтамиш, за підтримки війська (і приведеного з Волги, і зібраного Мамаєм) мав усі можливості для нападу. До цього його спонукали і ситуативні моменти – розподіл здобичі, підтвердження факту існування законного володаря; не останню роль відіграло й бажання захопити Мамаєвича. Адже складно повірити, щоб хан залишив без наслідків втечу емірового сина, який міг бути носієм сепаратистських настроїв.

Звернімося до джерела – родової легенди князів Глинських. Згідно з нею, Глинські походять від одного з синів Мамає – Мансура, який після Куликовської битви прийшов до Києва, де був прийня-

тий литовським правителем Вітовтом Кейстутовичем і отримав землі, на яких збудував кілька міст [27, с. 136; 33]. Однак цей володар з'явився в Києві лише після смерті свого двоюрідного брата Скиргайла Ольгердовича у 1395 р., тож історія про зустріч з Вітовтом є типовою для XV-XVI ст. вигадкою, покликаною допомогти представникам різних категорій населення ВКЛ пов'язати свій статус чи свої права з авторитетом правителя. Зазвичай прибульці зі степу або намагалися зберегти власну релігію та імена, або ж приймали ті, які мали їх нові сюзерени (емір повинен був би прийняти католицизм)*. Але Глинські були православними, отже, їхнім першим покровителем був Володимир Ольгердович**. Таким чином, оповідь Кирими фактично підтверджує історію князів Глинських. На нашу думку, Токтамиш, переслідуючи втікачів, вступив у сутички з подолянами, в одній з яких напевно і загинув князь Олександр Коріатович. Згодом під удар потрапило і Київське князівство. Загалом, вторгнення степовиків до ВКЛ з метою переслідування конкурентів у XV-XVI ст. не були рідкістю [30, с. 192-198]***.

Список використаних джерел та літератури

1. Варваровский Ю. Е. Улус Джучи в 60-70-е годы XIV века / Ю. Е. Варваровский. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. – 128 с.
2. Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыатовича за 1391 г. / А. Груша // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8. – Сшытак 1/2. – С. 133-134.
3. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Біла Церква, 2007. – 480 с.
4. Козир І. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел / І. Козир, О. Чорний // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 11-27.
5. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України / Г. Козубовський // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – Київ, 2005. – С. 93-99.
6. Крамаровский М. Г. Латинская Романия и золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в Северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь / М. Г. Крамаровский // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. научн. тр. – 2000. – Т. 1. – С. 245-263.
7. Крамаровский М. Г. Петрарка о бедах Скифии (Золотой Орды) в 1360-х гг. / М. Г. Крамаровский // История и современность. – 2007. – сент. (№ 2). – С. 122-144.
8. Миргалеев И. М. «Черный человек» Мамай / И. М. Миргалеев // Мамай. Опыт историографической антологии: сб. науч. трудов. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 183-197.
9. Миргалеев И. М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана / И. М. Миргалеев. – Казань: Алма-Лит, 2003. – 164 с.
10. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – Київ: Темпора, 2012. – 448 с.
11. Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина / О. Морозов // Ніжинська старовина: наук. іст.-культурол. зб. – 2005. – Вип. 1(4). – С. 26-43.
12. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде в 1363 г. Турмарх Хуйтани Мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Димитрий / В. Л. Мыц // Античная древность и средние века. – 2001. – Вып. 32. – С. 245-256.
13. Николае Е. Две монеты финальной стадии золотоордынского господства к западу от Днестра / Е. Николае // Stratum. – 1999. – № 6. – С. 142-146.
14. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М., 1998. – Т. II: Ипатьевская летопись / с предисл. Б. М. Клосса. – 648 с.
15. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1897. – Т. XI: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. С. Ф. Платонова. – 254 с.
16. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М.: ЯРК, 2000. – Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. – 432 с.
17. Почекаев Р. Цари Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Почекаев. – СПб: Евразия, 2010. – 464 с.
18. Русина О. Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид? / О. В. Русина // Український гуманітарний огляд. – Київ, 1999. – Вип. 1. – С. 178-189.
19. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. В. Русина. – Київ, 1998. – 246 с.

* Ця думка висловлена Ф. Шабульдо в приватній розмові.

** Ідея цієї тези належить Ф. Шабульдо.

*** Наприклад, у 1532 р. внаслідок такого переслідування Черкаси піддалися двотижневій облозі.

20. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі / О. В. Русина. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – 347 с.
21. Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов / Н. Д. Руссев // *Stratum plus*. – 09/1999. – № 5. – С. 379-408.
22. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: зб. статей / наук. ред. Ф. М. Шабульдо; упоряд. О. Д. Брайченко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – 172 с.
23. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Ю. Сіцінський; упор.: Ващук Д., Мошак М. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.
24. Скочиляс І. Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. / І. Скочиляс // *Ruthenica*: зб. наук. пр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. VIII. – С. 120-137.
25. Скржинская Е. Ч. Судакская крепость: История – археология – эпиграфика / Е. Ч. Скржинская. – Київ; Судак; СПб: Академперіодика, 2006. – 380 с.
26. Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних / М. Тихомиров // *Исторические записки*. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214-259.
27. Трепавлов В. В. Предки «Мамая-царя»: Киятские беки в «Подлинном родослове Глинских князей» / В. В. Трепавлов // *Мамай: Опыт историографической антологии*: сб. науч. трудов. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 136-171.
28. Федорук А. Военна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374-1377 рр. / А. Федорук // *Colloquia Russica*. – Краків, 2012. – Сер. I, т. 2. – С. 121-131.
29. Хромов К. К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) / К. К. Хромов // *Международ. науч.-практ. конф. «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли»*, Киев, 2005. – С. 122-130.
30. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540) / Б. В. Черкас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
31. Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського / Ф. М. Шабульдо. – Київ: Наук. думка, 1987. – 183 с.
32. Шабульдо Ф. М. Наративні джерела і перші дослідники про поход Ольгерда на Сині Води і Білобережжя / Ф. М. Шабульдо // *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII ст.*: зб. наук. пр. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 57-74.
33. Шенников А. А. Княжество потомков Мамая: К проблеме «запустения» юго-восточной Руси в XIV-XV вв. / А. А. Шенников. – 1981. Деп. в ИНИОН АН СССР 15.04.81. № 7380.
34. Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg, hrsg. v. J. Voigt, F. W. Schubert, Königsberg, 1823.
35. Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. / J. Kurtyka // *Rocznik Przemyski*. – Т. XL. – Z. 4. Historia. – Przemyśl, 2004. – S. 127-274.
36. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i treści opisał Ignacy Daniłowicz. – Wilno, 1860. – Т. I. – VII+390 s.
37. Stadnicki K. Synowie Gedymina. T. I. Monwid-Narymunt-Jawnuta-Koryat. (Na karcie tyt.: Wyd. 2, przerob. i popr.) / K. Stadnicki. – Lwów, 1849. – 111, [1], LXVIII s.

ВІЗИТ ПЕТРА І ДО КИЄВА ТА ПОБУДОВА ПЕЧЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ОЧИМА ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Стаття розглядає питання відображення в літературній творчості Феофана Прокоповича масштабних будівельних робіт в Києві 1706 року та візиту до міста царя Петра І. Розглянуто паралелі з іншими джерелами, що висвітлюють дану тему, проаналізовано можливість зустрічі Феофана Прокоповича з царем в 1706 році, а також приведено фрагмент з книги Прокоповича, присвяченої біографії та діяльності Петра І.

Ключові слова: Петро І, Феофан Прокопович, Київ, Печерська фортеця, Північна війна.

Традиційно прийнято вважати, що Феофан Прокопович познайомився з Петром І наприкінці літа 1709 року, коли російський цар з військом повертався з-під Полтави, та зробив зупинку в Києві. Молодий могилянський професор риторики та поезики привернув увагу монарха своєю блискучою промовою на честь перемоги над шведами, і ця подія стала відправною точкою в політичній кар'єрі Прокоповича [2, с. 16].

У подальшому Феофан Прокопович присвятив Петру велику кількість промов та книг. Основною його роботою, покликаною донести до нащадків інформацію про правління Петра І та його реформи, стала книга «История императора Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно» (надалі – «История Петра Великого»). Праця вийшла друком лише в 1773 році, коли М. М. Щербатов знайшов її чорновий рукопис в архіві Кабінету Петра Великого. Щербатов відредагував текст у відповідності з власноручними коментарями автора, і зробив ряд власних правок та приміток.

В історичній науці досить довго точилася дискусія відносно авторства книги. Дехто (І. О. Чистович, Є. Ф. Шмурло) виказував сумніви щодо того, що автором усього об'єму виданого Щербатовим тексту був саме Прокопович [6, с. 121-124]. Та, як би там не було, деякі частини праці дійсно були написані самим Прокоповичем, адже описи міст та деяких інших локацій подано в цілковитій відповідності до принципу його роботи. Феофан Прокопович вважав, що найвірніший спосіб зацікавити читача – за можливості описувати те, самовидцем чого довелося бути авторові.

Саме в цьому полягає безумовна цінність тієї частини книги, де автор змальовує події в Києві, пов'язані з візитом царя влітку 1706 року та початком побудови Печерської фортеці. Інформація, котру подає Прокопович, з одного боку, співвідноситься з рядом джерел, що висвітлюють дане питання, а подекуди й були джерелами, котрими користувався автор (листування Петра І, «Поденная записка Петра Великого», його ж похідні записи, козацькі літописи тощо), а з іншого – доповнює їх.

Датою прибуття Петра до Києва Феофан Прокопович називає 4 липня (за іншими джерелами – 2 липня). Він говорить про те, що кияни зустрічали монарха пишно та велелюдно.

А далі слідує надзвичайно цікава та варта уваги дослідників-києвознавців частина, що розповідає про історичні місця Києва, які оглянув цар, слідуючи своїй звичці обов'язково відвідувати визначні пам'ятки міст, де йому доводилося побувати. Зазвичай Петра цікавили локації, пов'язані з фортифікацією та технічним поступом – фортеці, заводи, мануфактури, обсерваторії. Та в Києві початку XVIII століття фактично не було місць та закладів, які б могли задовольнити його основні інтереси. Тому монарх сконцентрувався переважно на церковних пам'ятках старовини.

Першою пам'яткою, до якої долучився Петро, закономірно стала Свята Софія, де для царя було організовано черговий прийом. Там він офіційно зустрівся з київським духовництвом на чолі з митрополитом Варлаамом Ясинським. Знаменно, що Прокопович відмічає таку деталь – Петра було вшановано «проповедническим приветствием» [5, с. 134]. Це наводить на думку, що автор книги міг зустрічатися зі своїм майбутнім благодійником і раніше проголошення знаменитої промови, присвяченої Полтавській вікторії. Таким чином, побіжно згадане вітання цілком могло належати його перу, адже Феофан Прокопович і до 1709 року славився своїм красномовством та був одним з найяскравіших та найпомітніших церковних діячів у Києві.

Це припущення знаходить дотичне підтвердження у подальшому тексті «київської» частини «Истории Петра Великого». Феофан Прокопович докладно, як самовидець, і з безсумнівним знанням справи змальовує шлях Петра Києвом, вдаючись до невеликих історичних екскурсів про найбільш вагомні та

знамениті пам'ятки міста (див. пасаж про історію Софійського собору та нашестя Бату, а також про заснування Печерського монастиря) [5, с. 134-135].

Другим місцем, котре привернуло пильну увагу Петра I, стала Печерська Лавра. Це не було випадковістю – широко відомо, що перед приїздом до Києва цар вів активне листування з О. Д. Меншиковим, який вже встиг оглянути міські пагорби, і зробити висновок про оборонну здатність старих укріплень. Саме Меншиков порадив Петру обрати для закладення нової «фартеції» Печерськ, досить негативно та скептично оцінивши фортифікації Верхнього міста та Подолу [4, с. 317]. Феофан Прокопович, як людина, що народилася та півжиття прожила в Києві, підходить до опису Печерська більш сентиментально, згадуючи пишні монастирські сади та угіддя, вочевидь, добре йому знайомі: «Положение монастыря Печерскаго зело красиво и весело есть, стоит бо на горе злачной, удолиями изрядными, и в них позорным садом и лесом благолепной...» [5, с. 136]. План печер порівнюється з підземним містечком з вулицями, що перехрещуються та розходяться в різні боки – цілком в рамках традиційних описів лаврських чудес та визначних богомільних місць.

Феофан Прокопович, постійно роблячи реверанси в бік впливового вельможі Меншикова, все ж приписує ідею заснування фортеці саме навколо Печерського монастиря Петрові. При цьому він явно намагається зменшити в очах читачів заслуги гетьмана Мазепи, свого попереднього покровителя, відносно укріплення Печерського містечка. Прокопович «забуває» про наявність першого кола кам'яних укріплень навколо монастиря, зведених коштом Мазепи, і вказує, що на місці нової фортеці була лише «малая и простая... ограда» [5, с. 136].

Ніби компенсуючи деякі неточності відносно ідейної частини процесу будівництва фортеці, Прокопович в оригінальному рукописі пишно та докладно проінформував про весілля князя Меншикова з донькою якутського воєводи Д. М. Арсенєвою, яке відбулося в цей час в Києві, вірогідно – в Успенській соборній церкві Лаври. Проте, цей фрагмент тексту не було опубліковано в 1773 році. Видавець прокоментував вилучення частини авторської розповіді так: на тлі величних діянь Петра Великого постать Меншикова блякне, і його особисті справи не можуть зацікавити читача. [1, с. 136. Див примітки М. М. Щербакова. – Авт.] На нашу думку, це випущення є доволі прикритим фактом, адже про київські епізоди життя О. Д. Меншикова відомо відносно мало і поверхнево, а подробиці, які, можливо, містилися в тексті Прокоповича, могли б значно доповнити біографічні дані про фаворита Петра I.

Слідуючи ряду узгоджених джерел, Феофан Прокопович називає саме царя автором інженерного проекту фортеці. Про це ж повідомляють «Похідні записки Петра I» і «Журнал Петра Великого»: «Оной крепости фундатором и инженером был сам его величество...», «... при чем был сам инженером» [1, с. 126].

Дуже побіжно Прокопович згадує про своєрідну трагедію в історії Печерського містечка – масове виселення місцевих жителів та зруйнування слобідських садиб і садів, щоб розчистити місце для зведення системи валів. Цей процес загалом негативно відзначився на добробуті жителів Печерська – багато кого було розорено, більша частина людей не повернулася на місця свого помешкання та не отримала обіцяних відшкодувань.

Закладення нових споруд відбулося 15 серпня 1706 року, на свято Успіння Богородиці, у присутності Петра та основної частини генералітету та після служби, проведеної Стефаном Яворським. Прокопович підтверджує це. Вторить його свідченням і літопис Грабянки, щоправда, помиляючись датою: «Року 1708 сам цар-государ Петро Олексійович заклав Печерську фортецю. Після процесії він своїми руками клав на фундамент дернини» [2, с. 949].

Таким чином, фрагмент з книги Феофана Прокоповича «История Петра Великого...» є доволі цінним та інформативним джерелом до історії перебування Петра I в Києві 1706 року та заснування ним Печерської фортеці. Автор наводить цікаві подробиці відносно привітання царя в Софійському соборі (наприклад, звідси ми дізнаємося про урочистості, що відбувалися в соборному приміщенні, а також про те, що Варлаам Ясинський стрічав Петра I на початку його візиту). Деякі деталі, на яких зупиняється Прокопович, можуть наводити на думку, що його знайомство з російським царем могло бути на три роки довшим, ніж прийнято вважати.

Звісно, не варто відкидати з поля зору певну тенденційність роботи Прокоповича, передусім націленої на уславлення імені Петра I та його діянь. Ряд неоднозначних моментів, пов'язаних з побудовою Печерської фортеці, як то назриваючий конфлікт між російським генералітетом та частиною гетьманської старшини на чолі з І. С. Мазепою, не знайшов ніякого відображення у тексті книги.

Але, не дивлячись на певні застереження щодо сприйняття даної літературної пам'ятки, її з повним правом можна включити до повноцінних джерел з вивчення історії Києва початку XVIII століття в контексті петровських реформ та подій, щільно пов'язаних з ними.

Додаток

Фрагмент з книги Феофана Прокоповича «История Императора Петра Великого», де йдеться про візит Петра I до Києва в 1706 році. С. 134-137.

Прибыл в Киев царь Петр в четвертый день Июля, где от духовнаго и мирскаго чина людей многона-родно и радостно устретен, посетил первее церковь соборную Святыя Софии, премудрости Божия на вы-шнем граде, и в ней множественным священства купно с Митрополитом своим, тогда бывшим Варлаамом, стретением, тако ж и изрядными церемониями и нарочитым проповедническим приветствием почтен был. Осматривал же церковь оную, яко достойную видения за древность свою, создана бо есть еще от Ярослава сына Владимира Великаго, за семь сот лет назад: подобнее объезжал и осматривал инья церкви и места, на которых некие обретаются следы древняго в Киеве Величества; сей бо град иногда был великих всея России Князей столица, велик же zelo и многонароден, даже до нашествия Батыева, в котором разорен и от жителей оставлен в запустение пришел. Посещал наипаче и оглядовал Государь великий монастырь Пе-черский и в нем славные (от которых имя месту) пещеры: монастырь тот из начала христианства россий-ского основан, от первоначальников жития в России монашескаго, преподобных отец Антония и Феодосия, понеже много имел в себе свидетелствованной святыни иноков, и их же многия тела в двоих пещерах нетленна пребывающа доселе имеет, и многих тако ж чудес повестьми славится; того ради и многих бого-любных мужей обреце к себе призрение, возвеличен же над монастыри прочии, украшен и довольно обо-гащен пребывает; более ста живет тамо иноков и Архимандрит их между стадом начальники Российскими первый степень держит. Положение монастыря Печерскаго zelo красиво и весело есть, стоит бо на горе злачной, удолиями изрядными, и в них позорным садом и лесом благолепной, а две пещеры на двоих горах ископаны образцем, аки бы некоего городка подземнаго: разводятся бо, и паки сходятся многими местны-ми улицами, в которых улицах по обе стороны в стенах мало прокопанных почивают нетленные помяну-тых преподобных тела, и непрестанно от народа с разных стран туды приходящаго посещаемы бывают с великим благоговением и удивлением; но как в Киеве, так и сем славном месте нарочныя суть изданныя истории, от них вяще любопытный да взыскует, мы же к царю Петру возвращаемся.

Разсмотрев Петр Царь место печерское, увидел быти угодное к созданию фортеции, ибо прежде сего была малая и простая толко ограда. Не продолжая ж намерения своего, принялся тот час за дело: множе-ство Великороссийских и Малороссийских войск на работу созвано, а Сам оной крепости Инженером восхотел быти. Скоро кругом место очищено, и в пятыйнадесять день Августа на Успение Богоматере, (который праздник нарочитый есть в монастыре Печерском) по совершении святыя литургии был ход священный, на освящение и заложение фортеции на нарочитое место, первенствующу в оных обрядах от духовнаго чина Стефану преосвященному Митрополиту Рязанскому (который тогда из Москвы туда ж прибыл по указу Монаршему) яко Архиерею между Патрархеством первоначальному, яковая ему честь за усмотренную в нем мудрость от Государя дана была.

Пребыл Царь Петр в Киеве до двадесятаго дня Августа, и понеже получена ведомость о Шведском Короле, что пошел в Саксонию; того ради послан указ в Санктпетербург к Генералу Майору Брюсу, дабы артиллерию и прочую препарацию к Выборгскому походу готовил. Того ж времени и князь Александр Менщиков в Польшу с войском отправлен, Сам же Государь паки в Санктпетербург возвратился...

** В подлиннике прописано о свадьбе светлейшаго Князя, хотя всяк довольно видит, что нест нужды между великих дел Петра Великого вмещивать толь малое дело, яко свадьбу князя Менщикова; чего ради и поминать об ней за напрасное почитаю; но учиненное сочинителем примечание для того сохра-нил, что бы через сие умоначертание его более оказать. (Примітки М. М. Щербатова. – Авт.).*

Список використаних джерел та літератури

1. Журнал или поденная записка государя императора Петра Великого. Часть первая. – СПб.: б/в, 1770. – 763 с.
2. Збірник козацьких літописів. – Київ: Дніпро, 2006. – 967 с.
3. Нічик В. М. Феофан Прокопович / В. М. Нічик. – М.: Мысль, 1977. – 193 с.
4. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб.: б/в, 1900. – Т. IV, вып. 2. – 519 с.
5. Прокопович Ф. История императора Петра Великаго, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно / Феофан Прокопович. – СПб, 1773. – 218 с.
6. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / И. А. Чистович. – СПб, 1868. – 761 с.

ФОРТИФІКАЦІЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ РОБОТИ У ПОЛТАВСЬКОМУ ПОЛКУ ЗА «ЕКСТРАКТОМ» ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ 1749 Р.

У статті вводиться до наукового обігу «Екстракт» із сотницьких рапортів щодо стану фортець Полтавського полку у 1749 р. На підставі відомостей наданих сотниками аналізуються наявні оборонні елементи сотенних фортець та засади ремонту фортечних укріплень у сер. XVIII ст.

Ключові слова: Полтавський полк, полкова канцелярія, сотенні містечка, Українська лінія, фортифікація.

Структура сотенного містечка доби Гетьманщини вибудовувалася з декількох складових (фортеця, середмістя, передмістя, форштадт, підварки, господарська округа тощо). З об'єктивних причин збереглися і можуть бути доступні як для археологічних досліджень, так і для експонування лише оборонні елементи сотенних фортець, що виділяються на місцевості. Ці об'єкти культурної спадщини чи не найкраще ілюструють особливе, напіввійськове положення адміністративних центрів Гетьманщини. Відповідно їхній статус в історичних дисциплінах та музеєзнавстві безсумнівно набагато вищий за, нажал, характерний сучасності.

На території Полтавського полку 1649-1782 рр. більшість сотенних фортець на сьогодні знищені антропогенними чинниками [5, с. 32-34]. У такій ситуації особливого значення для історичних реконструкцій фортець, як об'єктів культурної спадщини набувають письмові свідчення XVII-XVIII ст. Як правило вони містять відомості про зовнішній вигляд укріплень, устрій їх оборонних систем, елементи забудови та ін.

Одним із цінних джерел для подібних студій виступає «Справа про ремонт фортець в столиці, полкових і сотенних містах Лівобережної України, прикордонних ретраншементів та артилерії» (назва винесена в опис) [15, 519 арк.]. Вона зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ (далі – ЦДАК). Справа містить корпус документів датованих з 1747 по 1763 рр. та пов'язаних з оборонним будівництвом у Гетьманщині. Для нашого дослідження особливу цікавість серед них становить «Экстракт с присланных Полтавского полку от сотников и сотен в полковую канцелярию репортов сочиненных сотенные оного полку городки до бывшой турецкой войны людьми исправлялись и ныне какой подчинки и исправления требуют» (рис. 1), за підписами полкового писаря Григорія Бачинського та канцеляриста Федора Берушенка [15, арк. 130-134], датований 21 березня 1749 р.

На час укладення цього документу до складу Полтавського полку входили сотенні містечка Великі Будища, Решетилівка, Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляк (Кобеляки), Сокілка, Кишенька, Переволочна – на Ворсклі, Кереберда (Келеберда) – на Дніпрі та Нефороща (Нехвороща), Маячка, Царичанка, Китай-город, Орел (Орлик) – на р. Оріль, загалом – 15 містечок, не рахуючи дві Полтавські полкові та городову сотні. До 1749 р. у полкову канцелярію сотниками були надані різного обсягу рапорти про останні ремонти, наявний стан укріплень сотенних фортець, необхідний ремонт та його вартість, а також про участь обивателів їх сотень на фортифікаційних роботах у Київській та порубіжних фортецях. Варто наголосити, що інформація джерела лише частково описує наявні в містечках укріплення – власне, лише ті, що потребували ремонту. Метою нашого дослідження є аналіз укріплень фортець сотенних містечок Полтавського полку в середині XVIII ст. за описами в названому документі (додаток 1).

«Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата...» – так, дещо спрощено, описує фортеці Гетьманщини французький офіцер середини XVII ст. П'єр Шевальє [17, с. 41-42]. Однак укріплення являли собою складну систему, що сполучала різні види фортифікаційних споруд. Загальновідомо, що оборонна система сотенних містечок складалася із земляного бруствера, дерев'яних конструкцій, що його підтримували або підсилювали, рову та додаткових земляних укріплень [11, с. 607]. Проаналізований документ дозволяє конкретизувати наявність, особливості та стан деяких з цих елементів.

Основним оборонним елементом фортеці був земляний вал (рис. 2) [1, с. 67-68]. Як правило оборонні вали козацьких містечок були круті лише з напільного боку, але гребінь залишався на одному рівні з майданчиком фортеці. Такий прийом був широко розповсюджений у зв'язку зі зручним підходом до стіни та необхідністю пересування легких гармат [13, с. 61].

Фортеці обороняли усі сотенні містечка, однак в Екстракті городові вали згадуються в контексті ремонтних потреб лише двох – Кишенської та Орлицької фортець [15, арк. 130, 131зв., 134].

Кишенська фортеця в довжину сягала 210, а в ширину – 90 сажнів* [10, с. 9], за обмірами В. Г. Ляскоронського висота валів Кишенської фортеці в кін. XIX ст. досягала 2-3 аршини** [9, с. 195]. На 1749 р. ремонту потребували 300 сажнів валу [15, арк. 131зв.]. Укріплення Орлицької фортеці археологічно не досліджувалися. Нажаль, у 1962 р. обидві пам'ятки були затоплені Дніпродзержинським водосховищем [16, арк. 2-3].

Бруствер підсилювався додатковими фортифікаційними елементами. Наприклад новосанжарський сотник Петро Сулима наголошував на потребі спорудження «...в пристойных мѣстах раскатовъ...» [15, арк. 130зв.]. Розкат являв собою дерев'яний настил для розміщення гармат [2, с. 76] та споруджувався на сплюсненій подібній до бастіону ділянці валу. Щодо новосанжарської артилерії, маємо наступні відомості. У 1725 р. наказний полковник Сава Тарануха повідомляв: «В сотне Новосанжаровской, прежде нашествия шведского было две армати мѣдныхъ, козацкимъ і посполитихъ людей коштомъ купленныхъ, з которыхъ одну предъ шведскою баталією взято в Полтаву, а другую по руинѣ» [14, с. 366].

В оборонній стіні споруджувалися башти. Вони були глухі та проїзні, що являли собою брами. Решетилівський сотник вказував на необхідність «...башнѣ новие подѣлати...» [15, арк. 130зв.], білицький сотник – на ремонт даху башт [15, арк. 131зв.]. У Будиській та Китайгородській фортецях Екстракт фіксує по одній брамі [15, арк. 130, 133зв.], у Кишенській та Орлицькій – по дві [15, арк. 131зв.], а в Новосанжарській – чотири [15, арк. 130зв., 134]. Біля брам над ровами були збудовані мости, як, наприклад, у Китайгороді, Кобеляках або Нових Санжарах [15, арк. 130зв., 131-131зв., 133зв.]. Назви кобеляцьких та однієї новосанжарської брами дозволяє встановити інший документ – «Описание местечек Кобеляки, Беликов, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову», укладене в 1762 р. За ним брами називалися за найближчою церквою – у Кобеляках це Микільська та Михайлівська, у Нових Санжарах – Спаська брама [12, арк. 114, 278зв.]. Крім того, наявність однієї брами у Переволочній (рис. 6) вказує спеціальний план 1758 р., із фортецею та частиною передмістя, включений до «Справи про ремонт фортець...» [15, арк. 377зв.-378]. Однак на плані Ф. Ласковського в Переволочній показані 4 брами [6, л. 29, изобр. 5].

Для ремонту брам вживалися довгі, трьох сажневі дошки [15, арк. 130зв.]. Зовні брами облицьовувалися листовим залізом. Наприклад, у Будиській фортеці для оковки брами потребувалося три пуди*** заліза [15, арк. 130], у Новосанжарській – шість пудів заліза на оковку та цвяхи [15, арк. 130зв.]. Дах перекривався деревом, гонтом або «дранью» [15, арк. 130зв., 131].

Окрім брам до фортеці вели невеликі проходи – вилазки, «хворті» або «фортки» мовою документа (рис. 3). Білицький сотник Павло Кот згадує їх у множині, у Кишенській фортеці була одна фортка, у Великобудиській – дві, як і брами облицьовані залізом [15, арк. 130, 131, 131зв.]. Наявність решток вилазки в північно-західному валу Білицької фортеці фіксував В. Г. Ляскоронський [9, с. 190, рис. 43].

По гребню, або поряд із насипом, вал підсилювався палісадником (рис. 4.1) – стіною з вертикально вкопаних та загострених зверху стовпів [18, с. 77, рис. 23]. Ремонту палісаднику на 1749 р. потребували фортеці у Великих Будищах, Нехворощі, Переволочній, Царичанці [15, арк. 130, 132, 132зв., 133]. Наприклад, у Великих Будищах не відремонтованими були 84 сажні стіни [15, арк. 130]. Ремонт палісаднику в Нехворощі вимагав 2528 колод довжиною по 2 сажні [15, арк. 132зв.], в Орлику – 3000 колод довжиною 8 аршин та шириною 1,5 аршинних чверті [15, арк. 134].

Іншим елементом, яким підсилювався вал були хворостяні кошелі (рис. 4.2). У Екстракті вони згадуються в укріпленнях Біликів [15, арк. 131], Царичанки [15, арк. 133] та Кишеньки, для укріплень якої було необхідно 960 кошиків [15, арк. 131зв., 132].

Виймокою землі для насипу валу безпосередньо перед ним утворювався оборонний рів (рис. 5). Він збільшував висоту валу та ускладнював супротивнику вихід на гребінь насипу [1, с. 67].

З рапорту кишенської сотенної старшини відомо, що ремонту потребували 400 сажнів фортечного рову. Решетилівський сотник Семен Бузановський повідомляв про потребу ремонту підвідомчої йому фортецю, а отже і схили ровів «викласть дерном» [15, арк. 130зв.].

Рови підсилювалися додатковими оборонними конструкціями. У рові встановлювався палісадник, що фіксується рапортом орлицького сотника [14, арк. 134]. Як про палі, так і про надолби в обороні своєї фортеці згадує новосанжарський сотник [15, арк. 130зв.]. Надолби (рис. 4.3) являли собою вертикально вкопані в шаховому порядку, загострені зверху кілки з напільного боку рову та в ньому [2, с. 64]. Довжина паль для надолбів за Екстрактом сягала двох сажнів [15, арк. 130]. Їх кількість для ремонту Великобудиської фортеці сягала 90 [15, арк. 130], у Нових Санжарах потребувалося «древяних надолбовъ на брами

* Сажень – міра довжини рівна трьом аршинам, дорівнює 2,16 м.

** Аршин – міра довжини, що дорівнювала 71,12 см.

*** Пуд – міра ваги, що дорівнювала 16,38 кг.

двадцять» [15, арк. 130зв.]. Отже надолбами підсилювалися і брами фортець. У Полтаві цей вид укріплень зафіксовано в ході археологічних досліджень фортифікаційних споруд Нового Міста [7, с. 73-74, рис. 1].

Інший вид дерев'яних захисних споруд – рогатки (рис. 4.4). Рогатка складалася з бруса обтесаного з чотирьох або шести сторін, крізь який пропускалися навхрест загострені з обох боків жердини [18, с. 82, рис. 24]. Їх встановлювали у фортечному рові або на підході до нього. Екстракт називає такі укріплення у Великих Будишах, де для ремонту потребувалися 84 двосажневі палі [15, арк. 130], Решетилівці, Нових Санжарах [15, арк. 130зв.], Біликах [15, арк. 131], Кишенці, куди на рогатки було необхідно поставити 250 двосажневих паль [15, арк. 132] та у Переволочній [15, арк. 132]. Поряд із рогатками орлицький сотник також називає «шпилі» [15, арк. 134].

План Переволоченської фортеці 1758 р., який згадувався вище [15, арк. 377зв.-378], окрім перерахованих оборонних елементів дозволяє виділити еспланаду. Вона являла собою вільний від забудови простір перед фортецею [2, с. 93]. Спеціальна позначка на плані вказує: «всього до плетня Мойсѣя Кирилова имѣется 468 ½ арш.», що складає понад 330 м. Ближче до фортеці розташовувалися окремі помешкання капітана артилерії, двори бунчукового товарища Павловського, бувшого дозорці Борковського, козаків Грицька Слюсаренка та Савки Котляренка (рис. 6). Відстань до них цілком могла відповідати 130 сажням (близько 280 м) задокументованим для гласису Переяславської фортеці [15, арк. 125]. Громадські місця – церква та базар із коморами, розташовувалися ще далі, у глиб містечка.

Окремим оборонним елементом, який згадується у поорільських сотнях – Нехворощанській, Маяцькій, Царичанській, Китайгородській та Орлицькій, можна вважати Українську лінію. Роботи з її будівництва були розпочаті за імператорським указом у 1732 р. Однак, весь час цей рубіж потребував ремонту та підсилення. Царичанський сотник Іван Кущинський у своєму рапорті наголошував: «точно як оная крѣпость пограничная и на рубежѣ состоитъ, требует лутшой подчинки, такой какъ и другіе пограничнїе крѣпости по Линїи в безопасность приведеннїи» [15, арк. 133].

За описом князя Ф. Мещерського від 24 грудня 1751 р. у Полтавському полку були зруйнованими 4890 сажнів валу та рову Лінії, для ремонту яких потребувалося 844 робітники та 350 возів [4, арк. 1-2]. Навіть через півроку, у промеморії від 21 травня 1752 р. Ф. Мещерський повідомляв Державну колегію закордонних справ: «...Линия в крайнѣе несостояние привѣдена так что не толко пешим проходи, но и конные ездятъ всюди свободно...» [4, арк. 3].

Маяцький сотник Василь Штепа вказував у рапорті, що містечко Маячка було обнесене Лінією [15, арк. 133]. У Царичанці «половинная часть оной крѣпости полѣсадника разламанно и обведенню земляним валом» [15, арк. 133]. Сотники поорільських містечок неодноразово нарікають на спустошення лісу лінійними роботами, що ставало причиною ускладнень під час фортифікаційних робіт міських укріплень. Царичанський сотник повідомляв, що: «за испустошением обивателских лесовъ Линїею вивезти било нѣотколь: для того в других мѣстечках по реки ворсклу обрѣтающихся, покупкою хворосту оная крѣпость плетениемъ и написанием землѣ [...] со усилием исправлялась» [15, арк. 133]. Китайгородський сотник Павло Семенів нарікав: «за крайним опустошением лантмилицами лѣсов [...] вовся нѣ отколу подлежащего числа дерева взяти» [15, арк. 133зв.]. Крім того «Екстракт» повідомляє, що китайгородські та маяцькі обивателі двічі на рік були задіяні на ремонті Лінії: «...попорченной обивателским скотом и якая сама собою валится...» [15, арк. 133, 133зв.]. Щодо худоби, Ф. Мещерський конкретизує: «особливо свиньи сшѣдшиє с двору или во время гонѣния для пастбища поля и с поля во дворы приходят к той линїи и раскапывають» [4, арк. 3].

Відносини козацтва Полтавського полку із розквартированими російськими частинами ще чекають на окреме ґрунтовне дослідження. Щоб проілюструвати вищенаведені відомості лише наведемо окремі свідчення від поорільських сотень, датовані 1755 р. У Нехворощі: «строение зламано, сады порубано, а потом лантмилицкий Рясский полкъ посѣлено и всѣ их грунта отнято и от владения отказано»; «село Васильевку, которое жаловано грамотою полковнику Черняку, того ж 736 году из за линїи внутрь линїи согнато и строѣние в лантмилицкий Рясский полкъ разобрано» [3, арк. 12зв.]. Царичанські обивателі повідомляли «об отнятии [Ливенским полком] сверхъ чертежа своей волей у их у силовне сенокосу до двохсот стирд, лесу на пятнадцать верствъ, рыбных ловель и протчихъ угодий» [3, арк. 12]. У Китайгороді: «...кондукторами разломано их дворов и хат болѣе ста, сади и огороди в конец опустошени, и все грунта лантмилицким Борисо Хлѣбским полком отняты» [3, арк. 11зв.].

Повертаючись до теми нашого дослідження, розглянемо особливості фортифікаційних робіт. За «Екстрактом» вони проводилися обивателями сотенних містечок – «козаками, посполитими и владѣльческими обще», як зазначено великобудиським сотником [15, арк. 130]. У відомості з потреб фортеці він конкретизує, що всі роботи розподілені між різними станами населення. Так, окремо прописані роботи до виконання козаками, описними посполитими, підданими грузинських дворян, підсусідками капітана фон

Штофеля та військовими товаришами Максимовичами. Повинність не оминала й церкву, а саме підсу-сідків Мгарського монастиря та селян Чернечого Яру – підданих Великобудичанського монастиря [15, арк. 130]. Білицький сотник також вказує роботи обивателів сотенних сіл на його фортеці, яка ремонту-валася: «городовими и села Комаревки яко и слободкі Федоровки людьми всѣми обще» [15, арк. 131]. Вірогідно загальною для всіх містечок була практика келебердянського сотника, задіювати на ремонтних роботах: «от всякого двора по одному работнику с потребним числом от ихъ же подводъ» [15, арк. 132]. Матеріали, тяглова худоба та кошти також збиралися з населення сотні різних станів. При цьому всі со-тники (окрім китаїгородського і маяцького, про що йдеться вище) засвідчують, що на 1749 р. їх піддані не задіяні в ремонтних роботах на інших фортецях.

З «Екстракту» неможливо дізнатися про знаряддя для фортифікаційних робіт. Тому наведемо дані з відо-мості Полтавської полкової канцелярії від 28 серпня 1748 р., про реманент необхідний для ремонту Полтав-ської фортеці. За цим документом потребувалося: «лопатов железных добрых к плакированию – 200, обрезаов железных – 50, шнуров тонких для размеру саженой – 500, пил – 5, буравов длинных – 4, малых – 4, долот средних – 40, топоров – 30, скобелей – 10, саженой деревянных мерою по семи футов – 20, лестниц к ноше-нию земли [...] мерою от 12 до 20 футов – 16, колышков малых к размеру от трех футов – 125, больших колов или пик железом окованных – 15, мешочков холщевых для ношения земли или тележек малых – 250, бочек ради возки воды к плакировки – 10, ведер – 30, ушатов – 20, кос – 5, резцов для резанья дерну – 5, триушок деревянных мерою в четыре фута – 50, ватерпасов деревянных – 4, квадрантов деревянных – 5» [15, арк. 128-128зв.]. Безумовно, що для малих містечок кількісно це можуть бути завищені цифри, однак асортимент знарядь навряд чи відрізнявся. Для ремонту Полтавської фортеці у 1748 р. потребувалося 500 робітників, з них 20 на підводи, 10 тесль та 2 ковалі [15, арк. 128].

Для ремонту використовувалися місцеві ресурси. За відсутності лісу його привозили, як правило, водним шляхом – плотами. Кобеляцький сотник Максим Янович повідомляв: «для покупки плитовъ на-рочние сотнѣ его козаки в Киевѣ отправленни били» [15, арк. 131зв.]. До Келеберди ліс доправляли «...с гори Днепра...» [15, арк. 132зв.]. Царичанський сотник через спустошення лісу мав обходитися хворос-том, придбаним у містечках на Ворсклі [15, арк. 133].

Серед інших містечок, як порубіжна, виділялася Переволочанська фортеця – «подчиняема бивает всегда от инженерной команды, яко она с немалым припасом состоит» [15, арк. 132]. У 1729 р., у новому штаті укладеному графом Б.-К. Мініхом, цей форпост було включено до четвертого департаменту фор-тець, який повинен був захищати південний кордон від нападів з боку Туреччини [8, с 15, 239-242]. Через посилену увагу командування Переволочна знаходилася на особливому рахунку.

Таким чином, проаналізований документ дозволяє конкретизувати деякі типи оборонних споруд для кожної сотенної фортеці Полтавського полку в середині XVIII ст. Встановлено, що вал та рів укріплювалися дерном. Земляні споруди додатково підсилювалися хворостяними кошелями, призь-бами, дерев'яними палісадником, розкатами, надолбами, рогатками та шпилями. Башти та вилазки обшивалися листовим залізом. Аналіз документу також дозволяє коректно говорити про розміри де-яких фортифікаційних елементів. Певну роль в обороні містечок відігравала Українська лінія, однак, зважаючи на постійно необхідний ремонт та спустошення природних ресурсів, цю роль не варто пере-більшувати. Отже, документ доповнює фактичний матеріал для графічних та натурних реконструкцій сотенних фортець.

Список використаних джерел та літератури

1. Вал // Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. Часть третья. – СПб: типогр. Н. Греча, 1839. – С. 67-68.
2. Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь / А. М. Губайдуллин. – Казань: Ин-т истории АН РТ, 2003. – 104 с.
3. Дело о занятых лантмилицией и однодворцами в полтавских владельцов и обывателей собственных земель, грунтов, хуторов и прочих угодий. 1755 // ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр, 11948, 22 арк.
4. Дело о ремонте дорог в пограничных местечках Полтавского полка Нефороци, Маячке и Китай-городке. 1752 // ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 1932, 15 арк.
5. Калашник Є. С. Козацькі містечка Полтавського полку: проблеми антропогенного впливу на пам'ятки історії та культури / Калашник Є. С. // Конотопські читання. Вип. V. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань 2014 року. – Донецьк: «Ноулідж», 2014. – С. 32-39.
6. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России. Соч. Ф. Ласковского. – СПб: В типографии Императорской академии наук, 1866. – 74 л.

7. Коваленко О. В. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту / О. В. Коваленко, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1. – С. 73-75.
8. Ласковський Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II / Ф. Ласковський. – СПб: В типографии Императорской академии наук, 1865. – 1016 с.
9. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. – Москва: Изд. МАО, 1907. – Том I. – С. 158-198.
10. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко. – Полтава: Тип. Т-во Печатного Дела, 1917. – 105, XIX с.
11. Оборонне будівництво // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького). – Київ: Українська енциклопедія, 1992. – С. 604-608.
12. Описание местечек Кобеляки, Беликов, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову. 1756 // ЦДІАК, ф.269, оп. 1, спр.1941, 449 арк.
13. Осадчий Є. М. Козацьке містечко Крига / Є. М. Осадчий // Охорона та дослідження пам'яток археології: матер. VII наук.-практ. семінару: зб. наук. ст. – Полтава: Вид. «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 60-62.
14. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) / М. Е. Слабченко // Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса: Типогр. «Техник», 1909. – Вып. 3. – 436, III с.
15. Справа про ремонт фортець в столиці, полкових і сотенних містах Лівобережної України, прикордонних ретраншементів та артилерії. 1747 // ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 8840, 519 арк.
16. Супруненко А. Б. Отчет о работе Полтавского отряда археологической экспедиции «Славутич» в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1982 г. (Полтавская область) / А. Б. Супруненко // НА ІА НАН України, 1982/38, 35 арк, 54 табл.
17. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє; пер. з фр. Ю. Назаренко. – Київ: Томіріс, 1993. – 224 с.
18. Фортификация. Часть первая, полевая фортификация. Второе изд. испр. и доп. / сост. А. Теляковский. – СПб: В типогр. И. И. Глазунова и Ко, 1848. – 224 с., 54 ил.

Додаток 1

Арк. 130 Эџтрактъ

С присланих полтавского полку от сотников и сотенных старшинъ в полковую Канцелярію репортовъ сочиненій; сотеніе оногo полку городки какими до бывшой турецкой послѣдней войны людми исправлялись и нинѣ какой подчинки и исправления требуют а іменно.

Сотникъ Великобудиский Андрей Сулима: до бывшой де турецкой послѣдней войны сотнѣ Великобудиской городовая крепость какими людми исправлялась, и на то денежная сумма откуда употреблялась и нинѣ какой подчинки и исправления требуетъ, сочиня о том вѣдомость, при том в полковую Канцелярію сообщилъ: а в вѣдомости показанно: до оной Турецкой послѣдней войны, самими великобудискими людми, козаками, посполитими и владѣльческими обще исправлялась, собственним ихъ денежным и другим коштом, что на кого подлежало: а с казни денежной суммы на то нѣоткуда употребляемо не било, потому и в прошлом 748 омъ [над рядом] году, за силу Указа общежъ подчинялась ани нѣде к настоящему окончанию исправления потребуеть: а іменно: в части на козаковъ принадлежащей, надолбовъ двосажених семь десять пять, фортокъ двѣ, на ворота и фортки желѣза одинъ пудъ. В части войскових товарищей Максимовичовъ и подсосудковъ Монастира Мгарского, и капитана фон Штофеля, палми не догороженно, сажней три, полисадника к палям звнуръ вдовж сажней тридцять, надолбов двосажених пятнадцать. В части описних посполітих, палми недогоороженно сажней пять, полисадника к палям звнуръ вдовжъ сажней сорокъ пять, рогатокъ двосажених сорокъ четири. В части села Черничого яру, подданства монастира Великобудиского, полисадника к палямъ звнуръ, вдовжъ сажней семь десять шесть, рогатокъ двосажених сорокъ, ворота вместо брами одни, на фортки и ворота желѣза одинъ пудъ. В части грузинской, на оковку воротъ желѣза одинъ пудъ, кроме ж того в козачей части в брами на оковку воротъ, железа одинъ пудъ. З их общого кошту употреблено в исправлении ж Киевской и протчих пограничных крепостей и ретранжаментов, з сотнѣ Великобудиской работниковъ инѣ неймѣтся.

Полковой

Арк. 130 зв. Сотникъ Решетилловский Семень Бузановский; что сотнѣ решетилловской крѣпость до бившой турецкой войны оной же сотнѣ обивателми и ихъ скотом и всѣми материялами исправлялась. И нинѣ де оную потребно очищать рвами, викласть дерном і оставить рогатками, також де башнѣ новие подѣлати. При подчинки ж и исправлении Киевских и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментов, сотнѣ Решетилловской никакихъ работнихъ людей не имѣется:

Сотникъ Старосанжаровский Иванъ Згурковъ, старосанжаровская крѣпость до бившей послѣдней Турецкой войні подчинке приводима была общѣ всеми старосанжаровскими жителми, такъ казаками и посполитыми не употребляя на оную работу нѣ откуда денежной суммы, нинѣ же она крѣпость а совершенство по прежнему подчинкою за отдачею грузинами людей и за отписанием Комисиею Экономиею в посолство к ратуши, которие безъ особливаго указа по получении з полковой Канцелярии указов в послушенствѣ не находятся; самими толко козаками с немалою козакамъ обидою дѣлается, и в надлежащую подчинку добре и справно не возможно, а работниковъ ко исправлению разныхъ крѣпостей не отправлялось:

Сотникъ Новосанжаровский Петро Суліма, до бившой турецкой послѣдней войны Новосанжаровская крѣпость всею надобностию исправлялась самихъ сотнѣ Новосанжаровской обивателей общимъ коштомъ а нинѣ она крѣпость немалою подчинки трѣбует, зане то подчинки и вновь строения брамъ и в онихъ брамахъ мостовъ, такожъ в пристойнихъ мѣстахъ роскатовъ, надолбовъ и паль. А сколько именно материялов и работнихъ людей и денегъ надобно сообщил при томъ вѣдомостю а в оной показано, дерева тросаженого на брами четириста шестьдесят, деревянихъ надолбовъ на брами двадцать, гонти на кришѣ четирыхъ брамъ тысячу шесть сотъ, желѣза на оковку

Арк. 131 и на гвоздя пудовъ шесть, работнихъ людей для дѣланія брамъ з материялами восемьдесяти человекъ, сверхъ же прописаного дерева за неимѣнием в ново санжаровскихъ обивателей удобного надлежит и к онымъ брамамъ еще по исчислению купить за тридцать три рубли; Ко исправлению ж Киевских и протчихъ пограничныхъ крепостей и ретранжаментов работниковъ з сотнѣ Ново Санжаровской ни мало в висилки неимѣется:

Сотникъ Белицкий Павелъ Котъ: мѣстечка Бѣликовъ городова крѣпость до бившой турецкой послѣдней войны городовими и села Комаревки яко и слободкѣ Федоровки людьми всѣми обще какъ казаками такъ посполитими кои тогда еще под вѣдомомъ сотенного правления находились а нинѣ отойшли едно по описѣ Комисіи Экономіи, а другіе под грузинское владѣние исправлялась и на то кабы дерево на башти, рогатки, хворті плетень на кошики такъ и денежная сумма, ежели на что потребно было: от техъ же людей з общества и потреблялась и она городова крѣпость по силѣ указовъ прошлаго „1748,, году полученныхъ совѣмъ подчинена и болѣе подчинки не требуетъ. Кромѣ что на баштѣ покрыть сверху драмъ, на крокви лати и на форткѣ дерева нѣоткуда взяти. А хотя двадцать рублей денегъ в козака бѣлицкого Ивана Илченка, на постройку тѣхъ баштей занято и дерева куплено, но оно не достало, и надлежитъ еще чтобъ совѣмъ те башни фортки справлені били; денегъ пятнадцаті рублей; в исправлении ж киевских и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотни бѣлицкой нинѣ работниковъ не находится:

Сотникъ Кобеляцкий Максимъ Яновичъ, до бившей послѣдней турецкой войны сотнѣ его крѣпость общимъ шарваркомъ* козаков и посполитихъ і ихъ коштомъ исправлялась, яко и прошлаго лѣта она крѣпость тѣми ж обивателми и коштомъ совѣмъ подчинена и укрѣплена, о чемъ де и в полковую Канцелярию репортовано: толко двохъ баштъ

Полтав

Арк. 131 зв. і при онихъ мостовъ, да трехъ малыхъ вилазокъ за неимѣниемъ удобного в дачахъ кобеляцкихъ лѣсовъ дерева, яко оне надлежитъ вновь за обветшалостю построить нездѣланно: На якую постройку для покупки плитовъ нарочные сотнѣ его козаки в Киевъ отправленни били; Коимъ тѣхъ плитовъ куповать от Киево губернской Канцелярии недопущено, и за тѣмъ она постройка остановилась. А при исправлении киевских и протчихъ крѣпостей и ретранжаментовъ сотнѣ его работниковъ нигде неимѣется,

Сотникъ Соколский Якимъ Леонтиевъ**; до бившой турецкой вони сотнѣ Соколской крѣпость исправлялась самими соколскими обивателми козаками и посполитими и ихъ власнимъ коштомъ и трудомъ, у исправления ж Киевских и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ соколскихъ обивателей нинѣ не находится,,

Сотеная кишѣнская старшина: до бившой турецкой послѣдней войны сотнѣ Кишѣнской крѣпость справляема была всѣма сотнѣ Кишѣнской обивателми: а какихъ потребностей |: которихъ здесь вистат-

* Шарварок – додаткова до панцини феодална повинність, що полягала в будівельних та ремонтних роботах; спільна робота.

** Яким Леонти́евич Черве́цкий.

чить неможно :| надобно било, оние покупивъ справляли от обивателей кишѣнскихъ же, в исправления же Киевскихъ и протчихъ крѣпостей и ретранжаментовъ сотнѣ Кишѣнской работниковъ ни в какомъ мѣсте неимѣется: а нинѣ Кишѣнская крѣпость какой подчинки и исправления потребует и что к тому надобно работниковъ, и на потребности денегъ, о томъ вѣдомость при томъ сообщена в которой показано, оная крѣпость требует исправления брамъ двохъ, фѣртки одной, призьбъ хворостянихъ на триста и пятьдесятъ сажней, кошелѣвъ хворостянихъ девяти сотъ шестидесяти, подчинки валу земляного на триста сажней, рову на четириста сажней, и к тому надобно потребностей работниковъ человека, на каждый день по двѣстѣ, подводъ безъ подводчиковъ по сто, верѣвокъ четверосаженихъ не очень толстыхъ, на обкладку по бокамъ брамъ и фѣртки семьдесятъ восемь, на оние надобности денегъ

Арк. 132 пять рублей семьдесятъ копѣекъ, столповъ толстыхъ тросаженихъ восемь надцять на оние денегъ чотири рублѣ двадцять копѣекъ, сволоковъ толстыхъ же двоесаженихъ девять, на оние рубль восемьдесятъ копѣекъ, на стелю дощокъ четверосаженихъ тридцять восемь на оние пять рублей семьдесятъ копѣекъ, на ворота дощокъ двоесаженихъ тридцять восемь на оние два рубля восемьдесятъ пять копѣекъ, рогатокъ двоесаженихъ четириста пятьдесятъ, на оние девятьдесятъ рублей, коля на призьби и на кошелѣ четири тысячи, хворосту на оплѣтку призьбъ и кошелѣвъ возовъ пятъ сотъ двадцать пять, настила призьбъ односаженихъ, не очень толстыхъ деревъ четириста на оние восемь рублей; и того денегъ сто двадцать девять рублей пять копѣекъ, что же тамо от домовъ обивательскихъ безъ покупки справить можно, противъ того денежной сумми не положенно, а что должно в иныхъ мѣстахъ исправлять покупкою противъ того денежная сумма положенна.

Сотникъ Переволочанский Іосифъ Вовкъ: яко имѣющаяся в сотнѣ Переволочанской крѣпость подчиняема биваетъ всегда от инженерной команды, яко она с немалымъ припасомъ состоитъ, которая де не токмо рогатками оставлена но еще и полѣсадникомъ округъ остроженна такъ какъ и в прошедшую Турецкую войну.

За сотника Керебердянского правящий Иванъ Бугай: до бившей с турками послѣдней войны Керебердянской сотнѣ крѣпость исправленна была людьми от обивателей сотнѣ Керебердянской, і к чему употребляемо било: от всякого двора по одному работнику с потребнимъ числомъ от ихъ же подводъ, и к оной крѣпости исправлению тѣхъ обивателей надлежащие инструменты

ской

Арк. 132 зв. и потребности сами от себе поставляя имѣли. А что при оной крѣпости дерева било потребно, тое все ис пригнатихъ с гори Днепра плитовъ за нужные тогда по происхождению войны укрѣпления крѣпости требованія забрало немалымъ числомъ от обивателей в кого толко оное тогда сискатся могло безъ всякой заплати; которимъ донинѣ награжденья произвести нѣсчего за неимѣниемъ при сотнѣ нѣкакой денежной сумми; в прошломъ же „748„ году за силу указовъ оная крѣпость до половины дочинкою исправленна, на которую работу выходило до полста ста человекъ еже день и тая работа продолжалась чрезъ пол третя мца, по якому примѣру и остальная часть недодѣланной крѣпости толикимъ числомъ людей работать имѣетъ кромѣ ворот, и к чему тесель по десяти человекъ на день чрезъ мцъ чтобъ здѣланно било употребляя надлежитъ при подчинки же той крѣпости на всякие материалы и на уплатку инженернимъ майстрамъ издержано денегъ занятыхъ от обивателей тридцать рублей и восемьдесятъ пять копѣекъ да за взятое в обивателей же дерево колодь сосновыхъ двадцати одну за всякую надлежитъ заплати по тридцать копеекъ шесть рублей и тридцать копѣекъ, всего денегъ двадцать рублей и пять надцать копѣекъ, на другую же часть крѣпости надлежитъ толикого ж числа денегъ, а в исправления Киевскихъ и протчихъ крѣпостей з сотнѣ Керебердянской работнихъ людей нигде не находѣтся:

Сотникъ Нефорощанский Каленикъ Прокопиевъ: в сотнѣ нефорощанской до бившей турецкой послѣдней войны крѣпость нефорощанскими обивателми безъ денежной заплати исправлялась, нинѣ сотнѣ нефорощанской обивателей нѣгде ни на какихъ работахъ не обрѣтаются, а потребно к подчинки крѣпости нефорощанской дерева на полисадникъ двѣ тысячи пятсотъ двадцать восемь толстыхъ двусажнихъ бревень на которую подчинку сколько рабочихъ людей такожъ денегъ надобно нинѣ знать нѣ почему (?):

Арк. 133 Сотникъ Маяцкий Василь Гавриловъ*, мѣстечка Маячки крѣпость прежде сего „до 735„ году обивателми маяцкими самой толко замокъ роблена а в „735„ году во время ведения Украинской линѣи чрезъ полтавские лѣса поля и мѣстечка орѣлские, малороссийскими ж войсками тоєю линѣєю обдѣланна кругомъ города от везду звнутрь российской сторонѣ чрезъ замокъ понадъ речками Маячкою и Орѣлю до другого вѣзду на две версти и болѣе от Крымской сторонѣ кромѣ мѣской крѣпости, на предмѣстѣ при воротахъ к российской сторонѣ ж находячимся и где и послѣ того „735„ году оними ж обивателми дѣлается, да того ж году и тую ж дистанцію де линѣи, кругомъ города якая войскомъ малороссийскимъ дѣлалась

* Василь Гавриловичъ Штепа.

всегда в годъ два раза с нестерпимою нуждою обивателям подчиняется, якая крѣпость сего году кругом города вся уже подчинена:

Сотникъ Царичанский Иван Кущинский: в сотнѣ царичанской крѣпость до начатия Украинской линѣи исправлялась сотнѣ царичанской обивателми и обнесена была полѣсадником и рвомъ обведена. Когдажъ Украинская линѣя от Донца до Днѣпра работою продолжалась в тѣ поры половинная часть оной крѣпости полѣсадника разламанно и обведенню земляним валом Линѣею работниками со всѣхъ малороссийскихъ полковъ на Линѣю висилаемими, другая половина полѣсадника обветшала и пришла в негодность такую что уже оной в дѣло употребить нѣкакъ можно, а на мѣсто одного нового полѣсадника за испутошением обивателскихъ лесовъ Линѣею вывезти било нѣотколь: для того в другихъ мѣстечках по реки ворсклу обрѣтающихся, покупкою хворосту оная крѣпость плетнемъ и написанием [так у текстѣ] землѣ такожъ поставивъ плетневихъ же кошиковъ и насыпкою землѣ, до послѣдней турецкой войны самими царичанскими обивателми со усилением исправлялась и нинѣ исправляется на ихъ же обивателскомъ скотѣ, точно як оная крѣпость пограничная и на рубежѣ состоитъ, требуетъ лутшой подчинки, такой какъ и другіе пограничныя крѣпости по Линѣи в безопасностьъ приведенни, а сколько работниковъ

Канцелярии

Арк. 133 зв. и денегъ для подчинки оной крѣпости надобно, того сотенная царичанская Канцелярия не имѣя инженерного искусства смѣтою положить не может, обивателми ж самими царичанскими яко оное мѣстечко малоллюдно, тоей крѣпости в совершенное и безопасное состояние привести нѣкакъ не можно, ко исправлению ж Киевскихъ и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотнѣ царичанской работниками не били в нарядѣ и не висилались:

Сотникъ Китайгородский Павелъ Семеновъ*, в сотнѣ Китайгородской находящаяся крѣпость до бывшей турецкой послѣдней войны исправлялась самими обивателми Китайгородскими козаками и посполитими, и на то денежная сумма нѣ откуда не употреблялась; и хотя нинѣ подчинки ко исправлению к ней башти и на оной мосту требуетъ, точно яко в сотнѣ Китайгородской за крайнимъ опустошениемъ лантмилицами лѣсовъ и от инихъ вовся нѣ отколу подлежащего числа дерева взяти, а ко исправлению Киевскихъ и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотнѣ Китайгородской работныхъ людей не находится: кромѣ что всегда дважды нагодъ весною и осѣнью, в подчинки противъ мѣстечка Линѣи попорченной обивателскимъ скотомъ и якая сама собою валится, по генералѣтетскимъ ордерамъ всего мѣстечка обиватели козаки и посполитие находятся.

Сотникъ Орлянский Григорій Псіоль: что работниковъ при исправлении Киевскихъ и протчихъ пограничныхъ крѣпостей и ретранжаментовъ з сотнѣ орлянской ні единого не имѣется. Крѣпость же здѣлалась до бывшей послѣдней турецкой войны сотнѣ орлянской козаками и посполитими, при опредѣленныхъ тогда инженерного корпуса смотрителяхъ, а денежной суммы на оное дѣлание ни отколь не употреблялось, а за неимѣниемъ при оной сотнѣ у обивателей нѣкакихъ лѣсныхъ угодий, в оное бывшее послѣднее войны время, оная крѣпость с казенного плитового

Арк. 134 соснового пригонного з гори Днѣпра лѣсу кругомъ полѣсадникомъ оставлена и якъ надлежитъ укрѣплена была. Нинѣжъ в „749„ году оная крѣпость хотя и подчинена, однакъ оной подчинки не на долгое время трвать можетъ, якожъ оной крѣпости от весняной полой днѣпровой води немалая порча биваетъ, и с одной стороны немалую часть крепости уже виваляла; и становится пѣщаное мѣсто, и полѣсадникъ и рогатки около крѣпости все згнило и за тѣмъ в томъ мѣстцу оную крѣпость подчинятъ не за способно, в другомъ же мѣстцу ежели вновь дѣлати крѣпость, то сами орлянские обиватели за малоллюдствомъ и крайнимъ убожествомъ своимъ и за неимѣниемъ в себе нѣкакихъ лесовъ, не токмо вновь дѣлати также оной старой подчинить весьма не могутъ; а каковое той крѣпости строение по смѣте потребно будетъ дерева, а именно, на полѣсадникъ поверхъ валу паль три тысячи должиною всякая палка по восемь печатныхъ аршинъ: а толщиною у полтори аршинной четвертки, на обстановление рва на полѣсадникъ же такожъ должиною и толщиною толикое ж паль число, да особливо на двѣ брамы з мостами такою должиною и толщиною деревъ двѣсте, на рогатки и шпиль округъ крѣпости такою ж должиною и толщиною, деревъ восемь сотъ: Когда тую деревню купить і справит, то всякое дерево купивши ценою по тридцятъ копѣекъ будетъ по изчислению денегъ потребно двѣ тысячи сто рублей, а чтобъ оная крѣпость могла совсѣмъ якъ надлежитъ чрезъ одно лѣто здѣлатись, то потребно будетъ с принадлежащими к тому потребными матеріяли и с подводи работниковъ до тысячи человекъ.

Пысарь полковый Григорій Бачинский
Канцеляристъ Федоръ Беруценко. /

* Павло Ярофійович Семенів.

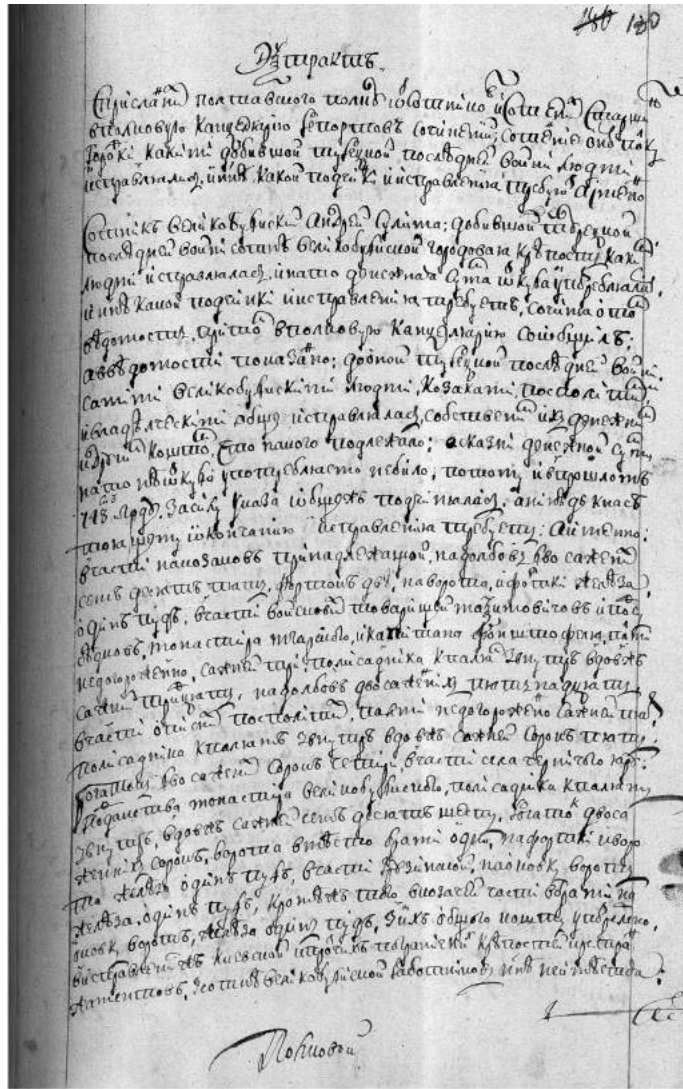

Рис. 1 «Екстракт с присланных полтавского полку от сотников и сотен в полковую канцелярию репортов сочиненных сотенные оного полку городки до бывшей турецкой войны людьми исправлялись и ныне какой подчинки и исправления требуют», 1762 р.
Титульный аркуш.

Рис. 2 Північно-західний вал фортеці у Старих Санжарах.
Вид з півдня. Фото автора, 2016 р.

Рис. 3 «Хвортка» у північно-західній стіні Білицької фортеці.
Вид з півдня. Фото автора, 2016 р.

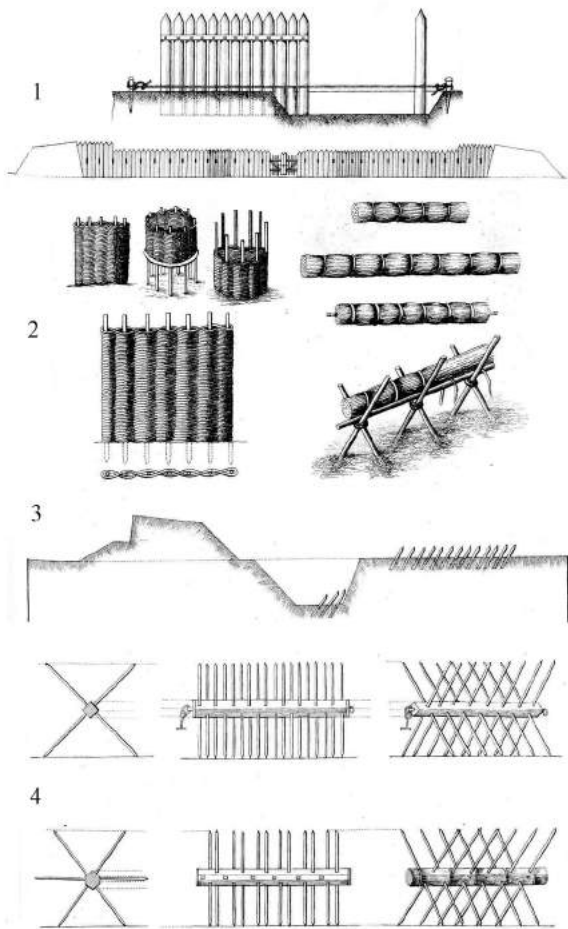

Рис. 4 Різновиди оборонних елементів фортець.

1 – палисад, 2 – кошелі, 3 – Рогатки, 4 – надолби (за Фортифікація, 1848).

Рис. 5 Оборонний рів Білицької фортеці вздовж північно-західного валу. Вид зі сходу. Фото автора, 2016 р.

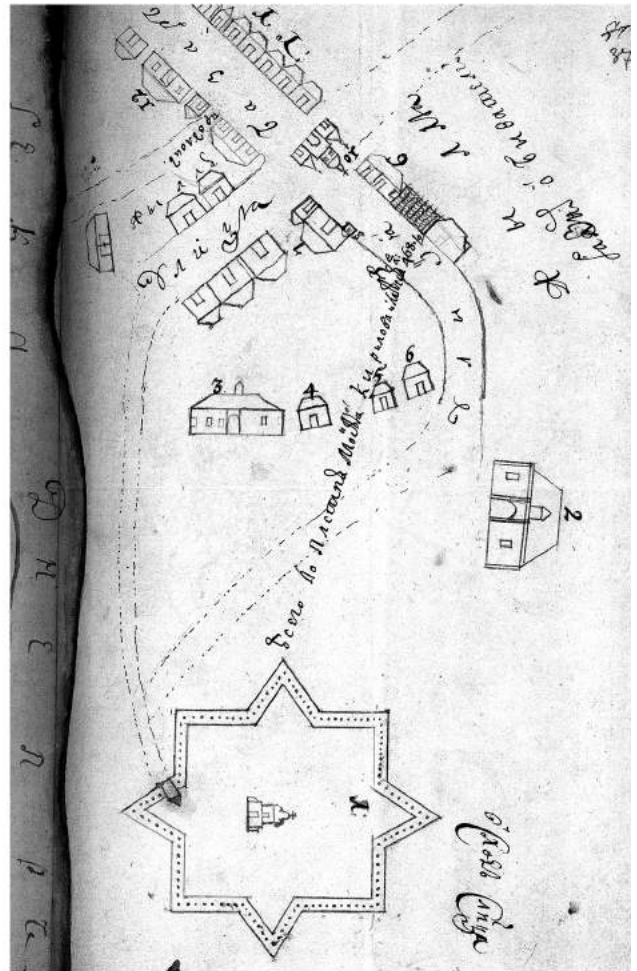

Рис. 6 План Переволоченської фортеці 1758 р.

(«Какие именно строения где состоят по номерам значится. 1. Крепость Переволочанская; 2. Артиллерии капитана квартира; 3. Двор бунчукового товарища Павловского; 4. Двор бывшего дзорци Борковского; 5. Двор казака Грицка Слюсаренка; 6. Двор казака Савки Котляренка; 7. Его ж Котляренка хата з каморою; 8. Да его Котляренка пристройка; 9. Дом да плетень прутяной Моисея Кирилова; 10. Церковь Преображенская; 11. Каморы торговые разных обывателей; 12. Сотника Гегелы шинок з каморами»).

Костянтин Шляховий,
старший науковий співробітник
Кіровоградського обласного
краєзнавчого музею

ОПИС ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ 1796 РОКУ

Фортеця Святої Єлисавети, побудована 1754 року, не тільки спричинила заснування міста, яке нині є обласним центром Кіровоградської області, а і в якості головної військової бази під час війн з Османською імперією 1768-1774 та 1787-1791 рр. зіграла значну роль у відвоюванні всієї Південної України.

У повідомленні автор знайомить з описом фортеці станом на 1796 рік, дослівно перекладеним українською мовою.

Документ публікується вперше і буде цікавим фахівцям з фортифікації та широкому загалу любителів вітчизняної історії.

Ключові слова: *кріпость Святої Єлисавети, церква в ім'я Живоначальної Тройці, Єлисаветградська провінційна канцелярія, інженерна команда, артилерійська команда.*

В особистому архіві колишнього головного архітектора міста Кіровограда Анатолія Лук'яновича Губенка (1935-2013) знаходились фотокопія і машинописний набір опису фортеці Святої Єлисавети 1796 року. Вдова архітектора, Юліана Вікторівна, люб'язно дозволила використовувати матеріали в краєзнавчих цілях. Машинописний виклад документу виявився доволі спрощеним і адаптованим сучасною російською мовою на шести машинописних сторінках з правками олівцем, імовірно, самого А. Л. Губенка. Метою набору була передача головного змісту, при цьому пропущені нерозбірливі або незрозумілі слова і навіть речення, а деякі слова прочитані невірно, змінюючи суть повідомлення. Для повного уявлення стану фортеці зазначеного періоду був проведений доскональний розбір тексту документу (з фотокопії оригіналу). З цією метою він був відтворений у повній відповідності з оригіналом, потім зроблений варіант із розбивкою слів і речень (для письма гусячим пером характерні злиття слів, особливо прийменників) та заміною архаїчних літер сучасними, і, нарешті, перекладений українською мовою.

Опис складений полковником Х. М. Комнено, призначеним прийняти справи фортеці, яка прийшла майже в повний занепад з таких причин:

- внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1783-1784 років втратила статус адміністративного центру Єлисаветградської провінції;
- після війни 1787-1791 років втратила своє стратегічне значення;
- після смерті попереднього коменданта два роки не мала затвердженого начальника.

Новий комендант, з метою отримання більше коштів, міг дещо перебільшити ступінь негараздів, але головна цінність документу не в переліку необхідних покращень, а в скрупульозній фіксації комплекстності і побуту фортеці певного періоду.

З причин обмеженості обсягу доповіді пропонується тільки український переклад документу.

ОПИС

КРІПОСТІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ З ПОЯСНЕННЯМ НИНІШНЬОГО ЇЇ СТАНУ

1. У 1752 році указом блаженної і вічно достойної пам'яті государині імператриці Єлисавети Петрівни велено було спорудити цю кріпость, якою будова і мала свій початок у 1754 році, а з 1764 року, по відкритті Новоросійської губернії з її штатами, мала кріпость ця як утримання своє, так і на необхідні полагодження певну суму за особливими указами з канцелярії Новоросійської губернії до 1784 року, а в тому році, за ліквідацією її і по відкритті Катеринославського намісництва, Катеринославська казенна палата ніякої вже суми не відпускає, а тому і будівлі фортечні, не маючи полагодження, час від часу прийшли у крайню ветхість.

2. У тому ж 1784 році належна цій кріпості інженерна команда наявний навколо кріпості палісадник* наказала вирити і як його, так і всі платформи** продала різним людям з публічного торгу, а потім і весь свій квартал також з публічного торгу продала, і того 1784 року, забравши із собою всі фортечні інстру-

* Палісадник, палісад – висока стіна з ряду стовпів (палів), вертикально вкопаних у землю і скріплених між собою горизонтальними брусами.

** Платформи – дерев'яні помости під гарматами.

менти, вирушила до Києва, після чого ніяких вже фортечних робіт виконувати було не можна; письмового ж на це веління в справах комендантської канцелярії не виявилось.

3. У 1787 році на початку з Портою Оттоманською війни його світлість покійний князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський зволив призначити перебування своє в тутешній кріпості для чого побудовані два будинки, з яких один у 1789 році під час перебування його світлості ненавмисно згорів, а останній з належними йому службами хоча нині й існує, але має на собі худий дах, який у багатьох місцях сильно протікає, тому якщо не полагодити його може в недовгий час прийти у ветхість; а від того, що за малою наявністю в кріпості будівель для розміщення чинів, які перебували при його світлості, виведені були з кріпості комендант з усіма штаб- і обер-офіцерами* і більша частина гарнізону на форштадт**, де з них деякі, особливо одружені, власним своїм коштом, а деякі за рахунок своєї платні купили собі доми і нині в них проживають, а незаможним дані квартири, в яких і до сього часу багато штаб- і обер-офіцерів перебування своє мають.

4. Фортечний вал з рavelінами*** від часу відбуття інженерної команди не мав ніякого лагодження, від того дернова частина так сильно обвалилася, що не тільки люди, але й худоба за відсутністю палісадника в багатьох місцях переходить, а захищений шлях**** також у багатьох місцях зрівнявся і від їзди пороблені дороги.

5. Мостів перед воротами ніяких немає і не було, а зроблені крізь рів земляні греблі, якими ходять і їздять до кріпості.

6. Фортечні ворота, яких за числом шести бастіонів існує троє, і сортіі***** три прийшли в таку ветхість, що деяких і зачиняти ніяк неможливо.

7. У кріпості церква знаходиться дерев'яна в ім'я Живоначальної Тройці, іменується соборною, але за давньою будовою дійшла до такої ветхості, що ледь на підпорах тримається, при цій церкві за штатом колишньої Новоросійської губернії Єлисаветградської провінційної канцелярії перебували протопіп один, попів по числу батальйонів три, дияконів два, паламарів два, які за тим же штатом повинні були мати на рік платні протопіп – сто двадцять рублів, піп – шістдесят рублів, диякон – 30 рублів, паламар – 20, та крім того землі десятин протопопу – сто вісімдесят, попу – шістдесят, диякону – тридцять, паламареві – тридцять, якою вони і користувалися, а з відкриттям Катеринославського намісництва в платні відмовлено, і земля від них відібрана, чому від Полтавської консисторії і наказано протопопу бути при Подільській***** церкві Успіня Богоматері, два попи і один диякон розподілені по інших парафіях, а при кріпосній церкві залишений піп один, диякон один і паламар один, які утримують себе, а також і саму церкву лише від подаяння; у високоурочисті дні соборного служіння в цій церкві не буває, а відправляється таке в Подільській Успенській церкві; на побудову ж у кріпості кам'яної церкви за іменним Її Імператорської Величності повелінням відпущено було суми десять тисяч рублів, яка зберігалася спочатку у відомстві тутешнього коменданта, потім у колишній Єлисаветградській провінційній канцелярії, і віддана була на відсотки, а потім з накопиченими відсотками грошей відправлена в колишню канцелярію Новоросійської губернії, а нині де ця сума зберігається і чому церква не будується у справах не видно.

8. Гауптвахта фахверкової***** і давньої будови має на собі покрівлю зовсім зігнулу, через що протікає і від того приходять у ветхість; для необхідної ж наявності при гауптвахтному караулі в нічний час світла купувалися свічки з суми, що відпускалася з колишньої канцелярії Новоросійської губернії, а нині за не відпусканням нізвідки суми обер-офіцери, які стоять у тижневому караулі купують свічки за свої гроші.

9. Комендантський будинок дерев'яний зовсім старий, підтримується тільки на підпорах і має дах зовсім зігнутий, але в цьому будинку в шести кімнатах, які міцніші, поміщаються комендантська канцелярія, комісія військового суду, лічильна комісія і архів, в яких з причини протікання даху зігнуло багато паперів.

10. Офіцерських будинків зовсім немає, бо з них деякі за крайньою своєю ветхістю розвалилися і ліс зігнутий відданий вогню, а який був ще хоч як придатний, вживався на підкріплення решти будинків, в яких містилася найпотрібніша кількість служителів для утримання в кріпості потрібних караулів, але й ці доми вже нині мають стіни, дахи і стелі зовсім вже гнілі, а підтримуються всередині і назовні підпорами, але ж за крайньою своєю ветхістю загрожують падінням, так що в наступну зиму жити в них буде не можна, бо й нині живуть у них люди зі щоденною небезпекою, та й печі розвалилися.

11. Солдатських казарм зовсім немає, а відомо від слухів, що хоча вони і були дерев'яної будови, але не маючи лагодження доведені були до такої ветхості, що люди жити в них вже не могли, і тому під час

* Штаб-офіцери – старші офіцерські чини від майора до бригадира, обер-офіцери – молодші офіцерські чини до капітана включно.

** Форштадт – передмістя, слобода, жилі квартали за межами фортеці.

*** Рavelін – окрема оборонна споруда попереду прямого фортечного валу (куртини) головної цитаделі.

**** Захищений шлях – дорога вздовж зовнішнього краю фортечного рову, захищена бруствером пологого насипу – гласису.

***** Сортія – невеликі фортечні ворота, прохід крізь фортечний вал.

***** Подільська церква – Успенська церква, згодом собор, на лівому березі Інгулу, який тоді називався Подолом.

***** Фахверк – каркасна конструкція з балочних клітин, заповнених глиною.

перебування його світлості покійного князя Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського, нібито за даним від нього словесним наказом усі розламані і ліс зігнилий відданий вогню, а який був ще хоч трохи придатний вжито на поправлення офіцерських будинків, в яких тоді містилися різні чини, що при його світлості знаходились, письмового ж на це веління у справах не виявилось.

12. Комісаріатський магазин* зовсім ветхий і до зберігання речей не придатний, і тому різні комісаріатського відомства речі, з крайньої потреби поміщені і зберігаються нині у флігелях, які залишилися від згорілого дому, про який згадано у 3-му пункті цього опису, за оглядом же цього магазину паном генерал-майором Василем Івановичем Турчениновим** затребуваний був обер-штер-крігскомісарською комісією***, що в Крюкові знаходиться, на побудову нового магазину план і кошторис, які хоча минулого 1795 року від 12 числа липня місяця в ту комісію від тутешньої обер-комендантської канцелярії і відправлені, але й по сей час про побудову його повеління не прийшло.

13. Провіантські два магазину дерев'яні і вже ветхі, хліб у них зберігається вимушено, які нині велено полагодити, і на те асигнована сума з тутешнього повітового казначейства шістьсот рублів, але до нині за відсутністю грошей відпущено тільки двісті рублів, хоча ж до виправлення тих магазинів за триразовими публікаціями бажуючі і були, але з оглядом і оцінкою стану тих магазинів до виправлення їх полагодженням інакше не починають, як з тим, щоб магазини зовсім розібрати і побудувати на асигноване на полагодження тих магазинів число грошей 600 рублів, ніхто не починає.

14. Погріб відомства комендантського для зберігання грошової казни за старістю своєю розвалився, тому і зайнятий для цього льох, що залишився від згорілого дому, про який згадано у 3-му пункті цього опису.

15. Школи казенної зовсім немає, а для навчання школярів зайняті кімнати в службах, що належать до будинку, в якому мав його світлість покійний князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійської перебування, і про який згадано у 3-му пункті цього опису, а хоча на побудову цієї школи і відпущено від комісаріатської комісії, у Полтаві бувшої, шість тисяч вісімсот один рубль вісімдесят п'ять копійок з четвертю грошей, але невідомо чому при бутності попередника мого покійного пана генерал-майора Петерсона**** згадана школа не збудована, і більша частина цієї суми роздана в борги, яка нині і стягується з боржників, які мають статок, а які такого не мають, за тих – з коштів покійного Петерсона.

16. Артилерійської команди штаб- і обер-офіцерські дома дерев'яної будови, а солдатські казарми плотові і за давністю своєї будови також прийшли у ветхість, і хоча незначні полагодження артилерійською командою щорічно робилися, але нині солдатські казарми прийшли також у таку ветхість, що їх знову побудувати треба, а штаб- і обер-офіцерські вимагають також чималого полагодження.

17. Належний до частини артилерійської гарматний двір дерев'яний, а цейхгаузи***** два плотові*****, старі та не дуже міцні.

18. Артилерійські порохіві два погребі, в яких іноді зберігається різного гатунку пороху і до 10000 пудів, хоча і старі, але за приписом контори Головної артилерії та фортифікації про полагодження них і належні кошториси відправлені.

19. Інженерний квартал не існує, оскільки з публічного торгу проданий і вивезений з кріпості, як у 2-му пункті цього опису зазначено.

20. Існуючі в кріпості дерев'яної будови два колодязі прийшли вже у ветхість і в зрубів стіни вивалюються і вимагають зовсім знову переробки, а для витягування з них води канат купувався з суми, що відпускалася з колишньої канцелярії Новоросійської губернії, а нині за не відпусканням нізвідки суми служителі, що живуть у кріпості, купують канат з артилей за власні свої гроші.

21. Батальйонних лазаретів зовсім немає, і хворих від кожного батальйону тримають в особливих найбільш ветхих палатах, у колишніх офіцерських будинках, в яких нині, як у 10-му пункті цього опису сказано, поміщається найпотрібніша кількість служителів для утримання в кріпості потрібних караулів, і понад се і батальйони цейхгаузи вельми ветхі та амунічні речі зберігаються в них з крайньої необхідності.

22. Острог і при ньому для караульних кордегардія***** череп'яна і зовсім вже ветха, в острозі знаходяться дві так само ветхі і невеликі землянки, але як з усіх присутствених місць***** Катеринославського і Вознесен-

* Магазин – склад, сховище.

** Турчанинов Василь Іванович, з 2 вересня 1793 року генерал-майор, у 1796 році обер-штер-крігскомісар.

*** Обер-штер-крігскомісарська комісія – комісія з питань постачання військ грошима, обмундируванням, спорядженням, ручною зброєю тощо.

**** Петерсон Іван (Йоган-Христіан) Іванович (1732-1794) – з 22 вересня 1778 року генерал-майор, у 1792-1794 роках обер-комендант фортеці Святої Єлисавети, де й помер 7 вересня 1794 року.

***** Цейхгауз – склад зброї або амуніції (спорядження).

***** Платові споруди – будівлі, зведені з плетених щитів, обмазаних глиною.

***** Кордегардія – приміщення для караулу, який охороняє фортечні ворота.

***** Присутствени місця – приміщення губернських або повітових управ.

ського намісництва надсилаються в тутешню кріпость різних полків і батальйонів бігли солдати і рекрути, а також й інші підсудні чини, перші для відсилання до військової команди, а останні для судження в тутешній військового суду комісії, і понад се і від тутешньої управи благочинія* за відсутністю в її відомстві тюрми, також надсилаються різного звання колодники, яких нерідко скупчується до двохсот чоловік і більше, то за тісною острогу зазнають нужди і страждають різними тяжкими хворобами, кормових же грошей, крім отриманого військовими арештантами провіанту, для харчування інших арештантів нізвідки не відпускається, а харчуються милостинею, для необхідного ж в острозьких землянках у нічний час світла купувалися були свічки із суми, що відпускалася з колишньої канцелярії Новоросійської губернії, а нині за не відпускання нізвідки суми купують свічки арештанти з грошей, випрошених ними в милостиню.

23. Інструментів майстрових, а особливо пожежних, хоча в самій малій кількості і мається, але одні за гнилістю, а інші за іржею та від довгого вживання дійшли до такої ветхості, що не тільки вжити, а й полагодити неможливо.

24. Гарнізон за штатом має три батальйони, в яких за списком нині числиться всіх чинів і рядових – 1662, з того числа в різні часи і з різних повелінь знаходяться у відлучках – 814, хворих – 98, калік, які зовсім ніякої служби нести не можуть – 124, тоді наявних здорових – 626; майстрових же рот належить мати три, з котрих у Херсоні дві, а остання – у Кременчуці і Катеринославі, через що і виникаючі в кріпості поломки виправляти нема кому; від того до укомплектування трьох батальйонів потрібно в добавку всіх чинів і рядових – 546 чоловік.

25. Артилерійської команди всіх чинів і рядових належить мати 288, нині за списком нараховується 142, і з того числа за різними повеліннями знаходиться у відрядженнях 77, тому в наявності – 65, з яких, за винятком хворих і старезних, залишається найнеобхідніша кількість служителів для несення служби по їх частині, тому потрібно в добавку всіх чинів і рядових 146 чоловік.

26. Фортечна артилерія, за повеліннями артилерійського начальства, розіслана у різні місця і відправлена для постачання фортець Одеської, Тираспольської та Кинбурзької, від того в усій кріпості налічується – гармат до дії придатних 12, за раковинами сумнівних 39, негідна одна, мортир** придатних 2, гаубиця*** до дії за раковинами сумнівна 1, мортир кугорних**** до дії придатних 37, сумнівних за раковинами 40, негідних чотири.

27. За всіма вище поясненими обставинами відправляти службу за фортечним статутом немає можливості, бо комендант з усіма штаб- і обер-офіцерами і більша частина гарнізону за відсутності у фортеці пристанища живуть по різних місцях на форштадті, одні власними своїми будинками, а інші на відведених квартирах, які й надалі за поданням тутешньої обер-комендантської канцелярії, надісланим до тутешнього городничого з Вознесенського намісницького правління указом відводити гарнізонним чинам велено, тому і утримувати їх у пристойній дисципліні вельми важко, але для спостереження за їх будинками, які в різних місцях на форштадті знаходяться, визначені від тутешнього гарнізону обер-офіцерів – два і нижніх чинів 16 чоловік; що ж належить до вигод тутешньому гарнізону, то ніяких немає, а хоча до відкриття Катеринославського намісництва і була одна вигода – відпусткою з Чорного лісу щорічно по сороку шести сажнів дров, але тепер їх по багатьом вимогам не відпускається, чому і примушені були користуватися бур'яном, але й сей нині за роздачею поміщикам і під місто землі дістають з труднощами, і тому всі гарнізонні чини і рядові купують дрова в польових лісах за власні свої гроші, через що і приводять себе в крайне зубожіння із-за того.

28. Хоча тутешня кріпость при своєму заснуванні не так сильно була укріплена, щоб від регулярного ворога захистити себе могла, але від набігів татарських та інших народів достатньо укріплень мала, а нині від вище пояснених обставин доведена до повного розладу, так що і тих, що знаходяться в кріпості, комісаріатських і артилерійських цейхгаузів, провіантських магазинів, грошових і порохових погребів містити небезпечно, і тому фортечний вал, так як у багатьох місцях обвалилася дернова робота, і не тільки люди, але навіть і худоба переходить крізь вал, то необхідно обкласти його дерном, а ворота і мости зробити, ті ж, що є нині в кріпості і що прийшли в крайню ветхість будівлі, якщо наказано буде розламати, то з них для розміщення нинішньої малої кількості наявних людей можна буде вибрати міцного ще лісу, і побудувати з нього солдатські казарми, тільки дахи, стелі та нижній фундамент повинні бути з нового лісу, що ж стосується до комендантського, штаб- і обер-офіцерських будинків і відсутніх до повного комплекту солдатських казарм, а також ветхих цейхгаузів і погребів, то якщо наказано буде побудувати, вважаю доцільним будувати їх із наявного на відстані від тутешньої кріпості у п'ятнадцяти

* Благочиніє – управа благочинного округу (частини спархії, яка об'єднує кілька приходів).

** Мортира – тип гармати з коротким стволом, призначена для навісної стрільби.

*** Гаубиця – тип гармати для навісної стрільби з довшим ніж у мортири стволом.

**** Кугорні мортири – мідні мортири (завичай, 8-фунтові), спроектовані голландським інженером М. Кугорном.

СЕКЦІЯ 7. Історіографія і джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

верстах білого і м'якого каменю, з якого будівля буде міцніша і набагато дешевше дерев'яної, а взагалі віддається се на благородзгляд вищого начальства.

29. Тут у кріпості при гарнізоні заснована військового суду комісія, в якій чимала кількість знаходяться підсудних, і тому також багато і судних справ проводиться, але як у тутешньому гарнізоні з обер-офіцерів знаючих судочинство немає, і за тим підсудні зазнають довготривале під вартою утримання, хоча за поданням моїм від Державної військової колегії і визначений здібний займати аудиторську посаду прапорщик, але й дотепер ще не прибув, та на те й надії немає.

30. По арештантах у 22-му пункті показано, що вони з-за не відпускання їм кормових грошей харчуються милостинею, для прохання якої відпускаються в мир, від чого відбувається чималий безлад та часті втечі, що припинено б бути могло, якщо б видавали їм кормові гроші.

31. Утримуються в тутешньому острозі від вартою прислані з Києва за указом Державної військової колегії від минулого 1795 року жовтня місяця 9 числа з приєднаних із польських військ у російську службу намісників і товаришів за вчинений ними злочин дев'ять осіб для відправлення у Чорноярську кріпость* для використання там у фортифікаційній роботі, але за відсутності для відправлення суми залишені тут, ту суму і вимагали неодноразово від тутешнього Вознесенського намісницького правління і від казенної палати, але не відпущено, а нарешті і до Державної військової колегії рапортувати, але і понині резолюції не отримано.

Полковник і Кавалер Христофор Комнено**

Жовтня 15-го дня 1796 року

Інформативну статистику документу можна представити в трьох таблицях (відсутність відомостей позначена знаком питання):

ВІДОМОСТІ ПРО БУДІВЛІ ФОРТЕЦІ

Назва	Кількість	Примітки
Бастіони	6	
Будинки обер-офіцерів артилерійської команди дерев'яні	?	
Будинки штаб-офіцерів артилерійської команди дерев'яні	?	
Будинки офіцерські дерев'яні, в яких розміщуються наряди караулів і лазарети	?	
Будинок комендантський дерев'яний, де канцелярія, комісія військового суду, лічильна комісія і архів	1	
Будинок Потьомкіна дерев'яний, в якому знаходиться школа	1	Побудований 1787 р.
Ворота і сортії	3	
Гауптвахта фахверкова	1	
Греблі земляні замість мостів	3	
Двір гарматний артилерійської команди дерев'яний	1	
Казарми солдатів артилерійської команди плотові	?	
Квартал інженерний дерев'яний	0	Проданий 1784 р.
Колодязі дерев'яні	2	
Кордегардія караульна череп'яна	1	Для стражі острогу
Льох згорілого 1789 року будинку, пристосований під казну	1	
Магазин комісаріатський ветхий	1	

* Чорноярська кріпость – фортеця на березі Волги в Астраханській губернії, заснована 1627 року для захисту Волзького торгового шляху.

** Комнено (де Комнено) Христофор Маркович (1744-1815) – російський військовий діяч грецького походження, генерал-майор (1797), кавалер орденів св. Георгія 4-го ступеня (1789) і св. Володимира 3-го ступеня (1810), нагороджений також золотою шпагою «За храбрость» (1790), член Військової колегії, з вересня 1811 до березня 1812 – віце-президент дивана князівства Валахії, у 1812 році – генерал-інтендант 3-ї обсерваційної армії; з 9 січня 1797 року до 8 квітня 1798 року комендант фортеці Святої Єлисавети і шеф Єлисаветградського гарнізонного полку.

Магазини провіантські дерев'яні	2	
Остроза з двома землянками	1	Біля 200 арештантів
Палісад дерев'яний	0	Проданий 1784 р.
Погреби порохові артилерійської команди	2	На 10000 пудів пор.
Погріб комендантський для скарбниці	1	
Равеліни	6	
Флігелі другого будинку Потьомкіна, згорілого 1789 року, в яких зберігаються комісаріатські речі	2	Побудов. 1787 р.
Цейхгаузи артилерійської команди плотові	2	
Цейхгаузи батальйонні ветхі	3	
Церква дерев'яна	1	

ВІДОМОСТІ ПРО ОСОБОВИЙ СКЛАД ГАРНІЗОНУ

Назва	Список	Наявних	Відрядж.	Хворих	Калік	Здорових	Потреба
Артил. команда	142	65	77	?	?	?	146
Инжен. команда			Уся				
Батальйони 3	1662	848	814	98	124	626	546
Майстр. роти 3			Усі				
Аудитор	1	0					
Піп	1	1					
Диякон	1	1					
Паламар	1	1					

ВІДОМОСТІ ПРО ОЗБРОЄННЯ ФОРТЕЦІ

Назва	Придатні	Сумнівні	Негідні	Усього
Гармати	12	39	1	52
Мортири	2	0	0	2
Гаубиці	0	1	0	1
Мортири куг.	37	40	4	81
Разом				136

Список використаних джерел та літератури

1. Історія крепости в Росіі. Очеркъ Л. Фримана. Часть I. До начала XIX столетія. Изданіе автора / Л. Фриман. – СПб: Паровая скоропечатня А. В. Пожаровой, 1895. – 247 с.
2. Карты, планы и чертежи къ III части Матеріяловъ для исторіи инженернаго искусства въ Росіі, Соч. Ф. Ласковскаго, военнаго инженеръ-генераль-лейтенанта / Ф. Ласковский. – СПб: Въ типографіи Императорской Академіи Наукъ, 1866. – 74 л.
3. Матеріалы для исторіи инженернаго искусства въ Росіі. Часть III. Опытъ изслѣдованія инженернаго искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. Ф. Ласковскаго, военнаго инженеръ-генераль-лейтенанта / Ф. Ласковский. – СПб: Въ типографіи Императорской Академіи Наукъ, 1865. – 1016 с.
4. Русскій біографическій словарь. Па – Пе. – СПб: Императорское Русское Историческое Общество, Типографія И. Н. Скороходова, 1902. – С. 622.
5. Сокирянщина: Историко-краєзнавчий альманах. / уряд. і ред. О. С. Мандзяк. – Мінськ; Новодністровськ, 2011. – Вип. 3. – С. 101.
6. Российскій государственный военно-историческій архив (РГВИА), ф. 349, оп. 1, д. 67, л. 1-13.
7. РГВИА, ф. 349, оп. 12, д. 5725, л. 1-2.

Тетяна Федорів,
молодший науковий співробітник
Національний заповідник
«Замки Тернопілля»
м. Збараж

«АКТ ФУНДАЦІЇ» ТА «ГОЛОВНИЙ ІНВЕНТАР» ЯК ДОПОМІЖНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ

У статті зроблено аналіз двох документів, які певною мірою доповнюють та уточнюють історію чортківського замку, палаців Чорткова та власників міста наприкінці XIX ст.

Ключові слова: фундація, інвентар, власник, заповіт.

В архівних установах Польщі вдалося відшукати документи, які стосуються останніх власників чортківського замку та подальшої долі їхніх маєтків. В Архіві Сестер Милосердя в Кракові зберігається оригінал заповіту «Акт фундації» Ієроніма Садовського – останнього власника замку у Чорткові. У Архіві Польської Провінції оо. Домініканців у Кракові знаходиться «Головний інвентар», який доповнює заповіт, і де подається детальний опис усіх маєтків останнього власника. Документи були переслані електронною поштою керівниками даних установ, з дозволом на публікацію.

Тепер варто перейти безпосередньо до аналізу документів.

«Акт фундації» складається з 17 рукописних сторінок, писаних польською мовою, прошнурованих та скріплених печаткою Северина Моравського – архієпископа-митрополита Львівського РКЦ. Заповіт був написаний у Вигнанці 2 червня 1854 року, але увесь акт фундації був повністю укладений та скріплений підписами і печатками тільки 17 листопада 1894 року вже в Кракові, через 33 роки після смерті фундатора Ієроніма Садовського (додаток 1).

Безпосередньо після заповіту, який подається на початку документу, йде Акт фундації, який складається з двох частин: «Загальних положень» та «Детальної частини». У свою чергу друга частина об'єднана у три підпункти: «Заклад убогих», «Родинний музей Садовських» та «Спільні положення». Увесь Акт фундації складають 22 статі.

Більша частина документу стосується справ пов'язаних зі створенням та функціонуванням Фундації для убогих. Вона була створена за кошти останнього власника Чорткова Ієроніма Садовського та названа його іменем. Однак, для даного теоретичного дослідження більше значення мають інші відомості, які подані в даному Акті.

На початку заповіту сам Ієронім Садовський вказує своє повне ім'я, імена батьків, дідів та прадідів, а також зазначає імена та прізвища своїх сестер та племінниці.

«Hieronim, Wincenty – Ferraryusz, Joachim, Franciszek – Sieraficki, Michał pięciorga imion Sadowski, Stanisława Kostki i Franciszki Ksawery z Potockich Sadowskich starostwa Rzeczyckich syn, Ignacego i Konstancji z Ledochowskich kasztelanki wotyńskiej Sadowskich starostwa Słonimskich z ojca, zaś Joachima i Ewy z Kaniewskich Potockich starostwa lwowskich generalstwa wojsk polskich z matki wnuk, wreszcie Reinholda i Krystyny z Pocejów Sadowskich kasztelaństwa Brzeskich / wielkiego Księstwa litewskiego / z ojca – a Stefana z Potoka na Czortkowie, Polonny i Maciejowicach Potockiego i Terezy z Kątskich kasztelanki Krakowskiej Potockich Marszałkowstwa nadwornych koronnych z matki prawnuk – dziedzic Starego Czortkowa i Wygnanki testamentem z daty: Wygnanka dnia drugiego miesiąca czerwca, roku Tysiąc osimset pięćdziesiątego czwartego /: 2. Czerwca 1854:/ przeznaczył cały swój nieruchomy i ruchomy majątek swojej siostrze Tekli Sadowskiej i siostrzenicy Maryannie z hr. Trembińskich hr. Borkowskiej / córce siostry Pelagii z Sadowskich hr. Trembińskiej / – w dożywotne użytkowanie...» [1, арк. 1].

Дана інформація є надзвичайно важливою для того аби заповнити усі прогалини в історії власників Чорткова та замку. У літературі, яка стосується історії чортківського замку, всюди фігурує особа Ієроніма Садовського як останнього власника замку та міста. Однак, немає жодних відомостей про те, хто його батьки, а завдяки інформації, яка зазначена в заповіті, можна простежити увесь його родовід. Інша особа, яка теж часто зустрічається в літературі по історії Чорткова, – це Марія Борковська. Практично усюди зазначається, що Марія Борковська – це сестра Ієроніма. Однак, заповіт виправляє і цю багато разів переписану помилку. Насправді, як випливає із заповіту, Маріанна (саме так її називає Ієронім у своєму заповіті) Борковська – це племінниця фундатора, донька його сестри Пелагії з Садовських гр. Трембінської.

Також у заповіті згадується ще одна сестра останнього власника Чорткова – Текля Садовська.

Далі в заповіті знаходимо інформацію, що Ієронім Садовський помер у Львові 25 лютого 1861 року, його сестра Текля – померла 24 лютого 1862 року, а 14 грудня 1867 року спадок отримала його племінниця Марія з гр. Трембінських Борковська. По її смерті 2 вересня 1879 року, як далі йдеться в документі, усе майно було передано на користь Закладу убогих у Чорткові [1, арк. 4].

Ієронім Садовський заповідав, аби усіма справами зі створення та функціонування Закладу убогих керував конвент оо. Домініканців у Чорткові. Однак, конвент відмовився приймати на себе керівництво фундацією та усім успадкованим майном. Тому місцева влада спільно з архієпископом у Львові рескриптом від 21 листопада 1892 року постановила, що керівництво усією фундацією ім. І. Садовського здійснюватиме Згромадження Сестер Милосердя.

У заповіті знаходимо ще одну важливу інформацію, яка стосується подальшої долі палацу, в якому проживав Ієронім Садовський.

На сьогодні про так званий «Старий двір» у Чорткові відомо дуже мало. Але інформацію про нього можна почерпнути з іншого документу «Головного інвентаря фундації убогих с. п. Ієроніма Садовського», який знаходиться в Архіві Польської Провінції оо. Домініканців у Кракові.

«Головний інвентар» складається з 12 рукописних сторінок, писаних польською мовою (додаток 2), прошнурованих та скріплених сургучевою печаткою Садовських (?) (додаток 3). «Інвентар» об'єднаний у 17 пунктів, які у свою чергу поділені на різну кількість підпунктів.

У сьомому пункті є опис двору та цілий перелік предметів, які були в палаці і які мали скласти колекцію майбутнього музею родини Садовських.

VII. Dwór na P. B. 511. № 264. murowany pod gontem, o 28mi oddziałach, długość 50 m.; szerokość 20 m. 40 ctm. We dworze zaś znajdują się następujące przedmioty... (перелік складають 32 пункту).

Oficyna, stajnia, wozownia, dzewntnia i wychodki, pod jednym dachem gontowym – cały budynek murowany z kamienia o 10ciu oddziałach. Długość 52 m. 70 ctm.; szerokość 10 m. 50 ctm. Sufity tylko nad częścią mieszkalną i stajnią. Studnia z żurawem w podwórzu.

Cały dwór i ogród, częściowo murem, częściowo częstokołem i płotem ogrodzony [2, арк. 4, 5, 6].

Даний опис є надзвичайно важливий, оскільки даних про палац, в якому доживав віку Ієронім Садовський, практично немає. Схематичний план пам'ятки можна побачити на кадастровій карті 1859 року, а також на єдиному фото палацу 1904 року (на той час вже майже зруйнованого) (додаток 4).

Згідно заповіту І. Садовського саме в його палаці в «Старому Дворі» мав бути створений музей родини Садовських. Заповідач дуже детально описав створення, фінансування та діяльність майбутнього закладу. Зокрема, зазначено наступне:

Co się zaś tyczy wszystkich rzeczy kosztownych, klejnotów, galanteryi złotych i srebrnych, szkatulek, biór, kufrow, toaletek, portretów rodzinnych, landszaftów, obrazów, porcelany, szkła, fajansów, zwierciadeł, kanap, krzeseł, stołów, stolików, zegarków, zegarów, książek, oraz wogólności wszystkich rzeczy, jakie tylko w rejestrach objęte i te któreby były nieobjęte a znajdowały się, tudzież i Archiwum składające się, z listów i innych rodzinnych dokumentów chcę koniecznie i postanawiam, aby w moim domu mieszkalnym w pokojach najbezpieczniejszych pomieszczone, pod dobrimi zamknięciami utrzymywane i na ten wzór jak w Bibliotece czyli Zakładzie Ossolińskich we Lwowie, ale nie do tego zakładu przeprowadzone, tylko na to podobieństwo w moim własnym domu, jak się wyżej rzekło, na pamiątkę moją rodzinną raz na zawsze zachowane i pilnie zakonserwowane były, pod dozorem wspólnym tak miejscowych księży Dominikanów jak i Panien zakonnych Miłosiernych, gdy ten dom zajmować będą i pod kluczami podwójnymi tak pierwszych jak i drugich pilnie strzeżone być mają, aby nic z tego ani uszkodzonym ani ztraconym nie było; koby kiedy te składy rzeczy był ciekawy oglądać, więc tylko w obecności tak księży jako i zakonnic za wspólnym ich otwarciem i za zapłatą po złotemu reńskiemu od każdej osoby w srebrnej konwoncyonalnej monecie po jednemu wpuszczony być może z taką jednak ostrożnością, aby przy oglądaniu ani nic uszkodzonym ani ztraconym nie było, a co się tej od wchodowego opłaty zbiera, wszystko do funduszu ubogich dołączać i obracać należy [1, арк. 3-4].

c) z kosztowności, starożytnych ruchomości, obrazów, portretów rodzinnych, biblioteki, dokumentów rodzinnych rodziny fundatora i innych osobliwości przeznaczonych na Muzeum familij na imienia Sadowskich na Wygnance pod Czortkowem jak takowe przy oddaniu fundacji w zarząd Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w osobnym inwentarzu opisane zostaną.

d) Gdyby wreszcie osoby z rodziny fundatora lub inni dobroczyńcy życzyli sobie przyczynić się darami na pomożenie muzeum familijnego, mogą takie za zgodą zarządu fundacji dary być przyjęte i do fundacji wcielone, jeżeli darujący zgodzą się w zupełności na warunki niniejszego aktu fundacyjnego co do ich darowizny i żadnych odmiennych lub z tym aktem sprzecznych postanowień sobie nie zasbrzegą [1, арк. 7].

Przedmioty przeznaczone na Muzeum rodzinne rodziny Sadowskich nie mogą nigdy i pod żadnym warunkiem być alicnowane i muszą na wieczne czasy starannie być przechowywane i utrzymywane [1, арк. 8].

B. Muzeum rodzinne Sadowskich.

Art. 14. Kosztowności, starożytne ruchomości, obrazy, portrety rodzinne, biblioteka i papiery, rodziny Sadowskich dotyczące w Art. 2. ad c. wspomniane i w osobnym inwentarzu oddawczym spisane przechowywane być mają staranie w osobnych do tego celu urządzonych lokalnościach gmachu fundacyjnego jako „Muzeum rodziny – Sadowskich”.

Przedmiotów muzealnych nie wolno pod żadnym warunkiem pozbywać lecz należy takowe troskliwie w dobrym stanie utrzymywać, od uszkodzenia strzedz i w miarę uznanej przez c.K. Konserwatora starożytności potrzeby i wedle udzielonych przez niego wskazówek za wiedzą Arcybiskupa i Konsystorza naprawiać lub odnawiać.

Art. 15. Koszt utrzymania tego muzeum pokrywać się mają corocznie z ogólnych dochodów fundacji w miarę funduszu w budżecie na ten cel wyznaczyc się mających, natomiast dochód z opłat za zwiedzanie Muzeum wplawać ma do ogólnych dochodów fundacji.

Art. 16. Muzeum to mogą zwiedzać zgłaszające się osoby za opłatą po 1 złotemu mon. Konw. czyli 1 Złr. 5 Kr. w. a. albo dwie korony i 10 groszy od każdej osoby w oznaczonych przez zarząd dniach i godzinach, atoli pod nadzorem i z zachowaniem ostrożności, które dla ochrony muzeum od uszkodzenia okażą się potrzebnymi.

Art. 17. Nadzór i zarząd Muzeum rodzinnego sprawować będzie Przełożona zakładu ubogich, która w tym celu ustanowi osobną dozorczynię Muzeum i takowe zawsze pod podwójnym kluczem Przełożonej Zakładu i dozorczyńi Muzeum ma pozostawiać.

Gdyby w przeszłości zarząd majątku fundacyjnego obiał przełożony czyli rządcą miejscowego łać. kościoła parafialnego wówczas jeden z kluczów od Muzeum rodzinnego temuż zarządcy majątku ma być oddanym, który wspólnie ze Zgromadzeniem Sióstr Miłosierdzia nadzór i zarząd Muzeum wykonywać będzie [1, арк. 12-13].

Як відомо з подальшої історії, у Чорткові таки було створено Фундацію для убогих та сиріт ім. І. Садовського (1898 р.), якою опікувалися Сестри Милосердя. Вона успішно проіснувала до 1946 року. А стосовно музею родини Садовських, то цей задум власника так і не було втілено в життя. Маємо інформацію про те, що усі коштовності та предмети з маєтку, які мали скласти музейну колекцію були передані до Львова. Про це зазначається на полях «Головного інвентаря»: *Wskutek polecenia c.k. Starostwa z dnia 5 maja 1891. Ł. 5000 przywiezione zostały wszystkie obrazy, książki, papiery i część przedmiotów wedle spisu do „Muzeum przemysłowego miejskiego” i Ossolineum we Lwowie [2, арк. 4-5].*

У п'ятнадцятому пункті «Інвентаря» коротко згадується про замок.

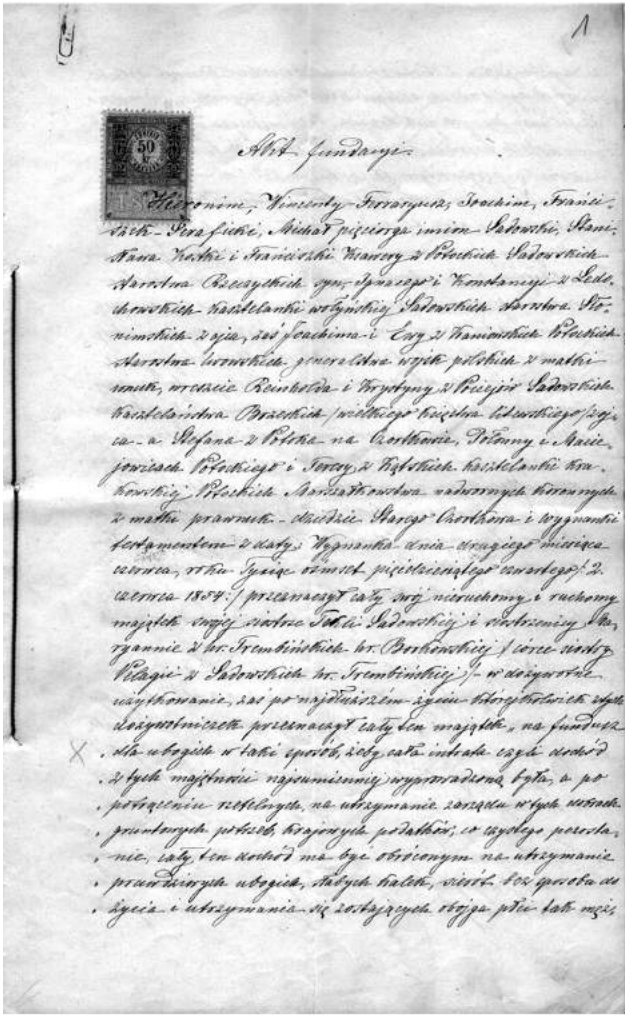
XV. Stare zamczysko położone na P. B. 570. należy także do innych właścicieli – lecz fundacja jako właścicielka w największej części zawiaduje takowym [2, арк. 9].

Оскільки на той час замок був спільною власністю Фундації та місцевих купців і фактично використовувався як складські приміщення, то в «Головному інвентарі» йому відведене досить скромне місце.

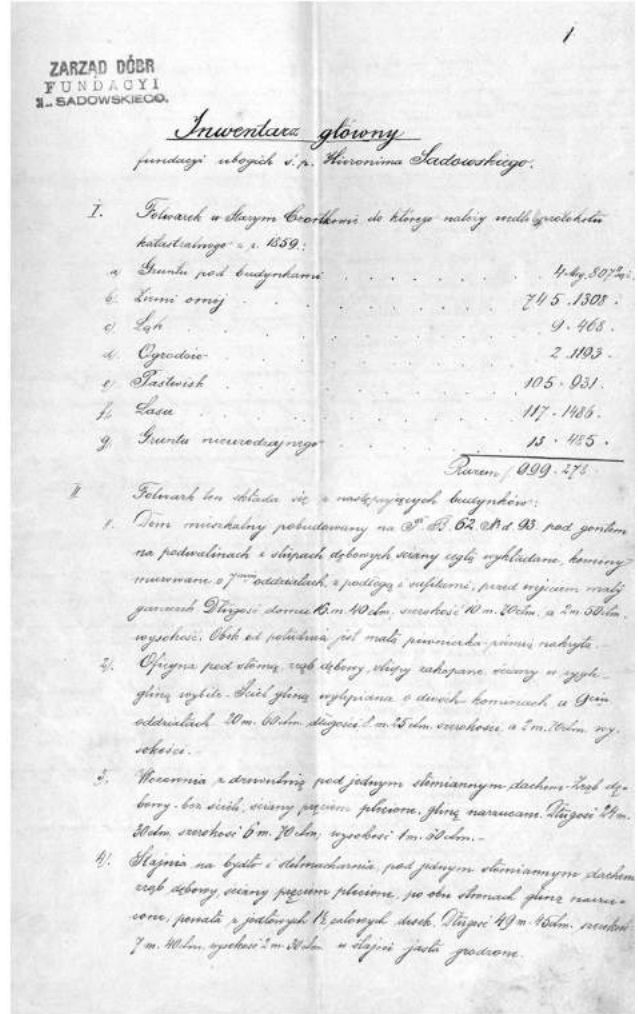
Отже, два документи, які аналізувалися в даній статті, є важливим джерелом інформації для вивчення історії чортківського замку та його власників. Вони дають змогу уточнити, виправити та доповнити вже існуючі відомості, які стосуються пам'яток Чорткова та його останніх власників.

Список використаних джерел та літератури

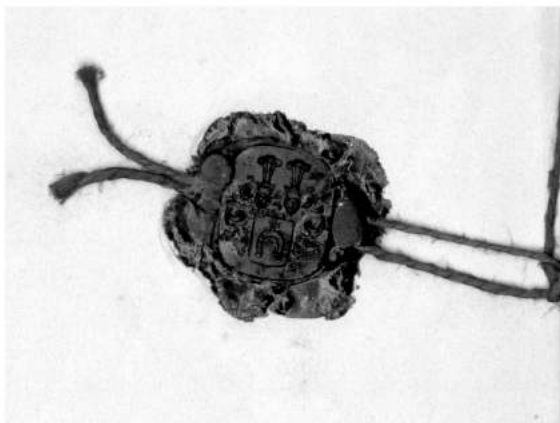
1. Akt fundacji. – Archiwum Sióstr Miłosierdzia Prowincji Krakowskiej w Krakowie: Akta Domów – 95,teczka I – Fundacja. – 17 s.
2. Inwentarz główny fundacji ubogich ś. p. Hieronima Sadowskiego. – Archiwum Polskiej Prowincji OO. Dominikanów w Krakowie. – Cz. 36. – 12 s.

Додаток 1. «Акт фундації». 1 аркуш.

Додаток 2. «Головний інвентар». 1 аркуш.

Додаток 3. Сургучева печатка Садовського на «Головному інвентарі».

Додаток 4. Фото «Старого двору», 1904 р.

Наталія Стрельбіцька,
старший науковий співробітник
Хмельницького обласного краєзнавчого музею,
вчений секретар Хмельницького міського відділу
Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України,

Володимир Халайцян,
викладач-методист Хмельницької
гуманітарно-педагогічної академії,
член НСКУ

ЗАМКИ ТА КУЛЬТОВІ ОБОРОННІ СПОРУДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ – ПЕРСПЕКТИВНІ СКЛАДОВІ ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТІВ ВОЛИНИ

У статті аналізується сучасний стан, проблеми та перспективи використання найбільш популярні замків та культові оборонних споруд у туристичних маршрутах Волині.

Ключові слова: замок, культові оборонні споруди, ренесансні аттики, виносні бійниці, бойові дерев'яні галереї, монастир.

На початку ХХІ століття однією з найбільш прибуткових галузей сучасної економіки являється туризм. Саме завдяки туризму відбувається залучення іноземного капіталу, вирішуються проблеми зайнятості населення, створюються нові робочі місця. З часу незалежності Україна поступово долучається до міжнародного туризму. Міжнародний туризм сприяє кращому взаєморозумінню і довірі між країнами та народами, позитивно впливає на покращення загальнополітичної ситуації у світі. Туризм відіграє величезну роль у пізнанні історії, культури, звичаїв, традицій нашого народу. У наш динамічний час основні життєві стереотипи зазнали певних змін, значно зростають потреби людей в інтелектуальному та духовному плані, у пізнанні нового. Відкриваються великі перспективи для формування розгалуженої сітки зеленого туризму, рекреаційного туризму, аматорського туризму і т. д.

Більшість регіонів нашої держави є досить перспективними в плані розвитку як вітчизняного, так і міжнародного туризму. Одним з найбільш перспективних регіонів і в плані рекреаційних можливостей і в плані історичного туризму є Волинь. З часу незалежності нашої держави Волинський регіон приймає активну участь у різнопланових туристичних акціях та заходах вітчизняного та міжнародного масштабу. Так, у 2006 році Волинська область була представлена на Міжнародній спеціалізованій виставці «Україна – подорожі та туризм» (м. Київ), Всеукраїнській виставці-ярмарку «Українське село запрошує» (с. Пирогів Київської області), Міжнародному туристичному салоні «Україна '2006'» (м. Київ). У 2007-2015 рр. Волинський регіон приймав участь у міжнародних туристичних виставках в Києві, Пирогово, Одесі, Ужгороді, Львові та ін. Місцева влада на серйозному рівні опікується розвитком туризму на теренах краю. На території Волинської області розроблено та встановлено дорожні вказівники до основних туристичних об'єктів області - Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», поля Берестецької битви – історико-культурного заповідника «Козацькі Могили», Колодязненського літературно-меморіального музею-садиби Лесі Українки, Зимненського монастиря і т. д.

Волинська земля славиться своїми пам'ятками історії, культури, архітектури, мистецтва. Саме в цьому регіоні досить сильно відчувається вплив різних національностей, зокрема поляків, литовців, німців, євреїв та росіян на історію, культуру, мистецтво, архітектуру краю. Одним з найбільш перспективних туристичних маршрутів регіону для вітчизняних та іноземних туристів (в основному поляків, литовців, росіян) є, безперечно, Луцьк.

Історія міста Луцька сягає глибини віків. «Перші згадки в літописах про Луцьк пов'язані з укріпленнями, які за польськими джерелами в 1073 році витримали шестимісячну облогу війська польського короля Болеслава Сміливого під час його війни з київським князем [1, с. 133]. У XIV-XV ст. Луцьк був другою столицею Великого князівства Литовського, а його замок – столичним. Фактично, це єдиний столичний замок, збережений в Україні. Для огляду туристів відкритий замок Любарта XIII-XIV ст., три вежі – В'їзна (Надбрамна), Стирова та Владича [9, с. 61]. Значна реставрація замку була проведена в 60-70-х роках ХХ століття. В усіх трьох баштах відновили між'ярусні перекриття, лиштви вікон, дахи,

ренесансні аттики [3, с. 46]. Було полагоджено стіни, гвинтові сходи та відновлено інтер'єр. Зміцнені і докладені цеглою фортечні мури, відновлено бойові дерев'яні галереї, виносні бійниці. У 1985 році було створено Державний історико-культурний заповідник «Старий Луцьк». Саме завдяки старанням працівників заповідника продовжено вивчення історії замку, збережено від руйнування його споруди. На жаль, держава довго не фінансувала реставраційні роботи. Процес подальшої реставрації продовжився з 2001 року. Був завершений ремонт повітової скарбниці, збудовані гвинтові сходи на оглядовий майданчик В'їзної вежі та відкритий музей старовинної книги.

У Луцьку збереглося багато релігійно-культових споруд оборонного типу. Туристи мають можливість оглянути старовинні об'єкти у великій кількості. У місті, яке довгий час належало Речі Посполитій, збереглися приміщення монастирів: домініканський монастир, заснований у 1390 р. королем Ягайлом, у XVIII ст. збудований новий, а у 1847 р. ліквідований російським царським режимом (тепер тут духовна семінарія УПЦ МП); монастир тринітаріїв 1729 р.; монастир шариток розміщувався в колишніх кафедральних спорудах костелу Святої Трійці, шаритки діяли в Луцьку у XIX столітті, нині приміщення займає курія Луцької римо-католицької єпархії та резиденція Луцького єпископа; монастир бригідок, 1624 р., збудований у стилі бароко на місці палацу Радзивіллів, у 1846 р. монастир був зачинений, а в 1890-х у його приміщенні облаштували в'язницю, а потім (1960) музичне училище, зараз тут чоловічий православний монастир УПЦ КП; комплекс монастиря та костелу Св. Хреста бернардинів (Свято-Троїцький кафедральний собор), 1752-1755 рр., зведений як монастирський костел Святого Хреста при монастирі бернардинців, архітектор Павло Гижицький, перебудований у православну церкву у 1877-1879 рр. [8, с. 280], нині – кафедральний собор УПЦ Київського Патріархату; кафедральний собор Св. Апостолів Петра і Павла з монастирем єзуїтів та підземеллями, 1639 р., архітектор Джакомо Бріано, спочатку храм будувався як єзуїтський монастирський костел, після пожежі кафедрального костелу Святої Трійці у 1781 р. сюди переноситься кафедра католицького єпископа, нині – діючий кафедральний собор римо-католицької церкви [2, с. 54]. Досить цікавою для туристів є екскурсія «Підземеллями єзуїтського монастиря», яка розповідає про таємниці середньовічної духовної обителі. Не оминуть гості Луцька і місцеву родзинку – «будинок з химерами».

Отже, у наш час Луцьк є одним з найцікавіших давніх історичних міст на Волині і одним з найпопулярніших туристичних об'єктів даного регіону.

Одним з перспективних туристичних маршрутів є невеличке містечко Берестечко з населенням менше двох тисяч чоловік, розташоване на лівому березі річки Стир. Історія міста тісно переплетена з бувшим центром удільного князівського Перемиля, що знаходилося по сусідству [2, с. 61]. Під час монголо-татарської навали у 1241 році містечко було зруйноване. Пізніше на цьому місці виникло Берестечко. Нова назва поселення виникла напевно, із-за берестових лісів, що росли навколо. Як самостійне поселення місто вперше згадується у 1445 році. Майже через сторіччя, у 1544 році в якості приданого Берестечко отримав київський воєвода Ф. Пронський. Через три роки польський король Сигізмунд III Август надає місту магдебурзьке право [4, с. 261]. Новий статус сприяв економічному розвитку міста і збільшенню кількості населення, яке вже у XVI ст. перевищили кількість жителів сучасного міста.

Насамперед, Берестечко відоме битвою між козаками Б. Хмельницького і кримського хана Іслама-Гірея III проти армії польського короля Яна Казимира III. Основні події цієї битви розгорнулися на берегах річки Стир біля села Пляшева. У наш час тут розташований історико-культурний заповідник «Козацькі Могили». Битва під Берестечком стала однією з найбільших у ході національно-визвольної війни середини XVII ст. У 1658 році татари повернулися в ці краї і знову розорили Берестечко. Саме тоді на західній околиці міста з'явилася могила-курган, де за легендою поховані півтисячі дівчат, вбитих ворогами. Пізніше, над могилою-курганом було встановлено невеличку капличку святої Фекли [10, с. 56]. Досить цікавим для туристів буде відвідування ще однієї культової споруди – величного Троїцького Собору, побудованого у 1765 році в стилі пізнього бароко. До 1832 року костел належав ордену тринітаріїв. У радянські часи костел перебував у занедбаному стані, як і дзвіниця розташована поряд. На початку періоду незалежності на протилежній від костелу стороні центральної площі міста почали будувати грандіозний православний храм, який ще не завершений. У наш час культові споруди міста поступово відроджуються.

Подорожуючим теренами краю туристам варто обов'язково відвідати старовинне містечко Володимир-Волинський. Це місто відіграло величезну роль в історії Галицько-Волинського князівства, а за період свого існування побувало в складі багатьох держав. За свідченням угорського літописця Нотаря град Володимир існував вже в 884 році під назвою Ладомир [6, с. 15]. Пізніше в 988 році місто згадується як Володимир. З початку X ст. місто увійшло до складу Київської Русі і стало столицею Волинського князівства за часів князя Володимира Великого. З 1199 року Володимир стає столицею Галицько-Волинського князів-

ства, а також великим державним, адміністративним і торгівельним центром. За часів Данила Галицького і до Юрія II місто мало статус столиці Королівства Русь, однієї з перших українських держав. У 1370 році в результаті династичних шлюбів місто увійшло до складу Великого Князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої. У 1795 року під час розподілів Польщі місто відійшло до Російської імперії. У 1915-1921 роках Володимир-Волинський перебував під австрійською окупацією, а пізніше був одним з дрібних адміністративних центрів Польщі. У 1939 році, у результаті радянської анексії західноукраїнських земель, місто увійшло до складу УРСР. Під час окупації фашистами в 1941-1944 роках Володимир-Волинський був одним з центрів національно-визвольної боротьби українців у роки Другої світової війни. З часу незалежності місто отримало статус районного центру Волинської області.

Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир» щороку приваблює тисячі туристів, які цікавляться історією, культурою, архітектурою, а також релігійним життям краю. У наш час у Володимирі-Волинському туристи-паломники можуть оглянути найдавнішу культову споруду Волині оборонного типу – Успенський собор 1157-1160 рр., збудовану князем Мстиславом Ізяславовичем. Цей унікальний храм є єдиним пам'ятником архітектури «домонгольського» періоду, що зберігся на території Волині. Успенський собор служив усипальницею волинських князів та єпископів. Саме тут поховані Мстислав Ізяславович, Василь Романович, Володимир Василькович, а також за однією із версій – легендарний засновник Галицько-Волинської держави князь Роман Мстиславович. Поряд з собором збереглися земляні вали городища так званого «волинського типу» у формі неправильного чотирикутника замчища X-XIII ст. Вражає своєю оригінальною архітектурою Василівська церква. За легендою її заснував князь Володимир Великий на знак подяки за перемогу над хорватами. Князівська дружина побудувала церкву лише за один день. Археологічні дослідження доводять що храм збудований у XIII-XIV ст. Невелику за розмірами споруду, у плані восьмипелюсткову, прикрашають два портали, один з яких оздоблений різьбою. Церква Св. Василя в Володимирі-Волинському – одна з найоригінальніших споруд не тільки в Україні, але й у світі. У самому центрі міста приваблюють увагу туристів кам'яний костел Св. Іоакима і Анни (1752р.), яскрава пам'ятка пізнього бароко – Собор Різдва Хрестового (1755р.), Миколаївська церква (1780р.), церква Св. Йосафата (1890р.) Обов'язково варто побувати в історичному музеї.

Ці міста є справжніми перлинами Волинського краю, осередками історії, культури, архітектури, мистецтва нашого народу. Вони мають величезний як історико-культурний, так туристичний потенціал. Але необхідно, насамперед, віднайти кошти та побудувати серйозну туристичну інфраструктуру.

Отже, даний туристичний регіон є досить змістовним і цікавим для туристичних груп різного віку і різних національностей. Для студентських і дорослих туристичних груп варто включати в екскурсійну програму і відвідування культових релігійних споруд

Волинська земля багата на великі релігійні святині. Найбільш відомим серед туристів-паломників є Святогірський Успенський монастир XV століття в с. Зимне. Першу православну обитель в цій місцевості заснував хреститель Київської Русі князь Володимир. У 1001 році за наказом князя були споруджені дерев'яні храми на святій горі в селі Зимове, західній резиденції Володимира. Вже через п'ять років, при освяченні в Зимному храмів, князь подарував чоловічому монастирю свою сімейну ікону Божої Матері, привезену з Візантії [5, с. 61]. Традиційно, Зимненський монастир, як найдавніший на Волині, був предметом постійної уваги волинських вельмож. Православний князь Феодор Чарторийський на місці древнього храму князя Володимира побудував у 1495 році новий Успенський храм, де і була встановлена чудотворна ікона. Сім'я Чарторийських подарувала монастирю два прекрасні дзвони, один з яких зберігся до нашого часу і був встановлений в центрі обителі, на майдані. На рубежі XV-XVI ст. на території монастиря ведеться будівництво кам'яних будівель, церков, зводяться оборонні стіни з баштами. Монастир належав до типу оборонних релігійно-культових споруд, що набули великого поширення на землях Московської Русі, України, Білорусії в епоху пізнього середньовіччя. Значні роботи по реконструкції будівель проведені в 1899 р. по проектам архітектора П. Козлова. Були перебудовані дзвіниця, Успенська церква, побудовані школа і підземна Варлаамівська церква. На північ від основних споруд монастиря знаходиться невеличка Троїцька церква 1567 року побудови [4, с. 180]. Поряд з нею – вхід в печери з підземною Варлаамівською церквою. У вересні 1990 року єпископ Луцький і Волинський Варфоломей освятив цвинтар і зруйновані стіни Зимненського монастиря. Влітку 1991 року розпочалося відродження однієї з найдавніших святинь України і православна обитель знову відкрита для відвідування паломників.

Отже, Волинь має всі можливості для подальшого активного розвитку туристичної галузі. Пам'ятки історії, релігії, культури, архітектури можуть привабити тисячі туристів. Волинська область є одним із найперспективніших регіонів нашої держави в плані розвитку як вітчизняного, так і міжнародного

туризму. Але перетворення Волині на один з центрів історичного туризму потребує зусиль не тільки міської влади, а й громадських та комерційних організацій, а також всіх, кому не байдужа подальша доля історико-культурної спадщини краю. Необхідно вирішити багато питань, пов'язаних з водопостачанням, благоустроєм, підвищенням рівня житлово-комунального та культурного обслуговування місцевого населення та гостей. Розвиток туристичної інфраструктури повинен стати одним з пріоритетних напрямків для регіону. Така місцева політика надасть можливість зберегти унікальну культурну та історичну спадщину, підтримувати її на належному рівні, а також забезпечить постійні фінансові надходження в місцеві бюджети. Отже, насамперед, необхідно розробити стратегічні орієнтири подальшого розвитку історичних місць, як об'єктів перспективних туристичних маршрутів і основних центрів туризму на Волині.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического Съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. I. – С. 36-133.
2. Берестечко // Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. – СПб: Семеновская Типо- Литография (И. А. Ефрона), 1891. – Т. III (6). – С. 490.
3. Бунда Н. П. Луцьк // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / Н. П. Бунда, Б. Л. Каліш, М. Я. Романюк, К. В. Теліпська. – Київ, 2003.
4. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / под ред. Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – 288 с.
5. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.) / Гаврилюк С. В. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
6. Головка В. В. Луцьк / В. В. Головка // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 307.
7. Колосок Б. В. Луцьк: Архітектурно-історичний нарис / Б. В. Колосок, Р. Г. Метельницький. – Київ: Будівельник, 1990. – 192 с.
8. Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині X-XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.
9. Терський С. В. Лучеськ X-XV ст. / С. В. Терський. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
10. 500 чарівних куточків України, які варто відвідати / уклад. Т. І. Лагунова, Ю. В. Кашуба. – Харків, 2007. – 416 с.

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 РОКУ

Стаття присвячена зовнішньо та внутрішньополітичному становищу Речі Посполитої напередодні Хотинської війни 1621 року, проаналізовано міжнародні відносини польської держави з Османською імперією в контексті зростаючої напруги за контроль над Молдовським князівством.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, Тридцятирічна війна, Хотинська війна, Бушевська угода, Запорізька Січ, Кримське ханство, Молдовське Князівство.

Річ Посполита 1620 року опинилась на порозі повномасштабної війни з Османською імперією, розв'язка якої відбулась на Хотинських полях у вересні-жовтні наступного року. Ця війна переважно розглядається як оборонна війна Речі Посполитої проти османської агресії. Однак проаналізувавши події, що передували сорокаденній Хотинській війні, можна виявити багато цікавих фактів, дій польських державних діячів того часу, що фактично провокувало османів на вирішення протиріч між державами військовим шляхом. Автор у жодному разі не ставить перед собою завдань показати Османську державу як миролюбного суб'єкта тогочасних міжнародних відносин, але спробує показати, що Річ Посполита не виглядала беззбройною, невинною жертвою османської агресії.

Хотинську війну 1621 року як військово-політичне явище неможливо оцінити без комплексного розгляду міжнародної ситуації, яка склалась у балто-чорноморському регіоні та на західних кордонах Османської імперії в першій чверті XVII століття.

Намагання польського короля Сигізмунда III зі шведської династії Ваза створити імперію, яка охоплювала б території Північної-Східної Європи, втягнули Річ Посполиту в кровопролитні та затяжні війни зі Швецією в Прибалтиці та проти Московії, яка переживало династичну кризу (намагався зробити свого сина Владислава царем) [14, с. 7].

Внаслідок цього польсько-литовська держава змушена була вести війни на два фронти: зі Швецією у 1600-1629 рр. (тривала з перервам війна у 1600-1611 рр., 1617-1618 рр., 1621-1626 рр., 1626-1629 рр.) та Московським царством у 1609-1618 рр. У цей період Річ Посполита намагається також посилити свої впливи і на Балканах, де її інтереси починають перетинатись з інтересами Османської імперії, яка переживає глибокі потрясіння соціально-економічного та політичного характеру, але залишається значною військовою силою в балканському регіоні.

Варто відзначити, що у 1618 році розпочалась Тридцятирічна війна з яскраво забарвленим релігійним підтекстом, в якій Польща пряму участь не брала, хоча надавала військово, фінансову та дипломатичну підтримку католицькому блоку держав на чолі з Габсбургами. Це також вносило свою частку напруги між османами та поляками [13, с.172]. Перші підтримували правителя Трансільванії протестанта Бетлена Габора проти Габсбургів, другі намагались добитись призначення правителем Трансільванії більш лояльної кандидатури щодо Речі Посполитої.

Отже, напередодні Хотинської війни Річ посполита внаслідок особистих амбіцій та авантюрної міжнародної політики короля Сигізмунда III Вази мала на свої кордонах три геостратегічних точки напруги: Прибалтику (територіальні претензії Шведського королівства), невирішені територіальні спори на своїх східних кордонах з Московським царством та балканський вузол протиріч з Османською імперією, який зрештою і призвів до польсько-турецького збройного конфлікту, розв'язка якого вирішилась на українській землі у вересні-жовтні 1621 року під стінами Хотинського замку.

У радянській історіографії склався стійких образ Османської імперії держави-хижака, яка першочерговим завданням своєї міжнародної політики ставило підкорення та знищення слов'янських народів. Звичайно, як і будь-яка імперія античності та середньовіччя, Османська імперія проводила значні завоювання та розширення своїх кордонів, що передбачало підкорення держав та народів. Імперії живуть поки вони розширюються.

До 1596 р. не було жодного питання міжнародної політики в Європі та Азії, яке б так чи інакше не стосувалося османців [3, с. 45]. Однак, слід зауважити, що після закінчення золотого епохи правління сул-

танів Селіма Грізного та Сулеймана Кануні, значні завоювання припиняються, імперія поступово починає занепадати. Класичний період існування закінчився за оцінками турецького історика Галіля Іналджика у 1600 році [3]. Після цієї дати фактично османська політика в Європі, Азії та Африці спрямовані на збереженні уже досягнутих результатів, подоланні внутрішніх протиріч. Лише епізодично османи досягають військових успіхів в Європі у XVII столітті (здобуття Подільського воєводства Речі Посполитої за Бучацьким мирним договором). Османську імперію у XVII столітті починають розгойдувати селянські повстання в Анатолії [2, с. 70; 3, с. 61]. Все більшу непокірність починають виявляти васальні правителі Молдови, Валахії, Трансильванії, Кримського Ханства, що прагнуть за підтримки Європи, зокрема Речі Посполитою та Габсбургів, скинути тягар турецької правління. До цього слід додати надзвичайно напруженні відносини з Персією за володіння Закавказзям, що чергуються періодами війни та хиткого миру. Окремо слід визначити середземноморські проблеми османів з Венецією, Іспанією, котрі прагнуть ослабити турецький контроль над регіоном. Війни XVI століття, що велися з Європою, козацькі морські походи першої чверті XVII століття та їхній наслідок – занепад внутрішньої чорноморської торгівлі, Великі географічні відкриття, що змістили маршрути морських торгових шляхів, відсутність переходу від принципу комплектування османської армії на основі ленно-тимарної системи (фактично ополченського типу) [10] до професійної найманої армії, роздутий адміністративно-бюрократичний механізм та корупція в державі, релігійно-етнічна різноманітність, вресгті-решт, вичерпують внутрішні резерви держави і призводять до повільної стагнації соціально-економічної, політичної та військової сфер життя Османської імперії [6, с. 6]. Подібні фундаментальні зміни в Османській імперії не пройшли повз європейські країни, котрі протягом XIV-XVII століть прямо або опосередковано протистояли османам. Фактично з другої половини XVII століття розпочинається друга європейська реконкіста з витіснення османів з Балкан, Північного Причорномор'я, Кавказу, яка завершилась лише в першій чверті XX століття.

Окремо автор хоче виокремити козацький фактор напруги між обома державами, який особливо посилювався в першій половині XVII століть. З кінця XVI століття Запорізька Січ, незважаючи на поразки козацьких повстань, починає відігравати значну роль у міжнародних відносинах не лише Східної Європи, а й на Балканському півострові. Як феномен прояву боротьби українського народу проти іноземного поневолення його роль неможливо недооцінити. Це і боротьба проти польсько-шляхетського гніту, татарських набігів, турецької та московської загроз. Але нас перш за все буде цікавити позиція польського уряду в ставленні до козаків крізь призму турецько-татарської загрози. З одного боку Річ Посполита була зацікавлена в козаках як потужній силі на прикордонні проти Кримського Ханства та Московської держави, а з іншого намагалась тримати Запорізьку Січ під повним контролем.

Після поразок кінця XVI ст. козацтво на короткий час перестало бути головною проблемою в польсько-турецьких стосунках. Козаки брали участь у Лівонській війні, в аферах Лжедмитріїв, і цим давали вихід власній енергії. Козаки «повернулися» ближче до 1610 року, і наступне десятиліття стало часом їх найбільшої активності, відомим як доба героїчних походів [4, с. 54]. Однак вихід цієї енергії активізував татарські набіги. Ми не будемо аналізувати козацько-татарську взаємодію і виявляти чи були козацькі напади на Крим ударами у відповідь і навпаки, проте відзначим що козацький фактор вносив напругу в кримсько-польські відносини.

Оборона кордонів Речі Посполитої від турецько-татарської загрози найбільше цікавило шляхту так званих українських воєводств. Це питання неодноразово ставилось на польських сеймах 1610-х років [11]. Однак незважаючи на найрізноманітніші варіанти вирішення татарської загрози (від будівництва нових фортець до збільшення кавалерійського війська), все одно вирішальну роль у нейтралізації татарських набігів відігравали козаки та покозачене населення України.

Одне із заплутаних питань щодо татарських набігів – це їхній зв'язок із зовнішньою політикою Гіреїв та Османів. Набіги справедливо вважали воєнною акцією, і, з точки зору сучасного міжнародного права, їх можна розцінювати як акт агресії. До того ж вони підпадали під дію мирних угод, що уклалися з Кримом чи Портою. Проте після кожного набігу не відбувався обмін посольствами і не уклалися мирні угоди – рації ніколи не служили приводом для укладання мирних угод. Отже, здається, що набіги не сприймалися сучасниками як справжня війна, але завжди залишалися засобом політичного тиску [12, с. 52].

Відношення до козаків польського уряду носило подвійний аспект. З одного боку шляхта, не бажаючи платити зі свого кошту за оборону українських земель, розуміла, що без Запорізької Січі подальша колонізація степів України, а отже подальше власне збагачення просто неможливе. З іншого розуміла, що козацькі вольності можуть призвести рано чи пізно національного вибуху проти польського поневолення. Крім того Запорізька Січ вносила додаткову напругу в польсько-турецьких відносинах. Козаки не лише обороняли українське південне прикордоння, яке польська шляхта асоціювало з поняттям «східні креси»,

а й здійснювали превентивні морські та сухопутні походи в межі османських володінь. «Креси» – це свого роду Дикий Захід. Це земля, що не має чіткої лінії кордону, де нормально не функціонує громадське життя, державу представляє лише армія, дислокована в добре укріплених фортах. На «Кресах» панує безправ'я: має рацію той, хто стріляє першим [9, с. 108].

Саме ці походи доводили до люті турецьких султанів та кримських ханів. Вони неодноразово звертались до польського короля з вимогою припинити козацьке свавілля як підданців Речі Посполитої. Проте показовою завжди була позиція польського уряду, яку висловив канцлер Речі Посполитої Ян Замойський у 1597 році під час сейму, коли кримський посланець поскаржився на козацькі напади. Від сейму кримські посли вимагали: ліквідувати козацтво, виплатити упоминки та вислати посольство для укладення миру. Канцлер Ян Замойський наголосив, що знищити козаків неможливо, бо вони не мають постійного місця проживання, а збитків вони завдають не лише татарам, а й королівським підданим, тому хан може сам карати козаків, яких спіймає у власних володіннях [11, с. 43].

Конфлікт між Річчю Посполитою та Османською імперією не виник на порожньому місці. Протиріччя між обома державами накопичувались ще з кінця XVI століття, які виливались у намагання посилити свої військово-політичні впливи в декількох стратегічних точках на карті Європи. З одного боку Річ Посполита намагалась посилити свою присутність у Північному Причорномор'ї, а це означало пряму конфронтацію з оттоманами та їхнім васалом Кримським Ханством. Однак без політичного контролю над Молдовським князівством, яке також було васалом Османської імперії, і вирішення козацького питання – це завдання реалізувати було неможливо. Іншою точкою геостратегічної напруги стали Балкани. Обидві сторони намагаються створити пояс безпеки: поляки навколо своїх південних кордонів, а турки навколо своїх північних. До цих держав відносились: Валахія, Трансильванія, Молдова, певною мірою Кримське ханство. Окремо слід виокремити території українських земель, котрі належали Запорозькій Січі. Саме землі балкано-чорноморського регіону набувають ключового значення в майбутньому протистоянні.

На початку XVII століття перше місце у відносинах між Річчю Посполитою та Османською імперією знову вийшла проблема Молдавського князівства. Дипломати аж до Хотинської війни не могли визначитися з тим, кому воно належить. І лише договір 1623 року поставив усі крапки над «і» [4, с. 54].

Слід відзначити, що обидві держави до 1620 року декілька разів ставали на межу війни через молдовські справи. У 1607 та 1612 роках польський полководець та урядник Стефан Потоцький двічі з неофіційної згоди польського короля Сігізмунда III здійснював виправи до Молдови, щоб посадити господарем свого родича Костянтина Могили. Перший похід був успішний. Однак весною 1612 організував новий похід до Молдови, оскільки його родича змістив турецький ставленник Стефан IX Томша, але 19 липня зазнав поразки в битві під Сасовим Рогом неподалік Ясс, де потрапив у полон. Фактично це було пряме вторгнення на територію Османської імперії регулярних польських військ. Після поразки під Сасовим Рогом на сеймі гетьман Станіслав Жолкевський радив королю залучати до кварцяного війська всіх охочих і якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із Стефаном Потоцьким [11, с. 43]. Однак у 1615 році польський магнат та полководець, соратник Стефана Потоцького Самійло Корецький здійснив нову виправу, щоб посадити на господарський стіл Молдови Олександра Могили, молодшого брата загиблого Костянтина Могили. Похід спочатку був надзвичайно успішним: польські війська розбили молдовські війська Стефана IX Томші, а згодом загони татар надіслані султаном на допомогу останньому. Однак у 1616 році Самійло Корецький зазнає поразки під Сасовим Рогом як і Стефан Потоцький та потрапляє до полону. З одного боку ці виправи виглядали як приватні дії польської шляхти, проте в них приймали участь тисячі польських жовнірів з неофіційної згоди короля [11, с. 43]. Всі ці події надзвичайно ускладнили відносини між державами.

1617 р. поставив Річ Посполиту перед лицем війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). У вересні до польського кордону надійшли турецькі підрозділи на чолі з сілістрійським бейлербеєм Іскандер-пашею, молдавани, волохи, угорці і буджацькі татари войовничого мурзи Кантемира. Турецьке військо нібито сягало до 30 тис. чол. Знаючи про це, польська сторона доклала надзвичайних зусиль для мобілізації своїх сил. До нечисленних кварцяних рот приєдналися великі магнатські підрозділи. Зокрема, своє приватне військо чисельністю до 7 тис. чол. привели князі Збаразькі. Турки спалили Рашків, а сам Іскандер зупинився понад Дністром в Яругах. Жолкевський став неподалік [7, с. 17].

Ціною великих поступок гетьман Станіслав Жолкевський зміг домовитись із Портою і у вересні 1617 р. під Бушею була підписана мирна угода між Річчю Посполитою та Османською імперією, яка базувалась на взаємних зобов'язаннях стримувати татарські та козацькі напади. Поряд з цим стандартним пунктом угода

містила принципової ваги положення, що Польща визнає протекторат Туреччини над дунайськими князівствами і не буде втручатись в їхні справи. Одним з пунктів угоди була передача Хотина молдовському господарю Радулу [7, с. 17]. Це була поразка Польщі, оскільки політика спільного управління Молдавією, на якій довгий час базувались польсько-турецькі стосунки в регіоні, відходила в минуле.

Угоди, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх вирішення, адже не задовольняли жодну зі сторін. Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя. Статус Молдовського князівства остаточно не був врегульованим.

Недалекоглядністю польської дипломатії стало ігнорування урядовими колами Речі Посполитою та короля Сигізмунда III Вази можливості укладання військового союзу з перським шахом Аббасом I. Посередником у переговорах мала виступити Венеція, яка також вела переговори з персами про удар з двох фронтів по османах [1, с. 28].

Персія постійно перебувала в об'єктиві уваги польських дипломатів та політиків. Напередодні Хотинської війни польські дипломати, гарячково шукаючи можливих союзників, скоріше за все, розглядали Персію як своєрідного гаранта або ж індикатора погіршення польсько-турецьких стосунків. Так, кілька разів на сеймах і в листуванні вищих урядників повторювалась думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить з персами. Тоді ж набула міжнародного розголосу посередницька діяльність відомого італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який пропонував свої послуги для переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I. Але переговори не відбулись, польський король був настільки задоволений польсько-турецькою угодою під Бушею, що навіть не захотів слухати перських послів, які прибули на варшавський сейм 1618 року з пропозиціями спільної війни проти Османської імперії [15, с.257].

В такій ситуації, згідно з класичним принципом «ворог мого ворога – мій друг», Персія виглядала досить реальним союзником Варшави. А участь козаків у такому союзі приносила відразу кілька переваг. По-перше, козаки були справді ефективними в боротьбі з турками. По-друге, залучивши запорожців до такої війни, польська влада виводила б козацтво з волостей і тим самим знімала б напругу всередині держави [5, с.13].

Але Варшава не пішла на створення союзу, що призвело до втрати чи не єдиного потенційного союзника проти османів. Причиною цьому стало загострення відносин та відновлення війни зі Швецією на Балтиці. Воювати на два фронти проти шведів на півночі та турків на півдні поляки не мали можливості. Хоча у 1621 році, коли відбувались вирішальні бої під Хотиним, Швеція розпочала знову бойові дії в Прибалтиці і війни на два фронти не вдалось уникнути.

Річ Посполита здійснила ряд серйозних міжнародних помилок також і у 1619 році. По-перше, надала військову допомогу Габсбургам проти Бетлена Габора – союзника турків. Дипломатичною помилкою Речі Посполитої стало також взяття під опіку молдовського господаря Гаспара Граціані, якого султан Осман II хотів змістити.

За таких обставин відносини Польщі та Османської імперії швидко псувались і польському послові до Стамбула Пьотрові Ожзі з труднощами вдалося відновити попередню угоду з султаном. 27 травня 1619 р. була укладена чергова мирна угода між двома країнами, але цей мир виявився оманливим [8, с.22].

Фактично всі ці події стали прямим порушенням Бушевської угоди і трактувалось османами ворожими. Вони починають концентрувати свої війська поблизу південних кордонів Молдови під командуванням силістрійського бейлербея Іскандер-паші. Швидше за все Іскандер-паша мав завдання від уряду Османської імперії надати військову допомогу Бетлену Габору, який готувався до генеральної битви проти Габсбургів, але у випадку перетину кордонів Молдови польськими військами, зупинити просування останніх.

Великий коронний гетьман Жолкевський був уже людиною похилого віку і проводив себе дуже невпевнено в справах оборони від турків і татар. Після татарських наїздів останніх років він втратив авторитет серед шляхти і тепер прагнув хоч би якось реабілітувати себе в очах суспільства. Не бажаючи зміщення пропольськи налаштованого молдовського господаря Граціані та, отримавши згоду короля діяти на власний розсуд, Жолкевський розпочав Цецорську кампанію [7, с. 17]. Перетнувши Дністер, фактично кордон Османської імперії, він першим розпочав бойові дії проти османів, що обернулись катастрофою для Речі Посполитої.

З жовтня 1620 року обидві сторони вважали себе в стані війни. Про оголошення Туреччиною восени 1620 р. війни Речі Посполитій було прямо сказано в універсалі короля Сигізмунда III Вази від 28 травня 1621 р. до шляхти Волинського воєводства. У документі насамперед нагадувалося про цей факт, який мав місце восени 1620 р. [16, с. 5].

Остання молдовська авантюра Станіслава Жолкевського 1620 року призвела до того, що Річ Посполита постала на межу військової-політичної катастрофи.

Отже, польсько-турецькі відносини як комплексне явище міжнародної взаємодії в першій чверті XVII століття характеризувались постійною перманентною напруженістю, яка була пов'язана з намаганням встановити контроль Річчю Посполитою над Молдовським князівством, загальною міжнародною напругою в Європі через початок Тридцятирічної війни.

Слід відзначити, що війська Речі Посполитою принаймні чотири рази перетинали кордони Османської імперії (її васала Молдови) до 1621 року перед початком боїв під Хотиним.

Польські втручання 1607 р., 1612 р., 1615-1616 рр. у перипетії боротьби за Молдовське князівство, проходило майже безкарно для Речі Посполитою з боку османського уряду. Дипломатам вдавалося залагоджувати конфлікти. Проте похід Жолкевського був останньою краплею в терпінні османського уряду. Цього разу польське військо вів не магнат з напівприватними військами, а особисто коронний гетьман – головний військовий керівник держави, який отримав інструкції від короля як діяти. Саме це було потрактовано як фактичне оголошення війни Османській імперії. До цього варто додати прихід до влади в Османській імперії молодого войовничого султана Османа II у 1618 році і майбутня битва під Хотиним стала невідворотньою.

Список використаних джерел та літератури

1. Ворог мого ворога – мій друг, або ідея польсько-перської співпраці в середині XVI – середині XVII ст. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 27-33.
2. Гасратян М. Очерки истории Турции / М. Гасратян, С. Орешкова, Ю. Петросян. – М., 1983.
3. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600 / Галіль Іналджик; пер. з англ. Олександр Галенко. – Київ: Критика, 1998. – 286, [32] с.
4. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття / В. Пилипенко // Козацька спадщина. – 2005. – Вип. 2. – С. 54-59.
5. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18.
6. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1. – 288 с.
7. Перед Хотинською війною (1617-1620) / С. А. Леп'явко // Література та культура Полісся. Історичні науки. – 2014. – Вип. 76. – С. 15-28.
8. Передчуття війни: польська антитурецька публіцистика напередодні Хотинської війни 1621 р. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 24-34.
9. Польський міф про «східні креси» в польсько-українських відносинах / Б. Гальчак // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – С. 106-110.
10. Походження і закріплення військово-ленної тимарної системи в Османській державі / А. Живачівський // Схід. – 2010. – № 2 (102). – С. 72-77.
11. Проблема оборони південно-східного кордону на сеймах Речі Посполитої першої чверті XVII ст. / В. Пилипенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2008. – Т. 16. – С. 41-57.
12. Про татарські набіги на українські землі / О.Галенко // Український історичний журнал – 2003. – №6. – С.52-68
13. Роль і значення Хотинської битви в європейській військовій історії XVII ст. / Б. З. Якимович // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 172-181.
14. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – Київ: Ін-т іст. України, 2011. – 520 с.
15. Уявна війна з реальним ворогом: плани збройного протистояння з Османською імперією у публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. / В. Пилипенко // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – С. 249-262.
16. Хотинська війна 1621 року за актовими книгами ЦДІАК України / В. В. Страшко, Л. А. Сухих // Український історичний журнал – 2011. – №6. – С.4-15.

ФАМІЛЬНА ПЕЧАТКА З ОСОБИСТОГО АРХІВУ СЕРГІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЛЕЛЯВСЬКОГО У ФОНДАХ НМІУ

У статті зроблена спроба виявити приналежність печатки, яка довгі роки, знаходячись у сфрагістичній колекції Національного музею історії України, вважалась особистою печаткою одного з видатних спеціалістів у вітчизняній гідротехніці, вченого і дослідника, автора ряду праць в області руслової гідротехніки, теоретика і практика дослідження річного потоку, одного з тих хто заклав підвалини сучасної теорії руслових процесів, людини, що керувала роботами по виправленню русла Дніпра біля Києва, Запоріжжя і Єкатеринослава – Миколи Семеновича Лелявського.

Ключові слова: печатка, русловедення.

У квітні 1968 р. до музейної збірки надійшла печатка від нащадка вченого Сергія Михайловича Лелявського, мешканця м. Харкова. Печатка виготовлена з суцільного шматка яшми з прямокутною ручкою і овальною основою. На щитку основи посередині художнім шрифтом вигравірувані літери «М. П.», під ними прописними літерами півколом розміщене прізвище «Лелявській». Угорі дворянська корона (рис. 1). Такі печатки використовувалися для поштової кореспонденції і є типовими для кінця XIX – поч. XX століття.

У Державному історичному архіві зберігається лист від 22 травня 1968 р. за підписом директора Державного історичного музею Дудніка І. О. з подякою за передачу архівом печатки та фотоматеріалів. Далі в листі повідомляється що «фамильная печать Николая Семеновича Лелявского принята музеем на государственное хранение и записана в инвентарную книгу». Записи в книзі надходження [1] і інвентарній книзі за № ПЧ-201 [2, с. 70] також підтверджують її приналежність. Але при детальному вивченні печатки з'ясувалось, що оскільки напис зроблений російською мовою ініціали «М. П.» на ній не співпадають з ініціалами вченого «Н. С.», тобто належала зовсім іншій людині. Початком пошуку відповіді на питання про її приналежність стало вивчення життєвого і наукового шляхів Миколи Семеновича Лелявського.

Враховуючи, що в Російській імперії водний транспорт був найбільш популярним для перевезення вантажів, виникала велика потреба у виявленні нових судноплавних трас. Один з відомих гідротехніків кінця XIX ст. В. М. Лохтин наголошував, що «нет ни одной страны в мире, где бы реки и судоходство имели такое значение как у нас, по ним разветвились во все стороны наша народность, торговля и государственность, настроились города и промышленные центры, такого судоходства нет нигде, ни в одной стране, ни у одного народа» [14, с. 21]. Але чисельні протоки і постійна зміна форми русла річок створювали великі незручності, тому на розвиток і благоустрій водних шляхів урядом витрачалося щорічно величезні кошти. Вчені і практики наполегливо працювали над пошуками нових можливостей безпечного судноплавства. Але тільки Микола Семенович Лелявський став тією людиною, яка намілилася приборкати вільний біг ріки – виправити русло. Все своє життя він присвятив удосконаленню судноплавства на водних шляхах Дніпровського басейна, але не зважаючи на багаторічну працю в Україні і зокрема Києві, кількість знайдених документів про вченого дуже обмежена. Більше відомі його наукові розробки та винаходи. Деякими біографічними даними про вченого ми завдячуємо саме Сергію Михайловичу, який передав печатку. У середині 60-х рр. минулого сторіччя завдяки його запиту до Головного архівного управління при Раді Міністрів Ленінградського Центрального Державного архіву він отримав копії деяких документів [6, б/н]. У березні 1968 р. ці матеріали були передані до Центрального Державного архіву УРСР [6, б/н] і саме вони стали важливим джерелом у дослідженні біографії вченого.

Народився Микола Семенович Лелявський у 1853 р. в Калужській губернії, походив з дворян. Навчався в Петербурзькому інституті інженерних шляхів сполучення, по закінченню якого 21 травня 1875 р. «со званием гражданского инженера и с правом на чин Колежского Секретаря» [3, арк. 2] розпочав свою практичну діяльність на шляхах Дніпровського басейна. Микола Семенович входив до складу партії, яка досліджувала р. Прип'ять. У червні він був зарахований на службу по Міністерству «сверхштатным инженером». Наприкінці літа майбутній вчений – молодший помічник начальника партії навігаційно-описної комісії по р. Прип'ять. У жовтні того ж року Микола Семенович отримав чин колезького секретаря [4, арк. 3]. Майбутній вчений проводив численні дослідження і виправні роботи на найскладнішій ділянці нижньої течії ріки з ціллю забезпечення сприятливих умов судноплавства. Він розробив свою систему виправлення фарватера. Використання

нової технології показали чудові результати. До впровадження цих винаходів суднопластво в нижній течії Прип'яті залишалось несприятливим. Достатньо сказати, що на окремих ділянках ріки вантажі доводилось перевозити на підводах берегом, на що додатково витрачалось багато часу і коштів. Пізніше один з учасників V з'їзду російських діячів по водних шляхах сполучення зазначав, що завдяки проведенню М. С. Лелявським роботам вдалося зробити з практично непридатного місця майже ідеальну ділянку [10, с. 95]. Микола Семенович працював багато і наполегливо. 13 вересня 1878 р. він отримав підвищення в чині – «Указом Правительствующего сената по Департаменту Герольдии произведен... в титулярне советники «со старшинством» [3, арк. 3]. У 1881 р. його призначили інспектором суднопластва р. Дніпро з виконанням обов'язків Начальника Єкатеринославского відділення Київського округу шляхів сполучення з «возложением обязанностей начальника работ по выправлению р. Днепр в гг. Екатериносалава и Александровска» [4, арк. 6]. На початку 1882 р. нове підвищення – колезький асесор «со старшинством», а 1 липня 1884 р. – «надворный советник» [4, арк. 3]. Щасливо складалося і особисте життя вченого. У липні 1883 р. він уклав шлюб з дочкою титулярного радника Ольгою Андріївною Па[н]кевич. У шлюбі в нього народилося два сина – Борис (22 липня 1886 р.) та Сергій (26 червня 1891р.) і чотири доньки – Ольга (15 травня 1884 р.), Людмила (12 травня 1885 р.), Ірина (10 квітня 1888 р.) і Віра (11 вересня 1896 р.). [4, арк. 3]. Вдалося знайти деякі факти з біографії двох синів Миколи Семеновича. Старший Борис закінчив Імператорське училище правознавства, мав чин надвірного радника. Він був достатньо заможною людиною – мав близько 6 тисяч десятин землі разом з нероздільним володінням з братом та сестрами у Волинській, Київській, Калузькій та Єкатеринославській губерніях. Деякий час був головою Волинської губернської земської управи, член Державної думи IV скликання, активний захисник православ'я в Польщі (в Галиччині, яка на той період була складовою частиною Польщі), громадський діяч, публіцист, співробітник журналу «На рубеже», останні п'ять років життя – генеральний секретар Предсоборного Зібрання Православної церкви. Помер Борис Миколайович Лелявський у 1935 р., похований в Братській могилі російських журналістів на Личаківському цвинтарі у Львові [20].

Про другого сина вченого Сергія відомо тільки те, що він продовжив справу батька – також закінчив Петербурзький інститут інженерних шляхів сполучення, працював інженером. Після революції емігрував, жив в Єгипті, там у м. Мааді (біля Каїру) і похований (1963 р.) [21]. Щодо інших нащадків, то це питання ще потребує вивчення.

У березні 1886 р. на Миколу Семеновича чекала нова посада – штатний інженер шостого класу. 6 жовтня 1888 р. йому надають чин колезького радника «со старшинством». Вчений крок за кроком піднімається службовими сходинками. Через рік Миколу Семеновича призначають на посаду виконуючого обов'язки начальника Київського округу шляхів сполучення [4, арк. 30], у 1890 р. за вислугу років йому надається чин колезького радника зі старшинством [4, арк. 4]. По закінченню будівельних споруджень на Прип'яті, Миколу Семеновича призначили інспектором суднопластва по всьому Дніпру [15, с. 73]. На нього чекала нова складна робота по виправленню русла ріки в Києві. Перед вченим постала важлива і складна задача – забезпечення підходів до міських пристаней, з якою йому вдалося блискуче справитися. Підсумком завершеної роботи стало призначення на посаду начальника Єкатеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення «с возложением на него технадзора за работами» [4, арк. 4]. Поруч зі своїми службовими обов'язками вчений працював над обґрунтуванням розроблених методів, проводив багато спостережень і дослідів, на базі яких створив свою оригінальну систему регулювання русел струмененапрямними регуляційними спорудами. На VI Міжнародному судноплавному конгресі в Гаазі 1894 р. розробки нової системи проведення виправних робіт і винаходи Миколи Семеновича отримали високу оцінку і загальне визнання [16, с. 476]. Пізніше ця методика з успіхом була використана американськими вченими при регулюванні русла р. Міссісіпі [19].

Особливу увагу Микола Семенович приділяв удосконаленню методу вивчення річкових течій. Для швидкого визначення напрямку в глибині потоку він винайшов особливий прибор – гідрофлюгер, який разом з результатами вимірів представив на Третьому з'їзді російських діячів по водним шляхам. Про цей винахід, що знайшов широке використання на річках Російської імперії, Микола Семенович пізніше писав, що «этот прибор выставялся на Нижегородской Всероссийской выставке 1896 г. и заслужил диплом 1-го разряда» [13, с. 178]. Важливо зазначити, що винайдений прилад майже без змін використовується і в наш час. 5 квітня 1898 р. наказом по міністерству Микола Семенович отримує чин дійсного статського і таємного радника [4, арк. 10]. У тому ж році 18 жовтня, як підсумок вдало проведених робіт, стало призначення вченого на посаду виконуючого обов'язки начальника Київського округу шляхів сполучення [4, арк. 30]. Рівно через два роки 1 квітня 1903 р. за підписом Миколи II вченого призначають вже начальником округу [4, арк. 44].

Учасники судноплавного з'їзду 1903 р. у Києві високо оцінили діяльність Миколи Семеновича. Управляючий «Товариством паропластва по Дніпру» О. Ф. Лишневський зазначав: «Я плаваю на пароплаві по Дніпру 25 років і стверджую, що без цих робіт паропластво давно вже зникло б...» [9, с. 23].

За використанням річок у перевезенні вантажів вчений бачив великі можливості. Виступаючи на Х з'їзді інженерів-гідротехніків (1904 р.), він наголошував: «Я уверен, что рано или поздно, железные дороги, даже эллетрические...кажется необходимым...во что бы то не стало передавать на водные пути, грузоподъемность коих ...почти неограничена» [13, с. 202]. Статті з підсумками багаторічних наукових розробок М. С. Лелявського публікувались в «Журналі Міністерства шляхів сполучення», викладались у доповідях з'їздів інженерів гідротехніків 1893, 1896 і 1904 рр. Теорію формування річкового русла вченого французький інженер гідролог Л. Фарг назвав як революцію в галузі світової гідротехніки [15, с. 74].

За сприянням Микола Семеновича виходило щоденне друковане видання Київського округу шляхів сполучення «Днепровские судоходные листки» на 2 сторінках «для бесплатной раздачи судоходцам и др. интересующимся речным делом», щоб ознайомити з новинами по водних шляхах сполучення (таблиці рівня води, метеорологічні свідчення, глибини на перекатах, виправні роботи, засоби проходу небезпечних міст, початок і закінчення навігації), а також з циркулярними розпорядженнями Окружного інспектора судноплавства і програмою з'їздів інженерів гідротехніків. Перший номер видання вийшов 17 серпня 1902 р. За рік було видано 95 примірників [11], у 1903 р. – 131 (останній 6 грудня) [12]. Це видання проіснувало 2 роки, забезпечуючи всіх зацікавлених необхідною інформацією.

За громадські заслуги перед державою Микола Семенович був нагороджений орденами Св. Станіслава 3-го і 2-го ступеню (1880 р., 1887 р.) [4, арк. 4], Св. Анни 2-го ступеню (1898 р.) [4, арк. 12], Св. Рівноапостольного князя Володимира 3-го ступеню (1904 р.) [4, арк. 4].

Будинок, в якому останні роки мешкав М. С. Лелявський (з 1902 по 1905 рр.), знаходився на одній з центральних вулиць міста – вул. Виноградна, 12 (тепер Богомольця) (рис. 2). [17, с. 320, 157, 45]. Після смерті вченого до 1916 р. тут проживала його дружина Ольга Андріївна [7, б/н]. У 60-х рр. ХХ ст. цьому будинку довгий час розміщувався клуб Міністерства громадського порядку, потім клуб – Міністерства внутрішніх справ. Пізніше будинок був знесений як «не представляющий собой ценности» [8, б/н] і на його місці була збудована нова будівля, в якій розміщуються Організація Центрального апарата МВС України і Центр культури і мистецтв МВС України.

У кінці грудня 1904 року стан здоров'я Миколи Семеновича значно погіршився. Всі заходи лікарів суттєвої користі не приносили [4, арк. 60]. Йому радили на деякий час виїхати за кордон для лікування. На початку лютого 1905 р. М. С. Лелявський звернувся до управління з проханням про відпустку на 2 місяці «с содержанием» [4, арк. 59]. Але скористатися цією відпусткою він вже не зміг. 12 лютого 1905 р. під час службового відрядження у Петербурзі М. С. Лелявський помер. Тіло його, за заповітом, було перевезене до Києва. Панахида відбулась у парафіяльній Олександро-Невській церкві, поховання – на території Видубицького монастиря поруч з Георгіївським собором. Усипальниця була споруджена за проектом відомого архітектора В. Городецького [18]. Меморіальна дошка була встановлена згідно постанови Президії АН УРСР у 1953 р. [7]. У 2003 р. каплиця з похованням силами монахів УПЦ була відреставрована.

Майже тридцять років вчений присвятив розвитку і удосконаленню судноплавства, розробці нових більш раціональних, порівняно з іноземними, методів руслової гідротехніки, що узагальнили досягнення наукової думки і практики кінця ХІХ – поч. ХХ ст. та знайшли своє практичне втілення не тільки на території Російської імперії, але й далеко поза її межами.

Нещодавно виявлений лист за № 348 від 15.IV.1968 р. до дирекції Державного історичного музею від Сергія Михайловича Лелявського (рис.3), з якого можна зробити висновок, що представлена печатка не належала вченому-гідрологу Миколі Семеновичу Лелявському, як вважалось раніше, а одному з представників родини Лелявських (рис.3, 4). У листі йдеться про те, що ця спадкова сургучна печатка «поколения Николая Семеновича Лелявского». Хто її власник – це нова можливість для пошуків.

Список використаних джерел та літератури

1. НМІУ. – Акты поступлений в фонды Государственного исторического музея УССР за 1968 год./Акт прийому-здачі № 2114 від 20.V.1968 р.
2. НМІУ. – Інвентарна книга № 1, ПЧ-201. – С. 70.
3. НМІУ. – Фонд «ФД-1463».
4. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 1.
5. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 2-7.
6. ЦДІАК, КМФ 26, оп.1, спр. 5.
7. ЦДІАК, КМФ. 26, оп.1, спр. 12-13.
8. ЦДІАК, КМС 26, оп.1, спр. 17.
9. Видатний інженер гідролог. До 100-річчя М. С. Лелявського // Україна. – 1953. – № 10. – С. 23.

10. Вопросы гидротехники свободных рек. – М., 1948. – 363 с.
11. Днепровские судоходные листки. – 1902. – № 1-95.
12. Днепровские судоходные листки. – 1903. – № 1-131.
13. Н. С. Лелявсий. Об углублении наших больших рек. Из доклада на X съезд деятелей по водным путям / Н. С. Лелявский // Вопросы гидротехники свободных рек. – М., 1948. – С.156-208.
14. Лохтин В. М. Несколько слов по поводу русского речного дел / В. М. Лохтин // Вопросы гидротехники свободных рек. – М., 1948. – С. 20-23.
15. А. К. Проскураков, В. М. Лохтин и Н. С. Лелявский основатели учения о формировании русла. – М.: Гидрометиздат, 1951. – 62 с..
16. Большая советская энциклопедия.– М., 1953. – Т. 24.
17. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год. – С. 320; 1903. – С. 157; 1904. – С. 45.
18. Интернет ресурс: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/malakov/malakov_gor_14.html.
19. Интернет ресурс: <http://mostrf.ru/article/81>.
20. Интернет ресурс: <http://ricolor.org/rz/afrika/egipet/je/2/> Беляков В.В. Российский некрополь в Египте.
21. Интернет ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лелявский,_Борис_Николаевич.

Скорочення

НМІУ – Національний музей історії України.

ДАМК – Державний архів міста Києва.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів м. Києва.

Рис.1. Печатка з особистого архіву С.М. Лелявського.

Рис.2. Будинок в якому мешкав вчений-гідролог М.С.Лелявський у 1902-1905 рр.

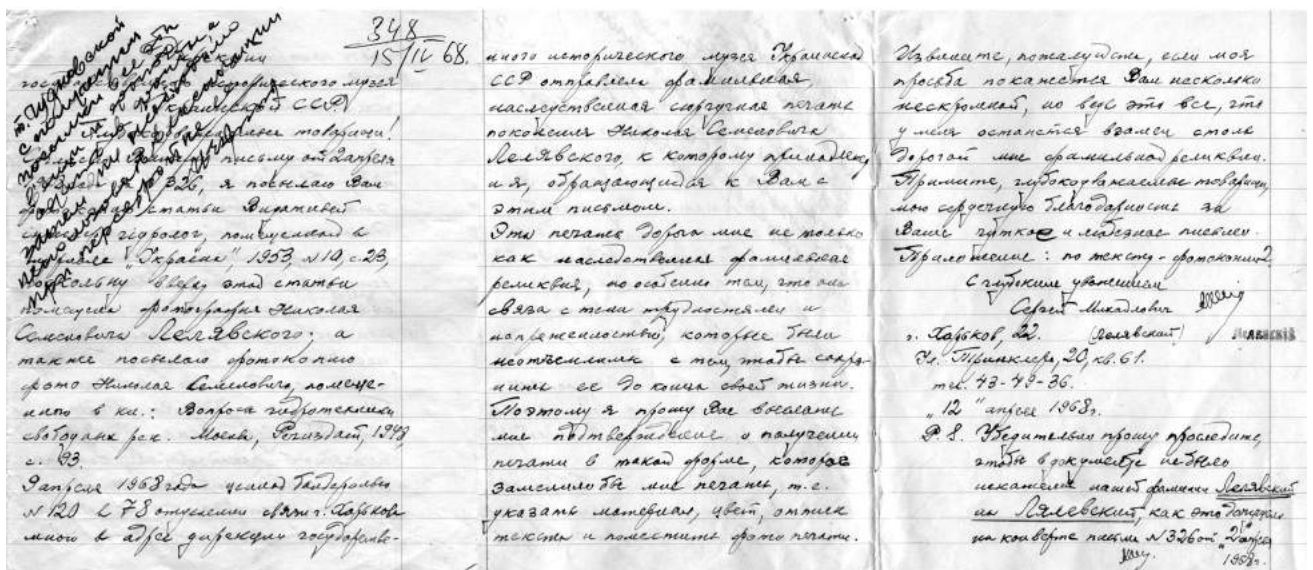

Рис.3. Лист С.М. Лелявського до Державного історичного музею.

МАЛОВІДОМІ ВИДАТНІ ПАМ'ЯТКИ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО ЗОДЧЕСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються види, характеристики, роль і значення фортифікації середньовічних міст і містечок Західної України як структурного елементу міської культури та специфічного, історичного, соціокультурного феномену. Актуальність висвітлення фортифікаційних споруд міст Західної України XVI-XVIII ст. зумовлена необхідністю розширити та доповнити попередні дослідження щодо загальних тенденцій їх формування на основі зовнішніх і внутрішніх історико-культурних процесів. Метою дослідження є виявлення географічних, історичних, політичних, економічних, мистецьких та культурних чинників фортифікаційної культури міст Західної України XVI-XVIII ст. і розкриття її впливу на середньовічну культуру Західної України. Дослідження здійснено на основі комплексного аналізу історичних джерел за допомогою порівняльно-історичного, системно-структурного та історико-типологічного методів.

Ключові слова: фортеця, замок, укріплення, стіни, бастіони, бапти, фортифікація, вали.

Фортифікаційна архітектура – це оборонні споруди для успішного ведення бою і захисту від дій ворога; укріплення місцевості для ведення бойових дій; конструкції [1, с. 3]. Україна – країна, що в усі часи перебувала між різними політично-етнокультурними ойкуменами: Заходом і Сходом, Північчю й Півднем. Такий «буферний» статус вимагав від державців та очільників українських земель невпинно дбати про оборону рідного краю від численних загарбників. Так століття за століттям поставали на українській землі величні замки, могутні фортеці та оборонні чернечі обителі. Найбільше фортифікаційних споруд, з огляду на особливості історико-регіонального розвитку, збереглося на заході України. Саме в цьому регіоні найбільшого розквіту досягла Давньоруська держава (доба Данила Галицького, якому вдалося об'єднати землі від Карпат до Дніпра) й найдовше протрималася давньоукраїнська державність. А згодом, саме тут на місці давньоруських твердинь польські завойовники вибудовували свої перші кам'яні замки, аби утримати новозахоплені руські краї в покорі. Серед них найбільш відомі такі фортеці та замки як: Хотинська, Кам'янець-Подільська, Меджибізька фортеці та Олеський, Підгородецький, Золочівський, Поморянський, Свіржський, Старосільський замки. Але є менш відомі фортифікаційні споруди [4, с.143]. Ця стаття є спробою аналізу цих існуючих, але маловідомих на Західній Україні фортифікаційних споруд з історичної точки зору.

Спочатку розглянемо давньоруську фортецю Тустань, Бродівський та Добромільський замки, які знаходяться на Львівщині [3, с. 143].

У с. Урич знаходяться залишки давньоруської наскельної фортеці Тустань (IX-XV ст.) – без перебільшення унікальної в давньоруському зодчестві пам'ятки оборонної архітектури. Тустань була адміністративним центром волості, де в часи Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств брали мито за провіз солі. Гарнізони скельного замку Тустань і ряду інших укріплень охороняли дороги, що виходили на головний шлях до Верецького перевалу (давня назва – «Руський шлях»). Перша писемна згадка про місто-фортецю Тустань є в Галицько-Волинському літописі 1266 р. Бродівський замок бастіонного типу XVII ст. зведений за кращими взірцями голландської та італійської систем оборонних споруд у 1630-1635 рр. під керівництвом талановитого архітектора Андре дель Аква і французького військового інженера Гійома де Боплана. П'ятикутну в плані територію замку оточував глибокий рів. Укріплення склалися з п'яти бастіонів і куртин з 76 казематами в товщі земляних валів. У XVIII ст. Станіслав Потоцький перебудував замок на пізньобароковий палац-резиденцію з парадним в'їздом з боку міста. У 1772 р. австрійський уряд дав розпорядження знищити замок. Тоді були зруйновані два бастіони з боку міста, окремі каземати, вхідна брама і башта [6, с. 107].

Замки Волині сягають дулібських та давньоруських часів. Традиційні канони давньоруського оборонного зодчества збереглися в них найкраще, порівняно з іншими регіонами України. Кращою твердинею краю є Луцький (1340-1452 рр.) замок.

Луцький замок – краща фортифікаційна споруда краю, що постала на крутому березі р. Стир для захисту літописного града Лучеська, перша документальна згадка про який у «Повісті врем'яних літ» да-

тована 1085 р. Після приєднання Володимиром Великим Волині до складу Київської Русі князь близько 999-1000 рр. заклав у Луцьку могутню фортецю. Ця фортеця зуміла витримати облоги військ польського короля Болеслава Сміливого, Андрія Боголюбського, галицького князя Володимира Володаревича, Ярослава Осмомисла. Однак у середині XIII ст. на вимогу монгольського хана лучани були змушені зруйнувати це укріплення. Будівництво кам'яної фортеці на місці давньоруських дерев'яно-земляних укріплень розпочато литовсько-руським князем Любартом Гедиміновичем (1340-1380 рр.), а завершено князем литовсько-руських земель Свидригайлом (1400-1452 рр.). За його правління у 1429 р. в Луцькому замку відбувається з'їзд наймогутніших монархів Європи (у тому числі римського імператора Сигізмунда), на якому обговорювалися питання колективної безпеки від масштабної турецької експансії на терени Європи. Замок Любарта утворюють три наріжні башти: В'їзна, або Вежа Любарта, Стирова, або Вежа Свидригайла, та Владича, з'єднані мурами з бійницями. Спочатку замок мав стиль романо-готичної архітектури, а при перебудові у XVI ст. набув рис ренесансу. У центрі замкових укріплень стояв величний кафедральний собор Іоанна Богослова – усипальниця князя Любарта та інших волинських князів – збудований у другій половині XII ст. волинським князем Ярославом. Неподалік замку Любарта знаходиться башта князів Чарторийських – залишок Низького замку Луцька (знаходився на місці католицького собору Святих Петра і Павла, вибудованого у 1616-1640 рр. за проектом італійського архітектора Джакомо Бріані) [2, с. 54].

Надзвичайно багату фортифікаційну спадщину має невелика Рівненська область – східний форпост історичної Волині. Тут з періоду середньовіччя збереглися такі пам'ятки оборонного зодчества, як замки князів Острозьких в Острозі (XIV-XVI ст.) і Дубно (1550 р.) [2, с. 57].

Острозький замок – краща фортифікаційна споруда краю, що постала для захисту літописного граду Острога, перша документальна згадка про який у «Повісті врем'яних літ» датована 1100 р. Після приєднання Володимиром Великим Волині до складу Київської Русі близько 1000 р. за велінням князя в Острозі заклали дерев'яну фортецю. Вона була сплюндрована татарською навалою у 1241 р., та вже в першій половині наступного століття перший історично відомий князь з династії Острозьких – Данило (помер близько 1386 р.) – відновлює на Замковій горі (висота 20 м) зруйновані фортифікації. Перша документальна згадка про Острозький замок датована 1386 р. Нащадками князя Данила замок неодноразово перебудовувався й відіграв роль головної резиденції князів Острозьких у XIV-XVI ст. Найбільше до розбудови замку за кращими західноєвропейськими канонами долучився син Данила – Федір Острозький – славетний лицар України, який брав участь з власним полком в епохальній Грюнвальдській битві 1410 р. та неодноразово ходив у походи з чеським вождем Яном Гусом проти агресивних лицарів Тевтонського ордену. Наступник – Василь Федорович Острозький (Василь Красний) розбудував мережу кам'яних замків роду Острозьких у Дубно й усіх інших значних містах Волині – князівських володінь династії. Найбільший же розквіт Острозького замку, а також усієї Волині та Київщини припадає на період правління Костянтина Острозького (1526-1608 рр.) – володимирського старости, київського воєводи, коронного сенатора Речі Посполитої. Острозький замок повністю не зберігся, його сучасний архітектурний ансамбль формують чотири муровані споруди Замкової гори: Мурована башта (XIV-XVII ст.), Кругла башта (XVI ст.), Богоявленський собор та Надбрамна дзвіниця (1905 р.). Крім того, з міських укріплень залишилися Луцька башта (XV-XVI ст.) і Татарська башта (XV-XVI ст.). Найстаріша Мурована башта – це типовий лицарський донжон (головна сторожова башта в західноєвропейських середньовічних замках) – укріплене житло феодала, де зберігалися його скарби, зброя та припаси. Для цих цілей під баштою знаходяться просторі підземелля та колодязь. З 1913 р. у Мурованій башті розмістилася експозиція Острозького краєзнавчого музею. Нині тут діє Музей рукописної книги та стародруків. Богоявленський собор Острозького замку – це типовий зразок хрестовокупольного собору доби Київської Русі. Собор з дотриманням давніх канонів збудував князь Василь Красний, імовірно на місці старішого давньоруського храму. Цей собор був складовою частиною оборонних споруд Острога – його північну стіну, яка виходить на глибокий штучний рів, було потовщено до 2,8 м та з'єднано з лінією фортечних стін. У її нижній частині є бійниця, а у верхній – уступ для вартових. Давньоруський стиль храму два століття дратував католицьких господарів краю, через що собор прийшов у цілковите запустіння, однак упродовж 1886-1891 рр. його було відбудовано. Луцька й Татарська башти слугували укріпленнями в'їзних воріт у середньовічний Острог. Унікальність їх полягає в тому, що збудовано ці фортифікації за канонами давньоримської архітектури – за прообразом гробниці Цецилії Метелли (кінець I ст. до н. е.) в Римі [2, с. 60-65].

Замок князів Острозьких-Любомирських у Дубно – одна з найнепрístupніших твердинь Волинського краю. Його збудовано в 1492 р. князем Костянтином Острозьким на місці старого давньоруського укріплення. На початку XVII ст. каштелян краківський, князь Януш Острозький перебудував замок у стилі пізнього ренесансу. Після згасання династії Острозьких замком володіли князі Заславські, Сангушки, Любомирські,

Баратинські. І кожен новий власник додавав замку нові архітектурно-стилістичні елементи. Ця оборона споруда упродовж століть ніким не була взята приступом. Замок зумів витримати облоги кримських татар, козаків Максима Кривоноса (1648 р.), російських військ Шереметьєва (1660 р.). Саме під стінами Дубненського замку розігралася драма козацького ватажка Тараса Бульби (з його крилатою фразою «Я тебе породив – за тебе і в’ю»), адресованою синові, який зрікся рідної віри), що описана в однойменній повісті М. Гоголя. Дослідники припускають, що художньо оброблена М. Гоголем місцева легенда про Тараса Бульбу оповідає про події запеклої облоги Дубно козацькими загонами Максима Кривоноса у 1648 р. Замок у Дубно складається з оборонного рову, двох бастіонів зі сторожовими баштами та казематами французького інженера Вобана. Підземними ходами замок з’єднаний з давніми спорудами міста та долиною Ікви. В середині замку на цоколі давніших фортифікацій розташовані два палаці: з південного боку – палац князів Острозьких (XVI-XVIII ст.), а навпроти нього, з північного боку – палац князів Любомирських (XVIII ст.) під високим черепичним дахом (авторства мальтійського архітектора Генрика Іттара). Інтер’єри палацу Любомирських прикрашені ліпним оздобленням італійського архітектора Доменіко Мерліні. Збереглися ліпні герби Любомирських та Острозьких на першому поверсі та витончений барельєфний фриз північної зали, що зображує пристрасний танок юних вакханок з гірляндами виноградної лози [2, с. 69].

Окреме місце в замковому «намисті» України посідають замки Закарпаття. З огляду на тривалу історичну відірваність цього краю від решти території України й перебування під гнітом угорських феодалів, у Закарпатті збереглися класичні феодальні замки західноєвропейського типу: Ужгородський та Невицький.

Ужгородський замок XIII-XVIII ст. – це найстаріша з усіх фортець Закарпаття. Дерев’яне укріплення білих хорватів існувало на Замковій горі з раннього середньовіччя (з VII ст.) і руйнувалося аварськими та угорськими кочівниками. Наприкінці IX ст. фортеця, за легендами, стала резиденцією хорватського князя Лаборця, який вів важку боротьбу з угорськими кочівниками-завойовниками. У XI-XII ст. на місці дерев’яного зводиться кам’яний замок-дитинець. У 1322 р. цей замок був переданий італійському графу Філіпу Другету і зазнав перебудови за італійськими лицарськими канонами. Рід Другетів володів замком із 1322 по 1691 рр. У 1691 р. Ужгородський замок перейшов у власність угорського феодала Міклоша Верчені, був ним значно розбудований і набув сучасного вигляду. Після придушення імператорською армією визвольної війни угорського народу 1703-1711 рр. розгромлений замок було перетворено в церковну гімназію. Ужгородський замок має форму неправильного чотирикутника з масивними баштами по кутах. На древність споруди вказують монолітна кладка стін, різьблені у камені карнизи, колони романського і готичного стилів. З трьох боків замок оточений сухим ровом, вирубаним у скелях, а з північно-східного – урвищем. До XVIII ст. у замок можна було потрапити лише через підвісний міст. Дати, вибиті над в’їзними брамами замку – 1598, 1653 – вказують на дати основних реконструкцій споруди, після яких він набув сучасного вигляду. Територію замку оточує стародавній парк площею 6 га, закладений ще графським родом Другетів. Ужгородський замок має лабіринт підземних ходів, нині замуrowаних і занедбаних [5, с. 145].

Невицький замок XIII-XVII ст. знаходиться північніше Ужгорода вище по течії Ужа і закладений на стрімкій кручі (відносний перепад висот сягає 125 м) над долиною річки на стратегічних підступах до столичного міста Закарпатського краю. Невицький замок контролював прохід Ужанською долиною, якою йшов торговий шлях з Угорщини через Ужоцький перевал у Галицько-Волинську державу, Польщу і Московію. Твердиня займає унікальне положення – зі сторожових веж Невицького замку відкривається панорама словацької й української частин Вулканічних Карпат, Ужанська долина і навіть обшири Середньо-Дунайської низовини. Уперше в писемних джерелах Невицький замок згадується на початку XIV ст. як родова феодальна вотчина, оперезана глибоким ровом та валом. Після смерті в 1301 р. останнього короля зі старої (ще кочівницької) династії Арпадів, в Угорщині розпочалася кривава боротьба за владу. Після тривалих збройних чвар з волі Папи Римського на угорському троні закріпився король Карл-Роберт з неаполітанської династії Анжуйських. Слов’янське населення Закарпаття піднялося на визвольну боротьбу проти угорського поневолення й за приєднання Закарпаття до Галицької Русі, але сплюндрована татарами Галицька Русь не мала сил для відкритої боротьби з Угорським королівством. Масштабне повстання очолив ужанський жупан Петр Петенко, укріпленою резиденцією якого стала Невицька фортеця. Повстання тривало понад 10 років, але, врешті-решт, лицарська італійсько-угорська армія Карла-Роберта та кіннота половців придушили виступ закарпатців і захопили в 1321 р. Невицький замок. Після придушення повстання (імовірно, у 1322 р.) Невицький замок (як і сусідній Ужгородський) з королівської ласки переходить до володінь роду графів Другетів. Філіп Другет перебудовує дерев’яно-земляне укріплення на класичний європейський кам’яний замок з урахуванням італійських фортифікаційних традицій. Справу Ф. Другета продовжила його вдова чи донька – історичний персонаж, який обріс легендами і в народній пам’яті отримав назву «Погана Діва». Найбільшого руйнування Невицький за-

мок зазнав у 1644 р. під час облоги трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці. З того часу споруда стояла пустою і вважалася місцевим населенням нечистим місцем, де витає дух-упир Погані Діви [5, с. 147].

Найбільша кількість замків нашої держави збереглася на теренах Передкарпаття й Західного Поділля – історичного рубежу багатівкової оборони українців і поляків Речі Посполитої від татарсько-турецької експансії.

Галицький замок (XIV-XVII ст.) – історичний осередок сучасного міста Галича – збудований у 1367 р. на місці укріплень старого руського форту на високій кручі над розлогою лукою Дністра. Лише за період 1590-1633 рр. на місто й замок було здійснено 29 татарських нападів. У 1621 р. татари спалили місто й зруйнували замок. У 1627 р. за проектом італійського інженера Ф. Корассіні Галицький замок було відновлено й перебудовано з дерев'яного на кам'яний. Але вже в 1676 р. татарсько-турецька армада знову сплюндрувала цю твердиню. Та з огляду на його стратегічне значення, замок знову й знову відроджувався з руїн. У 1796 р., згідно з розпорядженням австрійської влади, замок розібрали майже вщент [6, с. 14].

Ще два оборонні замки – Чернелицький і Раковецький розташовані понад Дністром у Городенківському районі Івано-Франківської області.

Чернелицький замок XVII ст. бастионного типу був зведений для оборони неспокоїного східного кордону Галичини від рейдів турецьких військ, розквартированих у Хотині. Це був найбільш східних форпост Речі Посполитої на правому березі Дністра. Уперше замок був зруйнований козацьким загоном під час національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Але в 1659 р. відбудований Міхалом Єжи Чарторийським (1621-1692 рр.) – воєводою брацлавським. Твердиня відіграла стратегічну роль під час польсько-турецької війни в 1685-1691 рр. У ній двічі зупинявся на ночівлю польський король Ян III Собеський під час турецьких кампаній. Замок двічі здобували турки (у 1672 р. та 1676 р.), але твердиню щораз відбудовували. Після того, як у 1817 р. замок залишив його останній власник, укріплення стало пустою. Чернелицький замок займає територію 2,5 га. Він квадратний у плані, оточений мурами та земляними насипами. Зараз навколо замку старий яблуневий сад. Чотири бастиони зміцнювали наріжжя, мури куртин були 2 м завтовшки та 6 м заввишки. До західної куртини був прибудований палац з одноповерховою, з пілястрами, квадратною вежею, покритою дахом, в якій є аркова в'їзна брама. Ззовні вона багато декорована бароковою різьбою, вирізьбленим з каменю гербом Чарторийських – обрисами вершника зі зброєю. Внутрішній фасад оздоблює герб з літерами E. S. X. C. W. V, що означають: Єфросинія Станіславівка, княгиня Чарторийська, воєводиша Брацлавська (друга дружина князя Міхала Чарторийського). Народний переказ розповідає, що подільська красуня Єфросинія не любила старого польського князя. Нелюб надовго зникав із замку в далекі походи. А дружина щедро роздаровувала князівські скарби на будівництво церков і монастирів, мордувалася самотністю й почувалася як покинута всіма пташка в клітці. І за відсутності князя-воєводи Єфросинія покохала іншого – молодого козака, з яким часто кінно прогулювалася понад Дністром, а коли князь повертався з далекого віденського походу і мав довідатися про зраду, Єфросинія з розпуки кинулася в найвищій вежі долу. М. Чарторийський наказав замурувати тіло жінки в стіну замку, а її ініціали викарбувати над головною брамою. Від князівського палацу під замком до Домініканського костелу в смт. Чернелиці пролягав підземний хід (нині завалений), на випадок затяжної облоги й евакуації існували й допоміжні підземні лабіринти, що виводили до Дністра [6, с. 16-17].

Раковецький замок лежить за 10 км на захід від Чернелицького на крутій луці каньйону Дністра серед лісових масивів. Архітектурні прийоми, використані при будівництві цієї твердині (аналогічні замковій вежі Болеславця (Польща) XIV ст.), дають підставу археологам датувати споруду середньовіччям – XIV – початком XV ст. Вирішальним при виборі території під забудову стало джерело зі смачною водою, яке вирішувало проблему водопостачання твердині (це джерело досі б'є в північній частині замкового двору). У 1660 р. Домінік Войцех Бієневський розбудував це укріплення (звів в'їзну браму, палац, добудував стіни), про що згадано в одному з документів галицького сеймику. Замок багатокутний у плані розмірами 40×60 м. Ззовні його оточує рів. Збереглися залишки палацу і в'їзної башти з напівкруглими склепіннями брами, фрагмент північної замкової стіни завтовшки 1,6-2,1 м з двома рядами стрільниць (стіни мали 9 м заввишки, на верхній бойовий ярус вела дерев'яна галерея) та монументальна шестикутна семиярусна башта висотою 20 м й глибокі підвали-склади обіч неї. Наприкінці XVII ст. поряд з Раковецьким замком була переправа через Дністер, у замку постійно зберігалися запаси провіанту й амуніції. Саме тому цей важливий воєнно-стратегічний об'єкт ставав місцем військових сутичок й використовувався королем Яном III Собеським як опорна база у війнах з турками в 1685-1691 рр. Історія Раковецького замку багата батальними подіями. У 1657 р. ще недобудований замок витримав облогу козацьких військ, які йшли на відсіч князеві Ракоці. У 1667 р. фортецю безуспішно намагалися здобути татари. Але у 1672 р. та 1676 р. турецька армія захоплювала й руйнувала обидві твердині

(Раковецьку й Чернелицьку). У XVIII ст. замок втратив своє оборонне значення й остаточно занепав (згорів) під час подій Барської конфедерації в 1768 р [6, с. 17-18].

Західне Поділля – багатотисячний форпост Речі Посполитої супроти турецької експансії й татарських навал. Саме тут представлена найщільніша в державі мережа родових оборонних фортець, які стояли на шляху ворожих полчищ й захищали їхніх власників від народного гніву. Загалом, на території Західного Поділля нараховується близько 600 середньовічних фортифікаційних споруд: замків, фортець, оборонних церков. Серед них замки в таких населених пунктах, як Кременець, Терехівля, Бережани, Збарж, Бучач, Чортків, Скала-Подільська, Окопи тощо.

Кременець – одне з найнепрístupніших міст Київської Русі, прославлене тим, що єдине з руських градів зуміло витримати запеклу облогу монголо-татарських полчищ хана Батия у 1240 р. Кременець «ховається» в природному каньйоні річки Ікви, зусібіч його обступають Кременецькі гори: Замкова, Хрестова, Воловиця, Куличівка, Дівочі скелі, Черча. Народні перекази пов'язують назву річки Ікви з донькою дулібського князя, яка відмовилася виходити за аварського кагана. У V-VII ст., за легендою, горда кременецька княжна відповіла аварським сватам «Ні» і загинула з мечем у руках поряд з батьком та іншими русичами. Уперше документально Кременець згадується у Галицько-Волинському літописі під 1226 р. у зв'язку з черговою славною перемогою русичів. Того року під Кременець приступили лицарські полки Угорського королівства. Однак, руські війська вщент їх розбили, угорський король Андрій, який мріяв завоювати Галицько-Волинську державу, за словами Іпатіївського літопису, «смятася умом і поиде із землі борзо». Після сплюндрування Переяслава, Чернігова, Києва й десятків інших міст орда Батия підступила до Кременця взимку 1240 р. Давньоруське городище знаходилося на Замковій горі. Русичі облили її схили водою і перетворили на непрístupну льодову скелю. Вдень і вночі кременчани скидали на ворога каміння, колоди, лили розплавлену смолу. Втративши тисячі ординців, Батий змушений був зняти облогу й рушив далі на землі Галичини. Пізніше, у 1255 р., така ж невдача спіткала орду ханського воєводи Куремси, який марно намагався взяти Замкову гору приступом чи облогою. Війська Данила Галицького вщент розбили татар Куремси. Однак, доля всієї розтерзаної Русі залежала від примхи володарів Золотої Орди. І Данило Галицький, в ім'я спасіння свого народу від винищення, мусив схилитися перед ординським ханом, визнати себе його васалом і за умовами хай принизливого, але миру, на вимогу його полководця Бурундая у 1259 р. наказав розібрати всі руські укріплення. Серед них була й Кременецька твердиня, і сусідній замок у Данилові. Лише в кінці XIII ст., за часів правління Мстислава Даниловича, Кременецьке укріплення було відбудоване, щоправда в значно менших розмірах. З приходом на Волинь литовців у XIV ст. на місці дерев'яної засічі на вершині Замкової гори Кременця починається спорудження кам'яного замку. З 1438 р., коли місто отримало магдебурзьке право, у замку була резиденція старости – представника князівської влади. У 1536 р. польський король Сигізмунд I подарував Кременець і його околиці своїй дружині Боні Сфорці. Італійка запросила архітекторів зі своєї батьківщини й з їх допомогою значно укріпила замок. Жадібна італійка запровадила в краї феодальні порядки й італійську систему збирання грошових і натуральних податків за все, що лише можна було обкласти податком. Збереглися історичні свідчення, що від'їжджаючи в Італію після смерті чоловіка, вона вивезла з Кременецького замку 70 возів різного добра. Згодом навіть король Іспанії позичав у неї гроші. До початку національно-визвольної війни українського народу Кременецька твердиня мала непрístupні стіни (висотою 7-8 м при товщині 2,0-2,5 м), три кутові башти, гармати, склади для зберігання ядр і пороху, казарми, в яких мешкав численний гарнізон, господарські споруди зі значними припасами. Замок височів на горі з обривистими схилами, що підносяться на рівнем моря на 397 м. Та це не стримало козацького запалу. Восени 1648 р. козацьке військо під проводом черкаського полковника Максима Кривоноса приступило до замку. Важка кровопролитна облога тривала півтора місяця, вже починалися перші морози, але М. Кривоніс не був би народним героєм Кривоносом, якби безславно ступився з-під стін Кременця (як свого часу монгольські хани Батий, Куремса та угорський король Андрій). У середині жовтня черкаські козаки й волинські селяни повстанського загону Колодки з Підлісців змусили польський гарнізон скласти зброю, увірвалися у твердиню й не залишили від неї каменя на камені. Відтоді фортеця не відбудовувалась. Тих козаків, які полягли під час штурму фортеці, за наказом М. Кривоноса, було перенесено до сусідньої гори Черча (назва гори пов'язана з тим, що до монголо-татарської навали тут існувала чернеча обитель) і поховано в її підніжжі на П'ятницькому цвинтарі. Тут досі збереглося більше ста кам'яних надгробків з хрестами XVI ст., на окремих з них ще проглядаються написи [5, с. 17-18].

Терехівлянський замок – осередок літописного Терехівлянського князівства. Об'єднання Терехівлянського та Звенигородського князівств у XII ст., призвело до утворення Галицького князівства з столицею в Галичі. Відтоді Терехівлянська земля почала відігравати функцію охорони східного кордону Галичини дав-

ньоруського, литовського й польського періодів. Перша документальна згадка про град Теревовлю на Гнізні міститься в Іпатіївському літописі під 1097 р. У 1211 р. теревовлянський князь Ізяслав Володимирович у запеклій битві з угорськими завойовниками під стінами Теревовлі був розбитий, взятий у полон і невдовзі страчений разом з батьком і братами. А тридцять років по тому, у 1241 р., Теревовля була вщент зруйнована ордою хана Батия. У 1341 р. Теревовлю захоплює армія польського короля Казимира III. У 1349 р. місто остаточно входить до складу Польського королівства. З 1366 р. починається перебудова теревовлянського дерев'яного укріплення XI-XII ст. на кам'яний замок. У 1389 р. містові дарується магдебурзьке право. З утворенням у 1434 р. Руського воєводства Теревовля стала центром повіту, тут влаштовувались великі ярмарки. Крім пожвавлення економічного життя, це призвело до систематичних набігів татарської кінноти. У 1453 р. поблизу Теревовлі відбулась велика битва, в якій зінківський староста Ян Лащ спільно із старостами Меджибожа та Летичева Матеушом і Яном Німцем розбив великий татарський загін. Проте, невдовзі Ян Лащ загинув у бою, а набіги не припинялись. Найбільш спустошливі напади зафіксовані у 1498, 1508, 1515, 1516 рр. Це призвело до тимчасового занепаду Теревовлі. Нове піднесення відбулось на початку XVII ст. Відроджувалась економіка, у 1631 р. був перебудований і реконструйований теревовлянський замок. Жителі Теревовлі взяли активну участь у подіях національно-визвольної війни і навіть створили окремий полк, який взяв активну участь у бойових діях. У березні 1649 р. теревовлянське ополчення було розбите коронною армією. Однак, найважчі часи для Теревовлі припали на кінець XVII ст. У 1675 р. турецька армія зруйнувала місто і протягом тижня тримала в облозі замок (взяти його турки не зуміли). У 1688 р. місто зазнало нового руйнівного нападу турків. Цього разу замок був зруйнований і більше вже не відбудовувався. Під Замковою горою у XVI ст. стояв Підгорянський монастир Василіян. Однак, численні татарсько-турецькі навали залишили від нього лише руїни – збереглися тільки дві наріжні башти з бійницями та фундаменти стін і внутрішніх споруд. Ще однією цікавою фортифікаційною пам'яткою Теревовлі є споруда колишнього монастиря кармелітів, в якій зараз знаходиться духовна семінарія Української Православної Церкви. Монастир, збудований упродовж 1617-1639 рр., захищають високі оборонні стіни з чотирма кутовими п'ятикутними баштами, дві з яких знаходяться над Гнізною, з рядами бійниць для гармат і мушкетів.. Ця міні-фортеця в умовах безперервних татарських навал і підпалів міста виконувала роль сховища для покатоличеної частини населення прилеглих кварталів і, за переказами, сполучалася підземними ходами із замком та непролазними заплавами мочарями поза містом (на випадок евакуації). Монастирський костел відзначається пишністю архітектурного оздоблення в стилях ренесансу та бароко [5, с. 18-19].

Бережанський замок. Він на всю Європу прославився завдяки тому, що впродовж двох століть цю твердиню не могла взяти жодна армія. Перша письмова згадка про Бережани датується 1376 р. Розквіт поселення припав на буремне XVI ст., коли польський король Сигізмунд I подарував у 1530 р. це жваве поселення князеві Миколі Сенявському й надав йому статус міста з магдебурзьким правом. М. Сенявський, найнявши італійських інженерів, упродовж 1534-1654рр. зводить у Бережанах на острові посеред Золотої Липи справжній замок за канонами передової європейської воєнної інженерії (за новоголландською системою, розробленою Г. де Бопланом), а в його дворі – розкішний бароковий князівський палац та не менш розкішний фортечний костел-усипальницю Святої Трійці в стилі готики й ренесансу (у ньому було поховано майже всіх представників княжої династії, у тому числі княгиню Анну Сенявську, надгробок якої зберігся і нині є окрасою музейної експозиції в Олеському замку на Львівщині). У палаці Сенявськими було зібрано багату колекцію творів європейського мистецтва, яку перед Першою світовою війною вивезли до Кракова. У другій половині XVI – XVII ст. замок кілька разів добудовувався і модернізувався, змінюючись від суто оборонної споруди до оборонно-житлового (палацового) комплексу. Товщина фрагментів південно-західної стіни сягає 6 м, такі ж величезні розміри мають кутові башти п'ятикутної в плані твердині. Башти мають складну систему бійниць з двома-трьома схрещеними ходами, що давало змогу вести прицільний обстріл під різними кутами [5, с. 26-27].

Збараський замок – це могутня прикордонна фортифікаційна споруда, яка згадується в польських хроніках з середини XV ст. Перша літописна згадка про Збараж на Гнізні міститься в «Повісті врем'яних літ» під 1211 р. Будівництво кам'яного замку на горі серед непрохідних боліт у 1626-1631 рр. здійснили князі – брати Христофор та Юрій Збараські. Проект розробив італійський архітектор В. Скамоцці, керував будівництвом палацу в ренесансному стилі та бастіонів за новоголландською системою укріплень архітектор Ван Пеен. Після смерті Ю. Збараського замок перейшов у володіння князів Вишневецьких, які продовжили роботи з укріплення оборонних споруд та упорядкування палацу. У 1649 р. при облозі військом Б. Хмельницького під Збараським замком загинув козацький полковник Н. Морозенко, про якого складено багато легенд і пісень. У 1707 р. у Збараському замку побували український гетьман І. Мазепа та російський цар Петро I. Вони, оглянувши укріплення замку, дали високу оцінку його обо-

ронним спорудам. Ще однією пам'яткою фортифікаційного зодчества міста є середньовічний монастир бернардинів, зведений у стилі бароко в 1627 р., збереглися його в'їзна башта з брамою, чернечий костел та келії [5, с. 29].

Скала-Подільська – середньовічна прикордонна твердиня Речі Посполитої, закладена над Збручем усього за 40 км від Кам'янця-Подільського. Давня назва замку й поселення при ньому – Скала над Збручем. Відоме з часів Київської Русі. Вже тоді тут був оборонний давньоруський дерев'яно-земляний замок, дуже понищений татарами. Князі Коріатовичі, які з 1331 р. осіли на Поділлі, після приєднання його до Великого князівства литовського відбудували замок у Скалі в 1360-1370-х рр. У 1395 р. литовський князь Вітовт Великий відібрав у володаря Подільської України Федора Коріатовича ряд міст, у тому числі й Скалу. Відповідно, подоляни масово потягнулися за своїм православним князем аж у Закарпаття, де й осіли в Мукачівському замку й Підзамчі. А замок у Скалі невдовзі відійшов до польської корони. У 1515 р. польський король Сигізмунд подарував замок кам'янецькому старості Станіславу Лянцкоронському. Але вже в 1516 р. під час однієї з численних татарських навал місто і замок були спалені дощенту. Його відбудовували, але татари ще кілька раз плондрували твердиню, а напад 1538 р. остаточно її понищив. Якісно нова перебудова фортеці в Скалі розпочалася в середині XVI ст. і здійснювалася за модерною новоголландською системою замку бастионного типу з потужним артилерійським озброєнням. Замок був захищений скелями та річкою з трьох боків і лише з півдня був доступним. З цього боку викопали глибокий рів, запустили в нього води Збруча, звели кам'яні стіни, В'їзну башту з підйомним мостом та монолітну Порохову башту. У 1620 р. Скалі довелося витримати облогу турецької армії, яка розгромила перед тим польське військо на Цецорі. І хоча фортеця була сильно пошкоджена попередньою облогою волохів, захопити її туркам не вдалося. А от в 1648 р. козацькі війська Б. Хмельницького таки здобули твердиню і вигнали звідти польський гарнізон. Значних руйнувань замок зазнав у 1657 р., коли ним володів трансильванський князь Д'єрдь II Ракоці. А після захоплення у 1672 р. турками Поділля замок у Скалі остаточно занепав і вже не відбудовувався. У середині XVIII ст. староста Скали Адам Тарло здійснив ремонт оборонних мурів та башти замку, реставрував палац, але після нищівної пожежі 1765 р. замок остаточно покинули [5, с. 29].

Бучацький замок – родове гніздо українських феодалів Бучацьких (згодом полонізувалися), розбудоване на високому скелястому мисі над Стрипою на місці укріплень дерев'яного давньоруського граду. За твердженнями археологів, північна стіна замку, вимурована з блоків червоного пісковика, датована саме XIV ст. Твердиня витримала десятки татарських і турецьких облог, неодноразово руйнувалася, але завжди потім відбудовувалася, слугуючи резиденцією воєвод руських, у тому числі останнього з роду – Якова Бучацького, згодом – польських магнатів Творковських-Бучацьких, які успадкували не лише твердиню, а й славне прізвище. Після шлюбу кам'янецького каштеляна Анджея Потоцького з Катериною Бучацькою, замок на початку XVII ст. перейшов до роду Потоцьких. Дружина С. Потоцького Марія Могилянка в 1630-ті рр. суттєво укріпила замок, перебудувавши його за новоголландською системою на бастионну артилерійську твердиню. У 1672 р. ця твердиня зуміла витримати облогу багатотисячної турецької армії султана-завойовника Мехмета IV. Але в 1676 р. турки таки зруйнували цю фортецю. Однак Ян Потоцький до 1684 р. повністю її відновив. І лише з XVIII ст. напівзруйнований замок втрачає своє оборонне значення й покидається власниками, приходячи в запустіння. Його потужні оборонні мури у XIX ст. розбирають і продають як будівельний матеріал [5, с. 30].

Чортківський замок – резиденція відомих українських магнатських родів Гольських та Потоцьких. Його було збудовано в 1610 р. з блоків пісковика на пагорбі над Серетом на місці давніших дерев'яних укріплень. У 1648 р., коли Бучач став одним з центрів національно-визвольного руху, замок перейшов у руки Б. Хмельницького. Упродовж XVII – середини XVIII ст. замок зазнавав неодноразових татарсько-турецьких руйнувань, зокрема в період турецького панування в краї (1672-1683 рр.). Але з 1699 р., коли поляки відбили Бучач у турків, Потоцькі поступово відбудовують свій замок. Чортківський замок – це неправильний чотирикутник площею 70×100 м. Наріжні башти, стіни з рядами бійниць для перехресного обстрілу з усіх видів вогнепальної зброї та система кілометрових підземних ходів утворюють мальовничий архітектурний ансамбль.

Замок у Золотому Потоці на півдні Тернопільської області збудований на початку XVII ст. Стефаном Потоцьким, воєводою брацлавським (близько 1568-1631 рр.). І. Пустиннікова наводить твердження польських істориків про те, що С. Потоцький навколо замку заснував і саме місто Золотий Потік, а палац посеред замкового двору перетворив на одну зі своїх улюблених резиденцій, в якій полюблив подовгу мешкати з дружиною Марією Могилянкою. Турки кілька раз плондрували твердиню (найбільше – під час облоги 1676 р.), однак Потоцькі її відбудовували. З середини XVIII ст. замок переходить з рук у руки,

останніми з 1875 р. по 1939 р. (до приходу радянської влади) замком володіла родина Гневощів. Кам'яний замок з тесаних блоків темно-червоного пісковика відносно добре зберігся (немає лише західної башти та в XIX ст. розібрані кілька ділянок замкових стін). У плані це майже ідеальний квадрат, забудований по периметру фортечними мурами товщиною близько 2 м та трьома наріжними триярусними баштами з рядами бійниць для перехресного обстрілу. У північно-східній куртині розміщена в'їзна брама зі збереженими елементами ренесансного декору. З внутрішнього боку брама прикрашена родовим гербом Потоцьких. Посередині замкового двору височить ренесансний двоповерховий палац Потоцьких. Довкола замку рів та земляні вали передової лінії оборони твердині [5, с. 9].

Легендарний об'єкт масового польського культурно-туристичного паломництва лежить у крайньому південно-східному закутку Тернопільської області. Це бастионний форт «Окопи Святої Трійці» поряд з с. Окопи (навпроти задністровського с. Атаки). «Окопи Святої Трійці» (повна польська назва «Окопи Гори Святої Трійці, блокада Кам'янця») закладені в стратегічно ключовій точці південно-східної оборонної лінії Речі Посполитої на вузькому крутосхилому мисі, утвореному в місці впадіння Збруча в Дністер. Твердиня знаходиться за 3 км від Жванецького замку, за 5 км від Хотинської й 20 км від Кам'янець-Подільської фортець (звідси також 12 км до легендарної печери Атлантида НПП «Подільські Товтри» та недалеко до заповідних урочищ-стінок 70-110-метрового каньйону Дністра). Середньовічні Окопи постали не на порожньому місці. Унікальність цієї місцини у воєнно-стратегічному плані зумовила її ратне освоєння з дописемних часів. Археологами виявлено тут залишки антського (III-V ст.), тиверського (VI-IX ст.) й давньоруського (X-XIII ст.) дерев'яних укріплень. Творцями твердині «Окопи Святої Трійці» є видатні полководці Речі Посполитої – коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський (він будував форт своїм коштом, не сподіваючись на допомогу польського сейму) та воєвода київський Марцін Контський. Його з березня по жовтень 1692 р. зводила вся польська армія. Форт одразу став прикордонним опорним вузлом польської оборони від турецької агресії, він контролював прилеглий брід через Дністер та дороги, що вели до Кам'янця-Подільського – центру османських володінь (пашалика) на Поділлі. У ньому базувалися війська, які не дозволяли постачати їжу та боєприпаси туркам в оточеному Кам'янці і винищували турецькі загони, що вирушали з фортець Кам'янця і Хотина. З бастионів Окопів праворуч було видно стіни та мінарети Хотинської фортеці, ліворуч – Жванецький замок. Через Жванець лежав шлях із османської Бессарабії в Кам'янець. Отож воїнові з висоти башти відкривався краєвид з двома фортецями, двома переправами через Дністер та стародавній шлях, яким вряди-годи рухалися турецькі транспорти. Польська блокада турків у Кам'янецькій твердині тривала декілька років. Весь цей час не припинялися бойові зіткнення, безстрашні вилазки на протилежний берег Дністра й захоплення багатих турецьких транспортів на півдорозі між Хотиною і Кам'янцем. Це страшенно гнівило подільських намісників султана Галіль-пашу, а після його смерті – Кахрімана-пашу, однак османські керівники нічого не могли вдіяти – Окопи були блискуче захищені самою природою, численною артилерією й армією коронного гетьмана. І розтрощити їх вдалося хіба б потугою цілої султанської армії. Згідно з Карловицьким мирним трактатом 1699 р., турецький гарнізон залишив Кам'янець і повернув полякам Поділля. Відтак, Окопи втратили своє оборонне значення, лише в 1711 р., коли турецька та шведська армії на чолі з Карлом XII загрожували напасти на Польщу з боку Волощини (сучасної Молдови), Кам'янець і Окопи почали спішно готуватись до оборони й зміцнили мури. У 1769 р. в Окопах засіли польські конфедерати. На допомогу королю прийшли російські війська, які взяли форт штурмом. Унаслідок цих воєнних дій мури були дуже пошкоджені. Після переходу під юрисдикцію Австро-Угорщини частину валів Окопів у 1772 р. було розібрано [5, с. 4].

Список використаних джерел та літератури

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р.
2. Берлач О. П. Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині: Дис... канд. іст. наук. / Берлач Олександр Павлович. – Львів, 2008. – 201 с.
3. Вуйцик В. С. Оборонні замки Закарпаття / В. С. Вуйцик. – Львів: Каменяр, 1991.
4. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 143-151.
5. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI в. / М. Грушевський // Университетские известия. – 1890. – февр. – С. 1-33.
6. Замки Львівщини // Галицька брама. – 2003. – № 10-12. – С. 106-108.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З БАГАТОШАРОВОЇ ПAM'ЯТКИ БІЛЯ С. ЗЕЛЕНЧЕ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті вперше надаються трипільські матеріали з проведених у 2012 році розкопок на багатошаровій пам'ятці біля с. Зеленче Тернопільської області.

Ключові слова: Кукутень-Трипільля, Зеленче, кошиловецька група, домобудівництво, кераміка, пластика, знаряддя

У 2012 році було проведено охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці Зеленче III, відомій в науковій літературі як поселення трипільської культури Семенів-Зеленче. Пам'ятка розташована між сучасними селами Зеленче і Підгора, на невеликому підвищенні над селом Семенів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., при злитті р. Гнизни з р. Серет. Роботи проводились експедицією Охоронної археологічної служби України «Подільська археологія» (м. Тернопіль) спільно з Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури.

Поселення – його південно-західна ділянка – частково розміщене на полі біля колишнього громадського пасовиська (уроч. Грушівка), яке зараз потрапило під відведення в приватну власність з подальшим будівництвом житлових і господарських будівель. Інша частина – північно-східна – знаходиться під лісом. Загальна площа пам'ятки складає близько 15 га.

Багатошарова пам'ятка Зеленче III була введена в науковий обіг ще на початку ХХ століття як поселення трипільської культури Семенів-Зеленче. Відкрита та вперше досліджувалась В. Деметрикевичем 1900 року. Тоді було розкопано вісім наземних будівель («площадок»). Залишки об'єктів представлені завалами обпаленої обмазки розмірами близько 10-15×4-6 м [11]. 1947 року розкопки на поселенні проводились експедицією Львівського відділу Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) під керівництвом С. А. Судакова. Частково відкриті дві «площадки». Виявлено залишки печі (окоп № 4), яка, на думку С. А. Судакова, була призначена для випалу кераміки. Знайдені розвали посудин, антропоморфна пластика, знаряддя праці (керамічні грузила, крем'яні вироби, зокрема ножі і скребки), кістки тварин [6; 7]. Матеріали зберігаються в Краківському археологічному та Львівському історичному музеях.

Розкопана 2012 року земельна ділянка займає периферійну південну частину поселення. У розкопі площею 192 м² виявлено та частково досліджено три наземні будівлі («площадки») трипільського часу (рис. 1). Крім цього вперше було відкрито і досліджено об'єкти та матеріали доби пізньої бронзи-раннього залізного віку та могильник давньоруського періоду (ХІІ-ХІІІ ст.) [12].

Розкопи та пошукові траншеї були закладені відповідно меж ділянки, що відводилась під забудову, та розбиті за сіткою квадратів зі сторонами 2×2 м. Вибирання землі йшло пошарово із товщиною шарів 0,2 м. Для вивчення решток трипільських наземних будівель («площадки») застосовано кілька розчисток з метою виявити: перша – загальний стан об'єкту, друга – нашарування «платформи», яка складає основний масив будівельних решток, і є зазвичай обмазкою дерев'яно-глинобитного настилу-перекриття, третя – об'єкти, що знаходяться під «платформною». Після детального вивчення всіх елементів будівлі, ґрунт прокопувався ще на глибину 0,25-0,30 м з метою виявлення ям, підсіпок ґрунту та окремих знахідок, що могли потрапити нижче давньої поверхні. Задля фіксації об'єктів та знахідок відносно глибини їх залягання була вибрана точка реперу на рівні сучасної поверхні у східному куті розкопі. Від реперної точки за допомогою нівеліру вираховувалися глибини залягання об'єктів та знахідок. Фіксування відбувалося шляхом креслень та фотографування.

Орієнтування трипільських будівель відносно топографічних умов пам'ятки дає можливість припустити, що «площадки» входять в єдину лінію будівель, яка оперізувала поселення по колу.

Одна з будівель – «площадка» № 2 була розкопана на значній площі (2/3 або 3/4 від первісних розмірів). Сусідні дві – досліджені лише їх фрагменти, що потрапили в межі розкопу. Глибина залягання об'єктів від 0,5-0,6 до 0,8-1,1 м, що забезпечило їх добру збереженість. Треба відзначити, що «площадки» були в незначній мірі були зруйновані похованнями давньоруського могильника.

Відстань між «площадками» №№ 1 і 2 становить близько 4 м, між №№ 2 і 3 – 1 м. Між «площадками» №№ 1 і 2 виявлено також видовжений масив слабо випаленої обмазки, який імовірно є фрагментом

однієї з будівель, або прибудовою, що розташовувалась між об'єктами. Тобто, можна припустити, що забудова в межах однієї вулиці була щільною, будинки розташовувались впритул один до одного.

«Площадка» № 1 розташована в південному куті розкопу. Розкопано лише її фрагмент площею 4,7×4,3×2,0 м та продовження об'єкту в профілі ще на 2,4 м. Потужність шару коливалась від 0,2 до 0,6 м.

Будівельні матеріали представлені фрагментами глинистих розчинів – обмазкою дерев'яного каркасу споруди, які були обпалені при різних температурах до різних відтінків помаранчевого кольору. Склад глинистої маси – озалізнена «червонопалена» глина, іноді із природною домішкою глин більш світлих відтінків, піску. В якості підмазок зовнішньої поверхні використовувались розчини із незначною домішкою полові. Колір таких підмазок (жовтий, сіро-палевий) відрізнявся від основної маси (помаранчевої).

Маємо фрагменти «плиток» добре випалених, розміри від дрібних до найбільших 26×15 см. Вони лежали під різними кутами, деякі майже «на ребрі».

Також присутня слабообпалена обмазка («валькова»?), яка залягає масивами площею до 2,8×1,3 м, потужність шару до 0,4 м. За складом вона не відрізняється від розчинів, що використані для «плитчастого» шару, але крихка. Являє собою суцільну шарувату масу, яка наче опливла горизонтальними шарами. Колір від помаранчевого до жовто-сірого, ближче до низу може змінюватися до сірого попелястого.

Виявлено кілька масивних фрагментів («вальки») з вирівняною (верхньою) стороною і відбитками деревини з іншого боку (нижнього). Такі фрагменти знаходились зверху, всередині масиву слабо випаленої обмазки, а також у самому низу нашарувань будівельних решток. Положення «вальків» різне – як первісне донизу відбитками, так і перегорнутому вигляді або під різними кутами.

Під скупченнями обпаленої обмазки виявлено подекуди прошарок, обпалений без доступу кисню до темно-сірого і чорного кольору. Товщина прошарку від 1,0 до 10 см.

Найнижчим є шар білувато-сірого глинистого ґрунту, необпалений, але такий, що відрізняється за кольором від сіро-жовтого материка. Потужність цього шару від 0,6 до 20 см. Очевидно, що в такий спосіб була ущільнена долівка нижнього приміщення будівлі.

Виявлені камені без слідів оброблення, окремі фрагменти кераміки, грузило керамічне, поодинокі кістки.

«Площадка» № 2 найбільш досліджена. Площа завалів обпалених будівельних залишків складала 12 м по найдовшій вісі і 7-8 м завширшки. Форма в плані видовжена, підпрямокутна. Потужність шару коливалась від 0,20 до 0,55 м.

Обмазка представлена «плитками» верхнього шару «платформи», «вальками» із відбитками деревини та спеченими масивами крихкої обмазки. Фрагменти обмазки лежать хаотично, часто під різними кутами, у перегорнутому вигляді тощо. Переважна їх більшість відноситься до обмазки горищного (міжповерхового?) перекриття, нанесеної, як свідчать відбитки з нижнього боку «вальків», на настил з щільно покладеної колотої деревини та жердин.

Після зняття верхніх нашарувань, уламки яких лежали в хаотичному стані, було розчищено нижній шар «вальків», який під час руйнування споруди зберіг первісне положення відносно загальної конструкції. Вдалося зафіксувати напрямок укладення деревини-основи «платформи» – впоперек повздовжньої вісі будівлі. Тобто, «вальки» нижнього шару «платформи» вкладалися на настил з колотих плах та жердин, що опиралися кінцями на повздовжні стіни.

У кв. В₂ (майже на межі із кв. Б₂) виявлена вимостка з глинистого розчину, яка була намазана на підлогу. Зберігся лише фрагмент площею 40×35 см. Утворена одним шаром глинистого розчину, що розтріскався на дрібні плиточки.

У кв. Б₁, ближче до південної повздовжньої стіни будинку виявлено скупчення з плоских каменів (граніт), які рівномірно розподілялися в площині (вогнище? вимостка?). Стан каменів (крихкі) свідчить про перебування під дією високих температур (внаслідок пожежі?).

Камені, у т. ч. великі (до 50×35 см) зустрічались і в інших ділянках будівлі.

Виявлено кераміку, серед якої кілька розвалів посудин та два археологічно цілих кубки, комплекти грузил керамічних, кістки.

Як і на «площадці» № 1, під завалами обпаленої обмазки подекуди виявлено прошарок, обпалений до темно-сірого і чорного кольорів. Товщина прошарку від 1,0 до 10 см.

Найнижчим є шар білувато-сірого глинистого ґрунту, необпалений, але такий, що відрізняється за кольором від сіро-жовтого материка. Шар крихкий, без утворення якихось певних конструкцій, товщиною приблизно від 0,6 до 16 см. Очевидно, що це шар, який утворював долівку нижнього приміщення будівлі.

За межами будівлі впритул до її південно-західного кута зафіксовані скупчення кераміки, кісток, кілька фрагментів кременю. А вздовж її південної стіни розташовано масив слабо випаленої обмазки.

«Площадка» № 3. Розташована ближче до північного кута розкопу. Досліджено лише фрагмент будівлі розмірами 5 м по повздовжній вісі і 4 м по ширині споруди. Потужність завалів обмазки складає 0,2-0,4 м.

Рештки будівельних матеріалів аналогічні описаним вище для «площадок» № 1 і 2, фрагменти обмазки лежать у хаотичному стані. Як і на «площадках» № 1 і 2 нижче скупчень обмазки зафіксовані ділянки із прошарками темно-сірого і чорного кольорів, товщиною 2,0-4,0 см. Шар білувато-сірого глинистого ґрунту тут не був виявлений.

Матеріали, що знайдені на об'єкті: кераміка, кремій, камінь, кістки.

За межами «площадки» № 3 на відстані 2,4 м на захід виявлена нижня плита зернотерки. Скупчення з трьох каменів зафіксовано на відстані 1,5 м на південний захід від південно-західного кута будівлі.

Найбільша за кількістю категорія знахідок (1775 фр.) – це фрагменти керамічного посуду, що розподіляється на «столовий» розписний та «кухонний».

«Столовий» посуд переважає за кількістю. Він виготовлений з добре відмуленої озалізненої глини, яка після випалу набувала різних відтінків помаранчевого кольору. Спіснювачем є природна домішка пілоподібного піску. Особливістю гончарних мас, де використовуються ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-спіснювачів, оскільки глини цього типу вже самі по собі вміщували деякий відсоток алевритової домішки [5, с. 142-143]. Останньою є переважно дуже дрібний пілоподібний пісок з розмірами 0,3-0,1 мм і менше, у сполученні з окремими більш крупними піщинками. Домішками, що не впливають на технологію виготовлення, можна вважати окремі поодинокі зерна злаків, крихти шамоту, кровавика (гематиту), шматочки вапняку. Розміри останнього різні – від 1,0×0,5 см до дуже маленьких крихт.

Поверхня сформованих посудин проходила спеціальну поетапну обробку, до якої входили ангобування, нанесення орнаменту, лошіння. Зовнішня поверхня посудин, а в мисок і внутрішня, добре заглажена і вкрита тонким шаром ангобу-обмазки червонувато-помаранчевих або білуватих відтінків. Ангобована поверхня прикрашалася розписом, а потім лошилася. Розпис виконувався переважно темно-брунатною фарбою. Іноді малюнок доповнювався елементами, виконаними червоною фарбою, іноді по білуватуму тлу-ангобу.

Випалювалася розписна кераміка завжди в окислювальному середовищі, здебільшого рівномірно і при високій температурі (700-900°C). Якість виробів висока, кераміка міцна, легка, черепок «дзвінкий».

Форми посуду та орнаментальні схеми:

- миски зрізано-конічної, напівсферичної форми та такі, що поєднують у собі риси обох форм, а також миски з S-подібним профілем. Прикрашалися ззовні фризом з фестонів, що йшов під вінцями, та всередині вісімоподібною схемою (рис. 2-3);
- посудини сфероконічні вузькогорлі та широкогорлі, великі, товстостінні. Прикрашалися спрощено-лінійною схемою у вигляді X-, Y-подібних фігур, утворених з вузьких смуг, що компонувалися з тонких паралельних ліній (рис. 4), а також схемою «тангентенкрайсбанд»;
- убки біконічні видовжені або тюльпаноподібної форми. Прикрашені метопами та спрощено-лінійними схемами (рис. 5);
- горщики. Прикрашалися спрощено-лінійними схемами у вигляді косих або S-подібних відрізків смуг з тонких паралельних ліній (рис. 6);
- кратери. Прикрашалися аналогічно горщикам;
- шоломоподібні покритишки(?).

Орнаментальні фризи часто доповнювалися дрібними трикутниками, зигзагом, косою сіткою, що надає орнаментам характерного «кошиловецького» вигляду.

«Кухонний» посуд виготовлявся із озалізненої глини з домішкою товченого вапняку, черепашки річкових молюсків, піску. Поверхня виробів заглажена, іноді досить недбало. За формою виділяються горщики і миски. Прикрашався «кухонний» посуд дуже стримано – ряди насічок або округлих відтисків, що йшли по краю вінців та під шийкою або по плічкам. Горщики іноді оздоблювалися ручками, що кріпилися в районі вінців та шийки, а також округлими виступами, які розташовувалися над плічками (рис. 7).

Серед виробів з кераміки крім посуду були знайдені дві зооморфні фігурки, чотири пряслиця та тридцять сім тягарців від ткацьких верстатів різних за формою – сплющеної округлої або конусоподібної форм.

Кременеві вироби представлені відходами виробництва – нуклеуси (10 екз.), ядро обпалене (1 екз.) та знаряддями – пластини (3 екз.), відбійник (1 екз.). З інших порід каменю виготовлялися сокири (4 екз.), молоти (1 екз.), розтирочки (2 екз.), нижні плити зернотерок (3 екз.).

Питання про датування пам'ятника не вирішене остаточно. Ще Ф. Деметрікевич цілком слушно пов'язав кераміку з Зеленче з відповідними матеріалами з печери Вертеба, а О. Кандиба обґрунтовано розглядав поселення в рамках кошиловецької фази ступеня В [2, с. 3]. Тобто, пам'ятка мала б на сьогодні бути

віднесеної до кошиловецької групи і датуватися рубежем етапів СІ / СІІ (за періодизацією Т. С. Пассек). Проте, порівняно нещодавні роботи по групуванню пізньотрипільських пам'яток, проведені С. М. Рижовим [4] і Т. М. Ткачуком [8; 9; 10; 13], знову змушують повернутися до цієї проблеми.

Порівняльне дослідження матеріалів з пізніх Шипинців и кошиловецьких керамічних комплексів показали, що вони значно відрізняються. Про їх різночасовість говорять і стратиграфічні спостереження на окремих пам'ятках Подністров'я, а також радіовуглецеві датування з печери Вертеба. Здавалося б, пише Т. М. Ткачук, шари деяких поселень, таких як Семенів-Зеленче і Блещанка, можуть бути двофазними, оскільки в них представлені як кошиловецькі, так і пізньошипинецькі матеріали. Не можна виключати і те, що цілі посудини пізньошипинецького типу могли бути повторно використані на кошиловецьких поселеннях [13, р. 93]. І якщо С. М. Рижов пропонує розглядати весь комплекс з Зеленче в межах шипинецької групи [4, с. 470], то, на думку Т. М. Ткачука більш ймовірним є збереження в морфології кошиловецьких посудин деяких архаїчних рис, що мають коріння в шипинецьких керамічних комплексах. Для кераміки з ряду кошиловецьких поселень, зокрема Зеленче, це є регіональною особливістю [13, р. 110]. У свою чергу, зустрінуті на столовому посуді із Зеленче характерні прямолінійні розписи (орнамент «паркетного типу»), в яких відображене повне розпадання традиційної спіралі, притаманні виключно пам'яткам гординештської групи. Останні ілюструють найпізніший етап існування Кукутень-Трипілля у Верхньому Подністров'ї [8, с. 121-123, 198]. Відзначаючи цей момент в ряду інших, Т. М. Ткачук припускає більш тривале існування кошиловецьких пам'яток та їх синхронізацію з бринзенською групою. У середовищі носіїв кошиловецької групи і зароджувалися декоративні мотиви, які згодом стали типовими для найпізніших гординештських комплексів [13, р. 110]. Досить докладно аналогічні процеси були простежені нами в ще одному периферійному регіоні – Канівському Подніпров'ї. Там було зафіксовано ретельне, хоча і багато в чому марне прагнення зберегти в керамічних виробих архаїчні риси; при цьому в керамічному виробництві вироблялися нові традиції і канони [3]. Очевидно, подібні процеси були спільними для периферійних груп трипільського населення і подальші дослідження слід вести саме в цьому напрямку.

Список використаних джерел та літератури

1. Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации / В. А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.
2. Кандиба О. Старша мальована кераміка в Галичині / О. Кандиба. – Прага, 1939.
3. Овчинников Е. В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII-СІ) / Е. В. Овчинников. – Київ, 2014. – 406 с.
4. Рижов С. М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України / С. М. Рижов // О. Ольжич. Археологія. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. – С. 437-477.
5. Сайко Э. В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур / Э. В. Сайко // *Studia Praehistorica*. – София, 1984. – Вып. 7. – С. 131-152.
6. Судаков С. А. Экспедиция в с. Семеново-Зеленче Тернопольской области 1947 г. / С. А. Судаков // *НА ІА НАНУ*. – Ф. е. № 1947/33.
7. Судаков С. А. Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче [Терноп. обл.] / С. А. Судаков // *АП УРСР*. – 1952. – Т. 4. – С. 104-131.
8. Ткачук Т. М. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи / Т. М. Ткачук // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: наук. матер. Міжнар. археол. конф. – Заліщики, 1998. – С. 15-17.
9. Ткачук Т. М. Кінець етапа С І и начало С ІІ трипольской культуры Верхнего Поднепровья (на материалах поселения Бильшивци) / Т. М. Ткачук // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 2. – С. 196-217.
10. Ткачук Т. М. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток / Т. М. Ткачук // *ЗНТШ*. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 89-114.
11. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowolskim w Galicyi wschodniej / W. Demetrykiewicz // *Materialy antr.-archeol. i etnogr.* – Krakow, 1900. – Т. 4.
12. Ilcişin V. Vestigii din epoca bronzului târziu – Hallstattul timpuriu din aşezarea de lângă s. Zelence, reg. Ternopol (în baza materialului din săpăturile de salvare din anul 2012) / V. Ilcişin // *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor. Conferința științifică cu participare internațională (ediția a V-a). Chişinău 22-24 mai 2013*. – Chişinău, 2013. – S. 19-20
13. Tkachuk T. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture / T. Tkachuk // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 2005. – 57. – P. 83-130.

Рис. 1. Зеленче, розкопки 2012 р., фото

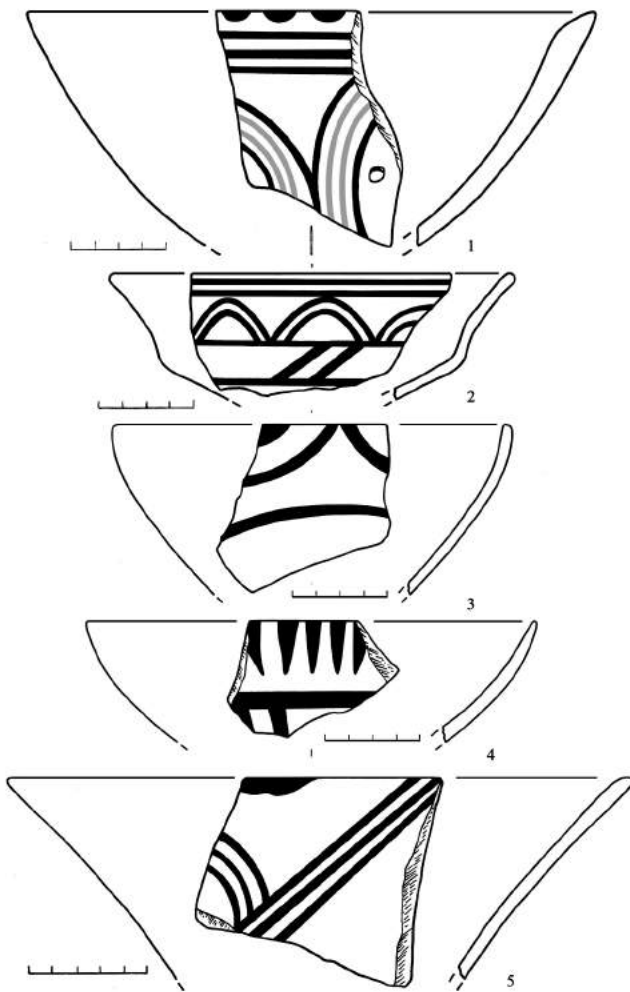

Рис. 2. Зеленче, розкопки 2012 р.,
кераміка столова, миски

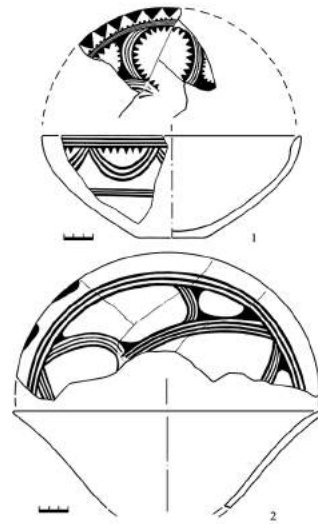

Рис. 3. Зеленче, розкопки
2012 р., кераміка столова, миски

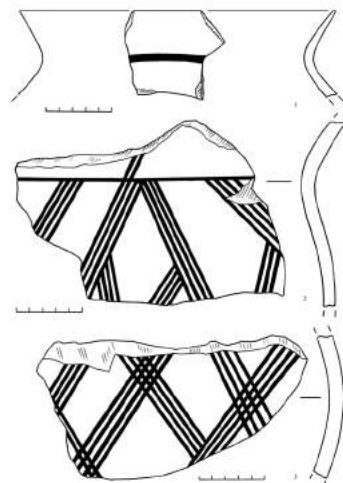

Рис. 4. Зеленче, розкопки 2012 р.,
кераміка столова, сфероконічні посудини

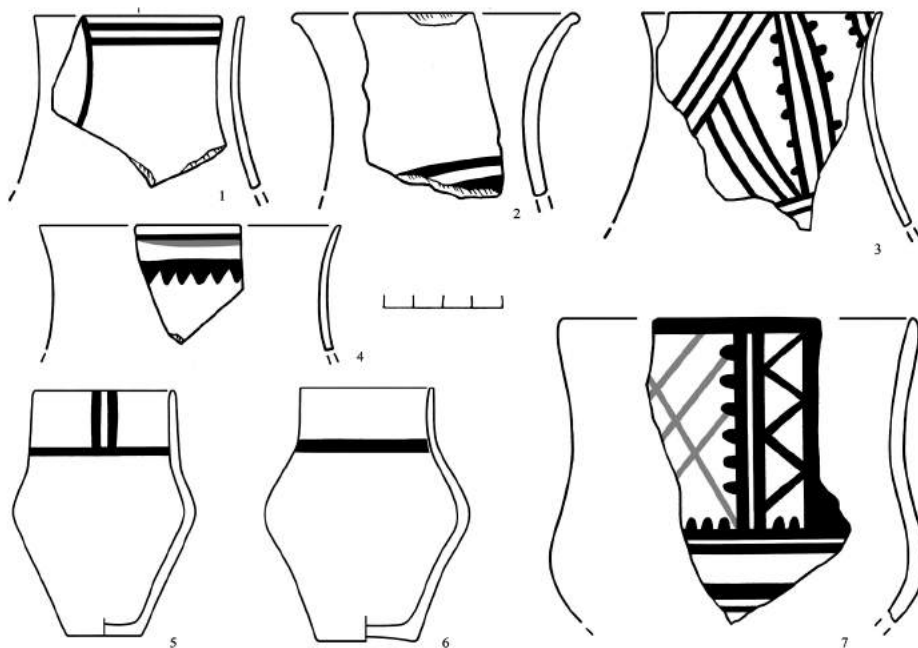

Рис. 5. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, кубки

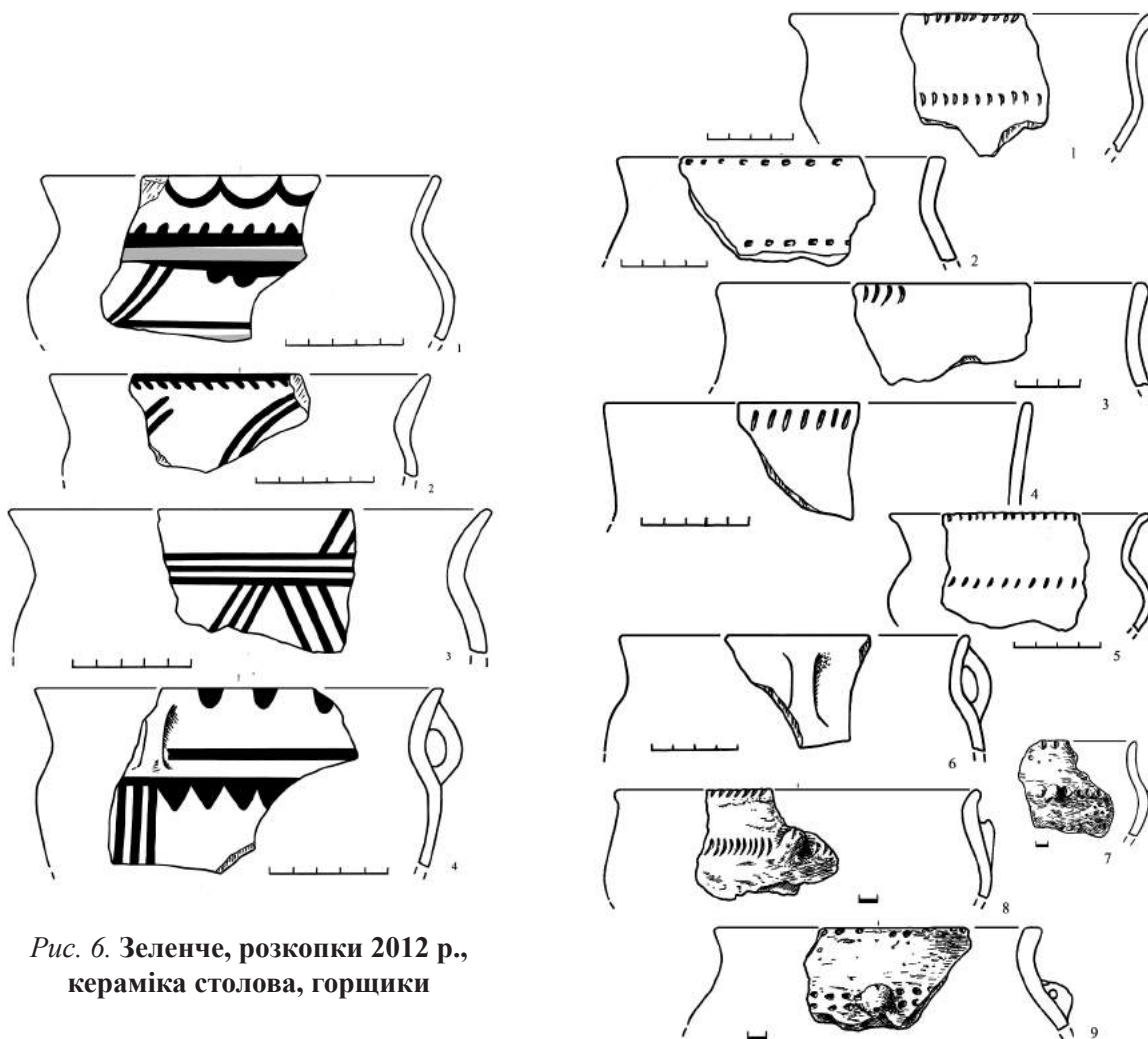

Рис. 6. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, горщики

Рис. 7. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка кухонна, горщики

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД У САТАНОВІ

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень на території середньовічного містечка Сатанів. Під час робіт було відкрито фрагмент оборонної башти міських укріплень та фрагмент замкової башти. Крім цього, на території міста зафіксовано поселення Київської Русі та знайдено матеріали черняхівського періоду.

Ключові слова: замок, оборонні споруди, давньоруське поселення, черняхівська культура.

Початок вивченню Сатанова був покладений відомим дослідником Поділля, священиком Є. Сіцинським. У праці «Археологическая карта Подольской губернии» представлений на XI археологічному з'їзді у Києві в 1899 р., та опублікованій у 1901 р. у Працях з'їзду, дослідник звертає увагу на Сатанівський замок. Є. Сіцинський повідомляв: «С с.-в. сторони местечка на високої горі над рч. Збручем возвышаются остатки бывшего здесь замка. Местность эта, называемая *Замчыськом*, занимает около десятины. Замок, как видно, имел форму пятиугольника. Со стороны Збруча и с некоторых других сторон сохранились еще стены с полуразрушенными башнями. Высота стен в некоторых местах достигает 5 саж. При толщине в 3 арш. Въезд в замок был устроен со стороны местечка через каменный, на арках, мост, отчасти сохранившийся поныне. Кругом стен внутри земляные валы, под которыми есть погребка; входы в них сделаны из башен. Кругом местечка некогда были также стены; следы их еще кой-где сохранились. С ю.-з. стороны местечка сохранилась башня, через которую были устроены главные въездные ворота» [9,201]. Будівництво замку в Сатанові Є. Сіцинський пов'язує з родом Одровонжів та відносить його до XV ст. [10, 43] Дійсно у 1431 році Сатанів надається Ягайлом Петру Одровонжу, а актом від 23 листопада 1436 року поселення отримує статус містечка [2,331-332] з привілеями і повинностями, що в таких випадках надавалися містам.

Однак перша письмова згадка про Сатанів датується 3 (12) березня 1404 р., в який Сатанів грамотою короля Владислава II Ягайла жалується разом з навколишніми селами шляхтичу Петру Шафранцю (6, 327). Головною умовою жалування було надання, при потребі, у королівське військо 6 сулиць (пikінерів) та 12 стрільців (2, 327-328). Невдовзі після отримання Сатанова Петром Шафранцем, містечко викупає великий князь литовський Вітовт за 1000 кіп «широких» (празьких) грошей. Вітовт володіє Поділлям і Сатановом зокрема, до самої смерті, 27 жовтня 1430 р. (4, 86). Скоріш за все, на той час Сатанів був вже укріпленим містом з замком, оборонні споруди якого, мабуть, добудовуються Вітовтом (як і в багатьох інших пограничних поселеннях) для підсилення обороноздатності Поділля. З 1523 року Становим володіють Тарновські, а з середини ХУІ ст. – Сенявські, які розширюють і модернізують замок [1,271-273]. Для підсилення колонізаційних процесів у світлі постійної військової загрози король був змушений надавати містам податкові привілеї. По тій же причині статус міста або містечка зі всіма його привілеями надавався Короною або Великим князем тільки тим поселенням які мали замок і міські оборонні споруди, куди могло сховатися місцеве населення. Історик Михайло Грушевський у передмові до книги Архів південно-західної русі перераховує понад два десятки набігів татар і турків на Поділля відомих у джерелах ХУ-ХУІ ст. (5, 64-66). На цьому переліку дослідник зупинився докладно, щоб проілюструвати: «...какою тревожною, беспокойною жизнью жило населения Подолья; хотя не все области ее подвергались разорениям во время каждого набега, но весть о татарах повсюду производила панику, побуждая население бросать жилища и скрываться в разные трущобы.» (5, 66). Так, для Сатанова (разом із Ровом), відомий податковий привілей від Жигімонта I датований 17 березня 1532 р. Цим привілеєм населення містечок на вісім років звільнялося від сплати податків [6, 63-64]. У 1561 р. пільги мешканцям надають господарі містечка – Ян Кристоф Тарнавський і його дружина Софія, а у 1566 р. їх підтверджує король [10, 44]. Вірогідно саме податковий імунітет, а також вигідне місцезонашування та міцні укріплення сприяли тому, що у ХУІ ст. Сатанів стає значним економічним осередком, оскільки стояв на транзитному шляху на Волинь, Галичину, до Білорусі, Литви, Корони та інших держав [8,30.]. Є. Сіцинський, наприклад, простежує динаміку чисельності ремісників: 1565 – 15 чол., 1578 – до 50 чол., 1583 – 58 чол. [10,44], яка вказує на розвиток і розквіт міста. Одна з владелиць міста – Катерина Сенявська у 1641 р. за згодою короля возвела містечко у статус міста та вдруге (?) надала йому магдебурзьке право. При цьому

право призначати війта, як і останнє слово у суді, вона залишала за собою. За цей привілей на мешканців Сатанова лягала повинність будівництва та утримання у належному стані міських укріплень, а також постачання їх артилерією та бойовими припасами [11,896].

Коли був споруджений замок і міська оборонна система точно сказати без археологічних досліджень неможливо, але найстарішою, за думкою архітекторів є кругла вежа (середина XV ст.), що розташована у середині замку в південно-східній його частині. До неї примикають з північно-східного боку залишки земляного валу. На думку Є. Пламеницької перший сатанівський замок вже існував у XIV ст. але був дерев'яний [7,198]. М. Петров припускає будівництво замку не раніше другої половини XV-початку XVI ст. [8, 30]. На плані Ф. фон Міга 1793 року автор точно передає абрис міської фортеці та замку (рис. 1). В'їзний вузол фортеці був підсилений трьома баштами, в місті розташовувалися три церкви, синагога, торговельна площа, житлова забудова, на р. Збруч поблизу в'їзної брами показано греблю із млинами. Замок зображений чотирикутним із внутрішньою забудовою. При накладанні плану Ф. фон Міга на сучасну супутникову карту ми бачимо, що плани майже співпадають, але неясно чому замок зображений чотирикутним, хоча на плані і за описом Є. Сідинського, він зазначається п'ятикутним (рис 2). Зараз від нього збереглися тільки дві п'ятикутні башти із фрагментами мурів. У довіднику-каталозі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [7,198] замок також зображений п'ятикутним (рис. 2). У записках данського посла Юста Юля, що супроводжував російського царя Петра Першого в його подорожі і з яким він посетив Сатанів в 1711 році відзначено Сатанів, як добре укріплене місто і фортеця [12.]

Оскільки на території замку ніколи не проводилися археологічні дослідження то першою задачею було перевірити культурні нашарування і визначити за можливістю їх хронологію. Відмітимо, що поруч з територією замку з кінця XIX ст. довгий час знаходився цукровий завод і всі відходи з нього (вапнякова щебінка, жмих з відстойників) зсипалися і зливалися на внутрішню площадку замку.

На площі замку було закладено три траншеї.

Перша траншея була закладена у південній частині замку розміром 10,0 x 2,0 м. Орієнтована південь-північ. Дослідження стратиграфії траншеї показали, що до глибини 1,5 м під дерновим шаром йшов щільний шар щебінки (відходи цукрового заводу) які перемежувалися з прошарками сірого ґрунту. На глибині 1,6 м у темному сірому шарі було зафіксовано вимостку з каміння на глинистому розчині, яка у південній частині закінчувалася канавкою 0,15 м завширшки. Можливо це залишки бруківки замку XVIII –XIX ст. Знахідок не траплялося.

Друга траншея (шурф) розміром 3,5x4,0 м закладена біля круглої башти з зовнішнього боку (недокопана). Під товстим шаром сучасного сміття на глибині 0,7 м зафіксовано фрагмент кам'яної кладки з бутового каміння на вапняно-пісчаному розчині, що уходила у південно-східну та північно-західну стінки (рис. 3). Докопана до глибини 1,6 м. Можливо, що це відкритий фрагмент міського муру який на старих картах примикав до круглої башти.

Найцікавішою була третя траншея розміром 5,5x2,2 м (рис. 4-7) закладена в 20,0 м від східної башти замку вздовж муру.

Стратиграфічна колонка у всіх стінах траншеї майже однакова (рис.5). Під верхнім шаром будівельного сміття і щебінки, що лишилися від цукрового заводу було зафіксовано культурні нашарування кінця XVII – XVIII та невелику кількість матеріалів XIX ст. Під будівельним сміттям йшов товстий шар відходів цукрового заводу (жмиху) щільного коричневого кольору без знахідок до 0,8-1,3 м завтовшки. Мабуть, на територію замку зливали цей жмих з відстійників цукрового заводу. Під шаром жмиху йшов рихлий сіруватого кольору культурний шар, щільно насичений залишками матеріальної культури кінця XVII-XVIII ст. Цей культурний шар у південній частині траншеї покривав кам'яну споруду № 1. (рис.5). Він був мішаний з прошарками каміння, глини. Під ним фіксувався більш щільний шар бурого кольору. Материк проявився на рівні 3,2-3,4 м. Материкова глина в південній частині траншеї за вимосткою переходила в напрямку півночі у скальну основу.

Культурний шар вмщував в себе велику колекцію артефактів кінця XVII-XVIII ст., більшість з яких належала фрагментам керамічного посуду (рис. 9-11). Це, в основному, тонкостінні світлоглиняні, червоноглиняні і димлені горщики, що мали прямостоячі з заокругленим краєм вінця 2,0-2,5 см заввишки, покати опуклі плічка, пласкі з легким канелюром зовні ручки, котрі іноді мали в місці притискування нижньої частини до тулубу пальцеві вдавлення (рис.9,7). Перехід вінця до плічок зсередини оформлений у вигляді кута (рис.9,1,9; 10,1,3-4,9,11). Іноді кут буває заокруглений (рис. 11,5-6,8) або з виступом (рис. 9,10;10,2,11). В місці стику придонної частини з денцем найчастіше знаходиться утор (навскіс зрізаний стик), що взагалі характерно для української кераміки XVIII ст. Іноді над утором трапляється глибоко прокреслена горизонтальна лінія, що оперізує горщик. Орнаментовані зовні по вінцях, шийці, плічках і іноді тулубу червоно-брунатою

фарбою (рис. 9,1; 10, 2-4,6). Деякі орнаментовані білою глиною (рис.10,5). Частина з них має крайкування зеленою або жовто-коричневою поливою (рис. 9,9-10). Димлені горщики орнаментовані в основному лощінням (10,1,8,11) та горизонтальним рифленням по вінцях і плічках (рис.9,9,10;10,10). Звертають на себе увагу горщики з ребром на плічках, яких знайдено небагато (рис.10,6,10). Вони знаходять собі аналогії з заповнення підземної господарчої споруди на Ринковій площі у Хмільнику, що датується, за монетою Анни Іоанівни 1736 року чекану, серединою – другою половиною XVIII ст. [2, 80-81]. Привертає увагу тонкостінний горщик орнаментований червоно-брунатною фарбою по вінцях і плічках як і інші горщики XVIII ст., але за конфігурацією профілю він не ототожнюється, мабуть, і з горщиками початку XVII ст. (рис. 9,6). Крім горщиків багато було знайдено світлоглиняних макітер різних розмірів, розписаних по вінцях червоно брунатною фарбою(рис. 9,2-4). Іноді траплялися й димлені макітри, що були прикрашені поглибленими горизонтальними лініями у верхній частині тулубу. Знайдено небагато глеків і всі вони мають невелике потовщення на горлі (рис.9,8;10,7). Звертають на себе увагу глибокі червоноглиняні миски, в основному, великого діаметру (29,0-32,0 см), що мають характерне ребро в місці переходу верхньої частини до нижньої і трохи випуклу нижню частину (рис.12). Прикрашені вони зазвичай підполивним розписом зсередини (рис. 12,1). Деякі прикрашені зсередини фляндруванням (рис. 12,2). Також трапляються фрагменти кухлів та посудин для суспільного приготування їжі, покритишки для горщиків (рис.9,5), небагато скляних виробів гутного виробництва, невеликі фрагменти кахель з рельєфним орнаментом, а також дрібні фрагменти червоноглиняних люльок, що датуються в основному кінцем XVII-XVIII ст.. З залізних виробів багато цвяхів різної довжини, пряжки, двірні скоби та багато предметів невизначеного призначення з-за їх поганої збереженості. Цікавою є знахідка біля 30 заготовок для великих точильних каменів, мабуть, для ремісничого використання. У культурних шарах траншеї матеріалів раніше XVII-XVIII ст. не траплялося.

У квадраті 1 на глибині 1,5 м від поверхні відкрито споруду № 1, що перетинала траншею поперек і являла собою фрагмент входу у башту? за конструкцією подібній до східного бастіону замку, який знаходиться на поверхні (рис.4-7). Стіни входу 1,1 м завширшки розходилися до виходу під кутом 35°. На відстані 0,8 м від зовнішнього краю у стінах входу на глибині 2,9 м знаходилися виїмки-пази для двірної рами які опиралися на дерев'яну або кам'яну лагу порогу 0,2 м завширшки (рис.4;5). Таки ж пази були зроблені і в вертикальному напрямку (рис.6). Перед порогом на всю ширину стінок входу знаходилася вимостка з плаского каміння на глиняному розчині (рис.4). За порогом, у середини споруди фіксувалася глинобитна підлога, що знаходилася на 0,1-0,15 м вище вимостки перед входом. Споруда викладена з трохи підтесаного каміння на вапняно-піщаному розчині. Її стіни, мабуть, були потиньковані. Можливо, ця споруда відноситься до більш раннього періоду будівництва замку, коли замок ще не був модернізований й розширений під час володіння ним Сенявськими у другий половині XVI ст. [1, 272], або відноситься до внутрішнього муру замку, що був перебудований у 20-х роках XVIII ст.

Крім досліджень на території замку було проведено охоронні роботи у дворі садиби по провулку Ремісничому, 4 (рис. 8). За повідомленням власника присадибної ділянки М.В. Шкорбатюк під час викопування зливної ями у південно- східній частині двору (навпроти в'їзду) господарем були виявлені рештки кам'яної кладки та культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя.

Дослідження проводилися в межах закладеної ями – 1,9x2,2 м (рис.8). Яма під квадратної форми, орієнтована кутами приблизно за сторонами світу. Глибина ями -1,7 – 1,8 м від сучасної поверхні. На глибині – 0,45 – 0,6 м у ямі було відкрито фрагмент кам'яного муру округлої форми. Мур виходить із сх. стінки ями на північ і приблизно по середині входить у зх. стінку. Відкрита не вся ширина муру оскільки господар не дозволив виходити за межі ями, однак реконструюється внутрішній діаметр споруди, який складає приблизно 20,0 м. Кладка споруди кам'яна на вапняно-піщаному розчині. Для уточнення стратиграфії та встановлення глибини фундаменту споруди вздовж муру було закладено траншею шириною 0,5 м, що була заглиблена до рівня -2,5 м від сучасної поверхні (роботи було припинено на вимогу господаря). Виявлена споруда корелюється із місцем розташування однієї з оборонних башт Сатанова на карті Ф. фон Міга 1793 року (рис. 1).

Заповнення в середині об'єкту мішане – ґрунт сірий, рихлий із лінзами вапна, жовтуватими прошарками суглинку. В усій стратиграфічній колонці спостерігається насиченість уламками каміння. Складається враження, що засипка об'єкту проводилася під час нівелювання поверхні під будівництво, оскільки нижче, на глибині 2,0-2,5 м ґрунт йшов більш щільний і менш насичений як знахідками, так й камінням (поступова природня засипка).

У заповненні споруди виявлено багато фрагментів керамічного (горщиків, покритишок, мисок, глеків, макітер) і скляного (штофів, пляшок, склянок, чарок) посуду широко датованого кінцем XVII – XVIII ст. та поодинокі фрагменти кераміки XIX ст., багато кісток тварин, фрагменти цвяхів і інших залізних предметів поганої збереженості. Асортимент посуду в основному ідентичний колекції зібраної на замку у траншеї № 3.

Найбільша кількість посуду відноситься до горщиків, що поділяються на дві основні групи: димлені і світлоглинні. Обидві групи тонкостінні, тісто з домішкою піску. Мають прямостоячі вінця трохи відхилені назовні, округлі. Оскільки це засипка провалин під час рівняння поверхні, цілих форм нема, більшість посуду подрібнена. Невелика кількість трапляється фрагментів глеків, тарілок та дрібного столового посуду. Теж саме можна сказати й про скляний посуд, який загалом датується також в основному XVIII ст. (рис. 13). Переважає пітний посуд зі слідами від понтій на денцях. Це конично розширені до верху стопки на піддоні (рис.14). Деякі денця мають защипи-наліпи по краю денець. Горлишка пляшок нерівні, іноді прикрашені валиком під верхньої частиною горла.

З метою виявлення культурних нашарувань центру міста на території присадибної ділянки по вул. Базарна площа, 26, яка знаходилася на підвищенні скального виступу над міською в'їзною баштою, була закладена траншея № 1 розміром 4,0 x 2,0 м. До глибини 0,35 м залягав орний шар. Нижче, до материкового суглинку, що знаходився на глибині 1,4-1,6 м, йшов мішаний бурувато-сірий рихлий шар в якому траплялися фрагменти різночасового керамічного посуду, уламки пічини, кістки тварин. У цій траншеї було відкрито дві споруди, що уходили у східну і західну стінки траншеї.

Споруда 1 (рис. 8) виявлена на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Дно зафіксовано на глибині 1,5 м. Заповнення складалося з шару сіро-бурого ґрунту з прошарками органічних решток і включенням фрагментів печини. З південного боку в профілі західної стінки фіксуються ледве помітні сходи у споруду вирізані у передматеріку. У шаруватому прошарку бурого кольору 0,2 м завтовшки, що опускався линзою в споруду і під ним знайдено основну масу знахідок. Це фрагменти горщиків кінця XII-XIII ст. (рис.15,1) та перстень виготовлений з мідного сплаву. Каблучка товстостінна, діаметром 2,7 см, із округлим, цільнолитим із каблучкою щитком розмірами 1,3x1,4 см, по обидва боки щитка округлі розширення. Знайдено також фрагменти горщиків, керамічної сковорідки і покришки XV – XVI ст..

Споруда № 2 (рис.8) виявлена у кв. 1 під розвалом пічини. Виходить зі сх. стінки на 0,4 – 0,65 м. Глибина виявлення -0,9 м. Заповнення: сірий мішаний ґрунт з домішками вугликів, дрібних фракцій глини, печини. Заповнення опускається у материк на глибину 2,0 м від поверхні. В заповнені споруди у перемішаному стані виявлені різночасові рештки матеріальної культури. Більшою мірою представлені фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівського часу (рис.15,2-3,8-14), один з яких орнаментовано дрібними насічками. Також виявлено фрагменти горщиків кінця XII-XIII ст. вкритих зовні білим ангобом (рис.15, 4-6) і доби пізнього середньовіччя (рис.15,7).

На нашу думку, це підвищення за своїми топографічними характеристиками могло бути поселенням (городищем?) киево-руського часу якому передувало поселення черняхівської культури. Вірогідність цієї думки підтвердять, або спростують подальші археологічні дослідження.

Таким чином археологічні розвідкові роботи на території замку і міста дали досить цікаві результати щодо фортифікації пізньосередньовічного міста і замку.

Розкопані на території подвір'я замку залишки кам'яної башти, що знаходилися на відстані 3,0-4,0 м від зовнішнього північного муру замку дозволяють припустити існування більш ранніх оборонних споруд і підтверджують історичні дані про розширення площі замку у XVI-XVII ст.. Якої була на той час конфігурація і площа замку покажуть подальші археологічні дослідження.

Відкриття залишків оборонної башти міської фортифікації, зафіксованої на плані Ф. фон Міга, підтверджує висловлення Юста Юля про добре укріплене місто у 1711 році.

Виявлення на теренах міста поселень давньоруського та черняхівського часів дають нові дані для топографії заселення міста у ці періоди.

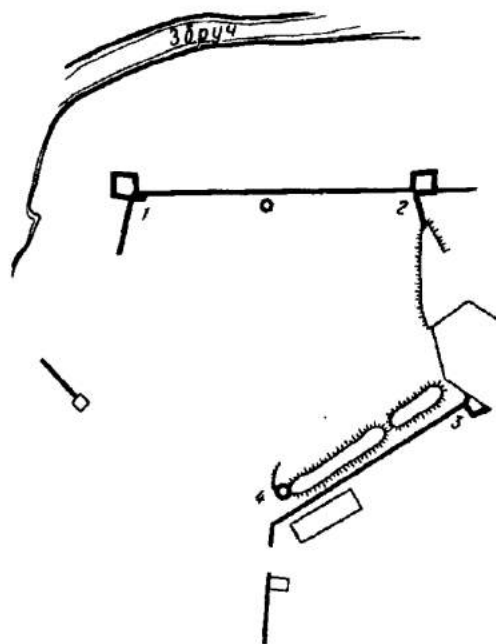
Список використаних джерел і літератури.

1. Андрій Івченко, Олександр Пархоменко. Україна. Фортеці, замки, палаци. Путівник. – Київ, «Картографія», 2010. – С. 271-273.
2. Архив Юго-западной России издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Часть восьмая. – Том II. – Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1894. – 497 с.
3. Виноградська Л.І., Виноградська Я.О. Науковий звіт про археологічні дослідження на території м. Хмільник у 2015 році // НА ІА НАНУ.-2016 (польовий комітет). – С.80-82.
4. Городоччина туристична: путівник. – Хмельницький, 2010. – 160 с.
5. Грушевский М. Заселение юго-восточного Подолья в XV и начале XVI в / М. Грушевский // Архив Юго-западной России издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Часть восьмая. – Том I. – Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1893. – С. 32 – 74.

6. Жалованная грамота короля Владислава Ягайла II П. Шафранцу на потомственное владение Сатановым, Зиньковцами, Н. Мукаровым и Чесью с принадлежащими к ним селами. 3 марта 1404 г. // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1893.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». – Издательство Будівельник, Киев, 1986. – Т. 4. – С. 198.
8. Петров Микола. Сатанів XV–XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток // Хмельниччина: Дивокрай. — 2004. — № 1—2. — С. 30.
9. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве (1899) / Под. ред. Графини Уваровой и С. С. Слущкого. Т. I. – Москва: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. – С. 197-354.
10. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля. XIV – XVII ст. (історично-археологічні нариси). – Київ: Друкарня Української Академії наук, 1928. – 99 с.
11. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Приходы и церкви Подольской епархии. – Выпуск 9. – Под редакцией священника Е. Сицинского. – Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1901. – XXIII, 1064, 175 с.
12. Юст Юль. Записки датского посланника в России при Петре Первом. – 2001. (текст воспроизведен по изданию: Лавры Полтавы. М. Фонд Сергея Дубова (перевод Щербачева Ю. Н. 1899), <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jul/frameset10.htm> -

Рис. 1. Сатанів на карті Ф. фон Міга (1779 – 1782 рр.)

Замок в пгт Сатанове. Генеральный план:
1— западная башня; 2— северная башня; 3— восточная башня; 4— древняя круглая башня.

Старкович - каталог
"Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР"
редакторы Л. В. Довговец, Э. А. Потторжанин, Г. Л. Печковский
Издательство "Будівельник", г. Киев, 1986 год, 4 том

Рис. 2. Сатанів. План фортеці за «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». – Издательство Будівельник, Киев, 1986. – Т. 4. – С.

Рис.3. Замок. Шурф 1(траншея 2). Вид на північно-східну стінку.

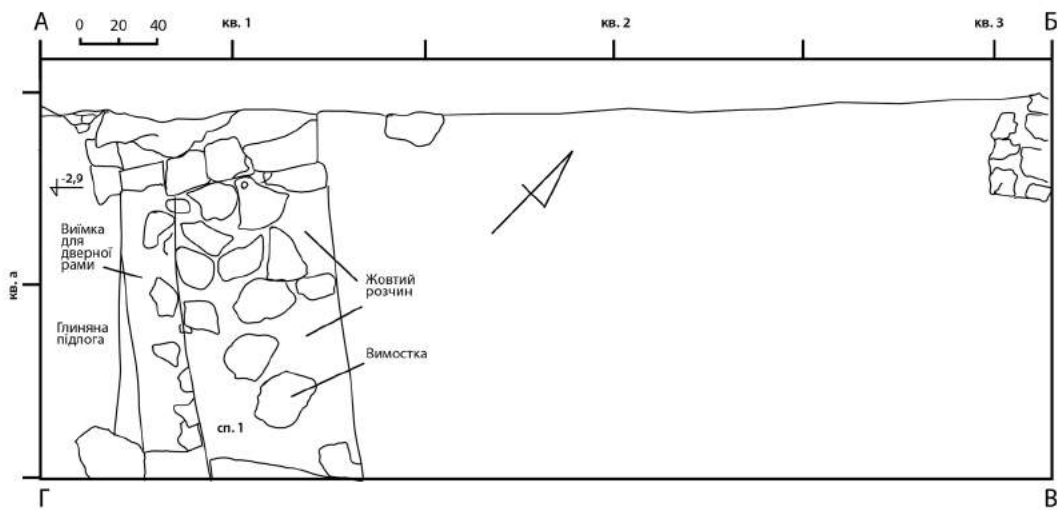

Рис.4. Замок. Траншея 3. План на материку.

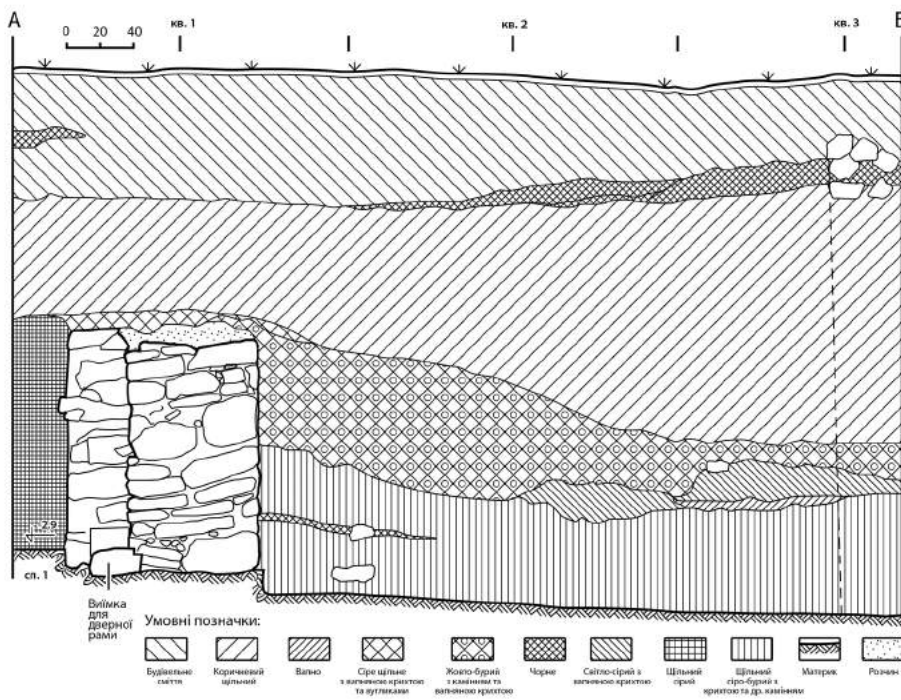

Рис.5. Стратиграфія північно-західної стінки тр. 3.

Рис. 6. Замок. Тр.3.
Вид на північну частину входу башти.

Рис. 7. Замок. Тр.3.
Вход споруди1 (башти). Вид зверху.

Рис. 8. Місто. Пров. Ремісничій, 4. Міська оборонна башта. Вид з південного заходу.

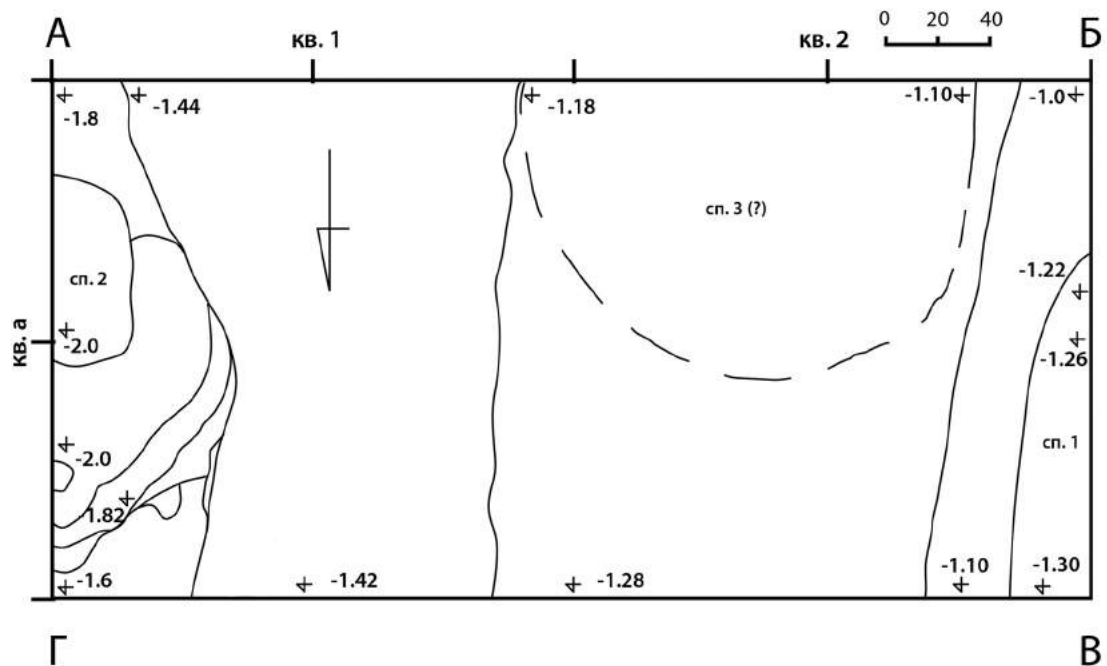

Рис. 9. Місто. Базарна площа, 26. Траншея 1. План на материк (відмітка -1,42). м.

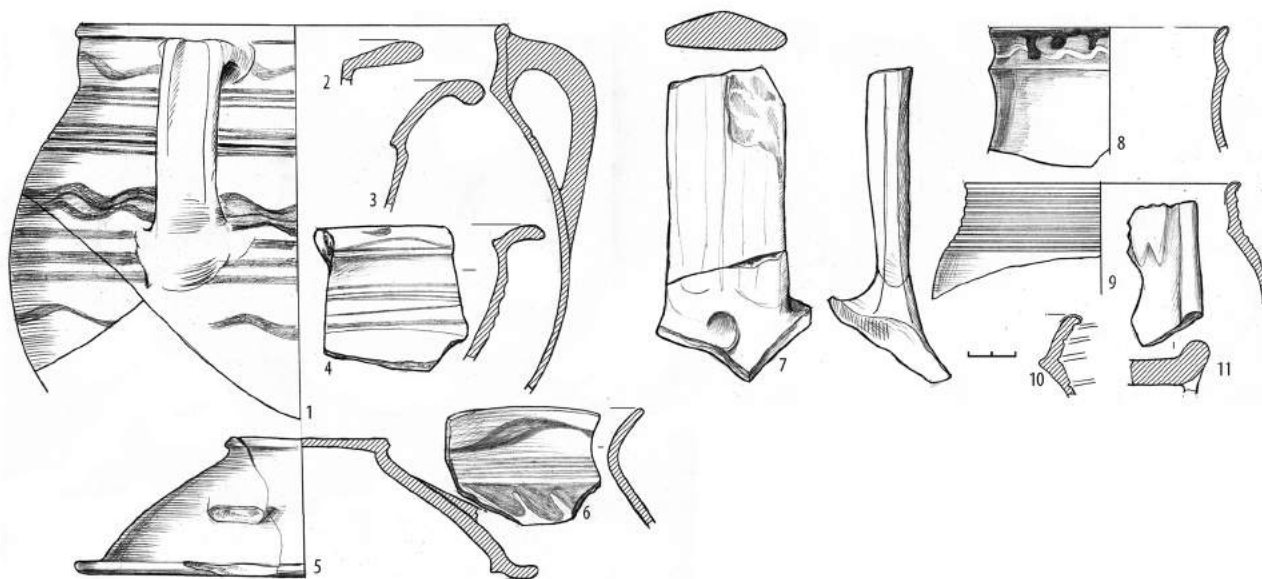

Рис. 10. Кераміка з засипок тр.3 на замку і башти на пров. Ремісничому 4 у місті.

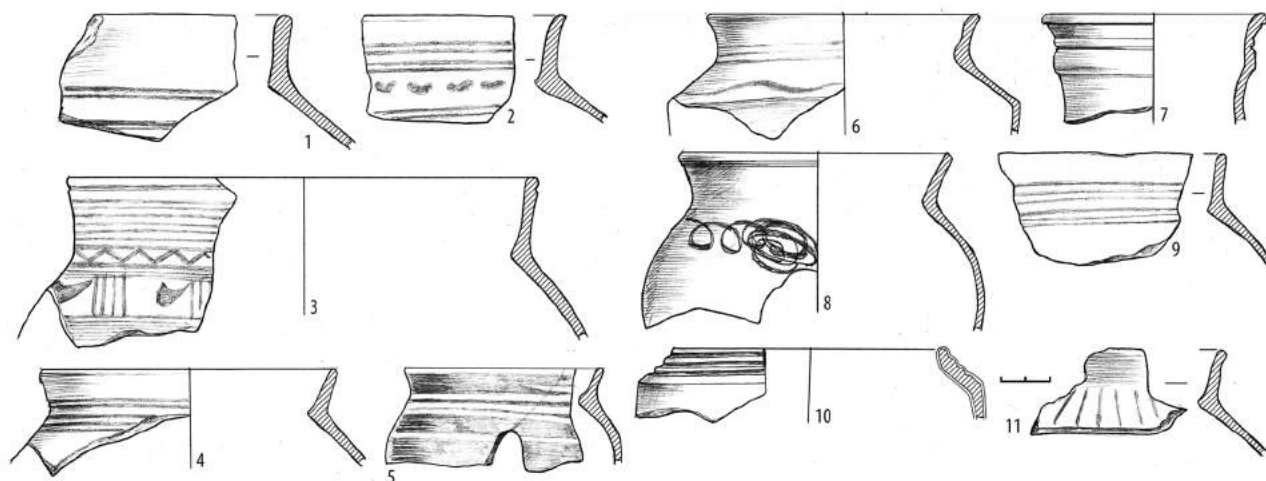

Рис. 11. Кераміка з засипок тр.3 на замку і башти на пров. Ремісничому 4 у місті.

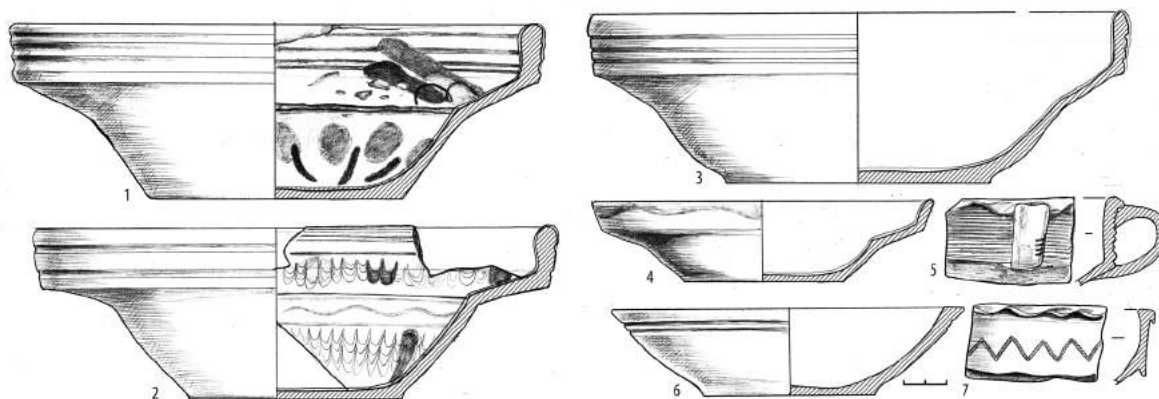

Рис. 12. Знахідки з засипок тр.3 на замку і башти на пров. Ремісничому 4 у місті.

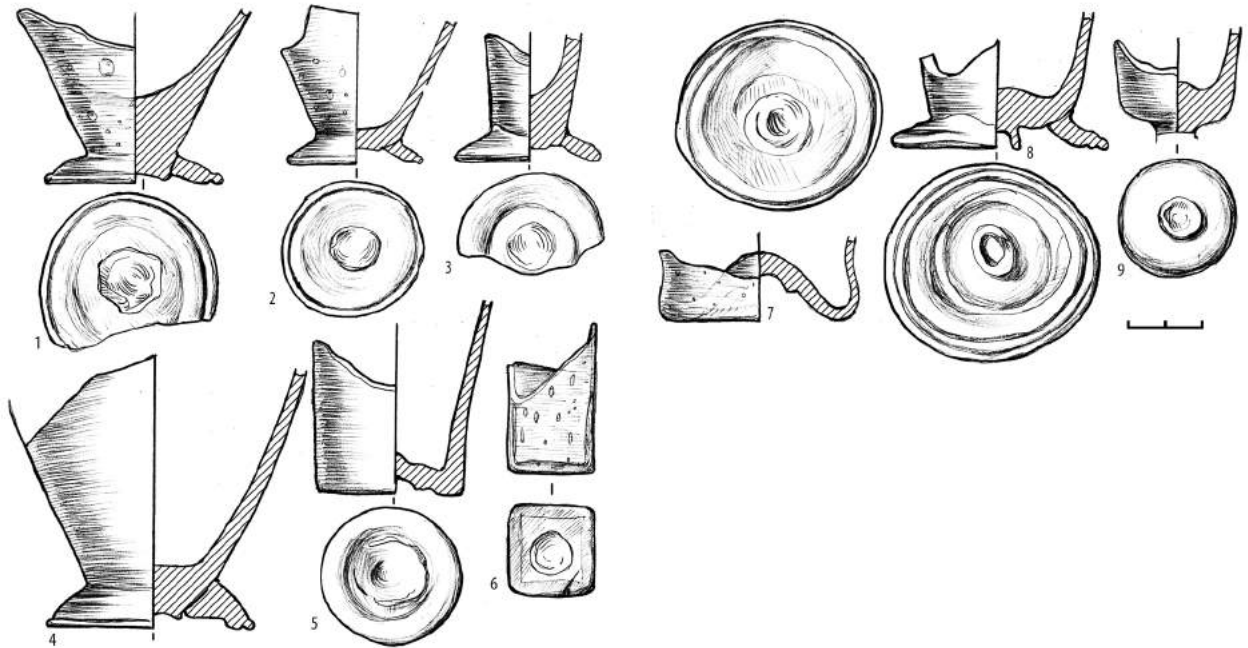

Рис.13. Скляні вироби з засипки тр. 3 на замку і башти по вул. Ремісничої 4.

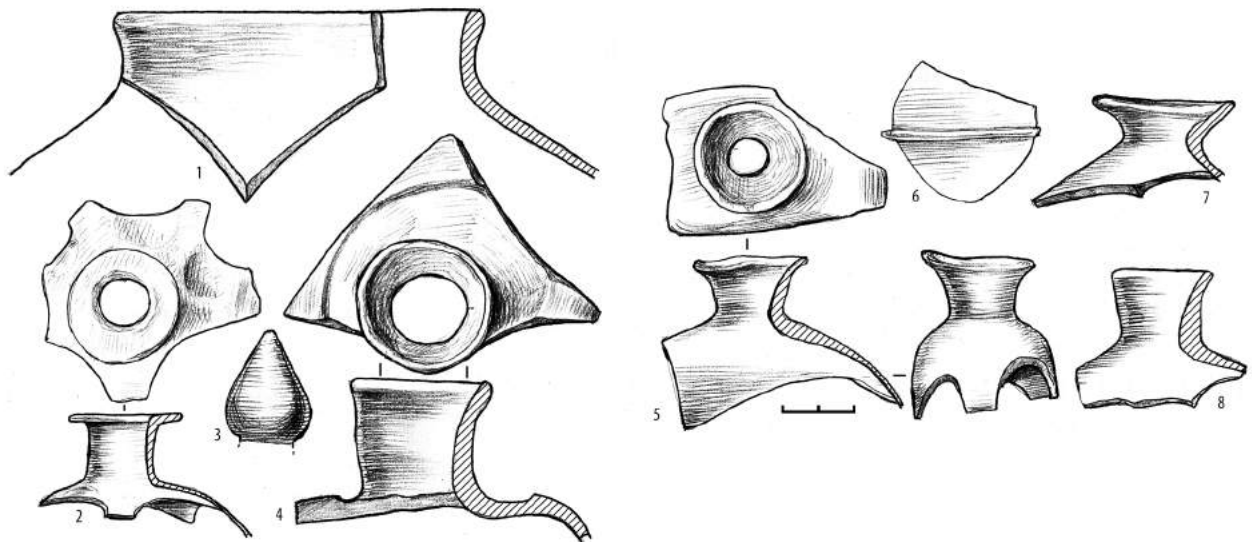

Рис. 14. Скляні вироби з засипки тр. 3 на замку і башти по вул. Ремісничої 4.

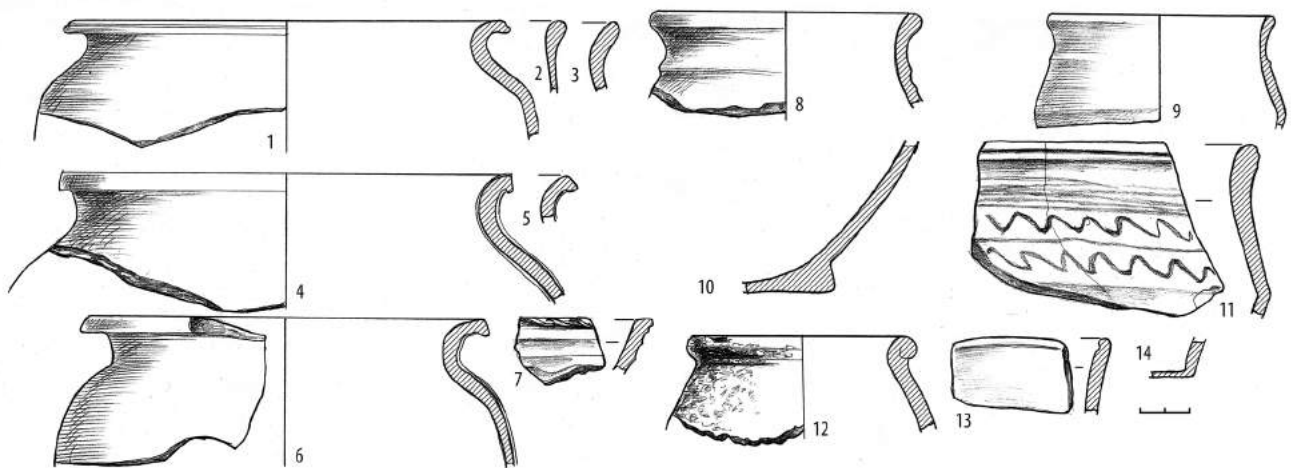

Рис.15. Місто. Базарна площа, 26. Траншея 1.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VI Міжнародна науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 150-й річниці від дня народження
Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)**

Підписано до друку 26.09.2016.
Формат 64x84 ¹/₈. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 50,22. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. №5218. Наклад 100 прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Лесі Українки, 31, тел. (03849) 3-63-54
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477